ISTORIE CONTEMPORANĂ

Jurnalistă și scriitoare distinsă cu PREMIUL PULITZER pentru contribuțiile sale la cunoașterea regimurilor comuniste din Europa de Est

ANNE APPLEBAUM

GULAGUL

O ISTORIE

Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc

HUMANITAS

Anne Applebaum (n. 1964, Washington) este jurnalistă, cu o importantă carieră la publicații precum *The Spectator*, *Daily Telegraph*, *Sunday Telegraph*, *Washington Post* și *The Economist.* A publicat articole și în *New York Review of Books, Foreign Affairs* și *Wall Street Journal*. Profesia i-a îngăduit să fie martora tuturor evenimentelor semnificative care au dus la căderea regimurilor comuniste din Europa și la transformarea lor în regimuri democratice. A studiat la Yale și la London School of Economics, specializându-se în istorie și în relații internaționale, fapt care de bună seamă a contribuit la alegerea subiectelor cărților sale: *Between East and West* și *Gulag. A History*. Pentru impresionantul volum despre Gulag a fost distinsă în 2004 cu prestigiosul Premiu Pulitzer, acordat în fiecare an celor mai buni ziariști, scriitori și compozitori americani.

Anne Appleabaum trăiește în Polonia și este căsătorită cu Radosław Sikorski, de asemnea jurnalist, dar cunoscut mai ales ca ministru al apărării și ministru de externe în ultimele guverne polone.

ANNE APPLEBAUM

GULAGUL

O ISTORIE

Traducere din engleză de
SIMONA-GABRIELA VĂRZAN
şi
VLAD OCTAVIAN PALCU

HUMANITAS
BUCUREŞTI

Seria „Istorie contemporană" este coordonată de
Cristian Vasile şi Vladimir Tismăneanu

Redactor: Cătălin Strat
Coperta: Angela Rotaru
Corectori: Elena Dornescu, Iuliana Pop
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Radu Dobreci

Tipărit la Artpress – Timişoara

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
APPLEBAUM, ANNE
Gulagul: o istorie / Anne Applebaum; trad.: Simona-Gabriela Vărzan;
Vlad Octavian Palcu. – Bucureşti: Humanitas, 2011
Bibliogr.
ISBN 978-973-50-3164-0
I. Vărzan, Simona-Gabriela (trad.)
II. Palcu, Vlad (trad.)
94(47)"1917/1989"
343.816(47)"1917/1989"

Anne Applebaum
Gulag
Copyright © 2003 by Anne Applebaum
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2011 pentru prezenta versiune românească

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021 311 23 30 / 0372 189 509

Această carte este dedicată
celor care au povestit ce s-a întâmplat.

În anii cumpliți ai terorii ejoviste am petrecut 17 luni stând la coadă în fața închisorii din Leningrad. Într-o zi, cineva din mulțime m-a recunoscut. În spatele meu era o femeie cu buzele învinețite de frig, care cu siguranță că nu auzise pe nimeni strigându-mă pe nume până atunci. Acum, ieșind din amorțeala de care eram cu toții cuprinși, mă întrebă în șoaptă (acolo toată lumea vorbea în șoaptă):
— Puteți să descrieți asta?
Și i-am spus:
— Pot.
În acel moment, un zâmbet fugar păru că străbate ceea ce fusese cândva chipul ei.

Anna Ahmatova, *În loc de prefață: Recviem, 1935–1940*

Mulțumiri

Nici o carte nu este de fapt rezultatul muncii unei singure persoane, însă cartea de față chiar nu ar fi putut fi scrisă fără contribuția directă, intelectuală și conceptuală a mai multor oameni. Unii dintre aceștia se numără printre prietenii mei cei mai apropiați, pe alții însă nu i-am întâlnit niciodată. Deși nu se obișnuiește ca autorii să mulțumească unor scriitori de mult dispăruți, aș vrea să-mi exprim recunoștința deosebită față de o categorie restrânsă ca număr, dar unică, de supraviețuitori ai lagărelor, ale căror memorii le-am citit și recitit pe durata elaborării acestei cărți. Deși mulți supraviețuitori și-au descris experiențele cu profunzime și expresivitate, nu este doar o întâmplare că această carte conține cu preponderență citate din operele lui Varlam Șalamov, Isaak Filștinski, Gustav Herling, Evghenia Ghinzburg, Lev Razgon, Janusz Bardach, Olga Adamova-Sliozberg, Anatoli Jigulin, Alexander Dolgun și, desigur, Aleksandr Soljenițîn. Unii dintre ei figurează printre cei mai cunoscuți supraviețuitori ai Gulagului, alții nu. Însă toți au ceva în comun. Dintre sutele de memorii pe care le-am citit, ale lor s-au remarcat nu doar prin intensitatea evocării, ci și prin abilitatea de a cerceta dincolo de suprafața ororilor de zi cu zi și de a descoperi adevăruri mai pătrunzătoare despre condiția umană.

De asemenea, sunt mai mult decât recunoscătoare pentru sprijinul acordat de un număr de moscoviți care m-au îndrumat prin arhive și mi-au prezentat supraviețuitori, oferindu-mi în același timp propria interpretare despre trecutul lor. Primul dintre ei este arhivistul și istoricul Aleksandr Kokurin, care speră ca într-o zi să fie recunoscut ca pionier al noii istorii a Rusiei, precum și Galia Vinogradova și Alla Borina, amândouă dedicându-se acestui proiect cu o ardoare neobișnuită. În diferite perioade, m-am folosit de conversațiile pe care le-am avut cu Anna Grișina, Boris Belikin, Nikita Petrov, Suzanna Peciora, Aleksandr Gurianov, Arseni Roghinski și Natașa Malihina de la Societatea Memorial din Moscova; Simeon Vilenski de la

Vozsvrascenie; de asemenea, cu Oleg Hlevniuk, Zoia Eroşok, prof. univ. Natalia Lebedeva, Liuba Vinogradova şi Stanisław Gregorowicz, foşti angajaţi ai Ambasadei Poloneze la Moscova. Sunt totodată extrem de îndatorată tuturor celor care mi-au acordat lungi interviuri oficiale şi ale căror nume sunt trecute separat în bibliografie.

Sunt profund îndatorată mai multor oameni din afara Moscovei, care au fost dispuşi să renunţe la orice proiect individual şi să dedice dintr-odată foarte mult timp unei străine care apăruse din senin, punând întrebări naive pe teme pe care ei le cercetaseră ani întregi. Printre ei se numără Nikolai Morozov şi Mihail Rogacev din Sîktîvkar, Jenia Haidarova şi Liuba Petrovna din Vorkuta; Irina Şabulina şi Tatiana Fokina din Solovki; Galina Dudina din Arhanghelsk; Vasili Makurov, Anatoli Ţiganov şi Iuri Dimitriev din Petrozavodsk, Viktor Şmirov din Perm; Leonid Trus din Novosibirsk, Svetlana Doinisena, directoarea Muzeului Regional de Istorie din Iskitim; Veniamin Ioffe şi Irina Reznikova de la Memorialul din Sankt Petersburg. Sunt recunoscătoare în special bibliotecarilor de la Arhanghelsk, Krevedceskaia Biblioteka; mulţi dintre ei au dedicat câte o zi întreagă mie şi eforturilor mele de a înţelege istoria regiunii lor, pur şi simplu fiindcă au simţit că era important să facă acest lucru.

La Varşovia mi-au fost de mare ajutor biblioteca şi arhivele administrate de Institutul Karta, precum şi discuţiile pe care le-am avut cu Anna Dzienkiewicz şi Dorota Pazio. La Washington, D.C., David Nordlander şi Harry Leich m-au sprijinit la Biblioteca Congresului. Sunt în mod special recunoscătoare Elenei Danielson, lui Thomas Henrikson, Lorei Soroka şi mai ales lui Robert Conquest de la Institutul Hoover. Istoricul italian Marta Craveri m-a ajutat în mare măsură să înţeleg revoltele din lagăr. Discuţiile cu Vladimir Bukovski şi Aleksandr Iakovlev m-au ajutat de asemenea să înţeleg mai bine era poststalinistă.

Am o datorie specială faţă de Fundaţia „Lynde şi Harry Bradley", Fundaţia „John M. Olin", Institutul Hoover, Fundaţia „Märit şi Hans Rausing", ca şi faţă de John Blundell de la Institutul pentru Probleme Economice, pentru sprijinul lor moral şi material.

Aş vrea de asemenea să le mulţumesc prietenilor şi colegilor care mi-au oferit sugestii practice şi de cercetare pe parcursul elaborării manuscrisului. Printre ei se află Antony Beevor, Colin Thubron, Stefan şi Danuta Wazdenfeeld, Iuri Morakov, Paul Hofheinz, Amity Shlaes, David Nordlander, Simon Heffer, Chris Joyce, Alessandro Missir, Terry Martin, Aleksandr Gribanov, Piotr Paszkowski şi Orlando Figes, precum şi Radek Silorski, a cărui servietă diplomat s-a dovedit într-adevăr foarte utilă. Mulţumiri deosebite li se cuvin

şi lui Georges Borchardt, Cristinei Puopolo, lui Gerry Howard şi lui Stuart Proffitt, care s-au ocupat de apariţia în bune condiţii a acestei cărţi.

În sfârşit, pentru prietenia lor, pentru sugestiile lor înţelepte, pentru că m-au găzduit şi mi-au oferit o masă caldă, trebuie să le mulţumesc lui Cristian şi Nataşei Carîl, lui Edward Lukas, lui Iuri Senokossov şi Lenei Nemirovskaia, minunatele mele gazde de la Moscova.

Introducere

Şi soarta ne-a făcut pe toţi egali
Dincolo de limitele legii,
Fiu de culac sau de ofiţer al Armatei Roşii,
Fiu de preot sau de comisar...

Aici toate clasele erau egale,
Toţi se aveau ca fraţi, camarazi de lagăr,
Stigmatizaţi ca trădători fiecare în parte...

Aleksandr Tvardovski, *Prin dreptul la memorie*[1]

Această carte este o istorie a Gulagului: o istorie a vastei reţele de lagăre de muncă răspândite cândva de-a lungul şi de-a latul Uniunii Sovietice, de la insulele împrăştiate în Marea Albă până la ţărmurile Mării Negre, de la Cercul Polar până în câmpiile Asiei Centrale, de la Murmansk la Vorkuta şi Kazahstan, din centrul Moscovei până în suburbiile Leningradului. Cuvântul GULAG este un acronim, însemnând *Glavnoe Upravlenie Lagerei*, sau Administraţia Generală a Lagărelor. Cu timpul, cuvântul „Gulag" a ajuns să însemne nu numai administraţia lagărelor de concentrare, dar şi sistemul sovietic de muncă forţată în sine, sub toate formele şi varietăţile sale: lagăre de muncă, lagăre de pedeapsă, lagăre pentru deţinuţi de drept comun şi pentru deţinuţi politici, lagăre de femei, lagăre de copii, lagăre de tranzit. Într-o şi mai largă accepţiune, „Gulag" a ajuns să semnifice însuşi sistemul sovietic de represiune, cu întregul său şir de metode; deţinuţii l-au numit cândva „maşina de tocat": arestările, interogatoriile, transportul în vagoane neîncălzite pentru vite, munca silnică, destrămarea familiilor, anii petrecuţi în exil, morţile inutile şi premature.

Gulagul a avut antecedente în Rusia ţaristă, în brigăzile de muncă forţată care au existat în Siberia din secolul al XVII-lea până la începutul secolului XX. Atunci a luat forma sa modernă, mai cunoscută nouă, aproape imediat după Revoluţia Rusă, devenind parte integrantă a sistemului sovietic. Teroarea în masă împotriva duşmanilor reali sau presupuşi a fost de la bun

început o componentă a revoluției. În vara anului 1918, Lenin, conducătorul revoluției bolșevice, ceruse deja ca „elementele care nu inspiră încredere" să fie închise în lagăre de concentrare situate în afara orașelor mari.[2] Numeroși aristocrați, negustori și alți oameni catalogați drept posibili „dușmani" au fost, drept urmare, închiși. În 1921 existau deja optzeci și patru de lagăre în patruzeci și trei de regiuni, majoritatea având sarcina de a-i „reabilita" pe acești primi dușmani ai poporului.

Din 1929, lagărele au căpătat o nouă semnificație. În acel an, Stalin a hotărât să folosească munca forțată atât pentru a grăbi industrializarea Uniunii Sovietice, cât și pentru a exploata resursele naturale din regiunile slab populate ale nordului îndepărtat al Uniunii Sovietice. În același an, poliția secretă sovietică a început să preia controlul asupra sistemului penal sovietic, scoțând treptat întreaga rețea de lagăre și închisori de sub tutela aparatului judiciar. Și din cauza arestărilor în masă din anii 1937 și 1938, lagărele au intrat într-o perioadă de extindere rapidă. La sfârșitul anilor '30, ele existau pe teritoriul fiecăruia dintre cele 12 fuse orare ale URSS.

Contrar opiniei generale, Gulagul nu a încetat să se extindă în anii '30, ci dimpotrivă, a continuat să se dezvolte în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și în anii '40, atingând apogeul la începutul anilor '50. În acea perioadă, lagărele începuseră să joace un rol central în economia sovietică. Ele furnizau o treime din producția de aur a țării, o mare parte din cea de cărbune și cherestea și o parte însemnată din producția de alte bunuri. De-a lungul existenței Uniunii Sovietice au fost înființate cel puțin 476 de complexe concentraționare, numărând mii de unități, fiecare dintre ele reținând în permanență între câteva sute și mai multe mii de oameni.[3] Deținuții lucrau în aproape toate domeniile posibile – exploatări forestiere, minerit, construcții, industrie și agricultură, proiectarea avioanelor și a pieselor de artilerie –, trăind efectiv într-un „stat în stat", aproape într-o civilizație distinctă. Gulagul avea propriile legi, propriile obiceiuri, propriile principii morale și chiar propriul dialect. Și-a creat o literatură proprie, cu o galerie distinctă de ticăloși și eroi, lăsându-și amprenta asupra tuturor celor care au trecut pe acolo, fie prizonieri, fie gardieni. După mulți ani de la eliberare, cei care au trecut prin Gulag adeseori puteau recunoaște pe stradă foști deținuți, pur și simplu după „expresia ochilor".

Asemenea întâlniri au fost frecvente, deoarece în lagăr avea loc o intensă circulație a oamenilor. Deși se efectuau constant arestări, la fel de constant se produceau și eliberările. Prizonierii erau puși în liberate ori pentru că își ispășiseră sentința, ori pentru a fi înregimentați în Armata Roșie, pentru că erau invalizi sau, în cazul femeilor, pentru că aveau copii mici,

ori pentru că evoluau de la statutul de prizonier la cel de gardian. Ca urmare, numărul total al prizonierilor din lagăre era undeva în jurul a două milioane, dar numărul total al cetățenilor sovietici care au trecut prin experiența lagărelor ca deținuți politici sau ca deținuți de drept comun este mult mai mare. Din 1929, când Gulagul şi-a început cea mai semnificativă expansiune, şi până în 1953, la moartea lui Stalin, cele mai apropiate estimări indică un număr de aproximativ 18 milioane de oameni care au trecut prin acest sistem uriaş. Aproximativ şase milioane au fost trimişi în exil, deportați în deşerturile Kazahstanului sau în pădurile siberiene. Obligați prin lege să nu părăsească satele în care fuseseră exilați, aceştia erau la rândul lor supuşi unui regim de muncă forțată, chiar dacă nu trăiau în spatele sârmei ghimpate.[4]

Sistemul lagărelor de muncă forțată în care erau prinşi milioane de oameni a dispărut odată cu Stalin. Deşi acesta crezuse toată viața că Gulagul era un factor determinant pentru dezvoltarea economiei sovietice, urmaşii lui politici ştiau bine că în realitate lagărele reprezentau un factor de regres şi o risipă de resurse. La câteva zile de la moartea sa, succesorii lui Stalin au început să destrame sistemul de lagăre. Trei revolte majore, la care s-au adăugat o mulțime de incidente mai mici, dar nu mai puțin periculoase, au contribuit la accelerarea procesului.

Cu toate acestea, lagărele nu au dispărut de tot. Mai degrabă au evoluat. De-a lungul anilor '70 şi la începutul anilor '80, câteva dintre ele au fost reprofilate şi transformate în închisori pentru o nouă generație de activişti democrați, naționalişti antisovietici şi deținuți de drept comun. Datorită rețelei de disidenți sovietici şi mişcării internaționale pentru drepturile omului, în Occident se difuzau cu regularitate ştiri despre aceste lagăre poststaliniste. Treptat, aceste veşti au început să joace un anumit rol în diplomația Războiului Rece. Chiar şi în anii '80, preşedintele american Ronald Reagan şi omologul său sovietic Mihail Gorbaciov încă mai discutau despre lagărele sovietice. Abia în 1987 Gorbaciov – el însuşi nepot al unor deținuți în Gulag – a început să desființeze toate lagărele de deținuți politici ale Uniunii Sovietice.

Deşi au rezistat tot atât timp cât Uniunea Sovietică şi deşi milioane de oameni au trecut prin ele, adevărata istorie a lagărelor de concentrare din Uniunea Sovietică nu a fost deloc cunoscută, până de curând. În unele privințe, ea rămâne necunoscută şi azi. Nici măcar faptele de mai sus enumerate pe scurt, deşi azi sunt cunoscute de majoritatea cercetătorilor occidentali ai istoriei sovietice, nu au intrat în conştiința publicului din Occident. Istoricul francez al comunismului Pierre Rigoulot scria cândva: „Cunoaşterea

umană nu se acumulează precum cărămizile unui perete, care creşte cu regularitate în înălţime, în funcţie de munca zidarului. Dezvoltarea, stagnarea şi regresul acestei cunoaşteri depind de cadrul social, cultural şi politic."[5]

S-ar putea spune că, până în prezent, contextul social, cultural şi politic propice cunoaşterii Gulagului nu a fost încă definit.

Am conştientizat această problemă pentru prima dată în urmă cu mai mulţi ani, în timp ce mă plimbam pe Podul Carol, o importantă atracţie turistică în ceea ce era pe atunci noua Pragă democratică. Podul era plin de cântăreţi ambulanţi şi de prostituate, iar din cinci în cinci metri se găsea cineva care să-ţi vândă exact ce te-ai fi aşteptat să găseşti de vânzare într-un asemenea cadru, ideal pentru o ilustrată. Erau expuse tablouri tipice cu străzi frumoase, alături de bijuterii ieftine şi de brelocuri cu inscripţia „Praga". În tot acest bricabrac puteai să cumperi tot felul de mărunţişuri de uz militar din epoca sovietică: şepci, embleme, catarame şi insigne de cositor cu chipurile lui Lenin şi Brejnev, pe care şcolarii sovietici şi le agăţau cândva la uniformă.

Acest tablou m-a surprins prin ciudăţenia sa. Majoritatea celor care cumpărau aceste simboluri sovietice erau din America şi Europa Occidentală. Toţi ar fi oripilaţi de ideea de a purta o zvastică. Nimeni nu avea ceva împotriva ideii de a purta secera şi ciocanul pe tricou sau pe căciulă. Era o constatare nesemnificativă, însă câteodată datorită unor asemenea amănunte minore observăm cel mai bine tendinţele culturale. În cazul acesta, lecţia era cum nu se poate mai clară: dacă simbolul unui genocid ne inspiră repulsie, simbolul altuia ne face să râdem.

Dacă se constată o anumită indiferenţă emoţională faţă de stalinism la turiştii din Praga, acest lucru se explică parţial prin lipsa unor imagini reale ale stalinismului în cultura populară occidentală. Războiul Rece a dat naştere lui James Bond, thrillerelor şi ruşilor caricaturali de tipul celor din seria Rambo, însă nimic de anvergura filmelor *Lista lui Schindler* sau *Alegerea Sofiei*. Steven Spielberg, probabil cel mai de seamă regizor de la Hollywood (că ne place sau nu), a optat să regizeze filme despre lagărele de concentrare japoneze (*Imperiul Soarelui*) şi despre lagărele de concentrare naziste, dar nu şi despre lagărele de concentrare staliniste, care nu au stârnit îndeajuns imaginaţia celor de la Hollywood.

Nici elitele culturale cu pretenţii nu au fost cu mult mai deschise faţă de acest subiect. Reputaţia filozofului german Martin Heidegger a fost profund afectată de adeziunea sa scurtă şi declarată la nazism, un entuziasm care s-a manifestat înainte ca Hitler să comită principalele sale

atrocități. Pe de altă parte, reputația filozofului francez Jean-Paul Sartre nu a suferit câtuși de puțin de pe urma susținerii agresive pe care scriitorul a oferit-o stalinismului în perioada postbelică, când dovezile atrocităților lui Stalin se găseau din plin la îndemâna oricui ar fi vrut să le cunoască. „Din moment ce nu eram membri de partid – scrie Sartre –, nu era de datoria noastră să scriem despre lagărele de muncă sovietice. Eram liberi să nu ne implicăm în disputele cu privire la natura sistemului, cu condiția să nu se întâmple evenimente cu semnificație sociologică."[6] Cu altă ocazie, Sartre i-a spus lui Albert Camus: „Ca și dumneavoastră, consider aceste lagăre intolerabile, dar tot atât de intolerabil mi se pare felul în care se folosește presa burgheză de ele în fiecare zi."[7]

Unele lucruri s-au mai schimbat după prăbușirea Uniunii Sovietice. De pildă, în 2002, romancierul britanic Martin Amis s-a simțit suficient de mișcat de Stalin și de stalinism pentru a le dedica o carte întreagă. Eforturile sale i-au determinat și pe alți scriitori să se întrebe de ce până atunci atât de puțini membri ai stângii politice și literare abordaseră subiectul.[8] Pe de altă parte, unele lucruri au rămas neschimbate. Încă este posibil ca un profesor universitar american să publice o carte în care să sugereze că epurările anilor '30 ar fi fost utile fiindcă ar fi promovat avansarea pe scară socială și deci ar fi pus bazele perestroikăi.[9] Încă este posibil ca un editor englez să respingă un articol fiindcă este prea „antisovietic".[10] Mult mai răspândite sunt însă apatia și indiferența în fața terorii staliniste. O recenzie de altfel sinceră a unei cărți, în care am scris despre republicile vestice ale Uniunii Sovietice din anii '90, conține următoarea frază: „Aici s-a practicat teroarea prin foamete în anii '30, în timpul căreia Stalin a ucis un număr de ucraineni mai mare decât cel al evreilor uciși de Hitler. Totuși, câți occidentali își amintesc oare de acest lucru? La urma urmei, omorârea ucrainenilor a fost destul de anostă și vădit lipsită de dramatism."[11]

Acestea sunt toate lucruri mărunte: achiziționarea unui accesoriu ieftin, reputația unui filozof, existența sau inexistența unor filme făcute la Hollywood. Însă, dacă le luăm la un loc, ele alcătuiesc o istorie. Intelectualii americanii și europeni din Occident știu ce s-a întâmplat în Uniunea Sovietică. Romanul de succes despre viața din lagăre scris de Aleksandr Soljenițîn, *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, a fost publicat în Occident în mai multe limbi între 1962 și 1963. Istoria orală a lagărelor, *Arhipelagul Gulag*, a provocat multe discuții la apariție, fiind la rândul ei tradusă în câteva limbi, în 1973. Într-adevăr, *Arhipelagul Gulag* a produs o mică revoluție intelectuală în câteva țări, cu deosebire în Franța, unde a convins grupuri întregi ale stângii franceze să adopte poziții antisovietice. Și mai multe dezvăluiri despre

Gulag au fost făcute în anii '80, anii glasnostului, iar acestea au beneficiat la rândul lor de publicitatea cuvenită peste hotare.

Cu toate acestea, multora crimele lui Stalin nu le inspiră aceeaşi reacţie viscerală precum cele ale lui Hitler. Ken Livingstone, fost membru al Parlamentului Britanic, şi fost primar al Londrei, s-a străduit odată să-mi explice diferenţa. Da, sigur, naziştii erau „răul", mi-a spus el. Dar Uniunea Sovietică era „deformată." Această viziune este ecoul unui sentiment împărtăşit de mulţi, chiar şi de cei care nu sunt stângişti de modă veche: Uniunea Sovietică pur şi simplu a mers într-o direcţie greşită, dar nu a fost un fenomen fundamental rău, aşa cum se poate spune despre Germania lui Hitler.

Până de curând, puteai să-ţi explici absenţa unui sentiment public faţă de tragedia comunismului european ca fiind urmarea logică a unei serii de împrejurări specifice. Trecerea timpului este una dintre ele: într-adevăr, regimurile comuniste au devenit mai puţin represive odată cu trecerea anilor. Nimeni nu mai era înfricoşat de generalul Jaruzelski sau chiar de Brejnev, deşi amândoi provocaseră multe distrugeri. Lipsa de informaţii solide, susţinute de cercetări de arhivă, este de asemenea o explicaţie. Precaritatea lucrărilor academice pe aceasta temă s-a datorat multă vreme sărăciei surselor documentare. Arhivele erau închise. Accesul în lagăre era interzis. Nici o cameră de televiziune nu a filmat vreodată lagărele sovietice sau pe victimele lor, aşa cum se întâmplase în Germania la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial. Lipsa imaginilor, la rândul ei, a diminuat puterea de înţelegere.

Dar şi ideologia a deformat modul nostru de a înţelege istoria sovietică şi istoria Europei de Est.[12] Începând cu anii '30, o parte minoră a stângii occidentale se chinuia să explice şi câteodată chiar să justifice existenţa lagărelor şi teroarea ce le-a dat naştere. În 1936, când milioane de ţărani sovietici se aflau deja în lagăre de muncă sau fuseseră deportaţi, socialiştii britanici Sidney şi Beatrice Webb au publicat o prezentare vastă a Uniunii Sovietice, în care explicau, printre altele, cum „ţăranul rus asuprit îşi capătă treptat simţul libertăţii politice"[13]. În timpul proceselor-spectacol de la Moscova, în care Stalin condamna în mod arbitrar la închisoare mii de membri de partid nevinovaţi, dramaturgul Bertolt Brecht îi spunea filozofului Sidney Hook: „Cu cât sunt mai nevinovaţi, cu atât mai mult merită să moară."[14]

Însă chiar şi în anii '80 încă mai existau profesori universitari care continuau să descrie avantajele sistemului de sănătate din Germania de Est sau să laude iniţiativele pentru pace ale Poloniei; încă mai existau activişti care se simţeau stânjeniţi de agitaţia şi neplăcerile produse de existenţa disidenţilor în lagărele din Europa de Est. Probabil din cauza faptului că

filozofii întemeietori ai stângii occidentale – Marx şi Engels – se asemănau cu cei ai Uniunii Sovietice. Terminologia era în parte aceeaşi: masele, lupta, proletariatul, explotatatorii şi exploataţii, proprietatea mijloacelor de producţie. A condamna prea mult Uniunea Sovietică ar fi însemnat să condamni o parte din ceea ce stânga occidentală ţinea odată la mare cinste.

Nu numai stânga extremă şi comuniştii occidentali erau tentaţi să găsească scuze pentru crimele lui Stalin, ceea ce nu ar fi făcut niciodată pentru crimele lui Hitler. Idealul comunist – dreptate socială, egalitate pentru toţi – este pur şi simplu mult mai atrăgător pentru majoritatea occidentalilor decât pledoaria nazistă pentru rasism şi pentru triumful celui puternic în faţa celor slabi. Chiar dacă ideologia comunistă a însemnat una în practică şi cu totul altceva în teorie, era foarte greu pentru intelectualii descendenţi ai Revoluţiei Americane şi Franceze să condamne un sistem care *suna*, cel puţin, la fel ca al lor. Poate asta ne ajută să explicăm de ce depoziţiile martorilor oculari ai Gulagului au fost din capul locului respinse şi minimalizate de aceiaşi oameni care nu s-ar fi gândit niciodată să pună la îndoială veridicitatea mărturiilor despre Holocaust scrise de Primo Levi sau Elie Wiesel. Începând cu Revoluţia Rusă, informaţiile autorizate despre lagărele sovietice au devenit la rândul lor uşor accesibile pentru oricine ar fi dorit acest lucru: cea mai cunoscută relatare despre unul dintre primele lagăre, Canalul de la Marea Albă, chiar a fost publicată în limba engleză. Ignoranţa nu poate explica de una singură de ce intelectualii occidentali au ales să evite subiectul.

Dreapta occidentală, pe de altă parte, s-a străduit să condamne crimele sovietice, folosind însă uneori metode care au prejudiciat propria cauză. Cu siguranţă, omul care a provocat cel mai mare prejudiciu mişcării anticomuniste a fost senatorul american Joe McCarthy. Documente recente care atestă că unele dintre acuzaţiile lui erau întemeiate nu schimbă însă impactul pe care excesul lui de zel în asuprirea comuniştilor l-a avut asupra vieţii publice americane. În ultimă instanţă, „procesele" lui publice împotriva simpatizanţilor comunismului au întunecat cauza anticomunismului, dându-i accente de şovinism şi intoleranţă.[15] În concluzie, eforturile sale n-au servit cauza cercetării istorice mai bine decât au făcut-o acţiunile adversarilor săi.

Totuşi nu toate atitudinile noastre faţă de trecutul sovietic au legătură şi cu ideologia politică. De fapt multe dintre ele sunt mai degrabă un ecou palid al memoriilor noastre legate de cel de-al Doilea Război Mondial. Trăim, în prezent, cu ferma convingere că al Doilea Război Mondial a fost un război întru totul drept, şi puţini doresc să vadă această certitudine

clătinându-se. Ne amintim de Ziua Z, de eliberarea din lagărele de concentrare naziste, de copiii ce-i întâmpinau cu urale pe soldații americani în stradă. Nimeni nu voia să audă că mai exista și o față întunecată a victoriei Aliaților sau că lagărele aliatului nostru Stalin se lărgeau, tocmai în momentul în care lagărele dușmanului nostru, Hitler, erau golite. Dacă am recunoaște că, trimițând mii de ruși la moarte prin repatriere forțată imediat după război sau lăsând milioane de oameni pe mâna sovieticilor la Yalta, aliații din Occident i-ar fi ajutat cumva pe alții să comită crime împotriva umanității, asta ar submina integritatea morală a amintirilor noastre despre acea epocă. Nimeni nu vrea să admită că am învins un ucigaș în masă cu ajutorul altuia. Nimeni nu vrea să-și aducă aminte cât de bine se înțelegea acel ucigaș în masă cu politicienii din Occident. „Îmi place cu adevărat Stalin" – i-a spus unui prieten șeful diplomației britanice, Anthony Eden, – „nu și-a încălcat niciodată promisiunea."[16] Există multe, foarte multe fotografii cu Stalin, Churchill și Roosevelt stând împreună și zâmbind.

Până la urmă, propaganda sovietică nu a rămas fără ecou. Strădaniile sovieticilor de a pune sub semnul îndoielii opera lui Soljenițîn, zugrăvindu-l, de exemplu, ca nebun, antisemit sau ca bețiv, au avut un impact considerabil.[17] Presiunile sovieticilor asupra oamenilor din mediul academic și din presă au afectat și munca acestora. În anii '80, în Statele Unite, pe când studiam istoria Rusiei, unele cunoștințe mi-au spus să nu-mi bat capul să continui cu același subiect și după diplomă, fiindcă voi avea de-a face cu prea multe dificultăți: în acea perioadă, cine scria „favorabil" despre Uniunea Sovietică obținea mai ușor acces la arhive sau la informațiile oficiale și primea vize pentru perioade mai îndelungate. Cei ce procedau altfel riscau expulzarea și alte dificultăți profesionale. Se înțelege de la sine că străinilor nu le era permis accesul la materialele privind lagărele lui Stalin sau sistemul închisorilor poststaliniste. Pur și simplu acest subiect nu figura nicăieri, iar cei care insistau prea mult în cercetările lor își pierdeau dreptul de ședere în Uniunea Sovietică.

Puse cap la cap, toate aceste explicații aveau cândva un oarecare sens. Când am început prima dată să mă gândesc serios la acest subiect, în 1989, odată cu prăbușirea comunismului, chiar și eu am văzut o logică în toate astea. Mi se părea firesc și evident să știu foarte puțin despre Uniunea Sovietică a lui Stalin, a cărei istorie secretă o făcea cu atât mai incitantă. După mai bine de zece ani am ajuns să gândesc însă cu totul altfel. Cel de-al Doilea Război Mondial aparține acum generației trecute. Războiul Rece s-a terminat și el, iar alianțele și facțiunile internaționale pe care le-a produs s-au schimbat și ele pentru totdeauna. Stânga și dreapta din Occident au

acum cu totul alte agende. În același timp, odată cu apariția noilor amenințări teroriste la adresa civilizației occidentale, studiul fostei amenințări comuniste devine cu atât mai necesar.

Cu alte cuvinte, „cadrul social, cultural și politic" s-a schimbat – așa cum s-a schimbat și situația accesului nostru la informațiile despre lagăre. La sfârșitul anilor 1980, un val de documente despre Gulag a început să apară în Uniunea Sovietică a lui Gorbaciov. Relatări despre viața în lagărele de concentrare sovietice erau publicate pentru prima dată în presă. Noile dezvăluiri epuizau revistele de pe rafturi. Vechile dezbateri despre cifrele Gulagului – câți morți, câți închiși – au fost reluate. Istoricii ruși și institutele specializate, sub egida Societății Memorial din Moscova, au început să publice monografii, relatări despre anumite lagăre și oameni, estimări ale numărului de victime, liste cu numele celor dispăruți. Eforturile lor au fost reluate și amplificate de către istoricii din fostele republici sovietice și din țările fostului Tratat de la Varșovia, iar mai târziu și de istoricii din Occident.

În ciuda numeroaselor obstacole, explorarea trecutului sovietic continuă în Rusia zilelor noastre. E adevărat că primul deceniu al secolului XXI este foarte diferit de ultimele decenii ale secolului XX. Cercetarea istorică nu mai joacă nici ea un rol central în discursul public din Rusia și nu mai produce nici senzația de altădată. Munca întreprinsă de ruși și de alți savanți este, în cea mai mare parte, o adevărată corvoadă, presupunând parcurgerea a mii de documente luate fiecare în parte și examinate filă cu filă, ore întregi petrecute prin arhive în frig și curent, zile întregi în căutarea faptelor și a cifrelor. Însă roadele încep și ele să apară. Încet, cu răbdare, Memorial nu numai că a alcătuit primul ghid cu numele și locațiile tuturor lagărelor înregistrate, dar a și publicat o serie inedită de cărți de istorie, alcătuind astfel o arhivă enormă de mărturii orale și scrise adunate de la supraviețuitori. Împreună cu alții – Institutul Saharov și Editura Vorzvrascenie (numele însemnând „întoarcerea") –, cercetătorii de la Memorial au pus în circulație o parte din aceste mărturii. Publicațiile științifice rusești și presa, ca instituție, au început la rândul lor să tipărească monografii bazate pe documente noi, precum și culegeri de documente. O muncă similară se desfășoară și în alte părți, îndeosebi la Societatea Karta din Polonia, în muzeele de istorie din Lituania, Letonia, Estonia, România și Ungaria, iar un grup de savanți americani și vest-europeni își dedică timpul și energia cercetării în arhivele sovietice.

În perioada în care m-am documentat pentru această carte am avut acces la lucrările lor și la alte două tipuri de surse care nu mi-ar fi fost accesibile până acum zece ani. Prima sursă este valul de noi mărturii care

au început să fie publicate în anii '80 în Rusia, America, Israel, Europa de Vest şi în alte părţi. M-am folosit mult de ele când am scris această carte. Unii savanţi din Uniunea Sovietică şi-au exprimat în trecut reticenţa faţă de materialul memorialistic al Gulagului, explicând că autorii sovietici de memorii ar fi avut motive politice să-şi deformeze relatările, iar că mulţi le-ar fi scris la mulţi ani după ce au fost eliberaţi, sau că mulţi şi-au împrumutat poveştile unul altuia atunci când i-a lăsat propria memorie. Totuşi, după ce am citit câteva sute de volume de amintiri din închisoare şi după ce am intervievat peste douăzeci de supravieţuitori, am putut să-mi dau seama care erau neverosimile, copiate sau politizate. Am simţit, de asemenea, că şi atunci când aceste amintiri nu erau exacte în privinţa numelor, a datelor sau a cifrelor, ele erau totuşi o sursă inestimabilă de informaţie de un alt tip, în special legată de aspecte fundamentale ale vieţii în lagăr: relaţiile dintre prizonieri, conflictele dintre grupuri, comportamentul gardienilor şi al administraţiei, rolul corupţiei, chiar şi existenţa dragostei şi a pasiunii. Am întrebuinţat masiv şi cu bună ştiinţă un singur scriitor – Varlam Şalamov –, care a elaborat o versiune ficţionalizată a vieţii sale în lagăr, iar asta fiindcă scrierile lui se bazează pe evenimente reale.

Pe cât a fost cu putinţă, scrierile memorialistice au fost confruntate cu nenumărate documente de arhivă – o altă sursă pe care, în chip paradoxal, nu tuturor le place să o folosească. Aşa cum va deveni limpede pe parcursul acestei cărţi, puterea propagandei din Uniunea Sovietică a fost atât de mare, încât a modificat adeseori percepţia asupra realităţii. Din această cauză, istoricii au avut în trecut motive întemeiate să nu se încreadă în documentele oficiale publicate de sovietici, care erau create în mod deliberat să disimuleze adevărul. Însă documentele secrete, aflate acum în arhive, au avut un rol diferit. Ca să-şi poată supraveghea lagărele, administraţia Gulagului era obligată să ţină o anumită evidenţă. Moscova avea nevoie să ştie ce se întâmplă în provincii, provinciile trebuiau să primească intrucţiuni de la administraţia centrală şi trebuiau ţinute statistici. Asta nu înseamnă că arhivele sunt în întregime demne de încredere – funcţionarii aveau motivele lor să falsifice până şi faptele cele mai obişnuite, dar, utilizate cu chibzuinţă, documentele acestea pot explica unele aspecte ale vieţii din lagăr pe care memoriile nu le pot lămuri. Ele ne ajută în primul rând să înţelegem de ce au fost construite lagărele sau cel puţin ce credea regimul stalinist că va realiza prin ele.

Este la fel de adevărat că arhivele sunt mult mai variate decât anticipaseră majoritatea oamenilor şi că ele spun povestea lagărelor din mai multe perspective. Am putut consulta, de pildă, arhivele administraţiei

Gulagului, unde am dat peste rapoarte ale inspectorilor, calcule financiare, scrisori ale directorilor de unități adresate superiorilor de la Moscova, relatări ale tentativelor de evadare, liste cu spectacolele muzicale organizate de teatrele din lagăr, toate păstrate în Arhivele de Stat din Moscova. De asemenea am examinat stenograme ale adunărilor de partid şi documente care erau depozitate într-o secțiune a colecției *osobaia papka*, „arhiva specială a lui Stalin". Cu ajutorul altor istorici ruşi, am putut folosi unele dosare din arhivele militare sovietice şi din arhivele direcției gardienilor de convoi, ce conțin diverse documente, cum ar fi liste cu ceea ce aveau şi ceea ce nu aveau voie să ia cu ei prizonierii care erau arestați. În afară de arhivele din Moscova, am mai avut acces la câteva arhive locale – la Petrozavodsk, Arhanghelsk, Sîktîvkar, Vorkuta şi Insulele Soloveţki, unde se găsesc consemnări ale evenimentelor de zi cu zi ale vieții de lagăr, ca şi la arhivele din Dmitlag, lagărul care a construit Canalul Volga–Moscova şi ale cărui documente se regăsesc la Moscova. Toate aceste arhive conțin însemnări şi procese-verbale despre viața cotidiană din lagăr, formulare de cereri şi relatări ale deținuților. La un moment dat, mi s-a înmânat o parte din arhiva de la Kedrovîi Şor, o subdiviziune minoră a lagărului Inta, un lagăr de minerit situat la nord de Cercul Polar, şi am fost întrebată politicos dacă nu vreau s-o cumpăr.

Puse cap la cap, aceste surse îți dau posibilitatea să scrii despre lagăre într-o nouă lumină. În această carte nu a mai fost nevoie să compar „ceea ce pretindea" un grup de disidenți cu „ceea ce pretindea" guvernul sovietic. Nu am fost nevoită să caut o cale de mijloc între relatările refugiaților sovietici şi cele ale oficialilor sovietici. În schimb, pentru a descrie ce s-a întâmplat, am putut să folosesc limbajul mai multor categorii de oameni, gardieni, politişti, prizonieri cu încadrări diferite, executând diferite feluri de sentințe în perioade diferite. Sentimentele şi implicațiile politice care au marcat istoriografia sovietică a lagărelor de concentrare nu reprezintă aspectul cel mai important al acestei cărți. Cartea este dedicată, în schimb, experienței victimelor.

Aceasta este o istorie a Gulagului. Altfel spus, o istorie a lagărelor de concentrare sovietice care tratează originile lor în revoluția bolşevică, dezvoltarea şi transformarea lor într-o parte importantă a economiei sovietice, desființarea lor după moartea lui Stalin. Este de asemenea o carte despre moştenirea Gulagului. Întrucât modul de funcționare şi practicile descoperite în lagărele sovietice de maximă securitate şi lagărele pentru deținuți politici între anii '70 şi '80 s-au dezvoltat fără îndoială direct din

cele create în perioada precedentă, am considerat că şi aceste aspecte trebuie tratate în acelaşi volum.

Este în acelaşi timp o carte despre viaţa în Gulag, şi de aceea relatează povestea lagărelor în două feluri. Prima şi cea de-a treia secţiune a cărţii sunt cronologice. Ele descriu evoluţia lagărelor şi a administraţiei lor într-o manieră narativă. Secţiunea centrală vorbeşte despre viaţa în lagăr într-o manieră tematică. Deşi cele mai multe exemple şi citate din partea centrală se referă la anii '40, perioada în care sistemul lagărelor îşi atinge nivelul maxim de dezvoltare, am făcut de asemenea referire şi la perioadele de dinaintea acestui deceniu şi de după el, ignorând criteriul diacronic. Anumite aspecte ale vieţii în lagăr s-au schimbat cu timpul şi am considerat că este important să explic cum s-a întâmplat acest lucru.

Acum, că am precizat ce este această carte, aş vrea să spun şi ce *nu* este: nu este o istorie a URSS, o istorie a epurărilor sau a represiunii în general. Nu este o istorie a regimului stalinist, a Biroul Politic sau a poliţiei sale secrete, a cărei istorie administrativă deosebit de complexă am încercat intenţionat să o simplific pe cât posibil. Deşi mă folosesc de scrierile disidenţilor sovietici, realizate de cele mai multe ori în condiţii de mare stres şi dând dovadă de un curaj deosebit, această carte nu urmăreşte o istorie completă a mişcării sovietice pentru drepturile omului. În acest sens, ea nici nu face dreptate deplină istoriei, fiecărei naţiuni în parte, sau fiecărei categorii de prizonieri (printre care s-au numărat prizonieri de război polonezi, baltici, ucraineni, ceceni, germani şi japonezi) care au suferit sub regimul sovietic, atât în interiorul, cât şi în afara lagărelor. Ea nu explorează în profunzime asasinatele în masă din anii 1937–1938, care au avut loc în cea mai mare parte a lor în afara lagărelor, sau masacrarea miilor de ofiţeri polonezi la Katîn sau în alte părţi. Întrucât este vorba de o carte adresată publicului larg şi pentru că nu presupune o cunoaştere specializată a istoriei Uniunii Sovietice, toate aceste evenimente şi fenomene vor fi menţionate. Totuşi, ar fi fost imposibil să le acordăm tuturor atenţia cuvenită într-un singur volum.

Un aspect mai important ar fi că această carte nu face dreptate în cazul „exilaţilor speciali", milioanelor de oameni care erau căutaţi şi arestaţi în acelaşi timp cu prizonierii Gulagului şi pentru aceleaşi motive, fiind însă trimişi ulterior nu în lagăr, ci în exil în sate îndepărtate, unde mii dintre ei au murit de foame, de frig sau epuizaţi de muncă. Unii au fost exilaţi din motive politice, printre ei numărându-se culacii, adică ţăranii înstăriţi din anii '30. Alţii, din motive etnice, precum polonezii, balticii, ucrainenii, germanii de pe Volga sau cecenii, în anii '40. Fiecare dintre aceste grupuri etnice a

avut parte de o soartă aparte în Kazahstan, Asia Centrală şi Siberia – de-o diversitate prea mare pentru a începea într-o discuţie despre sistemul de lagăre. Am ales să-i menţionez, poate în mod ciudat, atunci când experienţele lor mi s-au părut relevante în mod special pentru experienţa deţinuţilor din Gulag. Dar, deşi povestea lor este strâns legată de cea a Gulagului, pentru a o spune în întregime ar fi fost nevoie de încă o carte de dimensiunile celei de faţă. Sper că altcineva o va scrie cât de curând.

Deşi e o carte despre lagărele de concentrare sovietice, este totuşi imposibil să le tratezi ca pe un fenomen izolat. Gulagul a apărut şi s-a dezvoltat într-un anumit timp şi spaţiu, în paralel cu alte evenimente – şi în special în trei contexte. La drept vorbind, Gulagul aparţine istoriei Uniunii Sovietice, istoriei internaţionale şi ruseşti a închisorilor şi a exilului şi climatului intelectual specific Europei continentale de la jumătatea secolului XX, care a generat şi apariţia lagărelor de concentrare din Germania nazistă.

Când spun că Gulagul „aparţine istoriei Uniunii Sovietice", mă refer la ceva foarte precis: Gulagul nu s-a ivit, gata format, din spuma mării, ci mai curând a oglindit standardele generale ale societăţii din jurul său. Dacă lagărele erau murdare, dacă gardienii erau brutali, dacă echipele de muncă erau delăsătoare, aceasta s-a întâmplat parţial din cauză că murdăria, brutalitatea şi delăsarea erau fenomene suficient de frecvente şi în celelalte sfere ale vieţii sovietice. Dacă viaţa în lagăre era abominabilă, insuportabilă, inumană şi dacă rata mortalităţii era ridicată, nici asta nu ne poate mira prea mult. În unele perioade, viaţa în Uniunea Sovietică era de asemenea abominabilă, insuportabilă şi inumană, iar rata mortalităţii era la fel de mare în afara lagărelor.

Desigur, nu întâmplător, primele lagăre sovietice au fost înfiinţate imediat după sângeroasa, violenta şi haotica revoluţie rusă. În timpul revoluţiei, al terorii impuse ulterior şi al războiului civil ce a urmat, mulţi au simţit că civilizaţia însăşi fusese iremediabil compromisă. „Condamnările la moarte erau pronunţate la întâmplare", scrie istoricul Richard Pipes, „oamenii erau împuşcaţi fără nici un motiv şi tot fără motiv eliberaţi".[18] Începând cu 1917, întregul set de valori ale societăţii a fost răsturnat: averea şi experienţa de-o viaţă se transformau într-un dezavantaj, jaful era ridicat în slăvi, considerat „naţionalizare", omorul devenise o componentă recunoscută a luptei pentru instaurarea dictaturii proletariatului. În această atmosferă, azvârlirea în închisoare, în prealabil de către Lenin, a mii de oameni, pur şi simplu din cauza averilor sau a titlurilor nobiliare deţinute anterior, nu părea deloc stranie sau ieşită din comun.

După aceleaşi criterii, rata ridicată a mortalităţii în lagăre în anumite perioade era şi ea, în parte, o oglindire a ceea ce se întâmpla peste tot în ţară. Mortalitatea a crescut în interiorul lagărelor la începutul anilor '30, când foametea pusese stăpânire pe întreaga ţară. Rata mortalităţii a urcat din nou în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Invazia germană în Uniunea Sovietică a provocat nu numai moartea a milioane de soldaţi pe front, ci şi apariţia focarelor de epidemii de dizenterie şi de tifos, ca şi (din nou) foametea care i-a afectat atât pe oamenii din lagăre, cât şi pe cei din afara lor. În iarna anului 1941–1942, când un sfert din populaţia lagărelor a pierit de foame, e posibil ca nu mai puţin de un milion de locuitori ai Leningradului prinşi în blocada germană să fi avut aceeaşi soartă.[19] Cronicarul blocadei, Lidia Ghinzburg, a scris despre foametea acelei perioade ca despre „o stare permanentă... era tot timpul prezentă şi se făcea mereu resimţită... momentul cel mai deznădăjduitor şi chinuitor în timp ce mâncai era clipa în care mâncarea se termina cu o rapiditate cumplită, fără să te sature".[20] Cuvintele ei sunt un ecou înspăimântător al celor folosite de foştii deţinuţi, aşa cum va constata şi cititorul.

Este adevărat, desigur, că locuitorii Leningradului au murit în casele lor, în timp ce Gulagul a strivit vieţi, a distrus familii, i-a smuls pe copii de lângă părinţii lor şi i-a condamnat cu milioanele să trăiască în pustiuri îndepărtate, la mii de kilometri distanţă de familiile lor. Cu toate acestea, experienţele oribile trăite de deţinuţi pot fi comparate fără dubii cu amintirile îngrozitoare ale cetăţenilor sovietici liberi, cetăţeni precum Elena Kojina, evacuată din Leningrad în februarie 1942. Pe parcursul călătoriei ea şi-a văzut fratele, sora şi bunica murind de foame. În timp ce nemţii se apropiau, ea şi mama ei rătăceau prin stepă, întâlnind în calea lor „scene de derută dezlănţuită şi haos... Lumea se dizolva în mii de bucăţi. Totul era impregnat de fum şi de un miros înfiorător de ars; stepa era îngustă şi sufocantă, te simţeai parcă strâns într-un pumn fierbinte, plin de funingine". Deşi n-a trecut niciodată prin lagăr, Kojina a cunoscut frigul, foametea şi frica teribilă înainte de-a împlini zece ani, iar amintirea lor a bântuit-o tot restul vieţii. „Nimic", scria ea, „n-ar putea să-mi şteargă din memorie trupul lui Vadik în timp ce-l cărau acoperit cu o pătură, al Taniei murind în chinuri; amintirea mea şi a mamei, ultimele rămase, târându-ne prin fum şi explozii în stepa cuprinsă de flăcări."[21]

Populaţia din Gulag şi cea din restul Uniunii Sovietice au avut în comun mai multe experienţe, în afară de suferinţă. Atât în lagăre, cât şi în afara lor, puteai întâlni aceeaşi neglijenţă în muncă, aceeaşi birocraţie aberant de stupidă, aceeaşi corupţie şi acelaşi dispreţ reţinut pentru vieţile

oamenilor. În timp ce scriam această carte, i-am descris unui prieten polonez sistemul *tufta* (pontarea fictivă a normelor de lucru obligatorii) pus în aplicare de deținutul sovietic, care va fi descris mai târziu în această carte. A izbucnit în hohote de râs: „Tu crezi că prizonierii l-au inventat? Întregul bloc sovietic practica *tufta*." În Uniunea Sovietică din vremea lui Stalin, diferența dintre viața în interiorul sau în afara gardului de sârmă ghimpată nu era fundamentală, ci mai degrabă o chestiune de intensitate. Poate că din acest motiv Gulagul a fost adeseori descris drept chintesența regimului sovietic. Chiar și în limbajul lagărelor și al închisorilor, lumea din afara gardului de sârmă ghimpată nu era definită ca fiind „liberă", ci drept *bolșaia zona*, adică „zona închisorii mari", mai vastă și mai puțin mortală decât „zona mică", cea a lagărului, dar cu nimic mai umană, și în mod sigur cu nimic mai omenoasă.

Și dacă Gulagul nu poate fi diferențiat de experiența traiului din restul Uniunii Sovietice, nici istoria lagărelor sovietice nu poate fi în întregime scoasă din contextul istoriei îndelungate, multinaționale, multiculturale a închisorilor, exilului, încarcerărilor și lagărelor de concentrare. Deportarea prizonierilor în locuri îndepărtate, unde aceștia puteau să-și „plătească datoria față de societate", să se facă utili și să nu-i contamineze pe alții cu ideile și cu actele lor infracționale, este un obicei la fel de vechi ca civilizația însăși. Conducătorii Romei și ai Greciei antice își trimiteau disidenții în colonii îndepărtate. Socrate a ales să moară decât să îndure chinurile exilului din Atena. Poetul Ovidiu a fost exilat într-un port dezgustător de la Marea Neagră. Anglia din epoca georgiană își trimitea hoții de buzunare și tâlharii în Australia. Franța secolului al XIX-lea își surghiunea delincvenții condamnați în Guyana. Portugalia își expedia indezirabilii în Mozambic.[22]

În 1917, noua conducere a Rusiei Sovietice nu a trebuit să se uite până în Groenlanda ca să găsească un precedent pentru locul ideal de exil. Începând cu secolul al XVII-lea, Rusia a avut propriul model de exil: prima mențiune a exilului în Rusia datează din 1649. La vremea respectivă, exilul era considerat o formă mai nouă și mai umană de pedepsire a delincvenților, preferabilă de departe pedepsei cu moartea, a arderii cu fierul roșu sau mutilării, și era aplicată pentru un număr foarte mare de delicte minore sau majore, de la prizatul tutunului, la ghicit și chiar la crimă.[23] O varietate largă de intelectuali și scriitori ruși, printre care Pușkin, au îndurat exilul sub o formă sau alta, în timp ce pe alții îi înspăimânta simpla idee de deportare. În 1890, în culmea celebrității literare, Anton Cehov și-a surprins toți cunoscuții apucându-se să viziteze și să descrie coloniile penitenciare din

insula Sahalin, de pe coasta dinspre Pacific a Rusiei. Înainte de a pleca, el i-a scris editorului, zăpăcit de o asemenea inițiativă, explicându-i motivele:

> Am permis ca milioane de oameni să putrezească în închisori, să putrezească fără nici un rost, fără nici un motiv și în condiții barbare; i-am trimis la sute de mii de kilometri depărtare, în frig și în lanțuri. I-am îmbolnăvit de sifilis, i-am pervertit, am înmulțit numărul delincvenților, dar nimic din toate astea nu ne privește, nimic n-are de-a face cu noi, este pur și simplu ceva neinteresant...[24]

Privind înapoi, ne vine ușor să găsim în istoria sistemului penitenciar țarist multe exemple care anunțau practicile utilizate mai târziu în Gulagul sovietic. Ca și Gulagul, de exemplu, exilul siberian nu era destinat în exclusivitate delincvenților. O lege din 1736 proclama că, atunci când un sat decidea că unul dintre locuitorii lui exercitase o influență nefastă asupra celorlalți, bătrânii satului puteau să-și împartă între ei averea nefericitului și să-i poruncească să se mute în altă parte. Dacă acesta nu reușea să-și găsească un alt adăpost, obștea putea să-l trimită în exil.[25] Mai mult, această lege a fost menționată de Hrușciov în 1948, ca parte a pledoariei sale (încununată de succes) pentru exilarea țăranilor colectivizați, care nu se dovediseră îndeajuns de entuziaști și de zeloși în munca din colhoz.[26]

Practica de a-i exila pe incomozi a continuat de-a lungul secolului al XIX-lea. În cartea lui, intitulată *Siberia și sistemul exilului*, George Kennan (unchiul politicianului american) descrie sistemul „proceselor administrative" pe care le-a observat în Rusia anului 1891:

> Persoana considerată indezirabilă poate să nu se facă vinovată de nici un delict... dar dacă, în opinia autorităților locale, prezența sa într-un anumit loc „prejudiciază ordinea publică" sau este „incompatibilă cu liniștea publică", ea poate fi arestată fără mandat, poate fi reținută în închisoare între două săptămâni și doi ani, iar apoi mutată cu forța în orice alt loc între granițele imperiului, unde poate fi pusă sub supravegherea poliției pentru o perioadă de la unu la zece ani.[27]

Exilul administrativ – care nu necesita proces sau sentință judecătorească – constituia o pedeapsă ideală nu numai pentru cei care creau probleme, ca atare, ci și pentru adversarii politici ai regimului. La început, mulți dintre aceștia au fost nobili polonezi care se împotriviseră ocupației rusești pe teritoriile și pe proprietățile lor. Mai târziu, exilul i-a vizat și pe protestatarii religioși, membrii grupurilor „revoluționare" și ai societăților secrete, precum și pe bolșevici. Deși nu erau exilați administrativ (fuseseră supuși unui proces și li se comunicase sentința), cei mai cunoscuți „deportați" din Siberia secolului al XIX-lea au fost tot deținuții politici: este vorba de decembriști, un grup de aristocrați de frunte care plănuiseră o

neînsemnată revoltă împotriva țarului Nicolae I în 1825. Cu o asprime care a șocat întreaga Europă la vremea respectivă, țarul i-a condamnat pe cinci dintre decembriști la moarte. Pe ceilalți i-a deposedat de titlurile nobiliare și i-a trimis în lanțuri în Siberia, unde câțiva dintre ei au fost urmați de către soțiile lor neobișnuit de curajoase. Puțini au trăit îndeajuns de mult ca să fie grațiați treizeci de ani mai târziu de către succesorul lui Nicolae I, Alexandru al II-lea, și să se întoarcă la Sankt-Petersburg, vlăguiți și bătrâni.[28] Fiodor Dostoievski, condamnat în 1849 la patru ani de muncă forțată, a fost un alt deținut politic celebru. Întors din exilul siberian, el a scris *Amintiri din casa morților*, rămasă până azi cea mai cunoscută relatare despre viața în închisorile țariste.

Ca și Gulagul, sistemul țarist al deportărilor nu a fost creat exclusiv ca o formă de pedeapsă. Conducătorii Rusiei doreau ca exilații, deținuți atât de drept comun, cât și politici, să rezolve și o problemă economică ce persista de câteva secole: subpopularea teritoriilor rusești din Extremul Orient și nordul îndepărtat, și ca urmare neputința de a exploata resursele naturale ale Rusiei. Cu acest proiect în minte, statul rus a început încă din secolul al XVIII-lea să-i condamne pe unii dintre prizonierii săi la muncă forțată – o formă de pedeapsă care va deveni cunoscută sub numele de *katorga*, de la cuvântul grec *kateirgon*, „a forța". *Katorga* avea deja o istorie îndelungată în Rusia. La începutul secolului al XVII-lea, Petru cel Mare folosise ocnași și șerbi ca să construiască drumuri, fortărețe, fabrici, nave și chiar orașul Sankt-Petersburg. În 1722 el a dat o lege specială prin care-i condamna pe delincvenți, împreună cu soțiile și copiii lor, la deportare într-un ținut din apropierea minelor de argint de la Dauria, în vestul Siberiei.[29]

La vremea respectivă, folosirea de către Petru cel Mare a muncii forțate a fost considerată un mare succes economic și politic. Într-adevăr, istoria sutelor de mii de șerbi care și-au petrecut viața construind Sankt-Peteresburgul a avut un impact enorm asupra generațiilor viitoare. Mulți au murit în timpul lucrărilor – și totuși orașul a devenit un simbol al progresului și al europenizării. Metodele au fost foarte dure, dar națiunea a profitat. Exemplul lui Petru ne ajută să explicăm rapida adoptare a *katorgăi* de către urmașii țarismului. Fără îndoială, Stalin a fost la rândul său un mare admirator al metodelor de construcție ale lui Petru cel Mare.

Cu toate acestea, *katorga* a rămas o formă de pedeapsă destul de rar întrebuințată în secolul al XIX-lea. În 1906, numai aproximativ 6 000 de ocnași condamnați la *katorga* ispășeau sentința; în 1916, în preajma revoluției, erau doar 28 600.[30] O importanță economică mult mai mare era atribuită unei alte categorii de condamnați, cei cu domiciliu forțat. Aceștia erau

deportații, obligați să trăiască în exil, dar nu în închisoare, în regiunile slab populate ale țării, alese în special pentru potențialul lor economic. Numai între 1824 și 1889, aproximativ 720 000 de deportați au fost trimiși în Siberia. Mulți au fost însoțiți de familii. Ei, și nu ocnașii care munceau în lanțuri, au populat treptat regiunile pustii din Rusia, bogate în minereuri.[31]

Condamnările acestora nu erau tocmai ușoare, iar unii dintre deportați își considereau propria soartă mai rea decât aceea a deținuților condamnați la *katorga*. Repartizați în ținuturi îndepărtate, cu pământ sărăcăcios și cu vecini puțini, mulți mureau de foame în iernile lungi sau beau de plictiseală până mureau. Aici existau foarte puține femei – numărul lor n-a depășit niciodată 15%, cărți puține și nici o distracție.[32]

În călătoria lui prin Siberia spre Sahalin, Anton Cehov i-a întâlnit pe câțiva dintre aceștia deportați și i-a descris astfel:

> Cei mai mulți nu au bani, au puterile slăbite, un nivel de pregătire scăzut și nu posedă nimic în afară de știința scrisului, care de multe ori nu le este de nici un folos. Unii dintre ei încep prin a-și vinde, bucată cu bucată, cămășile olandeze de in, cearceafurile, fularele și broboadele și sfârșesc după doi sau trei ani prin a muri într-o sărăcie înspăimântătoare...[33]

Dar nu toți exilații erau săraci și degenerați. Siberia se afla departe de Rusia europeană, iar oficialitățile din est erau mult mai blânde, iar aristocrația mai puțin numeroasă. Exilații și unii foști prizonieri mai înstăriți își întemeiau uneori mari proprietăți. Cei mai instruiți deveneau medici și avocați sau conduceau școli.[34] Prințesa Maria Volkonskaia, soția decembristului Serghei Volkonski, a sprijinit construirea unui teatru cu o sală de concerte în Irkuțk. Deși fusese deposedată de titluri la fel ca și soțul ei, invitațiile la seratele și la dineurile ei private erau căutate cu ardoare, iar discuțiile despre aceste evenimente ajunseseră până la Moscova și Sankt-Petersburg.[35]

La începutul secolului XX, sistemul își pierduse întrucâtva din asprimea de altădată. Moda reformelor în sistemul penitenciar care se răspândise în Europa în secolul al XIX-lea a ajuns în fine și în Rusia. Regimurile au devenit mai blânde, poliția mai îngăduitoare.[36] Într-adevăr, spre deosebire de ceea ce avea să survină mai târziu, drumul spre Siberia pare acum, dacă nu chiar o plăcere, în nici un caz o pedeapsă aspră pentru micul grup de bărbați care aveau să conducă Revoluția Rusă. În închisoare, bolșevicii au beneficiat de un tratament oarecum favorabil în calitatea lor de „politici", spre deosebire de deținuții de drept comun, și au avut permisiunea de a deține cărți, hârtie și instrumente de scris. Ordjonikidze, unul dintre liderii bolșevici, și-a amintit mai târziu că a citit Adam Smith, Ricardo, Plehanov,

William James, Frederick W. Taylor, Dostoievski şi Ibsen, printre alţii, cât timp a fost închis în Fortăreaţa Schlusselberg din apropierea Sankt-Petersburgului.[37] Faţă de standardele de mai târziu, bolşevicii au fost de asemenea bine hrăniţi, bine îmbrăcaţi, uneori frumos pieptănaţi. O fotografie a lui Troţki închis în Fortăreaţa Petru şi Pavel în 1906 ni-l arată purtând ochelari, costum, cravată şi o cămaşă cu guler de un alb impresionant. Vizeta uşii din spatele lui oferă singurul indiciu cu privire la locul în care se află.[38] O altă imagine de-a lui în exilul din Siberia de Est, în 1900, ni-l arată purtând o căciulă de blană şi un palton greu, înconjurat de alţi bărbaţi şi femei, de asemenea în cizme şi blănuri.[39] Toate aceste obiecte aveau să fie un lux rar întâlnit în Gulag o jumătate de secol mai târziu.

Dacă viaţa în exilul ţarist devenea cu adevărat insuportabilă, exista întotdeauna alternativa evadării. Stalin însuşi a fost arestat şi exilat în patru rânduri. De trei ori a evadat, o dată din regiunea Irkuţk şi de două ori din Vologda, o regiune care mai târziu avea să fie împânzită cu lagăre.[40] Drept urmare, dispreţul lui faţă de „moliciunea" regimului ţarist a fost nelimitat. Biograful său rus Dimitri Volkogonov a exprimat astfel opinia lui Stalin în această privinţă: „Nu erai obligat să munceşti, puteai să citeşti după pofta inimii şi puteai chiar să evadezi, nu era nevoie decât să ţi-o doreşti..."[41]

Astfel, experienţa siberiană le-a furnizat bolşevicilor un model anterior pe baza căruia să-şi construiască propriul sistem, precum şi o lecţie în nevoia lor de regimuri punitive extrem de dure.

Dacă Gulagul este o parte integrantă atât a istoriei sovietice, cât şi a Rusiei, el este un fenomen inseparabil şi de istoria Europei: Uniunea Sovietică nu a fost singura ţară europeană din secolul XX care a instaurat o ordine socială totalitară şi a construit lagăre de concentrare. Deşi nu stă în intenţia acestei cărţi să compare şi să pună în antiteză regimul sovietic şi cel nazist, nici nu putem trece cu uşurinţă peste această temă. Cele două sisteme au fost întemeiate aproape în aceeaşi perioadă, pe acelaşi continent. Hitler ştia de lagărele sovietice, iar Stalin ştia de Holocaust. Există oameni care au trecut în calitate de prizonieri prin ambele sisteme de lagăre şi care le-au descris pe amândouă. În profunzime, cele două sisteme sunt înrudite.

Asta în primul rând fiindcă atât nazismul, cât şi comunismul sovietic s-au născut din experienţele barbare ale Primului Război Mondial şi ale războiului civil din Rusia, care a survenit la scurtă vreme. Metodele industriale de luptă puse în aplicare pe scară largă pe durata ambelor conflicte au generat o enormă reacţie intelectuală şi artistică la vremea respectivă.

Mai puțin observată a fost – firește, cu excepția milioanelor de victime – utilizarea pretutindeni a mijloacelor industrializate de încarcerare. Ambele tabere au construit lagăre de detenție pentru prizonierii de război pe teritoriul Europei începând încă din 1914. În 1918, pe teritoriul Uniunii Sovietice se aflau 2,2 milioane de prizonieri de război. Noile tehnologii, producția masivă de armament, tancuri și chiar de sârmă ghimpată au făcut posibilă existența acestor lagăre și a celor de mai târziu. Astfel, unele dintre primele lagăre sovietice au fost de fapt clădite peste lagărele construite pentru prizonierii Primului Război Mondial.[42]

Lagărele de concentrare sovietice și naziste sunt de asemenea legate între ele fiindcă aparțin istoriei mai vaste a lagărelor de concentrare, care începe la sfârșitul secolului al XIX-lea. Prin lagăre de concentrare mă refer la lagărele construite în vederea încarcerării oamenilor nu pentru ceea ce au făcut, ci pentru ceea ce sunt. Spre deosebire de lagărele pentru deținuții de drept comun sau de lagărele pentru prizonierii de război, lagărele de concentrare au fost construite pentru un anume tip de cetățeni civili nondelincvenți, membri ai unui grup de „dușmani", sau în orice caz ai unei categorii de oameni care din cauza rasei sau a presupusei lor ideologii politice erau socotiți periculoși sau în afara societății.[43]

Potrivit acestei definiții, primele lagăre de concentrare moderne au fost construite nu în Germania sau în Rusia, ci în Cuba colonială, în 1895. În acel an, în efortul de a pune capăt unei serii de revolte locale, Spania imperială a început să pregătească o politică de *reconcentración*, menită să-i mute pe țăranii cubanezi de pe pământurile lor și să-i „reconcentreze" în lagăre, privându-i așadar pe insurgenți de mâncare, adăpost și ajutor. Pe la 1900, cuvântul spaniol *reconcentración* fusese deja tradus în engleză și folosit pentru a descrie un proiect britanic asemănător, inițiat din motive similare în timpul Războiului Burilor din Africa de Sud: civilii buri au fost „concentrați" în lagăre, în scopul de a-i lipsi pe luptătorii buri de adăpost și sprijin.

De aici, ideea s-a răspândit. De exemplu, pare ca și cum termenul *konțlagher* ar fi apărut prima dată în Rusia ca o traducere a termenului englezesc *concentration camp*, probabil datorită cunoștințelor lui Trotki despre istoria Războiului Burilor.[44] În 1904, coloniștii germani din partea germană a Africii de Sud-Vest au adoptat și ei modelul britanic, cu o deosebire. În loc să-i închidă pur și simplu pe băștinașii din regiune, un trib numit Herero, ei i-au pus la muncă forțată în interesul coloniștilor germani.

Există o serie de legături ciudate și sinistre între aceste prime lagăre de muncă germano-africane și cele construite în Germania nazistă trei decenii

mai târziu. De pildă, datorită acestor colonii de muncă din Africa de Sud, cuvântul *Konzentrationslager* apare pentru prima dată în limba germană, în 1905. Primul reprezentant guvernamental al Africii de Sud-Vest germane a fost dr. Heinrich Goering, tatăl lui Hermann, care a înființat primele lagăre de concentrare în 1933. Tot în aceste lagăre africane s-au făcut primele experimente germane pe ființe omenești: doi dintre profesorii lui Josef Mengele, Theodor Mollison și Eugen Fischer, au întreprins cercetări pe membrii tribului Herero, cel din urmă încercând să-și dovedească teoriile sale privind superioritatea rasei albe. Dar convingerile lor nu erau chiar atât de neobișnuite la acea vreme. În 1912, o carte foarte bine vândută, intitulată *Gândirea germană în lume*, pretindea că

> nimic nu-i va putea convinge pe niște oameni raționali că prezervarea unui trib de cafri din Africa de Sud este mai importantă pentru viitorul umanității decât expansiunea marilor națiuni europene și a rasei albe în general... Abia când popoarele indigene vor fi învățat să producă ceva de valoare în serviciul rasei superioare... se va putea spune că acestea au un drept moral la existență.[45]

Deși această teorie a fost rareori formulată cu atâta claritate, sentimente similare au răzbătut adeseori în practicile coloniale. Cu siguranță, unele forme de colonialism au consolidat mitul superiorității rasei albe și au legitimat totodată folosirea violenței de către o rasă împotriva celeilalte. Se poate susține deci că experiența pervertitoare a unor coloniști europeni a deschis calea către totalitarismul european al secolului XX.[46] Și nu numai către cel european: Indonezia este un exemplu de stat postcolonial ai cărui conducători și-au închis inițial adversarii politici în lagăre de concentrare, la fel cum făcuseră cu ei stăpânii lor coloniști.

Imperiul Rus, care își învinsese proprii băștinași la granițele sale estice, nu a făcut excepție.[47] În timpul unuia dintre dineurile care au loc în romanul lui Tolstoi *Anna Karenina*, soțul Annei – care are unele responsabilități oficiale legate de „triburile băștinașe" – susține cu tărie nevoia culturilor superioare de a le absorbi pe cele inferioare.[48] La un anumit nivel, bolșevicii, ca de fapt orice rus instruit, trebuie să fi fost conștienți de faptul că Imperiul Rus îi subjuga pe chirghizi, buriați, tunguși, ciucși și nu numai. Faptul că acest lucru nu i-a interesat prea mult – pe ei care erau altminteri atât de interesați de soarta celor călcați în picioare – spune ceva despre concepțiile lor nemărturisite.

Și totuși dezvoltarea lagărelor de concentrare din Europa secolului XX nu presupunea cunoașterea amănunțită a istoriei Africii de Sud sau a Siberiei Orientale. Ideea că unele popoare sunt superioare altora era suficient

de răspândită în Europa la începutul secolului XX. Şi până la urmă, acesta este lucrul care leagă lagărele de concentrare sovietice de cele din Germania nazistă în cel mai strâns mod posibil: ambele regimuri s-au legitimat parţial, prin stabilirea unor categorii de „duşmani" sau „suboameni" pe care i-au persecutat şi nimicit în masă.

În Germania nazistă, primele ţinte au fost infirmii şi retardaţii. Ulterior, naziştii şi-au îndreptat atenţia asupra ţiganilor, homosexualilor şi mai ales asupra evreilor. În URSS, victimele au fost la început „foştii" – presupuşii adepţi ai vechiului regim –, iar mai târziu „duşmanii poporului", o sintagmă definită în termeni vagi, care avea să-i includă nu numai pe adversarii politici ipotetici ai regimului, dar şi anumite grupuri naţionale şi etnice, dacă păreau să reprezinte (din motive la fel de vag definite) o ameninţare la adresa regimului sovietic sau a puterii staliniste. Deseori, Stalin a dispus arestări în masă ale polonezilor, balticilor, cecenilor, tătarilor şi – în ajunul morţii lui – ale evreilor.[49]

Chiar dacă aceste categorii nu au fost niciodată în întregime arbitrare, nu au fost nici foarte stabile. Cu o jumătate de secol în urmă, Hannah Arendt scria că ambele regimuri, bolşevic şi nazist, au creat „adversari obiectivi" sau „duşmani obiectivi", a căror „identitate se schimbă în funcţie de împrejurările predominante – astfel încât, de îndată ce o categorie era lichidată, trebuia declarat război unei alte categorii". În acelaşi fel, a adăugat ea, „sarcina poliţiei politice nu era să descopere delicte, ci să fie pregătită atunci când guvernul decidea să aresteze o anumită categorie a populaţiei".[50] Încă o dată, oamenii nu erau arestaţi pentru ceea ce făcuseră, ci pentru ceea ce erau.

În ambele societăţi, crearea lagărelor de concentrare a fost de fapt stadiul final al unui lung proces de dezumanizare a acestor duşmani obiectivi, un proces început în plan retoric. În autobiografia sa intitulată *Mein Kampf*, Hitler a dezvăluit cum şi-a dat brusc seama că evreii erau răspunzători de toate problemele Germaniei şi că „orice întreprindere dubioasă, orice formă de nebunie" în viaţa publică avea legătura cu evreii: „Dacă am pune bisturiul pe un asemenea abces, am descoperi imediat, ascuns ca un vierme într-un trup în putrefacţie, un mic evreu adeseori orbit de lumina prea bruscă..."[51]

Lenin şi Stalin au început de asemenea prin a-şi persecuta „duşmanii" pentru miile de neajunsuri economice ale Uniunii Sovietice: ei erau „diversionişti", „sabotori" şi spioni ai puterilor străine. De la sfârşitul anilor '30, când valul de arestări a început să se extindă, Stalin a dus această retorică până la limitele ei extreme, denunţându-i pe „duşmanii poporului" ca pe „viermi", „impurităţi" sau „ierburi otrăvitoare". Referindu-se la adversarii

săi, i-a asemuit cu o „murdărie" ce trebuia „supusă unei neîncetate purificări" – exact ca propaganda nazistă, care îi va asocia pe evrei cu imaginea verminei, a paraziților sau a bolilor infecțioase.[52]

Odată demonizat inamicul, izolarea lui legală începea de-adevărat. Înainte de a fi efectiv izolați și trimiși în lagăre, evreii au fost privați de statutul lor de cetățeni germani. Li s-a interzis să dețină funcții publice, cum ar fi cele de avocat sau judecător, li s-a interzis căsătoria cu arienii; li s-a interzis să frecventeze școlile arienilor; li s-a interzis să arboreze drapelul german; au fost forțați să poarte steaua galbenă a lui David; au fost supuși bătăilor și umilințelor în plină stradă.[53] În Rusia lui Stalin, înainte de a fi efectiv arestați, „dușmanii" au fost la rândul lor umiliți în adunări publice, dați afară din slujbe și excluși din Partidul Comunist. Soțiile lor au cerut dezgustate divorțul, iar copiii i-au repudiat cu mânie.

În interiorul lagărelor, procesul de dezumanizare a fost și mai adânc și a atins limite extreme, cu scopul de a le intimida pe victime și de a spori încrederea călăilor în legitimitatea muncii lor. În interviul său de dimensiunea unei cărți, Franz Stangl, comandantul de la Treblinka, a fost întrebat de Gitta Sereny de ce, înainte de a fi uciși, locuitorii lagărelor erau bătuți, umiliți și deposedați de haine. Stangl a răspuns: „Pentru a-i determina pe cei care chiar trebuiau să ducă la îndeplinire sarcinile și procedurile. Pentru a-i ajuta să le ducă la bun sfârșit."[54] În *Regimul terorii: lagărele de concentrare*, sociologul german Wolfgang Sofsky a arătat de asemenea felul în care dezumanizarea prizonierilor din lagărele naziste era inculcată în fiecare aspect al vieții din lagăr, de la hainele rupte și identice, până la interzicerea intimității, până la regulile foarte dure, până la anticiparea constantă a morții.

Și în sistemul sovietic, procesul de anihilare a trăsăturilor umane începea chiar din momentul arestării, așa cum vom vedea, când prizonierii erau dezbrăcați de haine și de identitate, lipsiți de contactele cu cei de afară, supuși torturii și interogatoriilor și împinși în procese absurde, în cazul în care se mai ajungea la acestea. Într-o etapă specific sovietică a procesului, prizonierii erau „excomunicați" din societatea sovietică, li se interzicea să se adreseze unul altuia cu „tovarășe" și, începând cu 1937, li s-a interzis să poarte râvnitul titlu de „muncitor udarnic" („de șoc"), oricât de bine s-ar fi purtat și oricât de mult ar fi muncit. Portretele lui Stalin care atârnau în casele și birourile din întreaga Uniune Sovietică n-au mai apărut aproape niciodată în lagăre și închisori, după relatările multor prizonieri.

Nu vreau să spun prin asta că lagărele sovietice și cele naziste erau identice. Așa cum orice cititor ce deține cunoștințe generale despre Holocaust va afla din această carte, viața din interiorul lagărelor sovietice se deosebea în

multe privințe – atât evidente, cât și mai subtile – de viața din lagărele sistemului nazist. Existau diferențe în ceea ce privește organizarea vieții de zi cu zi și a muncii, sistemul de pază, pedepsele și sistemele de propagandă. Gulagul a durat mult mai mult și a atins în diferite perioade cote relative de cruzime, precum și cote relative de umanitate. Istoria lagărelor naziste este mai scurtă și conține mai puține variații: aceste lagăre au devenit pur și simplu din ce în ce mai crude, până când armatele germane în retragere le-au lichidat sau armatele aliate le-au desființat. Gulagul a inclus de asemenea o largă varietate de lagăre: de la cele letale, de pe lângă minele de aur din regiunea Kolîmei, până la „luxoasele" institute secrete din afara Moscovei, unde savanții-deținuți proiectau arme pentru Armata Roșie; deși au existat și în sistemul nazist mai multe tipuri de lagăre, varietatea lor a fost mult mai restrânsă.

Mai presus de toate, două deosebiri mi s-au părut în mod special fundamentale: prima constă în faptul că definiția termenului de „dușman" în Uniunea Sovietică a fost mult mai instabilă decât definiția termenului de „evreu" în Germania nazistă. În afara unui număr nesemnificativ de excepții, în Germania nu a existat nici un evreu care să-și fi putut schimba statutul, nu a existat nici un evreu internat în lagăr care să fi putut să spere că ar avea vreo șansă de a scăpa cu viață, și toți evreii au fost mereu conștienți de acest fapt. În schimb, deși milioanele de deținuți sovietici s-au temut că ar putea muri (și milioane chiar au murit), nu a existat nici o categorie de deținuți a căror moarte să fi fost absolut garantată. Uneori, au putut să-și îmbunătățească soarta lucrând în locuri de muncă relativ comfortabile, ca ingineri și geologi. În fiecare lagăr exista o ierarhie a deținuților, în care unii puteau urca pe socoteala altora sau cu ajutorul altora. Alteori – chiar și atunci când Gulagul a fost supraaglomerat cu femei, copii și oameni în vârstă sau când a fost nevoie de soldați pentru front – deținuții au fost eliberați prin amnistii masive. S-a întâmplat uneori ca întregi categorii de „dușmani" să beneficieze brusc de o schimbare de statut. De exemplu, la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, în 1939, și Stalin a arestat sute de mii de polonezi, apoi i-a eliberat brusc din Gulag, în 1941, când Polonia și URSS au devenit pentru o vreme aliați. Contrariul este de asemenea valabil: în URSS, torționarii puteau ajunge ei înșiși victime. Gardienii din Gulag, administratorii sau chiar ofițerii de rang superior din poliția politică puteau fi arestați și trimiși în lagăre. Cu alte cuvinte, nici chiar „ierburile otrăvitoare" nu rămâneau otrăvitoare pentru totdeauna – și nu exista nici o categorie de prizonieri sovietici care să trăiască în așteptarea constantă a morții.[55]

A doua deosebire – aşa cum se va vedea pe tot parcursul acestei cărţi – a fost aceea că primul obiectiv al Gulagului, după cum reiese atât din limbajul secret, cât şi din cel propagandistic, al celor care l-au fondat, a fost unul economic. Nu vreau să spun prin asta că era unul uman. În interiorul sistemului, prizonierii au fost trataţi ca animalele sau, mai exact, ca nişte bucăţi de minereu de fier, aruncaţi încolo şi încoace după plac, încărcaţi şi descărcaţi din vagoanele de vite, cântăriţi şi măsuraţi, hrăniţi, dacă mai păreau de vreun folos, sau lăsaţi să moară de foame, dacă nu mai erau buni de nimic. Erau, ca să folosim limbajul marxist, exploataţi, reificaţi şi transformaţi în bunuri. Iar când nu mai erau de nici un folos, viaţa acestor oameni nu mai avea nici o valoare pentru stăpânii lor.

Cu toate acestea, experienţa lor a fost foarte diferită de cea a evreilor sau a altor prizonieri pe care naziştii i-au trimis într-o categorie specială de lagăre numite nu *Konzentrationslager*, ci *Vernichtungslager* – lagăre care realmente nu mai erau câtuşi de puţin unităţi de muncă, ci fabrici ale morţii. Au existat patru asemenea lagăre: Belzec, Chelmno, Sobibor şi Treblinka. La Majdanek şi la Auschwitz se găseau atât un lagăr de muncă, cât şi unul al morţii. La intrarea în aceste lagăre, prizonierii erau triaţi. Un număr mic dintre ei erau trimişi să efectueze câteva săptămâni de muncă forţată. Restul erau trimişi direct la camerele de gazare, unde erau omorâţi şi apoi arşi.

În măsura în care am reuşit să constat, această formă de omor, practicată în momentul de vârf al Holocaustului, nu a avut un echivalent sovietic. Sigur, Uniunea Sovietică a găsit alte modalităţi de a ucide în masă sute de mii de cetăţeni. De obicei, ei erau duşi noaptea într-o pădure, aliniaţi, împuşcaţi în ceafă şi aruncaţi în gropi comune, fără să fi trecut vreodată printr-un lagăr de concentrare – o formă de asasinat în masă la fel de „industrializat" şi de anonim precum cel folosit de nazişti. În această privinţă, există relatări despre serviciile secrete ale poliţiei politice care ar fi folosit gaze de eşapament – o variantă primitivă a gazului letal folosit de nazişti – pentru a-i ucide pe deţinuţi, exact aşa cum au făcut şi naziştii la început.[56] Şi în Gulag prizonierii mureau, de obicei nu atât din cauza eficienţei celor care-i ţineau captivi, cât din cauza totalei lor ineficienţe şi neglijenţe.[57] În anumite lagăre sovietice, în anumite perioade, moartea era practic garantată pentru toţi cei trimişi să taie copaci în pădurile veşnic îngheţate sau pentru toţi cei osândiţi să lucreze în cele mai cumplite mine de aur de la Kolîma. Deţinuţii erau de asemenea ţinuţi la carceră până când mureau de frig sau de foame. Zăceau fără tratament în spitale neîncălzite sau erau ucişi pur şi simplu, după bunul plac al oficialităţilor, pentru „tentativă de evadare". Totuşi, în ansamblu, sistemul de lagăre sovietice nu era organizat cu bună

ştiinţă pentru a produce cadavre la scară industrială, chiar dacă în unele perioade asta a făcut.

Acestea sunt distincţii de nuanţă, însă nu fără însemnătate. Chiar dacă Gulagul şi Auschwitzul aparţin aceleiaşi tradiţii intelectuale şi istorice, ele sunt diferite, atât între ele, cât şi faţă de alte sisteme concentraţionare create de alte regimuri. Ideea lagărului de concentrare poate fi îndeajuns de răspândită ca să fie aplicată în diferite culturi şi situaţii, dar chiar şi o examinare superficială a istoriei comparate a lagărelor de concentrare scoate la iveală faptul că detaliile particulare – organizarea vieţii în lagăr, felul în care au evoluat lagărele de-a lungul timpului, gradul de rigiditate sau de dezorganizare atins, cât de lejere sau de crude au rămas – depind de specificul fiecărei ţări, al fiecărei culturi şi al fiecărui regim.[58] Pentru cei închişi în spatele gardului de sârmă ghimpată, aceste detalii au fost de o importanţă decisivă pentru viaţa, sănătatea şi supravieţuirea lor.

De fapt, când citim relatările celor care au supravieţuit ambelor tipuri de lagăr, suntem frapaţi mai mult de deosebirile dintre experienţa victimelor decât de diferenţa dintre cele două sisteme de lagăre. Fiecare poveste îşi are calităţile sale, fiecare lagăr a supus la orori diferite oameni cu caractere diferite. În Germania, puteai să mori din cauza cruzimii, în Rusia de disperare. La Auschwitz puteai muri în camera de gazare, în Kolîma puteai muri îngheţat în zăpadă. Puteai muri într-o pădure din Germania sau în întinderile pustii ale Siberiei, într-un accident minier sau într-un vagon de vite. Dar, până la urmă, povestea vieţii tale era a ta şi numai a ta.

PARTEA I

Originile Gulagului 1917–1939

CAPITOLUL 1
Începuturile bolşevismului

Dar şira spinării ţi-a fost zdrobită,
Frumoasa, biata mea epocă,
Şi cu un zâmbet prostesc
Te uiţi înapoi, crudă şi slabă,
Ca un animal trecut de vreme,
La urmele propriilor copite...

Osip Mandelştam, „Vek"[1]

Una dintre intenţiile mele este aceea de a distruge mitul conform căruia perioada cea mai dură a represiunii a început în anii 1936–1937. Cred că statisticile viitoare vor arăta că valurile de arestări, condamnări şi deportări se declanşaseră încă de la începutul anului 1918, chiar înainte de declararea oficială, în acea toamnă, a „Terorii Roşii". Din acel moment, valul a crescut pur şi simplu din ce în ce mai mult, până la moartea lui Stalin...

Dmitri Lihacev, *Vospominania*[2]

În anul 1917, două valuri revoluţionare au cuprins Rusia, spulberând societatea Rusiei imperiale ca pe un castel din cărţi de joc. După abdicarea, în februarie, a ţarului Nicolae al II-lea, şirul evenimentelor cu greu a mai putut fi oprit şi controlat. Aleksandr Kerenski, şeful primului guvern provizoriu postrevoluţionar, a scris mai târziu că, în vidul creat după căderea vechiului regim, „toate programele politice şi strategice existente, oricât de îndrăzneţe şi de bine concepute ar fi fost, păreau că plutesc în aer, fără scop şi inutile".[3]

Dar, deşi Guvernul Provizoriu era slab, deşi nemulţumirea populaţiei era generală, deşi furia şi măcelul provocate de Primul Război Mondial atinseseră cote maxime, puţină lume se aştepta ca puterea să cadă în mâinile bolşevicilor, unul dintre numeroasele partide radical-socialiste care îşi

doreau schimbări chiar şi mai rapide. În străinătate, bolşevicii nu prea erau cunoscuţi. O poveste apocrifă ilustrează foarte bine atitudinea din afară a Rusiei: în 1917, spune povestea, un funcţionar dă navală în sediul ministrului afacerilor externe austriac, strigând: „Excelenţa Voastră, în Rusia a avut loc o revoluţie!" Ministrul spuse disprețuitor: „Cine-ar putea face o revoluţie în Rusia? Cu siguranţă nu inofensivul Herr Troţki, care-şi face veacul la Café Central!"

Dacă natura bolşevicilor era misterioasă, liderul lor, Vladimir Ilici Ulianov – omul pe care lumea avea să-l cunoască după pseudonimul lui revoluţionar „Lenin" – era şi mai misterios. De-a lungul multor ani petrecuţi ca revoluţionar în emigraţie, Lenin a fost recunoscut pentru inteligenţa lui strălucită, dar antipatizat pentru lipsa de stăpânire de sine şi pentru factionalism. Intra des în conflict cu ceilalţi lideri socialişti şi avea tendinţa de a transforma micile dezacorduri privind chestiuni de doctrină politică, aparent irelevante, în dispute majore.[4]

În primele luni de după revoluţia din februarie, Lenin era departe de a obţine o poziţie de lider incontestabil, chiar în interiorul propriului partid. Până la jumătatea lui octombrie 1917, o mână de lideri bolşevici au continuat să se împotrivească intenţiei sale de orchestrare a unei lovituri de stat împotriva Guvernului Provizoriu, argumentând că partidul nu era pregătit să preia puterea şi că nu avea încă sprijinul popular pentru aşa ceva. Lenin a câştigat totuşi disputa, iar în 25 octombrie lovitura a avut loc. La îndemnurile instigatoare ale lui Lenin, mulţimea a pus stăpânire pe Palatul de Iarnă. Bolşevicii i-au arestat pe miniştrii Guvernului Provizoriu. În câteva ore, Lenin a devenit conducătorul ţării, pe care a rebotezat-o Rusia Sovietică.

Chiar dacă Lenin a reuşit să cucerească puterea politică, criticii săi bolşevici nu se înşelaseră întru totul. Bolşevicii erau într-adevăr complet nepregătiţi. Ca urmare, multe dintre primele lor decizii, inclusiv crearea statului monopartid, au fost luate în funcţie de necesităţile de moment. Sprijinul din partea populaţiei era cu adevărat slab şi, pur şi simplu pentru a rămâne la putere, ei au declanşat aproape imediat un război civil sângeros. Începând cu 1918, când Armata Albă a vechiului regim s-a regrupat pentru a lupta cu nou-înfiinţata Armată Roşie, condusă de tovarăşul lui Lenin – „Herr Troţki de la Café Central" –, una dintre cele mai violente înfruntări armate care s-au văzut vreodată în Europa s-a dezlănţuit pe teritoriul Rusiei. Iar violenţa nu s-a manifestat doar pe câmpul de luptă. Bolşevicii s-au pornit să înlăture din calea lor orice opoziţie intelectuală şi politică, sub toate formele ei: menşevici, anarhişti, social-revoluţionari. Noul stat sovietic nu avea să cunoască o pace relativă înainte de 1921.[5]

Pe acest fond de improvizație și violență au luat ființă primele lagăre de muncă sovietice. Ca multe alte instituții sovietice, ele au fost create ad-hoc, în grabă, ca o măsură de urgență în focul războiului civil, ceea ce nu înseamnă că ideea nu le-a surâs mai demult sovieticilor. Cu trei săptămâni înaintea Revoluției din Octombrie, Lenin deja întocmise un plan destul de vag prin care să impună capitaliștilor înstăriți „datoria de a presta muncă obligatorie". În ianuarie 1918, îndârjit de amploarea rezistenței antibolșevice, Lenin a fost și mai vehement, scriind că salută „arestarea milionarilor-sabotori, care călătoresc în vagoane de clasa întâi și a doua. Sugerez să fie condamnați la o jumătate de an de muncă forțată într-o mină".[6]

Viziunea lui Lenin asupra lagărelor de concentrare create ca o formă specială de pedeapsă pentru o categorie specială de burghezi „dușmani" se potrivea de minune cu celelalte idei ale sale în privința delictelor și a infractorilor. Pe de-o parte, primul conducător sovietic a avut atitudini ambigue în privința întemnițării și a pedepsirii delincvenților tradiționali – tâlhari, hoți de buzunare, ucigași –, pe care îi percepea ca pe niște potențiali aliați. În opinia lui, cauza profundă a „exceselor sociale" (înțelegem prin acest termen delictele) era „exploatarea maselor". Înlăturarea cauzei, credea el, „va duce la înlăturarea excesului". Nu erau deci necesare pedepse speciale pentru a-i descuraja pe infractori: cu timpul, Revoluția însăși îi va face să dispară. Unele dintre formulările primului cod penal bolșevic le-ar fi mers deci la inimă celor mai radicali și mai progresiști reformatori ai legii din Occident. Printre altele, codul decreta că „nu există vinovăție individuală", iar pedeapsa „n-ar trebui privită ca o răzbunare".[7]

Pe de altă parte, Lenin – ca și teoreticienii bolșevici în materie de legislație care i-au precedat – socotea de asemenea că fondarea statului sovietic va duce la apariția unui nou tip de infractor: „dușmanul de clasă". Dușmanul de clasă este cel care s-a opus Revoluției și a luptat fățiș sau, cel mai adesea, a uneltit în secret, pentru a o distruge. Dușmanul de clasă era mai greu de identificat decât un infractor obișnuit și mult mai greu de reeducat. Spre deosebire de un infractor de rând, unui dușman de clasă nu i se putea acorda niciodată încrederea că va coopera cu regimul sovietic, iar cazul lui necesita o pedeapsă mai aspră decât s-ar fi cuvenit pentru un ucigaș obișnuit sau pentru un hoț. Astfel, în mai 1918, primul decret bolșevic împotriva „mitei" prevedea că „dacă persoana vinovată de luare sau dare de mită aparține claselor avute și folosește mita pentru a-și păstra sau pentru a dobândi privilegii legate de drepturi de proprietate, atunci aceasta trebuie condamnată la cea mai grea și mai chinuitoare muncă forțată, iar toate proprietățile sale trebuie confiscate".[8]

Cu alte cuvinte, încă din primele zile de existență ale noului stat sovietic, oamenii aveau să fie condamnați nu pentru ceea ce făcuseră, ci pentru ceea ce erau.

Din păcate, nimeni n-a oferit vreodată o descriere clară a felului în care trebuia să arate de fapt un „dușman de clasă". Prin urmare, arestările de toate felurile s-au înmulțit spectaculos după lovitura de stat bolșevică. Din noiembrie 1917, tribunalele revoluționare, alcătuite din „susținători" ai revoluției aleși la întâmplare, au început să condamne „dușmani" ai revoluției aleși tot la întâmplare. Condamnări la închisoare, la muncă forțată și chiar sentințe capitale au fost pronunțate împotriva bancherilor, a soțiilor de negustori și a speculanților (adică împotriva oricărei persoane care desfășura o activitate economică), împotriva gardienilor de închisoare de pe vremea țarilor și împotriva oricărei alte persoane care părea suspectă.[9]

A decide cine era și cine nu era „dușman" însemna de asemenea altceva de la un loc la altul, mergând uneori până la a asemui un „dușman" cu un „prizonier de război". După ocuparea unui nou oraș, Armata Roșie avându-l în frunte pe Troțki lua adeseori ostatici burghezi care puteau fi împușcați în cazul în care Armata Albă se întorcea, ceea ce s-a întâmplat frecvent de-a lungul mutării repetate într-un sens sau altul a liniei frontului. Între timp, acești prizonieri putea fi puși la muncă forțată, adeseori pentru a ridica tranșee sau pentru a construi baricade.[10] Distincția între deținuții politici și deținuții de drept comun era de asemenea arbitrară. Membrii comisiilor provizorii și ai tribunalelor revoluționare, oameni lipsiți de o învățătură specială, puteau, de exemplu, să decidă brusc că un om în tramvai prins fără bilet a adus o ofensă societății și să-l condamne pentru delict politic.[11] Până la urmă, multe asemenea decizii au fost lăsate în seama milițienilor sau a soldaților care efectuaseră arestarea. Feliks Dzerjinski, întemeietorul Ceka, poliția secretă a lui Lenin, precursoare a KGB, avea o mică agendă neagră, în care scria numele și adresa unor „dușmani" întâmplători, pe care îi întâlnise în timp ce-și exercita atribuțiile.[12]

Aceste distincții aveau să rămână vagi până la destrămarea Uniunii Sovietice, optzeci de ani mai târziu. Totuși, existența a două categorii de prizonieri – „politici și de drept comun" – a avut un efect profund asupra sistemului penal sovietic. În primii zece ani ai guvernării bolșevice, închisorile sovietice au fost efectiv împărțite în două categorii, câte una pentru fiecare categorie de deținuți. Separarea s-a produs spontan, ca reacție la haosul din sistemul penitenciar sovietic. În primele zile ale Revoluției, toți prizonierii au fost încarcerați sub jurisdicția ministerelor de justiție „tradiționale", la început Comisariatul pentru Justiție, iar apoi Comisariatul de

Interne, și plasați în sistemul de închisori „obișnuite." Adică au fost aruncați în ceea ce rămăsese din sistemul penitenciar țarist, de obicei în temnițe de piatră, întunecoase și murdare, situate în centrul fiecărui oraș important. În timpul perioadei revoluționare dintre 1917 și 1920, aceste instituții se aflau într-o stare de dezorganizare totală. Mulțimile luaseră cu asalt închisorile, comisarii autonumiți îi concediaseră pe gardieni, prizonierii beneficiaseră de amnistii sau pur și simplu părăsiseră locurile de detenție.[13]

Atunci când bolșevicii au preluat puterea, puținele închisori care rămăseseră în funcțiune erau suprapopulate și inadecvate. La doar câteva săptămâni de la Revoluție, Lenin însuși a cerut „măsuri excepționale pentru îmbunătățirea proviziilor de mâncare în închisorile din Petrograd"[14]. Câteva luni mai târziu, un membru al Cekăi trimis de la Moscova a vizitat închisoarea din orașul Taganskaia și a povestit despre „frigul și murdăria cumplită", ca și despre tifosul și foametea care bântuiau locul. Majoritatea deținuților nu-și puteau duce la îndeplinire sentința de muncă forțată, fiindcă nu aveau îmbrăcăminte. Un articol de presă arăta că închisoarea Butîrka din Moscova, cu o capacitatea de 1 000 de prizonieri, adăpostea deja 2 500. Alt ziar deplângea faptul că Gărzile Roșii „arestau la întâmplare sute de oameni în fiecare zi și nu știau ce să facă de fapt cu ei"[15].

Suprapopularea a dus la soluții „creatoare". În lipsă de altceva mai bun, noile autorități i-au întemnițat pe deținuți în subsoluri, mansarde, palate goale și biserici vechi. Un supraviețuitor își amintește mai târziu că fusese plasat în pivnița unei case goale, în aceeași încăpere cu alți 50 de oameni, fără mobilă și cu mâncare puțină: cei care nu au primit pachete de la familii pur și simplu au murit de foame.[16] În decembrie 1917, o comisie Ceka a discutat soarta a 56 de feluriți deținuți – „hoți, bețivi și oameni politici" – care erau ținuți în subsolul Institutului Smolnîi, reședința lui Lenin din Petrograd.[17]

Nu toată lumea suferea de pe urma condițiilor haotice. Robert Bruce Lockhart, un diplomat britanic acuzat de spionaj (ceea ce de fapt și făcuse), a fost încarcerat în 1918 într-o încăpere din Kremlin. El își petrecea timpul dând pasiențe și citind din Tucidide și Carlyle. Din când în când, un fost servitor al curții imperiale îi aducea ceai fierbinte și ziare.[18]

Însă chiar și în închisorile tradiționale care rămăseseră în funcțiune, regimul penitenciar era haotic, iar gardienii lipsiți de experiență. Un deținut din orașul Viborg, situat în Rusia de Nord, l-a întâlnit, în haosul lumii postrevoluționare, pe fostul lui șofer, devenit gardian de închisoare. Omul a fost încântat să-și ajute fostul stăpân să se mute într-o celulă mai bună și mai uscată, iar în cele din urmă, să evadeze.[19] Un colonel din Armata Albă

şi-a amintit de asemenea că în închisoarea din Petrograd, în decembrie 1917, deţinuţii veneau şi plecau după cum doreau, în timp ce oamenii rămaşi pe drumuri dormeau noaptea în celule. Privind înapoi spre acele vremuri, un oficial sovietic şi-a amintit că „singurii care n-au evadat au fost cei prea leneşi s-o facă"[20].

Debandada i-a determinat pe cekişti să vină cu soluţii noi: bolşevicii nu le-ar fi putut permite duşmanilor lor „reali" să pătrundă în sistemul penitenciar obişnuit. Închisorile haotice şi gardienii indolenţi puteau fi potriviţi pentru hoţii de buzunare şi pentru delincvenţii juvenili, dar pentru sabotori, paraziţi, speculanţi, ofiţeri ai Armatei Albe, preoţi, capitalişti burghezi şi alţii, din partea cărora ameninţarea lua, în viziunea bolşevicilor, proporţii enorme, era nevoie de soluţii mai creatoare.

O soluţie s-a găsit încă din 4 iunie 1918, când Troţki a cerut ca un grup de prizonieri de război cehi să fie demobilizaţi, dezarmaţi şi plasaţi într-un *konţlagher*, un lagăr de concentrare. Douăsprezece zile mai târziu, într-un raport adresat guvernului sovietic, Troţki a vorbit din nou despre lagărele de concentrare, adică nişte închisori exterioare în care „burghezia din sate şi oraşe... va fi mobilizată şi organizată în batalioane de ariergardă responsabile cu munca de jos (curăţenia în cazărmi, lagăre, a străzilor, săparea tranşeelor etc.). Cei care vor refuza vor fi amendaţi şi ţinuţi în stare de arest până când amenda va fi plătită"[21].

În august, Lenin însuşi a folosit termenul *konţlagher*. Într-o telegramă trimisă comisarilor din Penza, unde avusese loc o rebeliune antibolşevică, el a cerut aplicarea unui regim de „teroare în masă împotriva *culacilor* (ţărani bogaţi), a preoţilor şi a Armatei Albe", recomandând ca aceia „nedemni de încredere" să fie „închişi într-un lagăr de concentrare în afara oraşului"[22]. Condiţiile pentru acest loc erau deja pregătite. În vara anului 1918, după pacea de la Brest-Litovsk care a pus capăt participării Rusiei la Primul Război Mondial, regimul a eliberat două milioane de prizonieri. Lagărele goale au fost trecute imediat în administraţia Cekăi.[23]

La vremea respectivă, Ceka trebuie să fi părut organul ideal care să preia sarcina încarcerării „duşmanilor" în lagărele „speciale". Organizaţie complet nouă, Ceka a fost desemnată drept „sabia şi scutul" Partidului Comunist şi nu era subordonată direct guvernului sovietic sau unuia dintre departamentele sale. Nu avea nici un precedent legal şi nici obligaţia de a se supune prevederilor legii; nu trebuia să se consulte cu poliţia, cu tribunalele sau cu Comisarul pentru Justiţie. Însuşi numele ei vorbeşte de la sine despre statutul pe care-l deţinea: Comisia Rusă Extraordinară pentru

Combaterea Contrarevoluţiei şi a Sabotajului, sau, folosind acronimul rusesc pentru Comisie Extraordinară, Ce-K, sau Ceka. Era extraordinară tocmai fiindcă se situa în afara legalităţii obişnuite.

Aproape imediat de la crearea sa, Ceka şi-a asumat o sarcină extraordinară. Pe 5 septembrie 1918, Dzerjinski a fost însărcinat să pună în practică politica Terorii Roşii a lui Lenin. Declanşat în urma unui atentat la viaţa lui Lenin, valul de teroare (arestări, încarcerări, asasinate), mai organizat decât teroarea întâmplătoare din lunile precedente, a fost de fapt o componentă importantă a războiului civil, îndreptată împotriva celor suspectaţi că lucrau întru distrugerea Revoluţiei pe „frontul de acasă". A fost sângeroasă, nemiloasă şi crudă, exact aşa cum au dorit-o înfăptuitorii ei. *Krasnaia Gazeta*, organul Armatei Roşii, a descris-o astfel: „Fără milă, fără cruţare, îi vom ucide cu sutele pe duşmanii noştri. Să moară cu miile, să se înece în propriul sânge. Pentru sângele lui Lenin să curgă râuri de sânge burghez – şi mai mult sânge, cât mai mult cu putinţă..."[24]

Teroarea Roşie a fost de o importanţă capitală în lupta pentru putere a lui Lenin. Lagărele de concentrare, aşa-numitele „lagăre speciale", au avut o importanţă decisivă pentru Teroarea Roşie. Ele au fost menţionate chiar în primul decret privind Teroarea Roşie, în care se cerea nu numai arestarea şi încarcerarea „reprezentanţilor importanţi ai burgheziei, a moşierilor, a industriaşilor, a negustorilor, a preoţilor contrarevoluţionari şi a ofiţerilor antisovietici", dar şi „izolarea lor în lagăre de concentrare"[25]. Deşi nu existau cifre demne de încredere în ceea ce priveşte numărul prizonierilor, la începutul anului 1919 existau 21 de lagăre înregistrate în Rusia. La sfârşitul anului 1920 erau 107, de cinci ori mai multe.[26]

Totuşi, în această etapă, rolul lagărelor a rămas ambiguu. Prizonierii trebuiau să efectueze munci – dar în ce scop? Erau munci menite să-i reeduce pe prizonieri? Să-i umilească? Sau se presupunea că ele vor ajuta la construirea noului stat sovietic? Diferiţi lideri sovietici şi diferite instituţii au avut răspunsuri diferite. În februarie 1919, Dzerjinski însuşi a ţinut un discurs elocvent, pledând pentru un rol activ al lagărelor de concentrare în reeducarea ideologică a burgheziei. Noile lagăre, a spus el, se vor

> folosi de munca celor aflaţi în stare de arest; a acelor domni care trăiesc fără nici o ocupaţie; a acelora care sunt incapabili să muncească fără să fie forţaţi să o facă. Suntem datori să administrăm asemenea pedepse celor care, muncind în instituţiile sovietice, au dat dovadă de lipsă de conştiinciozitate în muncă, încetineală etc. În acest fel, vom crea şcoli de muncă.[27]

Când, în primăvara anului 1919, s-a publicat primul decret oficial referitor la lagărele speciale, au existat totuşi nişte priorităţi uşor diferite, care

au părut să capete importanță.[28] Decretul, o listă surprinzător de lungă de reguli și prescripții, prevedea ca fiecare capitală regională să înființeze un lagăr pentru nu mai puțin de 300 de persoane „la marginea orașului sau în clădirile din împrejurimi, cum ar fi mânăstiri, conace, ferme etc.". Regulile prevedeau ziua de muncă de opt ore, cu ore suplimentare și program de noapte admise numai „în conformitate cu codul muncii". Pachetele cu mâncare erau interzise. Întâlnirile cu membrii apropiați ai familiei erau permise, dar numai duminica și în concedii. Prizonierilor care încercau să evadeze li se mărea sentința de zece ori. O a doua tentativă de evadare se pedepsea cu moartea – o pedeapsă extrem de aspră comparativ cu legile țariste, îngăduitoare în privința evadărilor, legi pe care bolșevicii le cunoșteau prea bine. Și mai important, decretul scotea în evidență că munca prizonierilor se efectua nu în vederea educării lor, ci pentru plata costurilor de întreținere a lagărului. Prizonierii inapți de muncă urmau să fie trimiși în altă parte. Lagărele urmau să se autofinanțeze. Optimiști, creatorii lagărelor credeau că acestea aveau să fie rentabile în felul lor.[29]

Din cauza fluxului neregulat de fonduri de la stat, cei care conduceau lagărele au devenit repede interesați de ideea autofinanțării sau cel puțin de posibilitatea de a-i folosi pe prizonieri într-o activitate practică. În septembrie 1919, un raport secret prezentat lui Dzerjinski deplângea faptul că într-un lagăr de tranzit condițiile sanitare erau „sub orice critică", în mare măsură fiindcă acolo mulți oameni ajungeau să se îmbolnăvească prea rău pentru a mai fi trimiși la muncă: „Toamna, din cauza umezelii, acestea nu vor mai fi locuri unde să aduni oameni și să-i folosești la muncă, ci mai degrabă răsadnițe pentru epidemii sau alte boli." Printre altele, autorul raportului propunea ca cei inapți de muncă să fie trimiși în altă parte, în felul acesta lagărul devenind mai eficient – o măsură care mai târziu va fi aplicată în mai multe rânduri de către conducerea Gulagului. Deja cei care răspundeau de lagăre erau mai interesați de boala și de foamea care bântuiau aici, dat fiind că prizonierii bolnavi și flămânzi deveneau nefolositori. Demnitatea și umanitatea lor, ca să nu mai vorbim despre supraviețuire, nu-i interesa câtuși de puțin pe cei însărcinați cu aceste aspecte.[30]

În realitate, nu toți comandanții de lagăr erau interesați de reeducare sau de autofinanțare. În schimb, ei preferau să-i pedepsească pe cei înstăriți odinioară, umilindu-i și silindu-i să intre în pielea muncitorilor. Un raport din orașul ucrainean Poltava, întocmit de o comisie de anchetă a Armatei Albe după redobândirea provizorie a orașului, nota că burghezilor capturați pe timpul ocupației bolșevice li se ordonase să efectueze munci „concepute pentru a-i batjocori, încercând să-i înjosească. De pildă, un arestat... a fost obligat să curețe cu mâinile un strat gros de noroi de pe

duşumeaua murdară. Altuia i s-a cerut să spele closetul şi i s-a dat pentru asta o faţă de masă"[31].

E adevărat că aceste diferenţe minore în intenţii nu au, probabil, nici o importanţă în ochii zecilor de mii de prizonieri, pentru care simplul fapt că fuseseră arestaţi fără nici un motiv era şi aşa destul de umilitor. Ele nu au afectat, probabil, nici condiţiile de viaţă ale deţinuţilor, care erau pretutindeni înfiorătoare. Un preot trimis într-un lagăr din Siberia şi-a amintit mai târziu de supa din intestine de vită, de cazărmile fără curent electric şi practic neîncălzite pe timpul iernii.[32] Aleksandr Izgoev, un important om politic din perioada ţaristă, a fost trimis într-un lagăr aflat la nord de Petrograd. Pe drum, grupul lor de prizonieri s-a oprit în oraşul Vologda. În loc să primească mâncarea caldă şi camerele încălzite care le fuseseră promise, prizonierii au fost deplasaţi dintr-un loc în altul în căutarea unui adăpost. Nu li se pregătise un lagăr de tranzit. Până la urmă, au fost adăpostiţi într-o fostă şcoală, unde nu mai existau decât „băncile şi pereţii goi". Cei care au avut bani şi-au procurat până la urmă de mâncare din oraş.[33]

Dar acest gen de tratament nemilos şi haotic nu era rezervat doar deţinuţilor. În momentele decisive ale războiului civil, nevoile de moment ale Armatei Roşii şi ale statului sovietic au depăşit orice alte priorităţi, reeducarea, răzbunarea sau considerentele juridice. În octombrie 1918, comandantul frontului de nord a trimis o cerere comisiei militare din Petrograd, cerând 800 de muncitori care erau necesari de urgenţă pentru construcţia de drumuri şi pentru zidirea tranşeelor. Ca urmare, „un număr de cetăţeni din categoria foştilor comercianţi au fost invitaţi să se prezinte la sediul sovietelor, chipurile în scopul înregistrării pentru eventualele obligaţii de muncă la o dată anume din viitor. Când s-au prezentat pentru înregistrare, cetăţenii au fost puşi în stare de arest şi trimişi în barăcile din Semenovski, unde-i aştepta plecarea pe front". Atunci când nici aşa nu s-au obţinut suficient de mulţi muncitori, sovietul local – consiliul de conducere local – a înconjurat pur şi simplu o porţiune din Nevski Prospect, principala arteră comercială din Petrograd, i-a arestat pe toţi cei care nu aveau un carnet de partid sau un certificat care să dovedească faptul că lucrau pentru o instituţie guvernamentală şi i-au închis într-un lagăr din vecinătate. Mai târziu, femeile au fost eliberate, dar bărbaţii au fost trimişi în nord: „Nici unuia dintre aceşti oameni mobilizaţi într-o manieră atât de ciudată nu li s-a permis să-şi rezolve problemele de familie, să-şi ia rămas-bun de la rude sau să-şi procure îmbrăcămintea şi încălţămintea corespunzătoare."[34]

În timp ce pe trecătorii astfel arestaţi cu siguranţă i-a şocat, incidentul pare să fi fost mai puţin ciudat în ochii muncitorilor din Petrograd. Chiar şi

în acest stadiu timpuriu al istoriei sovietice, granița dintre „munca forțată" și munca obișnuită devenise vagă. Troțki vorbea deschis despre transformarea întregii țări într-o „armată muncitorească" de-a lungul aliniamentului Armatei Roșii. Muncitorii au fost obligați de la bun început să se înregistreze la oficiile centrale de muncă, de unde puteau fi trimiși la lucru oriunde în țară. Au fost date decrete speciale care le interziceau anumitor categorii de muncitori – minerilor, de exemplu – să-și părăsească locul de muncă. Nici muncitorii liberi nu se bucurau de condiții mai bune de viață decât deținuții în această epocă de haos revoluționar. Privind din afară, nu era întotdeauna ușor de deosebit un loc de muncă obișnuit de un lagăr de concentrare.[35]

Dar nici asta nu a făcut decât să anunțe ceea ce avea să vină: termeni gen „lagăr", „închisoare" sau „muncă forțată" se vor amesteca într-o totală confuzie în cea mai mare parte a următorului deceniu. Controlul asupra instituțiilor justiției va crește încontinuu. Instituțiile responsabile de sistemul penal își vor modifica fără încetare numele și organizarea, în funcție de tentativele diverșilor birocrați și comisari de a prelua controlul asupra sistemului.[36]

Totuși, este limpede că la sfârșitul războiului civil fusese deja creat un model. Uniunea Sovietică înființase două sisteme penitenciare separate, cu regulamente proprii, antecedente și ideologii diferite. Comisariatul pentru Justiție, mai târziu Comisariatul pentru Interne, conducea sistemul penitenciar „obișnuit", care se ocupa în principal cu ceea ce regimul sovietic numea „infractori". Deși în practică și acest sistem era haotic, deținuții săi erau ținuți în închisori tradiționale, iar scopurile administratorilor lor, așa cum rezultau dintr-un regulament de ordine interioară, erau perfect inteligibile în oricare stat burghez: reeducarea infractorului prin muncă corecțională – „deținuții trebuie să lucreze în scopul de a deprinde abilități pe care le vor putea folosi ca să ducă o viață cinstită" – și împiedicarea comiterii altor infracțiuni pe viitor.[37]

Ceka – numită mai târziu GPU, OGPU, NKVD și, în final, KGB – controla concomitent celălalt sistem penitenciar, cunoscut la început sub numele de sistem de „lagăre speciale" sau „lagăre excepționale". Deși Ceka va folosi în interiorul lor aceeași retorică a „reeducării" sau a „remodelării", aceste lagăre au fost de fapt concepute astfel încât să nu se asemene instituțiilor penale obișnuite. Ele erau în afara jurisdicției care controla celelalte instituții sovietice și necunoscute opiniei publice. Aveau regulamente speciale, pedepse mai aspre pentru evadare și regimuri mai stricte. Deținuții aflați între zidurile lor nu erau condamnați neapărat de tribunale obișnuite,

iar uneori nici măcar nu erau condamnați. Construite inițial ca o măsură de urgență, ele aveau să devină tot mai mari și mai puternice, pe măsură ce termenul de „dușman" își lărgea sfera, iar influența Cekăi creștea. Când cele două sisteme de justiție, cel tradițional și cel excepțional, se vor unifica în cele din urmă, ele aveau să o facă sub sistemul de reguli al celui de-al doilea. Ceka avea să-și devoreze rivalii.

De la bun început, sistemul „special" fusese conceput pentru deținuții speciali: preoți, foști oficiali țariști, speculanți burghezi, dușmani ai noii ordini. Dar o categorie anume de „oameni politici" a interesat autoritățile mai mult decât toate celelalte. Este vorba de membrii partidelor nonbolșevice, ai partidelor politice social-revoluționare, în principal anarhiștii, revoluționarii socialiști de stânga și de dreapta, menșevicii și oricine altcineva care luptase la Revoluție, dar nu avusese clarviziunea de a trece de partea taberei bolșevice a lui Lenin și nu jucase un rol activ în lovitura din octombrie 1917.

Ca foști aliați în lupta revoluționară împotriva regimului țarist, ei au meritat un tratament special. Comitetul Central al Partidului Comunist avea să discute în repetate rânduri soarta lor până la sfârșitul anilor '30, când cei mai mulți dintre cei rămași în viață aveau să fie arestați și împușcati.[38]

Printre altele, această categorie specială de prizonieri îl stânjenea pe Lenin, întrucât, asemenea tuturor liderilor sectelor exclusiviste, cel mai mult îi ura pe răzvrătiți. În timpul unei discuții tipice, el l-a numit pe unul dintre acești critici socialiști „escroc", „cățeluș orb", „o slugă a burgheziei", un „slugoi al lipitorilor și al ticăloșilor", bun numai pentru „haznaua renegaților".[39] Mai mult, încă dinainte de revoluție, Lenin știa ce va face cu tovarășii care i se opuneau. Unul dintre camarazii lui revoluționari și-a amintit o convorbire pe această temă:

> I-am spus: „Vladimir Ilici, dacă ajungi la putere, vei începe să-i spânzuri pe menșevici încă de-a doua zi." S-a uitat la mine și mi-a zis: „Primul menșevic o să fie spânzurat după ce o să-l spânzur pe ultimul socialist-revoluționar." Pe urmă, s-a încruntat și a izbucnit într-un hohot de râs.[40]

Dar prizonierii care făceau parte din categoria specială de „oameni politici" erau mult mai greu de ținut sub control. Mulți petrecuseră ani întregi în închisorile țariste, știau să organizeze greve ale foamei, știau cum să exercite presiuni asupra temnicerilor lor, cum să comunice dintr-o celulă în alta, cu scopul de a face schimb de informații și de a organiza proteste simultane. Mai mult decât atât, știau cum să contacteze lumea de afară și

cu cine anume să ia legătura. Majoritatea partidelor socialiste nonbolşevice din Rusia aveau secţii în străinătate, de obicei la Paris sau la Berlin, iar membrii acestora puteau să dăuneze imaginii internaţionale a bolşevicilor. În timpul celei de-a treia reuniuni a Internaţionalei Comuniste, care a avut loc în 1921, reprezentanţii secţiilor din străinătate a social-revoluţionarilor – partidul cel mai apropiat de bolşevici din punct de vedere ideologic (unii dintre membrii acestora lucrau efectiv în strânsă legătură cu bolşevicii) – au citit în plen scrisoarea unuia dintre tovarăşii lor, încarcerat în Rusia. Scrisoarea a stârnit rumoare la congres, în principal pentru că scotea la iveală faptul că în Rusia Sovietică condiţiile de detenţie erau mai rele decât în perioada ţaristă. „Tovarăşii noştri sunt pe jumătate morţi de foame", arăta scrisoarea, „mulţi dintre ei sunt întemniţaţi de luni întregi fără să li se permită să-şi vadă familia, fără scrisori, fără dreptul de a face mişcare."[41]

Socialiştii emigraţi aveau posibilitatea să se agite pentru soarta deţinuţilor şi chiar o făceau, exact ca şi înainte de Revoluţie. Imediat după lovitura de stat bolşevică, numeroşi revoluţionari de frunte, printre care Vera Finger, autoarea unui volum de memorii despre viaţa în închisorile ţariste, şi Ecaterina Peşkova, soţia scriitorului Maxim Gorki, au contribuit la relansarea Crucii Roşii Politice, o organizaţie pentru sprijinul deţinuţilor care operase în secret înainte de Revoluţie. Peşkova îl cunoştea bine pe Dzerjinski şi a corespondat cu el frecvent şi cordial. Datorită relaţiilor şi prestigiului ei, Crucea Roşie Politică a obţinut dreptul să viziteze locurile unde erau încarceraţi oamenii, să stea de vorbă cu deţinuţii politici, să le trimită pachete, chiar să scrie petiţii pentru eliberarea acelora care erau bolnavi, privilegii care s-au păstrat în aproape toată perioada anilor '20.[42] Mai târziu aceste activităţi i-au părut atât de neverosimile scriitorului Lev Razgon, închis în 1937, încât asculta relatările celei de-a doua soţii a lui despre Crucea Roşie Politică (tatăl ei se aflase printre prizonierii socialişti) ca pe nişte „basme incredibile".[43]

Publicitatea negativă creată de socialiştii din Occident şi de Crucea Roşie Politică i-a deranjat vizibil pe bolşevici. Mulţi trăiseră ani îndelungaţi în exil şi erau deci sensibili la opiniile vechilor lor tovarăşi din străinătate. Mulţi încă mai credeau că Revoluţia s-ar putea extinde în Vest în orice moment şi nu doreau ca progresul comunismului să fie încetinit de presa defavorabilă. În 1922, ei s-au arătat îndeajuns de îngrijoraţi de relatările ziarelor din Occident pentru a face prima dintre numeroasele încercări de a masca „teroarea comunistă" prin atacul la adresa „terorii capitaliste". În vederea acestui scop, ei au creat o societate „alternativă" care să sprijine prizonierii: Societatea Internaţională de Ajutorare a Victimelor Revoluţiei,

cu acronimul rusesc MOPR – care acționa, chipurile, ca să-i ajute pe cei „100 000 de deținuți ai capitalismului".[44]

Deși ramura de la Berlin a Crucii Roșii Politice a acuzat imediat MOPR că încerca să „acopere gemetele celor care mor în închisorile ruseşti, în lagărele de concentrare sau în exil", alții au fost induși în eroare. În 1924, MOPR a declarat sus și tare că avea patru milioane de membri și chiar și-a ținut prima conferință internațională, cu reprezentanți din lumea întreagă.[45] Propaganda își atinsese scopul. Când scriitorului francez Romain Rolland i s-a cerut să comenteze o colecție publicată de scrisori ale socialiștilor aflați în închisorile sovietice, acesta a răspuns declarând că „se petrec lucruri aproape identice în închisorile poloneze; la fel în închisorile din California, unde sunt martirizați muncitorii afiliați la Industrial Workers of the World (IWW); avem asemenea cazuri în temnițele englezești din insulele Andaman...".[46]

Ceka s-a gândit și ea să scape de reacția potrivnică a presei, îndepărtându-i pe socialiștii turbulenți de legăturile lor. Unii au fost exilați, printr-o decizie administrativă, în locuri îndepărtate, exact așa cum a procedat cândva regimul țarist. Alții au fost trimiși în lagăre situate în apropierea orașului Arhanghelsk, din nordul îndepărtat, și în special într-un lagăr instalat în fosta mânăstire Holmogorîi, la sute de kilometri nord de Petrograd, în apropierea Mării Albe. Cu toate acestea, cei mai izolați dintre surghiuniți au găsit mijloace de a comunica. De la Narim, o regiune îndepărtată din Siberia, un grup restrâns de „deținuți politici", aflați într-un mic lagăr de concentrare, au reușit să trimită o scrisoare unui ziar al emigranților socialiști, plângându-se că erau „atât de strict izolați de restul lumii, încât puteau spera că numai scrisorile în care este vorba de sănătatea familiei lor sau de propria lor sănătate vor ajunge la destinație. Orice alt mesaj... nu ajunge". Printre ei, spuneau expeditorii, se afla și Olga Romanova, o anarhistă de 18 ani care fusese trimisă într-un colț extrem de îndepărtat al ținutului, „unde a fost hrănită vreme de trei luni cu pâine și apă caldă".[47]

Nici măcar exilul în locuri îndepărtate nu asigura liniștea temnicerilor. Aproape oriunde ajungeau, deținuții socialiști, familiarizați cu tratamentul privilegiat acordat cândva deținuților cu statut politic în temnițele țariste, cereau ziare, cărți, plimbări, drept nelimitat la corespondență și, mai ales, pretindeau să-și aleagă propriul purtător de cuvânt în tratativele cu autoritățile. Atunci când agenții locali ai Cekăi, neînțelegători, refuzau – fiind fără îndoială incapabili să spună care era deosebirea dintre un anarhist și un incendiator –, socialiștii protestau, iar uneori o făceau cu violență.

Potrivit unei descrieri a lagărului de la Holmogorîi, mai mulți deținuți povesteau că

> trebuia să te lupți și pentru cele mai banale lucruri, cum ar fi acordarea drepturilor obișnuite cuvenite deținuților politici pentru anarhiști și socialiști. În acest zbucium continuu, erau supuși tuturor pedepselor cunoscute, cum ar fi izolarea, bătaia, înfometarea, deschiderea focului asupra clădirii de către detașamentele militare de pază etc. Ar fi suficient să spunem că la sfârșitul anului cei mai mulți dintre deținuții din Holmogorîi se puteau lăuda, pe lângă vechile lor recorduri, cu greve ale foamei totalizând între treizeci și treizeci și cinci de zile...[48]

În cele din urmă acest grup de deținuți a fost mutat de la Homogorîi într-un alt lagăr, la Petrominsk, amenajat tot într-o mânăstire. Potrivit unei petiții pe care au trimis-o mai târziu autorităților, ei au fost întâmpinați aici cu „lovituri grele și cu amenințări", închiși câte șase într-o chilioară, li s-au dat pături „colcăind de păduchi", li s-a interzis orice mișcare, li s-au refuzat cărțile sau hârtia de scris.[49] Comandantul de la Petrominsk, tovarășul Bachulis, a încercat să-i cumințească pe prizonieri lipsindu-i de lumină și căldură – și din când în când, trăgând cu arma pe fereastra celulei în care erau închiși.[50] Drept răspuns, aceștia au început o nouă serie interminabilă de greve ale foamei și de scrisori de protest. În cele din urmă, deținuții au cerut să fie mutați din lagăr, care, pretindeau ei, era un focar de malarie.[51]

Și alți comandanți de lagăr s-au plâns în legătură cu acest soi de deținuți. Într-o scrisoare adresată lui Dzerjinski, unul scria că, în lagărul lui, „Gărzile Albe, care se socotesc prizonieri politici", s-au organizat într-o „echipă turbulentă", nepermițându-le gardienilor să-și facă treaba: „ei defăimează administrația, îi ponegresc numele... batjocoresc onoarea cinstită și nepătată a muncitorului sovietic".[52] Unii gardieni au luat problema pe cont propriu. În aprilie 1921, mai mulți deținuți de la Petrominsk au refuzat să muncească și au cerut rații mai mari de mâncare. Confruntate cu o asemenea nesupunere, autoritățile regionale din Arhanghelsk au dat ordin ca toți cei 540 de rebeli să fie condamnați la moarte. Au fost toți împușcați, conform ordinului.[53]

În alte părți, autoritățile au încercat să mențină ordinea adoptând atitudinea inversă: răspunzând tuturor solicitărilor socialiștilor. Berta Banina, membră a Partidului Socialiștilor Revoluționari, și-a amintit de sosirea ei în „aripa socialistă" a închisorii Butîrka din Moscova ca de o reuniune veselă între prieteni, oameni din „suburbiile Sankt-Petersburgului, din anii studenției mele, și din cele mai diferite orașe și orășele unde am trăit în peregrinările noastre". Prizonierilor li se dădea voie să umble liberi prin închisoare. Ei organizau dimineața exerciții de gimnastică, au înființat o

orchestră și un cor, au creat un „club" dotat cu ziare străine și o bibliotecă bună. Conform tradiției – ce data din zilele anterioare Revoluției –, fiecare prizonier își lăsa cărțile acolo după ce era eliberat. Un consiliu al prizonierilor repartiza celulele, dintre care unele erau frumos împodobite cu covoare pe duşumea și pe pereți. Un alt prizonier și-a amintit că „ne plimbam pe culoare ca pe bulevard".[54] Pentru Babina, închisoarea pe viață părea improbabilă: „Măcar sunt în stare să ne închidă ca lumea?"[55]

Conducătorii Cekăi își puneau și ei aceeași întrebare. Într-un raport către Dzerjinski, datând din ianuarie 1921, un inspector aflat în vizită într-o închisoare s-a plâns plin de mânie că, în închisoarea Butîrka, „bărbații și femeile se plimbă împreună, iar lozinci anarhiste și contrarevoluționare atârnă pe pereții celulelor".[56] Dzerjinski a recomandat un regim mai strict, dar, când acesta a fost introdus, deținuții au protestat din nou.

Idila de la Butîrka s-a terminat în foarte scurt timp. În aprilie 1921, potrivit unei scrisori adresate autorităților de către un grup de socialiști revoluționari, se semnalau următoarele: „Între orele 3 și 4 după-amiaza, mai mulți bărbați înarmați au intrat în celulă și au început să atace... femeile au fost trase de păr, de mâini și de picioare afară din celulele lor, altele au fost bătute." Chiar în rapoartele sale de mai târziu, Ceka a descris „incidentul" ca pe o rebeliune care le scăpase din mână și a hotărât ca niciodată să nu mai fie adunați la Moscova atât de mulți deținuți politici.[57] În februarie 1922, „aripa socialistă" a închisorii Butîrka a fost desființată.

Represiunea nu funcționase. Concesiile nu dăduseră roade. Nici chiar în lagărele speciale, Ceka nu putea să-și controleze deținuții speciali. Nici nu putea împiedica ca știrile despre ei să nu ajungă în lumea de afară. Era clar că era nevoie de o altă soluție, atât pentru ei, cât și pentru alți deținuți contrarevoluționari răzvrătiți, închiși în sistemul penitenciar special. Până în primăvara lui 1923 se găsise soluția: Solovețki.

CAPITOLUL 2

Primul lagăr al Gulagului

Sunt aici călugări şi preoţi,
Prostituate şi hoţi.
Sunt aici prinţi şi baroni,
Dar coroanele le-au fost luate...

Pe insula asta bogatul n-are casă,
Nici castele, nici palate...

Cântec anonim de închisoare, scris
pe Insulele Soloveţki, 1926[1]

Privind din turnul cu clopotniţă situat într-un colţ îndepărtat al vechii mânăstiri Soloveţki, urmele lagărului de concentrare se mai văd şi azi. Un zid gros de piatră încă mai împrejmuieşte fortăreaţa Soloveţki, grupul central de biserici şi clădiri ale mânăstirii, construit iniţial în secolul al XV-lea şi care mai târziu va adăposti birourile principale ale lagărului şi cazărmile principale. La vest de aici se întind docurile, în prezent adăpost pentru cele câteva bărci de pescari, odinioară înţesate de prizonierii care soseau săptămânal, iar uneori zilnic în timpul scurtului sezon de navigaţie din nordul îndepărtat. Dincolo de ele se întinde suprafaţa monotonă a Mării Albe. De aici, vaporul pentru Kem, principalul lagăr de tranzit de unde odinioară prizonierii se îmbarcau pentru călătorie, face câteva ore bune. Drumul spre Arhanghelsk, cel mai mare port şi totodată capitala regională, durează o noapte întreagă.

Privind spre nord, se pot vedea şi astăzi contururile nedesluşite ale bisericii Sekirka, din vârful dealului, ale cărei chilii adăposteau pe vremuri celebrele carcere de la Soloveţki. La est se observă centrala electrică ridicată de deţinuţi, şi azi intens exploatată. Chiar dincolo de ea se întinde bucata de pământ pe care se afla odată grădina botanică. Acolo, în primele zile ale lagărului, câţiva deţinuţi au cultivat experimental unele plante, încercând să descopere ceva care să poată fi cultivat cu folos în nordul îndepărtat.

În sfârşit, dincolo de grădina botanică se situează celelalte insule din arhipelagul Soloveţki. Răsfirate în Marea Albă se afla insula Balşaia Muksalma, unde deţinuţii creşteau vulpi argintii pentru blană. Anzer, teritoriul lagărelor speciale pentru invalizi, pentru femeile cu copii mici şi pentru foştii călugări; Zaiaţki Ostrov, unde se găsea lagărul de pedeapsă pentru femei.[2] Nu întâmplător a ales Soljeniţîn metafora „arhipelagului" pentru a descrie sistemul lagărelor sovietice. Soloveţki, primul lagăr sovietic proiectat şi construit cu intenţia de a deveni o permanenţă, s-a dezvoltat pe un arhipelag natural, ocupând insulă după insulă, preluând pe măsură ce se lărgea fostele biserici şi clădirile unei vechi comunităţi monastice.

Complexul monahal servise drept închisoare şi înainte. Călugării din Soloveţki, supuşi credincioşi ai ţarului, ajutaseră la încarcerarea oponenţilor politici – printre care se găseau preoţi greu de stăpânit şi câţiva aristocraţi rebeli – încă din secolul al XVI-lea.[3] Izolarea, zidurile înalte, vântul rece şi, de asemenea, pescăruşii, care odinioară reprezentau o atracţie pentru o anumită categorie de călugări solitari, au stârnit şi imaginaţia bolşevicilor. Încă din mai 1920, un articol al ediţiei din Arhanghelsk a ziarului guvernamental *Izvestia* descria insulele ca pe o locaţie ideală pentru un lagăr de muncă: „mediul aspru, regimul de muncă, lupta împotriva forţelor naturii vor fi o şcoală bună pentru toate categoriile de infractori". Primul grup de deţinuţi a sosit chiar în acea vară.[4]

Alţii, şi mai bine situaţi în sfera puterii, s-au interesat la rândul lor de insule. Însuşi Dzerjinski pare să fi convins guvernul sovietic să predea proprietăţile confiscate de la mânăstirea de aici, alături de cele ale mânăstirilor Petrominsk şi Holmogorîi, celor din Ceka, pe atunci numită GPU, apoi OGPU sau Administraţia Politică Unită de Stat – pe 13 octombrie 1923. Toate au fost numite „lagăre de importanţă specială".[5] Mai târziu aveau să fie cunoscute ca „lagărele de importanţă specială din nord": *Severnîie Laghería a Osobogo Naznascenîia* sau SLON. În rusă, *slon* înseamnă „elefant". Nume care avea să inspire umor, ironie, dar şi teamă.

Ulterior în folclorul supravieţuitorilor, arhipelagul Soloveţki avea să fie pentru totdeauna numit „primul lagăr al Gulagului"[6]. Deşi, mai recent, cercetătorii au arătat că în acel moment exista deja un număr mare de lagăre şi închisori, Soloveţki a jucat în mod clar un rol special nu doar în memoriile supravieţuitorilor, dar şi în memoria membrilor poliţiei secrete sovietice.[7] Soloveţki nu a fost singura închisoare din Uniunea Sovietică în anii '20, dar a fost închisoarea *lor*, închisoarea OGPU, închisoarea unde OGPU a învăţat cum să folosească munca forţată cu profit. Într-o conferinţă din 1945 având ca temă istoria sistemului de lagăre, tovarăşul Nasedkin, pe atunci adminis-

tratorul-şef al sistemului, a afirmat nu numai că sistemul îşi are originea în acel Soloveţki al anilor '20, dar şi că întregul sistem sovietic de „muncă forţată, ca metodă de reeducare" a început acolo în 1926.[8]

Această declaraţie poate părea ciudată în primă instanţă, dacă ne gândim că munca forţată fusese recunoscută ca formă de pedeapsă în Uniunea Sovietică încă din 1918. Ea pare însă mai puţin ciudată, dacă privim felul în care a evoluat conceptul de muncă forţată chiar la Soloveţki. Deşi toată lumea lucra pe insulă, la început deţinuţii nu erau organizaţi în ceva care să fi semănat cât de cât cu un „sistem". Nici nu existau dovezi că munca lor ar fi fost profitabilă în vreun fel.

În primul rând, una din cele două categorii principale de deţinuţi din Soloveţki nu a muncit deloc. Este vorba de cei aproximativ 300 de „oameni de importanţă politică" socialişti, care începuseră de fapt să sosească pe insulă încă din iunie 1923. Veniţi din lagărul de la Petrominsk, de la Butîrka sau din alte închisori din Moscova şi Petrograd, au fost duşi imediat după sosire în incinta unei mânăstiri mai mici, Savvatievo, în nord, la câţiva kilometri de complexul principal al mânăstirii. Acolo paznicii de la Soloveţki puteau fi siguri că socialiştii erau izolaţi de ceilalţi deţinuţi, pe care sigur nu-i va putea contamina pasiunea lor pentru greva foamei şi proteste.

La început, socialiştilor le-au fost garantate „privilegiile" deţinuţilor politici pe care le ceruseră atâta amar de vreme: ziare, cărţi şi, între gardurile de sârmă ghimpată, libertatea de mişcare şi dreptul de a nu munci. Fiecare dintre partidele politice majore – social-revoluţionarii de stânga, social-revoluţionarii de dreapta, anarhiştii, social-democraţii şi mai târziu social-sioniştii – şi-a ales un lider şi a ocupat camere în propria aripă din fosta mânăstire.[9]

La început, Elinorei Oliţkaia, o tânără social-revoluţionară de stânga, arestată în 1924, Savvatievo nu i s-a părut deloc că seamănă cu o închisoare şi a fost chiar surprinsă după lunile petrecute în întunecoasa închisoare Lubianka din Moscova. Camera ei, o fostă chilie în ceea ce va deveni apoi secţia de femei a aripii social-revoluţionare, era

> luminoasă, curată, proaspăt spălată, cu două ferestre mari, larg deschise. Camera era scăldată de lumină şi aerisită. Nu existau, desigur, gratii la ferestre. În mijlocul camerei se găsea o măsuţă, acoperită cu o faţă de masă albă. Lângă perete erau patru paturi, acoperite cu cearceafuri. Lângă fiecare pat era câte o noptieră mică. Pe ele se găseau cărţi, caiete şi tocuri.

În timp ce ea se minuna de ce vedea, de ceaiul servit în ceainic şi de zahărul adus în zaharniţe, tovarăşele ei de celulă i-au spus că prizonierii

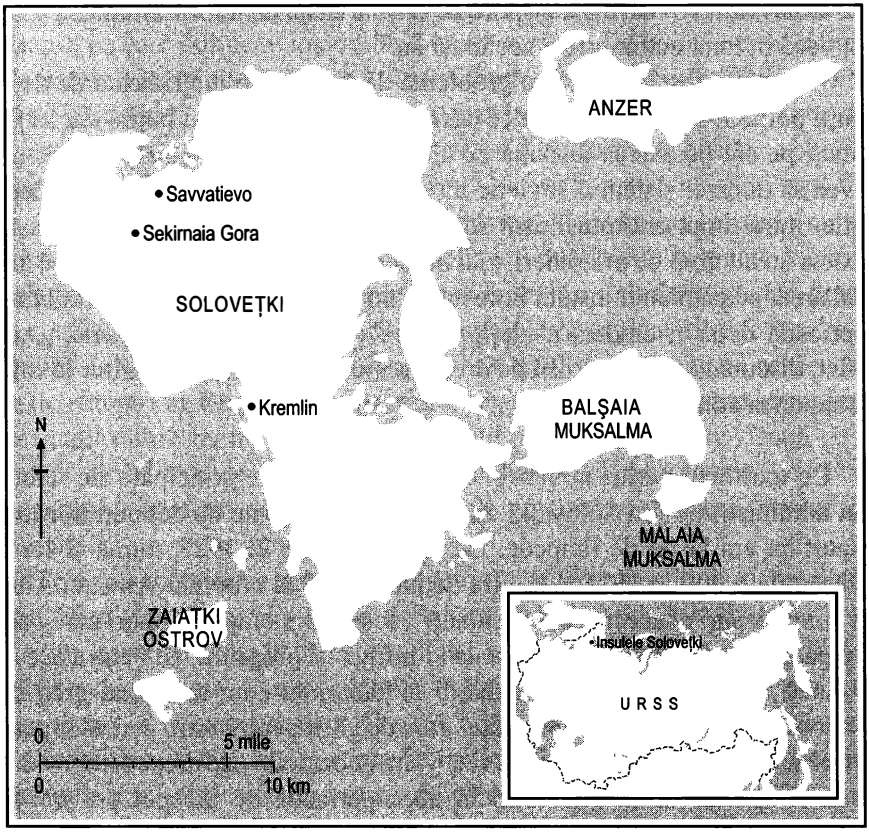

Insulele Solovețki din Marea Albă

creaseră intenționat acea atmosferă agreabilă: „Vrem să trăim ca niște ființe umane."[10] Olițkaia a descoperit în scurt timp că, deși sufereau de tuberculoză și alte boli și aveau rareori mâncare suficientă, „deținuții politici" de la Solovețki erau deosebit de bine organizați, cu „mai-marele" fiecărei celule de partid responsabil cu aprovizionarea, gătitul și distribuirea hranei. Deoarece încă aveau un statut special de „prizonieri de importanță politică", li se permitea de asemenea să primească pachete, atât de la rude, cât și de la Crucea Roșie Politică. Deși Crucea Roșie Politică începuse să întâmpine dificultăți (în 1922, birourile sale au trecut printr-o razie, iar proprietățile le-au fost confiscate), Ekaterina Peșkova, conducătoarea organizației, cu relații foarte bune, avea încă permisiunea de a trimite ajutoare deținuților politici. În 1923, a expediat un întreg vagon plin cu alimente către deținuții

de la Savvatievo. Un alt transport, de data aceasta de îmbrăcăminte, a sosit în nord în luna octombrie a aceluiași an.[11]

Aceasta a fost soluția la o problemă de relații publice ridicată de deținuții politici: să li se dea ceea ce doreau, mai mult sau mai puțin, dar să fie ținuți pe cât posibil la distanță de alte persoane. A fost o soluție care nu avea să dureze: sistemul sovietic nu avea să tolereze multă vreme excepțiile. Între timp, era totuși ușor să vezi dincolo de aparențe – pentru asta exista un alt grup de prizonieri, mai numeros, tot la Soloveți. „După ce am debarcat pe pământul insulei Soloveți, am simțit cu toții că am intrat într-o perioadă nouă și ciudată a vieții noastre", scria un deținut politic. „Am aflat, discutând cu infractorii de drept comun, de regimul îngrozitor la care îi supunea administrația..."[12]

Cu mult mai puțină pompă și ceremonie, barăcile principale ale sediului administrativ din Soloveți au fost repede ocupate de deținuți al căror statut nu era la fel de limpede. De la câteva sute în 1923, numărul lor a crescut la 6 000 în 1925.[13] Printre deținuți se aflau ofițeri ai Armatei Albe și simpatizanți ai acesteia, „speculanți", foști aristocrați, marinari care participaseră la revolta de la Kronstadt și infractori propriu-ziși. Pentru acești deținuți, ceaiul în ceainic și zahărul în zaharniță erau mult mai greu de obținut. Sau, mai bine zis, erau mai greu de găsit pentru unii, mai ușor pentru alții, deoarece ceea ce caracteriza viața în barăcile „de drept comun" din lagărul special de la Soloveți în acea perioadă de început era iraționalitatea, dublată de neprevăzutul care începea chiar din momentul sosirii. În prima lui noapte în lagăr, scrie memorialistul și fostul prizonier Boris Șiriaev, el și alți nou-veniți au fost întâmpinați de tovarășul A.P. Nogtev, primul comandant al lagărului Soloveți: „Bine ați venit", le-a spus el pe un ton pe care Șiriaev îl descrie ca „ironic". „După cum știți, aici nu mai e valabilă autoritatea sovietică, ci autoritatea din Soloveți. Puteți să uitați toate drepturile pe care le-ați avut înainte. Aici avem propriile noastre legi." Formula „aici nu e valabilă autoritatea sovietică, ci numai autoritatea din Soloveți" avea să fie repetată la nesfârșit, după cum au confirmat mai mulți memorialiști.[14]

În următoarele zile și săptămâni, cei mai mulți dintre prizonieri aveau să simtă pe pielea lor „autoritatea din Soloveți" ca pe o combinație de neglijență infracțională și cruzime arbitrară. Condițiile de viață din bisericile și chiliile transformate în celule erau primitive și exista puțin interes pentru îmbunătățirea lor. În prima lui noapte petrecută în barăcile din Soloveți, scriitorul Oleg Volkov a primit un loc pe *sploșnie nari*, priciuri care erau

de fapt făcute din scânduri late (despre care vom afla mai multe ceva mai târziu), pe care dormeau înşiraţi mai mulţi oameni. De îndată ce s-a întins, ploşniţele s-au năpustit asupra lui „una după alta, precum furnicile. N-am putut să dorm". A ieşit afară, unde a fost imediat năpădit de un „nor de ţânţari... M-am uitat plin de invidie spre cei care dormeau adânc, acoperiţi de paraziţi".[15]

Nici dincolo de zidurile corpului principal al lagărului lucrurile nu se prezentau mai bine. Oficial, SLON deţinea nouă lagăre distincte în arhipelag, fiecare dintre ele împărţit în batalioane. Dar unii deţinuţi erau ţinuţi în condiţii şi mai primitive, în pădure, în apropierea exploatărilor forestiere.[16] Dmitri Lihacev, care mai târziu a devenit unul dintre cei mai respectaţi critici literari ai Rusiei, s-a simţit privilegiat fiindcă nu fusese repartizat într-unul dintre numeroasele campamente ascunse în pădure. După ce a vizitat unul dintre ele, a scris: „m-am îmbolnăvit de groaza a ceea ce văzusem acolo: oamenii dormeau în tranşeele pe care le săpaseră, uneori cu mâinile goale, chiar în acea zi".[17]

Pe celelalte insule, administraţia centrală a lagărului controla şi mai puţin atitudinea gardienilor şi a şefilor de lagăre. În memoriile sale, Kiselev, fost deţinut, descrise un lagăr de pe una dintre insulele mai mici, Anzer. Aflat tot sub conducerea unui cekist, Vanka Potapov, lagărul era alcătuit din trei dormitoare şi comandamentul de pază, adăpostite într-o fostă biserică. Prizonierii lucrau la tăierea copacilor, fără pauze, fără odihnă şi cu hrană puţină. Dorindu-şi cu disperare un repaus de câteva zile, unii îşi tăiau mâinile şi picioarele. Potrivit lui Kiselev, Potapov păstra aceste „trofee" într-o stivă mare şi le arăta vizitatorilor, în faţa cărora se mai şi lăuda că omorâse cu mâna lui peste 400 de oameni. „Nimeni nu s-a întors de acolo", scrie Kiselev, referindu-se la Anzer. Chiar dacă mărturia lui este exagerată, ea arată teroarea reală la care erau supuşi deţinuţii din lagărele mai îndepărtate.[18]

Pretutindeni, pe insule, condiţiile de igienă dezastruoase, munca excesivă şi hrana insuficientă duceau în chip firesc la apariţia bolilor, în primul rând a tifosului. Din cei 6 000 de deţinuţi primiţi de SLON în 1925, aproximativ 2 000 au murit în iarna dintre 1925 şi 1926, în urma unei epidemii devastatoare. După unele calcule, cifrele s-au menţinut la aceste cote: se pare că între un sfert şi jumătate din numărul total al deţinuţilor au murit de tifos, de foame sau de alte boli epidemice în fiecare an. Un document înregistrează 25 552 de cazuri de tifos în lagărele SLON (pe-atunci mult mai mari) în iarna dintre 1929 şi 1930.[19]

Dar, pentru unii deţinuţi, Soloveţki a însemnat ceva mult mai rău decât condiţiile grele de viaţă şi boala. Prizonierii de pe insule erau supuşi unui

soi de sadism şi unor torturi fără sens, mai puţin întâlnite în Gulag în anii care vor veni, când (aşa cum spune Soljeniţîn) „supravegherea muncii sclavilor a devenit un sistem bine pus la punct".[20] Deşi în multe memorii sunt descrise aceste fapte de cruzime, cea mai completă relatare se găseşte în raportul unei comisii de anchetă trimise de la Moscova la sfârşitul deceniului. Pe parcursul investigaţiei lor, oficialii de la Moscova au descoperit îngroziţi că iarna gardienii de la Soloveţki îi lăsau în mod frecvent pe prizonieri dezbrăcaţi în clopotniţa neîncălzită a fostei biserici, cu mâinile şi picioarele legate la spate cu o singură bucată de funie. Gardienii îi mai puneau pe deţinuţi „la bară", adică îi obligau să stea nemişcaţi pe nişte stâlpi mai bine de 18 ore, câteodată cu greutăţi atârnate de picioare, fără să atingă pământul, o poziţie care îi lăsa cu siguranţă infirmi. Li se dădea intenţionat mâncare stricată sau li se refuza asistenţa medicală. În acele perioade, deţinuţii aveau de îndeplinit sarcini absurde şi inutile: să mute cantităţi uriaşe de zăpadă dintr-un loc în altul sau, de exemplu, de pe pod, să sară în apă ori de câte ori un gardian striga „Delfinul!".[21]

O altă formă de tortură specifică insulelor, menţionată atât în arhive, cât şi în memorii, era trimiterea la „ţânţari". Un fost ofiţer al Armatei Albe, Klinger, care mai târziu a săvârşit una dintre puţinele evadări reuşite de la Soloveţki, scrie că a văzut odată un deţinut pedepsit în acest fel, fiindcă se plânsese că-i fusese confiscat un pachet trimis de acasă. Înfuriat, gardianul l-a dezbrăcat de toate hainele, inclusiv de lenjeria de corp, şi l-a legat de un stâlp în pădure, care era, în vara nordică, plină de ţânţari. „Într-o jumătate de oră, tot corpul ghinionistului s-a umplut de băşici de la înţepături", scrie Klinger. În cele din urmă, din cauza hemoragiei şi a durerii, omul a leşinat.[22]

Execuţiile în masă păreau să aibă loc aproape la întâmplare şi mulţi prizonieri îşi amintesc de groaza că ar putea fi omorâţi din senin. Lihacev spune că abia a scăpat cu viaţă în urma unei execuţii în masă petrecută la sfârşitul lui octombrie 1929. Documentele de arhivă confirmă că în jur de 50 de oameni (nu 300, cum a scris el) au fost executaţi în acel moment, acuzaţi fiind că încercaseră să organizeze o revoltă.[23]

Aproape tot atât de rea ca execuţia era trimiterea la Sekirka, biserica ale cărei chilii deveniseră carcerele lagărului de la Soloveţki. Mai mult, deşi au existat multe relatări în legătură cu ceea ce se întâmpla în aceste celule, atât de puţini oameni s-au întors de la Sekirka, încât este greu să ştii precis care erau condiţiile de acolo. Un martor a putut vedea una dintre brigăzile de deţinuţi care mergeau la muncă: „un şir de oameni îngroziţi, cu priviri neomeneşti, unii îmbrăcaţi în saci, toţi în picioarele goale, înconjuraţi de numeroşi gardieni..."[24]

Potrivit legendelor care s-au născut pe seama insulelor Solovețki, scara lungă de 365 de trepte care coboară dealul abrupt de la biserica Sekirka a jucat și ea un rol în asasinatele colective. Când, la un moment dat, autoritățile lagărului le-au interzis gardienilor să-i împuște pe deținuții din Sekirka, aceștia au început să aranjeze „accidente", împingându-i pe deținuți pe scări.[25] În anii '90, urmașii deținuților din Solovețki au ridicat o cruce de lemn la piciorul scării, pentru a marca locul în care se presupune că au murit acei oameni. Sekirka este acum un loc liniștit și mai degrabă frumos – atât de frumos, încât la sfârșitul anilor '90 Muzeul Regional de Istorie din Solovețki a scos o ilustrată de Crăciun cu biserica Sekirka, inclusiv cu treptele și crucea.

Deși, la începutul anilor '20, acest spirit dominant al iraționalului și al neprevăzutului a însemnat moartea a mii de oameni în lagărele SLON, același spirit i-a ajutat pe alții nu numai să supraviețuiască, ci chiar să danseze și să cânte. În 1923, un grup de prizonieri începuse deja să organizeze primul teatru din lagăr. La început, „actorii", dintre care majoritatea își petreceau zece ore în pădure la tăiat copaci înainte de a veni la repetiții, nu aveau la dispoziție texte, așa că îi jucau pe clasici din memorie. Teatrul s-a dezvoltat foarte mult în 1924, când un grup de foști actori profesioniști a sosit în lagăr (condamnați toți pentru apartenența la o organizație contrarevoluționară). În acel an au pus în scenă *Unchiul Vania* de Cehov și *Copiii soarelui* de Gorki.[26]

Mai târziu, diverse spectacole de operă și operetă au fost jucate la teatrul din Solovețki, care a mai găzduit și demonstrații de acrobație și proiecții cinematografice. O serată muzicală avea în program o piesă orchestrală, recitalul unui cvintet, un cor și arii dintr-o operă rusească.[27] Programul pentru luna martie 1924 a inclus o piesă a scriitorului Leonid Andreev (al cărui fiu, Danil, tot scriitor, avea să fie mai târziu trimis în Gulag), o piesă de Gogol și o serată în memoria actriței Sarah Bernardt.[28]

Teatrul nu era singura manifestare culturală permisă. La Solovețki exista și o bibliotecă, care, spre sfârșit, ajunsese să numere 30 000 de volume, precum și o grădină botanică, unde deținuții făceau experimente cultivând plante din zona arctică. Deținuții din Solovețki, dintre care mulți erau foști savanți din Sankt-Petersburg, au mai amenajat un muzeu al florei, faunei, artei și istoriei locale.[29] Unii dintre cei mai elitiști prizonieri mergeau la un „club" care, cel puțin din fotografii, părea de-a dreptul burghez. Fotografiile înfățișează un pian, podele din parchet și portretele lui Marx, Lenin și Lunacearski, primul ministru sovietic al culturii, toți cu niște figuri foarte prietenoase.[30]

Folosindu-se de uneltele cu care călugării de odinioară își realizau litografiile, prizonierii din Soloveţki scoteau lunar reviste şi ziare cu desene satirice, poezii extrem de nostalgice şi narațiuni suprinzător de directe. Ediția din decembrie 1925 a revistei *Soloveţkie Ostrova* (numele înseamnă „Insulele Soloveţki"), conține o povestire care are ca eroină o fostă actriță ajunsă în insulele Soloveţki, unde fusese obligată să lucreze ca spălătoreasă şi se dovedise incapabilă să se acomodeze cu noua ei viață. Povestea se termină cu propoziția: „Soloveţki este blestemat."

Într-o altă scurtă povestire, un fost aristocrat, care, odinioară, cunoscuse „seratele intime din Palatul de Iarnă", își găseşte alinarea în noua situație numai vizitându-l pe un alt aristocrat şi vorbind despre vremurile de altădată.[31] În mod clar, clişeele realismului socialist încă nu deveniseră obligatorii. Nu toate poveştile se terminau cu clasicul final fericit şi nu toți prizonierii fictivi se adaptau cu entuziasm la realitatea sovietică. Ziarele din Soloveţki conțineau articole foarte apreciate, de la descrieri ale limbajului cartoforilor făcute de Lihacev până la articole despre arta şi arhitectura ruinelor bisericilor din insulele Soloveţki. Între 1926 şi 1929, editura din SLON a reuşit chiar să scoată 29 de ediții ale publicației Societății pentru Ştiință Locală din Soloveţki. Societatea a făcut cercetări asupra faunei şi florei din insule, interesându-se în mod special de anumite specii – cerbul nordic, plantele locale –, şi a publicat articole despre producția de cărămizi, despre vânturile din zonă, despre mineralele folositoare şi despre producția de blănuri. Unii prizonieri deveniseră atât de interesați de acest din urmă subiect, încât, în 1927, când activitatea economică din insule atinsese apogeul, unii dintre ei au importat câteva vulpi argintii de prăsilă din Finlanda, pentru a ameliora rasa locală. Printre altele, Societatea pentru Ştiință Locală a realizat o hartă topografică, pe care muzeul de istorie al insulei o foloseşte şi astăzi.[32]

Aceşti deținuți privilegiați luau parte şi la noile ritualuri şi ceremonii sovietice, manifestări de la care următoarea generație a lagărelor avea să fie exclusă dinadins. Un articol din ediția publicației *Soloveţkie Ostrova* din septembrie 1925 descrie prima sărbătorire a zilei de 1 Mai pe insulă. Din păcate, vremea era nefavorabilă:

> De 1 Mai plantele au înflorit pretutindeni în Uniunea Sovietică, dar pe insulele Soloveţki marea este încă plină de sloiuri, iar zăpada este încă abundentă. Totuşi, noi ne pregătim să sărbătorim ziua proletariatului. De dimineață devreme barăcile freamătă de agitație. Unii se spală, alții se rad. Cineva își cârpeşte îmbrăcămintea, altcineva își lustruieşte cizmele...[33]

Şi mai surprinzătoare – din perspectiva anilor ce aveau să urmeze – este persistenţa sărbătorilor religioase de pe insulă. Un fost deţinut, V.A. Kazacikov, îşi aminteşte de Paştele „grandios" din 1926:

> Nu cu mult înainte de sărbătoare, noul şef al diviziei a anunţat că toţi cei care vor să meargă la biserică trebuie să se prezinte la el cu o cerere. Aproape nimeni n-a făcut asta la început, deoarece oamenii se temeau de consecinţe. Dar chiar înainte de Paşte, un număr uriaş de oameni şi-au scris cererile... Înspre biserica Onufrievskaia, capela cimitirului, s-a îndreptat, într-o mare procesiune, o lungă coloană de oameni aşezaţi pe mai multe rânduri. Desigur, n-am intrat cu toţii în capelă. Mulţimea a stat afară, iar cei care au sosit târziu nici nu au auzit sujba.[34]

Chiar şi ediţia din mai 1924 a unui alt ziar din închisoare, *Soloveţkoi lagheram*, scria în editorialul său, cu precauţie, dar favorabil, despre Paşte, „o veche sărbătoare celebrând venirea primăverii", care, „sub un steag roşu, putea fi încă respectată".[35]

Nu doar sărbătorile rămăseseră dovezi ale unei vieţi religioase, ci şi câţiva dintre călugării cei vechi, care au continuat să trăiască acolo, spre uluirea multor deţinuţi, aduşi în insule spre sfârşitul deceniului. Ei îndeplineau rolul de „călugări-instructori", meniţi să le transmită deţinuţilor deprinderile necesare pentru a administra fermele şi întreprinderile lor piscicole, în vremuri înfloritoare – heringul de la Soloveţki fusese în trecut o delicatesă la masa ţarului –, precum şi secretele complicatului sistem de şenale prin care erau legate bisericile de pe insule vreme de secole. Cu timpul, călugărilor li s-au alăturat zeci de alţi preoţi sovietici şi membri ai ierarhiei bisericeşti, atât ortodocşi, cât şi catolici, care se împotriviseră confiscării averilor bisericeşti sau care încălcaseră „decretul privind separarea Bisericii de Stat". Membrilor clerului, la fel ca şi deţinuţilor politici socialişti într-o oarecare măsură, li s-a permis să trăiască separat, într-o baracă specială din corpul central, şi li s-a îngăduit de asemenea să ţină slujbe într-o capelă mică din cimitirul vechi până prin 1930–1931 – un lux interzis celorlalţi deţinuţi, exceptând ocaziile speciale.

Aceste privilegii par să fi trezit unele animozităţi, aşa că, din când în când, apăreau tensiuni între preoţi şi deţinuţii obişnuiţi. O femeie mutată, după ce a născut, într-o colonie specială pe insula Anzer, rezervată mamelor, îşi amintea că pe insulă călugăriţele „se ţineau departe de noi, necredincioasele... erau furioase, nu iubeau copiii şi ne urau". Alţi clerici, aşa cum reiese din mai multe amintiri, adoptau exact atitudinea inversă, dedicându-se activ evanghelizării deţinuţilor şi activităţilor sociale, ajutându-i atât pe deţinuţii de drept comun, cât şi pe deţinuţii politici.[36]

Cei care aveau bani puteau să-şi cumpere scutiri de la munca în pădure şi asigurarea că nu vor fi torturaţi şi omorâţi. Exista la Soloveţki un restaurant care îi putea servi (ilegal) pe prizonieri. Cei cărora le dădea mâna să mituiască pe cine trebuie puteau să-şi importe chiar şi propria mâncare.[37] La un moment dat, administraţia lagărelor a deschis „prăvălii" pe insulă, de unde prizonierii îşi puteau procura articole de îmbrăcăminte la preţ dublu faţă de cel din magazinele sovietice obişnuite.[38] Unul dintre cei suspectaţi că şi-au cumpărat o viaţă scutită de suferinţe a fost „contele Violaro", un personaj desprins parcă din romanele de capă şi spadă, al cărui nume figurează (într-o mare varietate de pronunţii) în mai multe volume de memorii. Contele, cunoscut de toată lumea drept „ambasadorul Mexicului în Egipt", făcuse greşeala să meargă în vizită la familia soţiei în Georgia sovietică tocmai după revoluţie. Şi el, şi soţia lui au fost arestaţi şi deportaţi în nordul îndepărtat. Deşi la început au fost trimişi la închisoare – iar contesa a fost trimisă să lucreze la spălătorie –, în lagăr umbla vorba că, pentru 5 000 de ruble, contele ar fi cumpărat pentru amândoi dreptul de a locui într-o casă separată, având la dispoziţie un cal şi un servitor.[39] Alţii îşi amintesc de prezenţa unui negustor indian bogat din Bombay, care a plecat mai târziu cu ajutorul consulatului britanic din Moscova. Memoriile sale au fost publicate ulterior în presa rusă din străinătate.[40]

Aceste exemple (şi altele) de deţinuţi înstăriţi care trăiau bine (şi care au părăsit lagărul foarte repede) erau atât de revoltătoare, încât, în 1926, câţiva deţinuţi mai puţin privilegiaţi au scris o scrisoare Prezidiului Comitetului Central al Partidului Comunist, denunţând „haosul şi violenţa care domnesc în lagărul de concentrare din Soloveţki". Folosind dinadins clişeele care mergeau direct la sufletul celor din conducerea comunistă, aceştia se plângeau că „oamenii care au bani pot să se aranjeze, lăsând în felul acesta toată greutatea pe umerii muncitorilor şi ţăranilor care nu au bani". În timp ce bogaţii îşi cumpărau sarcini mai uşoare, scriau ei, „săracii lucrează între 14 şi 16 ore pe zi".[41] După cum arătau lucrurile, autorii plângerii nu erau singurii nemulţumiţi de practicile haotice ale comandanţilor din lagărul din Soloveţki.

Dacă violenţa arbitrară şi tratamentele necorespunzătoare îi nemulţumeau pe prizonieri, cei aflaţi în vârful ierarhiei sovietice erau deranjaţi de probleme oarecum diferite. Pe la mijlocul anilor '20, devenise limpede că lagărele SLON, ca şi restul sistemului penitenciar „obişnuit", eşuaseră în atingerea celui mai important dintre obiectivele sale iniţiale: autofinanţarea.[42] În realitate, lagărele de concentrare sovietice – atât cele „speciale, cât şi cele

„obişnuite" – nu numai că nu reuşeau să aducă profit, dar pe lângă asta comandanţii lor cereau constant tot mai mulţi bani.

În această privinţă, Soloveţki semăna cu celelalte închisori sovietice ale vremii. Pe insulă, extremele atinse în privinţa durităţii şi a confortului erau, probabil, mai categorice decât în alte părţi, datorită naturii speciale a deţinuţilor şi a gardienilor, dar aceleaşi nereguli aveau să caracterizeze şi alte lagăre şi închisori ale vremii de pe întreg teritoriul Uniunii Sovietice. Teoretic, sistemul penitenciar obişnuit consta tot în „colonii" de muncă funcţionând pe lângă ferme, ateliere şi fabrici, iar activităţile lor economice erau tot atât de prost organizate şi de neprofitabile.[43] În 1928, în raportul unui inspector care controlase un lagăr din Karelia rurală – menţionând 59 de prizonieri plus 7 cai, 2 porci şi 21 de vaci – se preciza că doar jumătate dintre deţinuţi aveau pături; caii erau într-o stare jalnică, iar unul fusese vândut unui ţigan, fără aprobare; alţi cai erau folosiţi frecvent de gardieni pentru comisioanele personale; când potcovarul lagărului a fost eliberat, acesta a plecat luând cu el toate uneltele; nici o clădire din lagăr nu avea încălzire sau izolare termică, cu excepţia locuinţei administratorului-şef. Mai rău, acelaşi administrator-şef îşi petrecea trei sau patru zile pe săptămână în afara lagărului; în mod frecvent el îi elibera înainte de termen pe deţinuţi fără să aibă vreo aprobare. „A refuzat cu îndărătnicie" să-i iniţieze pe deţinuţi în agronomie şi şi-a exprimat deschis convingerile privind „inutilitatea" reeducării lor. Unele dintre soţiile deţinuţilor trăiau în lagăr; altele veneau în vizite îndelungate şi dispăreau în pădure cu soţii lor. Gardienii se dedau „certurilor mărunte şi beţiilor".[44] Nu-i de mirare că, în 1929, şefii cei mari au criticat aspru conducerea locală din Karelia, pentru că „nu a fost în stare să înţeleagă importanţa muncii forţate, ca măsură de apărare socială, şi avantajele ei pentru stat şi pentru societate".[45]

Asemenea lagăre erau evident neprofitabile şi aşa fuseseră de la bun început, după cum arată rapoartele. Încă din iulie 1919, conducătorii Cekăi din Gomel, Bielorusia, i-au trimis o scrisoare lui Dzerjinski, cerând un ajutor urgent de 500 000 de ruble, deoarece construcţia lagărului nu putea înainta din lipsă de fonduri.[46] În următorii zece ani, diferite ministere şi instituţii care se băteau pentru obţinerea dreptului de a controla închisorile şi lagărele au continuat să se sfădească pentru fonduri şi pentru putere. Au fost acordate amnistii periodice, cu scopul de a degaja sistemul penitenciar, totul culminând cu o amnistie de proporţii în toamna anului 1927, cu ocazia celei de-a zecea aniversări a Revoluţiei din Octombrie. Mai mult de 50 000 de oameni au fost eliberaţi din sistemul penitenciar obişnuit, în mare măsură pentru a reduce suprapopularea şi pentru a face economii.[47]

Pe 10 noiembrie 1925, necesitatea de „a-i folosi mai bine pe prizonieri" a fost recunoscută la cel mai înalt nivel. În acel moment, G.L. Piatakov, un bolşevic care ocupase o serie de poziţii influente în economie, i-a scris lui Dzerjinski. „Am ajuns la concluzia", explica el în scrisoare, „că, în scopul de a crea condiţii elementare pentru munca în agricultură, aşezămintele de muncă obligatorie vor fi înfiinţate în anumite regiuni. Asemenea aşezăminte ar putea reduce aglomerarea închisorilor. GPU ar trebui instruit să examineze aceste probleme." Apoi el a indicat patru regiuni care aveau urgent nevoie să se dezvolte, în fiecare dintre ele înfiinţându-se mai târziu lagăre: insula Sahalin, din Extremul Orient, câmpia de la gurile fluviului Enisei, din nordul îndepărtat, stepa cazacă şi împrejurimile oraşului siberian Nercinsk. Dzerjinski a aprobat memoriul şi l-a trimis altor doi colegi pentru a-i da curs.[48]

La început nu s-a întâmplat mare lucru, poate şi fiindcă Dzerjinski a murit la scurt timp după aceea. Totuşi, memoriul a lansat un apel la schimbare. Până la jumătatea anilor '20, conducerea sovietică nu ştia clar dacă lagărele şi închisorile sale erau în primul rând destinate să-i reeduce şi să-i pedepsească pe prizonieri sau să aducă profituri pentru regim. Acum, numeroasele instituţii ce aveau un cuvânt de spus în legătură cu soarta lagărelor de concentrare ajungeau încetul cu încetul la un consens: închisorile aveau să se autoîntreţină. La sfârşitul anilor '20, lumea dezordonată a închisorilor sovietice postrevoluţionare avea să se transforme, iar din haos avea să se nască un nou sistem. Soloveţki avea să devină nu numai o afacere economică bine organizată, ci şi un lagăr model, un prototip demn de reprodus în mii de exemplare, pretutindeni pe suprafaţa Uniunii Sovietice.

Chiar dacă nimeni nu şi-a dat atunci seama, importanţa lagărelor din Soloveţki avea să devină suficient de limpede, privită retrospectiv. Mai târziu, referindu-se la o adunare de partid ţinută în Soloveţki prin 1930, un comandant local, tovarăşul Uspenski, avea să declare că „experienţa muncii din lagărul din Soloveţki a convins partidul şi guvernul că sistemul penitenciar din Uniunea Sovietică trebuie să fie înlocuit cu un sistem de lagăre de muncă de reeducare".[49]

Unele schimbări au fost anticipate din capul locului la cel mai înalt nivel, după cum arată memoriul adresat lui Dzerjinski. În plus, tehnicile noului sistem – noile metode de conducere a lagărelor, de organizare a prizonierilor şi a muncii lor – au fost create chiar pe insulă. La jumătatea anilor '20, pe insulele Soloveţki se poate să fi domnit haosul, dar din acest haos s-a născut viitorul sistem al Gulagului.

Cel puţin o parte din răspunsul la întrebarea cum şi de ce s-a schimbat SLON se învârte în jurul personalităţii lui Naftali Aronovici Frenkel, un

deținut care a avansat în grad până când a devenit unul dintre cei mai puternici comandanți din Soloveți. Pe de o parte, Soljeniț în afirma în *Arhipelagul Gulag* că Frenkel însuși a avansat ideea ca prizonierii să fie hrăniți în funcție de cantitatea muncii depuse. S-a dovedit că acest sistem de muncă letal, care în câteva săptămâni îi nimicea pe prizonierii mai slabi, avea să producă mai târziu un număr inestimabil de morți. Pe de altă parte, numeroși istorici din Rusia și din Occident contestă importanța lui Frenkel și dezmint numeroasele relatări despre omnipotența lui, pe care le consideră simple legende.[50]

În realitate, Soljeniț în probabil că-i acordă prea mare importanță lui Frenkel. Chiar și deținuții primelor lagăre bolșevice din perioada pre-Soloveți vorbesc despre suplimentele de hrană acordate pentru munca suplimentară, iar ideea este întrucâtva evidentă, fără să fi fost necesară impunerea ei de către cineva.[51] Totuși, arhivele recent desecretizate, în special cele din regiunea Karelia (republica sovietică pe al cărei teritoriu se afla lagărul de la Soloveți) dovedesc cu claritate importanța acestuia. Chiar dacă Frenkel nu a inventat sistemul cu toate aspectele lui, el a găsit o modalitate de a transforma un lagăr de muncă într-o instituție aparent profitabilă din punct de vedere economic și a făcut asta într-un moment, într-un loc și într-un fel care se prea poate să fi adus ideea de rentabilizare în atenția lui Stalin.

Însă toată confuzia nu e deloc surprinzătoare. Numele lui Frenkel apare în multe dintre scrierile memorialistice care evocă începuturile sistemului de lagăre și din ele rezultă cu claritate că, și în timpul vieții, identitatea lui a fost învăluită în mit. Fotografiile oficiale înfățișează chipul sinistru al unui om chibzuit, cu șapcă de piele și cu mustața aranjată cu grijă; un memorialist și-l amintește „îmbrăcat ca un dandy".[52] Un coleg din OGPU care-l admira foarte mult se minuna de memoria infailibilă și de abilitatea lui de a face calcule mentale: „nu scria niciodată nimic pe hârtie".[53] Mai târziu, propaganda sovietică se referea la aceeași „incredibilă capacitate a memoriei lui" și vorbea despre „cunoștințele sale excelente în domeniul prelucrării lemnului și a lucrului în pădure în general", despre competența de agricultor și inginer, precum și despre bogata sa cultură generală:

> Într-o zi, de exemplu, s-a lansat într-o discuție cu doi muncitori din trust care fabricau săpunuri, parfumuri și cosmetice. Foarte repede i-a redus pe aceștia la tăcere, demonstrând enorme cunoștințe în domeniul parfumeriei, ba chiar s-a dovedit un expert atât în materie de piață mondială, precum și în ciudățeniile preferințelor olfactive ale locuitorilor din Malaezia.[54]

Alții îl urau și se temeau de el. În mai multe adunări extraordinare ale celulei de partid din Soloveți convocate în 1928, colegii lui Frenkel l-au

acuzat că şi-ar fi organizat propria reţea de spioni, „astfel încât să afle orice despre oricine mai repede decât oricine altcineva".[55] Încă din 1927, anumite relatări despre el ajunseseră chiar la Paris. Într-una dintre primele cărţi despre Soloveţki, un anticomunist francez a scris despre Frenkel că „din cauza iniţiativelor lui cumplite, milioane de nefericiţi au fost doborâţi de munca grea, de suferinţele atroce".[56]

Contemporanii nu erau lămuriţi nici în privinţa originilor sale. Soljeniţîn l-a numit „evreu turc născut la Constantinopol".[57] Altcineva l-a prezentat ca pe un „fabricant ungur".[58] Şiriaev pretinde că ar fi provenit din Odessa, iar alţii spun că era originar din Austria sau din Palestina sau că ar fi lucrat la uzinele Ford din America.[59] Problema este întrucâtva limpezită de fişa de deţinut, care spune clar că se născuse în 1883 la Haifa, într-o perioadă în care Palestina aparţinea imperiului otoman. De acolo, a venit în Uniunea Sovietică (trecând poate prin Odessa sau prin Austro-Ungaria), unde s-a prezentat drept „negustor".[60] În 1923, autorităţile l-au arestat pentru „trecere ilegală de frontieră", ceea ce putea să însemne că era un negustor care practica contrabanda sau pur şi simplu că era un negustor care devenise prea prosper ca să fie în continuare tolerat în Uniunea Sovietică. Prin urmare, a fost condamnat la 10 ani de muncă forţată la Soloveţki.[61]

Cum a reuşit Naftali Frenkel să se metamorfozeze din deţinut în comandant de lagăr rămâne de asemenea un mister. Legenda spune că, ajungând în lagăr, a fost atât de şocat de proasta organizare, de totala risipă de bani şi de muncă, încât s-a aşezat la masa de scris şi a redactat o scrisoare foarte detaliată, unde a descris tot ce era în neregulă cu fiecare dintre ocupaţiile din lagărul de muncă, printre care fabricarea cherestelei, a cărămizilor, precum şi agricultura. Scrisoarea, pusă în „cutia cu reclamaţii" a deţinuţilor, a atras atenţia unui administrator care a trimis-o mai departe, ca pe o curiozitate, lui Ghenrih Iagoda, cekistul care în acel moment urca rapid în ierarhia poliţiei secrete şi care avea să devina ulterior conducătorul ei. Se pare că Iagoda ar fi cerut imediat să stea de vorbă cu autorul scrisorii. Potrivit unui contemporan (şi potrivit lui Soljeniţîn, care nu indică vreo sursă), Frenkel însuşi a pretins că în acel moment a fost convocat la Moscova, unde a discutat despre ideile lui cu Stalin şi Kaganovici, unul dintre acoliţii viitorului dictator.[62] Din acest moment legenda devine neclară: deşi documentele arată că Frenkel l-a întâlnit într-adevăr pe Stalin în anii '30 şi deşi el a fost protejat de Stalin în timpul epurărilor din partid, nu s-au găsit documente care să ateste vreo vizită în anii '20. Asta nu înseamnă că vizita nu a avut loc: se prea poate ca documentele pur şi simplu să nu se fi păstrat.[63]

Unele dovezi circumstanțiale vin în sprijinul acestor relatări. Naftali Frenkel a fost, de pildă, promovat de la statutul de deținut la cel de gardian într-un interval de timp surprinzător de scurt, chiar și pentru standardele haotice din SLON. În noiembrie 1924, administrația făcuse deja cerere pentru eliberarea lui înainte de termen. Cererea a fost în cele din urmă aprobată în 1927. Între timp, administrația lagărului avea să trimită declarații la OGPU, descriindu-l pe Frenkel în termeni entuziaști: „În lagăr s-a comportat ca un muncitor atât de bine înzestrat, încât a câștigat încrederea administrației SLON, iar acum este tratat cu respect... este unul dintre puținii muncitori cu simțul răspunderii."[64]

Mai știm și că Frenkel a organizat și apoi a condus *Economiceskaia komerceskaia ceast*, Departamentul Economic și Comercial al SLON, iar din această poziție a încercat nu numai să ducă la autofinanțare lagărele din Solovețki, cum cereau decretele privitoare la lagărele de concentrare, ba chiar să le facă profitabile, încât lagărele au început să preia lucrările altor întreprinderi. Deși erau întreprinderi de stat și nu particulare, unele aspecte legate de concurență se păstraseră în economia sovietică a anilor '20, iar Frenkel a profitat de ele. În septembrie 1925, avându-l pe Frenkel la conducerea departamentului său economic, SLON câștigase deja dreptul de a tăia 130 000 m^3 de lemn în Karelia, câștigând licitația în fața unei întreprinderi forestiere civile concurente. SLON a devenit și acționar la Banca Comunală din Karelia și a licitat pentru dreptul de a construi o șosea de la Kem până în Uhta, un oraș din nordul îndepărtat.[65]

De la bun început, autoritățile din Karelia au fost speriate de tot ceea ce ținea de această activitate, cu atât mai mult cu cât se opuseseră în prealabil construirii lagărelor.[66] Mai târziu, plângerile au devenit și mai insistente. Cu prilejul unei adunări convocate să discute extinderea lagărului, autoritățile locale s-au plâns că lagărul avea acces pe căi necinstite la mână de lucru ieftină și că, prin urmare, îi lăsa fără lucru pe muncitorii forestieri obișnuiți. Mai târziu, atmosfera ședințelor s-a schimbat și mai mult, iar cei ce participau au ridicat obiecții și mai serioase. La o întrunire din februarie 1926 a Consiliului Comisarilor Poporului din Karelia (guvernul Republicii Karelia), mai mulți lideri locali au atacat SLON pentru că le-a încărcat nota de plată, cerându-le prea mulți bani pentru construirea drumului de la Kem la Uhta. „A devenit limpede", a rezumat furios tovarășul Iujnev, „că SLON este un *kommersant*, un negustor lacom și hrăpăreț, și că scopul său cel mai important este să obțină profit."[67]

Societatea comercială din Karelia, o companie de stat, era de asemenea pornită împotriva deciziei SLON de a-și deschide un magazin la Kem.

Întreprinderea de stat nu şi-ar fi putut permite să deschidă o asemenea afacere, dar SLON, care putea să pretindă un program de muncă prelungit angajaţilor săi (deţinuţi) şi putea să-i plătească mult mai puţin (de fapt, să nu-i plătească deloc), a reuşit acest lucru.[68] Mai mult, autorităţile s-au plâns că legăturile speciale ale SLON cu OGPU îi permiteau acesteia să încalce legile locale şi să se sustragă de la plata taxelor la bugetul local.[69]

Disputa privind profitabilitatea, eficienţa şi corectitudinea muncii în închisori avea să continue şi în următorul sfert de secol (şi va fi discutată pe larg mai târziu în această carte). Însă la jumătatea anilor '20, autorităţile din Karelia nu păreau să vadă sorţi de izbândă. În rapoartele sale despre condiţiile economice din lagărele Soloveţki din 1925, Fiodor Eichmanns, pe atunci doar adjunctul lui Nokgtev, deşi mai târziu avea să conducă lagărul, a lăudat performanţele economice ale SLON, susţinând că fabrica de cărămidă, aflată în trecut „într-o stare jalnică", devenise prosperă, că întreprinderile de tăiere a lemnului îşi depăşiseră planul anual, că centrala electrică deja fusese terminată, iar producţia de peşte se dublase.[70] Versiuni ale acestor rapoarte au apărut mai târziu atât în ziarele din Soloveţki, cât şi din alte părţi ale Uniunii Sovietice, în scopul informării marelui public.[71] Ele conţineau cifre precise: un raport estima costul mediu zilnic al raţiilor alimentare la 29 de copeici, iar costul anual al îmbrăcămintii la 34 de ruble şi 57 de copeici. Cheltuielile de întreţinere pentru fiecare prizonier, incluzând îngrijirile medicale şi transportul, erau estimate la 211 ruble şi 67 de copeici pe an.[72] Deşi încă din 1929 lagărul înregistra un deficit de 1,6 milioane de ruble[73] – ceea ce era foarte posibil, fiindcă OGPU fura la cântar –, presupusul succes economic de la Soloveţki era încă trâmbiţat în lung şi-n lat.

Acest succes a devenit în scurt timp argumentul de bază pentru restructurarea întregului sistem penitenciar sovietic. Dacă acest lucru trebuia să se realizeze cu preţul micşorării raţiilor şi al înrăutăţirii condiţiilor de viaţă ale deţinuţilor, nu-i păsa nimănui.[74] Dacă trebuia să se realizeze cu preţul înveninării relaţiilor cu autorităţile locale, la fel, nu preocupa pe nimeni.

În interiorul lagărului, puţini mai aveau îndoieli în legătură cu persoana responsabilă de acest aşa-zis succes. Toţi au văzut în Frenkel pe omul care a declanşat transformarea lagărului într-o afacere comercială şi mulţi îl urau din tot sufletul pentru asta. Într-o şedinţă furtunoasă din 1928 a Partidului Comunist din Soloveţki (atât de furtunoasă, încât o parte din procesele-verbale ale întrunirii au fost declarate prea secrete pentru a fi păstrate în arhive, fiind astăzi indisponibile), un comandant de lagăr, Iaşenko, s-a plâns că Departamentul Economic şi Comercial al SLON se bucura de o prea mare

influență: „totul intră în competența sa". El l-a atacat de asemenea pe Frenkel, „un fost deținut care a fost eliberat după trei ani de muncă fiindcă la vremea respectivă nu existau destui oameni [gardieni] ca să lucreze în lagăr". Frenkel devenise atât de important, se plângea Iașenko (al cărui limbaj conține o bună doză de antisemitism), încât, atunci când s-a răspândit zvonul că ar putea să plece, oamenii au spus: „Nu putem să muncim fără el."

Iașenko îl ura atât de mult pe Frenkel, încât ar fi vrut să-l vadă mort. Alții s-au întrebat de ce Frenkel, un fost deținut, beneficia de servicii privilegiate și la prețuri mici în magazinele SLON, ca și cum el ar fi fost proprietarul lor. Alții au mai spus că SLON devenise atât de mult o întreprindere comercială, încât își uitase celelalte sarcini: toate activitățile de reeducare din lagăr încetaseră, iar deținuții erau supuși unor standarde de muncă incorecte. Atunci când prizonierii se automutilau ca să scape de normele de lucru, cazurile lor nu erau cercetate.[75]

Dar, la fel cum SLON avea să câștige disputa cu autoritățile locale kareliene, Frenkel avea să câștige disputa în interiorul SLON (probabil grație relațiilor pe care le avea la Moscova) legată de tipul de lagăr care trebuia amenajat la Soloveți, de numărul de deținuți care trebuiau să lucreze aici, precum și de felul în care trebuiau tratați.

Așa cum am menționat deja, probabil că nu Frenkel a inventat vestitul sistem „cât-munceşti-atâta-mănânci", prin care deținuții primeau rația de hrană în funcție de norma de lucru realizată. Totuși, el a vegheat la dezvoltarea și la înflorirea acestui sistem, care s-a transformat dintr-un aranjament ad-hoc, în care munca era uneori „plătită" cu mâncare, într-o foarte precisă metodă de distribuire a hranei și de organizare a deținuților.

De fapt, sistemul lui Frenkel era foarte simplu. El îi împărțea pe deținuții din SLON în trei categorii, în funcție de capacitățile lor fizice: cei care se dovedeau capabili de eforturi fizice susținute, cei capabili de munci ușoare și invalizii. Fiecare grup primea anumite sarcini și avea anumite norme de îndeplinit. Oamenii erau deci hrăniți proporțional cu aceste norme de lucru – iar deosebirile dintre rațiile lor erau considerabile. Un grafic realizat pentru anii 1928–1932 repartiza 800 de grame de pâine și 80 de grame de carne pentru prima grupă; 500 de grame de pâine și 40 de grame de carne pentru grupa a doua; și 400 de grame de pâine și 40 de grame de carne pentru grupa a treia. Altfel spus, ultima categorie de muncitori căpăta jumătate din mâncarea primită de cei din prima categorie.[76]

Practic, sistemul i-a împărțit foarte repede pe deținuți în cei care aveau și în cei care nu aveau să supraviețuiască. Hrăniți relativ bine, cei solizi

deveneau şi mai solizi. Lipsiţi de hrană, cei slabi deveneau şi mai slabi, şi în cele din urmă se îmbolnăveau şi mureau. Procesul a fost accelerat, fiindcă normele de muncă erau adeseori foarte mari – imposibil de îndeplinit pentru unii deţinuţi, în special pentru orăşenii care nu munciseră niciodată la extragerea turbei sau la tăierea copacilor. În 1928, autorităţile centrale au pedepsit un grup de gardieni fiindcă forţaseră 128 de oameni să lucreze în pădure toată noaptea, pe timp de iarnă, ca să îndeplinească norma. O lună mai târziu, 75% dintre deţinuţi erau deja grav bolnavi, cu degerături severe.[77]

În timpul administraţiei lui Frenkel, SLON şi-a schimbat şi profilul. Pe Frenkel nu l-au mai interesat fleacurile, cum ar fi creşterea vulpilor pentru blană sau cultivarea plantelor arctice exotice. În schimb, el i-a trimis pe deţinuţi să construiască şosele şi să taie copaci, profitând de forţa de muncă neplătită şi necalificată de care SLON dispunea din abundenţă. Specificul muncii a schimbat repede specificul lagărului, sau mai degrabă al lagărelor, fiindcă SLON a început să se extindă dincolo de marginile arhipelagului. Pe Frenkel nu l-a mai interesat dacă deţinuţii erau ţinuţi într-un spaţiu de detenţie, în clădirea unei închisori ori în spatele sârmei ghimpate. El a trimis echipe de muncitori condamnaţi peste tot în Republica Karelia şi în regiunea Arhanghelsk din Rusia continentală, la mii de kilometri distanţă de Soloveţki, oriunde era nevoie de ei.[78]

Asemenea unui consultant în management care ia în primire o companie aflată în faliment, Frenkel a „raţionalizat" şi alte aspecte ale vieţii din lagăr, înlăturând treptat tot ceea ce nu contribuia la productivitatea economică a lagărului. Orice proiect de reeducare a fost repede abandonat. Detractorii lui Frenkel s-au plâns că acesta închisese ziarele şi revistele şi oprise întrunirile Societăţii pentru Ştiinţă Locală din Soloveţki. Muzeul din Soloveţki şi teatrul au continuat să existe, dar numai cu scopul de a-i impresiona pe vizitatorii importanţi.

În acelaşi timp, actele de cruzime întâmplătoare s-au redus ca număr. În 1930, Comisia Şanin, o delegaţie specială a OGPU, a sosit pe insulă pentru a investiga zvonurile legate de maltratarea deţinuţilor. Rapoartele au confirmat relatările despre bătăile excesive şi actele de tortură săvârşite pe insulă. Cu totul contrar politicii precedente, comisia a condamnat şi a executat 19 membri ai OGPU găsiţi vinovaţi.[79] Această atitudine devenise neavenită într-o instituţie care valorifica *trudosposobnost* – „capacitatea de muncă" – mai mult decât orice altceva.

Până la urmă, sub conducerea lui Frenkel, conceptul de „deţinut politic" s-a schimbat definitiv. În toamna lui 1925, graniţele fictive care fuseseră

ridicate între cei cu condamnări penale şi cei condamnaţi pentru delicte contrarevoluţionare au fost anulate, astfel încât ambele categorii au fost trimise pe continent pentru a lucra în uriaşele exploatări forestiere şi în fabricile de prelucrare a lemnului din Karelia. SLON nu mai recunoştea statutul deţinuţilor privilegiaţi, ci îi considera pe toţi deţinuţii potenţiali muncitori.[80]

Rezidenţii socialişti din barăcile de la Savvatievo constituiau o problemă mai complicată. Evident, deţinuţii politici socialişti nu se potriveau nici unui proiect de eficienţă economică, din moment ce refuzau din principiu să efectueze orice formă de muncă forţată. Au refuzat să-şi taie până şi lemnele de foc. „Am fost exilaţi administrativ", a reclamat unul dintre ei, „şi administraţia trebuie să ne satisfacă toate necesităţile."[81] Nu e de mirare că o asemenea poziţie a început să trezească aversiunea administraţiei lagărului. Deşi negociase personal cu deţinuţii politici de la Petrominsk în primăvara anului 1923 şi le promisese un regim mai puţin aspru la Soloveţki dacă erau de acord să meargă acolo în linişte, comandantul Nogtev era în mod special deranjat de pretenţiile lor nesfârşite. A avut dispute cu deţinuţii politici pe tema libertăţii lor de mişcare, a accesului la asistenţă medicală sau în legătură cu dreptul lor de a coresponda cu cei din afara lagărului. În cele din urmă, pe 19 decembrie 1923, în momentul culminant al unei dispute deosebit de virulente în legătură cu ora stingerii, soldaţii responsabili cu paza barăcilor de la Savvatievo au deschis focul asupra unui grup de deţinuţi politici, ucigând şase dintre ei.

Incidentul a produs scandal în străinătate. Crucea Roşie Politică a trimis pe ascuns peste graniţă rapoarte despre împuşcarea deţinuţilor. Au apărut comentarii în presa occidentală chiar înainte de a apărea în Rusia. Între cei de pe insulă şi conducerea Partidului Comunist au început să circule rapid telegrame. La început, autorităţile lagărului le-au luat apărarea celor care trăseseră, pretinzând că deţinuţii încălcaseră restricţia de stingere şi că soldaţii dăduseră trei avertismente înainte de a deschide focul.

Mai târziu, în aprilie 1924 – fără să recunoască propriu-zis că soldaţii nu lansaseră nici un avertisment, lucru confirmat de deţinuţi –, administraţia lagărului a oferit o analiză mai serioasă a ceea ce se întâmplase. Deţinuţii politici, spunea raportul lor, făceau parte dintr-o „categorie socială diferită" de cea a soldaţilor puşi să-i păzească. Deţinuţii îşi petreceau timpul citind ziare şi cărţi; soldaţii nu aveau cărţi şi ziare. Prizonierii mâncau pâine albă, unt şi lapte; soldaţii nu aveau nimic din toate astea. Aceasta era o „situaţie anormală". S-au născut resentimente fireşti, cei care munceau nesuportându-i pe cei care nu munceau, iar când deţinuţii politici au sfidat

regulamentul privind stingerea s-a ajuns inevitabil la vărsare de sânge.[82] Pentru a-şi întări concluziile, cei din administraţia lagărului au citit cu glas tare într-o şedinţă a Comitetului Central al Partidului Comunist de la Moscova scrisori ale deţinuţilor: „Mă simt bine, mănânc bine... nu este nevoie să-mi trimiteţi acum haine şi mâncare." Alte scrisori descriu priveliştile frumoase.[83] Mai târziu, când unele dintre aceste scrisori au apărut în presa sovietică, prizonierii au susţinut că făcuseră aceste descrieri idilice ale vieţii lor pe insulă doar cu scopul de a-şi linişti familiile.[84]

Indignat, Comitetul Central a luat măsurile de rigoare. O comisie condusă de Gleb Boki, şeful OGPU însărcinat cu lagărele de concentrare, a făcut o vizită în lagărele din Soloveţki şi în închisoarea de tranzit de la Kem. Au urmat o serie de articole publicate de *Izvestia* în octombrie 1924. „Cei care îşi închipuie că Soloveţki este o închisoare îngrozitoare, întunecoasă, unde oamenii zac şi-şi pierd timpul în celule supraaglomerate, se înşală amarnic", scria N. Krasikov. „Întregul lagăr este o imensă întreprindere economică de 3 000 de muncitori ce lucrează în cele mai variate domenii." Aducând elogii industriei şi agriculturii din Soloveţki, Krasikov a continuat cu descrierea vieţii în barăcile socialiştilor din Savvatievo:

> Viaţa pe care o duceau poate fi caracterizată drept anarho-intelectuală, cu toate aspectele negative ale acestei forme de existenţă. Inactivitate continuă, discuţii în contradictoriu şi plicticoase pe teme politice, certuri domestice, dispute fracţioniste şi mai presus de toate o atitudine ostilă şi agresivă faţă de guvern în general şi faţă de administraţia locală şi de gărzile Armatei Roşii în special... Toate acestea îi fac pe aceşti peste trei sute de oameni refractari la orice măsură şi la orice încercare a autorităţilor locale de a menţine ordinea şi organizarea în viaţa lor.[85]

Într-un alt ziar, autorităţile sovietice susţineau că deţinuţii socialişti se bucurau de raţii mai mari decât cele ale soldaţilor din Armata Roşie. Ei erau de asemenea liberi să-şi vadă rudele – cum altfel ar fi putut transmite informaţii în afară? – şi aveau o mulţime de doctori, mai mulţi decât în aşezările obişnuite de muncitori. Plin de ironie, articolul mai pretindea că deţinuţii cereau „preparate farmaceutice rare, noi şi costisitoare", precum şi plombe şi coroane de aur la lucrările dentare.[86]

A fost începutul sfârşitului. După o serie de discuţii, în timpul cărora Comitetul Central a examinat şi a respins ideea expulzării peste graniţă a deţinuţilor politici – se temeau de reacţia socialiştilor occidentali şi, din anumite considerente, în special de cea a Partidului Laburist Britanic –, s-a ajuns la o înţelegere.[87] În zorii zilei de 17 iunie 1925, soldaţii au înconjurat mânăstirea Savvatievo. Le-au dat deţinuţilor două ore să-şi facă bagajele. Apoi i-au condus pe jos către port, i-au suit cu forţa la bordul navelor şi

i-au trimis în închisori îndepărtate din Rusia Centrală – Tobolsk, în Siberia Apuseană, şi Verhneuralsk, în Ural –, unde au dat de condiţii mai rele decât cele de la Savvatievo.[88] Un deţinut a consemnat în scris

> celulele ferecate, aerul otrăvit de mirosul vechi şi împuţit al tinetelor; deţinuţii politici izolaţi unii de alţii... porţiile noastre de mâncare erau mai rele decât la Soloveţki. Conducerea închisorii refuza să ne recunoască *starosta* (liderul grupului). Nu exista nici spital, nici ajutor medical. Închisoarea are două niveluri: celulele de la nivelul inferior sunt întunecoase şi umede. În ele sunt ţinuţi tovarăşii bolnavi, dintre care unii sunt tuberculoşi...[89]

Deşi socialiştii au continuat să lupte pentru drepturile lor, să trimită scrisori în străinătate, să-şi transmită prin codul Morse mesaje şi să pregătească greve ale foamei, propaganda bolşevică le-a înăbuşit protestele. La Berlin, la Paris, la New York, vechile societăţi de ajutorare a deţinuţilor au început să întâmpine greutăţi mai mari în strângerea de fonduri.[90] „Când au survenit evenimentele din 19 decembrie", îi scrie un deţinut unui prieten din afara Rusiei, referindu-se la împuşcarea celor şase deţinuţi în 1923, „ni s-a părut improbabil că lumea – «lumea noastră socialistă» – ar putea fi răsturnată. Dar se părea că nu se ţinuse cont de evenimentele din Soloveţki, iar atunci tragedia a fost precedată de hohote de râs."[91]

La sfârşitul anilor 1920, deţinuţii politici socialişti nu mai aveau un statut aparte. Împărţeau celulele cu bolşevicii, troţkiştii şi deţinuţii de drept comun. În mai puţin de un deceniu, deţinuţii politici – sau mai bine zis „contrarevoluţionarii" – aveau să fie consideraţi nu prizonieri privilegiaţi, ci de rang inferior, situaţi mai jos în ierarhia lagărului decât infractorii obişnuiţi. Încetând să fie cetăţeni cu drepturi din categoria celor apărate de deţinuţii politicii, mai prezentau interes pentru călăii lor doar în măsura în care erau apţi de muncă. Şi numai în măsura în care erau apţi de muncă aveau să fie hrăniţi doar atât cât să rămână în viaţă.

CAPITOLUL 3

1929: Marea Cotitură

Când au venit la putere, bolşevicii au fost blânzi şi îngăduitori cu duşmanii lor... am pornit la drum făcând o greşeală. Indulgenţa în faţa unei asemenea puteri a fost o crimă împotriva clasei muncitoare. Acest lucru s-a văzut foarte repede...

Iosif Stalin[1]

Pe 20 iunie 1929, nava Gleb Boki a acostat în micul port amenajat sub zidurile fortăreţei de pe insula Soloveţki. Deţinuţii priveau scena de sus cu un fior rău prevestitor. În locul deţinuţilor cu chipuri tăcute şi istovite care coborau de obicei de pe puntea lui Gleb Boki, se afla un grup de bărbaţi sănătoşi şi viguroşi (printre ei şi o femeie) care vorbeau şi gesticulau în timp ce se îndreptau spre ţărm. În fotografiile făcute în acea zi, cei mai mulţi par să poarte uniforme: printre ei, câţiva şefi cekişti şi Gleb Boki însuşi. Unul, mai înalt decât ceilalţi şi având o mustaţă groasă, era îmbrăcat mai simplu, cu o şapcă de muncitor şi un surtuc modest. Era romancierul Maxim Gorki.

Printre deţinuţii care priveau de la ferestre se afla şi Dmitri Lihacev, care şi i-a amintit pe ceilalţi câţiva pasageri: „Se vedea movila pe care Gorki a stat vreme îndelungată, împreună cu o persoană îmbrăcată ciudat, cu o haină de piele, pantaloni de călărie din piele, cizme înalte şi o şapcă de piele. Era nora lui Gorki, soţia fiului său, Maxim. Era evident îmbrăcată în ceea ce, în opinia ei, alcătuia costumul unei cekiste autentice.“ Grupul s-a urcat apoi într-o trăsură a mânăstirii, trasă de „un cal luat Dumnezeu ştie de unde“, şi a pornit într-un tur al insulei.[2]

Aşa cum prea bine ştia Lihacev, Gorki nu era un vizitator obişnuit. În acel moment al vieţii lui, Gorki era mult lăudatul şi slăvitul copil-minune al bolşevicilor. Socialist devotat şi fost apropiat al lui Lenin, Gorki se opusese totuşi loviturii de stat bolşevice din 1917. În articolele şi discursurile ulterioare, el continuase să denunţe cu o reală vehemenţă lovitura de stat

şi teroarea care i-a urmat, vorbind despre „politica necugetată" a lui Lenin şi despre „haznaua" care devenise Petrogradul. Într-un final, a emigrat în 1921, părăsind Rusia pentru Sorrento, de unde a continuat o vreme să-şi bombardeze prietenii de acasă cu scrisori mânioase.

Cu timpul, tonul lui s-a schimbat într-atât de mult, încât în 1928 a decis să se întoarcă în Rusia, din motive care nu sunt îndeajuns de clare. Mai târziu, Soljeniţîn pretindea, cu oarecare meschinărie, că Gorki s-a întors în ţară fiindcă nu devenise atât de celebru în Occident pe cât s-ar fi aşteptat şi că pur şi simplu rămăsese fără bani. Orlando Figes notează că Gorki a fost teribil de nefericit în exil şi că n-a putut să suporte compania altor emigranţi ruşi, dintre care cei mai mulţi erau anticomunişti mult mai fanatici decât el.[3] Oricare ar fi fost motivul care l-a făcut să se întoarcă, Gorki părea hotărât să sprijine cât mai mult cu putinţă regimul sovietic. Aproape imediat după revenirea sa, a pornit într-o serie de călătorii triumfale prin Uniunea Sovietică, incluzând în itinerarul său în mod deliberat Soloveţki. Interesul statornic pentru închisori data de mult timp, de pe vremea propriei experienţe de delincvent juvenil.

Numeroşi memorialişti îşi amintesc episodul vizitei lui Gorki la Soloveţki şi toţi sunt de acord că fuseseră făcute pregătiri temeinice. Unii îşi amintesc că regulamentul lagărului a fost schimbat special pentru acea zi. Bărbaţilor li s-a permis să-şi vadă soţiile, probabil pentru a-i face pe toţi să pară mai voioşi.[4] Lihacev scria că pomi ajunşi deja la maturitate au fost plantaţi în jurul coloniei de muncă, pentru a-i atenua aspectul lugubru, iar deţinuţii au fost mutaţi din barăci astfel încât să pară mai puţin înghesuiţi. Dar memorialiştii se contrazic în afirmaţii atunci când trebuie să relateze ce a spus de fapt Gorki când a ajuns acolo. Potrivit lui Lihacev, scriitorul nu s-a lăsat în nici un fel păcălit. În timp ce era condus prin secţia spitalului, unde tot personalul purta halate noi, Gorki a spus sarcastic „Nu-mi plac paradele", şi a plecat. A stat doar cinci minute în colonia de muncă – potrivit lui Lihacev – şi apoi s-a închis într-o încăpere cu un deţinut în vârstă de 14 ani pentru a afla de la el „adevărul". După patruzeci de minute, a ieşit de acolo lăcrimând.[5]

Pe de altă parte, Oleg Volkov, care se afla şi el la Soloveţki în momentul vizitei lui Gorki, pretinde că scriitorul „a privit doar ceea ce i s-a spus să privească".[6] Şi, deşi povestea băiatului de 14 ani apare şi în alte relatări – într-una dintre versiuni acesta a fost împuşcat imediat după plecarea lui Gorki –, alţii pretind că toţi deţinuţii care au încercat să se apropie de scriitor au fost respinşi.[7] Se ştie că scrisorile deţinuţilor adresate lui Gorki au fost mai târziu interceptate şi, conform unei surse, cel puţin unul dintre

autorii lor a fost ulterior executat.[8] V.E. Kanen, un agent OGPU căzut în dizgrație și ajuns deținut după aceea, pretinde chiar că Gorki a vizitat carcerele de la Sekirka, unde a și semnat în jurnalul închisorii. Unul dintre șefii OGPU de la Moscova care îl însoțea pe Gorki scrie și el că, „vizitând Sekirka, am găsit totul în ordine, exact așa cum ar fi trebuit să fie". Dedesubtul acestor cuvinte, din câte afirmă Kanen, Gorki a adăugat un comentariu: „Aș putea să spun că este excelent."[9]

Deși nu putem fi siguri de ceea ce a făcut sau a văzut Gorki pe insulă, putem citi textul pe care l-a scris ulterior sub forma unor note de călătorie. Gorki laudă frumusețile naturale ale insulei, descrie clădirile pitorești și pe locuitorii lor. În barca pe care se afla când mergea spre insulă, i-ar fi întâlnit chiar pe câțiva dintre bătrânii călugări de la Soloveți. „Și cum se poartă cei din administrație cu călugării?" ar fi întrebat el. „Administrația vrea ca toată lumea să muncească. Așa că muncim", i-au răspuns ei.[10]

Gorki scrie de asemenea cu admirație despre condițiile de viață, cu intenția evidentă de a-i face pe cititori să înțeleagă că un lagăr de muncă sovietic nu e totuna cu un lagăr capitalist de muncă (sau cu un lagăr de muncă de pe vremea țarismului), ci o instituție de-o cu totul altă natură. În unele încăperi, scrie el, a văzut „patru sau șase paturi, toate decorate cu însemne personale... pe pervazul ferestrelor erau flori. Nu-ți dădea senzația că viața ar fi excesiv reglementată. Nu, nu seamăna deloc cu o închisoare, dimpotrivă, arăta ca și cum acele camere erau locuite de niște călători salvați de pe o navă naufragiată".

Pe teren, la locurile de muncă, el întâlnește „flăcăi robuști" purtând cămăși de bumbac și cizme solide. Întâlnește puțini deținuți politici, și când îi întâlnește îi catalogheză pe scurt drept „contrarevoluționari, caractere temperamentale, monarhiști". Când aceștia îi spun că au fost arestați pe nedrept, el presupune că mint. La un moment dat, pare să facă aluzie la legendara întâlnire cu tânărul de 14 ani. În timp ce vizita un grup de delincvenți juvenili, scrie el, unul dintre ei i-a înmânat o scrisoare de protest. Ca reacție, copiii „au protestat vehement", catalogându-l pe tânăr „turnător".

Însă nu doar condițiile de viață propriu-zise au reprezentat elementul care făcea din Soloveți noul tip de lagăr în viziunea lui Gorki. Deținuții de aici, „pasagerii salvați de la înec", erau nu doar fericiți și sănătoși, ci jucau de asemenea un rol vital într-un experiment grandios: transformarea lor din infractori și elemente antisociale în cetățeni utili Uniunii Sovietice. Gorki reitera ideea lui Dzerjinski că lagărele trebuiau să devină nu doar penitenciare, ci „școli de muncă" special destinate să făurească tipul de muncitor dorit de noul sistem sovietic. În viziunea lui, obiectivul final al

experimentului era să asigure „desființarea închisorilor" – și asta se și întâmpla. „Dacă vreo așa-zisă societate civilizată din Europa ar fi îndrăznit să realizeze un experiment de tipul acestei colonii", încheie Gorki, „și dacă acest experiment ar da roadele pe care le-a dat al nostru, țara aceea și-ar trâmbița și și-ar lăuda realizările." Numai „modestia" i-a împiedicat pe liderii sovietici să facă până acum acest lucru.

Mai târziu, Gorki a pretins că nici una dintre frazele textului lui despre Soloveți nu a rămas „neatinsă de stiloul cenzorului". Nu știm de fapt dacă ceea ce-a scris a fost din naivitate, din dorința calculată de a decepționa, sau din cauză că cenzorii l-au pus să scrie așa.[11] Oricare ar fi fost motivele, textul lui Gorki din 1929 despre Soloveți avea să stea la baza atitudinii publice și a celei oficiale față de noul și mult mai vastul sistem de lagăre care se construiau în același an. În trecut, propaganda bolșevică susținuse violența revoluționară ca pe un rău necesar, deși provizoriu, o forță de purificare tranzitorie. Pe de altă parte, Gorki a făcut să pară că violența instituționalizată a lagărelor de la Soloveți este o componentă naturală și logică a noii ordini și a contribuit la reconcilierea opiniei publice cu puterea totalitară din ce în ce mai mare a statului.[12]

Așa cum s-a dovedit, 1929 avea să fie evocat pentru alte motive decât eseul lui Gorki. În acel an, Revoluția ajunsese la maturitate. Trecuse aproape un deceniu de la sfârșitul războiului civil. Lenin murise de mult. Experimentele economice de tot felul (Noua Politică Economică, Comunismul de Război) fuseseră încercate și abandonate. Tot așa cum lagărul de concentrare improvizat pe insulele Soloveți devenise o rețea de lagăre cunoscută sub numele de SLON, teroarea exercitată la întâmplare în primii ani ai Uniunii Sovietice scădea, lăsând locul unei persecuții mai sistematice, îndreptată împotriva celor percepuți ca dușmani ai regimului.

Și Revoluția își dobândise, în 1929, un conducător de-o natură foarte diferită. De-a lungul anilor, Iosif Stalin i-a întrecut sau i-a eliminat mai întâi pe adversarii bolșevicilor, apoi pe proprii adversari, în parte punând mâna pe pârghiile de decizie privind politica de cadre de partid, și în parte folosind fără restricții a informațiilor culese pentru el de poliția secretă, în care avea un interes personal cu totul aparte. A inițiat o serie de epurări în rândurile partidului, determinând la început excluderi din partid, și a aranjat ca acestea să aibă loc în cadrul unor adunări de masă, incriminatorii și pasionale. În anii 1937–1938, aceste epurări vor deveni letale: excluderea din partid va fi adesea urmată de o condamnare la închisoare sau la moarte.

Cu o remarcabilă abilitate, Stalin a reuşit să-şi elimine duşmanul cel mai important, pe Leon Troţki. La început l-a discreditat pe Troţki, mai târziu l-a deportat pe o insulă pe coasta turcă, apoi s-a folosit de el ca de un precedent. Când Iakov Bliumkin, agent OGPU şi adept înflăcărat al lui Troţki, şi-a vizitat eroul în exilul din Turcia – şi s-a întors cu un mesaj de la Troţki către susţinătorii lui –, imediat Stalin l-a condamnat şi l-a executat. Astfel, Stalin a oficializat dorinţa de a folosi întreaga putere a organelor represive ale statului nu numai împotriva altor partide socialiste şi împotriva vechiului regim, ci chiar şi împotriva disidenţilor din partidul bolşevic.[13]

Totuşi, în 1929, Stalin nu era încă dictatorul care avea să devină la sfârşitul deceniului următor. Ar fi mai exact dacă am preciza că în acest an Stalin a pus în aplicare politicile care au dus la consolidarea propriei puteri şi care au transformat în acelaşi timp economia şi societatea sovietică până la a le face de nerecunoscut. Istoricii din Occident au numit în multe rânduri acest mănunchi de politici „revoluţia de sus" sau „revoluţia stalinistă". Stalin însuşi a numit aceste transformări „Marea Cotitură".

La originea revoluţiei lui Stalin se afla un nou program de industrializare rapidă şi extremă, aproape isterică. Până în acel moment, revoluţia sovietică nu produsese încă o îmbunătăţire reală a condiţiilor de viaţă ale majorităţii populaţiei. Dimpotrivă, revoluţia, războiul civil şi experimentele economice au dus la o şi mai mare sărăcie. Acum, simţind probabil că Revoluţia pierdea încetul cu încetul sprijinul populaţiei, Stalin a hotărât să schimbe radical condiţiile de viaţă ale oamenilor de rând.

În acest scop, guvernul sovietic a aprobat în 1929 un nou „plan cincinal" – un program economic care fixa creşterea producţiei industriale la 20% anual. Distribuţia alimentelor pe bază de cartele a fost reluată. Săptămâna de şapte zile – dintre care cinci de muncă şi două de odihnă – a fost pentru o vreme abandonată. În schimb, muncitorii se odihneau cu schimbul, pentru a preveni eventuala oprire a vreunei fabrici. Printre proiectele cu prioritate maximă, schimburile de treizeci de ore deveniseră un lucru obişnuit, iar unii muncitori petreceau la locul de muncă în medie câte 300 de ore pe lună.[14] Spiritul vremii, impus de sus, dar adoptat cu entuziasm de jos, era o formă de competiţie în care proprietarii de fabrică şi funcţionarii, muncitorii şi conţopiştii se întreceau unii cu alţii pentru a îndeplini planul, pentru a-l depăşi sau măcar pentru a veni cu propuneri de metode noi şi mai rapide de a depăşi planul. În acelaşi timp, nimănui nu-i era permis să se îndoiască de înţelepciunea acestui plan. Interdicţia funcţiona până la cele mai înalte niveluri: liderii de partid care se îndoiau de judiciozitatea

unei industrializări rapide nu au rămas multă vreme în funcție. Tot atât de valabil era acest lucru până la cele mai joase niveluri. Un supraviețuitor al acelei epoci și-a amintit cum mărșăluia în jurul sălii de clasă de la grădiniță, ducând o mică pancardă și scandând:

Cinci în patru,
Cinci în patru,
Cinci în patru,
Și nu în cinci!

Dar, vai, înțelesul acestei fraze – anume că planul cincinal trebuia îndeplinit în patru ani, și nu în cinci – îl depășea cu totul.[15]

Așa cum avea să se întâmple cu toate inițiativele sovietice importante, începutul industrializării masive a creat o întreagă categorie de infractori. În 1926, Codul penal sovietic fusese modificat pentru a include, printre altele, o extindere a Articolului 58, în care se defineau „delictele contrarevoluționare". Dacă înainte se rezuma la unul sau două paragrafe, noul Articol 58 conținea acum 18 paragrafe – iar OGPU le aplica pe toate, în special pentru a-i aresta pe specialiștii din domeniul tehnic.[16] În mod previzibil, ritmul alert al schimbărilor nu a putut fi atins. Tehnologiile primitive și aplicate prea repede duceau la greșeli. Cineva trebuia învinuit. De unde și arestările de „diversioniști" și „sabotori" ale căror planuri malefice împiedicaseră economia sovietică să se ridice la înălțimea propagandei. Unele dintre primele procese-spectacol (procesul Șahtî din 1928, procesul Partidului Industrial din 1930) erau de fapt procesele unor ingineri și membri ai intelighenției tehnice. La fel s-a întâmplat și cu procesul Metro-Vickers din 1933, care a atras foarte mult atenția presei internaționale, fiindcă au fost implicați atât cetățeni britanici, cât și ruși, acuzați toți de „spionaj și sabotaj" în favoarea Marii Britanii.[17]

Mai erau însă și alte modalități de a găsi deținuți. Tot în 1929, regimul a accelerat și procesul colectivizării forțate la sate, o schimbare uriașă care, în unele privințe, era mai profundă decât revoluția sovietică însăși. Într-o perioadă neverosimil de scurtă, comisarii rurali au obligat milioane de țărani să-și cedeze micile parcele de pământ și să intre în gospodării colective, alungându-i adeseori de pe pământurile pe care familiile lor le lucraseră timp de secole. Transformarea a slăbit definitiv agricultura sovietică și a creat condițiile pentru cumplita și devastatoarea foamete din Ucraina și din sudul Rusiei în anii 1932, respectiv 1934 – foamete care a ucis între șase și șapte milioane de oameni.[18] De asemenea, colectivizarea a distrus definitiv orice sentiment al legăturii cu trecutul în Rusia rurală.

Milioane de oameni s-au împotrivit colectivizării, ascunzându-şi grânele în pivniţe sau refuzând să coopereze cu autorităţile. Aceşti refractari au fost calificaţi drept culaci sau ţărani înstăriţi, un cuvânt care (ca şi eticheta de „diversionist" în mare măsură) era atât de vag, încât aproape oricine putea fi catalogat ca atare. O vacă în plus sau o cameră în plus în locuinţă erau motive suficiente pentru a-i încadra în această categorie pe unii ţărani în mod clar săraci, în urma unei acuzaţii venite din partea unui vecin invidios. Pentru a strivi rezistenţa culacilor, regimul a restabilit fosta tradiţie ţaristă a deportării administrative. De la o zi la alta, în sat soseau camioane sau căruţe şi luau familii întregi. Unii culaci au fost împuşcaţi, alţii au fost arestaţi şi trimişi în lagăr. Până la urmă, totuşi, regimul i-a deportat pe cei mai mulţi dintre ei. Între 1930 şi 1933, peste două milioane de culaci au fost exilaţi în Siberia, în Kazahstan şi în alte regiuni subpopulate din Uniunea Sovietică, unde şi-au petrecut apoi tot restul vieţii ca „exilaţi speciali", fiindu-le interzis să părăsească satul în care fuseseră trimişi. Alţi 100 000 au fost arestaţi şi şi-au găsit sfârşitul în Gulag.[19]

Când, ajutată şi de secetă, foametea a lovit cel mai crunt, au urmat şi mai multe arestări. Orice bob de grâu disponibil era luat din sate, iar cei deposedaţi erau cu precădere culacii. Cei prinşi că au sustras mici cantităţi, chiar şi pentru a-şi hrăni copiii, sfârşeau şi ei în închisoare. O lege din 7 august 1932 cerea pedeapsa cu moartea sau cu mulţi ani de închisoare pentru toate aceste „delicte împotriva proprietăţii de stat". La scurt timp după aceea, în lagăre au apărut „culegătoarele", ţărănci care adunaseră spicele rămase în urma secerătorii pentru a putea supravieţui. Lor li se alăturau alţii, cum ar fi oamenii flămânzi care primiseră 10 ani de închisoare fiindcă au furat o jumătate de kilogram de cartofi sau câteva mere.[20] Aceste legi explică de ce ţăranii formau cea mai mare parte a deţinuţilor din lagărele sovietice de-a lungul anilor '30 şi de ce ţăranii aveau să rămână o parte importantă a populaţiei închisorilor până la moartea lui Stalin.

Impactul acestor arestări în masă asupra lagărelor a fost enorm. Aproape imediat ce aceste legi au fost puse în aplicare, administraţia lagărelor a început să ceară o rapidă şi radicală revizuire a întregului sistem. „Sistemul penitenciar obişnuit", aflat încă în subordinea Comisariatului pentru Afacerile Interne (şi rămânând în continuare mult mai mare decât lagărele din Soloveţki, care erau sub conducerea OGPU) a rămas supraaglomerat, dezorganizat şi suprafinanţat de-a lungul deceniului precedent. La nivel naţional situaţia era atât de rea, încât la un moment dat Comisariatul pentru Afacerile Interne a încercat să reducă numărul deţinuţilor, condamnând mai mulţi oameni la „muncă forţată fără privare de libertate" (condamnându-i

deci să muncească fără să-i pună sub cheie), ameliorând în felul acesta situația tensionată din lagăre.[21]

Pe măsură ce ritmul colectivizării și intensitatea represiunii creșteau, iar milioane de culaci erau alungați din gospodăriile lor, asemenea soluții începeau să pară inoportune din punct de vedere politic. Autoritățile au hotărât încă o dată că infractorii periculoși de acest gen – oponenții campaniei măreție de colectivizare a lui Stalin – necesită o formă de încarcerare mai sigură, iar OGPU se pregătea să o construiască.

Știind că sistemul penitenciar se deteriora pe măsură ce numărul prizonierilor creștea, Biroul Politic al Partidului Comunist a înființat în 1928 o comisie care să se ocupe de această problemă. Evident, comisia era neutră și alcătuită din reprezentanți ai comisariatelor Afacerilor Interne și de Justiție, ca și ai OGPU. Tovarășul Ianson, comisarul pentru Justiție, a fost însărcinat cu conducerea comisiei. Sarcina ei era să creeze „un sistem de lagăre de concentrare, organizat după modelul lagărelor OGPU", iar dezbaterile lor au avut loc într-un cadru bine delimitat. În ciuda pasajelor lirice din scrierile lui Gorki despre valoarea muncii în reeducarea infractorilor, toți participanții au folosit intens limbajul economic. Toți au exprimat aceleași considerații despre „profitabilitate" și au vorbit insistent despre „exploatarea rațională a muncii".[22]

Într-adevăr, procesul-verbal încheiat la sfârșitul întrunirii comisiei din 15 mai 1929 înregistrează câteva obiecții de ordin practic în ceea ce privește crearea unui sistem de lagăre în masă: lagărele aveau să fie prea greu de construit, nu existau drumuri spre nordul îndepărtat, și așa mai departe. Comisarul pentru Muncă era de părere că nu e bine ca infractorii mărunți să fie supuși aceluiași fel de pedeapsă ca recidiviștii. Comisarul pentru Afaceri Interne, Tolmacev, a scos în evidență faptul că sistemul va produce o impresie defavorabilă în afara granițelor: „emigranții din Gărzile Albe" și presa burgheză din străinătate vor pretinde că „în loc să construim un sistem penitenciar destinat să reformeze deținuții cu ajutorul muncii de reeducare, noi construim fortărețe cekiste".[23]

Totuși, părerea lui era că sistemul *ar arăta* rău, nu că *era* rău. Nici unul dintre cei prezenți nu a obiectat în legătură cu faptul că lagărele „din categoria celor de la Solovețki" erau crude sau mortale. Nici nu a adus cineva în discuție teoriile alternative de drept penal atât de îndrăgite de Lenin, potrivit cărora criminalitatea va dispărea odată cu capitalismul. Bineînțeles că nimeni nu a mai vorbit despre reeducarea deținuților, despre „transformarea naturii umane" pe care Gorki o ridicase în slăvi în eseul lui despre

Soloveţki şi care ar fi fost atât de importantă în prezentarea publică a primei serii de lagăre. În schimb, Ghenrih Iagoda, reprezentantul OGPU în comisie, a prezentant pe larg interesele reale ale regimului:

> Este deja posibil şi totodată imperativ să mutăm zece mii de prizonieri din locurile de recluziune în Republica Rusă, unde munca lor va putea fi mai bine organizată şi folosită. În afară de asta, am primit informaţia că lagărele şi închisorile din Republica Ucraineană sunt şi ele supraaglomerate. În mod evident, politica sovietică nu va permite construirea de noi închisori. Nimeni nu va finanţa astfel de proiecte. Construirea unor lagăre mari, pe de altă parte – lagăre care vor folosi în chip raţional forţa de muncă –, este o chestiune diferită. Ne confruntăm cu multe dificultăţi în a atrage muncitori către nord. Dacă trimitem aici mai multe mii de prizonieri, putem exploata resursele din nord... experienţa lagărelor de la Soloveţki ne arată ce se poate face în această zonă.

Iagoda a continuat prin a explica că această mutare va fi definitivă. După ce vor fi eliberaţi, deţinuţii vor rămâne pe loc. „Printr-o serie de măsuri atât administrative, cât şi economice, putem să-i obligăm pe deţinuţii eliberaţi să rămână în nord şi în felul aceasta să populăm regiunile noastre mai îndepărtate."[24]

Ideea că deţinuţii trebuie să devină colonişti (atât de asemănătoare modelului ţarist) nu era o noutate. În timp ce Comisia Ianson încă mai delibera, un comitet separat al guvernului sovietic începuse deja să investigheze criza de forţă de muncă din nordul îndepărtat. Mulţi au venit cu propunerea de a trimite acolo şomeri sau imigranţi chinezi pentru a rezolva problema.[25] Ambele comitete căutau în acelaşi timp soluţii pentru aceeaşi problemă, ceea ce nu e deloc de mirare. Ca să îndeplinească planul cincinal al lui Stalin, Uniunea Sovietică avea nevoie de cantităţi uriaşe de cărbune, gaze, petrol şi lemn, toate aflate în Siberia, Kazahstan şi în nordul îndepărtat. Ţara mai avea nevoie şi de aur în scopul de a-şi procura utilaje noi din străinătate, iar geologii descoperiseră recent aur în Kolîma, o regiune nord-estică îndepărtată. În ciuda temperaturilor glaciare, a condiţiilor primitive de viaţă şi a inaccesibilităţii, aceste resurse trebuiau exploatate cât mai repede cu putinţă.

În spiritul competiţiei acerbe dintre instituţiile vremii, Ianson a propus iniţial ca propriul său comisariat să preia conducerea sistemului şi să construiască o serie de lagăre de muncă în industria lemnului, cu scopul de a face să crească exportul de cherestea al Uniunii Sovietice, una dintre sursele principale de valută. Proiectul a fost abandonat, probabil fiindcă nu toată lumea îl voia la conducere pe tovarăşul Ianson cu birocraţia lui judiciară. Totuşi, când proiectul a fost readus brusc în atenţie în primăvara anului 1929, concluziile Comisiei Ianson s-au schimbat întrucâtva. Pe 13 aprilie

1929, comisia a propus crearea unui nou sistem de lagăre, unificat, un sistem care elimina distincția dintre lagărele „obișnuite" și cele „speciale". Un aspect și mai important: comisia a lăsat controlul direct al sistemului unificat chiar în mâinile OGPU.[26]

OGPU a preluat controlul deținuților din Uniunea Sovietică cu o rapiditate uimitoare. În decembrie 1927, departamentul special al OGPU controla 30 000 de deținuți, aproximativ 10% din populația închisorilor, cei mai mulți aflați în lagărele din Soloveţki. OGPU avea nu mai mult de o mie de angajați, iar bugetul său abia depășea 0,5% din cheltuielile statului. Prin comparație, sistemul de închisori al Comisariatului pentru Afaceri Interne avea 150 000 de deținuți și consuma 0,25% din bugetul statului. Între 1928 și 1930 lucrurile s-au inversat. În timp ce alte instituții de stat desființau închisorile, se debarasau de deținuții lor, de lagăre și de întreprinderile industriale legate de acestea, numărul deținuților aflați sub jurisdicția OGPU a crescut de la 30 000 la 300 000.[27] În 1931, poliția politică a preluat de asemenea controlul a milioane de „exilați speciali" (majoritatea fiind culaci deportați) care erau efectiv condamnați la muncă forțată, din moment ce li se interzisese să-și părăsească locurile de domiciliu obligatoriu și locurile de muncă, în caz contrar riscând pedeapsa cu moartea sau arestarea.[28] La jumătatea deceniului, OGPU avea să controleze întregul sistem al lagărelor de muncă forțată din URSS.

Pentru a face față noilor sale reponsabilități, OGPU și-a reorganizat Departamentul Special al Lagărelor și l-a numit Administrația Generală a Lagărelor de Muncă Corecțională și a Coloniilor de Muncă. Ulterior, acest nume greoi va fi prescurtat în Administrația Generală a Lagărelor sau, pe rușește, *Glavnoe Upravlenie Lagherei*. De aici și acronimul prin care departamentul și apoi sistemul însuși va fi cunoscut: GULAG.[29]

Chiar din momentul în care sistemul sovietic al lagărelor de concentrare a luat ființă la scară mare, deținuții și cronicarii săi au avut controverse pe tema motivelor care se ascund în spatele creării lui. Au apărut lagărele întâmplător, ca un efect colateral al colectivizării, industrializării și al altor procese care au avut loc în țară? Sau Stalin a pregătit cu grijă expansiunea Gulagului, plănuind arestarea a milioane de oameni?

În trecut, unii cercetători au pretins că la baza înființării lagărelor nu a stat nici un proiect grandios. Istoricul James Harris a argumentat că liderii locali, și nu funcționarii de la Moscova, au condus campania de construire de noi lagăre în regiunea munților Ural. Pe de-o parte obligați să răspundă cerințelor imposibile ale planului cincinal și, pe de altă parte, confruntați

cu o penurie primejdioasă de forță de muncă, autoritățile din Ural au accelerat ritmul și au intensificat cruzimea colectivizării cu scopul de a realiza imposibilul: ori de câte ori luau un culac de pe pământul lui, obțineau un nou sclav.[30] Un alt istoric, Michael Jakobson, susține, în aceeași ordine de idei, că originile sistemului penitenciar în masă erau „banale". „Birocrații aveau scopuri imposibil de realizat, cum ar fi autofinanțarea închisorilor sau reabilitarea prizonierilor. Oficialii căutau disperați forță de muncă și fonduri, și-au extins sistemul birocratic și au încercat să atingă obiective nerealiste. Administratorii și temnicerii aplicau riguros regulamentul. Teoreticienii argumentau și justificau. Până la urmă, totul era răsturnat, modificat sau abandonat."[31]

Într-adevăr, dacă originile Gulagului au fost la voia întâmplării, acest lucru n-ar mira pe nimeni. La începutul anilor '30, conducerea sovietică în general și mai ales Stalin au schimbat orientarea în permanență, au implementat protocoale, pentru ca ulterior să le schimbe total, și au făcut declarații publice special menite să disimuleze realitatea. Nu este ușor, când citești istoria acestei perioade, să detectezi vreun plan diabolic conceput de Stalin sau de altcineva.[32] De exemplu, însuși Stalin inițiase colectivizarea, doar pentru a se răzgândi apoi, în aparență, în martie 1930, când a criticat excesul de zel al autorităților rurale „îmbătate de succes". Indiferent ce înțelegea el prin această expresie, ea a avut efecte nesemnificative pe termen scurt, iar distrugerea culacilor a continuat nestingherită ani la rândul.

Birocrații OGPU și poliția secretă care au planificat extinderea Gulagului par, la rândul lor, la fel de nedumeriți, la început, în privința obiectivelor lor finale. Comisia Ianson a luat hotărâri și apoi le-a schimbat. OGPU, la fel, a dezvoltat strategii care păreau contradictorii. De-a lungul anilor '30, de exemplu, OGPU a pronunțat amnistii frecvente, cu intenția de a pune capăt supraaglomerării din închisori și lagăre. Amnistiile aveau să fie urmate invariabil de noi valuri de represiune și noi acțiuni de construire de lagăre, ca și cum Stalin și acoliții lui nu ar fi fost niciodată siguri dacă voiau ca sistemul să se dezvolte sau nu, sau ca și cum indivizi diferiți ar fi dat ordine diferite în perioade diferite.

În mod similar, sistemul de lagăre avea să parcurgă mai multe cicluri: când erau mai represive, când mai puțin represive, când redeveneau represive. Chiar și după 1929, când lagărele fuseseră orientate ireversibil pe drumul eficienței economice, câteva anomalii din sistem încă mai persistau. De exemplu, încă din 1937, mulți deținuți politici erau încă ținuți în închisoare, unde li se interzicea dinadins să muncească – o practică ce părea să contrazică campania generală în direcția eficienței.[33] Multe alte

schimbări birocratice nu aveau nici ele prea multă logică. Deşi distincţia formală dintre lagărele poliţiei politice şi lagărele poliţiei obişnuite va lua sfârşit în anii '30, o ruptură remanentă avea să se menţină între „lagăre", destinate, chipurile, unor infractori mult mai periculoşi şi deţinuţilor politici, şi „colonii", destinate delincvenţilor mărunţi cu sentinţe mai mici. În practică, organizarea muncii, mâncarea şi viaţa de zi cu zi, atât în lagăre, cât şi în colonii, erau foarte asemănătoare.

Şi totuşi, în prezent mai există un consens sporit asupra ideii că Stalin însuşi avea dacă nu un plan conceput cu grijă, atunci o încredere foarte mare în avantajele enorme ale muncii în închisori, o convingere pe care şi-a păstrat-o până în momentul morţii. De ce?

Unii, cum ar fi Ivan Ciuhin, fost membru al poliţiei secrete şi istoric al primului sistem de lagăre, bănuieşte că Stalin ar fi încurajat primele lucrări de construcţie mult prea ambiţioase cu scopul de a-şi clădi propriul nume. În acel moment, el tocmai încerca să se impună ca lider al ţării după o lungă şi aspră luptă pentru putere. Stalin trebuie să-şi fi imaginat că noile realizări din domeniul industriei, obţinute cu ajutorul muncii forţate din închisori, l-ar fi ajutat să-şi consolideze propria putere.[34]

Se mai poate spune că Stalin a fost inspirat de un precedent istoric mai vechi. Robert Tucker, printre alţii, a analizat pe larg interesul obsesiv al lui Stalin pentru Petru cel Mare, un alt conducător rus care a dezvoltat în proporţii de masă munca forţată şi pe cea a deţinuţilor din închisori pentru a obţine realizări remarcabile în inginerie şi construcţii. Într-un discurs adresat membrilor Comitetului Central, ţinut tocmai când se pregătea să-şi lanseze programul industrial în 1928, Stalin observa cu admiraţie că

> atunci când Petru cel Mare, făcând afaceri cu ţările cele mai dezvoltate din Occident, a construit cu ardoare fabrici şi uzine pentru a aproviziona armata şi pentru a întări apărarea patriei, acest lucru a reprezentat un efort special pentru *a depăşi limitele înapoierii*.[35]

Sublinierea cu italice îmi aparţine: ea scoate în evidenţă legătura dintre „Marea Cotitură" a lui Stalin şi politica predecesorului său din secolul al XVIII-lea. În tradiţia istorică rusă, Petru este amintit în acelaşi timp ca un conducător mare şi crud, lucru care nu e perceput ca o contradicţie. La urma urmei, nimeni nu-şi aminteşte câţi sclavi au murit la construirea oraşului Sankt-Petersburg, însă toată lumea admiră frumuseţea lui. Acest model trebuie să îi fi fost foarte drag lui Stalin.

Însă interesul lui Stalin pentru lagărele de concentrare nu avea câtuşi de puţin nevoie de o motivaţie raţională: poate că interesul lui obsesiv pentru

construcții vaste și pentru neobositele echipe de deținuți condamnați la muncă forțată aveau într-un fel legătură cu forma lui specială de megalomanie. Mussolini a spus cândva despre Lenin că „este un artist care a lucrat pe oameni așa cum alții au lucrat în marmură sau metal".[36] Descrierea i se potrivește și mai bine lui Stalin, căruia literalmente îi plăcea să contemple mari aglomerări de corpuri umane, mărșăluind și dansând într-o sincronizare perfectă.[37] Era fascinat de balet, de spectacole de gimnastică orchestrate, de parade înfățișând piramide construite din trupuri contorsionate ale unor ființe umane anonime.[38] Ca și Hitler, Stalin era pasionat de cinema, în special de musicalurile de la Hollywood, cu uriașele lor distribuții de cântăreți și dansatori sincronizați. Probabil resimțea o plăcere diferită, dar înrudită cu aceasta, la vederea grupurilor mari de deținuți care săpau canale și construiau căi ferate la porunca lui.

Indiferent dacă motivația lui a fost politică, istorică sau psihologică, este limpede că, încă din primele zile ale Gulagului, Stalin a manifestat un profund interes personal față de lagăre și a exercitat o enormă influență în dezvoltarea lor. Hotărârea decisivă de a scoate toate lagărele și închisorile din Uniunea Sovietică de sub tutela sistemului judiciar obișnuit și de a le pune sub controlul OGPU, de exemplu, a fost aproape cu certitudine luată la ordinul lui Stalin. În anul 1929, Stalin își exprimase deja interesul personal deosebit față de această instituție. Era interesat de cariera agenților de poliție strict secretă și veghea la construirea de case comfortabile pentru ei și pentru familiile lor.[39] La polul opus, Administrația Închisorilor din cadrul Comisariatului pentru Afaceri Interne căzuse în dizgrația lui totală: liderii săi îi sprijiniseră pe adversarii lui Stalin în nemiloasa luptă fracționistă pentru putere din interiorul partidului din acel moment.[40]

Toți membrii Comisiei Ianson trebuie să fi cunoscut toate aceste detalii foarte bine, ceea ce-ar fi putut fi suficient pentru a-i convinge să lase închisorile pe mâna OGPU. Însă Stalin a intervenit direct în dezbaterile Comisiei Ianson. La un moment dat, în mijlocul unor discuții încâlcite, Biroul Politic și-a schimbat decizia inițială, declarându-și intenția de a scoate încă o dată sistemul penitenciar de sub egida poliției politice și de a-l încredința încă o dată Comisariatului pentru Afaceri Interne. Perspectiva acestei idei l-a scos din minți pe Stalin. Într-o scrisoare din 1930, adresată colaboratorului său apropiat Viaceslav Molotov, el a denunțat această idee ca pe un „complot" pus la cale de comisarul pentru Afaceri Interne, care este „corupt până-n măduva oaselor". El a dat ordin Biroului Politic să revină la decizia inițială și în același timp a desființat definitiv Comisariatul pentru Afaceri Interne.[41] Decizia lui Stalin de a încredința conducerea lagărelor OGPU-ului a deter-

minat statutul lor ulterior. Acest lucru le-a scos de sub controlul judiciar obişnuit şi le-a plasat sub controlul exclusiv al birocraţiei poliţiei politice, ale cărei origini se află în universul misterios, extralegal, al Ceka.

Deşi există puţine dovezi solide în sprijinul acestei teorii, se poate susţine că insistenţa permanentă asupra necesităţi de a construi „lagăre de tipul celor de la Soloveţki" vine şi ea tot din partea lui Stalin. Cum am menţionat şi înainte, lagărele de la Soloveţki n-au fost niciodată profitabile, nici în 1929, şi nici altădată. În anul de muncă iunie 1928 – iunie 1929, SLON încă mai beneficia de 1,6 milioane de ruble în subvenţii de la bugetul de stat.[42] Deşi SLON poate că a părut să aibă mai mult succes decât alte întreprinderi locale, oricine deţinea cunoştinţe elementare de economie ştia că lagărele nu concurau cinstit. Campamentele forestiere care foloseau deţinuţi aveau mereu să pară mai productive decât întreprinderile forestiere obişnuite, de pildă, din simplul motiv că angajaţii ţărani ai acestora din urmă lucrau doar iarna, când nu-şi puteau munci pământul.[43]

Cu toate acestea, lagărele de la Soloveţki erau *văzute* ca profitabile – sau cel puţin Stalin le vedea ca atare. Stalin credea că ele sunt profitabile tocmai datorită metodelor „raţionale" ale lui Frenkel – invenţia acestuia de a distribui mâncarea proporţional cu munca efectuată de deţinuţi şi eliminarea „raţiilor suplimentare" inutile. Dovada că sistemul lui Frenkel îşi câştigase aprobarea la cel mai înalt nivel se vedea în rezultate: nu numai că sistemul a fost reprodus rapid în toată ţara, dar însuşi Frenkel a fost numit responsabil cu construcţia Canalului Marea Baltică–Marea Albă, primul proiect major al Gulagului din epoca stalinistă, o funcţie extrem de înaltă pentru un fost deţinut.[44] Mai târziu, după cum vom vedea, el a scăpat de arestare şi de o posibilă execuţie graţie unei intervenţii venite de sus.

Dovada interesului pentru munca din închisori o reprezintă preocuparea continuă a lui Stalin pentru detaliile ascunse ale administraţiei lagărelor. De-a lungul vieţii, el a cerut mereu să fie informat constant în privinţa „productivităţii deţinuţilor" din lagăre, adesea prin intermediul unor statistici specifice: cât cărbune şi cât ţiţei au produs, câţi prizonieri sunt folosiţi la lucru, câte medalii au primit şefii lor.[45] Se interesa în special de minele de aur de la Dalstroi, complexul de lagăre din îndepărtata regiune nord-vestică Kolîma, şi cerea informaţii regulate şi precise despre geologia Kolîmei, despre tehnologia mineritului la Dalstroi, despre calitatea şi cantitatea exactă de aur produsă. Ca să se asigure că propriile ordine erau duse la îndeplinire chiar şi în cele mai îndepărtate lagăre, trimitea acolo echipe de control sau cerea adesea şefilor de lagăre să se prezinte regulat la Moscova.[46]

Când îl interesa un proiect anume, se implica chiar şi mai îndeaproape. De exemplu, canalele îi aprindeau imaginaţia şi uneori părea că ar fi vrut să

le construiască aproape cu orice preț. Iagoda a fost odată obligat să-i scrie lui Stalin, obiectând politicos la dorința lipsită de realism a șefului său de a construi un canal în centrul Moscovei utilizând munca deținuților.[47] Pe măsură ce Stalin acapara frâiele puterii, el îi obliga și pe colegii lui să-și îndrepte atenția spre lagăre. În 1940, Biroul Politic avea să dezbată aproape în fiecare săptămână diverse proiecte legate de Gulag.[48]

Totuși interesul lui Stalin nu era pur teoretic. Se interesa de asemenea personal de ființele umane implicate în munca din lagăre: cine a fost arestat, unde a fost trimis sau trimisă, ce s-a ales până la urmă de el sau de ea. Citea personal și uneori comenta scrisorile cu cereri de eliberare care-i erau adresate de către deținuți sau de către soțiile acestora, adeseori răspunzând cu un cuvânt sau două („să rămână la muncă" sau „să fie eliberat").[49] Mai târziu, a cerut în mod regulat informații despre deținuți sau despre grupuri de deținuți care-l interesau, cum ar fi naționaliștii din Ucraina de Vest.[50]

Există de asemenea dovezi care demonstrează că interesul lui Stalin pentru anumiți deținuți nu era întotdeauna pur politic și nu-i privea doar pe dușmanii lui personali. Încă din 1931, înainte de a-și fi consolidat puterea, Stalin a trecut o rezoluție prin Biroul Politic, care-i atribuia o putere enormă în privința arestării anumitor categorii de specialiști în domeniul tehnic.[51] Și, nu întâmplător, modul în care s-au operat în primii ani arestările de ingineri și specialiști sugerează un grad superior de planificare. Poate că nu era pur întâmplător nici faptul că primul grup de prizonieri trimiși în noile lagăre de exploatare a zăcămintelor de aur de la Kolîma a cuprins șapte experți în minerit foarte cunoscuți, doi experți în organizarea muncii și un inginer specialist în hidraulică foarte experimentat.[52] Poate nu este o întâmplare nici că OGPU a reușit să aresteze pe unul dintre cei mai buni geologi ai Uniunii Sovietice, în ajunul unei expediții, cu scopul de a construi un nou lagăr în apropierea rezervelor de petrol din republica Komi, așa cum vom vedea.[53] Asemenea coincidențe nu puteau fi puse la cale de către șefii regionali de partid, ca simplă reacție la presiunile momentului.

În fine, existau o serie de dovezi, complet circumstanțiale, dar care merită totuși atenție, în care se sugerează că arestările în masă de la sfârșitul anilor '30 și începutul anilor '40 trebuie să fi fost efectuate într-o anumită măsură pentru a satisface dorința lui Stalin de a utiliza mână de lucru neplătită și nu (așa cum au presupus mulți) cu scopul de a-și pedepsi dușmanii dovediți sau presupuși. Autorii celei mai incontestabile istorii ruseți până în ziua de azi referitoare la lagăre pun accentul pe „legătura reală dintre activitatea economică de succes din lagăre și numărul de deținuți trimiși acolo". Desigur, ei spun că nu e o întâmplare că sentințele pentru infracțiuni minore

au devenit deodată mult mai aspre, chiar în momentul în care lagărele luau amploare şi era nevoie urgentă de tot mai multă mână de lucru provenind din închisori.[54]

Câteva documente de arhivă cu o circulaţie mai redusă fac aluzie la aceeaşi poveste. În 1934, de exemplu, Iagoda a adresat o scrisoare subalternilor săi din Ucraina, cerând între 15 000 şi 20 000 de deţinuţi, toţi „apţi de muncă". Era nevoie urgentă de ei pentru terminarea Canalului Moscova–Volga. Scrisoarea este datată 17 martie, iar Iagoda mai cerea şefilor locali ai OGPU să ia „măsuri suplimentare" pentru a asigura sosirea deţinuţilor până la 1 aprilie. De unde trebuiau să vină aceşti 15 000–20 000 de prizonieri nu se explică totuşi limpede. Erau ei arestaţi cu scopul de a îndeplini ordinele lui Iagoda?[55] Sau – în opinia istoricului Terry Martin – Iagoda se zbătea pur şi simplu pentru a asigura un flux mare şi sigur de forţă de muncă în sistemul său de lagăre, un ţel pe care nu l-a atins de fapt niciodată?

Dacă arestările aveau ca scop să populeze lagărele, atunci ele au realizat acest lucru cu o ineficienţă aproape absurdă. Martin şi alţii au mai indicat şi faptul că fiecare val de arestări în masă părea să-i ia complet prin surprindere pe şefii lagărelor, făcând dificilă sarcina de a obţine o eficienţă economică chiar şi aparentă. Nici ofiţerii însărcinaţi cu arestările nu-şi alegeau întotdeauna în chip raţional victimele: în loc să limiteze arestările la bărbaţi tineri şi în putere, care ar fi reprezentat nişte muncitori excelenţi în nordul îndepărtat, ei băgau la închisoare femei, copii şi bătrâni în număr mare.[56] Lipsa totală de logică a arestărilor în masă pare să contrazică ideea unei planificări atente a muncii forţate. Acest element i-a făcut pe mulţi să tragă concluzia că arestările erau făcute în primul rând pentru a-i elimina pe cei percepuţi ca duşmani ai lui Stalin şi abia în al doilea rând pentru a popula lagărele sale.

Totuşi, până la urmă, aceste explicaţii privind dezvoltarea lagărelor nu se exclud una pe alta. Stalin poate să fi pus foarte bine la cale aceste arestări şi pentru a-şi elimina duşmanii, şi pentru a folosi forţă de muncă neplătită. Se poate foarte bine să fi fost motivat atât de paranoia sa, cât şi de cererile de forţă de muncă venite din partea conducătorilor regionali. Poate că cel mai bun mod de a privi lucrurile este următorul: Stalin a propus poliţiei sale secrete „modelul lagărelor de concentrare din Soloveţki". Stalin a ales victimele, iar subordonaţii săi nu au ratat ocazia de a-i îndeplini ordinele.

CAPITOLUL 4

Canalul de la Marea Albă

Acolo unde culmi cu muşchi căptuşite
Şi ape zac adormite,
Acolo, datorită muncii îndârjite
Fabrici vor fi construite,
Iar oraşele se vor dezvolta.
Coşuri de uzină se vor înălţa
Sub cerurile Nordului,
Clădirile vor străluci de luminile
Bibliotecilor, teatrelor şi cluburilor.

Medvedkov, deţinut la Canalul de la Marea Albă, 1934[1]

În cele din urmă, doar una dintre obiecţiile care au fost ridicate la întrunirea Comisiei Ianson a suscitat o preocupare ulterioară. Deşi erau siguri că marea naţiune sovietică va depăşi problema lipsei drumurilor şi deşi nu prea aveau mustrări de conştiinţă în privinţa folosirii deţinuţilor ca mână de lucru neplătită, Stalin şi acoliţii lui au rămas deosebit de sensibili la limbajul folosit de străini pentru a descrie lagărele de concentrare în presa internaţională.

De fapt, contrar opiniei curente, la vremea respectivă străinii discutau destul de frecvent despre lagărele sovietice. Se ştiau în general o mulţime de lucruri în Occident despre lagărele de concentrare sovietice la sfârşitul anilor '20, poate mai mult decât se ştia la sfârşitul anilor '40. Apăruseră articole ample despre închisorile sovietice în presa din Germania, Franţa, Anglia şi America, în special în cea de stânga, care era în contact strâns cu socialiştii ruşi aflaţi în închisori.[2] În 1927, un scriitor francez, Raymond Duguet, a publicat o carte surprinzător de exactă despre Soloveţki, *Un bagne en Russie Rouge* („O temniţă în Rusia Roşie"), în care descria totul, de la personalitatea lui Naftali Frenkel, până la ororile torturii cu ţânţari. S.A. Malsagov, un ofiţer din Armata Albă care reuşise să evadeze de la Soloveţki şi să treacă graniţa, a publicat în 1926, la Londra, în care *Insula*

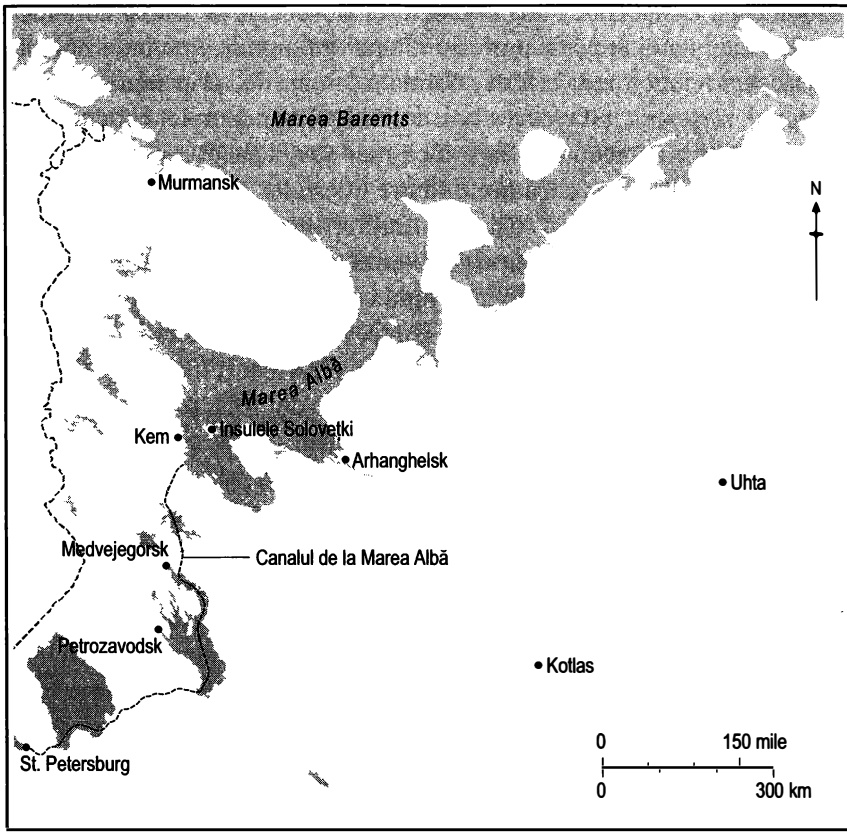

Canalul de la Marea Albă, în nordul Rusiei, 1932–1933

Iadului, altă relatare despre Soloveţki. Ca urmare a zvonurilor răspândite pretutindeni în legătură cu abuzurile din lagărele de muncă, British Anti-Slavery Society a început chiar o anchetă în această privinţă şi a redactat un raport în care condamna relele tratamente şi îmbolnăvirile de scorbut dezvăluite de mărturii.[3] Un senator francez a publicat un articol care avea să fie adesea citat, bazat pe dezvăluirile refugiaţilor ruşi, în care compara situaţia din URSS cu descoperirile făcute în timpul anchetei Ligii Naţiunilor cu privire la sclavii din Liberia.[4]

Cu toate acestea, după extinderea lagărelor în 1929 şi 1930, preocupările străinilor în materie de lagăre s-au abătut de la soarta deţinuţilor socialişti, concentrându-se pe ameninţarea economică pe care lagărele păreau s-o reprezinte pentru interesele economice ale Occidentului. Companiile amenintate

şi sindicatele au început să se organizeze. În special în Marea Britanie şi Statele Unite s-au intensificat presiunile pentru organizarea unui boicot al mărfurilor sovietice mai ieftine, obţinute, chipurile, prin muncă forţată. Paradoxal, mişcarea în favoarea boicotului i-a lăsat complet nedumeriţi pe membrii stângii occidentale, care încă mai susţineau Revoluţia Rusă, în special în Europa, chiar dacă mulţi dintre liderii lor nu erau tocmai cu inima împăcată în legătură cu soarta confraţilor lor socialişti. Partidul Laburist din Anglia, de exemplu, a pus o interdicţie pe bunurile de proveniență sovietică, întrucât se îndoia de motivaţia companiilor care le promovau.[5]

În schimb, sindicatele din Statele Unite, în special Federaţia Americană a Muncii, s-au declarat în favoarea unui boicot. În scurt timp ele au obţinut rezultatul dorit. În America, legea taxelor vamale din 1930 prevedea că „toate bunurile extrase, produse sau fabricate manual... prin munca deţinuţilor şi/sau prin muncă forţată... nu vor fi autorizate să pătrundă în nici unul dintre porturile Statelor Unite".[6] Pe baza acestui document, Departamentul Trezoreriei SUA a interzis importul de celuloză şi de chibrituri din URSS.

Deşi Departamentul de Stat al SUA nu a susţinut interdicţia, care n-a durat decât o săptămână, discuţiile legate de această problemă au continuat.[7] În ianuarie 1931, Comitetul pentru Căi şi Mijloace al Congresului SUA s-a întrunit pentru a examina un proiect de lege „referitor la prohibiţia bunurilor produse prin muncă forţată în Rusia".[8] În zilele de 18, 19 şi 20 mai 1931, ziarul londonez *The Times* a publicat o serie de articole suprinzător de detaliate despre munca forţată din Uniunea Sovietică, încheind cu un editorial prin care condamna decizia recentă a guvernului britanic de a-i acorda Uniunii Sovietice recunoaştere diplomatică. A împrumuta bani Rusiei, spune editorialistul, ar însemna „să dai şi mai multă putere celor care uneltesc vădit la răsturnarea şi distrugerea Imperiului Britanic".

Regimul sovietic a tratat totuşi cu maximum de seriozitate ameninţarea cu boicotul şi a luat un număr de măsuri pentru a preveni situaţia în care boicotul ar întrerupe afluxul de valută forte. Unele dintre aceste măsuri au fost cosmetice. De exemplu, Comisia Ianson a renunţat la expresia *konţlagher* sau „lagăr de concentrare" în toate declaraţiile sale publice. Din 7 aprilie 1930, de exemplu, toate documentele oficiale prezentau lagărele de concentrare sovietice ca pe *ispravitelno-trudovîie-lagheria* (ITL), sau „lagăre de muncă corecţională". Pe viitor nu va mai fi folosit nici un alt termen.[9]

Autorităţile lagărelor au efectuat şi alte modificări cosmetice pe teren, în special în industria cherestelei. La un moment dat, OGPU şi-a modificat contractele cu Karellis, o prosperă întreprindere de tăiere a lemnului din Karelia, astfel încât să rezulte că deţinuţii nu mai erau folosiţi la muncă. În

acel moment, 12 090 de muncitori au fost practic „mutați" din lagărele OGPU. În realitate, ei au continuat să lucreze, însă prezența lor era deghizată prin vicleșuguri birocratice.[10] Încă o dată, preocuparea fundamentală a conducerii sovietice erau aparențele, nu realitatea.

În alte părți, deținuții care lucrau în exploatări forestiere au fost efectiv înlocuiți cu muncitori liberi sau cel mai adesea „coloniști" exilați, culaci care, în această privință, nu se deosebeau prea mult de deținuți.[11] Din spusele memorialiștilor, astfel de schimbări se petreceau uneori practic peste noapte. George Kitchin, un om de afaceri finlandez care a stat patru ani în lagărele OGPU până să fie eliberat cu ajutorul guvernului finlandez, scrie că tocmai în ajunul vizitei unei delegații străine

> o telegramă secretă a sosit de la conducerea din Moscova, ordonându-ne ca în trei zile să lichidăm complet lagărul și să facem acest lucru în așa fel încât să nu rămână nici o urmă... s-au trimis telegrame la toate punctele de lucru ca să întrerupă orice activitate în maxim 24 de ore, să fie adunați deținuții la centrele de evacuare, să se elimine semnele de identificare a lagărelor de maximă siguranță, cum ar fi împrejmuirile cu sârmă ghimpată, posturile de pază și indicatoarele; toți oficialii să se îmbrace în haine civile, să dezarmeze paznicii și să aștepte instrucțiuni ulterioare.

Împreună cu alte câteva mii de prizonieri, Kitchin a fost scos din pădure. El a estimat că mai mult de 1 300 de prizonieri au murit în timpul acestei evacuări și al altor evacuări nocturne.[12]

În martie 1931, Molotov, pe atunci Președinte al Consiliului Comisarilor Poporului, era deja convins că nu mai rămăseseră prizonieri care lucrau în industria forestieră sovietică – sau cel puțin aceștia nu mai erau vizibili –, și i-a invitat pe toți străinii interesați să vină și să se încredințeze cu propriii ochi de acest adevăr.[13] Câțiva o făcuseră deja. Arhivele Partidului Comunist din Karelia înregistrează prezența, în 1929, a doi jurnaliști americani, „tovarășul Durant, alături de tovarășul Wolf", colaboratori americani ai TASS, agenția de știri sovietică, și ai unor „ziare radicale". Cei doi au fost întâmpinați cu *Internaționala*, imnul muncitorilor, iar tovarășul Wolf a promis să „spună muncitorilor din America cum trăiesc muncitorii din Uniunea Sovietică și cum făuresc o viață nouă". Această vizită nu avea să fie ultimul dintre evenimentele regizate de sovietici.[14]

Deși presiunile în favoarea unui boicot au încetat până în 1931, campania Occidentului împotriva muncii forțate din URSS nu a rămas în întregime fără ecou. Uniunea Sovietică era și avea să rămână foarte preocupată de imaginea sa în străinătate, chiar și sub Stalin. Unii, printre care istoricul Michael Jakobson, lansează în prezent ipoteze cum că amenințarea cu boicotul se poate să fi fost un factor important care a determinat alte schimbări

mai de seamă în politica lagărelor. Afacerile cu cherestea, care presupuneau un volum considerabil de muncă necalificată, fuseseră o modalitate ideală de a folosi deținuții. Însă exporturile de cherestea constituiau una dintre sursele principale de valută ale Uniunii Sovietice și nu puteau fi expuse riscului unui nou boicot. Deținuții trebuiau trimiși în altă parte – de preferință undeva unde prezența lor să poată fi omagiată, și nu ascunsă. Posibilitățile nu lipseau, dar în special una îl tenta pe Stalin, construirea unui canal, de la Marea Albă la Marea Baltică, traversând un teren alcătuit în mare parte din granit pur.

În contextul epocii respective, Canalul de la Marea Albă – *Belomorkanal*, în rușește, sau *Belomor*, prescurtat – nu a fost singurul. Când s-au pornit lucrările, Uniunea Sovietică începuse deja să execute proiecte asemănătoare în ceea ce privește magnitudinea și intensitatea muncii depuse, printre care și cea mai mare uzină de oțel din lume, situată la Magnitogorsk, uzine imense de tractoare și automobile și imense noi „orașe socialiste", plasate în mijlocul mlaștinilor. Totuși, dintre toate celelalte progenituri cărora megalomania anilor '30 le-a dat naștere, Canalul Marea Albă ieșea în evidență

În primul rând, canalul a reprezentat (așa cum mulți ruși trebuie să fi știut) realizarea unui vis mai vechi. Primele planuri pentru construirea unui asemenea canal fuseseră schițate în secolul al XVIII-lea, când negustorii din vremea țarului aveau nevoie de un drum pentru a transporta cheresteaua și minereurile din apele înghețate ale Mării Albe spre porturile comerciale ale Mării Baltice, fără să mai facă ocolul de 370 de mile marine prin Oceanul Înghețat, de-a lungul coastei Norvegiei.[15]

Era de asemenea un proiect de o extremă, chiar nebunească ambiție, ceea ce explică poate de ce nimeni nu încercase până atunci să-l ducă la îndeplinire. Canalul necesita 228 de km de excavații, cinci baraje și nouăsprezece ecluze. Proiectanții sovietici intenționau să-l construiască folosind tehnologia cea mai rudimentară cu putință într-o regiune din nordul îndepărtat, preindustrializată, care nu fusese niciodată cercetată în amănunt. Era, potrivit lui Maxim Gorki, „o *terra incognita* sub raport hidrologic".[16] Este posibil ca toate aceste aspecte să fi reprezentat o parte dintre motivele pentru care Stalin era atras de proiect. Își dorea un triumf în domeniul tehnologic (ceea ce fostul regim nu reușise niciodată), și îl dorea cât mai repede cu putință. A cerut nu doar construirea canalului, ci și realizarea sa în cel mult 20 de luni. Odată terminat, canalul avea să-i poarte numele.

Stalin a fost figura centrală care a sprijinit săparea Canalului de la Marea Albă – și tot el a dorit ca acesta să fie construit în mod special prin

munca deţinuţilor. Înainte de a începe lucrările, Stalin i-a condamnat furibund pe cei ce se întrebau, având în vedere volumul relativ scăzut al traficului pe Marea Albă, dacă un asemenea proiect costisitor era realmente necesar. „Mi s-a spus", îi scrie Stalin lui Molotov, „că Rîkov şi Kviring vor să se descotorosească de chestiunea Canalului de Nord, în contradicţie cu deciziile Biroului Politic. Ar trebui să li se mai taie din nas şi să li se dea peste mâini." Într-o şedinţă a Biroului Politic în care se discuta despre canal, Stalin a citit de asemenea o notă furioasă, mâzgălită în fugă, în care vorbea despre încrederea lui în munca deţinuţilor. „Cât despre secţiunea nordică a canalului, am de gând să apelez la GPU [adică la munca deţinuţilor]. În acelaşi timp trebuie să desemnăm pe cineva să recalculeze cheltuielile pentru construirea primei secţiuni. E prea de tot."[17]

Preferinţele lui Stalin n-au rămas nici ele secrete. După terminarea canalului, administratorul principal al lucrării a recunoscut meritul lui Stalin, atât pentru „curajul" de care a dat dovadă construind acest „gigant hidrotehnic", cât şi pentru extraordinarul fapt că această realizare n-a fost efectuată cu mână de lucru obişnuită.[18] Influenţa lui Stalin se poate constata şi în graba cu care a început lucrul. Hotărârea de a porni lucrările a fost luată în februarie 1931 şi, după doar şapte luni de proiectare şi de cercetări preliminare, lucrările au început în septembrie.

Din punct de vedere administrativ, fizic şi chiar psihologic, primele lagăre de deţinuţi care au luat parte la construirea Canalului de la Marea Albă erau un rezultat al premergătoarei SLON. Lagărele canalului erau organizate după modelul SLON, foloseau echipamentele SLON şi erau îndrumate de către cadrele SLON. Imediat ce au început lucrările, şefii canalului au transferat rapid numeroşi deţinuţi din lagărele principale ale SLON şi din insulele Solovetki pentru a munci la noul proiect. Pentru o vreme, birocraţia vechiului SLON şi cea a noului Canal de la Marea Albă poate chiar şi-au disputat controlul asupra proiectului, dar canalul a avut la urmă câştig de cauză. În cele din urmă, SLON a încetat să mai fie o entitate independentă. Centrul Solovetki a redevenit o închisoare de maximă siguranţă, iar arhipelagul Solovetki a devenit pur şi simplu o secţie a Lagărului de Muncă Corecţională Belomor–Baltiiskii (Marea Albă–Baltică), cunoscut ca „Belbaltlag". Numeroşi gardieni şi şefi din OGPU au fost mutaţi din SLON la canal. Printre ei, cum am mai spus-o, se afla şi Naftali Frenkel, care a supervizat operaţiunile zilnice de la canal din noiembrie 1931 până la terminarea sa.[19]

Din relatările supravieţuitorilor reiese că haosul în care s-au desfăşurat activităţile de construire a canalului a atins proporţii aproape mitologice. Pentru a reduce cheltuielile, deţinuţii foloseau lemn, nisip şi piatră, în loc de

oţel şi ciment. Trasarea traiectoriei canalului s-a făcut aşa cum s-a putut. După multe discuţii, canalul a fost săpat până la o adâncime de doar 4 metri, la limită pentru ambarcaţiuni marine. Întrucât tehnologiile moderne erau ori scumpe, ori indisponibile, proiectanţii canalului au folosit munca necalificată la scară mare. Cei aproximativ 170 000 de prizonieri şi de „exilaţi speciali" care au lucrat la proiect în cele peste 21 de luni cât a durat construcţia au folosit cazmale de lemn, fierăstraie de mână rudimentare, târnăcoape şi roabe pentru a săpa albia şi pentru a construi imensele sale ecluze şi baraje.[20]

Se vede clar şi din fotografiile făcute la acea vreme cât de primitive erau aceste unelte, însă numai privindu-le în realitate îţi dai seama cum erau de fapt. Unele dintre ele sunt încă expuse în oraşul Medvejegork, cândva poarta de acces pe canal şi „capitala" Belbaltlagului. În prezent un orăşel karelian uitat de lume, Medvejegosk se remarcă exclusiv prin enormul său hotel pustiu şi invadat de gândaci şi prin micul său muzeu de istorie locală. Târnăcoapele expuse sunt de fapt bucăţi de metal abia ascuţite, legate de cozile de lemn cu bucăţi de piele sau sfoară. Fierăstraiele sunt nişte fâşii late de tablă, cu dinţii tăiaţi grosolan. În loc să folosească dinamita, deţinuţii spărgeau stâncile mari cu „ciocane" – bucăţi de metal de care erau prinse cozi de lemn – cu ajutorul cărora fixau în peretele de stâncă bare de fier.

Totul, de la roabe la schelărie, era făcut manual. Un deţinut îşi amintea că „nu exista nici un fel de tehnologie. Până şi cele mai obişnuite automobile erau o raritate. Totul era făcut de mână, uneori cu ajutorul cailor. „Săpam pământul cu mâinile şi-l căram afară cu roabele, săpam în movile şi scoteam afară pietrele tot cu mâinile."[21] Chiar şi propaganda sovietică se lăuda că pietrele erau scoase din canal cu „Fordurile *Belomor*... cărucioare grele pe patru roţi mici şi solide făcute din butuci".[22]

Condiţiile de viaţă erau la fel de improvizate, în ciuda eforturilor lui Ghenrih Iagoda, şeful OGPU, care purta responsabilitatea politică a proiectului. El părea să creadă sincer că deţinuţilor trebuia să li se asigure condiţii de trai decente pentru a termina canalul la timp şi îi mustra adesea pe comandanţii de lagăr ca să-i trateze mai bine pe deţinuţi, „să acorde maximă atenţie hranei, hainelor şi încălţărilor corespunzătoare ale prizonierilor". Comandanţii făceau tot ca ei, la fel şi şeful diviziei Soloveţki, repartizată la canal în 1933. Printre altele, acesta îşi instruia subordonaţii să pună capăt cozilor la mâncare care se formau seara, să elimine furturile de la bucătărie şi să limiteze durata apelului de seară la o oră. În general, raţiile oficiale de hrană erau mai mari decât aveau să fie câţiva ani mai târziu,

conținând mezeluri și ceai printre produsele recomandate. Teoretic, deținuții primeau îmbrăcăminte nouă o dată pe an.[23]

Cu toate acestea, graba extraordinară și lipsa planificării creau în mod inevitabil multă suferință. Pe măsură ce lucrările avansau, amplasamente de noi lagăre trebuiau construite de-a lungul cursului canalului. La fiecare dintre aceste noi amplasamente soseau deținuții, și oamenii trimiși în exil nu găseau nimic pregătit. Înainte de a începe munca, ei trebuiau să-și construiască propriile barăci de lemn și să-și asigure aprovizionarea cu hrană. Se întâmpla uneori ca gerurile iernii kareliene să-i ucidă înainte de a-și îndeplini sarcinile. După unele calcule, mai mult de 25 000 de deținuți au murit, deși numărul acesta nu-i include pe cei care au fost eliberați pe motiv de boală sau din cauza accidentelor și care au murit la puțin timp după aceea.[24] Unul dintre ei, pe nume A.F. Losev, îi scria soției sale că pur și simplu tânjește să se întoarcă în beciurile închisorii Butîrka, fiindcă aici trebuia să zacă pe priciuri atât de aglomerate, încât, „dacă pe timpul nopții te întorci de pe o parte pe alta, cel puțin alți patru sau cinci oameni trebuie să se întoarcă și ei". Și mai disperată este mărturia de mai târziu a unui tânăr, fiul unor culaci exilați, care fusese deportat împreună cu toată familia în una dintre așezările care tocmai trebuiau construite de-a lungul canalului:

> În cele din urmă am ajuns să locuim într-o baracă cu două rânduri de priciuri. Fiindcă avea și copii mici, familiei noastre i s-a dat priciul de jos. Barăcile erau lungi și răcoroase. Sobele ardeau 24 de ore din 24, datorită faptului că în Karelia exista lemn de foc din belșug... Tatăl nostru, principalul furnizor de hrană, primea pentru noi toți o treime de găleată de ciorbă de legume, în a cărei zeamă neagră înotau două sau trei gogonele verzi sau un castravete, câteva bucăți de cartofi degerați amestecați cu 100–200 de grame de orz sau năut.

Băiatul își mai amintește că tatăl lui, care lucra la construirea noilor case pentru deținuți, primea 600 de grame de pâine. Sora lui primea 400 de grame. Adunate, trebuia să ajungă pentru toți cei nouă membri ai familiei.[25]

Atunci, ca de altfel și mai târziu, rapoartele oficiale aveau să reflecte unele dintre aceste probleme. La o întrunire a celulei de partid din Belbaltlag din august 1932 au fost plângeri legate de slaba organizare a distribuției hranei, bucătăria murdară și îmbolnăvirile tot mai dese de scorbut. Pesimist, secretarul de partid scria: „Am îndoieli că acest canal va fi construit la timp..."[26]

Însă pentru cei mai mulți nu era timp de îndoială. Într-adevăr, scrisorile și rapoartele redactate de către administratorii canalului de-a lungul perioadei cât a durat construcția conțin accese de spaimă copleșitoare. Stalin decretase că lucrarea trebuie terminată în 20 de luni, iar constructorii săi

înțelegeau că sursele de existență și poate chiar viața lor depindeau de respectarea termenului. Pentru a intensifica ritmul muncii, comandanții adoptau practici deja folosite în lumea muncitorilor „liberi", printre care „întrecerile socialiste" între echipele de muncitori (întreceri având ca scop îndeplinirea normei, transportul stâncilor sau săparea unei gropi), precum și „asalturile" de o noapte întreagă, când deținuții lucrau „voluntar" 24 sau 48 de ore fără întrerupere. Unul dintre deținuți își amintește că lumina era aprinsă în jurul locurilor de muncă astfel încât lucrul să poată continua neîntrerupt 24 de ore din 24.[27] Un alt deținut a primit 10 kilograme de făină albă și 5 kilograme de zahăr ca răsplată pentru randamentul său ridicat. El a dat făina brutarilor lagărului, care i-au făcut mai multe franzele, pe care le-a mâncat pe toate dintr-odată și de unul singur.[28]

În paralel cu întrecerile, autoritățile au lansat cultul *udarnik*-ului, sau al „muncitorului de șoc". Muncitorii de șoc au fost numiți mai târziu „stahanoviști", în cinstea lui Aleksei Stahanov, un miner care a ridicat productivitatea la cote absurde. *Udarnicii* și *stahanoviștii* erau deținuți care-și depășeau norma, și ca urmare primeau suplimente de hrană și privilegii speciale, printre care dreptul (de neconceput în anii care vor veni) de a primi în fiecare an un costum nou, pe lângă un rând de haine de lucru la fiecare șase luni.[29] Cei care obțineau rezultatele cele mai de seamă primeau și hrană simțitor mai bună. În cantine, ei mâncau la mese separate, sub afișe pe care se putea citi: „Pentru cei mai buni muncitori, cea mai bună mâncare". Cei cu rezultate slabe se așezau sub lozincile care spuneau: „Aici primesc mâncare proastă îndărătnicii, trântorii și leneșii."[30]

Mai devreme sau mai târziu, fruntașii erau și eliberați înainte de termen. Pentru fiecare trei zile de muncă cu norma îndeplinită în procent de 100%, fiecare prizonier primea o reducere cu o zi a pedepsei. Când canalul a fost în cele din urmă terminat la timp, în august 1933, au fost eliberați 12 484 de deținuți. Multi alții au primit medalii și premii.[31] Unul dintre deținuți și-a sărbătorit eliberarea înainte de termen printr-o ceremonie completă, cu tradiționala întâmpinare rusească cu pâine și sare, în timpul căreia asistența striga: „Cinste constructorilor canalului!" În toiul petrecerii a început să sărute o femeie necunoscută și a ajuns să-și petreacă noaptea cu ea pe malurile canalului.[32]

Construcția Canalului de la Marea Albă a fost ieșită din comun din mai multe puncte de vedere: haosul de-a dreptul copleșitor, graba extremă cu care s-a lucrat și importanța sa în ochii lui Stalin. Nemaiîntâlnită însă a fost retorica utilizată pentru a descrie realizarea sa: Canalul de la Marea Albă

a fost primul, ultimul şi singurul proiect al Gulagului scos vreodată la lumina zilei de către propaganda sovietică, atât în ţară, cât şi în străinătate. Iar omul desemnat să explice, să promoveze şi să justifice canalul atât în URSS, cât şi în restul lumii a fost nimeni altul decât Maxim Gorki.

Nu a fost o alegere surprinzătoare. În acel moment, Gorki era nici mai mult, nici mai puţin decât un membru al ierarhiei sovietice. După triumfala călătorie cu vaporul a lui Stalin pe canalul terminat în august 1933, Gorki a condus o delegaţie de 120 de scriitori sovietici într-o călătorie similară. Scriitorii au fost (sau cel puţin s-au prefăcut a fi) atât de încântaţi de această călătorie, încât abia şi-au putut ţine în mâini caietele de notiţe. Degetele lor „tremurau de emoţie".[33] Celor care ulterior s-au hotărât să scrie o carte despre construirea canalului li s-au oferit totodată o mulţime de stimulente materiale, printre care „un splendid prânz la Astoria", un hotel de lux din Leningrad de pe vremea ţarului, pentru a sărbători participarea lor la acest proiect.[34]

Chiar şi pentru standardele extrem de joase ale realismului socialist, cartea care s-a născut din eforturile lor, *Kanal imeni Stalina* („Canalul numit Stalin"), este o mărturie grăitoare a coruperii scriitorilor şi a intelectualilor din societăţile totalitare. Ca şi incursiunea lui Gorki în Soloveţki, *Kanal imeni Stalina* justifica ceea ce era de nejustificat, vrând nu doar să studieze transformarea spirituală a prizonierilor în exemple strălucite de *Homo sovieticus*, dar şi să creeze un nou tip de literatură. Deşi introducerea şi încheierea sunt semnate de Gorki, răspunderea pentru volumul cărţii nu a fost atribuită unuia singur, ci colectivului celor 36 de scriitori. Folosind termeni elogiatori, un limbaj hiperbolic şi înfrumuseţând faptele cu candoare, aceştia s-au străduit să surprindă împreună spiritul noii epoci. Una dintre fotografiile din carte conţine însăşi tema ei: o femeie îmbrăcată într-o uniformă de închisoare era înfăţişată mânuind cu multă îndârjire un burghiu. Dedesubt, legenda spunea: „Transformând natura, omul se transformă pe el însuşi." Contrastul dintre limbajul ponderat folosit de Comisia Ianson şi agenda economică a OGPU nu putea fi mai evident.

Pentru cei nefamiliarizaţi cu stilul, unele aspecte ale cărţii realist-socialiste *Kanal* pot părea întrucâtva surprinzătoare. Pentru unii, cartea nu încearcă să ascundă adevărul întru totul, din moment ce descrie problemele create de lipsa tehnologiei şi a specialiştilor cu pregătire adecvată. La un moment dat, în carte este citat Matvei Berman, comandantul de atunci al Gulagului: „Vi se vor trimite o mie de oameni sănătoşi." Berman spune apoi unui subaltern din OGPU:

> „Au fost toţi condamnaţi de guvernul sovietic din diferite motive. Cu aceşti oameni îţi vei termina munca."

„Dar, permiteți-mi să întreb, unde sunt temnicerii?" întrebă agentul OGPU.
„Paza o vei organiza dumneata la fața locului. Îi vei selecta chiar dumneata."
„Foarte bine, dar nu știu nimic despre petrol."
„Ia-l pe deținutul Duhanovici ca asistent, e inginer."
„La ce îmi e bun? E specializat în prelucrarea metalelor la rece."
„Și ce vrei? Să condamnăm la lagăr pe toți profesorii universitari de care ai dumneata nevoie? Nu există în Codul penal o asemenea clauză. Iar noi nu suntem sindicatul petrolului."

Cu aceste cuvinte, Berman l-a trimis pe agentul OGPU în treaba lui. „O nebunie", notează autorii *Kanalului*. Două luni mai târziu, agentul OGPU și colegii săi se lăudau unul altuia cu succesele pe care le-au obținut cu adunătura lor de deținuți. „Am un colonel care este cel mai bun tăietor de lemne din tot lagărul", se lăuda unul. „Am un maistru specializat în lucrări de excavare – un fost casier delapidator", spune altul.[35]

Mesajul este clar: condițiile materiale erau grele, materialul uman era brut, dar atotștiutoarea, infailibila poliție politică a reușit, în condiții extrem de precare, să-i transforme pe acești inși în cetățeni sovietici model. Astfel, condițiile reale – tehnologia primitivă, lipsa specialiștilor competenți – au fost întrebuințate pentru a da verosimilitate unui portret cu totul fantezist al vieții din lagăr.

O mare parte din carte o constituie de fapt poveștile înduioșătoare și semireligioase despre prizonieri ce „se reclădeau" pe ei înșiși prin intermediul muncii la canal. Mulți dintre prizonierii care renasc astfel sunt infractori, însă nu toți. Spre deosebire de eseul lui Gorki despre Soloveți, care nega sau minimaliza prezența prizonierilor politici, *Kanal* menționează câțiva neofiți politici de top. Înlănțuit de „prejudecățile castei sale, inginerul Maslov, un fost «sabotor»", încearcă să „voaleze cu ciocanul în mână acel proces întunecat și profund de reconstrucție a conștiinței care nu-i dă pace". Inginerul Zubrik, un fost sabotor al clasei muncitoare, „și-a câștigat cinstit dreptul de a se întoarce din nou în sânul clasei în care s-a născut".[36]

Kanal imeni Stalina nu a fost în nici un caz singura operă literară care propovăduia în acea epocă forța de transformare ale lagărului. Piesa de teatru a lui Nikolai Pogodin intitulată *Aristocrații* – o comedie despre Canalul de la Marea Albă – este un alt exemplu ce merită menționat, nu în ultimul rând pentru că reia o temă bolșevică mai veche: „caracterul simpatic" al hoților. Jucată prima dată în decembrie 1934, piesa lui Pogodin (ecranizată până la urmă cu titlul *Deținuții*) nu îi ia în seamă și pe culaci și pe deținuții politici care constituiau grosul celor reținuți la canal, înfățișând în schimb năzbâtiile vesele ale tâlharilor din lagăr („aristocrații" din titlu),

folosind o foarte îndulcită variantă de argou penitenciar. E adevărat că există una sau două note sinistre în piesă. La un moment dat, un delincvent „câştigă" o fată la cărţi, ceea ce însemna că adversarul său trebuia s-o prindă şi s-o oblige să i se supună acestuia. În piesă, fata scapă. În viaţa reală, ea probabil nu ar fi avut acest noroc.

Până la urmă toţi îşi mărturisesc păcatele trecutului, văd lumina şi încep să muncească plini de entuziasm. Se cântă şi un cântec:

Am fost un criminal feroce, da,
Am furat de la oameni, am disprețuit munca,
Viața mea era întunecată ca noaptea.
Dar, apoi, ei m-au adus la Canal,
Tot trecutul îmi pare acum un vis urât.
Este ca și cum m-aș fi născut a doua oară,
Vreau să muncesc, să trăiesc și să cânt...[37]

La vremea respectivă, lucruri de felul acesta erau salutate ca o nouă şi radicală formă de teatru. Jerzy Gliksman, un socialist polonez care a văzut *Aristocraţii* jucat la Moscova în 1935, descrie astfel experienţa:

> În loc să fie amplasată în spaţiul tradiţional, scena era înălţată în mijlocul clădirii, iar spectatorii erau aşezaţi în jurul ei. Dorinţa regizorului era să-l facă pe spectator să se simtă mai apropiat de acţiunea piesei, să umple prăpastia dintre actor şi spectator. Nu exista cortină şi decorurile erau extrem de simple, aproape ca în teatrul elisabetan... tema – viaţa într-un lagăr de muncă – era palpitantă în sine.[38]

În afara lagărelor, o asemenea literatură avea o dublă funcţie. Pe de o parte ea juca un rol în campania permanentă de justificare a dezvoltării rapide a lagărelor în ochii opiniei publice din străinătate, sceptică în această privinţă. Pe de altă parte, ea era probabil menită şi să-i liniştească pe cetăţenii sovietici, speriaţi de violenţa colectivizării şi industrializării, promiţându-le astfel un final fericit: chiar şi victimelor revoluţiei staliniste li se va da o şansă de a-şi reface viaţa în lagărele de muncă.

Propaganda a prins. După ce a văzut *Aristocraţii*, Gliksman a cerut să viziteze un lagăr de muncă real. Cumva spre surprinderea lui, a fost repede dus în lagărul „model" de la Bolşevo, nu departe de Moscova. Şi-a amintit mai târziu de „frumoasele pături şi aşternuturi albe, de băile bune. Totul era de o curăţenie imaculată". A întâlnit şi un grup de deţinuţi mai tineri care i-au spus aceeaşi poveste înfrumuseţată a vieţii lor, aceeaşi pe care o descriseseră Gorki şi Pogodin. A întâlnit şi un hoţ care acum studia pentru a deveni inginer. A întâlnit un fost huligan care recunoscuse calea greşită pe care o luase şi care acum conducea magazia închisorii. „Ce frumoasă poate fi

lumea!" a şoptit un regizor francez de film la urechea lui Gliksman. Din nefericire pentru Gliksman, cinci ani mai târziu avea să se trezească el însuşi înghesuit pe podeaua unui vagon de vite, îndreptându-se către un lagăr care nu avea să semene câtuşi de puţin cu lagărul exemplar de la Bolşevo, în compania unor deţinuţi foarte diferiţi de cei din piesa lui Pogodin.[39]

O propagandă asemănătoare se făcea şi în interiorul lagărelor. Publicaţiile din lagăre şi „gazetele de perete" – foi lipite pe panourile de afişaj pentru ca prizonierii să le poată citi – conţineau acelaşi tip de poveşti şi poeme spuse celor din exterior, cu unele mici diferenţe de accent. Gazeta *Perekovka* („Remodelare") scrisă şi concepută de deţinuţii de la Canalul Volga–Moscova, un proiect început ca urmare a „succesului" Canalului de la Marea Albă, este tipică din acest punct de vedere. Plină de elogii la adresa muncitorilor de şoc şi presărată cu descrieri ale privilegiilor acestora („Ei nu trebuie să stea la coadă, lor le aduc chelneriţele mâncarea direct la masă!"), *Perekovka* acorda mai puţin spaţiu decât autorii lucrării *Kanal imeni Stalina* elogierii avantajelor transformării spirituale a deţinuţilor şi mai mult dezbaterii referitoare la privilegiile concrete de care prizonierii se puteau bucura muncind mai mult.

Nu exista atâta prefăcătorie nici în ceea ce privea justiţia superioară a sistemului sovietic. Ediţia din 18 ianuarie 1933 reproduce un discurs al lui Lazar Kogan, unul dintre şefii lagărelor: „Nu putem aprecia dacă cineva a fost închis pe drept ori pe nedrept. Asta este treaba procurorului... Aici sunteţi datori să creaţi ceva folositor ţării prin munca voastră, iar noi suntem datori să facem din voi nişte oameni folositori statului."[40]

Tot atât de interesant este şi departamentul de „reclamaţii" al gazetei *Perekovka*, extrem de deschise şi de sincere, de altfel. Prizonierii scriau aici pentru a se plânge de „gâlcevile şi înjurăturile" din barăcile femeilor, pe de o parte, iar pe de altă parte despre „intonarea imnurilor"; de normele ce nu puteau fi depăşite; de lipsa de încălţăminte sau de lenjerie de corp curată; de bătaia inutilă a cailor; de bazarul din centrul localităţii Dmitrov, sediul lagărului, unde se vindeau produse la negru; de proasta utilizare a uneltelor („nu existau maşini proaste, ci doar utilizatori nepricepuţi"). Acest ton deschis al discuţiei privind problemele lagărului avea să dispară mai târziu, fiind limitat doar la nivelul corepondenţei interne între inspectorii lagărelor şi superiorii lor de la Moscova. Însă, la începutul anilor '30, asemenea transparenţă era foarte răspândită atât în afara lagărelor, cât şi în interiorul lor. Era o componentă firească a unei campanii-fulger, nebuneşti, de îmbunătăţire a condiţiilor, de ameliorare a standardelor de muncă şi – mai presus de orice – de a ţine pasul cu cerinţele arzătoare ale conducerii staliniste.[41]

Astăzi, o plimbare pe malul Canalului de la Marea Albă nu poate recrea atmosfera aproape isterică de la acea vreme. Am vizitat locurile într-o zi toropitoare a lui august 1999, însoțită de câțiva istorici din partea locului. Ne-am oprit pentru câteva momente pentru a admira micul monument din Poveneț închinat victimelor canalului, monument care poartă o mică inscripție: „În amintirea oamenilor nevinovați care au murit în timpul construirii Canalului de la Marea Albă, 1931–1933." În timp ce stăteam acolo, unul dintre însoțitorii mei a insistat să fumăm în semn de reculegere o țigară Belomor. El a explicat că marca de țigări Belomor, pe vremuri una dintre cele mai populare din URSS, a fost timp de decenii singurul monument închinat constructorilor canalului.

În apropiere se afla un vechi *tridposelok*, sau „așezare de exilați", în prezent părăsită. Casele mari, odinioară solide, construite din lemn în stilul karelian, aveau ferestrele acoperite cu scânduri bătute în cuie. Câteva începuseră să se prăbușească. Un bărbat din partea locului, originar însă din Bielorusia (o rupea un pic pe poloneză), ne-a spus că încercase să cumpere una dintre aceste case cu câțiva ani în urmă, dar administrația locală nu i-a vândut-o. „Acum cad toate", mi-a spus el. Într-o grădiniță din spatele casei cultivase dovleci, castraveți și coacăze. Ne-a oferit lichior făcut în casă. Grădina și cele 550 de ruble din pensie – în acel moment echivalentul a 22 de dolari pe lună – îi erau suficiente, spunea el, pentru a trăi. Firește, la canal nu mai era de lucru.

Și nu e de mirare: copiii înotau în albia canalului, aruncau cu pietre. Vacile treceau prin apa murdară, puțin adâncă, iar buruienile creșteau printre crăpăturile dalelor de beton. În dreptul uneia dintre ecluze, într-o cabină mică cu perdele roșii, care încă mai avea afară coloanele în stil stalinist, femeia singuratică ce controla nivelul apei ne-a spus că pe acolo treceau poate cel mult șapte nave pe zi, iar uneori doar trei sau patru. Erau mai multe decât a spus Soljenițîn în 1966, când a stat o zi întreagă pe malul canalului și a văzut două barje, amândouă transportând lemn de foc. Majoritatea mărfurilor de atunci, ca și de astăzi, erau transportate cu trenul – și, cum ne-a spus un lucrător de la canal, șenalul este atât de puțin adânc, încât „nici măcar submarinele nu pot trece pe aici de unele singure, ci trebuie încărcate pe barje".[42]

Până la urmă, calea navigabilă de la Marea Baltică la Marea Albă nu s-a dovedit, se pare, atât de indispensabilă.

CAPITOLUL 5

Lagărele se extind

Noi mergem înainte şi în urma noastră
Toată brigada merge veselă inainte.
În faţa noastră, victoria stahanoviştilor
Croieşte un nou drum...

Fiindcă vechiul drum nu-l mai ştim,
Din temniţele noastre noi am răspuns la chemare,
Crezând, în drumul spre victorie al stahanoviştilor
Că ne îndreptăm către o viaţă liberă...

Fragment din *Kuznița*, gazetă tipărită la Sazlag în 1936[1]

Din punct de vedere politic, Canalul de la Marea Albă a fost cel mai important proiect al Gulagului de la vremea aceea. Datorită implicării directe a lui I.V. Stalin, nu s-a făcut în nici un fel economie de resurse pentru a-l construi. Printr-o propagandă exagerată, vestea finalizării cu succes a acestui proiect s-a răspândit în toate colţurile lumii. Totuşi, canalul nu se înscria în tiparul noilor proiecte ale Gulagului, nefiind nici primul dintre ele, nici cel mai mare.

În realitate, chiar înaintea începerii lucrărilor, OGPU deja răspândise sistemul muncii forţate în întreaga ţară, fără prea multă zarvă şi propagandă. Pe la jumătatea anilor '30, Gulagul avea deja la dispoziţie 300 000 de deţinuţi, răspândiţi în aproximativ 12 complexe de lagăre şi în câteva locuri de detenţie ceva mai mici. Pusese la muncă 15 000 de oameni în Dallag, un lagăr nou din Extremul Orient. Mai mult de 20 000 de oameni construiau şi lucrau în uzinele chimice de la Vislag, un lagăr organizat pe baza diviziei Vişerski a SLON, în partea de vest a munţilor Ural. În Siblag, din Siberia Occidentală, deţinuţii construiau căile ferate din nord, fabricau cărămizi, tăiau copaci, în vreme ce 40 000 de prizonieri din SLON lucrau la construirea drumurilor, la tăiatul lemnului pentru export şi ambalau 40% din cantitatea de peşte pescuit din apele Mării Albe.[2]

Spre deosebire de Canalul de la Marea Albă, aceste noi lagăre nu erau la vedere. Deşi aveau în mod cert o semnificaţie economică mai mare pentru URSS, nu au existat echipe de scriitori dornici să vină să le descrie. Existenţa lor nu era în întregime secretă (cel puţin nu încă), dar nici nu li se făcea publicitate: „adevăratele" realizări ale Gulagului nu erau destinate consumului extern şi nici măcar celui intern.

Pe măsură ce lagărele s-au dezvoltat, s-a schimbat şi natura OGPU. Poliţia secretă sovietică a continuat să-i spioneze pe duşmanii regimului, să-i ancheteze pe disidenţii suspecţi şi să demaşte „comploturi" şi „conspiraţii". Începând cu 1929, poliţia politică şi-a asumat şi o parte din răspunderea dezvoltării economice a Uniunii Sovietice. Pe parcursul următorului deceniu, membrii săi aveau să devină chiar un fel de pionieri, organizând atât explorarea, cât şi exploatarea resurselor naturale ale Uniunii Sovietice. Au planificat şi echipat expediţii geologice menite să identifice zăcăminte de cărbune, ţiţei, aur, nichel şi alte metale care zăceau sub tundra îngheţată a regiunilor arctice şi subarctice ale nordului îndepărtat sovietic. Ei decideau care dintre suprafeţele enorme de pădure urmau să fie tăiate pentru exporturile profitabile de lemn neprelucrat. Pentru a transporta aceste resurse către marile oraşe şi spre centrele industriale ale URSS, ei au construit o reţea uriaşă de drumuri şi legături feroviare, croind un sistem de transporturi rudimentar întins pe mii de kilometri de teritorii sălbatice. Din când în când, luau parte la aceste evenimente ei înşişi, mărşăluind prin tundră, încotoşmănaţi în haine grele din blană şi cizme groase, telegrafiind la Moscova pentru a anunţa descoperirile.

Deţinuţii dobândeau noi roluri alături de temnicerii lor. Deşi unii dintre ei au rămas în spatele sârmei ghimpate la scos cărbune sau la săpat şanţuri, tot deţinuţii sunt cei care în prima jumătate a anilor '30 au vâslit în canoe de-a lungul râurilor la nord de Cercul Polar, au cărat echipamentul necesar prospecţiunilor geologice şi au pregătit terenul pentru noi mine de cărbune şi puţuri de ţiţei. Au construit barăcile, au întins sârma ghimpată, au ridicat turnurile de pază ale noilor lagăre. Au construit rafinăriile necesare prelucrării petrolului, au înşirat traversele pentru calea ferată şi au turnat betonul pentru drumuri. În cele din urmă, ei s-au stabilit în zonele abia descoperite, populând pustiurile virgine.

Mai târziu, istoricii sovietici vor numi cu lirism acest episod al istoriei sovietice „marea explorare a nordului îndepărtat", şi într-adevăr acest eveniment a reprezentat o desprindere reală de trecut. Chiar şi în ultimele decenii ale regimului ţarist, când o revoluţie industrială tardivă s-a declanşat în cele din urmă pe teritoriul Rusiei, nimeni nu a încercat să exploreze şi

să populeze intensiv regiunile nordului îndepărtat al țării. Clima era atât de aspră, suferințele umane pe care le presupunea acțiunea prea mari, tehnologiile ruseşti prea primitive. Regimul sovietic nu se sinchisea de asemenea probleme. Deşi nu dispunea de mijloace tehnice cu mult mai bune, nu era prea preocupat nici de viețile celor pe care-i trimitea să înfăptuiască „marea deschidere". Dacă unii dintre ei mureau, ei bine, se puteau găsi mulți alții pentru a-i înlocui.

Au avut loc numeroase tragedii, în special la începutul acestei noi ere. Recent, un incident cu totul oribil, mult timp parte din folclorul supraviețuitorilor lagărelor, s-a confirmat printr-un document găsit în arhivele din Novosibirsk. Semnat de un instructor al comitetului de partid din Narîm, din Siberia Occidentală, şi trimis chiar lui Stalin în mai 1933, documentul descrie cu exactitate sosirea unui grup de țărani deportați – caracterizați drept „elemente înapoiate" – în insula Nazino de pe fluviul Obi. Odată exilați, țăranii trebuiau să se stabilească pe aceste teritorii, unde să-şi amenajeze şi gospodăriile:

> În primul convoi se aflau 5 070 de persoane, iar în al doilea 1 044, adică 6 114 cu totul. Condițiile de transport erau înfiorătoare: mâncarea puțină şi proastă, lipsă de aer şi de spațiu; Rezultatul: o mortalitate de 35–40 de oameni pe zi. Şi totuşi aceste condiții s-au dovedit un adevărat lux față de ceea ce-i aştepta pe deportați pe insula Nazino... Insula Nazino este un loc pustiu, unde nu există nici o aşezare omenească... Nici unelte, nici semințe, nici hrană... Aşa a început noua lor viață. A doua zi după sosirea primului convoi, pe 19 mai, a început să ningă şi să viscolească. Flămânzi, slăbiți, fără adăpost şi unelte... deportații s-au trezit într-o situație fără ieşire. Nu puteau nici măcar să aprindă focul ca să nu înghețe. Oamenii au început să moară pe capete...
>
> În prima zi au fost îngropate 295 de cadavre... Abia în a patra sau a cincea zi după sosirea deportaților pe insulă, autoritățile au trimis cu barca ceva făină, câteva sute de grame de persoană. După ce-şi primeau rația amărâtă, oamenii alergau la mal încercând să înmoaie în apă făina pe care o puseseră într-o căciulă, într-un crac de pantalon ori în mâneca hainei. Cei mai mulți dintre deportați încercau să înghită făina goală, se înecau şi mureau. Acele cantități mici de făină au fost singura hrană pe care deportații au primit-o de-a lungul întregii perioade cât au stat pe insulă...

Pe 20 august, trei luni mai târziu, continuă să raporteze funcționarul partidului, aproape 4 000 din cei 6 114 „colonişti" muriseră. Ceilalți deportați erau încă în viață fiindcă mâncaseră trupurile celor morți. Potrivit mărturiei unui alt deținut, care i-a întâlnit pe unii dintre supraviețuitori în închisoarea Tomsk, aceştia arătau ca nişte „cadavre ambulante" şi fuseseră toți arestați sub acuzația de canibalism.[3]

Chiar şi atunci când numărul victimelor nu era atât de îngrozitor, condiţiile de viaţă în multe dintre primele şi cele mai cunoscute proiecte ale Gulagului puteau fi aproape la fel de insuportabile. BAMlag, un lagăr organizat în jurul construcţiei unei linii de cale ferată de la Baikal la Amur, în estul îndepărtat al Rusiei (care face parte din sistemul de căi ferate transsiberian), a fost un exemplu memorabil despre cum lucrurile pot merge din rău în mai rău, pur şi simplu din cauza lipsei oricărei planificări. Ca şi în cazul Canalului de la Marea Albă, construcţia căii ferate a fost făcută în mare grabă, fără nici o pregătire. Organizatorii lagărelor se ocupau concomitent de explorarea terenului, de proiectarea liniei ferate şi de construirea acesteia; construcţia a început înainte ca cercetările să se fi încheiat. Chiar şi aşa, topografii erau obligaţi să-şi predea rapoartele asupra celor 2 000 de kilometri de linie în mai puţin de 4 luni, fără să dispună de încălţăminte, îmbrăcăminte şi instrumente adecvate. Din cauză că hărţile existente ofereau puţine informaţii, se făceau greşeli costisitoare. Potrivit unui supravieţuitor, „două echipe de muncitori (fiecare din ele lucrând pe o porţiune separată a liniei) au descoperit că nu mai se mai pot întâlni şi termina lucrarea, fiindcă cele două râuri de-a lungul cărora avansaseră se întâlneau doar pe hartă, când, în realitate, erau la distanţă mare unul de altul".[4]

Convoaiele au început să sosească la sediul lagărului din oraşul Svobodni („Libertate") fără nici o întârziere, imediat ce a început lucrul. Din ianuarie 1933 şi până în ianuarie 1946, numărul deţinuţilor a crescut de la câteva sute la mai bine de 180 000. Mulţi erau deja slabi în momentul sosirii, desculţi şi prost îmbrăcaţi, suferind de scorbut, sifilis, dizenterie, găsindu-se printre ei şi supravieţuitori ai foametei care bântuise satele Uniunii Sovietice la începutul anilor '30. Lagărul era total nepregătit. Deţinuţii unui convoi care tocmai sosise au fost duşi în barăci friguroase şi întunecoase şi li s-a dat pâine veche. Comandanţii BAMlagului erau incapabili să mai facă faţă haosului şi recunoşteau asta în rapoartele pe care le trimiteau la Moscova. Le lipseau mai ales mijloacele de a-i întreţine pe deţinuţii slăbiţi. Drept urmare, cei prea bolnavi ca să mai poată munci erau pur şi simplu trecuţi pe raţii disciplinare şi lăsaţi să moară de foame. Un convoi de 29 de oameni a pierit în 37 de zile de la sosire.[5] Înainte ca lucrările la calea ferată să se încheie, trebuie să fi murit zeci de mii de deţinuţi.

Cazuri similare s-au întâlnit peste tot în ţară. La punctul de lucru aparţinând Sevlagului, de la nord-est de Arhanghelsk, unde se construia o cale ferată, inginerii au calculat în 1929 că numărul deţinuţilor necesari acestui proiect ar fi trebuit să crească de şase ori. Între aprilie şi octombrie din acelaşi an, convoaiele de prizonieri au început să sosească după cum

fusese stabilit dar n-au găsit nimic. Unul dintre deținuți își amintește: „Nici vorbă de barăci sau de vreun sat. Erau doar corturi așezate de o parte și de alta, pentru gardieni și pentru echipamente. Nu erau mulți oameni, poate în jur de o mie cinci sute. Cei mai mulți erau țărani de vârsta a doua, foști culaci. Erau și infractori. Nici un intelectual...[6]

Și totuși, deși toate complexele de lagăre fondate la începutul anilor '30 au fost prost organizate de la bun început – și deși nici unul dintre ele nu era pregătit să-i primească pe deținuții vlăguiți sosiți din regiunile devastate de foamete –, nu toate au intrat într-o debandadă totală. Datorită unei serii de împrejurări favorabile (condițiile relativ favorabile pe teren, la care s-a adăugat o solidă susținere din partea Moscovei), unele au putut să se dezvolte. Cu o rapiditate surprinzătoare, ele și-au creat structuri birocratice mai stabile, au construit clădiri mai solide, chiar au dat naștere unei elite locale – NKVD. Unele dintre ele au ocupat în cele din urmă toate punctele accesibile ale teritoriului, transformând regiuni întregi în închisori imense. Două dintre lagărele întemeiate în această perioadă – Expediția Uhtinskaia și Trustul Dalstroi – au atins până la urmă dimensiunile unor imperii industriale. Originile lor merită o cercetare mai atentă.

Pentru un pasager lipsit de spirit de observație, o călătorie cu automobilul pe o șosea din beton spart pe alocuri care duce de la Sîktîvkar, centrul administrativ al Republicii Komi, la Uhta, unul dintre principalele centre industriale ale Republicii Komi, nu pare să prezinte un interes prea mare. Drumul de 200 km, ceva mai prost pe unele porțiuni din cauza uzurii, străbate păduri de pin nesfârșite și câmpuri mlăștinoase. Deși se trece peste câteva râuri, restul peisajului este banal: aceasta este taigaua, splendida monotonie a peisajului subarctic, pentru care Komi (ca de altfel tot nordul Rusiei) este cel mai bine cunoscut.

Chiar dacă priveliștile nu sunt spectaculoase, o privire mai atentă scoate la iveală unele ciudățenii. Dacă știi unde să te uiți, este posibil să vezi din când în când spații deschise chiar de-a lungul drumului. Acestea sunt singurele dovezi care au rămas de pe urma lagărului care se înălța odinioară pe partea stângă a drumului și de pe urma echipelor de deținuți care l-au construit. Întrucât șantierele de aici erau provizorii, deținuții erau adesea adăpostiți aici, nu în barăci, ci în *zemlianki*, în tranșee: de unde și urmele.

Pe o altă porțiune a drumului se întind vestigiile unui tip de lagăr mai cuprinzător, cândva asociat unui mic câmp petrolifer. Locul e acum acoperit de ierburi și de tufe de cătină, dar ele sunt ușor de dat la o parte pentru a vedea bucățile de lemn putred – conservate probabil de țițeiul scurs de

pe cizmele prizonierilor – şi capetele de sârmă ghimpată. Aici nu există un monument comemorativ, deşi la Bograzdino există unul, pe locul unui lagăr de tranzit situat ceva mai încolo, care adăpostea până la 25 000 de oameni. Nici o urmă, nici la Bograzdino, nu se mai cunoaşte nimic. Însă într-un alt loc de-a lungul drumului – în spatele unei moderne benzinării Lukoil, o companie rusească din zilele noastre – se ridică un vechi turn de pază din lemn, înconjurat de resturi metalice şi de bucăţi de sârmă ruginită.

Dacă mergi spre Uhta în compania cuiva care ştie bine oraşul, toată istoria sa ascunsă îţi va fi şi ea repede dezvăluită. Toate drumurile care străbat oraşul au fost cândva construite de deţinuţi, la fel şi clădirile administrative din centru şi blocurile de apartamente. Chiar în centrul oraşului există un parc, proiectat şi construit de deţinuţi arhitecţi, un teatru în care au jucat deţinuţii şi case solide din lemn unde au locuit cândva comandanţii lagărelor. Astăzi, conducerea Gazprom, o altă companie rusească, are sediul în clădirile moderne de pe aceeaşi stradă plină de verdeaţă.

Uhta nu este unicul exemplu în republica Komi. Greu de observat la început, urmele Gulagului sunt vizibile peste tot în Komi, această regiune vastă de taiga şi tundră care se întinde la nord-est de Sankt-Petersburg şi la vest de munţii Ural. Deţinuţii au proiectat şi au construit toate oraşele importante ale republicii, nu numai Uhta, ci şi Sîktîvkar, Peciora, Vorkuta şi Inta. Deţinuţii au construit căile ferate şi şoselele din Komi, precum şi infrastructura sa industrială. Pentru deţinuţii care au fost trimişi aici în anii '40 şi '50, Komi părea să nu fie nimic altceva decât un imens lagăr – ceea ce şi era. Multe dintre satele de aici încă mai poartă numele din era stalinistă: „Chinatown", de exemplu, pentru că aici a fost adus un grup de prizonieri chinezi, sau „Berlin", populat pe vremuri de prizonierii de război germani.

Originile acestei întinse republici de închisori sunt legate de una dintre primele expediţii OGPU, Expediţia Uhtinskaia, organizată în 1929 cu scopul de a explora ceea ce atunci era un pustiu necunoscut. Pentru standardele sovietice, acea expediţie a fost relativ bine pregătită. Consta într-o armată de specialişti, dintre care cei mai mulţi erau deja deţinuţi aparţinând sistemului de lagăre din Soloveţki: numai în 1929, 68 de ingineri minieri fuseseră trimişi în SLON, victime ale campaniei din acel an împotriva „diversioniştilor" şi „sabotorilor" bănuiţi că ţin pe loc campania de industrializare a Uniunii Sovietice.[7]

În noiembrie 1928, cu un suspect simţ al oportunităţii, OGPU l-a arestat şi pe N. Tihonovici, un geolog celebru. A fost aruncat în închisoarea Butîrka din Moscova, dar nu a fost supus şi unui interogatoriu obişnuit. În schimb, l-au dus la o şedinţă de planificare. Fără să piardă timp cu introducerile, cum

şi-a amintit Tihonovici mai târziu, un grup de opt oameni – nu i s-a spus cine erau aceştia – l-au întrebat direct cum trebuie să se pregătească o expediţie la Komi. Ce îmbrăcăminte şi-ar lua el dacă ar merge acolo? Câte provizii? Ce unelte? Ce mijloace de transport? Tihonovici, care fusese pentru prima dată în regiune în 1900, a propus două variante de drum. Geologii ar fi putut să o ia prin câmpie, călătorind pe jos sau cu caii prin smârcurile şi prin zonele nepopulate ale taigalei, până la satul Sîktîvkar, pe atunci cel mai mare din regiune. Cealaltă posibilitate era să călătorească pe apă: din portul Arhanghelsk de la Marea Albă, de-a lungul coastei de nord, până la gura fluviului Peciora, urmând apoi să continue pe uscat de-a lungul afluenţilor Peciorei. Tihonovici a recomandat cea de-a doua variantă, scoţând în evidenţă faptul că expediţia pe mare presupune asigurarea transportului unui echipament mult mai greu. La recomandarea sa, expediţia s-a organizat pe mare. Tihonovici, încă deţinut, a devenit geologul ei şef.

Nu s-a pierdut timp şi nu s-au făcut economii, fiindcă liderii sovietici considerau expediţia o prioritate maximă. În mai, conducerea de la Moscova a Gulagului a numit doi veterani ai poliţiei secrete în fruntea expediţiei: pe E.P. Skaia – fostul şef al securităţii de la Institutul Smolnîi, prima reşedinţă a lui Lenin din timpul Revoluţiei, şi mai târziu şef al securităţii chiar la Kremlin – şi pe S.F. Sidorov, cel mai bun planificator economic al OGPU. Aproximativ în aceeaşi perioadă, şefii expediţiei au selectat „forţa de muncă" – 139 dintre cei mai puternici şi sănătoşi deţinuţi din lagărul de tranzit de la Kem, printre care deţinuţi politici, culaci şi infractori obişnuiţi. După alte două luni de pregătiri, totul era gata. Pe 5 iulie 1929, la ora 7 dimineaţa, deţinuţii au început să încarce echipamentul pe vaporul aparţinând SLON-ului, Gleb Boki. În mai puţin de 24 de ore, erau pe mare.

Aşa cum era de aşteptat, expediţia maritimă a întâmpinat multe obstacole. Mai mulţi gardieni s-au dovedit şovăielnici, iar unul chiar a fugit în timpul unei escale la Arhanghelsk. Câteva mici grupuri de deţinuţi au reuşit de asemenea să evadeze în diferite momente ale călătoriei. Când, în cele din urmă, expediţia a ajuns la gurile fluviului Peciora, călăuzele din partea locului s-au dovedit greu de găsit. Chiar şi plătiţi, băştinaşii din Komi nu voiau să aibă deloc de-a face cu deţinuţi sau cu membri ai poliţiei politice şi au refuzat să ajute echipajul să navigheze în amonte. După şase săptămâni, nava a ajuns însă la destinaţie, în ziua de 21 august, iar echipajul şi-a stabilit sediul central în satul Cibiu, ulterior redenumit Uhta.

După epuizanta călătorie, starea de spirit generală trebuie să fi fost deosebit de proastă. Făcuseră o călătorie lungă şi unde ajunseseră? Cibiu avea prea puţine de oferit, chiar şi unei creaturi oarecare. Unul dintre deţinuţii

specialişti, un geograf pe nume Kulevski, îşi aminteşte prima sa impresie la faţa locului: „Ţi se strângea inima la vederea peisajului sălbatic şi pustiu: turnul de observaţie absurd de mare, negru, solitar, două colibe amărâte, taigaua şi mlaştina…“[8]

Ulterior, îi va rămâne foarte puţin timp pentru alte reflecţii. La sfârşitul lui august, semnele venirii toamnei se simţeau deja în aer. Nu era timp de pierdut. Imediat ce au ajuns, deţinuţii au început să lucreze 12 ore pe zi, construindu-şi tabăra şi punctele de lucru. Geologii au început să umble după cele mai bune locuri în care să foreze în căutarea petrolului. Mai târziu, în acea toamnă, au mai venit şi alţi specialişti. Au sosit de asemenea noi convoaie, mai întâi o dată pe lună şi apoi săptămânal, de-a lungul întregului „sezon“ 1930. La sfârşitul primului an al expediţiei, numărul deţinuţilor crescuse la aproape o mie.

În ciuda planificării, atât pentru deţinuţi, cât şi pentru exilaţi condiţiile au fost, în primele zile, înspăimântătoare, ca peste tot, de altfel. Majoritatea deţinuţilor trebuiau să trăiască în corturi, fiindcă nu existau barăci. Nu existau nici destule haine de iarnă şi cizme, şi nici nu încăpea vorbă de mâncare suficientă. Făina şi carnea ajungeau în cantităţi mai mici decât se prevăzuse, la fel şi medicamentele. Numărul prizonierilor bolnavi sau slăbiţi a crescut, recunosc conducătorii expediţiei într-un raport pe care l-au întocmit mai târziu. Izolarea nu era nici ea mai uşor de îndurat. Aceste lagăre erau atât de departe de civilizaţie – departe chiar de drumuri, ca să nu mai vorbim de căi ferate –, încât la Komi nu s-a folosit sârma ghimpată până în 1937. Evadarea era considerată fără rost.

Totuşi, continuau să vină deţinuţi. Alte expediţii plecau din lagărul de bază de la Uhta. Dacă aveau succes, fiecare dintre aceste expediţii stabilea alte lagăre – *lagpunkt* –, uneori în locuri aproape inaccesibile, situate la mai multe zile sau săptămâni de Uhta. Acestea, la rândul lor, au întemeiat mai departe sublagăre, pentru a construi drumuri sau ferme colective care să satisfacă nevoile deţinuţilor. Precum buruienile, lagărele s-au răspândit peste tot în pădurile pustii din Komi.

Unele expediţii au fost de scurtă durată, cum s-a întâmplat cu expediţia care a pornit din Uhta în vara anului 1930 spre insula Vaigach, din Oceanul Îngheţat. Expediţiile anterioare descoperiseră deja zăcăminte de plumb şi zinc pe insulă, deşi expediţia Vaigaci, cum a fost numită ulterior, beneficia de asemenea de deţinuţi geologi. Unii dintre ei şi-au îndeplinit sarcinile într-un mod atât de exemplar, încât au fost recompensaţi de OGPU: li s-a permis să-şi aducă soţiile şi copiii să trăiască alături de ei pe insulă. Lagărul era situat atât de departe, încât comandanţii săi nu păreau să fie îngrijoraţi

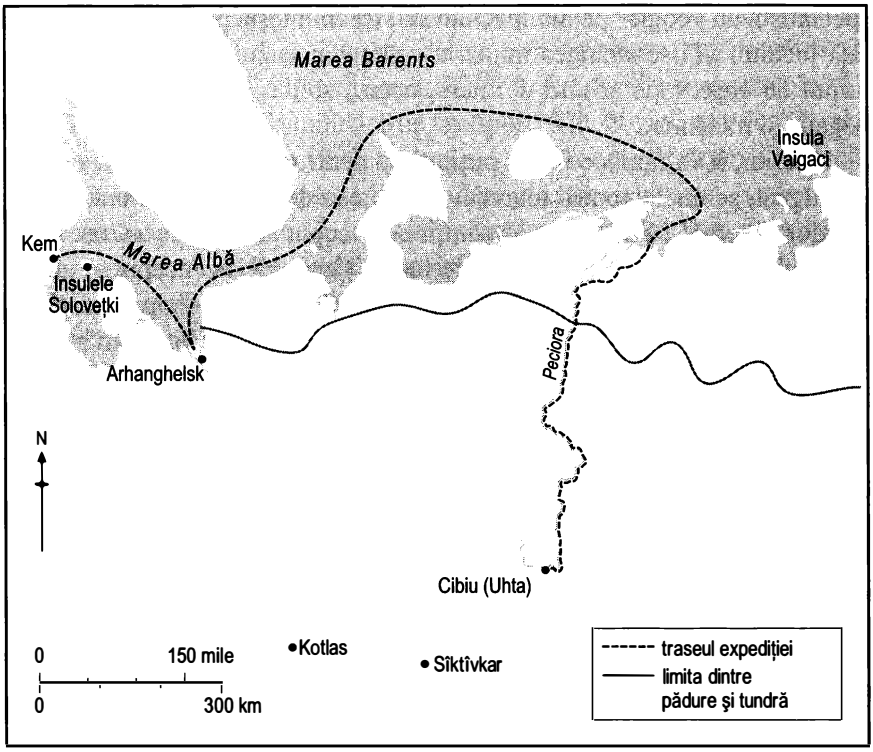

Expediția Uhtinskaia, Republica Komi, 1929

de posibilitatea evadării şi le permiteau deținuților să meargă unde doreau, împreună cu alți deținuți sau cu muncitori liberi, fără nici o permisiune specială sau alte documente. Pentru a încuraja „munca de şoc la Pol", Matvei Berman, şeful de atunci al Gulagului, le acorda prizonierilor de pe insula Vaigaci două zile de reducere a pedepsei pentru fiecare zi de lucru.[9] În 1934 însă, mina a fost inundată, iar în anul următor OGPU a mutat atât prizonierii, cât şi echipamentele de pe insulă.[10]

Alte expediții aveau să se dovedească mai durabile. În 1931, o echipă de 23 de oameni a plecat la nord de Uhta, înaintând cu bărcile pe cursurile de apă care străbăteau teritoriul, având ca obiectiv începerea excavațiilor într-un bazin carbonifer enorm – (bazinul carbonifer de la Vorkuta) descoperit cu un an în urmă în tundra din partea de nord a regiunii Komi. Ca în mai toate expedițiile de acest gen, geologii deschideau drumul, deținuții vâsleau, iar un mic detaşament de agenți OGPU comanda operațiunea, înotând şi mărşăluind

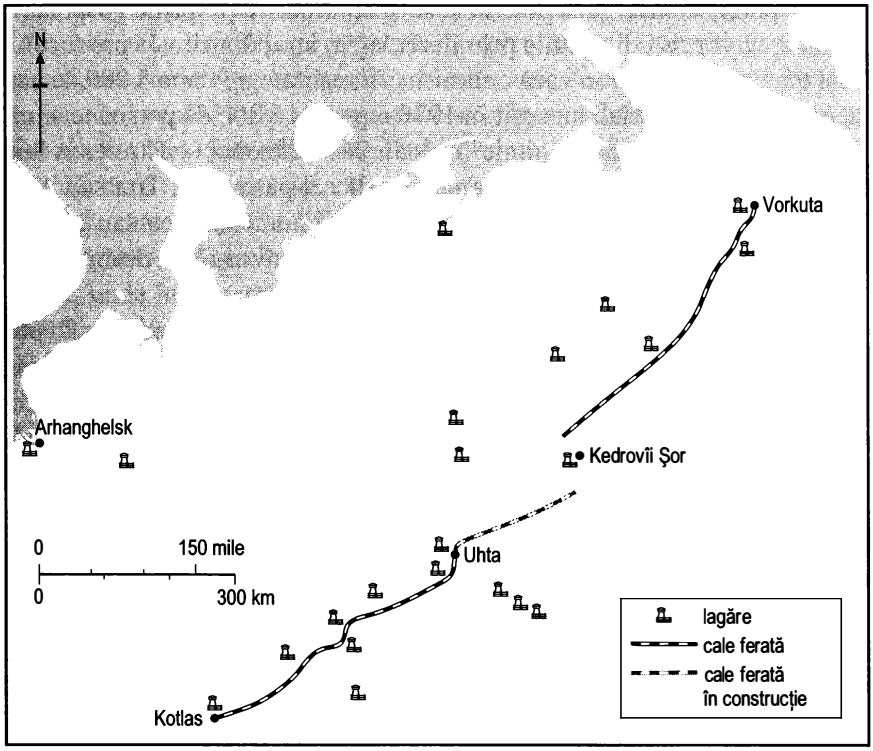

Uhtpecilag, Republica Komi, 1937

printre roiurile de insecte care împânzesc tundra în lunile de vară. Primele nopţi le-au petrecut sub cerul liber, apoi au amenajat cumva o tabără, au supravieţuit iernii şi au construit o mină primitivă în primăvara următoare: Rudnik nr. 1. Folosindu-se de târnăcoape, lopeţi şi vagoane de lemn şi lipsiţi de orice fel de echipament mecanizat, deţinuţii au început să scoată cărbune. În numai şase ani, Rudnik nr. 1 avea să devină oraşul Vorkuta şi sediul central al Vorkutlagului, unul dintre cele mai mari şi mai dure lagăre din întregul sistem al Gulagului. În 1938, Vorkutlag număra 15 000 de prizonieri şi produsese 188 206 tone de cărbune.[11]

Practic nu toţi locuitorii din Komi erau deţinuţi. Începând cu 1929, autorităţile au început să trimită în regiune şi „exilaţi speciali". La început, aproape toţi erau culaci, care soseau împreună cu soţiile şi copiii. De la ei se aştepta să trăiască de pe urma cultivării pământului. Iagoda însuşi declarase că deportaţilor trebuie să li se acorde „timp liber" ca să amenajeze grădini, să

crească porci, să meargă la pescuit şi să-şi contruiască propriile gospodării: „la început vor trăi din raţiile primite în lagăr, apoi din ce vor produce".[12] Deşi toate acestea debordează optimism, în realitate aproape 5 000 de asemenea familii de exilaţi au sosit în 1930 – peste 16 000 de persoane –, găsind, ca de obicei, aproape nimic. Existau 268 de barăci construite în luna noiembrie a aceluiaşi an, deşi era nevoie de cel puţin 700. Trei sau patru familii împărţeau aceeaşi cameră. Mâncarea, îmbrăcămintea sau cizmele de iarnă nu erau suficiente. Satele deportaţilor nu aveau băi, drumuri, servicii poştale sau telegraf.[13]

Deşi unii au murit şi mulţi alţii au încercat să scape (până la sfârşitul lui iulie se înregistraseră 344 de tentative de evadare), aşezările de deportaţi din Komi au devenit o anexă permanentă a sistemului penitenciar din această regiune. Valurile de represiune de mai târziu au adus şi mai mulţi exilaţi în regiune, în special nemţi şi polonezi. De unde şi denumirile pe care localnicii le-au dat unora dintre satele din Komi, cum ar fi „Berlin". Exilaţii nu trăiau în spatele sârmei ghimpate, dar îndeplineau aceleaşi munci ca şi deţinuţii, iar uneori în acelaşi loc. În 1940, un lagăr forestier a fost transformat într-un sat de deportaţi, dovadă că, într-o anumită măsură, grupurile erau interşanjabile. Mulţi deportaţi au ajuns chiar să lucreze ca gardieni sau administratori în lagăre.[14]

Cu timpul, extinderea teritorială s-a reflectat în denumirea lagărelor. În 1931, Expediţia Uktinskaia a fost rebotezată Lagărul de Muncă Corecţională Uhto-Peciorskii, sau Uhtpecilag. De-a lungul celor două decenii care au urmat, Uhtpecilag va fi la rându-i rebotezat de mai multe ori (şi reorganizat şi împărţit pe divizii) pentru a reflecta geografia sa schimbătoare, imperiul său în continuă expansiune şi birocraţia sa înfloritoare. La sfârşitul deceniului, Uhtpecilag nu mai era de fapt un singur lagăr. În schimb, el a dat naştere unei întregi reţele de lagăre, douăzeci şi patru la număr, inclusiv Uhtpecilag şi Uhtizemlag (exploatări de ţiţei şi cărbune), Uhtvimlag (exploatări forestiere), Vorkuta şi Inta (mine de cărbune) şi Sevjeldorlag (construcţii de căi ferate).[15]

În anii următori, Uhtpecilag şi anexele lui au devenit şi ele mai mari, adăugându-li-se noi instituţii şi noi clădiri, în conformitate cu necesităţile tot mai mari. Având nevoie de spitale, administratorii lagărelor au început construirea lor şi au organizat instruirea deţinuţilor ca farmacişti şi a deţinutelor ca infirmiere. Având nevoie de hrană, şi-au construit propriile ferme colective, propriile depozite şi propriile sisteme de aprovizionare. Având nevoie de electricitate, au construit centrale electrice. Având nevoie de materiale de construcţie, au construit fabrici de cărămidă.

În fine, având nevoie de muncitori calificați, i-au instruit pe cei pe care-i aveau la dispoziție. Foștii culaci, care alcătuiau majoritatea forței de muncă, erau analfabeți sau semianalfabeți, ceea ce era o problemă serioasă atunci când venea vorba de proiecte oarecum mai dificile din punct de vedere tehnic. De aceea administrația lagărelor a întemeiat școli de pregătire tehnică, care necesitau, în schimb, alte clădiri noi și alte cadre noi: profesori de matematică și fizică, precum și „instructori politici" care să le supravegheze munca.[16] În 1940, Vorkuta, un oraș construit pe pământ înghețat, unde în fiecare an drumurile trebuiau refăcute și conductele reparate, a dobândit un institut de geologie și o universitate, teatre, teatre de păpuși, piscine și creșe.

Chiar dacă expansiunea Uhtpecilagului nu era popularizată prea mult, nici nu a fost realizată la întâmplare. Comandanții lagărelor de la fața locului își doreau cu siguranță ca proiectul lor să ia amploare, și odată cu el să le crească și prestigiul. Nevoile de moment, și nu planificarea trebuie să fi condus la crearea mai multor departamente în noul lagăr. De fapt, exista o simbioză perfectă între nevoile guvernului sovietic (un loc unde să-și închidă dușmanii) și nevoile regionale (mai mulți oameni la tăiatul copacilor). De exemplu, în 1930, când autoritățile de la Moscova au anunțat în scris că vor trimite oameni cu domiciliu obligatoriu, conducătorii locali au fost încântați.[17] Situația lagărelor mai era discutată și la cel mai înalt nivel posibil. Merită menționat că în noiembrie 1932, în prezența lui Stalin, Biroul Politic a rezervat cea mai mare parte a unei întregi întâlniri unei discuții privitoare la starea actuală și la planurile de viitor ale Uhtpecilag, analizând amănunțit perspectivele și resursele necesare. Procesele-verbale ale ședinței sunt întocmite ca și cum Biroul Politic lua toate hotărârile sau cel puțin aproba orice lucru, indiferent de importanță: care sunt minele pe care lagărul trebuie să le dezvolte; care sunt rutele de cale ferate ce trebuie construite; de câte tractoare, căruțe și barăci era nevoie; câte familii de exilați putea să absoarbă lagărul etc. Biroul Politic a alocat și fondurile necesare construcției lagărului: mai mult de 26 de milioane de ruble.[18]

Nu poate fi întâmplător faptul că în primii trei ani de la adoptarea acestei hotărâri numărul prizonierilor a crescut de aproape patru ori, de la 4 797, la jumătatea anului 1932, până la 17 853, la jumătatea anului următor.[19] Cineva situat la cel mai înalt nivel al ierarhiei sovietice dorea foarte mult ca Uhtpecilag să se extindă. Date fiind puterea și prestigiul lui, acest cineva nu putea fi nimeni altul decât Stalin.

Așa cum Auschwitz a rămas în memoria colectivă simbolul tuturor celorlalte lagăre naziste, în același fel „Kolîma" a ajuns să semnifice cele

mai mari suferințe ale Gulagului. „Kolîma – scrie un istoric – este un râu, un lanț muntos, o regiune și o metaforă."[20] Bogată în minerale și în special în zăcăminte de aur, întinsa regiune Kolîma, situată în nordul îndepărtat al Siberiei, pe coasta Pacificului, este în același timp și cea mai neprimitoare regiune din Rusia. Kolîma este mai friguroasă decât Komi (aici temperaturile coboară frecvent cu mult sub minus 10 grade Celsius) și chiar și mai izolată.[21] Pentru a ajunge la lagărele de la Kolîma, deținuții traversau cu trenul toată Uniunea Sovietică – uneori călătoria dura până la trei luni –, până la Vladivostok. Făceau restul călătoriei cu vaporul, prin nordul Japoniei, traversând Marea Ohoțk, spre Magadan, port de acces de la gurile râului Kolîma.

Primul comandant de la Kolîma este una dintre cele mai pitorești figuri din istoria Gulagului. Eduard Berzin, un fost bolșevic, a comandat prima Divizie Lituaniană de Infanterie, care apărase Kremlinul în 1918. Mai târziu, a contribuit la zdrobirea social-revoluționarilor, adversarii socialiști ai lui Lenin, și la demascarea „complotului britanic" al lui Bruce Lockhart.[22] În 1926, Stalin i-a încredințat lui Berzin sarcina de a organiza Vislagul, unul dintre primele lagăre de mari dimensiuni. Acesta s-a apucat de treabă cu un nemaipomenit entuziasm, determinându-l pe unul dintre istoricii Vislagului să vorbească despre perioada în care lagărul s-a aflat sub conducerea sa ca despre apogeul „perioadei romantice" a Gulagului.[23]

OGPU a construit Vislagul în același timp cu Canalul de la Marea Albă, iar Berzin pare să fi aprobat cu mult entuziasm ideile lui Gorki despre reeducarea deținuților (sau cel puțin să-l fi lingușit în această privință). Radiind de o bunăvoință paternalistă, Berzin a pus la dispoziția deținuților din lagărele sale săli de cinema, cluburi de discuții, biblioteci și săli de mese „stil restaurant". A plantat grădini prevăzute cu fântâni și a înființat o mică grădină zoologică. De asemenea, le-a plătit deținuților salarii regulate și a introdus aceeași politică a „eliberării înainte de termen pentru muncă corespunzătoare", așa cum au procedat și comandanții de la Canalul de la Marea Albă. Nu oricine beneficia de aceste manifestări de bunăvoință: cei care erau considerați muncitori slabi sau care erau pur și simplu ghinioniști puteau fi trimiși într-unul dintre numeroasele mici *lagpunkte* forestiere ale Vislagului, situate în taiga, unde condițiile erau vitrege, rata mortalității mai mare ca în alte părți, iar deținuții erau torturați pe ascuns și adeseori uciși.[24]

Totuși, intenția lui Berzin era de a da lagărului măcar *aparența* unei instituții respectabile. Toate acestea l-au făcut să pară, la prima vedere, candidatul potrivit pentru a deveni primul șef al Administrației Construcției din Nordul Îndepărtat – Dalstroi –, „trustul" sau pseudocorporația care avea să dezvolte regiunea Kolîma. Căci întemeierea Dalstroiului nu presu-

punea nimic deosebit de romantic sau de idealist. Interesul lui Stalin pentru regiune data din 1926, când a trimis în Statele Unite un inginer ca să studieze tehnicile mineritului.[25] Mai târziu, între 20 august 1931 şi 16 august 1932, Biroul Politic a discutat despre geologia şi geografia Kolîmei în nu mai puţin de 11 şedinţe, avându-l adesea ca protagonist pe Stalin. La fel ca şi dezbaterile Comisiei Ianson privind organizarea Gulagului, Biroul Politic a condus aceste dezbateri, ca să folosim cuvintele istoricului David Nordlander, „nu cu retorica idealistă a construcţiei socialiste, ci mai degrabă cu limbajul practic al priorităţilor de investiţii şi al profiturilor financiare". Stalin a umplut scrisorile trimise ulterior lui Berzin cu întrebări referitoare la productivitatea deţinuţilor, norme şi producţie, fără să se intereseze vreodată de problema reeducării prizonierilor.[26]

Pe de altă parte, talentul lui Berzin de a crea o imagine publică edulcorată trebuie să fi fost exact ceea ce îşi dorea conducerea sovietică. Deşi mai târziu Dalstroi va fi absorbit direct de către administraţia Gulagului, la începuturile sale trustul era menţionat – cel puţin în public – ca o entitate separată, un fel de conglomerat de întreprinderi care nu avea nimic de-a face cu Gulagul. Discret, autorităţile au întemeiat apoi Sevvostlag, un lagăr al Gulagului care închiria condamnaţi trustului Dalstroi. Practic, cele două instituţii nu au rivalizat niciodată. Şeful de la Dalstroi era şi comandant la Sevvostlag, iar toată lumea ştia asta. Pe hârtie însă, ele figurau separat, iar în public apăreau ca două entităţi distincte.[27]

Există o anumită logică în spatele acestui aranjament. În primul rând, Dalstroi avea nevoie să atragă voluntari, în special ingineri şi femei dornice să se căsătorească (la Kolîma niciodată n-au fost îndeajuns, nici ingineri, nici femei), iar Berzin a iniţiat nenumărate campanii de recrutare, încercând să-i convingă pe „muncitorii liberi" să emigreze spre regiune, chiar înfiinţând birouri în acest sens la Moscova, Leningrad, Odessa, Rostov şi Novosibirsk.[28] Numai din acest motiv e probabil ca Stalin şi Berzin să fi dorit să evite asocierea prea strânsă a Kolîmei cu Gulagul, temându-se că această legătură i-ar putea înfricoşa pe eventualii candidaţi. Deşi nu există dovezi directe, e posibil ca aceste maşinaţii să fi fost destinate şi străinătăţii. Ca şi cheresteaua sovietică, aurul de la Kolîma avea să fie schimbat direct în Occident cu mult doritele tehnologii şi maşini specializate. Aceasta poate explică de ce liderii sovietici au dorit ca exploatările de aur de la Kolîma să pară pe cât posibil o întreprindere economică „normală". Boicotarea aurului sovietic ar fi fost mult mai dăunătoare decât boicotarea cherestelei sovietice.

În orice caz, implicarea personală a lui Stalin la Kolîma a fost extrem de puternică încă de la început. Aşadar, în 1932, el a cerut rapoarte zilnice

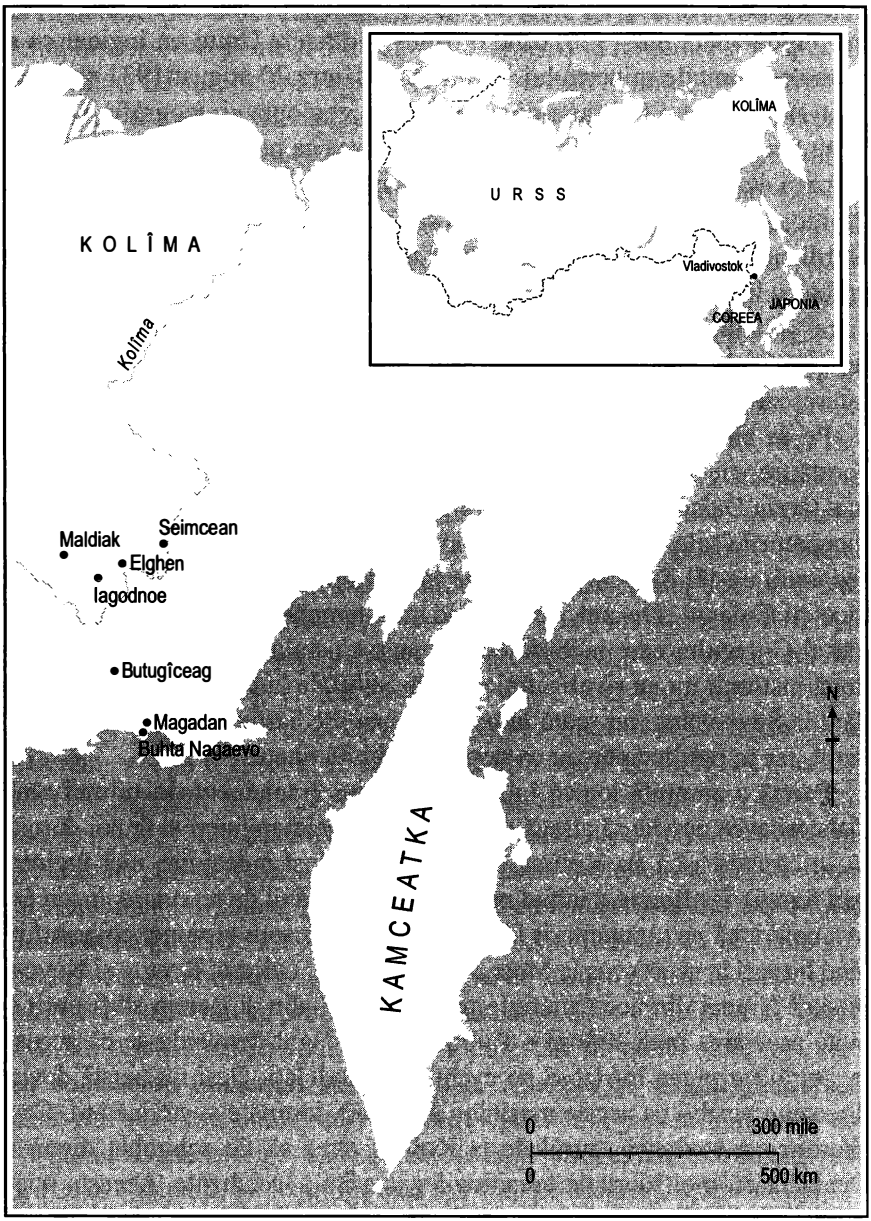
KOLÎMA
URSS
Vladivostok
JAPONIA
COREEA
KOLÎMA
Kolîma
Maldiak
Seimcean
Elghen
Iagodnoe
Butugîceag
Magadan
Buhta Nagaevo
KAMCEATKA
N
0
300 mile
0
500 km

Kolîma, 1937

privind industria aurului şi, cum s-a mai spus, s-a interesat el însuşi de detaliile proiectelor de explorare de la Dalstroi şi de atingerea cotelor stabilite. El şi-a trimis inspectorii să controleze lagărele şi le-a cerut conducătorilor de la Dalstroi să se prezinte des la Moscova. Când Biroul Politic a alocat fondurile pentru Dalstroi, el a dat şi instrucţiuni precise în legătură cu modalităţile de întrebuinţare a sumelor, aşa cum făcuse şi cu Uhtpecilag.[29]

Totuşi, „independenţa" Dalstroiului nu era în întregime fictivă. Chiar dacă răspundea în faţa lui Stalin, Berzin reuşea în acelaşi timp să-şi pună propria amprentă asupra Kolîmei, în aşa fel încât „epoca Berzin" a fost mai târziu amintită cu o oarecare nostalgie. Berzin pare să-şi fi înţeles sarcina destul de clar: treaba lui era să-i determine pe deţinuţi să extragă cât mai mult aur cu putinţă. Nu era interesat să-i înfometeze, să-i ucidă sau să-i pedepsească, tot ce conta erau indicatorii de producţie. Sub primul şef de la Dalstroi, condiţiile nu erau deci nici pe departe aşa de dure cum aveau să fie mai târziu, iar deţinuţii nu erau nici pe departe atât de înfometaţi. În parte şi datorită acestei situaţii, producţia de aur a crescut de opt ori în primii doi ani ai operaţiunilor de exploatare ale Dalstroi.[30]

Este adevărat că primii ani au fost marcaţi de acelaşi haos şi aceeaşi lipsă de organizare care domneau peste tot. În 1932, aproape zece mii de deţinuţi lucrau în regiune (printre care şi un grup de ingineri şi specialişti a căror calificare a corespuns de minune cu sarcina pe care o aveau de îndeplinit), alături de mai mult de 3 000 de „muncitori liberi" voluntari, salariaţi ai lagărului.[31] Numărul mare de deţinuţi era însoţit de o rată a mortalităţii ridicată. Dintre cei 16 000 de deţinuţi care au pornit spre Kolîma în primul an sub conducerea lui Berzin, numai 9 928 au ajuns la Magadan.[32] Ceilalţi au fost lăsaţi de izbeliţte în viforul iernii, prost îmbrăcaţi şi fără adăpost: supravieţuitorii primului an au pretins mai târziu că numai jumătate dintre ei au rămas în viaţă.[33]

Totuşi, odată ce haosul iniţial a fost depăşit, situaţia s-a ameliorat treptat. Berzin se străduia din răsputeri să îmbunătăţească condiţiile, crezând sincer, şi nu fără temei, că deţinuţii au nevoie de căldură şi de hrană bună pentru a extrage cantităţi mari de aur. De aceea, Thomas Sgovio, un supravieţuitor american de la Kolîma, scria că „veteranii" lagărului vorbeau cu căldură despre administraţia lui Berzin: „atunci când gerul ajungea la minus 15 grade, nu era nimeni trimis la muncă. Se dădeau trei zile libere pe lună. Mâncarea era adecvată şi consistentă. *Zekilor* (deţinuţilor) li se dădeau haine groase, căciuli de blană şi cizme de pâslă..."[34] Un alt supravieţuitor al Kolîmei, Varlam Şalamov, ale cărui *Povestiri de la Kolîma* sunt

printre cele mai dure relatări din întreaga literatură despre lagăre – scria şi el că în perioada lui Berzin

> mâncarea era excelentă, ziua de lucru era de patru până la şase ore iarna şi zece vara, salariile uriaşe pentru cei condamnaţi, care le permiteau să se întoarcă pe continent ca oameni pricopsiţi atunci când li se terminau condamnările... Cimitirele care datează din acea perioadă erau atât de puţine la număr, încât primii rezidenţi ai Kolîmei le-au părut nemuritori celor care soseau mai târziu.[35]

Nu doar condiţiile de viaţă erau mai bune decât cele de mai târziu, dar şi şefii lagărelor îi tratau pe deţinuţi cu mai multă omenie. La acea vreme, diferenţele dintre muncitorii voluntari liberi şi deţinuţi erau neînsemnate. Cele două categorii se asociau în chip firesc; deţinuţilor li se permitea uneori să părăsească barăcile şi să locuiască în satele muncitorilor liberi, puteau deveni gardieni înarmaţi, precum şi ingineri sau geologi.[36] Mariei Ioffe, exilată în Kolîma la jumătatea anilor '30, i s-a permis să-şi păstreze cărţile şi hârtia de scris. Ea îşi mai amintea că majoritatea familiilor exilate aveau dreptul să locuiască împreună.[37]

Deţinuţilor li se permitea de asemenea să participe, până la un anumit punct, la evenimentele politice ale vremii. Ca şi Canalul de la Marea Albă, Kolîma şi-a promovat propriii muncitori de şoc şi stahanovişti. Un deţinut chiar a devenit „instructor în metodele stahanoviste de muncă", iar deţinuţii cu rezultate bune puteau primi o mică insignă, care îi proclama „muncitori de şoc la Kolîma".[38]

Ca şi la Uhtpecilag, infrastructura de la Kolîma a devenit în scurt timp mai sofisticată. În anii '30, deţinuţii au construit nu doar minele, ci şi docurile şi digurile portului Magadan, precum şi singura şosea importantă din regiune, şoseaua Kolîma, care de la Magadan o ia spre nord. Cele mai multe *lagpunkte* de la Sevvostlag erau amplasate de-a lungul acestei şosele, drept pentru care erau uneori numite în funcţie de distanţa faţă de Magadan (de exemplu, Lagărul Kilometrul 47). Deţinuţii au construit chiar oraşul Magadan, care, în 1936, avea o populaţie de 15 000 de oameni şi care se va dezvolta din ce în ce mai mult. Revenind în oraş în 1947, după ce lucrase şapte ani într-un lagăr mai îndepărtat, Evghenia Ghinzburg „aproape c-a leşinat de surpriză şi admiraţie" văzând repeziciunea cu care se dezvoltase Magadanul: „Abia câteva săptămâni mai târziu am observat că marile clădiri puteau fi numărate pe degete. Însă, în acel moment, pentru mine era o mare metropolă."[39]

De fapt, Ghinzburg era una dintre puţinele persoane închise care au sesizat un anume paradox. Era straniu, dar adevărat: la Kolîma, ca şi la

Komi, Gulagul aducea încet-încet, odată cu el, „civilizația" în îndepărtatele ținuturi sălbatice, dacă asta se poate numi civilizație. Se construiau drumuri acolo unde înainte nu fusese decât pădure; în ținuturile mlăștinoase apăreau acum case. Localnicii erau dați la o parte pentru a face loc orașelor, fabricilor și căilor ferate. Fiica unui bucătar dintr-un avanpost îndepărtat al lagărului Lokcimlag, unul dintre lagărele forestiere de la Komi, mi-a istorisit cum era viața cu mulți ani înainte, când lagărul tocmai începuse să funcționeze: „Ooo, erau grădini de legume, câmpuri cultivate cu dovleci – nu era totul închis ca azi", mi-a spus ea, agitându-și brațul cu dezgust spre sătucul care azi se ridică în acele locuri și arătând spre fostele celule, acum goale. „Era până și lumină electrică, iar șefii veneau și plecau aproape zilnic în mașinile lor mari."

Ghinzburg face aceeași observație, ceva mai expresiv:

> Cât de misterioasă e inima omului! Din tot sufletul meu îi blestem pe aceia care au născocit ideea de a construi un oraș în aceste ținuturi înghețate, dezghețând pământul cu sângele și cu lacrimile oamenilor nevinovați... Și totuși sunt conștientă în același timp de un fel de mândrie ridicolă... Cât crescuse și cât de frumos se făcuse Magadanul nostru în cei șapte ani cât lipsisem! De nerecunoscut! Am admirat fiecare felinar din stradă, fiecare bucățică de asfalt și chiar afișul care anunța că la casa de cultură se joacă opereta *Prințesa dolarilor*. Prețuim fiecare episod din viața noastră, chiar și pe cele mai rele.[40]

În 1934, extinderea Gulagului în Kolîma, în Siberia, în Kazahstan și în alte părți ale Uniunii Sovietice a urmat același tipar ca la Soloveți. În primele zile neglijența, haosul și dezordinea au provocat multe morți inutile. Chiar și fără a atinge cele mai înalte cote ale sadismului, cruzimea nechibzuită a gardienilor, care își tratau deținuții ca pe niște animale de muncă, a provocat multă suferință.

Cu toate acestea, pe măsură ce trecea timpul, sistemul părea să se așeze. Rata mortalității a scăzut de la cotele ei înalte din 1933, când foametea care bântuise prin toată țara s-a potolit, și lagărele s-au organizat mai bine. În 1934, potrivit statisticilor oficiale, acestea oscilau în jurul cifrei de 4%.[41] Uhtpecilag producea petrol, Kolîma, aur, lagărele din regiunea Arhanghelsk produceau cherestea. În Siberia se construiau drumuri. Greșelile și eșecurile se țineau lanț, ca, de altfel, peste tot în URSS. Ritmul industrializării, lipsa planificării și lipsa inginerilor bine pregătiți făceau inevitabile accidentele și risipa, așa cum foarte probabil o știau și șefii marilor proiecte.

În pofida neajunsurilor, OGPU devenea cu repeziciune unul dintre cei mai importanți agenți economici ai țării. În 1934, Dmitlag, lagărul care a construit Canalul Volga–Moscova, utiliza 200 000 de deținuți, mai mulți

decât fuseseră folosiți pentru Canalul de la Marea Albă.[42] Siblag se dezvoltase și el, dispunând de 63 000 de oameni în 1934, în timp ce Dallag crescuse de trei ori în cei patru ani de când fusese înființat, numărând, în 1934, 50 000 de deținuți. Lagăre fuseseră construite peste tot în Uniunea Sovietică: Sazlag, în Uzbekistan, unde deținuții lucrau în ferme colective; Svirlag, lângă Leningrad, unde deținuții tăiau copaci și fabricau produsele din lemn necesare orașului; Karlag, în Kazahstan, unde deținuții erau folosiți pe post de agricultori, muncitori în fabrică și chiar pescari.[43]

Tot în 1934, OGPU a fost reorganizat și a primit o denumire nouă, care să reflecte într-o oarecare măsură noul său statut și reponsabilitățile sporite. În acest an, poliția politică a devenit oficial Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne – cunoscută de publicul larg prin noul ei acronim: NKVD. Sub această nouă denumire, NKVD controla acum soarta a mai mult de un milion de deținuți.[44] Însă liniștea aparentă nu avea să dureze mult. Brusc, sistemul avea să se întoarcă pe dos, declanșând o revoluție care avea să-i distrugă deopotrivă pe stăpâni și pe sclavi.

CAPITOLUL 6

Marea Teroare şi urmările ei

Era o vreme când numai morţii
Puteau zâmbi, eliberaţi de zbucium,
Când flamura, sufletul Leningradului,
Flutura deasupra închisorii;
Iar coloanele de condamnaţi
Înghesuiţi prin depourile de cale ferată
Fremătau la auzul trenului şuierând,
Ca o povară, spunând: „Mişcati, paria!"
Steaua morţii veghea asupra noastră,
Pe când nevinovata şi preaiubita Rusie se zvârcolea,
Strivită de cizmele însângerate
Şi de roţile negre ale dubelor.

Anna Ahmatova, *Recviem 1935–1940*[1]

Obiectiv vorbind, anii 1937 şi 1938 – cunoscuţi ca anii Marii Terori – nu au fost cei mai letali din întreaga istorie a lagărelor. Şi nici nu au marcat cea mai mare dezvoltare a acestora: numărul deţinuţilor a fost mult mai mare de-a lungul următorilor zece ani şi a atins apogeul în 1952, aşadar, mult mai târziu decât se afirmă în general. Deşi statisticile care ne stau la dispoziţie sunt incomplete, este totuşi lesne de înţeles că rata mortalităţii în lagăre era mai mare, atât în momentul culminant al foametei rurale din 1932 şi 1933, cât şi în perioada cea mai dificilă a celui de-al Doilea Război Mondial, în 1942 şi 1943, când numărul total al celor condamnaţi la muncă forţată în lagăre, închisori şi lagăre de prizonieri de război se ridica la aproximativ 4 milioane.[2]

Din punct de vedere istoric, se poate de asemenea susţine că importanţa anilor 1937 şi 1938 a fost exagerată. Chiar şi Soljeniţîn deplânge faptul că persoanele care au demascat abuzurile stalinismului „continuă să se agaţe de acei ani care ne-au rămas în gât, '37 şi '38", şi într-o privinţă are dreptate.[3] La urma urmei, Marea Teroare a survenit după două decenii de represiune,

începând din 1918. Arestările şi deportările în masă regulate, mai întâi ale oamenilor politici din opoziţie, s-au produs la începutul anilor '20, apoi ale „sabotorilor", la sfârşitul anilor '20, şi, într-un final, ale culacilor, la începutul anilor '30. La toate aceste valuri de arestări în masă se adăugau arestările obişnuite ale celor găsiţi vinovaţi de „tulburarea vieţii publice".

Marea Teroare a fost urmată de şi mai multe arestări şi deportări, ale polonezilor, ucrainenilor şi popoarelor baltice din teritoriile invadate în 1939; ale „trădătorilor" Armatei Roşii luaţi prizonieri de către inamic; ale oamenilor obişnuiţi care s-au aflat de partea greşită a liniei frontului după invazia nazistă din 1941. În 1948 au avut loc rearestări ale foştilor deţinuţi din lagăre, iar mai târziu, cu puţin înaintea morţii lui Stalin, arestări în masă ale evreilor. Chiar dacă despre victimele anilor 1937–1938 s-a ştiut poate ceva mai mult şi deşi nu s-a mai văzut niciodată nimic după aceea la fel de spectaculos ca procesele-spectacol ale acelor ani, arestările din timpul Marii Terori sunt cel mai bine descrise nu ca apogeu al represiunii, ci mai degrabă drept unul dintre cele mai neobişnuite valuri de represiune care au cuprins toată ţara pe durata regimului stalinist: ele au afectat în principal elita – vechii bolşevici, conducătorii armatei şi liderii de partid –, cuprinzând în general o mai mare varietate de oameni şi terminându-se cu un număr mare de execuţii.

În istoria Gulagului, 1937 marchează totuşi un adevărat moment de cumpănă. În acest an, lagărele sovietice au devenit, pentru un timp, din închisori administrate cu nepăsare, unde oamenii mureau la întâmplare, adevărate lagăre ale morţii, în care prizonierii erau puşi intenţionat să muncească până mureau sau erau efectiv ucişi, la o scară mult mai mare decât în trecut. Deşi transformarea era departe de a fi consecventă şi deşi mortalitatea deliberată din lagăre s-a domolit din nou în 1939 (rata mortalităţii avea să crească şi să scadă succesiv, în funcţie de mersul războiului şi de ideologia schimbătoare, până la moartea lui Stalin în 1953), Marea Teroare şi-a lăsat amprenta deopotrivă asupra gardienilor şi a deţinuţilor din lagăre.[4]

Ca şi restul populaţiei sovietice, cei din lagărele Gulagului probabil că au văzut imediat primele semne ce vesteau teroarea. Imediat după asasinarea încă foarte popularului lider bolşevic din Leningrad, Serghei Kirov, rămasă şi în prezent un mister neelucidat, Stalin a emis o serie de decrete prin care dădea NKVD-ului o autoritate şi mai mare de a aresta, a instrumenta procese şi a-i executa pe „duşmanii poporului". Câteva săptămâni mai târziu, doi dintre bolşevicii de seamă, Kamenev şi Zinoviev – ambii foşti opozanţi ai lui Stalin –, căzuseră deja victime ale acelor decrete şi fuseseră arestaţi alături de mii de alţi simpatizanţi reali sau presupuşi de-ai

lor, majoritatea din Leningrad. Au urmat excluderi în masă din partid, deşi acestea n-au fost, într-o primă fază, mai ample decât cele care avuseseră loc la începutul aceluiaşi deceniu.

Treptat, epurarea a devenit mai sângeroasă. În primăvara şi vara anului 1936, anchetatorii lui Stalin i-au pregătit pe Kamenev şi pe Zinoviev, precum şi pe membrii unui grup de foşti admiratori ai lui Leon Troţki, să „mărturisească" în cadrul unui amplu proces-spectacol, programat să aibă loc în august. Toţi au fost ulterior executaţi, împreună cu o mare parte dintre rudele lor. La momentul potrivit au avut loc şi procesele altor bolşevici importanţi, printre care carismaticul Nikolai Buharin. De asemenea, au avut de suferit şi familiile lor.

Nebunia arestărilor şi a execuţiilor care a cuprins ierarhia de partid şi întreaga societate era dirijată de sus. Stalin se folosea de ea pentru a-şi elimina duşmanii, pentru a crea o nouă clasă de lideri credincioşi, pentru a teroriza populaţia sovietică şi a umple lagărele de concentrare. Începând cu 1937, Stalin a ordonat expedierea către şefii regionali ai NKVD a listelor conţinând numele celor care trebuiau arestaţi (fără a da vreun motiv) în fiecare regiune. Unii trebuiau condamnaţi la „prima categorie" de pedeapsă – moartea –, iar altora trebuia să li se aplice „a doua categorie" de pedeapsă – închiderea într-un lagăr de concentrare pe o durată care varia de la opt la zece ani. Cei mai „nocivi" din această a doua categorie urmau să fie plasaţi în închisori politice speciale, probabil cu scopul de a-i împiedica să-i contamineze pe ceilalţi deţinuţi din lagăre. Unii specialişti presupun că NKVD a fixat cote pentru diferitele regiuni ale ţării în funcţie de concentrările de „duşmani" estimate în fiecare dintre aceste regiuni. Pe de altă parte, este posibil ca numărul de arestări să nu fi fost corelat cu nimic.[5]

Lectura acestor ordine îţi dă senzaţia că citeşti dispoziţiile unui funcţionar care pune la punct detaliile ultimei versiuni a planului cincinal. Iată un exemplu de ordin, ce datează din 30 iulie 1937:

	PRIMA CATEGORIE	A DOUA CATEGORIE	TOTAL
RSS Azerbaidjană	1 500	3 750	5 250
RSS Armenească	500	1 000	1 500
RSS Bielorusă	2 000	10 000	12 000
RSS Georgiană	2 000	3 000	5 000
RSS Kîrgîză	250	500	750
RSS Tadijkă	500	1 300	1 800
RSS Turkmenă	500	1 500	2 000

	PRIMA CATEGORIE	A DOUA CATEGORIE	TOTAL
RSS Uzbekă	750	4 000	4 750
RSSA Baskortostană	500	1 500	2 000
RSSA Burită-Mongolă	350	1 500	2 000
RSSA Daghestană	500	2 500	3 000
RSSA Karelia	300	700	1 000
RSSA Cabardino-Balcară	300	700	1 000
RSSA Crimeea	300	1 200	1 500
RSSA Komi	100	300	400
RSSA Calmucă	100	300	400
RSSA Mari	300	1 500	1 800
Etc.[6]			

Este cert că epurările nu au fost în nici un caz spontane. Noile lagăre pentru noii prizonieri au fost amenajate chiar dinainte. Nici epurările nu întâmpinau prea multă rezistență. Administrația NKVD de la Moscova se aştepta ca subalternii lor din provincie să se arate entuziaşti, iar aceştia au fost nerăbdători să se conformeze. În septembrie 1937, biroul NKVD din RSS Armeană s-a adresat Moscovei: „Vă cerem permisiunea de a împuşca un număr suplimentar de 700 de membri ai bandelor de daşnaci şi alte elemente antisovietice." Stalin a semnat o altă cerere asemănătoare, una dintre multele pe care el sau Molotov le-au semnat: „Cer ridicarea numărului de prizonieri din prima categorie, din regiunea Krasnoiarsk, la 6 600." Într-o şedință a Biroului Politic din februarie 1938, NKVD-ul din Ucraina a primit aprobare să aresteze un număr suplimentar de 30 000 de „culaci şi alte elemente antisovietice".[7]

O parte a populației sovietice a fost de acord cu noile arestări: dezvăluirea bruscă a existenței unui număr enorm de „duşmani", mulți dintre ei aflați chiar în eşaloanele superioare ale partidului, explică desigur de ce, în ciuda Marii Cotituri a lui Stalin, în ciuda colectivizării şi a planului cincinal, Uniunea Sovietică era încă atât de săracă şi de înapoiată. Majoritatea însă erau mult prea înspăimântați şi tulburați de spectacolul mărturisirilor făcute de revoluționari celebri sau de dispariţiile nocturne ale vecinilor pentru a-şi mai exprima vreo opinie despre ceea ce se întâmpla.

În interiorul Gulagului, epurările i-au afectat la început pe comandanții lagărelor – eliminându-i pe mulți dintre ei. Dacă 1937 avea să rămână în

memoria colectivă sovietică drept anul în care Revoluția şi-a devorat copiii, în sistemul lagărelor el avea să fie amintit drept anul în care Gulagul şi-a devorat întemeietorii, începând cu cei din vârf: Ghenrih Iagoda, şeful poliției secrete, căruia îi revenise cea mai mare responsabilitate în dezvoltarea sistemului lagărelor, a fost judecat şi împuşcat în 1938, după ce într-o scrisoare adresată Sovietului Suprem se rugase să-i fie cruțată viața: „Este greu să mori", scria omul care trimisese atâția oameni la moarte, „cad în genunchi înaintea poporului şi a partidului şi le cer să mă ierte şi să-mi cruțe viața."[8]

Succesorul lui Iagoda, piticul Nikolai Ejov (era înalt de numai 1,52 m) s-a debarasat imediat de prietenii şi de subordonații lui Iagoda prezenți în rândurile NKVD. I-a atacat şi familia (aşa cum a atacat şi familiile altora), arestându-i soția, părinții, surorile, nepoții şi nepoatele. Una dintre acestea îşi aminteşte reacția bunicii ei, mama lui Iagoda, în ziua când ea şi întreaga familie au fost trimise în exil:

> „Dacă ar fi aici Ghena (Iagoda) să vadă ce ne fac ei nouă", a şoptit cineva. Deodată, bunica, care nu a ridicat în viața ei vocea la nimeni, s-a întors către apartamentul gol şi a strigat tare: „Să-l ia dracu!" A trecut pragul şi a trântit uşa cu putere. Sunetul a răsunat pe scări precum ecoul acestui blestem matern.[9]

Mulți dintre şefii şi administratorii lagărelor, şcoliți şi promovați de Iagoda, i-au împărtăşit soarta. Alături de sute şi mii de alți cetățeni sovietici, ei au fost acuzați de uneltiri grave, arestați şi interogați în cadrul unor dosare complexe care puteau să implice sute de alte persoane. Unul dintre cele mai importante astfel de dosare a fost organizat în jurul lui Matvei Berman, şeful Gulagului între 1932 şi 1937. Anii petrecuți în slujba partidului – al cărui membru era din 1917 – nu i-au fost de nici un folos. În decembrie 1938, NKVD l-a acuzat pe Berman de „conducerea unei organizații teroriste şi de sabotaj trotkist de dreapta", prin care crease „condiții privilegiate" pentru deținuții din lagăre, slăbind premeditat „pregătirea militară şi politică" a gardienilor (de unde şi numărul mare de evadări) şi sabotând proiectele de construcție ale Gulagului (de unde şi ritmul lor scăzut de dezvoltare).

Berman nu a fost singurul care a căzut. Peste tot în Uniunea Sovietică comandanții de lagăre ale Gulagului şi membrii administrației sale au fost descoperiți ca făcând parte din aceeaşi „organizație trotkistă de dreapta" şi au fost condamnați dintr-o singură lovitură. Procesele-verbale ale acestor dosare au un caracter suprarealist, ca şi cum toate frustrările anilor precedenți (normele nerealizate, drumurile prost construite, fabricile abia funcționale construite de către deținuți) atinseseră apogeul.

De exemplu, Aleksandr Izrailev, adjunctul comandantului de la Uhtpecilag, a primit o condamnare pentru că „ar fi împiedicat dezvoltarea minelor de cărbune". Aleksandr Polisonov, un colonel care lucrase în divizia de gardieni a Gulagului, a fost acuzat că a creat camarazilor săi „condiții imposibile". Mihail Goskin, șeful departamentului Gulagului însărcinat cu construcția căilor ferate, a fost acuzat că „a elaborat planuri nerealiste" pentru linia de cale ferată Voloceavka–Komsomoleț. Isaak Ghinzburg, șef al secției medicale a Gulagului, a fost tras la răspundere pentru rata înaltă a mortalității printre deținuți și a fost acuzat că a creat condiții speciale pentru alți deținuți, contrarevoluționari, favorizându-le astfel eliberarea înainte de termen pe motiv de boală. Cei mai mulți dintre acești oameni au fost condamnați la moarte, deși câtorva li s-a comutat pedeapsa în ani de închisoare sau de lagăr și puțini au supraviețuit pentru a fi reabilitați în 1955.[10]

Un număr uimitor de mare de primi administratori ai Gulagului au avut aceeași soartă. Fiodor Eichmanns, fostul șef al SLON, mai târziu șef al Departamentului Special al OGPU, a fost împușcat în 1938. Lazar Kogan, al doilea șef al Gulagului, a fost împușcat în 1939. Succesorul lui Berman la șefia Gulagului, Izrail Pliner a rezistat doar un an în această funcție, fiind la rându-i împușcat în 1939.[11] Era ca și cum sistemul ar fi avut nevoie de o explicație pentru proasta sa funcționare, ca și cum ar fi avut nevoie de țapi ispășitori. Sau poate „sistem" nu este tocmai expresia potrivită. Poate că Stalin însuși avea nevoie să explice de ce proiectele sale minunat de bine planificate înaintau atât de lent și cu rezultate atât de inconsecvente.

Au existat și unele excepții ciudate în acest masacru generalizat. Asta se datora faptului că Stalin deținea controlul nu numai asupra celor care trebuiau arestați, dar tot el decidea uneori și cine *nu* trebuia arestat. Este extrem de bizar cum, în pofida faptului că aproape toți foștii săi colegi erau morți, Naftali Frenkel a reușit să scape de glonțul fatal. În 1937, el era șeful BAMlagului, lagărul care construia linia ferată Baikal–Amur, unul dintre cele mai haotice și mai înspăimântătoare lagăre situate în Extremul Orient. Când au fost arestați 48 de „troțkisti" din BAMlag, el nu s-a aflat totuși printre aceștia.

Absența lui de pe listele celor arestați devine și mai stranie, ținând cont că gazeta lagărului chiar îl atacase, acuzându-l în public de sabotaj. Totuși, dosarul lui a fost întârziat în chip misterios de la Moscova. Procurorul local al BAMlagului, care conducea investigațiile în cazul Frenkel, nu pricepea de fel pentru ce toată tergiversarea aceasta. „Nu înțeleg de ce această anchetă a fost pusă sub «decret special», sau de la cine a pornit această inițiativă",

i-a scris lui Andrei Vîşinski, procurorul-şef al Uniunii Sovietice. „Pe cine ar trebui să arestăm, dacă nu pe spionii diversionişti troţkişti?" Se pare că Stalin era încă foarte în măsură să-şi protejeze prietenii.[12]

Poate cea mai dramatică saga a unui şef de lagăr s-a petrecut la sfârşitul anului la Magadan şi a început cu arestarea lui Eduard Berzin, şeful Dalstroiului. În calitate de subaltern ce răspundea direct în faţa lui Iagoda, Berzin probabil a bănuit că ascensiunea lui va fi curând curmată. E posibil să-i fi trezit bănuieli şi venirea, în decembrie, a unui întreg grup de „adjuncţi" NKVD, printre care maiorul Pavlov, un ofiţer NKVD mai mare în grad decât el însuşi. Stalin avea obiceiul să le facă astfel cunoştinţă oficialilor ce urmau să fie dizgraţiaţi cu propriii lor succesori, însă Berzin n-a dat semn că ar bănui ceva. Când vasul cu nume de rău augur Nikolai Ejov a ancorat în Golful Nagaevo, având la bord noua echipă, Berzin i-a întâmpinat cu o fanfară. Apoi a petrecut câteva zile dând membrilor noii sale „echipe" toate detaliile privind atribuţiile lor (deşi aceştia practic l-au ignorat), pentru ca apoi să se îmbarce el însuşi pe Nikolai Ejov.

De la Vladivostok a continuat călătoria luând, firească, Transsiberianul spre Moscova. Deşi de la Vladivostok a plecat ca pasager la clasa I, Berzin a ajuns la Moscova deţinut. La numai 70 km de Moscova, în oraşul Aleksandrov, trenul s-a oprit într-o haltă. În mijlocul nopţii de 19 decembrie 1937, Berzin a fost arestat pe peronul gării, în afara capitalei, pentru a nu provoca agitaţie în centrul Moscovei, şi a fost dus pentru interogatoriu la Lubianka, închisoarea principală a Moscovei. A fost de îndată acuzat de „activităţi contrarevoluţionare, diversionism şi sabotaj". NKVD l-a învinuit de înfiinţarea unei „organizaţii diversioniste de sabotaj troţkiste la Kolîma", care, chipurile, trimitea transporturi maritime de aur guvernului japonez şi complota la preluarea controlului asupra Rusiei extrem-orientale de către japonezi. De asemenea, a fost acuzat de spionaj în favoarea Angliei şi Germaniei. Şeful Dalstroiului fusese fără îndoială un om ocupat. A fost împuşcat, în august 1938, în beciurile închisorii Lubianka.

Absurditatea acuzaţiilor nu i-a abătut pe anchetatori de la obiectivele lor. Mişcându-se rapid, Pavlov a arestat, până la sfârşitul lui decembrie, pe majoritatea subalternilor lui Berzin. I.G. Filipov, şeful lagărului Sevvostlag, a făcut, sub tortură, o mărturisire completă, care îi implica practic pe toţi. Mărturisind că îl „recrutase" pe Berzin încă din 1934, el a recunoscut că „organizaţia lor antisovietică" plănuise să răstoarne guvernul sovietic prin intermediul unei „mişcări armate împotriva puterii sovietice la Kolîma... Pregătirea şi ducerea la îndeplinire a unor acte teroriste îndreptate împotriva conducătorilor partidului comunist şi a guvernului sovietic... incitarea

populației băștinașe... și încurajarea unui sabotaj general". Mâna dreaptă a lui Berzin, Lev Epștein, a mărturisit ulterior că „a adunat și furnizat informații secrete pentru Franța și Japonia, organizând activități de sabotaj și diversionism". Medicul-șef al policlinicii din Magadan a fost acuzat că întreținuse „legături cu străini și escroci". Când totul s-a terminat, sute de oameni care avuseseră vreo legătură cu Berzin, de la geologi la funcționari și ingineri, erau ori morți, ori deveniseră la rândul lor deținuți.[13]

Privind experiența lor retrospectiv, constatăm că elita Kolîmei nu a fost singura rețea de putere eliminată în 1937 și 1938. La sfârșitul anului, Stalin epurase din Armata Roșie o serie întreagă de oameni de prim calibru, printre care adjunctul Comisarului Poporului pentru Apărare, mareșalul Tuhacevski, comandanți de armată precum Iona Iakir, Uborevici și alții. Împreună cu soțiile și copiii lor, cei mai mulți dintre ei au fost împușcati, iar alții au fost trimiși în lagăr.[14] Cadre din partidul comunist au avut o soartă asemănătoare. Epurarea i-a atins nu numai pe dușmanii potențiali ai lui Stalin din conducerea partidului, dar și pe membrii elitei de partid din provincie, pe prim-secretarii de partid, pe șefii consiliilor locale și regionale, precum și pe conducătorii întreprinderilor și instituțiilor importante.

Valul de arestări a fost atât de complex în unele locuri și în cadrul anumitor clase sociale, scrie mai târziu Elena Sidorkina, ea însăși arestată în noiembrie 1937, încât „nimeni nu știa ce va aduce ziua de mâine. Oamenilor le era frică să vorbească între ei sau să se întâlnească unii cu alții, în special familiile în care tatăl sau mama fuseseră deja «izolați». Cei câțiva îndeajuns de inconștienți ca să le ia apararea celor arestați aveau să fie automat selectați și ei pentru «izolare»".[15]

Dar nu toată lumea a murit, și nu toate lagărele au fost rase de pe fața pământului. În realitate, șefii unor lagăre mai obscure chiar o duceau mai bine decât un ofițer NKVD obișnuit, așa cum reiese din cazul lui V.A. Barananov, unul dintre protejații lui Iagoda. În 1935, pe vremea când era adjunctul comandantului de la Dmitlag, Barabanov a fost arestat, împreună cu un coleg, fiindcă sosise în lagăr „în stare de ebrietate". Ca urmare, și-a pierdut slujba, a primit o pedeapsă ușoară cu închisoarea, iar în 1938, când a avut loc arestarea în masă a acoliților lui Iagoda, el lucra într-un lagăr din nordul îndepărtat. În haosul general, s-a uitat de existența lui. În 1954, când slăbiciunea lui pentru alcool a fost dată uitării, a fost din nou înaintat în grad și a devenit comandant adjunct al întregului sistem al Gulagului.[16]

1937 a rămas în memoria colectivă a lagărelor nu doar ca anul Marii Terori. A fost și anul în care propaganda privind succesul reeducării infrac-

torilor a încetat în cele din urmă, odată cu orice altă fățărnicie legată de acest ideal. Acest lucru s-a datorat în parte executării şi arestării celor care fuseseră cel mai strâns legați de campanie. Iagoda, un nume încă asociat de majoritatea oamenilor cu înființarea Canalului de la Marea Albă, murise. Maxim Gorki murise şi el subit în iunie 1936. I.L. Averbah, colaboratorul lui Gorki la *Kanal imeni Stalina* şi autor al lucrării *De la delict la muncă*, un volum dedicat ulterior Canalului Volga–Moscova, fusese demascat ca troțkist şi arestat în aprilie 1937. Acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu alți scriitori care făcuseră parte din grupul de la Canalul de la Marea Albă condus de Gorki.[17]

Însă această schimbare are ea însăşi cauze mai ascunse. Pe măsură ce discursul politic a devenit mai radical, iar vânătoarea de delicte politice s-a intensificat, situația lagărelor, unde se regăseau deținuții periculoşi din punct de vedere politic, s-a schimbat şi ea. Într-o țară cuprinsă de paranoia şi mania spionilor, însăşi existența lagărelor pentru „duşmani" şi „sabotori" devenise, dacă nu chiar un secret (deținuții ce lucrau la drumuri sau la blocurile de apartamente aveau să devină o privelişte obişnuită în multe oraşe mari în anii '40), atunci cel puțin un subiect niciodată discutat în public. Piesa lui Nikolai Pogodin *Aristocrații* a fost interzisă în 1937, pentru a fi readusă la lumină, deşi pentru o scurtă perioadă, în 1956, după moartea lui Stalin.[18] Lucrarea lui Gorki *Kanal imeni Stalina* a fost de asemenea trecută pe lista cărților interzise, din motive care rămân neclare. Poate că noua conducere NKVD nu mai putea înghiți laudele înflăcărate la adresa dizgrațiatului Iagoda. Sau poate că reprezentarea plină de strălucire a succesului reeducării „duşmanilor" nu mai avea sens într-o perioadă în care la tot pasul se iveau noi duşmani, iar sute de mii dintre ei erau executați, în loc să fie îndreptați. Desigur, era greu să împaci poveştile răspândite chiar de ei despre cekişti blânzi şi atoateştiutori cu epurările masive întreprinse de NKVD.

Din dorința de a nu părea îngăduitori în misiunea lor de a-i izola pe detractorii regimului, comandamentul de la Moscova al Gulagului a emis de asemenea noi reglementări secrete, care presupuneau alte costuri uriaşe. Toată corespondența trebuia trimisă acum prin curier special. Numai în 1940, curierii NKVD au avut de transmis 24 de milioane de mesaje secrete. Cei care scriau scrisori destinate lagărelor le expediau acum la căsuțele poştale ale serviciului, deoarece adresa lagărelor rămânea secretă. Lagărele au dispărut la rândul lor de pe hartă. Chiar şi corespondența din interiorul NKVD-ului numea lagărele, eufemistic, „obiecte speciale" (*speţobekti*) sau „subdiviziuni" (*podrazdelenia*), cu scopul de a tăinui activitatea lor reală.[19]

În cazul rapoartelor specifice privind atât lagărele, cât şi activităţile celor aflaţi între zidurile lor, NKVD a stabilit un cod complicat care putea fi folosit în telegrame obişnuite. Un document din 1940 înşiră aceste nume de cod, de o creativitate stranie. Femeile însărcinate erau numite „cărţi", iar femeile cu copii, „chitanţe". Bărbaţii, în schimb, erau „bilanţuri". Deportaţii deveneau „resturi", iar deţinuţii aflaţi sub anchetă „plicuri". Un lagăr era un „trust", o diviziune a lagărului era o „fabrică". Numele unui lagăr fusese codificat în „Liber".[20]

Şi limbajul folosit în lagăre a fost schimbat. Până în toamna anului 1937, documentele oficiale şi scrisorile făceau frecvent referire la deţinuţii din lagăre în funcţie de specializarea acestora, numindu-i simplu, de exemplu, „tăietori de lemne". În 1940, un deţinut nu mai era tăietor de lemne, ci pur şi simplu deţinut: un *zakliucenii* sau *z/k*, cum apare în cele mai multe documente, şi pronuntat *zek*.[21] Un grup de deţinuţi devenise un *kontighent* („contingent" sau „cotă"), un termen birocratic, impersonal. De asemenea, deţinuţii nu mai puteau să dobândească mult râvnitul titlu de stahanovist: unul dintre administratorii de lagăr a trimis o scrisoare indignată subalternilor săi, dându-le ordinul să vorbească despre deţinuţii harnici ca despre nişte „deţinuţi care muncesc ca nişte muncitori de şoc", sau „deţinuţi care lucrează după metodele stahanoviste de lucru".

Orice utilizare favorabilă a termenului de „deţinut politic" dispăruse, desigur, de mult timp. Privilegiile prizonierilor politici socialişti luaseră sfârşit odată cu transferarea lor de la Soloveţki, în 1925. Acum însă, termenul de „deţinut politic" trecuse printr-un proces amplu de transformare. El includea orice condamnat în baza abominabilului Articol 58 al Codului penal, care prevedea orice delict „contrarevoluţionar", şi avea conotaţii negative accentuate. Deţinuţii politici – numiţi uneori „KR" (contrarevoluţionari) *kontra* sau *kontrik* – erau tot mai des indicaţi prin intermediul apelativului *vraghi naroda*: „duşmani ai poporului".[22]

Termenul, un epitet iacobin întrebuinţat pentru prima dată de Lenin în 1917, a fost reintrodus de Stalin în 1927 pentru a se referi la Troţki şi la adepţii lui. El a început să aibă un înţeles mai larg în 1936, după ce o scrisoare secretă „avându-l pe Stalin drept autor", în opinia lui Dmitri Volkogonov, biograful rus al lui Stalin, a fost expediată de la Comitetul Central către organizaţiile regionale şi republicane ale partidului. Scrisoarea explică faptul că, atunci când un duşman al poporului „se înfăţişează ca fiind blând şi inofensiv", el a făcut tot posibilul „ca să se strecoare pe furiş în socialism", chiar dacă „i se opune în secret". Duşmanii, cu alte cuvinte, nu mai pot fi identificaţi după opiniile lor, declarate public. Viitorul şef al NKVD, Lavrenti

Beria, avea să-l citeze deseori pe Stalin, notând că „duşmanul poporului nu este doar cel care comite sabotajul, ci şi acela care se îndoieşte de justeţea măsurilor luate de Partid". Aşadar, „duşman" putea fi oricine se împotrivea conducerii lui Stalin, pentru orice motiv, chiar dacă nu o declarase în public.[23]

În cadrul lagărelor, „duşmanul poporului" devenise acum un termen folosit în documentele oficiale. Femeile au fost arestate ca „soţii de duşmani ai poporului", în baza unui decret din 1937 al NKVD, care făcea posibile aceste arestări, iar acelaşi decret s-a aplicat şi copiilor. Oficial, ei erau condamnaţi ca „CiSVR" – „membru al familiei unui duşman al revoluţiei".[24] Multe dintre „soţii" erau întemniţate în lagărul de la Temnikovski, cunoscut şi sub numele de Temlag, în Republica Mordovia, din Rusia Centrală. Soţia lui Buharin, liderul căzut în dizgraţie, Anna Larina, spunea mai târziu: „Acolo devenisem egale în suferinţă, familia lui Tuhacevski şi a lui Iakir, a lui Buharin şi a lui Radek, a lui Uborevici şi a lui Gamarnik: «O nenorocire împărtăşită este o nenorocire pe jumătate!»"[25]

O altă supravieţuitoare din Temlag, Galina Levinson, îşi aminteşte că regimul de lagăr fusese relativ permisiv, poate fiindcă „noi nu eram condamnate, noi eram doar «soţii»". Majoritatea femeilor din lagăr, notează ea, erau persoane care până atunci fuseseră „cetăţeni sovietici model" şi care erau încă încredinţate că arestarea lor s-a datorat uneltirilor vreunei organizaţii fasciste secrete din interiorul partidului. Câteva dintre ele îşi petreceau timpul cu redactarea scrisorilor zilnice adresate lui Stalin şi Comitetului Central, în care se plângeau mânioase de complotul care fusese pus la cale împotriva lor.[26]

Pe lângă accepţia sa oficială, sintagma „duşman al poporului" a evoluat în 1937 către o întrebuinţare abuzivă. Încă de pe vremea lagărului din Soloveţki, fondatorii şi proiectanţii lagărelor organizaseră sistemul în jurul ideii că prizonierii nu sunt fiinţe umane, ci mai curând „unităţi de muncă". Chiar şi pe durata construcţiei Canalului de la Marea Albă, Maxim Gorki îi descrisese pe culaci ca fiind „pe jumătate animale".[27] Acum însă, propaganda îi situa pe „duşmani" chiar mai prejos decât o vită cu două picioare. La sfârşitul anilor '30, inclusiv Stalin a început să se refere public la „duşmanii poporului", numindu-i „paraziţi", „murdării" şi „gunoaie", sau uneori simplu „buruieni" care trebuie plivite.[28]

Mesajul era clar: *zekii* nu mai erau consideraţi cetăţeni deplini ai Uniunii Sovietice, asta dacă mai erau văzuţi în general ca oameni. Aşa cum remarca un prizonier, erau supuşi unei „excomunicări din viaţa politică, fără a li se permite să ia parte la liturghiile şi ritualurile ei sacre".[29] După 1937, gardienii nu mai foloseau cuvântul *tovarişci* sau „tovăraş" pentru a se adresa deţinuţilor,

iar deținuții puteau fi bătuți dacă îl foloseau atunci când se adresau gardienilor, cărora trebuia să le spună *grajdanin* sau „cetățene." Fotografiile lui Stalin sau a altor lideri politici n-au mai fost atârnate niciodată pe pereții închisorilor sau lagărelor. O imagine relativ obișnuită la jumătatea anilor '30 (un tren transportând deținuți, vagoane împodobite cu portretele lui Stalin și inscripții declarând că pasagerii erau stahanoviști) devine de neconceput după 1937. La fel avea să se întâmple și cu sărbătorirea zilei muncitorilor, 1 Mai, așa cum se făcea pe vremuri în fortăreața Solovețki.[30]

Mulți străini au fost surprinși de efectul puternic pe care l-a avut „excomunicarea" din societate asupra deținuților sovietici. Un deținut francez, Jacques Rossi, autor al cărții *Manualul Gulagului*, un ghid enciclopedic al vieții din lagăr, scrie că termenul „tovarăș" îi putea însufleți pe prizonierii care nu-l mai auziseră de mult timp. „O brigadă care tocmai își terminase schimbul de 11 ore și jumătate a fost de acord să stea să lucreze și în următorul schimb doar pentru că inginerul-șef le-a spus prizonierilor «vă cer să faceți acest lucru, *tovarăși*»".[31]

Procesul de abrutizare a „deținuților politici" a fost urmat de o foarte distinctă și, în unele locuri, drastică schimbare a condițiilor de viață. Gulagul anilor '30 fusese în mare măsură prost organizat, adeseori crud și uneori mortal. Cu toate acestea, în unele locuri și în anumite momente ale anilor '30, chiar și prizonierilor politici li se oferise o posibilitate reală de a-și dobândi iertarea. Muncitorii de la Canalul de la Marea Albă puteau citi ziarul *Perekovka*, al cărui nume însemna „reclădire". Concluzia piesei lui Pogodin *Aristocrații* înfățișa „convertirea" unui fost sabotor. Flora Leipman – fiica unei scoțience măritate cu un rus care se stabilise la Sankt-Petersburg și care fusese arestată imediat ca spioană – și-a vizitat în 1934 mama închisă într-un lagăr forestier din nord și a descoperit că „până și acolo exista un dram de omenie printre gardieni și deținuți, fiindcă KGB-ul nu era încă atât de dezvoltat și de preocupat de aspectele psihologice, așa cum avea să devină câțiva ani mai târziu".[32] Leipman știa despre ce vorbea, întrucât ea însăși a ajuns deținută, „câțiva ani mai târziu". Căci, după 1937, atitudinea regimului sovietic s-a schimbat cu adevărat, în special față de cei arestați în baza Articolului 58 din Codul penal, cel referitor la infracțiunile „contrarevoluționare."

În lagăre, deținuții politici au fost luați de la sarcinile pe care le avuseseră în planificare sau proiectare și obligați să se întoarcă la „munca generală", ceea ce însemna muncă fizică necalificată în mine și păduri: „dușmanii" nu mai puteau ocupa nici o poziție importantă, de teamă că ar putea să se dedea actelor de sabotaj. Noul șef al Dalstroiului, Pavlov, a

semnat personal ordinul care stabilea ca un deţinut geolog, I.S. Davidenko, să fie „folosit la munca de jos şi în nici un caz să i se permită să lucreze de unul singur. Activităţile lui Davidenko ar trebui controlate cu grijă şi supuse unei supravegheri zilnice".[33] Într-un raport întocmit în februarie 1939, comandantul Belbaltlagului pretindea şi el că îi „înlăturase pe toţi muncitorii nedemni de încredere politică", şi în special „pe toţi vechii deţinuţi, condamnaţi pentru delicte contrarevoluţionare". Începând de atunci, el se angaja ca muncile tehnice şi cele administrative să fie încredinţate „comuniştilor, comsomoliştilor (membri ai organizaţiei comuniste de tineret) şi specialiştilor de încredere".[34] Este evident că productivitatea economică nu mai constituia prioritatea principală a lagărelor.

În întregul sistem, regimul lagărelor s-a înăsprit atât pentru infractorii obişnuiţi, cât şi pentru deţinuţii politici. Raţiile de pâine pentru „muncile generale" la începutul anilor '30 puteau să se ridice la un kilogram pe zi, chiar şi pentru aceia care nu îndepliniseră norma în proporţie de sută la sută, şi până la două kilograme pentru stahanovişti. În principalele *lagpunkte* de la Canalul de la Marea Albă, se dădea carne de 12 ori pe lună.[35] La sfârşitul deceniului, raţiile garantate se înjumătăţiseră cel puţin, ajungând la 400–500 de grame de pâine, iar cei care îndeplineau norma în proporţie de sută la sută primeau un supliment de 200 de grame. Raţia celor pedepsiţi a scăzut la 300 de grame.[36] Vorbind despre această perioadă de la Kolîma, Varlam Şalamov scrie că

> pentru a ajunge dintr-un bărbat tânăr şi sănătos, aflat la începutul carierei de spălat aurul în aerul rece şi tare, un „muribund" amărât, e nevoie de numai 20–30 de zile cu 16 ore de muncă pe zi, fără zile libere, la care se adaugă înfometarea continuă, îmbrăcămintea formată doar din zdrenţe, nopţile cu minus 15 grade într-un cort de pânză plin de găuri... din brigăzile întregi de oameni care au început sezonul mineritului de aur, nu avea să supravieţuiască nici măcar o persoană, cu excepţia brigadierului, a infirmierului şi a câtorva dintre prietenii apropiaţi ai brigadierului.[37]

Condiţiile s-au înrăutăţit şi din cauză că numărul deţinuţilor creştea, în unele locuri cu o rapiditate uimitoare. E adevărat că Biroul Politic încercase să se pregătească din timp pentru acest aflux, recomandând Gulagului, în 1937, să înceapă construirea altor cinci noi lagăre specializate în prelucrarea lemnului în regiunea Komi, dar şi a multor altora şi „în regiunile îndepărtate din Kazahstan". Pentru a grăbi lucrările de construcţie, Gulagul primise chiar „un avans de 10 milioane de ruble" pentru organizarea acestor noi lagăre. În plus, comisarii poporului pentru Apărare, Sănătate şi Silvicultură au fost însărcinaţi să găsească 240 de ofiţeri comandanţi şi activişti, 150 de fizicieni, 400 de cadre medicale, 10 specialişti eminenţi în

silvicultură şi „50 de absolvenţi ai Academiei de Tehnologie Forestieră de la Leningrad" pentru a începe imediat lucrul în Gulag.[38]

Cu toate acestea, lagărele existente au fost din nou luate cu asalt de noi recruţi, şi suprapopularea de la începutul anilor '30 s-a petrecut din nou. Într-un *lagpunkt* construit pentru 250–300 de oameni din cadrul Siblag, lagărul forestier din Siberia, apreciază un supravieţuitor, numărul real al prizonierilor depăşea 17 000, în 1937. Chiar dacă numărul real ar fi reprezentat doar un sfert din această cifră, această exagerare arată cât de înghesuiţi se simţeau prizonierii acolo. În lipsa barăcilor, s-au construit *zemlianki*, bordeie săpate în pământ; şi acestea erau atât de aglomerate, încât „era imposibil să te mişti, fără să calci pe mâna cuiva". Prizonierii refuzau să iasă afară de frică să nu-şi piardă locul pe jos. Nu existau castroane, linguri, iar cozile la mâncare erau interminabile. Când a izbucnit o epidemie de dizenterie, deţinuţii au murit pe capete.

Într-o şedinţă de partid ulterioară, chiar şi administratorul lagărului Siblag îşi amintea solemn de „lecţia cumplită a anului 1938", şi nu în ultimul rând de „numărul de zile de muncă pierdute" în timpul acestei crize.[39] Peste tot în sistemul lagărelor numărul de decese s-a dublat oficial între 1937–1938. Nu există statistici disponibile peste tot, însă rata mortalităţii este apreciată ca fiind mai mare în lagărele din nordul îndepărtat (Kolîma, Vorkuta, Norilsk), în lagărele unde fuseseră trimişi deţinuţi politici în număr mare.[40]

Nu se murea doar din cauza înfometării şi a muncii excesive. În atmosfera nou creată, încarcerarea duşmanilor începuse să pară insuficientă: era mai bine dacă ei încetau cu totul să existe. Astfel, pe 30 iulie 1937, NKVD, legat de represiunea „vechilor culaci, hoţi şi alte elemente antisovietice" şi de alte persoane care trebuiau executate, a emis un ordin care includea numărul de deţinuţi din Gulag.[41] Astfel, pe 25 august 1937, Ejov a semnat un alt ordin care cerea executarea unor prizonieri ţinuţi în închisorile politice de maximă siguranţă. NKVD-ul, spune el, trebuie „să încheie în termen de două luni operaţiunea de reprimare a celor mai active elemente contrarevoluţionare... cei condamnaţi pentru spionaj, diversionism, terorism, activităţi revoluţionare şi banditism, precum şi cei condamnaţi pentru apartenenţă la partide antisovietice".[42]

El i-a alăturat deţinuţilor politici pe „banditii şi elementele infracţionale" ce operau în Soloveţki, care, la acea vreme, fusese la rândul ei transformată într-o închisoare politică de maximă siguranţă. Pentru Soloveţki, cota fusese stabilită: 1 200 de deţinuţi deja închişi la Soloveţki trebuiau împuşcaţi. Un martor îşi aminteşte ziua în care unii dintre ei au fost luaţi pe sus:

Pe neaşteptate, toată lumea a fost scoasă din celulele deschise ale fortăreţei pentru o numărătoare generală. La această numărătoare, ei au citit o listă enormă cu nume – câteva sute, care urmau a fi duşi în altă parte. Li s-au dat două ore pentru a se pregăti, iar după aceea trebuiau să se întâlnească din nou în aceeaşi curte interioară. A urmat o confuzie cumplită. Unii alergau să-şi găsească lucrurile, alţii să-şi ia rămas-bun de la prieteni. În două ore, cei mai mulţi dintre cei care trebuiau să fie mutaţi erau gata... coloanele de prizonieri plecau, cărând valize şi desagi...[43]

Se pare că unii aveau la ei cuţite, de care s-au folosit mai târziu ca să-i atace pe cei puşi să-i execute, în apropierea satului Sandormoh, în Karelia de Nord, rănindu-i grav. După acest incident, NKVD avea să-i dezbrace pe deţinuţi, lăsându-i doar în lenjeria de corp, înainte de a-i împuşca. Mai târziu, reprezentantul NKVD însărcinat cu operaţiunea a fost răsplătit cu un „cadou de valoare", aşa cum arată arhivele, pentru meritele sale în îndeplinirea sarcinii. Însă, câteva luni mai târziu, a fost şi el împuşcat.[44]

În Soloveţki, deţinuţii care urmau să fie împuşcaţi se pare că au fost aleşi la întâmplare. În unele lagăre însă, administratorii au profitat de această ocazie pentru a se debarasa de deţinuţii extrem de dificili. Acelaşi lucru probabil că s-a petrecut şi la Vorkuta, unde mulţi dintre deţinuţii selectaţi erau foşti troţkişti – discipoli adevăraţi ai lui Troţki, în sensul că unii dintre aceştia fuseseră implicaţi în revolte ale deţinuţilor şi alte rebeliuni. Un martor ocular îşi aminteşte că la începutul iernii 1937–1938 administraţia lagărului Vorkuta închisese aproximativ 1 200 de persoane, majoritatea troţkişti, dar provenind şi din alte categorii de deţinuţi politici, plus o mână de deţinuţi de drept comun, într-o fabrică de cărămidă abandonată şi într-un şir de corturi mari şi aglomerate („ce dădeau pe dinafară"). Prizonierii nu primeau mâncare caldă deloc: „raţia zilnică consta în numai 400 de grame de pâine pe jumătate uscată".[45] Au rămas acolo până la sfârşitul lui martie, când a sosit de la Moscova un grup de ofiţeri NKVD. Aceştia au format o „comisie specială" care i-a scos afară pe deţinuţi în grupuri de câte patruzeci. Spunându-li-se că pleacă pentru a efectua un transport, fiecare deţinut a primit câte o bucată de pâine. Cei rămaşi în cort auzeau cum erau mânaţi de la spate – „şi apoi zgomotul împuşcăturilor".

În cort atmosfera devenise insuportabilă. Un ţăran închis pentru „speculă" (vânduse un purcel în târg) zăcea pe prici, cu ochii deschişi, fără reacţie. „Ce treabă am eu cu voi, deţinuţii politici?" gemea el din când în când. „Voi luptaţi pentru putere, pentru funcţii, eu nu lupt decât pentru viaţa mea." Un alt bărbat s-a sinucis, potrivit aceluiaşi martor ocular. Doi şi-au pierdut minţile. La sfârşit, când mai rămăseseră în jur de 100 de oameni, împuşcăturile s-au oprit, la fel de brusc şi de inexplicabil pe cum

începuseră. Şefii NKVD s-au întors la Moscova. Prizonierii rămaşi s-au întors în mine. În tot lagărul au fost ucişi în jur de 2 000 de deţinuţi.

Nu întotdeauna Stalin şi Ejov au trimis oameni de la Moscova pentru a duce la îndeplinire asemenea sarcini. Pentru a grăbi eliminarea deţinuţilor în întreaga ţară, NKVD a organizat şi aşa-zisele troici, care funcţionau atât în lagăre, cât şi în afara lor. O troică este exact ceea ce spune numele ei: trei oameni, de obicei şeful regional al NKVD, prim-secretarul de partid din provincie şi un reprezentant al procuraturii sau al autorităţilor locale. Împreună, aceştia avea dreptul să dea o sentinţă în cazul unui deţinut, în absenţa lui, fără ca acesta să ceară dreptul la judecător, juraţi, avocat sau proces.[46]

Odată organizate, troicile s-au mişcat repede. Pe 20 septembire 1937, o zi ca oricare alta, cum părea la început, troica din Republica Karelia a condamnat 231 de deţinuţi din Belbaltlag, lagărul Canalului de la Marea Albă. Lucrând fără pauză 10 ore, troica n-a pierdut mai mult de 3 minute ca să examineze cazul fiecăruia dintre prizonieri. Cei mai mulţi dintre deţinuţii osândiţi fuseseră condamnaţi cu mult înainte, la începutul anilor '30. Acum, ei erau acuzaţi de noi infracţiuni, legate de obicei de comportament necorespunzător sau de slaba participare la viaţa din lagăr. Printre ei erau foşti deţinuţi politici – menşevici, anarhişti, social-democraţi –, o fostă călugăriţă care „refuzase să muncească pentru autorităţile sovietice", precum şi un culac care lucrase în lagăr ca bucătar. El a fost acuzat de crearea unei stări de nemulţumire printre muncitorii stahanovişti. Autorităţile au pretins că bucătarul i-a lăsat intenţionat pe muncitorii fruntaşi să stea la „cozi lungi, asta după ce mai devreme dăduse de mâncare deţinuţilor obişnuiţi".[47]

Isteria nu a mai durat mult. În noiembrie 1938, execuţiile în masă s-au oprit brusc, atât în lagăre, cât şi în restul ţării. Poate că epurarea mersese prea departe, chiar şi pentru gusturile lui Stalin. Poate că pur şi simplu realizase ceea ce-şi propusese iniţial. Sau poate pricinuise prea multe dificultăţi unei economii încă fragile. Indiferent de motive, Stalin a declarat în faţa delegaţilor la Congresul partidului, în martie 1939, că epurările au comportat „mai multe greşeli decât ne-am fi aşteptat".[48]

Nimeni nu şi-a cerut scuze şi nimeni nu a regretat nimic, la fel cum nimeni nu a fost vreodată pedepsit. Cu doar câteva luni înainte, Stalin trimisese o circulară tuturor şefilor NKVD, felicitându-i că au „repurtat o victorie zdrobitoare împotriva spionilor, agenţilor infiltraţi ai serviciilor străine de spionaj" şi pentru că au „epurat ţara de elementele subversive, insurecţionale şi de spionaj". Abia după asta a scos în evidenţă unele dintre

„deficienţele" operaţiunii, cum ar fi „simplificarea procedurii de anchetă", lipsa martorilor sau probarea dovezilor.[49]

Însă nici epurările din rândurile NKVD nu s-au oprit vreodată complet. Stalin l-a înlăturat din funcţie pe Nikolai Ejov, autorul presupus al tuturor „greşelilor", în noiembrie 1938, şi l-a condamnat la moarte. Execuţia a avut loc în 1940, după ce Ejov a pledat pentru viaţa lui, exact cum o făcuse Iagoda înaintea lui: „Spuneţi-i lui Stalin că voi muri cu numele lui pe buze."[50]

Protejaţii lui Ejov au căzut odată cu el, aşa cum se întâmplase cu acoliţii lui Iagoda în urmă cu câţiva ani. În celula ei, deţinuta Evghenia Ghinzburg a observat într-o zi că regulamentul închisorii a fost smuls de pe perete. Când a fost pus la loc, colţul din stânga sus, unde pe vremuri se putea citi „Se aprobă, Ejov, Comisar General al Securităţii de Stat", fusese acoperit cu hârtie albă. Schimbările nu s-au oprit însă aici. „Mai întâi numele Weinstock (comandantul închisorii) a fost şters şi înlocuit cu Antonov. Apoi şi Antonov a dispărut, şi în locul lui se putea citi: Administrator-şef al închisorii. «Asta o să-i scutească să-l schimbe aşa de des», am râs cu toţii."[51]

Productivitatea din sistemul lagărelor a continuat să scadă. În Uhtpecilag, execuţiile în masă, numărul tot mai mare de deţinuţi slăbiţi şi bolnavi şi pierderea deţinuţilor calificaţi, toate au dus la scăderea rapidă a producţiei lagărului din 1936 şi până în 1937. În iulie 1938, a fost convocată o comisie specială a Gulagului pentru a discuta deficitul uriaş de la Uhtpecilag.[52] Productivitatea minelor de aur de la Kolîma scăzuse şi ea. Nici măcar afluxul fabulos de noi deţinuţi nu a reuşit să ridice cantitatea de aur extras din mine la un nivel comparabil cu cele din trecut. Înainte de a fi înlăturat, chiar Ejov a cerut alocarea unor sume mai mari care să fie investite în modernizarea tehnologiei de minerit depăşite – de parcă asta ar fi fost adevărata problemă.[53]

Pe de altă parte, comandantul de la Belbatlag – cel care se lăudase atât de mult cu succesele lui în înlăturarea deţinuţilor politici din conducerea administrativă – clama o „nevoie urgentă de personal administrativ şi tehnic". Desigur că epurarea „însănătoşise" conducerea tehnică a lagărului din punct de vedere politic, scria el prudent, dar „a agravat şi deficienţele". De exemplu, în cea de-a paisprezecea divizie din lagărul său erau 12 500 de deţinuţi, dintre care doar 657 nu erau politici. Dintre aceştia, majoritatea aveau însă condamnări penale foarte severe, ceea ce îi făcea inapţi să lucreze ca specialişti sau administratori, iar alţi 184 erau analfabeţi – rămânând doar 70 care puteau fi folosiţi ca funcţionari sau ingineri.[54]

Per total, cifra de afaceri a lagărelor NKVD, potrivit statisticilor oficiale, a scăzut de la 3,5 miliarde de ruble în 1936, la 2 miliarde în 1937.

Valoarea producției industriale globale a scăzut de asemenea de la 1,1 miliarde de ruble la 945 de milioane de ruble.[55]

Lipsa profitului și imensa degringoladă prezentă în majoritatea lagărelor, precum și numărul tot mai mare de deținuți bolnavi și muribunzi nu au trecut neobservate la Moscova. Discuții extrem de realiste pe tema economiei lagărelor au avut loc în cadrul ședințelor organizației de partid a administrației centrale a Gulagului. La o astfel de ședință, ținută în aprilie 1938, un birocrat s-a plâns de „haosul și dezordinea" din lagărele de la Komi. El îi acuza de asemenea pe comandanții lagărului Norilsk că ar fi construit o uzină producătoare de nichel „prost concepută" și că ar fi irosit astfel o sumă mare de bani. În legătură cu sumele cheltuite pe construirea de noi lagăre în silvicultură, un alt administrator își exprima nemulțumirea spunând că „ne-am fi putut aștepta la mai mult. Lagărele noastre nu sunt organizate metodic. Multe clădiri au fost construite pe terenuri mlăștinoase, iar acum trebuie mutate".

În aprilie 1939, reclamațiile au devenit și mai grave. Lagărele din nord se confruntau cu „o situație deosebit de dificilă în privința necesarului de alimente" care a dus la un „procent uriaș de muncitori slabi, la un procent uriaș de muncitori care nu pot lucra deloc și la o rată ridicată a mortalității și îmbolnăvirii".[56] În același an, Consiliul Comisarilor Poporului a recunoscut că mai mult de 60% dintre persoanele deținute în lagăre sufereau de pelagră și de alte boli datorate subnutriției.[57]

Bineînțeles, Marea Teroare nu era reponsabilă de toate aceste probleme. Cum s-a mai spus, nici măcar lagărul forestier al lui Frenkel, atât de admirat de Stalin, nu a adus vreodată profit.[58] Munca forțată prestată de deținuți a fost dintotdeauna – și așa va rămâne mereu – mult mai puțin productivă decât munca liberă. Însă această lecție nu fusese încă învățată. Când Ejov a fost înlăturat de la putere, în noiembrie 1938, cel care l-a înlocuit la șefia NKVD, Lavrenti Beria, a dat startul, aproape imediat, unui proces de schimbare a regimului intern al lagărelor, a înlocuit regulamentele, a simplificat și a eficientizat procedurile, totul cu scopul de a reda lagărelor locul dorit de Stalin: în centrul economiei sovietice.

Beria nu ajunsese (încă) la concluzia că sistemul lagărelor în sine era neproductiv, generând risipă prin însăși natura lui. Dimpotrivă, el părea să creadă că responsabilii din conducerea sistemului fuseseră incompetenți. Acum el era însă hotărât să transforme lagărele într-o componentă cu adevărat profitabilă a economiei sovietice, de data aceasta de-adevărat.

Beria nu a eliberat (nici atunci, nici mai târziu) un număr mare de deținuți condamnați pe nedrept (chiar dacă NKVD i-a lăsat pe unii dintre ei să

iasă din închisori). Lagărele nu au devenit (nici atunci, nici mai târziu) cât de cât mai umane. Dezumanizarea „duşmanilor" a continuat să persiste în limbajul gardienilor şi al administratoriilor lagărelor până la moartea lui Stalin. Tratamentele inumane aplicate deţinuţilor politici şi de fapt tuturor deţinuţilor au continuat. În 1939, sub atenta supraveghere a lui Beria, la minele de uraniu de la Kolîma au început să lucreze primii deţinuţi fără a fi protejaţi în vreun fel împotriva radiaţilor.[59] Beria n-a schimbat decât un singur aspect al sistemului: le-a cerut comandanţilor de lagăre să ţină în viaţă cât mai mulţi deţinuţi şi să-i folosească cât mai bine.

Deşi această strategie n-a fost niciodată prea clară, în realitate Beria a renunţat şi la interdicţia de a-i pune pe deţinuţii politici cu competenţe tehnice, ştiinţifice şi inginereşti să lucreze pe posturi de tehnicieni în lagăre. De la caz la caz, comandanţii lagărelor erau încă circumspecţi în a-i folosi pe deţinuţii politici ca „specialişti", situaţie care nu se va schimba până la dispariţia Gulagului, la jumătatea anilor '50. Chiar şi în 1948, diferite subdiviziuni ale serviciilor de securitate încă nu căzuseră de acord dacă deţinuţilor politici ar trebui să li se interzică sau nu să ocupe posturi de specialişti, unii argumentând că acest lucru era prea periculos din punct de vedere politic, alţii plângându-se că lagărele ar fi prea greu de condus fără ei.[60] Deşi Beria nu a rezolvat niciodată în întregime această dilemă, el era mult prea hotărât să transforme NKVD-ul într-o componentă productivă a economiei sovietice pentru a-i lăsa pe *toţi* savanţii şi inginerii de prim calibru ai ţării să degere în nordul îndepărtat. În septembrie 1938, a început să contruiască ateliere speciale şi laboratoare pentru savanţi, cunoscute printre deţinuţi sub numele de *şaraşka*. Soljeniţîn, care a lucrat într-o *şaraşka* („o organizaţie strict secretă de cercetare, desemnată oficial doar printr-un număr de cod"), descrie una în romanul său *Primul cerc*:

> Vreo 12 deţinuţi au fost aduşi din lagăre în acest vechi conac de la periferia Moscovei, care fusese înconjurat cum trebuie cu sârmă ghimpată [...] în acel moment deţinuţii nu ştiau exact pentru ce fel de cercetări fuseseră aduşi la Mavrino. Îşi petreceau timpul despachetând munţii de cutii pe care le aduseseră două marfare speciale, păstrându-şi pentru ei fotolii comfortabile şi mese de lucru şi sortând echipamentul.[61]

La început, *şaraşka* purta numele de „birou special de proiectare". Mai târziu, va fi cunoscută sub numele colectiv de „Al 4-lea departament special al NKVD" şi aproximativ 1 000 de savanţi vor ajunge să lucreze aici. În unele cazuri, Beria însuşi îi depista pe savanţii dotaţi şi dădea ordin ca aceştia să fie aduşi înapoi la Moscova. Agenţii NKVD îi îmbăiau, îi tundeau,

îi bărbiereau, îi lăsau să se odihnească un timp mai îndelungat şi îi trimiteau apoi să lucreze în închisorile-laborator. Una dintre cele mai importante „descoperiri" ale lui Beria a fost inginerul de aviaţie Tupolev, care a sosit la *şaraşka* ducând o traistă cu o bucată de pâine şi câteva bucăţi de zahăr (n-a vrut să renunţe la ele nici după ce i s-a spus că mâncarea va fi mai bună).

Tupolev, la rândul său, i-a dat lui Beria o listă cu oamenii de care avea nevoie, printre care Valentin Gluşko, cel mai bun specialist în proiectarea motoarelor de rachetă din Uniunea Sovietică, şi Serghei Korolev, cel ce avea să fie mai târziu părintele *Sputnikului*, primul satelit sovietic, şi, de fapt, părintele întregului program spaţial sovietic. Korolev s-a întors la închisoarea Lubianka după 17 luni petrecute la Kolîma, timp în care-şi pierduse aproape toţi dinţii din cauza scorbutului, arătând, potrivit camarazilor săi deţinuţi, „înfometat şi epuizat".[62] Totuşi, într-un raport redactat în august 1944, Beria avea să enumere 20 de elemente noi de tehnologie militară inventate în *şaraşkile* sale şi să dea detalii privind numeroasele modalităţi în care acestea fuseseră folosite în industria de apărare în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.[63]

În unele privinţe, conducerea lui Beria a părut că aduce o îmbunătăţire şi pentru *zekii* obişnuiţi. Per ansamblu, situaţia hranei s-a îmbunătăţit temporar. Aşa cum a subliniat şi Beria în aprilie 1938, norma zilnică de hrană în lagăr, de 2 000 de calorii, fusese stabilită pentru oamenii care stăteau în închisoare, nu doar pentru cei care efectuau munci manuale. Întrucât furturile, înşelătoriile şi pedeapsa pentru muncă nesatisfăcătoare duceau la reducerea chiar şi a acestei mici cantităţi de hrană cu până la 70%, mulţi dintre prizonieri mureau de foame. Beria regretă acest lucru, nu fiindcă îi compătimea, ci fiindcă rata mai mare a deceselor şi a îmbolnăvirilor împiedicau NKVD-ul să-şi îndeplinească planurile de producţie pe anul 1939. El a cerut stabilirea unor raţii mai mari de alimente, astfel încât „resursele fizice ale forţei de muncă din lagăr să poată fi utilizate la maximum în toate domeniile".[64]

Deşi raţiile au fost mărite, cu greu se poate spune că regimul lui Beria redescoperise calitatea de fiinţe umane a deţinuţilor. Dimpotrivă, transformarea prizonierilor din oameni în unităţi prestatoare de muncă a reprezentat un mare pas înainte. Deţinuţii încă puteau fi condamnaţi să moară în lagăre, dar nu exclusiv pentru tendinţe contrarevoluţionare. În schimb, celor care refuzau să muncească sau dezorganizau intenţionat munca trebuia să li se administreze un regim de lagăr sever, incluzând carcera, mâncare şi condiţii de viaţă mai proaste, precum şi alte măsuri disciplinare. „Chiulangiii" aveau să primească şi ei noi condamnări, mai mari, fiind pedepsiţi chiar cu moartea.[65]

Procurorii locali au început să cerceteze imediat cazurile de „chiul". De exemplu, în august 1939, un prizonier a fost împuşcat nu numai fiindcă a

refuzat să muncească, dar şi pentru că i-a încurajat şi pe alţii să facă la fel. În octombrie, trei deţinute, despre care se ştia sigur că sunt călugăriţe ortodoxe, au fost acuzate din cauză că au refuzat să muncească şi au cântat în lagăr imnuri contrarevoluţionare: două au fost împuşcate, iar celei de-a treia i s-a prelungit pedeapsa.[66]

Anii Marii Terori şi-au lăsat amprenta şi în alte privinţe. Deţinuţii nu mai aveau să fie niciodată trataţi ca oameni demni de izbăvire. „Eliberarea înainte de termen", pentru bună purtare, a fost desfiinţată. În singura sa declaraţie publică despre operaţiunile cotidiene din lagăre, Stalin însuşi a pus capăt „eliberărilor înainte de termen", sub pretextul că acestea dăunează activităţilor economice. În 1938, adresându-se adunării Prezidiului Sovietului Suprem, Stalin se întreba:

> Nu ne-am putea gândi la alte forme de răsplată pentru muncă – medalii sau ceva asemănător? Nu facem ce trebuie, perturbăm munca din lagăre. Eliberarea oamenilor poate fi necesară, dar, din punctul de vedere al economiei naţionale, este o greşeală: îi vom elibera pe cei mai buni muncitori şi-i vom păstra pe cei mai slabi.[67]

Un decret în acest sens a fost dat în iunie 1939. Câteva luni mai târziu, un alt decret a exclus „eliberarea condiţionată înainte de termen" chiar şi pentru invalizi. Numărul prizonierilor bolnavi, prin urmare, a crescut. Principala sursă de stimulare pentru muncitorii harnici urma acum să o reprezinte fie creşterea „proviziilor şi a hranei", fie medaliile pe care Stalin le credea atât de ademenitoare. În 1940, chiar şi la Dalstroi conducerea începuse să le distribuie.[68]

Unele dintre aceste iniţiative erau în contradicţie cu legile vremii şi au întâmpinat rezistenţă efectivă. Procurorul-şef, Vîşinski, şi comisarul-şef al Justiţiei, Ricikov, s-au opus amândoi eliminării prevederii „eliberării înainte de termen", precum şi a pedepsei cu moartea a celor acuzaţi că „dezorganizează viaţa lagărului". Însă Beria, ca şi Iagoda, înaintea lui, bucurându-se de sprijinul cert al lui Stalin, a avut, aşadar, câştig de cauză în toate aceste conflicte. De la 1 ianuarie 1940, NKVD a primit chiar dreptul să-şi revendice cei 130 000 de deţinuţi care fuseseră „împrumutaţi" altor ministere. Beria era hotărât să facă Gulagul cu adevărat profitabil.[69]

Neaşteptat de repede, schimbările operate de Beria au avut efectul scontat. În ultimele luni de dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial, activitatea economică a NKVD-ului a început din nou să înregistreze creşteri. În 1939, profitul NKVD era de 4,2 miliarde de ruble. În 1940, el crescuse la 4,5 miliarde. Deoarece deţinuţii începuseră să sosească în număr

mare în lagăre pe perioada războiului, cifrele aveau să crească cu o rapiditate şi mai mare.[70] Potrivit statisticilor oficiale, rata deceselor în lagăre s-a înjumătăţit şi ea între 1938 şi 1939, chiar dacă numărul de deţinuţi era în continuă creştere.[71]

În acest moment, lagărele erau cu mult mai numeroase ca înainte şi mult mai mari decât fuseseră la începutul deceniului. Numărul deţinuţilor aproape că s-a dublat de la 1 ianuarie 1935 până la 1 ianuarie 1938, ajungând de la 950 000 la 1,8 milioane, la care se mai adaugă aproximativ un milion de deportaţi.[72] Lagăre care înainte nu însemnau decât câteva barăci înconjurate de sârmă ghimpată deveniseră acum adevăraţi giganţi industriali. Lagărul Sevvostlag, principalul lagăr al Dalstroiului, deţinea aproape 200 000 de deţinuţi în 1940.[73] Vorkutlag, lagărul minier care s-a dezvoltat din anexa Rudnik nr. 1 a Uhtpecilagului, număra, în 1938, 15 000 de deţinuţi; în 1951 efectivele sale aveau să depăşească 70 000 de oameni.

Existau însă şi lagăre noi. Poate cel mai sinistru din noua generaţie de lagăre era Norillag, cunoscut pretutindeni sub numele de Norilsk. Situat, ca şi Vorkuta şi Kolîma, dincolo de Cercul Polar, Norilsk era construit chiar deasupra unui zăcământ enorm de nichel, probabil cel mai mare din lume. Deţinuţii de la Norilsk nu numai că extrăgeau minereul, dar au construit şi uzina de prelucrare, şi centralele electrice din preajma minelor. Ca şi predecesorii săi, Norilsk s-a dezvoltat rapid. Lagărul avea 1 200 de deţinuţi în 1935; în 1940, 19 500. În momentul de expansiune maximă din 1952, 68 849 de deţinuţi se găseau închişi acolo.[74]

În 1937, NKVD-ul a mai înfiinţat Kargopollag, în regiunea Arhanghelsk, urmat, în 1938, de Viatlag, în Rusia Centrală, şi Kraslag, în districtul Krasnoiarsk din nordul Siberiei. Toate erau în principal lagăre forestiere, dar erau implicate şi în alte activităţi – fabrici de cărămidă, întreprinderi de prelucrare a lemnului, ateliere de mobilă. Toate s-au dublat sau triplat ca dimensiune în anii '40, când fiecare avea în jur de 30 000 de deţinuţi.[75]

Unele lagăre se închideau, se deschideau şi se reorganizau atât de des, încât este greu să dai datele exacte pentru un an anume. Unele erau foarte mici, proiectate pentru a satisface nevoile unei fabrici anume sau ale unui proiect în construcţie. Altele erau provizorii, proiectate iniţial din nevoia de a construi drumuri sau căi ferate, dar abandonate ulterior. Pentru a gestiona numărul lor mare şi problemele lor complexe, administraţia Gulagului a creat în cele din urmă subdiviziuni: o administraţie principală a lagărelor industriale, o administraţie principală a construcţiilor de drumuri, o administraţie principală a lucrărilor în silvicultură, şi aşa mai departe.

Dimensiunile nu au fost singurele însuşiri aflate în schimbare. Pe la sfârşitul anilor '30, toate lagărele noi aveau un caracter exclusiv industrial, renunţându-se la fântânile şi „grădinile" de la Vislag, la propaganda idealistă care a însoţit construirea Kolîmei, la specialişti în toate aspectele vieţii din lagăr. Olga Vasileeva, o administratoare care a lucrat ca inginer şi inspector în Gulag şi în alte locuri unde se construia la sfârşitul anilor '30 şi în anii '40, îşi aminteşte că, la început, „erau mai puţini gardieni, mai puţini administratori, mai puţini birocraţi... În anii '30, deţinuţii erau folosiţi la tot felul de munci, ca funcţionari, ca bărbieri, ca gardieni". În anii '40 însă, îşi aminteşte ea, toate acestea s-au terminat. „Totul începea să capete un caracter de masă... Lucrurile s-au înrăutăţit... Şi, pe măsură ce lagărele deveneau mai mari, regimul devenea mai crud."[76]

De fapt se poate spune că la sfârşitul anilor '40, lagărele de concentrare sovietice ajunseseră la ceea ce avea să rămână forma lor definitivă. În acel moment, pătrunseseră în aproape fiecare regiune a URSS, pe toate cele 12 fuse orare ale statului sovietic şi aproape în toate republicile. Nu exista o aglomerare majoră de populaţie, de la Aktîubinsk până la Iakuţk, care să nu aibă propriul lagăr de concentrare sau colonie de muncă. Munca deţinuţilor era utilizată la orice, de la jucăriile pentru copii până la avioanele militare. În Uniunea Sovietică a anilor '40 era greu să umbli în anumite locuri după treburile zilnice fără să dai de deţinuţi.

Mai important, lagărele evoluaseră. Nu mai erau un ansamblu de fronturi de lucru cu o administraţie mai neobişnuită, ci mai degrabă un „complex penitenciar-industrial" deplin dezvoltat, deţinând regulamente interne, practici regulate, sisteme speciale de distribuţie şi ierarhii.[77] O birocraţie vastă, având propria cultură, conducea de la Moscova imperiul întins al Gulagului. De la centrul plecau în mod regulat ordine către lagărele locale, controlând tot, de la politica de ansamblu până la detaliile minore. Deşi lagărele locale nu respectau întotdeauna (sau nu puteau întotdeauna respecta) litera legii, caracterul ad-hoc al Gulagului din prima perioadă nu s-a mai făcut resimţit niciodată.

Soarta deţinuţilor avea să se modifice în funcţie de politicile Uniunii Sovietice, de economia ei şi mai ales de desfăşurarea celui de-al Doilea Război Mondial. Însă epoca proceselor şi a experimentelor se terminase. Sistemul funcţiona acum corespunzător. Seria de metode pe care deţinuţii o numeau „maşina de tocat carne" (arestările, ancheta, transportul, hrana, munca) era definitiv pusă la punct la începutul anilor '40. În principiu, toate acestea nu aveau să se schimbe prea mult până la moartea lui Stalin.

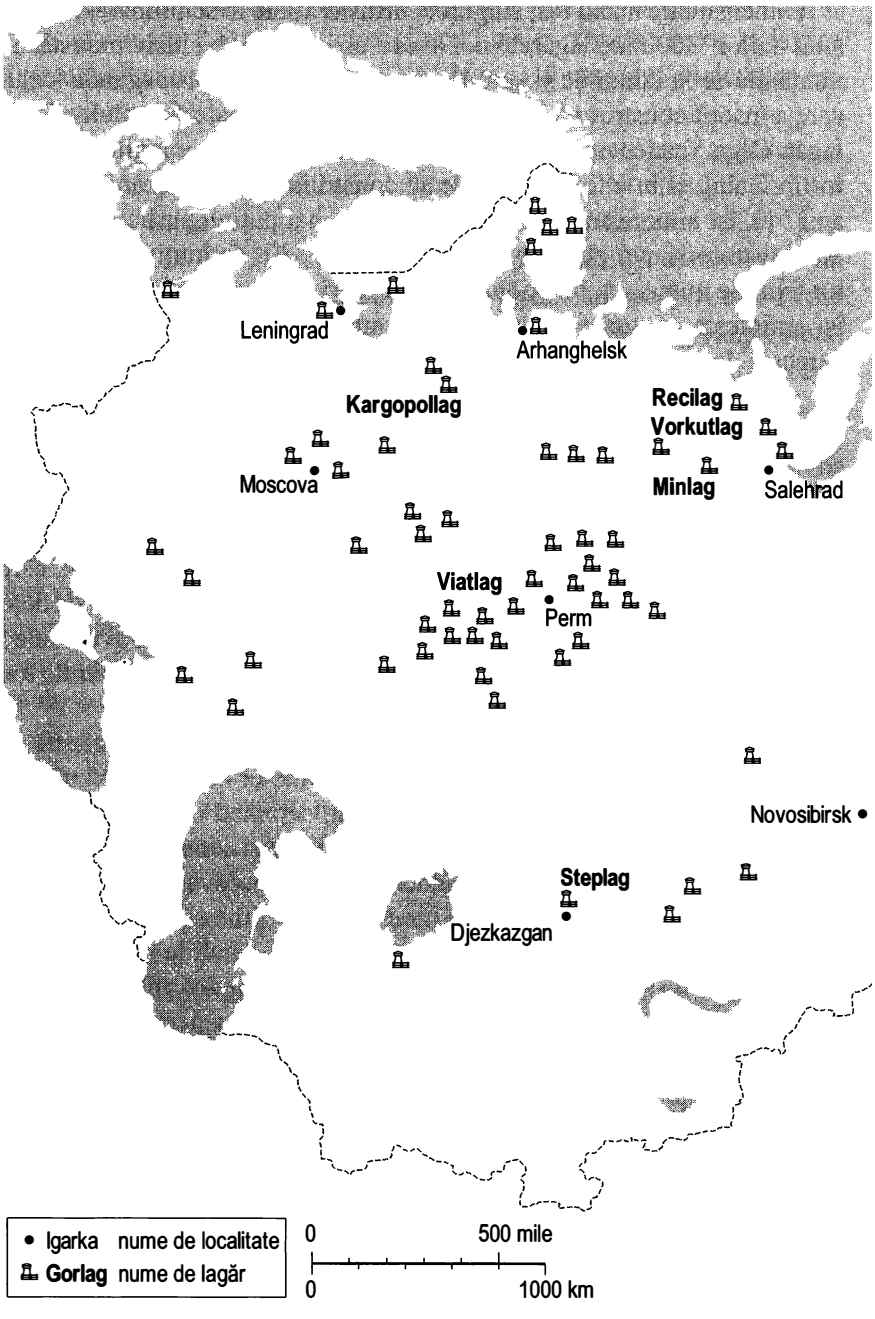
Leningrad
Arhanghelsk
Kargopollag
Recilag
Vorkutlag
Moscova
Minlag
Salehrad
Viatlag
Perm
Novosibirsk
Steplag
Djezkazgan
• Igarka nume de localitate
Gorlag nume de lagăr
0
500 mile
0
1000 km

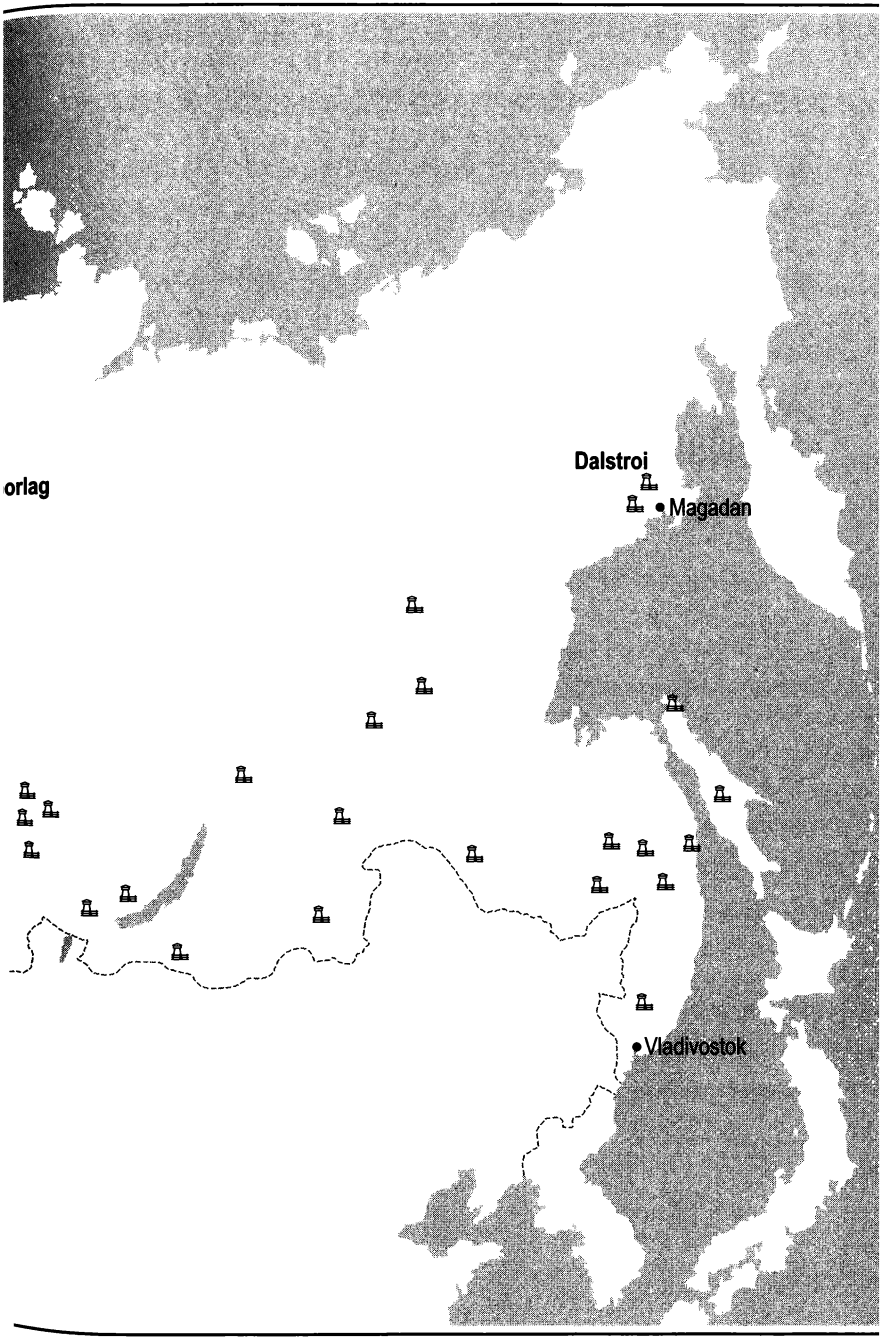

Gulagul în momentul său de maximă dezvoltare

PARTEA A II-A
Viața şi munca în lagăre

CAPITOLUL 7

Arestarea

Auzind de o nouă arestare, nu ne întrebam niciodată „De ce a fost arestat?". Însă erau puțini ca noi. Înnebuniți de spaimă, oamenii își puneau unul altuia această întrebare, pur și simplu pentru a se consola reciproc: „Pe ceilalți îi arestează pentru un motiv anume, vasăzică pe mine n-o să mă ia, fiindcă n-am făcut nimic rău." Se întreceau în a găsi temeiuri și justificări pentru fiecare arestare: „Păi ea era într-adevăr contrabandistă, să știi", „El își permitea cam multe", „Era de așteptat doar, e un om îngrozitor", „Întotdeauna mi s-a părut ceva suspect la el", „Nu e deloc ca noi".
De aceea am interzis întrebarea „De ce a fost arestat?". „De ce? Cum de ce" striga furioasă Ahmatova de fiecare dată când cineva, contaminat de atmosfera generală, punea această întrebare. „Înțelegeți odată că oamenii sunt arestați pentru nimic!"

Nadejda Mandelștam, *Fără speranță*[1]

Anna Ahmatova – poeta citată mai sus de văduva altui poet – avea dreptate și se înșela în același timp. Pe de o parte, începând cu jumătatea anilor '20 (la acea vreme mașinăria sistemului sovietic de represiune era deja consolidată), guvernul sovietic nu mai lua oamenii de pe stradă fără să invoce vreun motiv sau fără să dea vreo explicație: aveau loc arestări, anchete și condamnări. Pe de altă parte, „delictele" pentru care oamenii erau arestați, judecați și condamnați erau absurde, iar metodele prin care oamenii erau anchetați și condamnați erau la fel de absurde, chiar fantasmagorice.

Privind în urmă, aceasta este una dintre trăsăturile distincte ale sistemului de lagăre sovietic: deținuții ajungeau aici în general pe cale legală, dacă nu printr-o decizie judecătorească de cele mai multe ori. Nimeni nu

i-a judecat şi condamnat pe evreii din Europa ocupată de naziști, dar marea majoritate a celor aflați în lagărele sovietice fuseseră anchetați (chiar dacă în grabă), condamnați (chiar dacă teatral) şi găsiți vinovați (chiar dacă totul dura mai puțin de un minut). Fără îndoială, convingerea că acționau în baza legii era unul dintre aspectele care îi motiva pe cei care lucrau în serviciile de securitate, precum şi pe gardienii şi pe administratorii care aveau mai târziu să controleze viața deținuților din lagăre.

Însă, repet, faptul că sistemul represiv era legal nu înseamnă ca era şi logic. Dimpotrivă, în 1947 nu era cu nimic mai uşor decât în 1918 să ghiceşti cine urmează să fie arestat fără să ai oarecare dubii. E drept, devenise posibil să ghiceşti cine *avea şanse* să fie arestat. Mai ales în timpul valurilor de teroare, regimul părea să-şi aleagă victimele parțial datorită faptului că intraseră cumva în atenția poliției secrete – un vecin i-a auzit spunând o glumă nepotrivită, un şef a observat la ei o atitudine „suspectă" – şi în mare măsură fiindcă aparțineau unei categorii de populație în privința căreia existau anumite bănuieli.

Unele dintre aceste categorii erau delimitate cu precizie (inginerii şi specialiştii, la sfârşitul anilor '20, culacii, în 1931, polonezii şi balticii din teritoriile ocupate, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial), în timp ce altele erau foarte ambigue. De pildă, de-a lungul anilor '30 şi '40, „străinii" au fost întotdeauna considerați suspecți. Prin „străini" mă refer la cei care erau efectiv cetățeni ai altor țări sau care aveau posibile cunoştințe în străinătate, sau oameni care putea fi asociați, real sau fictiv, cu o țară străină. Nu conta dacă făcuseră ceva sau nu, ei erau oricând pasibili de arestare – iar străinii care ieşeau în evidență în vreun fel, pentru orice motiv, cu atât mai mult aveau neşansa de-a fi arestați. Robert Robinson, unul dintre cei câțiva comuniști americani de culoare care s-au mutat la Moscova în anii '30, scria mai târziu că „orice negru pe care l-am cunoscut la începutul anilor '30 şi care obținuse între timp cetățenia sovietică a dispărut din Moscova în primii şapte ani".[2]

Diplomații străini nu făceau excepție de la regulă. Alexander Dolgun, de pildă, cetățean american şi tânăr funcționar la ambasada americană din Moscova, povesteşte în memoriile sale cum a fost luat de pe stradă în 1948 şi acuzat pe nedrept de spionaj. Bănuielile s-au abătut asupra lui, în mare parte din cauză că, tânăr fiind, îi făcea mare plăcere să scape de „umbra" pe care poliția politică i-o punea pe urme, dar şi fiindcă se pricepea de minune să-i convingă pe şoferii ambasadei să-i împrumute maşinile, fapt care determina poliția secretă sovietică să-l suspecteze că ar putea deține în

realitate o funcție mai importantă. A stat opt ani în lagăr, întorcându-se în Statele Unite abia în 1971.

Comuniștii străini erau frecvent ținta arestărilor. În februarie 1937, Stalin i-a spus pe un ton amenințător lui Gheorghi Dimitrov, secretarul general al Internaționalei Comuniste (Cominternul, organizația menită să pregătească revoluția mondială): „Voi toți din Comintern sunteți mână în mână cu inamicul." Din cei 394 de membri ai Comitetului Executiv al Internaționalei Comuniste, câți erau în ianuarie 1936, rămăseseră numai 171 în aprilie 1938. Ceilalți fuseseră împușcați sau trimiși în lagăr, printre ei aflându-se oameni de mai multe naționalități: germani, austrieci, iugoslavi, italieni, bulgari, finlandezi, baltici, englezi și francezi... Evreii par să fi avut de suferit în mod deosebit. Până la urmă Stalin a omorât mai mulți membri ai Biroul Politic al Partidului Comunist German de dinainte de 1933 decât Hitler: dintre cei 68 de lideri comuniști germani care au fugit în Uniunea Sovietică după venirea la putere a naziștilor, 41 au murit fie executați, fie în lagăre. Este posibil ca partidul comunist polonez să fi fost și mai decimat. După unele estimări, 5 000 de comuniști polonezi au fost executați în primăvara și vara anului 1937.[3]

Nu era însă nevoie să fii membrul vreunui partid comunist străin: Stalin pusese ochii și pe mai mulți tovarăși de drum străini, dintre care cei 25 000 de „finlandezi americani" erau probabil cei mai numeroși. Finlandezi vorbitori de finlandeză, unii emigraseră în America, unii se născuseră acolo și toți veniseră în Uniunea Sovietică în anii '30, anii Marii Crize în Statele Unite. Cei mai mulți erau muncitori în fabrici, iar majoritatea fuseseră șomeri în SUA. Încurajați de activiștii propagandei sovietice care recrutau oameni din comunitățile de limba finlandeză din Statele Unite, vorbindu-le despre condițiile minunate și despre posibilitățile din domeniul muncii din URSS, ei s-au înghesuit să vină în Republica Karelia, unde se vorbea finlandeza. Aproape imediat au creat probleme autorităților de aici. Karelia nu semăna deloc cu America, așa cum aveau să-și dea seama. Mulți au spus-o cu voce tare oricui a vrut să-i asculte și au încercat să se întoarcă, în schimb au ajuns în Gulag la sfârșitul anilor '30.[4]

Nu mai puțin suspecți erau cetățenii sovietici care aveau legături în străinătate. În capul listei erau „naționalitățile din diasporă", polonezii, nemții și finlandezii din Karelia care aveau rude și cunoștințe peste hotare, precum și balticii, grecii, iranienii, coreenii, afganii, chinezii și românii răspândiți în toată Uniunea Sovietică. Potrivit propriilor arhive, NKVD a condamnat 335 513 oameni în cadrul acestor operațiuni privind „minoritățile naționale" între iulie 1937 și noiembrie 1938.[5] Alte operațiuni similare se

vor desfăşura şi în timpul războiului, şi după terminarea acestuia, cum cititorul va vedea mai târziu.

Nici măcar nu era nevoie să vorbeşti o limbă străină pentru a atrage suspiciuni. Oricine avea o relaţie în străinătate era bănuit de spionaj: colecţionarii de timbre, pasionaţii de esperanto, oricine coresponda cu un amic sau cu rude din străinătate. NKVD îi aresta de asemenea pe toţi cetăţenii sovietici care lucraseră la Căile Ferate Chineze din Est, o linie care traversa Manciuria şi ale cărei origini datează de pe vremea regimului ţarist, acuzându-i de spionaj pentru Japonia. În lagăre erau cunoscuţi ca *harbinţî*, după Harbin, oraşul în care mulţi dintre ei trăiseră.[6] Robert Conquest evocă arestarea unei cântăreţe de operă care dansase cu ambasadorul japonez la un bal oficial şi a unui veterinar care îngrijise câinii unor străini.[7]

La sfârşitul anilor '30, majoritatea cetăţenilor sovietici obişnuiţi înţeleseseră raţionamentul din spatele arestărilor şi nu voiau să mai aibă nici o legătură cu străinii. Karlo Stajner, un comunist croat însurat cu o rusoaică, îşi amintea că „ruşii rareori îndrăzneau să aibă relaţii personale cu străinii... Rudele soţiei mele practic îmi erau cu totul străine. Nici unul n-a avut curajul să ne viziteze. Când rudele ei au aflat de intenţia noastră de a ne căsători, cu toţii au avertizat-o pe Sonia de ce va urma..."[8] Chiar şi la jumătatea anilor '80 – când am vizitat prima dată Uniunea Sovietică –, mulţi ruşi erau circumspecţi cu străinii, ignorându-i sau refuzând să dea ochii cu ei pe stradă.

Totuşi nu toţi străinii au fost arestaţi de poliţie şi nu toţi cei acuzaţi de a fi avut relaţii cu străinii chiar o făcuseră. S-a întâmplat şi ca oamenii să fie arestaţi din motive mult mai absurde.[9] Prin urmare, dacă întrebai „de ce" (întrebarea care-i displăcea atât de mult Annei Ahmatova), te găseai în faţa unei foarte mari varietăţi de răspunsuri posibile.

De exemplu, Osip Mandelştam, soţul Nadejdei Mandelştam, a fost arestat pentru criticile la adresa lui Stalin, exprimate într-o poezie:

Trăim, dar nu simţim pământul de sub noi.
Vorbim, dar cuvintele ne sunt sufocate.
Dar chiar şi-aşa, chiar şi-n şoaptă,
Ele vorbesc despre ucigaşul de ţărani, cel ce stă acum în vârful Kremlinului.
Degetele-i sunt groase şi grele
Vorbele-i lovesc precum ghiulelele
Un rânjet i se iveşte pe sub mustaţă,
Pietrele scrâşnesc sub a sa gheată.

În jurul lui se strâng toţi liderii pe îndelete,
O turmă de mişei gata a-i servi drept marionete.

Ei râd, plâng sau miorlăie la poruncă,
Doar el tună şi din glas aruncă
În stânga şi-n dreapta cu decrete.

Un glonte-n ochi, unu-n frunte, altu-n piept,
Orice execuţie îi aduce zâmbetul pe buze
Pântecosului oset.[10]

Deşi oficial erau invocate tot felul de motive, Tatiana Okunevskaia, una dintre cele mai iubite actriţe de cinema din Uniunea Sovietică, a fost arestată, crede ea, fiindcă a refuzat să se culce cu Victor Abakumov, şeful serviciului sovietic de contraspionaj din timpul războiului. Pentru a se asigura că acesta era adevăratul motiv al arestării, i s-a arătat (după spusele ei) un mandat de arestare purtând semnătura lui.[11] Cei patru fraţi Starostin, toţi jucători de fotbal excelenţi, au fost arestaţi în 1942. Ei au crezut mereu că s-a datorat echipei lor, Spartak, care avusese ghinionul să învingă echipa favorită a lui Beria, Dinamo – o îndrăzneală prea mare.[12]

Dar nici măcar nu era nevoie să fii cineva deosebit. Liudmila Haciatrian a fost arestată fiindcă s-a căsătorit cu un străin, un militar iugoslav. Lev Razgon relatează povestea unui ţăran, Serioghin, care, auzind de asasinarea lui Kirov, a spus: „Mă doare-n cot." Serioghin nu auzise în viaţa lui de Kirov şi presupunea că era cineva din satul vecin care murise într-o încăierare. Pentru această greşeală el a primit o condamnare de zece ani.[13] În 1939, dacă spuneai sau auzeai un banc cu Stalin, dacă întârziai la slujbă, dacă aveai ghinionul de a fi turnat de un prieten speriat sau de vreun vecin invidios ca fiind „părtaş" la un complot inexistent, dacă aveai patru vaci într-un sat unde majoritatea oamenilor n-aveau decât una, dacă furai o pereche de încălţări, dacă erai văr cu soţia lui Stalin, dacă furai un toc şi ceva hârtie de la birou pentru a le da copilului, care nu avea la şcoală, oricare dintre aceste motive te putea trimite, într-o conjunctură anume, într-un lagăr de concentrare. Rudele celor care încercaseră să treacă ilegal frontiera Uniunii Sovietice erau pasibile de arestare, potrivit unei legi din 1940, indiferent dacă aveau sau nu cunoştinţă de respectiva tentativă.[14] Legile din perioada războiului – cele referitoare la întârzierea la serviciu sau cele interzicând schimbarea serviciului – vor înmulţi de asemenea numărul „infractorilor" din lagăre, după cum vom vedea.

Dacă motivele arestării erau multe şi variate, la fel erau şi metodele. Unii deţinuţi au beneficiat de avertismente clare. La jumătatea anilor '30, cu câteva săptămâni înainte de a-l aresta, un agent OGPU îl chemase în repetate rânduri pe Alexander Weissberg la interogatoriu, punându-i mereu

aceleaşi întrebări despre cum a devenit „spion": „Cine v-a recrutat? Pe cine aţi recrutat dumneavoastră? Pentru ce organizaţie din străinătate lucraţi? Îmi puneau mereu aceleaşi întrebări, iar şi iar, şi le dădeam mereu aceleaşi răspunsuri."[15]

Cam în aceeaşi perioadă, şi Galina Serebriakova, soţia unui birocrat important şi autoare a lucrării *Tânărul Marx*, a fost „invitată" în fiecare seară la Lubianka, pusă să aştepte până la ora două sau trei dimineaţa, interogată şi eliberată la ora cinci dimineaţa, iar apoi dusă în apartamentul ei. Agenţii înconjurau clădirea şi când ieşea în oraş o urmărea o maşină neagră. Era atât de convinsă că urmează să fie arestată, încât a încercat să se sinucidă. Totuşi, timp de câteva luni a suportat acest gen de agresiuni, înainte de a fi efectiv arestată.[16]

În timpul valurilor dure de arestări în masă (ale culacilor, între 1929 şi 1930, ale activiştilor de partid, între 1937 şi 1938, ale foştilor deţinuţi politici, în 1948), mulţi au ştiut că le venise rândul, pur şi simplu fiindcă toţi din jurul lor fuseseră arestaţi. Elinor Lipper, o comunistă olandeză care venise la Moscova în anii '30, locuia în 1937 la Hotel Lux, un hotel special rezervat revoluţionarilor străini. Ea povesteşte: „În fiecare noapte mai dispăreau alte câteva persoane... iar dimineaţa alte sigilii roşii apăreau pe uşile altor camere."[17]

În vremuri de teroare efectivă, unii au trăit arestarea ca pe un soi de uşurare. Nikolai Starostin, unul dintre fotbaliştii-vedetă ghionişti, urmărit de agenţi vreme de mai multe săptămâni, era atât de agasat, încât până la urmă s-a repezit la unul dintre ei şi i-a cerut explicaţii: „Dacă aveţi ceva cu mine, chemaţi-mă la birou." Drept urmare, în momentul când a fost arestat nu s-a simţit deloc „şocat sau înspăimântat", ci dimpotrivă, „curios".[18]

Însă alţii au fost luaţi complet prin surprindere. Scriitorul polonez Alexander Wat, care locuia pe atunci în oraşul Lvov, aflat sub ocupaţie, a fost chemat la o petrecere într-un restaurant, împreună cu un grup de alţi scriitori. Când a întrebat gazda cu ce ocazie, i s-a spus: „Veţi vedea." S-a înscenat o încăierare, iar el a fost arestat pe loc.[19] Alexander Dolgun, funcţionar la ambasada americană, a fost strigat pe stradă de un tip care s-a dovedit a fi un agent al poliţiei secrete. Când omul i-a pronunţat numele, îşi aminteşte Dolgun, „am fost complet indus în eroare. Mă întrebam dacă nu cumva e vreun nebun..."[20] Okunevskaia, actriţa, care zăcea la pat cu o gripă urâtă în momentul arestării, le-a cerut poliţiştilor să revină a doua zi. Aceştia i-au arătat mandatul de arestare (care purta semnătura lui Abakumov), târând-o apoi după ei pe scări.[21] Soljeniţîn reia povestea, posibil apocrifă, a unei femei invitate la Teatrul Balşoi de către prietenul ei, un anchetator

profesionist, care a condus-o de la teatru direct la Lubianka.[22] Supraviețuitoare a lagărelor și autoare de memorii, Nina Gaghen-Torn redă povestea unei femei arestate în timp ce strângea rufele de pe frânghie, într-o curte, în Leningrad; femeia, îmbrăcată cu un halat de baie, își lăsase copilul singur în apartament, crezând că se va întoarce în câteva minute. A cerut să i se permită să-l ia cu ea, dar a fost inutil.[23]

De fapt, lucrurile se prezintă ca și cum autoritățile ar fi schimbat tacticile intenționat, luându-i pe unii oameni de acasă, pe alții de pe stradă, pe alții de la muncă și pe alții din trenuri. Un memoriu din 17 iulie 1947 adresat lui Stalin de către Viktor Abakumov confirmă această supoziție, notând că arestații erau de fiecare dată „surprinși" de agenții poliției politice cu scopul de a preveni evadările, rezistența și de a-l impiedica pe suspect să îi avertizeze pe ceilalți oameni implicați în „complotul" contrarevoluționar. În unele cazuri, continuă documentul, „se efectuează o arestare secretă în stradă".[24]

Arestarea clasică avea totuși loc la domiciliul persoanei, la miezul nopții. În perioadele arestărilor în masă, teama de a auzi „un ciocănit în ușă" în toiul nopții a devenit generală. Un vechi banc sovietic făcea caz de neliniștea cumplită pe care Ivan și soția lui Maşa o încercau atunci când se auzeau bătăi în ușă, care apoi răsuflau ușurați când aflau că nu fusese decât vecinul venit să-i anunțe că toată clădirea luase foc. Un proverb sovietic spune, de asemenea, că „hoții, prostituatele și NKVD-ul lucrează mai ales noaptea".[25] De obicei, arestările nocturne erau însoțite de o percheziție, iar tacticile de percheziție s-au schimbat și ele de-a lungul timpului. Osip Mandelştam a fost arestat de două ori, o dată în 1932, și apoi în 1938, iar soția lui a povestit diferențele dintre cele două operațiuni:

> În 1938 nimeni nu mai căuta nimic și nu mai pierdea vremea cu examinarea actelor. Agenții păreau să nu știu nici măcar ocupația celui pe care veniseră să-l ridice. Au întors neglijent saltele de pe o parte pe alta, au îndesat toate hârtiile într-un sac, s-au mai învârtit puțin prin casă și au dispărut, luându-l pe M. [Mandelştam] cu ei. În 1938, toată incursiunea a durat vreo douăzeci de minute, pe când, în 1934, toată noaptea, până la primele ore ale dimineții.

La prima descindere, poliția secretă, care știa clar ce căuta, se uitase cu grijă în toate hârtiile lui Mandelştam, dând la o parte vechile manuscrise și căutând poezii noi. Prima dată se asigurase, de asemenea, de prezența unor „martori" civili, precum și a unui „prieten" (în cazul lor) plătit de poliție, un critic literar cunoscut de Mandelştam, care se afla acolo înainte de arestare, probabil pentru a se asigura că Mandelştam nu va începe să ardă pe ascuns hârtiile în momentul în care va auzi ciocănitul în ușă.[26] Mai târziu nu le-a mai păsat de asemenea detalii.

Arestările în masă ale oamenilor de diferite naționalități, cum ar fi cele din fosta Polonie de Est și din statele baltice, teritoriile ocupate de Armata Roșie între 1939 și 1941, au avut chiar un caracter și mai întâmplător. Janusz Bardach, un adolescent evreu din orașul polonez Wlodzimierz-Wolinski, a fost obligat să joace rolul de „martor" civil în timpul unei astfel de arestări în masă. El a însoțit un grup de bătăuși NKVD-iști beți care au mers din casă în casă în noaptea de 5 decembrie 1939, ridicând oameni care trebuiau arestați sau deportați. Uneori ei îi atacau pe oamenii mai înstăriți și mai bine văzuți, al căror nume era trecut pe o listă; alteori pur și simplu capturau „refugiații" – de cele mai multe ori evrei care „fugiseră către Polonia de Est, aflată sub ocupație sovietică, încercând să scape din Polonia de Vest, aflată sub ocupație nazistă, fără să-și mai bată capul să le scrie numele. Într-o casă, câțiva refugiați au încercat să se apere, demonstrând că erau membri ai Bundului, o mișcare socialistă evreiască. Auzind însă că veneau de la Lublin, la acea vreme situat de partea cealaltă a granitei, Ghenadi, șeful patrulei NKVD, a început să strige:

„Sunteți niște refugiați împuțiți! Spioni naziști!" Copiii începură să plângă, ceea ce l-a iritat și mai tare pe Ghenadi. „Spune-le să tacă! Sau vrei să le închid eu gura?" Mama îi trase pe toți lângă ea, dar ei tot nu se puteau opri din plâns. Ghenadi îl apucă pe băiețel de mâini, îl smuci din brațele mamei lui și îl azvârli pe podea. „Am spus să taci!" Mama lui scoase un țipăt. Tatăl încercă să spună ceva, dar se simți sufocat. Ghenadi luă copilul și-l ținu strâns câteva secunde, privindu-l cu atenție, apoi îl izbi de perete cu putere...

Mai târziu, indivizii au distrus casa prietenilor din copilărie ai lui Bardach:

Alături era cabinetul dr. Schechter. Biroul lui negru de mahon se afla în mijlocul camerei, iar Ghenadi merse drept spre el. Își plimbă mâna pe lemnul neted, și, într-un moment de furie subită, îl izbi cu o rangă. „Porc capitalist! Paraziții dracului! Trebuie să-i găsim pe exploatatorii ăștia burghezi!" Izbea din ce în ce mai tare, fără întrerupere, făcând mai multe găuri în lemnul biroului...

Neputând să-i găsească pe cei din familia Schechter, bărbații au violat-o și au ucis-o pe soția grădinarului.

Cei care întreprindeau astfel de operațiuni, deseori membri ai corpului de gardieni de convoi (soldați care asigurau transportul deportaților cu trenul), mai degrabă decât NKVD-iști, dispuneau de mult mai puțină pregătire decât poliția secretă care efectua arestările „normale" ale infractorilor „normali". Pesemne că violența nu era autorizată oficial, dar din moment ce era vorba de soldați sovietici care trebuiau să aresteze „capitaliști" înstăriți din „Vest", beția, dezordinea și uneori violul par să fi fost trecute cu

vederea, aşa cum s-a întâmplat şi mai târziu, când Armata Roşie a traversat Polonia şi Germania.[27]

Fără îndoială, unele aspecte ale comportamentului lor erau strict impuse de sus. De exemplu, Administraţia Principală a Gardienilor de Convoi din Moscova a hotărât în noiembrie 1940 că gardienii care fac arestări vor trebui să spună celor pe care-i arestează să-şi ia cu ei haine groase şi bunuri personale suficiente pentru trei ani, deoarece Uniunea Sovietică avea să se confrunte cu o lipsă de articole de acest fel. Sperau că arestaţii îşi vor vinde bunurile.[28] Înainte, soldaţii fuseseră instruiţi să nu le spună deţinuţilor în mod normal nimic în legătură cu locul unde vor merge şi pentru cât timp. Formula standard era: „De ce vă faceţi atâtea griji? Pentru ce-aveţi nevoie să vă luaţi cu voi lucrurile? Nu vă luăm decât pentru o scurtă discuţie." Uneori le spuneau deportaţilor că vor fi doar mutaţi într-un alt loc, departe de frontieră, „pentru propria lor siguranţă".[29] Scopul era să nu-i lase pe arestaţi să se sperie, să riposteze sau să fugă. Rezultatul, în realitate, a fost deposedarea oamenilor de strictul necesar traiului într-un climat aspru şi străin.

Dacă ţăranii polonezi ce dădeau piept pentru prima oară cu regimul sovietic au ca scuză naivitatea cu care au crezut în asemenea minciuni, aceleaşi formule au funcţionat însă foarte bine şi la Moscova sau la Leningrad, în cazul intelectualilor sau al aparatcicilor, pătrunşi, cum erau de felul lor, de certitudinea propriei nevinovăţii. Evgheniei Ghinzburg, la vremea respectivă funcţionară de partid în Kazan, i s-a spus la arestare că nu va dura decât „patruzeci de minute, maxim o oră". Ca urmare, nu a avut prilejul să-şi ia rămas-bun de la copiii ei.[30] Elena Sidorkina, membră de partid, când a fost arestată, mergea către închisoare, „discutând amical" pe stradă cu ofiţerul care o arestase, convinsă că se va întoarce în curând acasă.[31]

Sofia Aleksandrova, fosta soţie a cekistului Gleb Boki, a fost sfătuită de NKVD-istul venit s-o ia să nu-şi pună pe ea un amărât de pardesiu („este cald în seara asta şi ne vom întoarce în cel mult o oră"), ceea ce l-a determinat pe ginerele ei, scriitorul Lev Razgon, să analizeze ciudata cruzime a sistemului: „Care mai era sensul să trimiţi la închisoare o femeie între două vârste, cu o sănătate deja şubrezită, fără a-i da voie să-şi ia măcar o geantă mică, cu schimburi şi lucruri pentru spălat, pe care o persoană arestată a avut întotdeauna voia să le ia cu ea, încă de pe vremea faraonilor?"[32]

Soţia actorului Gheorghi Jenov a avut cel puţin ideea să-i împacheteze haine de schimb. Când i s-a spus că se va întoarce acasă curând, ea a izbucnit: „Cei ce cad în gheara voastră nu se întorc acasă prea curând."[33] Acest fel de-a gândi nu era departe de adevăr. În cele mai multe situaţii,

când o persoană arestată intra pe uşile grele de fier ale unei închisori sovietice, aveau să treaca mulţi ani până când avea să ajungă din nou acasă.

Dacă arestările se făceau uneori după metode nu tocmai bine puse la punct, în anii '40 ritualurile care urmau arestării erau practic invariabile. Indiferent în ce fel ajungea o persoană să fie reţinută între zidurile închisorii locale, odată ajunsă aici, evenimentele urmau un curs lesne de prevăzut. De regulă, deţinuţii erau înregistraţi, fotografiaţi, amprentaţi mult înainte de a fi informaţi în legătură cu motivele arestării şi cu soarta care-i aştepta. În primele câteva ore, iar uneori în primele câteva zile, nu întâlneau nici un cadru superior, ci doar gardieni obişnuiţi de închisoare, care rămâneau complet indiferenţi la soarta lor, nu aveau nici o idee în privinţa pretinselor lor delicte şi răspundeau la toate întrebările ridicând nepăsători din umeri.

Mulţi dintre foştii deţinuţi sunt de părere că primele ore în captivitate aveau dinadins rolul de a-i şoca şi a-i face incapabili să gândească limpede. Inna Şiheeva-Gaister, arestată pe temeiul că era fiica unui duşman al poporului, a simţit că i se întâmplă toate astea numai după câteva ore petrecute în Lubianka, închisoarea centrală din Moscova:

> Aici, în Lubianka, deja nu mai eşti om. Şi în jurul tău nu mai sunt oameni. Eşti condus pe coridor, fotografiat, dezbrăcat, percheziţionat mecanic. Totul se petrece fără vreo implicare personală. Cauţi cu disperare o privire omenească – nu o voce, doar o simplă privire, dar nu o găseşti. Stai zburlit în faţa fotografului, încerci să-ţi aranjezi cumva hainele, ţi se arată cu degetul unde să te aşezi, iar o voce monotonă îţi spune „faţa la mine", „din profil". Nu eşti tratat ca o fiinţă umană. Ai devenit un obiect...[34]

Dacă erau duşi la una dintre principalele închisori ale oraşului pentru interogatoriu (şi nu urcaţi imediat în trenuri precum deportaţii), arestaţii erau cercetaţi în amănunt, trecând prin mai multe etape. Un document din 1937 îi instruia pe gardieni în special să nu uite că „duşmanul nu încetează să lupte nici după ce a fost arestat" şi se poate sinucide, tăinuindu-şi astfel activităţile infracţionale. Ca urmare, celor arestaţi li se luau nasturii, curelele, bretelele, şireturile, jartierele, elasticul de la lenjeria de corp şi orice altceva ar fi putut folosi pentru a se sinucide.[35]

> Îmi amintesc ce şocată am fost de toate aceste lucruri înjositoare şi aberante: ce poate să facă cineva cu nişte agrafe de păr? Chiar dacă i s-ar fi năzărit cuiva ideea absurdă să se spânzure cu şireturile de la pantofi, cum ar fi fost însă posibil? Scopul nu era decât să te pună într-o situaţie revoltătoare şi umilitoare, cu fusta şi ciorapii care-ţi alunecau şi încălţările care îţi cădeau din picioare.[36]

Percheziția coporală era și mai cumplită. În romanul *Primul cerc*, Aleksandr Soljenițîn povestește arestarea lui Innokenti, un diplomat sovietic. În primele ore ale șederii la Lubianka, un gardian îi examină toate orificiile trupului:

> Băgându-i degetele murdare în gură, de parcă ar fi fost un negustor de cai, trăgându-l de un obraz, apoi de celălalt, uitându-i-se sub pleoape, gardianul căuta să se asigure că nu ascunsese nimic sub limbă, în gură, apoi îi trase violent capul pe spate, astfel încât nările să-i fie luminate; îi inspectă urechile, trăgându-l de lobi; îi ceru lui Innokenti să-și depărteze degetele ca să vadă că nu ascunsese nimic între ele; să-și miște brațele, ca să se asigure că nu ascunde nimic la subsoară. Apoi cu aceeași voce mecanică de necombătut, îi ordonă:
> „Luați-vă penisul în mână. Decalotați. Și mai mult. Bine, de ajuns. Trageți-l spre dreapta. Spre stânga. Gata, puteți să-i dați drumul. Întorceți-vă cu spatele. Desfaceți picioarele. Și mai mult. Aplecați-vă spre podea și atingeți-o. Picioarele mai depărtate. Trageți de fese cu mâinile. Așa. Acum lăsați-vă pe vine. Mai repede! Încă o dată!"
> Gândindu-se cum va fi când o să-l aresteze, Innokenti își imaginase momentul ca pe o luptă spirituală cu moartea. Se pregătise pentru asta, era gata să-și apere viața și convingerile cu o moralitate înaltă. Nu-și imaginase niciodată ceva atât de simplu, atât de absurd, atât de nemilos ca realitatea de acum. Indivizii care-l luaseră în primire erau de o inteligență redusă, niște simpli executanți pe care nu-i interesa persoana lui sau ceea ce făcuse...[37]

Șocul unor asemenea percheziții putea avea efecte mai grave în cazul femeilor. Una dintre ele își amintește că gardianul care efectua percheziția „ne lua sutienul, portjartierul și alte accesorii de lenjerie intimă indispensabile femeilor. Apoi urma o examinare ginecologică rapidă și dezgustătoare. Am tăcut din gură, dar m-am simțit deposedată de orice demnitate umană".[38]

În cele douăsprezece luni petrecute la Închisoarea Centrală Aleksandrovski, în 1942, memorialista T.P. Miliutina a fost percheziționată de mai multe ori. Femeile din celula ei erau duse câte cinci deodată într-o casă a scărilor neîncălzită. Acolo li se spunea să se dezbrace complet, să-și pună hainele pe jos și să-și ridice brațele. Li se vâra mâna „prin păr, în urechi, sub limbă și chiar între picioare", și când stăteau jos, și când erau în picioare. După prima percheziție de acest gen, „multe deținute izbucneau în hohote de plâns și multe altele își ieșeau din minți..."[39]

După percheziție, unii deținuți erau izolați. „Primele ore de detenție", continuă Soljenițîn, „sunt menite să-l zdrobească pe cel arestat, prin ruperea lui de orice contact cu ceilalți încarcerați, astfel încât nici unul să nu rămână cu mintea întreagă, astfel încât fiecare să resimtă întreaga forță a vastului, puternicului, ramificatului aparat apăsând asupra lui și numai a lui,

iar el să se simtă singur..."[40] În celula lui Evgheni Gnedin, diplomat sovietic şi fiu al unor revoluţionari, nu se găseau decât o măsuţă şi două scaune, fixate în podea. Patul pliant pe care dormeau prizonierii noaptea era prins de perete cu un drug de fier. Totul – pereţii, scaunele, patul, plafonul – era vopsit în albastru deschis. „Îţi dădea senzaţia că te afli într-un fel de cabină de vapor", scria Gnedin în memoriile sale.[41]

În primele ore de la arestare era de asemenea frecventă închiderea într-o *boks* (o celulă „de aproximativ unu pe trei metri, o cutie goală cu o laviţă în ea"). Arestatul era ţinut acolo mai multe ore, sau chiar câteva zile.[42] Isaac Vogelfanger, un chirurg polonez, a fost băgat într-o celulă cu ferestrele deschise în miez de iarnă.[43] Alţii, precum Liubov Berşadskaia, o supravieţuitoare care mai târziu a iniţiat o grevă la Vorkuta, a fost izolată pe toată perioada anchetei. Berşadskaia, care a stat nouă luni singură, îşi aminteşte că realmente aştepta să fie interogată, numai ca să aibă cu cine vorbi.[44]

Însă, pentru un nou-venit, o celulă aglomerată putea fi chiar mai îngrozitoare decât una goală. Descrierea pe care Olga Adamova-Sliozberg o face celulei în care a stat prima dată arată ca un tablou de Hieronymus Bosch.

> Celula era imensă. Pereţii boltiţi erau uzi. Pe fiecare parte, despărţite doar de un mic spaţiu de trecere, erau priciuri joase dintr-o singură bucată de scândură pe care erau înghesuite trupuri. Tot felul de zdrenţe erau puse la uscat pe frânghii atârnând deasupra capului. Aerul era îmbâcsit de mirosul greu de tutun ieftin şi de zgomotele asurzitoare ale discuţiilor, strigătelor şi plânsetelor.[45]

Un alt memorialist încearcă şi el să reconstituie acest şoc iniţial: „Priveliştea era îngrozitoare, bărbaţi cu părul lung, bărboşi, miros de transpiraţie şi nici un loc unde să stai jos sau să te odihneşti. Era nevoie de imaginaţie ca să înţeleg locul în care mă aflam."[46]

Aino Kuusinen, soţia liderului cominternist finlandez Oleg Kuusinen, era încredinţată că în prima noapte fusese intenţionat plasată într-o celulă de unde-i putea auzi pe deţinuţii aflaţi la interogatoriu:

> Chiar şi azi, după 30 de ani, mi-e greu să descriu oroarea primei nopţi petrecute la Lefortovo. Din celula mea puteam să aud fiecare zgomot de afară. Lângă mine, aşa cum am descoperit mai târziu, se afla „departamentul de interogatorii", o structură separată care era de fapt o cameră de tortură. Toată noaptea am auzit ţipete inumane şi zgomotul repetat al biciului. Nici măcar un animal disperat şi chinuit n-ar fi putut scoate sunete atât de îngrozitoare ca ale victimelor care erau asaltate cu ameninţări, lovituri şi înjurături ore în şir.[47]

Însă oriunde s-ar fi aflat în noaptea de după arestare, că erau într-o temniţă de pe vremea ţarului, în arestul unei staţii de cale ferată, într-o bi-

serică sau mânăstire transformată în închisoare, toți deținuții trebuiau să se confrunte cu o misiune urgentă, iminentă: să-și revină din șoc, să se adapteze la regulile specifice vieții de închisoare și să facă față interogatoriului. De rapiditatea cu care reușeau să ducă toate astea la bun sfârșit avea să depindă cât de bine sau cât de rău vor face față sistemului și, în cele din urmă, cum se vor descurca în lagăr.

Dintre toate stadiile prin care treceau prizonierii în drumul lor spre Gulag, interogatoriul este poate cel mai cunoscut occidentalilor. Interogatoriiile au fost descrise nu numai în cărțile de istorie, ci și în literatura occidentală (de exemplu, în romanul deja clasic al lui Arthur Koestler, *Întuneric la amiază*), în filme de război sau în alte forme ale culturii elitiste sau populare. Gestapoviștii erau niște anchetatori odioși, așa cum au fost și agenții Inchiziției spaniole. Din tacticile ambelor categorii este țesută binecunoscuta legendă. „Avem metodele noastre să te facem să vorbești..." este o frază pe care copiii o mai folosesc și azi când se joacă de-a războiul.

Desigur, deținuții sunt interogați și astăzi în societățile democratice bazate pe o îndelungată tradiție a legii, uneori în conformitate cu ea, alteori nu. Presiunea psihologică, chiar tortura din timpul anchetei nu este deloc specifică URSS-ului. Tehnica „polițistul bun, polițistul rău" (adică tipul drăguț, politicos, care pune întrebări, înlocuit apoi cu inchizitorul furios) a ajuns să reprezinte nu numai o expresie în alte limbi, dar și în manualele poliției americane (acum depășite) ca una dintre tehnicile recomandate. La un moment dat, toți deținuții aflați sub anchetă sunt supuși unor presiuni în multe, dacă nu în majoritatea țărilor. De fapt tocmai probele care dovedesc asemenea presiuni au determinat Curtea Supremă a SUA să decreteze, în cazul *Miranda* vs *Statul Arizona* din 1966, că persoanele bănuite că au săvârșit o infracțiune trebuie informate, printre altele, în legătură cu dreptul lor de a nu declara nimic și de a-și contacta avocatul.[48]

„Anchetele" poliției secrete sovietice erau însă inedite, dacă nu prin metodele folosite, atunci prin caracterul lor de masă. În unele perioade, „cazurile" au implicat în mod obișnuit câteva sute de oameni arestați, răspândiți pe întreg teritoriul Uniunii Sovietice. Un raport tipic pentru vremea respectivă, întocmit de departamentul regional al NKVD-ului din Orenburg, se referea la „măsurile operative pentru lichidarea grupurilor clandestine de troțkisti și buhariniști, ca și a altor grupări contrarevoluționare, luate între 1 aprilie și 18 septembrie 1937". Potrivit raportului, NKVD-ul din Orenburg arestase 420 de membri ai unui „complot troțkist", 120 de „complotiști de dreapta" și peste 2 000 de membri ai unei organizații de cazaci militari

japonezi de dreapta", peste 1 500 de ofițeri țariști și angajați civili deportați din Sankt-Petersburg în 1935, în jur de 250 de polonezi acuzați ca fiind „spioni polonezi", 95 de foști lucrători la căile ferate Harbin din China, socotiți spioni japonezi, 3 290 de foști culaci și 1 399 de „elemente infracționale".

În total, NKVD-ul din Orenburg a arestat peste 7 500 de persoane în cinci luni, o perioadă prea scurtă pentru examinarea atentă a probelor. Acest lucru a contat prea puțin, deoarece anchetele acestor comploturi contrarevoluționare fuseseră de fapt inițiate de la Moscova. NKVD-ul local trebuia să-și facă doar datoria, încadrându-se în cotele și cifrele care fuseseră comandate de sus.[49]

Din cauza numărului mare de arestări, trebuiau puse în aplicare metode speciale. Acestea nu presupuneau întotdeauna mai multă cruzime. Dimpotrivă, numărul mare de prizonieri făcea uneori ca NKVD să reducă investigațiile la minimum. Acuzații erau anchetați în grabă și tot în grabă erau și condamnați, uneori după o înfățișare extrem de scurtă la tribunal. Aleksander Gorbatov, un comandant militar foarte respectat, și-a amintit că audierea lui a durat „patru sau cinci minute" și a constat în verificarea datelor lui personale și într-o întrebare: „De ce nu ți-ai recunoscut crimele în timpul anchetei?" La proces a primit o condamnare de 15 ani.[50]

Alții însă nu au beneficiat de nici un fel de proces: au fost condamnați, în absență, fie de către o așa-numită *osoboe soveșceanie* („comisie specială"), fie de o troică alcătuită din funcționari oficiali, în loc de tribunal. A fost cazul lui Thomas Sgovio, a cărui anchetă a fost în întregime de formă. Născut în Buffalo, New York, Sgovio a ajuns în Uniunea Sovietică în 1935, ca emigrant politic, fiu al unui comunist american de origine italiană care a fost expulzat din Statele Unite în URSS din cauza activității sale politice. În cei trei ani cât a stat la Moscova, Sgovio a renunțat treptat la iluzii și a hotărât să ceară pașaport american (la care renunțase în momentul sosirii în URSS), cu scopul de a se întoarce acasă. A fost arestat în timp ce ieșea din ambasada americană.

Dosarul anchetei ulterioare, aflat în arhivele Moscovei (pe care Sgovio, l-a fotocopiat după mulți ani și l-a donat Institutului Hoover), este subțire, potrivindu-se cu propriile amintiri legate de acele evenimente. Probele care îl incriminează cuprind o listă cu obiectele găsite asupra lui la prima percheziție corporală, carnetul de sindicat, agenda de telefoane și adrese, permisul de bibliotecă, o foaie de hârtie („cu notițe într-o limbă străină"), șapte fotografii, un briceag și un plic cu timbre străine, precum și alte lucruri. Există o declarație a tovarășului Sorokin, căpitan în Securitatea Statului, depunând mărturie că acuzatul a intrat în ambasada SUA pe 12 martie

1938. Exista şi o declaraţie a unui martor, atestând că acuzatul a părăsit ambasada SUA la ora 13:15. Dosarul mai cuprinde procesul-verbal al primei anchete şi două scurte interogatorii, semnate pe fiecare pagină atât de Sgovio, cât şi de anchetatorul lui. Prima declaraţie a lui Sgovio este următoarea: „Am dorit să-mi redobândesc cetăţenia americană. Acum trei luni m-am dus la ambasada americană pentru prima dată şi am depus cerere ca să-mi recapăt cetăţenia. Astăzi am revenit acolo. Funcţionarul de la ghişeu mi-a spus că angajatul american care se ocupă de dosarul meu plecase să ia prânzul şi că trebuie să mă întorc într-o oră sau două."[51]

Pe parcursul celor mai multe interogatorii care au urmat după arestare, Sgovio a fost pus să repete iar şi iar detaliile vizitei sale la ambasadă. O singura dată i s-a zis: „Spune-ne totul despre activităţile tale de spionaj!" Când el a răspuns „Ştiţi bine că nu sunt spion", se pare că ei n-au mai insistat, deşi anchetatorul mângâia un baston de cauciuc, în genul celor folosite de obicei pentru a-i bate pe cei anchetaţi.[52]

Deşi NKVD-ul nu era prea interesat de acest caz, în privinţa consecinţelor sale nu a avut nici un dubiu. Câţiva ani mai târziu, când Sgovio a cerut o revizuire a dosarului, procuratura s-a conformat cu sârguinţă, rezumând faptele după cum urmează: „Sgovio nu a negat că depusese o cerere la ambasada americană. Prin urmare, cred că nu este cazul să revizuim dosarul lui Sgovio." Condamnat pe baza propriei sale declaraţii prin care recunoaşte că a intrat în ambasadă (şi pentru că recunoscuse şi că dorea să plece din URSS), Sgovio a fost condamnat de o „comisie specială" la cinci ani de muncă forţată, fiind considerat „element cu grad de periculozitate socială ridicat". Cazul lui a fost tratat ca unul obişnuit. Având în vedere graba cu care se făceau multele arestări din acea vreme, anchetatorii s-au limitat pur şi simplu la strictul necesar.[53]

Alţii erau condamnaţi pe baza unor şi mai puţine dovezi, strânse în urma unor anchete şi mai sumare. Din moment ce suspiciunea ce plana asupra lor era în sine considerată o dovadă de vinovăţie, cei arestaţi erau rareori eliberaţi fără să ispăşească măcar o condamnare parţială. Leonid Finkelstein, un evreu rus arestat la sfârşitul anilor '40, avea impresia că, în ciuda faptului că nimeni nu reuşise să strângă dovezi cât de cât plauzibile împotriva lui, i s-a dat o condamnare relativ scurtă, de şapte ani, pur şi simplu pentru a demonstra că organele de anchetă nu greşesc niciodată.[54] Altă fostă deţinută, S.G. Durasova, pretindea chiar că unul dintre anchetatori îi spusese în mod special că „noi nu arestăm niciodată pe nimeni care nu e vinovat. Şi chiar dacă nu sunteţi vinovată, nu vă putem da drumul, fiindcă pe urmă lumea va spune că noi arestăm oameni nevinovaţi".[55]

Pe de altă parte, când NKVD-ul era mai interesat (şi, se pare, când Stalin însuşi era cel mai interesat), atitudinea anchetatorilor faţă de cei arestaţi în timpul perioadelor de arestări în masă se putea transforma cu repeziciune din una indiferentă într-una sinistră. În unele împrejurări, NKVD-ul trebuia chiar să ceară anchetatorilor să fabrice probe pe scară largă. Aşa s-a întâmplat, de exemplu, în 1937, în timpul anchetării unui grup pe care Nikolai Ejov l-a numit „cea mai puternică şi probabil cea mai importantă reţea de diversionism şi spionaj a serviciului secret polonez în URSS".[56] Dacă ancheta lui Sgovio este un exemplu de indiferenţă dusă la extrem, masiva operaţiune declanşată împotriva acestui aşa-numit cerc de spionaj reprezintă o altă extremă: suspecţii erau interogaţi doar pentru a-i face să recunoască faptul că sunt vinovaţi.

Operaţiunea a început odată cu Ordinul NKVD nr. 00485, devenit modelul pentru arestările în masă de mai târziu. Ordinul 00485 indica limpede categoriile de persoane care trebuiau arestate: toţi prizonierii de război capturaţi în timpul războiului polonez împotriva bolşevismului din anii 1920–1921; toţi emigranţii şi refugiaţii polonezi din URSS; toţi foştii membri ai vreunui partid politic din Polonia şi toţi „activiştii antisovietici" din regiunile vorbitoare de poloneză din Uniunea Sovietică.[57] Practic, orice persoană de origine poloneză care trăia în Uniunea Sovietică (şi chiar erau mulţi polonezi, în special în regiunile de graniţă din Ucraina şi Bielorusia), era suspectată. Acţiunea era atât de generalizată, încât consulul polonez de la Kiev a întocmit un raport secret asupra situaţiei, precizând că în câteva sate „toate persoanele de origine poloneză sau cu nume având rezonanţă poloneză" fuseseră arestate, indiferent dacă erau directori de fabrică sau ţărani.[58]

Arestările erau însă abia la început. Din moment ce nimeni nu putea fi învinovăţit pentru faptul că poartă un nume de familie polonez, Ordinul 00485 continua prin a-i îndemna pe şefii regionali ai NKVD să „demareze anchetele în momentul arestării. Scopul principal al anchetei trebuie să fie demascarea completă a organizatorilor şi a liderilor bandelor diversioniste, care să ducă la dezvăluirea întregii reţele diversioniste..."[59]

În practică, asta însemna (şi avea să se întâmple în atât de multe cazuri) că arestaţii înşişi trebuiau să furnizeze dovezile din dosar în baza cărora să fie acuzaţi. Sistemul era simplu. La început arestaţilor li se puneau întrebări legate de apartenenţa lor la cercul de spionaj. Apoi, când aceştia susţineau că nu ştiu nimic, erau bătuţi sau torturaţi până când îşi „aminteau". Fiindcă Ejov era interesat personal de reuşita acestui caz special, asista chiar el la unele şedinţe de tortură. Dacă prizonierii înaintau plângeri

oficiale împotriva acestui tratament, el dădea oamenilor săi ordin să le ignore şi să „continue în acelaşi spirit". După ce mărturiseau, arestaţilor li se cerea apoi să dea şi numele altor „părtaşi la uneltire". Atunci ciclul putea fi reluat, având ca rezultat faptul că „reţeaua de spionaj" devenea din ce în ce mai amplă.

La doi ani de la lansarea anchetei, aşa-zisa „pistă poloneză" dusese la arestarea a peste 140 000 de oameni, reprezentând, potrivit anumitor calcule, aproape 10% din numărul total al celor reprimaţi în timpul Marii Terori. Însă această operaţiune a devenit într-atât de notorie din cauza folosirii fără nici o discriminare a torturii şi a mărturiei false, încât, în 1939, în timpul scurtei reacţii împotriva arestărilor în masă, chiar NKVD-ul a început să ancheteze „greşelile" comise. Un ofiţer implicat în operaţiune îşi aminteşte că „nu era nevoie să te porţi delicat – nu aveai nevoie de vreo aprobare specială pentru a-i bate pe oameni, fără ocolişuri sau restricţii". Celor care aveau remuşcări, şi se pare că au existat unii, li s-a spus clar că decizia lui Stalin şi a Biroului Politic era „bateţi-i pe polonezi cât vă ţin puterile".[60]

În realitate, deşi Stalin le-a denunţat mai târziu, există unele dovezi ce demonstrează că el a aprobat personal „metodele simplificate de anchetă ale NKVD-ului". De exemplu, într-o scrisoare din 1947 către Stalin, Viktor Abakumov arată clar că prima sarcină a unui anchetator este să încerce să obţină de la arestat o „mărturisire adevărată şi sinceră, cu scopul nu numai de a stabili vinovăţia acestuia, dar şi pentru a-i demasca pe aceia cu care s-a aflat în legătură, precum şi pe cei care au fost părtaşi la acţiunile sale infracţionale şi planurile lui duşmănoase".[61] Abakumov ocoleşte problema torturii fizice şi a bătăii, dar mai scrie că anchetatorilor li se cerea să „studieze caracterul arestaţilor" şi, pornind de aici, să se folosească mai bine de „convingerile lor religioase, de relaţiile lor de familie şi personale, de respectul de sine şi vanitatea lor etc. Uneori, pentru a-l păcăli pe arestat şi a-i da impresia că organele MGB ştiu totul despre el, anchetatorul îi putea aminti detalii disparate din viaţa sa privată, secrete pe care le ascunde celor aflaţi în jurul lui etc."

De ce era atât de obsedată poliţia secretă sovietică de mărturisire rămâne o întrebare fără răspuns, deşi până acum s-au propus tot felul de explicaţii. Unii cred că aceste practici îşi aveau originea în vârful sistemului sovietic. Roman Brackman, autor al unei biografii a lui Stalin mai puţin ortodoxe, *Dosarul secret al lui Iosif Stalin*, este de părere că liderul sovietic avea o obsesie nevrotică de a-i face pe ceilalţi să mărturisească crime pe care de fapt el însuşi le comisese: fiindcă fusese agent al poliţiei politice ţariste înainte de revoluţie, Stalin simţea o nevoie specială să-i vadă pe

oameni recunoscând că au fost trădători. Robert Conquest crede de asemenea că Stalin era interesat să smulgă o mărturisire măcar de la cei pe care-i cunoştea personal. „Stalin dorea nu numai să-i ucidă pe vechii săi adversari, dar şi să-i distrugă din punct de vedere moral şi politic", deşi, desigur, acest lucru era doar pentru câţiva dintre milioanele de arestaţi.

Recunoaşterea faptelor trebuie să fi fost importantă şi pentru agenţii NKVD care efectuau interogatoriile. Probabil că pe ei obţinerea mărturisirilor îi ajuta să se simtă încredinţaţi de legitimitatea acţiunilor lor: asta făcea ca nebunia arestărilor efectuate arbitrar şi în masă să pară mai umană, sau măcar legală. Ca şi în cazul „spionilor polonezi", mărturisirea furniza dovada necesară pentru arestarea altora. Sistemul sovietic economic şi politic era obsedat şi de rezultate – îndeplinirea planului, îndeplinirea normei –, iar mărturisirile erau „dovezi" concrete ale unui interogatoriu reuşit. Potrivit lui Conquest, „se stabilise principiul că mărturisirea era cel mai bun rezultat care se putea obţine. Acei care o puteau obţine trebuiau consideraţi agenţi de succes, iar un agent NKVD slab avea o speranţă de viaţă redusă".[62]

Oricare ar fi originea fixaţiei NKVD-ului în legătură cu mărturisirile, anchetatorii poliţiei urmăreau obţinerea lor de obicei fără fatala tenacitate dovedită în cazul „spionilor polonezi", dar şi fără indiferenţa arătată în cazul lui Thomas Sgovio. Dimpotrivă, toţi arestaţii erau trataţi cu o atitudine care avea ceva din amândouă. Pe de o parte, NKVD le cerea să mărturisească şi să se acuze atât pe ei înşişi, cât şi pe alţii. Pe de altă parte, părea să manifeste o lipsă de interes şi o delăsare în îndeplinirea sarcinilor sale.

Acest sistem oarecum suprarealist era deja instaurat în anii '20, în anii de dinaintea Marii Terori, şi a rămas valabil mult după ce Marea Teroare s-a domolit. Încă din 1931, ofiţerul care-l ancheta pe Vladimir Cernavin, un om de ştiinţă acuzat de „distrugere" şi sabotaj, l-a ameninţat cu moartea în cazul în care refuză să mărturisească. Altă dată i-a spus lui Cernavin că va primi o pedeapsă cu internare în lagăr mai „îngăduitoare", dacă mărturiseşte. În cele din urmă, pur şi simplu el i-a cerut să facă o mărturisire falsă. „Noi, ofiţerii anchetatori, suntem şi noi adesea obligaţi să mintim, spunem şi noi lucruri care nu pot fi trecute în procesul-verbal şi pe care nu le semnăm niciodată cu numele propriu", i-a spus ofiţerul anchetator pe un ton rugător.[63]

Când rezultatul anchetei avea o importanţă mai mare, era folosită tortura. Bătaia pare să fi fost interzisă în perioada de dinainte de 1937. Un fost lucrător al Gulagului confirmă faptul că bătaia era categoric ilegală în prima jumătate a anilor '30.[64] Însă pe măsură ce au crescut presiunile asupra anchetatorilor pentru a-i determina pe membrii de frunte ai partidului

să mărturisească, tortura fizică a început să fie folosită, probabil în 1937, deşi a fost oprită din nou, în 1939. Liderul sovietic Nichita Hruşciov a recunoscut public acest lucru, în 1956: „Cum este posibil ca o persoană să recunoască crime pe care nu le-a comis? Doar într-un singur fel – prin presiune fizică, prin tortură, prin aducerea sa într-o stare de inconştienţă, când aceasta devine lipsită de propria judecată, răpindu-i-se astfel demnitatea umană. În felul acesta au fost obţinute mărturisirile."[65]

Folosirea torturii devenise în această perioadă atât de răspândită – şi atât de intens s-a discutat pe această temă –, încât, la începutul anului 1939, Stalin însuşi a trimis o scrisoare către şefii regionali ai NKVD, confirmând că „din 1937 folosirea presiunii fizice (asupra arestaţilor) în metodele NKVD a fost aprobată de către Comitetul Central". El a explicat că tortura a fost permisă

> numai în cazul duşmanilor declaraţi ai poporului, care profită de metodele umane de interogatoriu ca să refuze cu neruşinare să-i trădeze pe complotişti, care de luni întregi nu mărturisesc şi încearcă să împiedice demascarea acelor complotişti aflaţi încă în libertate.

Stalin a spus în continuare că el consideră că aceasta este „o metodă întru totul corectă şi umană", chiar dacă era de acord că e posibil să fi fost uneori folosită împotriva „oamenilor cinstiţi arestaţi din greşeală". Ceea ce acest text celebru scoate clar în evidenţă, desigur, este faptul că Stalin ştia ce fel de metode fuseseră folosite în timpul interogatoriilor şi că le aprobase el însuşi.[66]

Ceea ce este cu siguranţă adevărat este faptul că mulţi arestaţi îşi amintesc că în această perioadă au fost bătuţi şi loviţi cu picioarele, că li s-au strivit feţele şi le-au fost rupte organele interne. Evgheni Gnedin povesteşte că a fost lovit în cap de doi bărbaţi în acelaşi timp, unul din dreapta, altul din stânga, şi că apoi a fost bătut cu un baston de cauciuc. Acest lucru s-a întâmplat în biroul personal al lui Beria, în prezenţa sa, la închisoarea Suhanovka.[67] NKVD a folosit şi metode de tortură cunoscute şi altor forţe ale poliţiei secrete din alte perioade, cum ar fi lovirea victimelor în stomac cu saci de nisip, ruperea mâinilor şi picioarelor sau atârnarea anchetaţilor de mâini şi picioare.[68] Una dintre cele mai insuportabile mărturii despre tortura fizică aparţine regizorului de teatru Vsevelod Meyerhold, sub forma unei plângeri oficiale care s-a păstrat în dosarul său:

> Anchetatorii au început să folosească forţa, cu mine, om bătrân, de 65 de ani, şi bolnav. M-au întins cu faţa la podea şi m-au bătut la tălpi şi pe spinare cu o curea de cauciuc. Apoi m-au pus pe un scaun şi m-au lovit peste picioare cu o forţă extraordinară... În următoarele câteva zile, când picioarele mele erau pline de vânătăi,

m-au lovit din nou peste petele roşii, vineţii şi gălbui cu cureaua, iar durerea era atât de violentă, încât simţeam că mi s-a turnat apă clocotită peste aceste locuri atât de sensibilizate. Urlam şi plângeam de durere. M-au bătut în continuare cu aceeaşi curea de cauciuc şi m-au lovit în faţă, cu toata puterea, cu pumnii, pe care îi ridicau în aer, la mare înălţime...

La un moment dat tremuram atât de tare, încât gardianul care mă escorta după un asemenea interogatoriu m-a întrebat: „Suferi de malarie?" Odată, când m-am prăbuşit pe pat şi am adormit, după 18 ore de interogatoriu, urmând să mă întorc înapoi peste o oră, am fost trezit de propriile mele gemete, din cauză că mă zguduiam ca un bolnav în ultimul stadiu al febrei tifoide.[69]

Deşi astfel de bătăi au fost în mod expres interzise după 1939, această schimbare de tactică nu a făcut desfăşurarea anchetei neapărat mai umană. De-a lungul anilor '20, '30 şi '40, multe sute de mii de prizonieri au fost chinuiţi nu cu bătăi sau agresiuni fizice, ci cu torturi psihologice la care Abakumov face aluzie în scrisoarea lui către Stalin. Cei care refuzau cu încăpăţânare să mărturisească puteau fi, de exemplu, privaţi treptat de necesităţile fireşti, începând cu plimbările, apoi pachetele şi cărţile, apoi mâncarea. Puteau fi trimişi într-o celulă cu totul neprietenoasă, prea călduroasă sau prea friguroasă, aşa cum i s-a întâmplat memorialistei Hava Volovici, care nici ea nu a fost lăsată să doarmă de către anchetatorul ei din acea vreme: „N-am să uit niciodată prima mea întâlnire cu frigul din închisoare. Nu pot să-l descriu. Nu sunt în stare s-o fac. Eram chinuită pe rând de frig şi de nesomn. Trebuia să sar în picioare şi să alerg în cerc prin celulă, adormind în picioare, apoi să cad din nou pe pat, de unde frigul mă obliga imediat să sar iar în picioare."[70]

Unii erau confruntaţi cu „martori". Evghenia Ghinzburg şi-a văzut prietena din copilărie, Nalia, „recitând ca un papagal" şi acuzând-o de apartenenţă la o reţea clandestină troţkistă.[71] Alţii erau ameninţaţi că membrii familiei vor avea de suferit, sau erau puşi, după lungi perioade de izolare, în celule cu informatori, în faţa cărora ei erau bucuroşi să-şi poată deschide sufletul. Femeile erau violate sau ameninţate cu violul. O memorialistă poloneză relatează următoarea scenă:

Deodată, fără nici un motiv clar, examinatorul meu a devenit extrem de curtenitor. S-a ridicat din spatele biroului şi a venit să se aşeze lângă mine pe canapea. M-am ridicat şi m-am dus să beau puţină apă. A venit după mine şi s-a oprit în spatele meu. L-am evitat cu grijă şi m-am întors pe canapea. Când m-am aşezat, s-a aşezat şi el din nou lângă mine. Încă o dată m-am ridicat şi m-am dus să beau apă. Asemenea gesturi au durat câteva ore. Mă simţeam umilită şi lipsită de apărare...[72]

Existau şi forme de tortură fizică mai puţin crude decât bătăile, iar acestea erau folosite regulat începând cu 1920. Cernavin a fost la început pus la testul „statului în picioare". Arestaţilor li se spunea să stea în picioare cu faţa la zid – deşi pentru scurt timp. Alţi tovarăşi de închisoare de-ai săi sufereau şi mai mult:

> Unul dintre ei, Gravorul P., trecut de cincizeci de ani şi bine făcut, stătuse aşa şase zile şi jumătate. Nu i s-a dat să mănânce şi să bea şi nu i s-a dat voie să doarmă; era dus la toaletă doar o dată pe zi. Dar nu a „mărturisit". După această tortură, nu s-a mai putut întoarce în celulă, iar paznicul a trebuit să-l târască pe scări... Un altul, Meşteşugarul N., în vârstă de aproximativ 25 de ani, cu un picior amputat de deasupra genunchiului şi înlocuit cu unul artificial, a stat în picioare patru zile şi nu a „mărturisit".[73]

Cel mai adesea, arestaţii erau pur şi simplu privaţi de somn: această formă de tortură în aparenţă simplă (care pare să nu ceară vreo aprobare specială în prealabil) era cunoscută prizonierilor ca „punerea la conveier" (bandă rulantă) şi putea să dureze câteva zile, chiar săptămâni. Metoda era simplă: arestaţii erau interogaţi toată noaptea, apoi li se interzicea să doarmă peste zi. Erau ţinuţi treji încontinuu de către paznici şi ameninţaţi cu carcera sau şi mai rău dacă nu reuşeau să rămână treji. Una dintre cele mai bune relatări despre conveier şi despre efectele fizice ale acestei metode aparţine unui deţinut american al Gulagului, Alexander Dolgun. În prima sa lună la Lefortovo, practic n-a fost lăsat să doarmă decât o oră pe zi sau chiar mai puţin. „Dacă stau să mă gândesc, acum mi se pare că o oră este prea mult, se poate să fi fost doar câteva minute în unele nopţi." Ca urmare, mintea începuse să-i joace feste:

> Au fost perioade în care brusc mi-am dat seama că nu îmi mai aminteam ce s-a întâmplat în ultimele câteva minute. Goluri de memorie. Episoade întregi erau şterse... Apoi, desigur, mai târziu am început să încerc să adorm în picioare, să văd dacă trupul meu poate învăţa să se menţină singur drept. M-am gândit că dacă asta o să meargă, aş putea să scap de supraveghere pentru câteva minute, fiindcă gardianul, văzându-mă prin vizetă, nu s-ar fi gândit că dorm în picioare.
>
> Şi uite aşa am supravieţuit, furând câte zece minute aici, o jumătate de oră dincoace, uneori puţin, alteori mai mult, dacă Sidorov renunţa înainte de şase dimineaţa, iar gardienii mă lăsau în pace până la apelul de deşteptare. Dar era prea puţin. Şi prea târziu. Pe zi ce trecea, puteam simţi cum o iau razna, cum devin tot mai slab, pierzându-mi stăpânirea de sine. Mă gândeam cu groază că voi înnebuni. Era aproape mai rău – chiar era mult mai rău – decât gândul că voi muri...

Dolgun a rezistat fără să mărturisească mai multe luni la rând, un lucru care a reprezentat pentru el un motiv de mândrie de-a lungul întregii perioade cât a fost în închisoare. Totuşi, peste câteva luni, când a fost chemat înapoi la Moscova din lagărul de la Djezkazgan şi bătut din nou, a semnat o declaraţie de recunoaştere a acuzaţiilor ce i se aduceau, gândindu-se: „Ce dracu? Oricum sunt la mâna lor. De ce n-am făcut-o mai devreme, fără să mai trec prin atâta suferinţă?"[74]

Chiar aşa. De ce nu? Este o întrebare pe care mulţi alţii şi-au pus-o, dând diverse răspunsuri. Unii, pare-se reprezentând un procent deosebit de mare de autori de memorii, au făcut-o sau din principiu, sau din convingerea greşită că vor scăpa în felul acesta de condamnare. „Mai degrabă mor decât să mă defăimez eu însumi", i-ar fi zis generalul Gorbatov anchetatorului său, chiar dacă fusese torturat (fără să specifice cum anume). Mulţi alţii au crezut de asemenea, aşa cum subliniază Soljeniţîn, Gorbatov şi alţii, că o mărturisire exagerat de detaliată ar fi creat o atmosferă de o absurditate pe care chiar şi NKVD-ul nu putea să n-o observe. Gorbatov scria îngrozit despre tovarăşii lui de închisoare:

> Îmi dădeau impresia că ar fi oameni cultivaţi şi cu mintea întreagă. Cel mai tare mă îngrozea să aflu că, în timpul interogatoriilor, absolut toţi scriseră cele mai aberante prostii, mărturisind infracţiuni imaginare şi incriminându-i pe alţii... Unii susţineau chiar teoria ciudată conform căreia cu cât mai mulţi oameni erau băgaţi în închisoare, cu atât mai repede se va realiza că totul era lipsit de sens şi că asta afecta partidul.[75]

Totuşi, nu toată lumea era de acord că aceşti oameni trebuie învinuiţi. Lev Razgon i-a răspuns lui Gorbatov în propriile memorii, considerându-l „arogant şi imoral":

> Este greşit să abaţi vina de la torţionari spre victime. Gorbatov a avut noroc, asta-i tot. Fie anchetatorul său era leneş, fie nu a primit indicaţia fermă să „pună presiune" pe umerii săi. Doctorii, psihologii, psihiatrii nu au făcut suficiente cercetări pentru a spune dacă un om poate fi torturat ca să dea o mărturie falsă împotriva lui însuşi. Dar acest secol a furnizat o mare cantitate de dovezi pe această temă. Bineînţeles că aşa ceva se poate face.[76]

Astăzi, răspunsurile la întrebarea dacă avea rost să rezişti sunt împărţite. Suzanna Peciora a fost anchetată mai mult de un an la începutul deceniului şase din cauza apartenenţei la un mic grup de tineri care fusese fondat cu scopul donquijotesc de a se opune lui Stalin. Privind în urmă, ea crede că faptul că nu a cedat nu meritase. Ea este de părere că refuzul de a mărturisi

nu făcea decât să prelungească interogatoriul. Cei mai mulți au fost până la urmă condamnați.[77]

Totuși, piesele din dosarul lui Sgovio indică limpede că deciziile ulterioare (privind eliberarea înainte de termen, amnistie și așa mai departe) erau luate pe baza conținutului dosarului respectiv, inclusiv al mărturisirii. Dacă reușeai să te ții tare, cu alte cuvinte, aveai o șansă foarte, foarte mică să ți se revoce sentința. Chiar și în anii '50, toate aceste metode judiciare, oricât de aberante, erau luate în serios.

Dar până la urmă aspectul cel mai important al anchetei era amprenta pe care o lăsa asupra psihologiei arestaților. Chiar înainte de a trece prin experiența lungului drum către ținuturile din estul Uniunii Sovietice, chiar înainte de a ajunge în primele lor lagăre, cei anchetați erau într-o anumită măsură „pregătiți" pentru noua lor viață de sclavi forțați să muncească. Ei știau deja că nu mai aveau parte de elementarele drepturi ale omului, nu aveau dreptul la un proces și nici măcar la o audiere corectă. Știau deja că puterea NKVD-ului era absolută și că statul putea să dispună de ei după cum dorea. Dacă mărturisiseră o crimă pe care nu o comiseseră, se gândeau deja mai puțin la ei înșiși. Dar chiar dacă nu făcuseră acest lucru, nu mai aveau nici o urmă de speranță și nici o nădejde de a îndrepta greșeala arestării lor.

CAPITOLUL 8

Închisoarea

O țigancă mi-a ghicit în cărți – drum lung,
Drum lung și o închisoare.
Poate vechea închisoare centrală
Așteaptă iar un bărbat tânăr, pe mine...

Cântec popular de temniță rusesc

Arestarea și interogatoriile îi măcinau pe deținuți, îi făceau să cedeze, îi nedumereau și îi făceau să greșească. Dar și sistemul închisorilor sovietice, în care deținuții erau ținuți înainte, pe durata și uneori foarte mult timp după terminarea anchetei, avea o influență enormă asupra stării lor de spirit.

În comparație cu închisorile din alte țări, cele sovietice nu se deosebeau în mod special în materie de duritate sau regim carceral. Închisorile sovietice erau cu siguranță mai aspre decât cele mai multe închisori din Occident, mai aspre și decât temnițele din timpul regimului țarist. Pe de altă parte, la jumătatea secolului XX, închisorile din China sau din alte regiuni din Lumea a Treia erau și ele extrem de dure. Totuși, unele elemente ale vieții într-o închisoare sovietică rămân specifice Uniunii Sovietice. Unele aspecte ale cotidianului penitenciar, cum ar fi însăși desfășurarea anchetei, par chiar să fi fost concepute tocmai pentru a-i familiariza pe arestați cu noua lor viață în Gulag.

Desigur, atitudinea oficială față de închisori oglindește schimbările de prioritate ale celor aflați la conducerea lagărelor. De exemplu, Ghenrih Iagoda a dat un ordin în august 1935, exact în momentul când arestările prizonierilor politici începeau să devină regulate, scoțând în evidență faptul că „scopul" cel mai important al unei arestări (dacă se poate spune despre acestea că ar fi avut un „scop" într-un sens cât de cât normal al cuvântului) era de a satisface cererea din ce în ce mai intensă de mărturisiri. Ordinul lui Iagoda lăsa în seama anchetatorilor NKVD nu doar respectarea „drepturilor" arestaților, ci și a celor mai elementare condiții de viață. Dacă un deținut

coopera, ceea ce de obicei însemna că acesta mărturisea, i se permitea să primească scrisori, pachete de mâncare, ziare şi reviste, să fie vizitat o dată pe lună de rude şi să fie scos la plimbare o oră pe zi. Dacă nu, putea fi privat de toate aceste drepturi, ba îşi putea pierde şi raţia de hrană.[1]

În schimb, în 1942, după venirea la putere a lui Lavrenti Beria, care jurase să transforme Gulagul într-un mecanism economic eficient, priorităţile Moscovei erau altele. Lagărele au devenit un factor important în producţia de război, iar comandanţii lagărelor au început să se plângă de numărul mare de deţinuţi total inapţi de muncă care le erau trimişi. Morţi de foame, murdari şi fără antrenament, pur şi simplu nu erau în stare să scoată cărbuni sau să taie copaci în ritmul cerut. Prin urmare, în luna mai a aceluiaşi an, Beria a dat noi ordine privind interogatoriile, cerându-le comandanţilor de închisori să respecte „normele elementare de sănătate" şi să limiteze puterea anchetatorilor asupra vieţii cotidiene a arestaţilor.

Potrivit noului ordin al lui Beria, anchetaţii trebuiau să beneficieze de o plimbare zilnică de „cel puţin o oră" (exceptându-i categoric pe cei care aşteptau condamnarea la moarte, a căror stare de sănătate conta prea puţin pentru indicatorii de plan ai NKVD-ului). Administraţiile închisorilor mai trebuiau să se asigure că aşezămintele lor sunt dotate cu o curte special construită în acest scop: „Nici un singur deţinut nu trebuie să rămână în celulă în timpul orelor de plimbare... cei slabi şi cei în vârstă trebuie să fie ajutaţi de către colegii lor." Gardienilor li se cerea să se asigure că deţinuţii (cu excepţia celor aflaţi în acel moment în anchetă) beneficiază de opt ore de somn, că aceia care suferă de diaree primesc în mod suplimentar vitamine şi mâncare mai bună, şi că *paraşile*, adică tinetele, sunt reparate, ca să nu mai curgă. Ultimul punct era aşa de important, încât ordinul specifica până şi dimensiunile ideale ale unei *paraşa*. În celulele de bărbaţi, această tinetă trebuia să aibă între 55 şi 60 cm înălţime, în celulele de femei, între 30 şi 35 cm înălţime, fiecărui deţinut revenindu-i o capacitate de 0,75 litri.[2]

În ciuda acestor reglementări pline de detalii absurde, între închisori persistau deosebiri enorme. În parte se deosebeau prin locul în care erau amplasate. De regulă, închisorile din provincie erau mai murdare şi mai îngăduitoare, închisorile de la Moscova, mai curate şi mai necruţătoare. Dar chiar şi între cele trei închisori principale din Moscova existau unele mici deosebiri. Lubianka, închisoarea de tristă faimă care încă domină o vastă piaţă din centrul Moscovei (şi care seveşte şi în prezent drept sediu central al FSB, urmaşa NKVD şi KGB), era folosită pentru primirea şi interogarea celor mai periculoşi infractori politici. Aici erau relativ puţine celule – un document din 1936 atestă în jur de 118 –, dintre care 94 erau

foarte mici, pentru unu sau cel mult patru arestați.[3] Servind pe vremuri drept birouri ale unei companii de asigurări, unele dintre celulele de la Lubianka aveau parchet, pe care prizonierii trebuiau să-l spele în fiecare zi. A.M. Garaseva, o anarhistă care mai târziu i-a fost secretară lui Soljenițîn, încarcerată la Lubianka în 1926, își amintește că mâncarea încă era adusă de chelnerițe îmbrăcate în uniformă.[4]

În schimb, Lefortovo, folosită tot pentru anchete, fusese în secolul al XIX-lea o închisoare militară. Celulele sale, care nu fuseseră niciodată menite să adăpostească un număr mare de deținuți, erau mai întunecoase, mai murdare și mai aglomerate. Lefortovo este contruită în forma literei K, iar în centru, își amintește memorialistul Dmitri Panin, „un slujbaș stă lângă un steag și ghidează coloana de deținuți care sunt duși de la și spre anchetă".[5] La sfârșitul anilor '30, Lefortovo era atât de aglomerată, încât NKVD-ul a deschis o „anexă" la mânăstirea Suhanovski, aflată în afara Moscovei. Numită oficial Obiectul 110 și cunoscută deținuților sub numele de Suhanovska, anexa și-a dobândit o reputație oribilă din cauza torturii care se practica aici. „Nu existau regulamente de ordine interioară și nu fuseseră stabilite nici reguli pentru desfășurarea interogatoriilor."[6] Beria însuși avea aici un birou și supraveghea personal ședințele de tortură a arestaților la Suhanovska.[7]

Închisoarea Butîrka, cea mai veche dintre toate trei, a fost construită în secolul al XVIII-lea și a fost concepută să fie un palat, însă a fost repede transformată în închisoare. Printre deținuții ei cei mai distinși din secolul al XIX-lea s-a numărat Feliks Dzerjinski, alături de alți revoluționari polonezi și ruși.[8] Servind în general ca adăpost pentru arestații a căror anchetă se terminase și care așteptau să fie transportați în altă parte, Butîrka era și ea aglomerată și murdară, dar mult mai permisivă. Garaseva își amintește că în vreme ce la Lubianka gardienii îi obligau pe arestați să „facă mișcare", plimbându-i într-un cerc strâns, „la Butîrka puteai să faci orice doreai". Ca și alți foști deținuți, ea menționează excelenta bibliotecă din închisoare, la colecția căreia contribuiseră generații întregi de deținuți, care își lăsaseră acolo cărțile în momentul în care erau transferați în altă închisoare.[9]

De asemenea, închisorile se deosebeau de la o perioadă la alta. La începutul anilor '30, numeroși deținuți au fost condamnați la luni sau chiar ani de izolare. Un deținut rus, Boris Cetverikov, și-a păstrat sănătatea mintală spălându-și hainele, podeaua, pereții și cântând toate ariile de operă și cântecele pe care le știa.[10] Alexander Dolgun a fost și el ținut în izolare pe timpul anchetei și a reușit să-și păstreze mintea intactă plimbându-se: a numărat pașii în celulă, a calculat câți pași intrau într-un kilometru și a început „să

se plimbe", la început prin Moscova, până la ambasada americană – „respiram aerul proaspăt rece, imaginar şi îmi strângeam haina strâns în jurul meu", apoi prin Europa, şi în cele din urmă traversând Atlanticul, înapoi acasă în Statele Unite.[11]

Evghenia Ghinzburg a petrecut aproape doi ani în izolatorul din Iaroslavl, în inima Rusiei Centrale, din care cea mai mare parte complet singură: „Chiar şi azi, dacă închid ochii, pot vedea fiecare umflătură şi zgârietură în acei pereţi vopsiţi până la jumătate în culorile predilecte ale închisorii: maroniu-roşcat până la jumătate şi un alb murdar deasupra." Dar până la urmă, chiar şi această închisoare „specială" a început să se umple, iar Evgheniei i s-a adus o tovarăşă de celulă. În cele din urmă, cei mai mulţi dintre *tiurzek*, „arestaţii din închisori", erau trimişi în lagăre. Cum scrie Ghinzburg, „pur şi simplu nu era practic să ţii în închisoare atâţia oameni zece sau douăzeci de ani; era incompatibil cu spiritul şi cu economia din acele vremuri".[12]

În anii '40, când ritmul arestărilor a crescut, a devenit mult mai greu să izolezi pe cineva, chiar dintre cei nou arestaţi, chiar şi pentru câteva ore. În 1937, Leonid Finkelstein a fost la început aruncat în *vokzal*-ul închisorii („staţie de cale ferată"), o „celulă comună, uriaşă, nedispunând de nici o facilitate, în care toţi arestaţii erau aruncaţi la sosire. Ulterior, erau triaţi, trimişi la baie, apoi în celule".[13] De fapt, prin experienţa supraglomerării au trecut cu mult mai mulţi deţinuţi, decât prin aceea a izolării. Putem da câteva exemple alese la întâmplare. Închisoarea principală din oraşul Arhanghelsk, care avea o capacitate de 740 de oameni, adăpostea, în 1941, între 1 661 şi 2 380 de deţinuţi. Închisoarea din Kotlas, din nordul Rusiei, cu o capacitate de 300 de locuri, ajungea să adăpostească până la 460 de deţinuţi.[14]

Condiţiile din închisorile situate în provinciile mai îndepărtate puteau fi şi mai rele. În 1940, închisoarea de la Stalislawow, din recent ocupata Polonie de Est, adăpostea 1 709 persoane, mult peste capacitatea ei de 472, şi abia dispunea de 150 de aşternuturi.[15] În februarie 1941, închisoarea din Republica Tartarstan, cu o capacitate de 2 710 de locuri, adăpostea 6 353 de deţinuţi. În mai 1942, închisoarea oraşului Taşkent, din Asia Centrală, cu o capacitate de 960 de locuri, adăpostea 2 754 de oameni.[16] O asemenea stare de aglomerare avea un efect deosebit de dur asupra celor aflaţi în anchetă, asaltaţi de anchetatori ostili, noapte de noapte, şi care, în ciuda acestui fapt, trebuiau să-şi petreacă ziua alături de alţi deţinuţi. Un deţinut descrie efectele acestei situaţii:

> Tot procesul de dezintegrare a personalităţii avea loc sub privirile tuturor celorlalţi din celulă. Nu te puteai ascunde pentru o clipă, chiar şi intestinele ţi le goleai într-o toaletă descoperită, aflată chiar acolo în cameră. Cine voia să plângă plângea de

față cu toți ceilalți, iar sentimentul de rușine îi agrava chinul. Cel care voia să se sinucidă – noaptea, sub pătură, încercând să-și rupă venele de la mâini cu dinții – ar fi fost repede descoperit de unul dintre insomniacii celulei și împiedicat să-și termine treaba.[17]

Margarete Buber-Neumann a consemnat și ea că supraaglomerarea îi stârnea pe deținuți unul împotriva celuilalt. Când se dădea deșteptarea, la ora patru și jumătatea dimineața,

efectul pe care acest lucru îl avea asupra noastră era ca și cum ai răvăși un mușuroi de furnici. Fiecare își înșfăca obiectele de spălat, ca să fie primul la baie, dacă se putea, fiindcă, bineînțeles, instalația de apă nu făcea față nici pe departe la toți. În încăperea în care ne spălam erau cinci lavoare și zece robinete. Spun „lavoare", dar în realitate erau cinci găuri în podea și nimic mai mult. Se formau imediat cozi în fața fiecăreia dintre cele cinci găuri și a celor zece robinete. Închipuiți-vă, dacă puteți, că mergeți la baie dimineața cu cel puțin douăsprezece perechi de ochi ațintiți asupra dumneavoastră, în timp ce alții țipă și te împing de la spate, așteptând nerăbdători să le vină rândul...[18]

Poate din cauză că erau conștiente de aglomerația din închisori, autoritățile au încercat din greu să distrugă orice urmă de solidaritate între deținuți. Încă din 1935, un ordin al lui Iagoda interzicea deținuților să stea de vorbă, să strige, să cânte, să scrie pe pereții celulelor, să lase semne sau urme indiferent unde în incinta închisorii, să stea la fereastra celulei, să încerce să comunice în orice fel cu cei din alte celule. Deținuții care încălcau aceste reguli puteau pierde dreptul de a ieși la plimbare sau de a primi scrisori, sau chiar puteau fi trimiși într-o carceră special construită.[19] Interdicția de a vorbi este adeseori menționată de cei care au stat la închisoare în anii '30. „Nimeni nu vorbea tare și unii dintre deținuți se înțelegeau prin semne", scria Buber-Neumann despre Butîrka, unde „trupurile dezgolite până la mijloc ale celor mai multe dintre femei aveau o culoare gri-albăstruie stranie din cauza încarcerării îndelungate fără lumină și aer..."[20]

În unele închisori, regula tăcerii a rămas irevocabilă până în următorul deceniu, în altele mai puțin: un fost deținut scrie despre „liniștea totală" de la Lubianka din 1949, în comparație cu „celula nr. 106 de la Butîrka, unde aveai impresia că ai intrat într-un bazar după ce-ai fost într-o prăvălioară".[21] Alt deținut dintr-o închisoare aflată la Kazan, oraș din centrul Rusiei, își amintește că, atunci când începeau să se audă șoapte, „vizeta de la ușița pe care se dădea mâncarea se deschidea cu zgomot și o voce șuiera «sssst!»"[22].

Mulți autori de memorii au povestit de asemenea cum gardienii, atunci când mutau prizonierii dintr-o celulă în alta sau îi duceau de la celulă la interogatoriu, își scuturau cheile, pocneau din degete sau făceau alte zgomote

pentru a-i avertiza pe cei aflați pe coridor în fața lor. Dacă se întâmpla să se întâlnească, unul dintre deținuți trebuia dus imediat pe un alt culoar sau băgat într-o cămăruță specială. V.K. Iasnîi, fost traducător de literatură spaniolă, a fost băgat o dată la Lubianka într-o încăpere de jumătate de metru pătrat și ținut acolo două ore.[23] Asemenea cămăruțe par să fi fost folosite pretutindeni: în subsolul fostului sediu NKVD din Budapesta, în prezent transformat în muzeu, se găsește o astfel de cămăruță. Scopul lor era să împiedice întâlnirile dintre cei arestați și alte persoane care ar fi putut fi implicate în „cazul" lor anume, precum și pentru a-i ține la distanță de frați, surori sau rude, la rândul lor arestate.

Liniștea obligatorie făcea ca până și drumul către camerele de anchetă să fie descurajant. Alexander Dolgun își amintește mersul pe holurile acoperite cu covoare ale Lubiankăi: „Singurul zgomot care se auzea când mergeam era plescăitul din limbă al gardianului... toate acele uși de metal erau cenușii, cenușiul acela al navelor de război, iar efectul întunericului, al tăcerii și al ușilor cenușii identice înșirate de-a lungul coridoarelor, al căror capăt se pierdea în umbră, era opresiv și descurajant."[24]

Pentru a-i împiedica pe locatarii unei celule să afle numele deținuților din celelalte celule, prizonierii erau chemați afară – pentru anchetă sau pentru transfer – nu după nume, ci alfabetic. De exemplu, gardianul striga „G" și toți deținuții al căror nume începea cu G se ridicau și-și spuneau numele și inițiala tatălui.[25]

Ordinea era menținută – așa cum este menținută în cele mai multe închisori – prin reglementarea rigidă a vieții de zi cu zi. Zaiara Vesiolaia, fiica unui celebru scriitor rus, „dușman al statului", povestește în memoriile ei o zi obișnuită la Lubianka. Aceasta începea cu *opravka*, drumul la toaletă. „«Pregătirea pentru toaletă!» striga gardianul, iar femeile trebuiau să se încoloneze în liniște, două câte două. La toaletă li se dădea în jur de zece minute – nu numai pentru a-și face nevoile, ci și pentru a se spăla și a-și spăla ce haine apucau. După *opravka* venea micul dejun: apă fiartă, amestecată poate cu ceva care semăna cu ceai sau cafea, plus rația zilnică de pâine și două sau trei bucăți de zahăr. Micul dejun era urmat de o vizită a gardianului care lua cererile celor care voiau să fie consultate de doctor, apoi «activitatea principală a zilei» – o plimbare de douăzeci de minute într-o curte mică împrejmuită, mergând pe un singur rând, în cerc, pe lângă perete." O singură dată ordinul n-a fost respectat. Într-o seară, după ce se dăduse stingerea, Vesiolaia a fost dusă pe acoperișul închisorii Lubianka, dar nu i s-a spus niciodată de ce. Cum Lubianka se afla în centrul Moscovei, ea a putut vedea, dacă nu orașul, atunci măcar luminile orașului, care puteau foarte bine să fie luminile unei alte țări.[26]

În mod normal, restul zilei era totuşi repetitiv: prânzul (arpacaş fiert sau o fiertură de măruntaie ori varză stricată, şi apoi aceeaşi fiertură seara. Seara, alt drum la toaletă. Între două drumuri, arestaţii vorbeau între ei în şoaptă, stăteau pe bănci şi uneori citeau. Vesiolaia îşi aminteşte că i se permitea să aibă o carte pe săptămână, însă regulile difereau de la o închisoare la alta, ca şi bibliotecile, care, aşa cum am mai spus, erau uneori excelent dotate. În unele închisori, celor închişi li se permitea să-şi procure produse alimentare de la „prăvălie", dacă rudele le trimiteau bani.

Deţinuţii nu erau chinuiţi doar de plictiseală şi de mâncare proastă. Tuturor, nu numai celor aflaţi sub anchetă, li se interzicea să doarmă ziua. Gardienii erau în permanenţă cu ochii pe ei, supraveghindu-i prin „gaura lui Iuda", vizeta din uşa celulei, ca să se asigure că regulamentul era respectat. Liubov Berşadskaia îşi aminteşte că, deşi „eram sculaţi de la ora şase, nu ni se dădea voie nici să ne aşezăm pe pat până la ora 11 noaptea. Trebuia ori să ne plimbăm, ori să stăm pe scaun şi să nu ne rezemăm de perete."[27]

Noaptea nu era mai bine. Era greu, dacă nu imposibil, să dormi din cauza becurilor puternice, care nu se stingeau niciodată, şi din cauza regulei care interzicea deţinuţilor să doarmă cu mâinile sub pătură. Vesiolaia a încercat la început să se obişnuiască. „Era neplăcut şi incomod şi mi-era greu să adorm din cauza asta... până când am aţipit, totuşi, şi atunci instinctiv mi-am tras pătura pe bărbie. Cheia a zăngănit în broască şi gardianul mi-a zgâlţâit patul: „Mâinile!"[28] Buber-Neumann scria ca „până când te obişnuiai cu asta, nopţile erau mai rele decât zilele. Încercaţi să dormiţi noaptea, cu o lumină puternică în tavan – deţinuţilor nu li se dădea voie să-şi acopere faţa –, pe scândurile goale, fără măcar un sac de paie sau o pernă, poate chiar şi fără pătură, înghesuit lângă tovarăşii voştri de detenţie".

Probabil că cea mai eficientă metodă de a-i împiedica pe arestaţi să-şi asigure o ambianţă comfortabilă în locul unde se aflau era prezenţa informatorilor – întâlniţi în toate sferele societăţii sovietice. Aceştia trebuie să fi jucat un rol important şi în lagăre, deşi în lagăr erau mai uşor de evitat. În închisoare nu se putea scăpa de ei aşa uşor, ceea ce-i obliga pe oameni să aibă grijă ce vorbesc. Cu o singură excepţie, Buber-Neumann îşi aduce aminte că „nu am auzit niciodată un cuvânt critic la adresa regimului sovietic din partea unui deţinut rus cât am stat la Butîrka".[29]

Printre arestaţi, se ştia că există cel puţin un turnător în fiecare celulă. Când în celulă nu erau decât doi deţinuţi, fiecare îl suspecta pe celălalt. În celulele mai mari, informatorul era adesea identificat şi evitat de către ceilalţi deţinuţi. Când a ajuns prima dată la Butîrka, Olga Adamova-Sliozberg a observat un loc de dormit liber lângă fereastră. Putea să doarmă acolo, dacă voia, i s-a spus, „dar nu vei avea cea mai bună vecină". Femeia care

dormea fără nimeni în preajmă era, evident, informatoarea care-şi petrecea tot timpul „scriind declaraţii în care denunţa pe toată lumea din celulă, aşa că nimeni nu vorbea cu ea".

Nu toţi informatorii erau aşa de uşor de identificat, iar paranoia era atât de răspândită, încât orice comportament putea să atragă după sine ostilitatea. Adamova-Sliozberg a presupus că una dintre camaradele ei de închisoare era cu siguranţă o turnătoare, judecând după „buretele de provenienţă străină cu care se spăla şi după lenjeria din dantelă pe care o purta". Mai târziu a ajuns să o considere prietenă pe această femeie.[30] Scriitorul Varlam Şalamov povesteşte şi el că transferul dintr-o celulă într-alta „nu este o experienţă prea plăcută" în închisoare. Asta îi pune întotdeauna în gardă pe noii tăi camarazi de celulă şi-i face să te bănuiască, deşi eşti nou-venit, că eşti informator".[31]

Fără îndoială, sistemul era rigid şi inuman. Şi totuşi, dacă ar fi putut, deţinuţii ar fi luptat împotriva plictiselii, împotriva umilinţelor mărunte de zi cu zi, împotriva încercărilor de a-i izola şi de a-i învrăjbi. Mulţi au remarcat în memoriile lor că în temniţă solidaritatea dintre deţinuţi era efectiv mai puternică decât avea să fie mai târziu în lagăre. Când ajungeau în lagăre, autorităţile îi puteau dezbina şi conduce mult mai uşor. Pentru a-i înstrăina unii de alţii, puteau să-i tenteze cu promisiunea unui loc mai bun în ierarhia lagărului, cu o mâncare mai bună şi cu munci mai uşoare.

În închisoare, în schimb, toată lumea era mai mult sau mai puţin egală. Se acordau şi aici recompense celor care colaborau, însă mai puţine. Pentru mulţi dintre deţinuţi, zilele sau lunile petrecute în închisoare, premergătoare deportării, reprezentau un fel de curs introductiv în tehnicile elementare de supravieţuire şi, în ciuda tuturor eforturilor administraţiei, prima lor experienţă de solidarizare împotriva autorităţii.

Unii deţinuţi învăţau pur şi simplu de la colegii lor metodele elementare de a-şi păstra igiena şi demnitatea. Inna Şiheeva-Gaister a învăţat să facă nasturi din bucăţele de pâine mestecată, că să-şi poată ţine hainele pe ea, să transforme oase de peşte în ace de cusut, să folosească aţele găsite ca să-şi cârpească hainele rupte în timpul anchetei, precum şi tot felul de alte îndeletniciri care s-au dovedit folositoare în lagăr.[32] Dmitri Bîstroletov – fost spion sovietic în Occident – a învăţat şi cum să obţină „aţă" din şosetele vechi: acestea erau deşirate, iar capetele de aţă, ca să intre în ac, erau ascuţite cu puţin săpun. Aţa şi acele de cusut pe care a învăţat să le facă din beţe de chibrit mai târziu puteau fi schimbate pe mâncare în lagăr.[33] Suzanna Peciora, o tânără antistalinistă, a fost învăţată „cum să dormi fără

ca ei să observe, cum să coşi cu bețe de chibrit şi cum să mergi fără să cadă hainele de pe tine, neavând curea".[34]

Deținuții păstrau de asemenea un oarecare control asupra vieții lor prin instituția numita *starosta*, „veteranul" celulei. Pe de o parte, *starosta* era o figură recunoscută oficial în închisori, în vagoanele de cale ferată care îi transportau pe deținuți în barăcile lagărelor, iar funcțiile sale erau descrise în documentele oficiale. Pe de altă parte, multe dintre datoriile acestui „staroste" – care variau de la păstrarea curățeniei în celulă până la asigurarea mersului ordonat la toaletă – erau dovada că autoritatea lui trebuia acceptată de toți.[35] Din acest motiv informatorii şi alți protejați ai gardienilor nu erau cei mai buni candidați. Alexander Weissberg scrie că în celulele mari, în care puteau fi şi 200 de deținuți sau mai mulți, „nu era posibilă o viață normală fără un şef de celulă care să organizeze distribuirea hranei, pregătirea pentru plimbare şi aşa mai departe. Totuşi, din cauză că poliția politică refuza să recunoască orice fel de organizare proprie a deținuților („logica lor era simplă: orice organizare a contrarevoluționarilor era o organizare contrarevoluționară"), s-a găsit o soluție tipic sovietică, scrie Weissberg: „starostele" era ales „ilegal" de către prizonieri. Comandantul închisorii afla acest lucru prin intermediul spionilor lui şi atunci consfințea oficial opțiunea deținuților.[36]

În cele mai aglomerate celule, principala sarcină a unui *starosta* era să-i primească pe noii-veniți şi să asigure pentru fiecare un loc de dormit. Aproape pretutindeni, noii deținuți erau trimişi să doarmă lângă *paraşa* (tinetă), îndepărtându-se de ea şi apropiindu-se de fereastră pe măsură ce le sporea vechimea în celulă. „Nu existau excepții pentru cei bolnavi sau pentru vârstnici", notează Elinor Lipper.[37] *Starosta* rezolva de asemenea conflictele şi păstra în general ordinea în celulă, o sarcină nici pe departe uşoară. Un polonez, Kazimierz Zarod, îşi amintea că, atât cât a fost „staroste" de celulă, „gardienii îmi administrau constant pedepse, dacă nu țineam cât de cât sub control elementele dezordonate, în special după ora 9 seara, când se aplica regula «interdicției de a vorbi» după «stingere»". Zarod însuşi a fost trimis la carceră din cauză că nu a reuşit să păstreze ordinea.[38] Totuşi din alte relatări reiese că hotărârile „starostelui" erau de obicei respectate.

Nu încape îndoială, prizonierii dădeau dovadă de cea mai mare ingeniozitate când era vorba să încalce regula cea mai strictă: interdicția absolută de a comunica, atât între celule, cât şi cu exteriorul. În ciuda pedepselor serioase, deținuții îşi lăsau biletele la toaletă sau aruncau mesaje peste zid. Leonid Finkelstein a încercat să arunce o bucată de carne, o roşie şi o bucată de pâine într-o altă celulă: „când am fost scoşi la closet am încercat să deschid fereastra şi să arunc mâncarea". A fost prins şi dus la

carceră.[39] Deținuții îi mituiau pe gardieni ca să ducă mesajele, deşi aceştia o făceau uneori de bunăvoie. Un gardian de la închisoarea Stravropol a transmis uneori mesaje verbale de la Lev Razgon către soția lui.[40]

Un fost deținut, care a fost închis 14 luni la Vilnius, după ce oraşul a fost ocupat de trupele sovietice – până atunci oraşul se aflase sub stăpânire poloneză –, povesteşte în 1939, în mărturia prezentată guvernului polonez aflat în exil, cum elementele sistemului penitenciar precedent au fost treptat înlăturate. Deținuții şi-au pierdut „drepturile" pe rând – dreptul de a citi şi de a scrie scrisori, dreptul de a folosi biblioteca închisorii, dreptul la hârtie şi creion, dreptul de a primi pachete. Noile reglementări de felul celor aflate în vigoare în cele mai multe închisori sovietice au fost introduse şi aici: lumina rămânea aprinsă în celule toată noaptea, iar ferestrele erau astupate cu foi de tablă. „Deschideam fereastra şi, lipindu-mi capul de gratii, vorbeam cu vecinii. Chiar dacă santinela din curte auzea convorbirea, era imposibil să-şi dea seama de unde se auzea vocea, datorită foii de tablă care nu-i permitea să vadă care fereastră este deschisă."[41]

Probabil că cea mai elaborată formă de comunicare interzisă erau totuşi mesajele transmise în codul Morse al prizonierilor, constând în bătăi în pereții celulelor sau în țevi. Inventat în perioada țaristă, Varlam Şalamov atribuia acest cod unui decembrist.[42] Elinor Oliţkaia îl învățase de la camaradele ei social-revoluționare cu mult înainte de a fi închisă în 1924.[43] De fapt, revoluționara Vera Figner descrie codul în memoriile ei, de unde l-a aflat şi Evghenia Ghinzburg. În timpul anchetei, ea şi-a amintit din el destul cât să-l folosească în comunicarea cu celulele vecine.[44] Codul era relativ simplu şi logic: alfabetul rusesc era distribuit pe cinci rânduri cu şase litere

А	Б	В	Г	Д	Е(Ё)
Ж	З	И	К	Л	М
Н	О	П	Р	С	Т
У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш
Щ	Ъ	Ы	Э	Ю	Я

Fiecare literă era redată prin două lovituri, prima desemnând rândul, cea de-a doua poziția în rând.

1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6
2,1	2,2	2,3	2,4	2,5	2,6
3,1	3,2	3,3	3,4	3,5	3,6
4,1	4,2	4,3	4,4	4,5	4,6
5,1	5,2	5,3	5,4	5,5	5,6

Chiar şi aceia care nu cunoşteau acest cod din cărţi, ci îl aflaseră de la alţii, uneori îl înţelegeau, din moment ce existau metode standard de a-l învăţa. Cei care-l cunoşteau puteau uneori să bată alfabetul şi să-l rebată, o dată cu una sau două întrebări simple, în speranţa că persoana nevăzută de dincolo de zid îl va deprinde. Aşa a învăţat Alexander Dolgun codul în Lefortovo, memorându-l cu ajutorul beţelor. Când în cele din urmă a putut să „vorbească" cu omul din celula alăturată şi a înţeles că acesta îl întreba „cine eşti?", a simţit „un val de iubire pură pentru omul care mă întrebase pentru prima dată după trei luni cine sunt".[45]

Codul nu a fost folosit pretutindeni şi în toate perioadele. În 1949, Zaiara Vesiolaia n-a putut găsi pe nimeni la Butîrka care să ştie „alfabetul închisorii" şi s-a gândit în prima fază că tradiţia trebuie să fi dispărut. Şi-a dat seama mai târziu că se înşelase, întâi pentru că alţii i-au spus că şi ei îl folosiseră în alte perioade şi apoi fiindcă odată un gardian a năvălit peste ea în celulă fiindcă auzise o ciocănitură în perete şi dorea să afle cine a produs-o.[46] Existau şi alte variante. Poetul şi prozatorul rus Anatoli Jigulin pretinde că a inventat un cod bazat de asemenea pe alfabet, prin care el şi un grup de prieteni (fuseseră toţi arestaţi în acelaşi timp) obişnuiau să comunice cât timp a durat ancheta în cazul lor.[47]

În unele locuri şi în unele perioade, metodele deţinuţilor de a se organiza au luat forme mai elaborate. Una este descrisă în amănunt de Varlam Şalamov în povestirea *Comitetele săracilor* şi este menţionată şi de alţii.[48] Ea îşi are originile într-o nedreptate: la un moment dat, pe la sfârşitul anilor '30, autorităţile au decis brusc că deţinuţii aflaţi sub anchetă nu mai trebuiau să primească pachete de la nici un fel de rude, sub pretextul că „şi două franzele, cinci mere şi o pereche de pantaloni vechi erau suficiente pentru a transmite orice text în închisoare". Nu puteau fi trimişi decât bani, şi aceştia doar în sume rotunde, astfel încât sumele să nu fie interpretate ca „mesaje". Totuşi, nu toate rudele arestaţilor aveau de unde să trimită bani. Unii erau prea săraci, alţii prea departe, în timp ce alţii puteau chiar să fi contribuit de la bun început la denunţarea apropiaţilor lor. Asta înseamnă că, deşi unii arestaţi aveau acces o dată pe săptămână la prăvălioara închisorii – de unde puteau cumpăra unt, brânză, mezeluri, tutun, pâine albă, ţigări –, ceilalţi trebuiau să supravieţuiască doar cu regimul alimentar sărac al închisorii, şi, mai mult de atât, s-ar fi simţit excluşi de la sărbătoarea generală care era „ziua prăvăliei".

Pentru a rezolva această problemă, arestaţii de la Butîrka au reînviat un principiu datând din primele zile ale Revoluţiei, înfiinţând „Comitetele săracilor". Fiecare deţinut dădea a zecea parte din banii săi comitetului. În

schimb, comitetul procura produse alimentare pentru deținuții fără bani. Sistemul a funcționat câțiva ani, până când autoritățile au decis să elimine comitetele, promițându-le unor deținuți tot felul de „recompense", dacă refuză să participe. Celulele au ripostat totuși, ostracizându-i pe cei care refuzau. „Și cine", se întreabă Șalamov, „risca să se opună unui grup de deținuți, adică unor oameni cu care trăiești laolaltă douăzeci și patru de ore din douăzeci și patru, doar somnul scăpându-te de privirile lipsite de bunăvoință, ostile ale tovarășilor tăi?"

În mod curios, aceasta este una dintre puținele povestiri din repertoriul vast al lui Șalamov, care se termină într-o notă pozitivă: „Spre deosebire de lumea «liberă de afară» sau de cea din lagăr, societatea din închisoare este întotdeauna solidară. Această societate a găsit în comitete o modalitate de a lansa cu succes un apel la dreptul dintotdeauna al omului de a trăi așa cum îi place."[49]

Acest scriitor, cel mai pesimist dintre toți, a găsit în unica formă organizată de solidaritate a deținuților o fărâmă de speranță. Traumele din timpul călătoriei, primele zile de lagăr – oribile, destabilizatoare – o vor sfărâma curând și pe aceea.

CAPITOLUL 9

Transportul, sosirea, repartizarea deținuților

Îmi aduc aminte portul Vanino
Şi zarva de pe sumbrul vapor
Pe când treceam pasarela,
Păşind către cala întunecoasă şi rece.

Zekii *ascultau îngroziți valurile ce se spărgeau*
Şi marea ce-i înconjura, gemând din străfunduri.
Iar în fața noastră se-ntindea Magadan,
Capitala ținutului Kolîma.

Nu strigăte, ci jalnice tânguiri
Ieşeau din fiecare piept,
Pe când părăseau continentul.
Iar vaporul se legăna, se încorda, trosnea...

Cântec de închisoare sovietic

În 1827, prințesa Maria Volkonskaia, soția rebelului decembrist Serghei Volkonski, şi-a părăsit familia, copilul şi viața liniştită din Sankt-Petersburg pentru a-şi urma soțul în exilul siberian. Biograful ei descrie călătoria, considerată la vremea respectivă aproape insuportabil de dură:

> Sania gonea zile în şir către orizontul fără de sfârşit. Închisă ca într-o capsulă a timpului, Maria se simțea cuprinsă de o stare de exaltare febrilă. Călătoria părea să fie desprinsă de realitate: somnul lipsea cu desăvârşire, iar hrana era insuficientă. S-a oprit o singură dată, profitând de un popas întâmplător, ca să bea o ceaşcă de ceai fierbinte de lămâie făcut la un samovar de alamă de care nu se puteau lipsi niciodată. Viteza saniei era amețitoare, aceasta fiind trasă de trei cai iuți, devorând distanțe întregi în galop. „Haide, diii!" strigau vizitii, dându-le bice, în timp ce de sub potcoave săreau vălătuci imenşi de zăpadă, iar clinchetul puternic al clopoțeilor prinşi de hamuri vestea apropierea echipajului...[1]

După mai bine de un secol, colega de celulă a Evgheniei Ghinzburg a citit o descriere similară a călătoriei prin Ural făcută de un aristocrat și remarca invidioasă: „Și eu care am crezut întotdeauna că soțiile decembriștilor au îndurat cele mai îngrozitoare suferințe…“[2]

Nu s-au folosit nici cai și nici sănii pentru transportul deținuților în secolul XX, cu „viteza ametitoare“ prin zăpezile siberiene, și nu au fost servite nici cești cu ceai fierbinte de lămâie preparat în samovoare de alamă în stațiile de poștă unde se schimbau caii. Prințesa Volkonskaia trebuie să fi plâns pe durata călătoriei, însă deținuții de mai târziu n-ar fi putut nici măcar să audă cuvântul *etap* („transport“, în jargonul deținuților) fără să simtă, ca un fior de gheață, frica, ba chiar teroarea. Orice călătorie era un salt chinuitor în necunoscut, o despărțire brutală de camarazii de celulă și condițiile familiare, oricât de precare ar fi fost acestea. Chiar mai rău, transportul deținuților din închisoare în închisoarea de tranzit, din închisoarea de tranzit în lagăr și între lagărele din rețea era, din punct de vedere fizic, epuizant și de-a dreptul crud. În unele privințe este unul dintre cele mai inexplicabile aspecte ale vieții în lagăr.

Pentru cei care treceau prin acest chin pentru prima dată, experiența era încărcată de simboluri. Arestarea și interogatoriul fuseseră o inițiere în regulile sistemului, însă călătoria cu trenul de-a lungul Rusiei reprezenta o rupere a arestatului de viața de până atunci, marcând începutul uneia noi într-un alt loc. Emoțiile îi copleșeau întotdeauna pe cei îmbarcați în trenurile care părăseau Moscova și Leningradul, îndreptându-se către nord și est. Thomas Sgovio, americanul care n-a reușit să-și recapete pașaportul, își amintește momentele plecării spre Kolîma: „Trenul nostru a părăsit Moscova în seara zilei de 24 iunie. A fost începutul unei călătorii spre est care avea să dureze o lună. N-am să pot uita niciodată momentul acela. Șaptezeci de bărbați… au început toți să plângă.“[3]

De cele mai multe ori, transporturile pe distanțe mari se desfășurau în etape. Dacă fuseseră ținuți în închisorile din orașele mari, *zekii* erau mai întâi duși cu camioanele către trenuri, al căror aspect exterior era o dovadă grăitoare a secretomaniei din NKVD. De afară, „corbii negri“, cum erau supranumite, păreau a fi camioane de marfă obișnuite. În anii '30, pe margini se putea citit cuvântul „Pâine“, însă mai târziu au fost folosite șiretlicuri mai rafinate. Un deținut arestat în 1948 își amintește că a călătorit cu un camion pe care scria „Cotlete de la Moscova“ și cu un altul purtând inscripția „Legume-Fructe.“[4]

Pe dinăuntru camioanele erau uneori împărțite în „două rânduri de cuști lipsite de aer, mici și întunecoase“, potrivit unui deținut.[5] Conform unor

schițe din 1951, alte camioane aveau doar două banchete lungi, pe care prizonierii se înghesuiau unul lângă altul.[6] Țăranii și toți cei ce au fost transportați, la începutul deportărilor în masă din țările baltice și din Polonia estică au trecut prin experiențe și mai dure. Ei erau adesea înghesuiți, „ca sardinele", în camioane de marfă obișnuite, reiese din descrierea unui lituanian în vârstă: „primul deținut își depărta picioarele, următorul se așeza între picioarele lui cu picioarele depărtate, și așa mai departe, până când camionul se umplea".[7] Asemenea poziții erau deosebit de incomode, în condițiile în care erau o grămadă de oameni de încărcat, iar călătoria până la destinație dura o zi întreagă. În timpul deportărilor care au avut loc în fostele teritorii poloneze, în februarie 1940, copiii au murit înghețați chiar înainte de a ajunge la trenuri, iar adulții au suferit degerături grave, de pe urma cărora brațele și picioarele lor nu s-au vindecat niciodată.[8]

În orașele din provincie reglementările privind secretizarea operațiunii de transport erau mai blânde, iar deținuții mergeau câteodată pe jos către stațiile de cale ferată, trecând prin oraș, o experiență care pentru ei a însemnat un ultim contact cu viața de civil și totodată unul dintre puținele contacte ale civililor cu deținuții. Janusz Bardach își amintește cum a fost surprins de reacția populației orașului Petropavlovsk la vederea deținuților mărșăluind pe străzi:

> Mulțimea ce se strânsese în jur era în mare parte formată din femei înfofolite în șaluri și paltoane grele de postav. Spre uimirea mea, acestea au început să strige la gardieni: „Fasciștilor! Criminalilor! De ce nu vă duceți să luptați pe front..." Au început să arunce cu bulgări de zăpadă în cei ce ne păzeau. S-au tras câteva focuri de armă în aer, iar femeile s-au dat câțiva pași înapoi, continuând însă să-i înjure și să se țină după noi. Mai strecurau în coloana de prizonieri câte un pachețel, franzele, cartofi și slănină învelite în cârpe. Una dintre ele și-a scos șalul și paltonul de iarnă și le-a dat unui bărbat care era dezbrăcat. Am prins și eu o pereche de mănuși îmblănite.[9]

Asemenea reacții au o tradiție îndelungată în Rusia. Dostoievski scrie despre gospodinele care trimiteau „franzele extraordinare făcute din făina cea mai fină" deținuților din închisorile țariste, cu ocazia sărbătorilor de Crăciun.[10] Însă prin anii '40, aceste gesturi erau deja relativ rare. În multe locuri, printre care faimosul Magadan, priveliștea deținuților mărșăluind pe străzi era prea comună pentru a mai stârni vreo reacție.

Pe jos sau cu camionul, deținuții ajungeau în cele din urmă în stațiile de cale ferată. Uneori acestea erau gări obișnuite, alteori ele erau stații speciale: „o bucată de pământ înconjurată de sârmă ghimpată", după cum își amintește Leonid Finkelstein. Acesta povestește cum deținuții erau supuși unei serii de proceduri speciale înainte de a li se da voie să urce:

Coloana de deținuți este uriașă, suntem numărați și iar numărați, și încă o dată numărați. Trenul e chiar acolo... și deodată se aude ordinul de îmbarcare: „În genunchi!" Cât dura urcarea în vagoane, ceea ce lua destul timp, cineva ar fi putut să fugă. Așa că se asigurau că toată lumea este în genunchi. Însă mai bine nu te ridicai, fiindcă asta era tot ce așteptau gardienii pentru a-și descărca arma. Apoi eram iar numărați, urcați în vagon și încuiați acolo. Însă trenul nu mai pleca odată, pur și simplu stăteam acolo cu orele, înțepeniți, când deodată se auzea: „Plecăm!" și-uite așa am pornit.[11]

Pe dinafară, vagoanele arătau perfect normal – doar că erau mai bine păzite decât majoritatea celorlalte trenuri. Edward Buca, arestat în Polonia, și-a examinat propriul vagon cu ochiul atent al celui care speră să evadeze. Își amintește că „fiecare vagon era înconjurat de câteva rânduri de sârmă ghimpată, gardienii stăteau afară pe platforme din lemn, fuseseră instalate lămpi electrice deasupra și la baza fiecărui vagon, iar ferestrele mici erau protejate de gratii groase de fier". Mai târziu, Buca s-a uitat să vadă dacă erau țepușe de fier și pe dedesubtul vagonului. Erau.[12] Finkelstein își amintește că, în fiecare dimineață auzeai același zgomot: gardienii aveau ciocane de lemn cu care loveau tot timpul în pereții vagoanelor, ca să se asigure ca nimeni nu a încercat să le spargă sau să facă o gaură".[13]

Foarte rar, pentru deținuții speciali se luau măsuri speciale. Anna Larina, soția liderului sovietic Nikolai Buharin, nu a călătorit laolaltă cu ceilalți prizonieri, ci a fost plasată în compartimentul gardienilor.[14] Însă majoritatea deținuților și deportaților călătoreau laolaltă, cu unul din cele două tipuri de tren. Primele erau de tip *Stolîpinki*, sau „vagoanele lui Stolîpin" (numite cu ironie după unul dintre cei mai energici și reformatori prim-miniștri țariști de la începutul secolului XX, despre care se susține că le-ar fi introdus). Acestea erau vagoane obișnuite, care fuseseră modificate pentru deținuți. Puteau fi legate unul de altul într-un șir enorm sau atașate câte unul sau câte două la trenurile obișnuite. Un fost „călător" le descrie astfel:

Stolîpinka seamănă cu un vagon rusesc de clasa a treia obișnuit, doar că are mult mai multe gratii de fier și grilaje. Ferestrele sunt, desigur, blocate. Compartimentele individuale sunt separate prin plase de oțel, în loc de pereți, ca niște cuști, și o despărțitură de fier lungă separă compartimentele de coridor. Această măsură le permite gardienilor să-i supravegheze în permanență pe toți prizonierii din vagon.[15]

Vagoanele Stolîpin erau și din cale afară de aglomerate:

Pe fiecare din cele două banchete de sus stăteau doi oameni, culcați unul cu capul la picioarele celuilalt. Pe cele două din mijloc erau șapte, cu capetele spre ușă și

un altul aşezat de-a curmezişul la picioarele lor. Sub fiecare dintre cele două banchete de dedesubt era un om, şi alţi 14 cocoţaţi pe bănci şi pe boccelele cu bagaje înghesuite în spaţiul dintre banchete şi uşă. Noaptea toţi cei de jos reuşeau cumva să se întindă unul lângă altul.[16]

Însă mai era un neajuns, mai important. În vagoanele Stolîpin, gardienii puteau să-i supravegheze pe deţinuţi în permanenţă, văzând ce mănâncă şi auzind ce vorbesc între ei – hotărând astfel când şi unde vor putea să-şi facă nevoile. Ca urmare, practic fiecare memorialist care descrie trenurile menţionează ororile provocate de urinat şi defecat. O dată, şi uneori de două ori pe zi, sau alteori niciodată, gardienii îi trimiteau pe deţinuţi la toaletă sau opreau trenul pentru a-i scoate pe afară: „Cel mai rău a fost când, după o lungă tocmeală cu gardienii, am fost coborâţi din vagoane şi fiecare căuta un loc undeva sub vagon ca să se uşureze, fără să-i pese de asistenţa care-l privea din toate direcţiile."[17]

Oricât de stânjenitoare ar fi fost asemenea aspecte, deţinuţii cu tulburări stomacale sau cu alte probleme medicale se aflau într-o situaţie mult mai gravă, după cum îşi aminteşte unul dintre ei: „Deţinuţii care nu se mai puteau ţine îşi murdăreau scâncind pantalonii şi câteodată pe cei din apropierea lor. Chiar şi în condiţiile de suferinţă comună, era greu pentru unii să nu-l urască pe nefericitul care făcuse una ca asta."[18]

Din cauza asta, unii deţinuţi preferau efectiv cealaltă formă de transport, vagoanele de vite. Acestea exact asta erau: vagoane goale, nu neapărat dotate pentru fiinţe umane, uneori având un mic godin în mijloc pentru încălzire, uneori cu bănci de jur împrejur. Deşi mai primitive decât vagoanele Stolîpin, vagoanele de vite nu erau împărţite în compartimente şi exista mai mult spaţiu de mişcare. Aveau de asemenea „toalete" – găuri în podeaua vagonului –, scutindu-i pe oameni de necesitatea de a se ruga şi de a negocia cu gardienii.[19]

Vagoanele deschise aveau şi ele neajunsurile lor. De exemplu, uneori găurile din podea se astupau. În trenul lui Buca gaura îngheţase. „Şi atunci ce-am făcut? Urinam printr-o spărtură dintre uşă şi podea şi făceam treaba mare într-o bucată de cârpă, făcând o boccea drăguţă în speranţa că trenul va opri undeva şi uşa se va deschide ca s-o putem arunca afară."[20] În trenurile pline cu deportaţi, în care bărbaţi, femei şi copii erau aruncaţi claie peste grămadă, găurile din podea provocau diferite probleme. O fostă deportată, pe motiv că era fiică de culac, la începutul anilor '30, îşi aminteşte că oamenii erau „groaznic de stânjeniţi" din cauză că erau nevoiţi să urineze de faţă cu toţi ceilalţi şi că era recunoscătoare că putea să se „ascundă după fusta mamei sale".[21]

Totuși, adevăratul chin nu era înghesuiala sau toaleta, sau stânjeneala, ci lipsa de hrană – și mai ales de apă. Uneori, în timpul călătoriei, în funcție de drum sau de tipul de tren, deținuților li se dădea mâncare caldă. Alteori, nu. De obicei, rația de „hrană uscată" a unui prizonier pentru un transport consta în pâine, care putea fi distribuită fie în porții mici de 300 de grame pe zi, fie în cantități mari (în jurul a două kilograme), prevăzute să ajungă pentru o călătorie de 34 de zile.

Pe lângă pâine, deținuților li se dădea de obicei pește sărat, care nu făcea decât să le provoace o sete teribilă.[22] Totuși, rareori li se dădea mai mult decât o cană de apă pe zi, chiar și vara. Atât de răspândită era această practică, încât relatările deținuților despre setea îngrozitoare se repetă mereu. „Odată nu ni s-a dat apă timp de trei zile, iar în ajunul Anului Nou 1939, undeva în apropierea lacului Baikal, a trebuit să lingem țurțurii negri de gheață care atârnau de vagoanele trenului", scrie un fost *zek*.[23] Un altul își amintește că li s-a dat apă de trei ori într-o călătorie de 28 de zile, când trenul s-a oprit „pentru a da cadavrele jos".[24]

Chiar și cei care au primit acea cană de apă zilnică au fost chinuiți. Evghenia Ghinzburg își amintește decizia cumplită pe care prizonierii o aveau de luat: dacă să bea toată cana de apă de dimineață sau să încerce s-o păstreze. „Aceia care luau din când în când câte o gură și reușeau să facă astfel încât să le ajungă toată ziua nu aveau nici un moment de liniște. Își păzeau cănile, ca niște șoimi, de dimineață până seară."[25] Asta dacă fuseseră destul de norocoși să aibă căni: o femeie și-a amintit, către sfârșitul vieții, momentul tragic în care ceainicul pe care reușise să și-l ia cu ea fusese furat. Ceainicul ținea apa fără să se reverse, permițându-i să bea câte o înghițitură pe tot timpul zilei. Fără el n-a mai avut nimic în care să țină vreun strop de apă și a suferit de sete.[26]

Și mai cumplite sunt amintirile Ninei Gaghen-Torn, aflată într-un tren care s-a oprit, pentru trei zile, la intrarea în Novosibirsk, în mijlocul verii. Închisoarea de tranzit a orașului era plină până la refuz: „Era iulie. Foarte cald. Acoperișurile vagoanelor Stolîpin se încinseseră, iar noi zăceam pe bănci ca niște brioșe în cuptor." Oamenii din vagonul în care se afla se hotărâseră să intre în greva foamei, deși gardienii îi amenințaseră cu noi condamnări, la și mai mulți ani. „Nu vrem să ne îmbolnăvim de dizenterie, le-au replicat femeile, de patru zile zăcem în propriul nostru rahat." În silă, gardienii le-au permis în cele din urmă să bea un pic mai multă apă și să se spele."[27]

O deținută poloneză se afla și ea într-un tren care făcuse o oprire lungă – însă pe o vreme ploioasă. Bineînțeles, deținuții au încercat să adune apa care se scurgea de pe acoperiș. „Dar, când întindeam cănile printre gratiile

ferestrelor, gardianul care stătea pe acoperiş striga că va trage, fiindcă asemenea acţiuni erau interzise."[28]

Zilele de iarnă nu erau neapărat mai uşoare. O altă deportată poloneză îşi aminteşte că nu a primit nimic în afară de „pâine îngheţată şi apă sub formă de gheaţă" pe toată perioada călătoriei cu trenul spre est.[29] Fie că era vară sau iarnă, toţi cei deportaţi au trecut prin chinuri cumplite. Când un tren se oprea, întâmplător, într-o staţie de cale ferată obişnuită, deţinuţii se năpusteau afară ca să cumpere de mâncare de la localnici. „Evreii noştri s-au repezit la ouă, îşi aminteşte un polonez. Ar fi preferat să moară decât să mănânce hrană care nu era cuşer."[30]

Cei foarte tineri şi cei foarte bătrâni sufereau cel mai mult. Barbara Almonas, o lituaniancă măritată cu un american, a fost deportată alături de un grup mare de lituanieni, bărbaţi, femei şi copii. Printre ei era o femeie care tocmai născuse cu patru ore înainte, precum şi o femeie de optzeci şi trei de ani paralizată, care nu putea să se ţină curată – „curând totul în jurul ei mirosea îngrozitor şi era toată acoperită de bube". Mai erau şi trei sugari:

> Părinţii lor aveau mari probleme cu scutecele, fiindcă le era imposibil să le spele regulat. Uneori, când trenul se oprea după vreo ploaie, mamele săreau din tren să spele scutecele în şanţuri. Se băteau pe aceste şanţuri cu apă, fiindcă unele voiau să spele vase, altele să se spele pe faţă, în timp ce altele aveau nevoie să spele scutecele murdare, toate în acelaşi timp... Părinţii făceau tot posibilul ca să-şi ţină copiii curaţi. Scutecele folosite erau uscate şi refolosite. Cămăşile şi cearceafurile erau sfâşiate pentru a improviza scutece pe care uneori bărbaţii şi le înfăşurau în jurul pieptului pentru a le usca mai repede.

Nici copiii mici nu o duceau mai bine:

> În unele zile era foarte cald şi mirosul greu din vagoane era insuportabil, iar unele persoane s-au îmbolnăvit. În vagonul nostru era un băieţel de doi ani cu febră mare, care plângea încontinuu de durere. Singurul ajutor de care părinţii săi au făcut rost a fost o aspirină pe care le-o dăduse cineva. S-a simţit din ce în ce mai rău şi până la urmă a murit. La următoarea haltă, i-au luat trupul şi l-au îngropat undeva într-o pădure necunoscută. Durerea şi mânia neputincioasă a părinţilor îţi rupeau inima. În condiţii normale şi cu asistenţă medicală, băieţelul n-ar fi avut cum să moară. Acum, nimeni nu ştie sigur dacă a fost sau nu îngropat.[31]

Pentru cei arestaţi în calitate de duşmani ai regimului, spre deosebire de deportaţi, se luau uneori măsuri speciale, ceea ce nu îmbunătăţea neapărat lucrurile. Maria Sandraţkaia a fost arestată când copilul ei avea două luni şi a fost efectiv urcată într-un tren plin cu mame cu copii în braţe. Timp de 18 zile, 65 de femei cu 65 de copii mici au călătorit în două vagoane de

vite, neîncălzite, având doar două sobițe foarte mici care făceau foarte mult fum. Nu existau rații alimentare deosebite, nu era apă caldă pentru a îmbăia copiii sau pentru spălat scutecele care până la urmă au ajuns „negre de mizerie". Două dintre femei s-au sinucis tăindu-și gâtul cu cioburi de sticlă. Alta și-a pierdut mințile. Copiii lor au fost luați de celelalte mame. Sandrațkaia a „adoptat" și ea unul. La bătrânețe, tot mai era convinsă că numai laptele de mamă i-a salvat copilul, care făcuse pneumonie. Desigur, nu existau medicamente la îndemână.

Nici după sosirea la închisoarea de tranzit din Tomsk situația nu s-a îmbunătățit prea mult. Mai mulți copii s-au îmbolnăvit. Doi au murit. Două mame au încercat să se sinucidă, dar au fost împiedicate să-și ducă intenția până la capăt. Altele au făcut greva foamei. În cea de-a cincea zi de grevă, au fost vizitate de o comisie NKVD: una dintre femei a aruncat cu copilul în ei. Abia după ce au ajuns la Temlag – lagărul de femei, destinat în special „soțiilor" arestate –, a reușit Sandrațkaia să înființeze o grădiniță, convingându-și în cele din urmă rudele să vină să-i ia copilul acasă.[32]

Oricât de bizară și de inumană ar putea să pară povestea ei, experiența trăită de Sandrațkaia nu a fost singurul caz de acest gen. Un fost medic de lagăr povestește cum a fost trimis împreună cu „un transport de copii", adică cincisprezece femei care-și alăptau pruncii, plus alți 25 de copii și două „guvernante". Toți au fost deplasați pe jos până la gară într-un convoi, au fost urcați nu într-un tren obișnuit, ci într-un vagon Stolîpin cu gratii la ferestre, fiind lipsiți de hrana corespunzătoare.[33]

Din când în când toate trenurile făceau halte, dar în timpul acestora oamenii nu prea apucau să răsufle ușurați. Deținuții erau dați jos din vagoane, urcați iar în camioane și duși la închisorile de tranzit. Regimul în asemenea locuri era asemănător celui din închisorile de anchetă, cu deosebirea că temnicerii manifestau încă și mai puțin interes pentru soarta celor aflați în grija lor, pe care era greu de crezut c-o să-i revadă vreodată. Drept urmare, regimul închisorilor de tranzit era cu totul imprevizibil.

Karol Harenczyk, un polonez care a fost dus din Ucraina de Vest la Kolîma, la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, își amintește condițiile relativ bune din cele mai multe închisori de tranzit prin care a trecut. Într-un chestionar pe care l-a completat la cererea armatei poloneze, el notase că închisoarea Lvov era uscată, cu „dușuri bune" și „destul de curate". În schimb, închisoarea din Kiev era „înghesuită, de o mizerie de nedescris" și plină de păduchi. La Harkov, într-o celulă de 96 de metri pătrați fuseseră înghesuiți 387 de oameni plini de păduchi. În închisoarea din Aremovsk

era „aproape beznă" şi nu erau permise plimbările: „podeaua de ciment nu este curată, pe jos zac resturi de peşte. Murdăria, mirosul şi lipsa aerului dau oamenilor dureri de cap şi ameţeli" într-aşa măsură, încât deţinuţii se târau în patru labe. În Voroşilovgrad, închisoarea era, de data aceasta, „destul de curată", iar deţinuţilor li se dădea voie să-şi facă nevoile în afara celulei, de două ori pe zi. În lagărul de tranzit de la Starobelsk erau permise plimbări de o jumătate de oră o dată pe săptămână.[34]

Probabil, cele mai primitive închisori de tranzit erau cele de pe coasta Pacificului, unde deţinuţii aşteptau să fie îmbarcaţi pentru Kolîma. În anii '30, acolo exista doar o închisoare, Vtoraia Recika, în apropiere de Vladivostok. Vtoraia Recika era însă atât de aglomerată, încât în 1938 s-au mai construit încă două lagăre de tranzit: Buhta Nahodka şi Vanino. Nici acum nu erau destule barăci pentru miile de deţinuţi care aşteptau vapoarele.[35] Un prizonier care se afla la Buha Nahodka la sfârşitul lui iulie 1947 rememorează: „Sub cerul liber ţineau 20 000 de oameni. Nici vorbă de clădiri – stăteau acolo, zăcând pe jos, şi îşi duceau aşa viaţa, pe pământul gol."[36]

Nici aprovizionarea cu apă nu era mult mai bună decât în trenuri, în ciuda faptului că prizonierii erau hrăniţi în cea mai mare parte tot cu peşte sărat, în miezul verii. „Pretutindeni în lagăr erau inscripţii care spuneau «Nu beţi apă nefiartă», căci două epidemii făceau ravagii printre noi: tifosul şi dizenteria. Iar deţinuţii nu dădeau atenţie inscripţiilor şi beau apa care se strecura pe ici-colo, printre şanţurile incintei... nimeni nu poate să înţeleagă cât de disperaţi eram să găsim o picătură de apă ca să ne potolim setea."[37]

Pentru deţinuţii care călătoriseră vreme de mai multe săptămâni (memorialiştii consemnează călătorii cu trenul care durau şi 47 de zile până la Buhta Bahodka[38]), condiţiile în lagărele de tranzit de pe coasta Pacificului erau aproape insuportabile. Un supravieţuitor relatează că în momentul în care trenul lui a ajuns la Buhta Nahodka, 75% dintre tovarăşii săi de călătorie erau complet orbi, din cauza scorbutului, şi aveau diaree.[39] Nu exista nici ajutor medical. Din cauza lipsei de medicamente şi a îngrijirii corespunzătoare, poetul rus Osip Mandelştam a murit la Vtoraia Recika în decembrie 1938, bolnav de paranoia şi delirând.[40]

Cei care nu erau complet neputincioşi puteau obţine un pic de pâine peste raţie în lagărele de tranzit din Pacific. Pentru asta trebuiau să care saci de ciment, să descarce vagoane de marfă şi să sape haznale.[41] De fapt Buhta Nahodka a rămas în amintirea unora drept „singurul lagăr unde prizonierii se rugau să muncească". O poloneză îşi aminteşte: „Îi hrănesc doar pe cei ce muncesc, dar, din cauză că sunt mai mulţi deţinuţi decât locuri de muncă, unii mor de foame... Prostituţia e în floare, precum stânjeneii pe pajiştile din Siberia."[42]

Alții însă supraviețuiau prin negoț, după cum își aduce aminte Thomas Sgovio:

> Exista un spațiu larg deschis, numit „bazarul". Deținuții se adunau aici și făceau troc... Banii nu aveau valoare. Cele mai căutate erau pâinea, tutunul și bucățile de ziare, folosite pentru răsucit țigările. Se aflau acolo deținuți de drept comun ce-și ispășeau sentința ca îngrijitori sau supraveghetori. Pâinea și tutunul erau schimbate pe îmbrăcămintea celor nou-veniți, apoi hainele erau vândute cetățenilor din afară pentru ruble, ca să strângem o sumă, în așteptarea momentului în care vom fi retrimiși în lumea sovietică. Bazarul era cel mai populat loc din lagăr pe tot parcursul zilei. Acolo, în acel infern comunist, am fost martorul a poate celui mai crud sistem de piață liberă văzut vreodată.[43]

Totuși, pentru acești deținuți ororile călătoriei nu luau sfârșit odată dați jos din tren sau dați afară din lagărul de tranzit. Călătoria spre Kolîma trebuia să se termine cu un drum cu vaporul – pentru deținuții care călătoreau în amontele fluviului Enisei, de la Krasnoiarsk la Norilsk, sau la început cu barjele, traversând Marea Albă de la Arhanghelsk la Uhta. Erau puțini cei care, urcând la bordul unui vapor, spre Kolîma în special, să nu simtă că fac o călătorie în abis sau că navighează pe Styx, departe de lumea pe care o cunoșteau înainte. Mulți nici măcar nu mai urcaseră vreodată pe un vapor.[44]

Navele în sine nu aveau nimic ieșit din comun. Vechi cargouri olandeze, suedeze, engleze și americane, nave care nu fuseseră nicidecum proiectate pentru transportul de pasageri, acum luau drumul Kolîmei. Ele erau reamenajate pentru noua sarcină, însă schimbările erau în mare parte de formă. Pe coșuri erau scrise literele DS de la Dalstroi, pe punte erau fixate cuiburi de mitralieră, iar în cală fuseseră instalate bănci de lemn, amplasate în încăperi ce erau despărțite unele de altele prin gratii de fier. Cel mai mare vas din flota Dalstroiului, proiectat să transporte mari cantități de cablu, a fost inițial botezat Nikolai Ejov. După căderea în dizgrație a lui Ejov, a fost rebotezat Feliks Dzerjinski – ceea ce a însemnat o modificare costisitoare în registrele internaționale de navigație.[45]

Puține alte concesii au fost făcute „încărcăturii" din oameni a acestor nave, care, în prima parte a călătoriei, atunci când navele treceau aproape de coasta Japoniei, era ținută obligatoriu sub punte. În aceste câteva zile, tambuchiul ce dădea din cală spre punte era în permanență închis, în caz că vreo navă de pescuit japoneză rătăcită apărea la orizont.[46] Aceste călătorii erau considerate atât de secrete, încât atunci când Indighirka, o navă a Dalstroiului având la bord 1 500 de pasageri (dintre care majoritatea erau deținuți ce se întorceau pe continent) a lovit un recif lângă insula japoneză Hokkaido, în 1939, echipajul a preferat să lase cea mai mare parte a pasagerilor să

moară, decât să ceară ajutor. Desigur, nu existau dispozitive de salvare la bordul navei, iar echipajul nu voia să dezvăluie conținutul real al „încărcăturii", așa că nu a cerut ajutorul celorlalte nave aflate în preajmă, deși erau multe disponibile. Câteva nave japoneze de pescuit au venit în ajutorul navei din proprie inițiativă, însă fără folos: mai mult de 1 000 de oameni au murit în acel dezastru.[47]

Dar chiar și atunci când nu au avut loc catastrofe, deținuții sufereau din cauza clandestinității în care călătoreau, care îi obliga să stea închiși. Gardienii le aruncau hrană în cală și îi lăsau să se bată pe ea. Primeau apa cu gălețile, coborâte de pe punte. Atât apa, cât și hrana erau totuși insuficiente – cum era și aerul. Elinor Olițkaia, anarhista, își amintește că oamenii începeau să vomite imediat după îmbarcare.[48] Ajunsă în cală, Evghenia Ghinzburg s-a îmbolnăvit imediat: „Dacă mai stăteam în picioare, a fost fiindcă nu era spațiu să cazi." „Era imposibil să te miști în cală, picioarele ne amorțiseră, foamea și aerul de mare ne amețiseră și toți aveam rău de mare... Strânși unii în alții cu sutele, abia puteam să respirăm; stăteam în picioare sau zăceam jos pe podeaua murdară sau unul peste altul, cu picioarele desfăcute, pentru a le face loc și celor din față."[49]

După ce se trecea de coasta Japoniei, prizonierilor li se dădea uneori voie să urce pe punte ca să folosească cele câteva toalete ale navei, care cu greu făceau față miilor de prizonieri. Memorialiștii au percepții diferite în privința timpului de așteptare: „două ore", „șapte sau opt ore" și „toată ziua".[50] Sgovio descrie toaletele astfel:

> Un dispozitiv improvizat dintr-o cutie de scânduri era legat de copastie... era destul de greu să urci de pe punte pe bare și să intri în cutie, având în vedere mișcările navei. Deținuților mai bătrâni și celor care nu mai fuseseră niciodată pe un vapor le era frică să intre. Un ghiont al gardianului și nevoia de a se ușura îi făceau până la urmă să învingă această teamă. Coada la toaletă se întindea pe scări, zi și noapte, pe toată durata călătoriei. Numai doi oameni aveau voie să intre în același timp în cutie.[51]

Totuși, chinurile fizice provocate de călătoria pe mare erau depășite de chinurile inventate de deținuții înșiși – sau mai bine zis de deținuții de drept comun aflați printre ei. Acest lucru era în special valabil la sfârșitul anilor '30 și la începutul anilor '40, când afluxul de elemente infracționale în sistemul lagărelor a crescut, deținuții politici și cei de drept comun fiind închiși laolaltă, fără deosebire. Unii deținuți politici deja întâlniseră infractori obișnuiți în trenuri. Aino Kuusinen își amintește că partea cea mai rea a călătoriei era prezența delincvenților juvenili (infractori tineri), cărora li se dăduseră locurile

de deasupra și care se dedau la tot felul de lucruri indecente – scuipau, proferau insulte obscene și chiar urinau pe deținuții adulți.[52]

Pe nave, lucrurile stăteau chiar mai rău. Elinor Lipper, care a făcut călătoria spre Kolîma la sfârșitul anilor '30, povestește cum deținuții politici „zăceau înghesuiți laolaltă pe podeaua cătrănită a calei, deoarece deținuții obișnuiți puseseră stăpânire pe platforma de scânduri. Dacă unul dintre noi îndrăznea să-și ridice capul, se trezea bombardat de deasupra cu capete și mărunțaie de pește. Când vreunul dintre deținuții de drept comun avea rău de mare și vomita, voma lui cădea drept pe noi".[53]

Deținuții polonezi și baltici, care erau mai bine îmbrăcați și care aveau asupra lor obiecte mai valoroase decât tovarășii lor sovietici, erau ținta favorită a infractorilor. La un moment dat, câțiva deținuți de drept comun au stins luminile de pe navă și au atacat un grup de deținuți polonezi, omorându-i pe câțiva și jefuindu-i pe ceilalți. „Polonezii care au rămas în viață, scrie un supraviețuitor, vor ști pentru tot restul vieții lor că au fost în iad."[54]

Consecințele amestecului de deținuți și deținute puteau fi mult mai grave decât acelea ale amestecului între deținuții de drept comun și cei politici. Teoretic, acest lucru era interzis: bărbații și femeile erau ținuți separat pe nave. În realitate, gardienii puteau fi mituiți să lase bărbații în cala femeilor, cu consecințe foarte dure. Peste tot în lumea lagărelor umbla vorba de „tramvaiul Kolîma", violurile în grup ce aveau loc pe nave. Elena Glink, o supraviețuitoare, le descrie astfel:

> Violau la ordinul „șefului" de vagon... Și apoi, la comanda *konceai bazar* („gata cu distracția"), se dădeau la o parte, lăsând locul următorului bărbat, care aștepta gata pregătit... Femeile moarte erau trase de picioare afară și făcute morman lângă prag. Celelalte erau trezite cu câteva găleți cu apă, iar violul se relua. În mai 1951, la bordul vasului Minsk (celebru în toată Kolîma pentru „marele ei tramvai"), cadavrele femeilor au fost aruncate peste bord. Gardienii nici măcar nu le-au înregistrat numele...[55]

După știința Elenei Glink, nimeni nu a fost vreodată pedepsit pentru violurile săvârșite la bordul acestor nave. Janusz Bardach, un adolescent polonez aflat în 1942 pe o navă care se îndrepta spre Kolîma, confirmă acest lucru. A fost de față când mai mulți infractori au pus la cale o descindere în cala femeilor și i-a văzut cum au făcut o spărtură în plasa de sârmă care separa femeile de bărbați:

> De îndată ce femeile se iveau în dreptul spărturii, bărbații le smulgeau hainele. Mai mulți bărbați atacau o femeie în același timp. Puteam vedea trupurile albe ale victimelor zbătându-se, lovind puternic cu picioarele și zgâriind fețele bărbaților. Femeile loveau, țipau și plângeau. Violatorii le loveau și ei... Când acestora nu le

ajungeau femeile, unii dintre cei mai solizi se întorceau spre priciurile de scânduri şi căutau tineri. Aceşti adolescenţi erau adăugaţi la carnagiu, întinşi pe burtă, sângerând şi plângând pe podea.

Nici unul dintre deţinuţii de pe margine nu a încercat să-i oprească pe violatori: „Sute de bărbaţi stăteau agăţaţi de marginile paturilor pentru a privi scena, dar nici unul nu s-a sinchisit să intervină." Atacul nu a încetat, relatează Bardach, decât atunci când gardienii de pe puntea superioară au umplut cala cu apă. Mai multe femei moarte şi rănite au fost apoi scoase afară. Nimeni nu a fost pedepsit.[56]

„Cine a cunoscut *Infernul* lui Dante", scria un supravieţuitor al închisorilor, „ar fi spus că nu-i nimic în comparaţie cu ce s-a întâmplat pe acea navă".[57]

Există multe alte relatări ale transporturilor, unele atât de tragice, încât sunt greu de reprodus. Aceste călatorii erau atât de oribile, încât au rămas întipărite în memoria colectivă a supravieţuitorilor ca un puzzle la fel de greu de înţeles ca şi lagărele. Dacă ne raportăm la psihologia umană, mai mult sau mai puţin normală, este posibil să explicăm cruzimea comandanţilor de lagăre, care se aflau ei înşişi sub presiunea realizării normelor şi a îndeplinirii planurilor, după cum vom vedea. Este posibil să explicăm chiar şi actele anchetatorilor, ale căror vieţi depindeau de succesul în obţinerea mărturisirilor şi care fuseseră uneori selectaţi pentru sadismul lor. Însă este mult mai greu de înţeles, totuşi, de ce un gardian de convoi obişnuit refuza să le dea apă prizonierilor care mureau de sete, să dea o aspirină unui copil cu febră sau să apere femeile de violurile în grup care se sfârşeau adesea cu moartea victimelor.

Nu există dovezi certe care să ateste că gardienii de convoi erau în mod explicit instruiţi să-i tortureze prizonierii pe care-i escortau. Dimpotrivă, existau reguli complicate privind protejarea transporturilor de prizonieri, iar autorităţile erau cuprinse de o imensă mânie când aceste legi erau încălcate în mod repetat. Un decret din decembrie 1941 „privitor la îmbunătăţirea organizării transporturilor de prizonieri" descrie cu asprime „iresponsabilitatea" şi uneori comportamentul „infracţional" al unor gardieni de convoi şi funcţionari ai Gulagului: „Acest tip de comportament a dus la sosirea deţinuţilor la destinaţie în stare de înfometare, aceştia numaiputând fi puşi astfel la muncă pentru o vreme."[58]

Un ordin oficial plin de indignare, din 25 februarie 1940, reclamă nu numai faptul că deţinuţii bolnavi şi cu handicap fuseseră trimişi cu trenul către lagărele din nord (ceea ce era interzis), dar şi că mult mai mulţi dintre ei nu au primit de mâncare şi apă, nu li s-au dat haine potrivite pentru

anotimpul în care călătoreau, nu le-au fost aduse și dosarele personale, care, așadar, lipseau. Cu alte cuvinte, deținuții ajungeau în lagăre, unde nimeni nu știa ce delicte comiseseră și ce condamnare primiseră. Din cei 1 900 de oameni trimiși cu un transport în nordul îndepărtat în 1939, 590 aveau o „capacitate limitată de muncă" la sosire, fiind ori prea slabi, ori prea bolnavi. Unii mai aveau doar câteva luni până la ispășirea sentinței, iar alții o ispășiseră complet. Mulți nu aveau haine groase și erau „prost încălțați". În noiembrie 1939, alți 272 de prizonieri, toți fără haine de iarnă, au fost duși pe o distanță de 500 de kilometri în camioane deschise. Ca urmare, mulți s-au îmbolnăvit, iar unii au murit mai târziu. Toate aceste fapte erau relatate cu mânia și revolta corespunzătoare, iar gardienii neglijenți au fost pedepsiți.[59]

De asemenea, numeroase instrucțiuni au remediat problemele legate de transportul deținuților. De pildă, în 26 iulie 1940, un ordin descria organizarea închisorilor de tranzit, cerând explicit comandanților să construiască băi, sisteme de deparazitare și dezinsecție și să amenajeze bucătării.[60] Tot atâta importanță se acorda și siguranței și pazei flotei închisorilor Dalstroi. Când, în decembrie 1947, s-au înregistrat explozii pe două dintre navele acostate în portul Magadan, care s-au soldat cu 97 de decese și 224 de spitalizări, Moscova a acuzat autoritățile portuare de „neglijență criminală". Cei găsiți responsabili au fost judecați și condamnați.[61]

Șefii Gulagului de la Moscova erau perfect conștienți de ororile îndurate de deținuți în timpul transportului cu navele. Un raport al biroului Inspectoratului de procuratură din Norilsk din 1943 se plânge de faptul că deținuții care soseau (cu barjele pe fluviul Enisei) erau „adeseori într-o condiție fizică proastă... din cei 14 125 de deținuți care au sosit la Norilsk în 1943, în jur de 500 au fost spitalizați la Dudinka (portul din Norilsk) în prima sau în a doua zi de la sosire; peste 1 000 erau inapți temporar pentru muncă, fiindcă fuseseră lăsați fără mâncare".[62]

În ciuda unui scandal în toată regula, sistemul de transport s-a schimbat foarte puțin de-a lungul timpului. S-au trimis ordine, s-au scris reclamații. Cu toate acestea, în 24 decembrie 1944, un convoi a ajuns în stația Komsomolsk din Extremul Orient în niște condiții pe care însuși procurorul adjunct al Gulagului le-a catalogat drept execrabile. Raportul lui oficial despre soarta „eșalonului SK 950", un tren compus din 52 de vagoane, probabil că reprezintă un fel de limită de jos chiar și pentru istoria de coșmar a transporturilor din Gulag:

> Deținuții au sosit în vagoane neîncălzite care nu fuseseră amenajate pentru transportul de persoane. În fiecare vagon erau 10-12 banchete, pe care nu ar fi putut să

> încapă mai mult de 18 oameni; cu toate acestea, în fiecare vagon erau mai mult de 48 de oameni. Vagoanele nu erau prevăzute cu destule canistre, prin urmare aprovizionarea cu apă a deținuților a fost deseori suspendată, câteodată vreme de zile și nopți întregi. Deținuților li s-a dat pâine înghețată, iar vreme de zece zile aceștia n-au primit nimic. Au ajuns îmbrăcați în haine de vară, murdare, pline de păduchi, cu semne evidente de degerături... deținuții bolnavi au fost lăsați să zacă pe podeaua vagoanelor, fără a li se acorda ajutor medical, murind pe loc. Cadavrele au fost ținute în vagoane multă vreme...

Din cei 1 402 oameni trimiși cu transportul SK 950, au ajuns 1 291: 53 muriseră pe drum, 66 fuseseră lăsați în spitalele de pe traseu. La sosire, alți 335 au fost spitalizați cu degerături de gradul trei sau patru ori suferind de pneumonie și de alte boli. Convoiul făcuse, se pare, 60 de zile, dintre care 24 a staționat pe calea ferată „din cauza proastei organizări". Totuși, în acest caz extrem, conducătorul transportului – un anume tovarăș Habarov – n-a primit decât un „vot de blam și un avertisment".[63]

Mulți supraviețuitori ai unor transporturi similare au încercat să explice tratamentul abominabil aplicat deținuților, lăsați pe mâna unor gardieni de convoi tineri și neexperimentați, care nu erau nici pe departe ucigașii înrăiți folosiți în sistemul penitenciar. Nina Gaghen-Torn consideră că „nu era vorba de răutate în sine, ci pur și simplu de o totală indiferență față de cei din convoi. Pentru ei nu eram oameni. Eram un transport de marfă vie".[64] De aceeași părere este și Antoni Ekart, un polonez arestat după invazia sovietică din 1939:

> ...nu ni se dă apă nu fiindcă ar fi vrut cineva să ne chinuiască intenționat, ci fiindcă paznicii ar fi trebuit să muncească în plus ca să ne-o asigure, iar soldații n-ar fi făcut asta fără să li se dea ordin. Pe comandantul escortei nu îl interesa câtuși de puțin chestiunea, iar gardienii, temându-se că ar putea evada cineva, nu aveau chef să-i escorteze pe deținuți de mai multe ori pe zi la fântânile sau cișmele de prin gări.[65]

Totuși, unii deținuți își aduc aminte că nu era vorba doar de nepăsare: „Dimineața, șeful convoiului intra pe coridor... se așeza cu fața la fereastră și cu spatele la noi și ne împroșca cu vorbe grele și cu blesteme: «M-am săturat de voi!»"[66]

Sila, sau mai bine zis sila amestecată cu frustrarea de a avea de îndeplinit o sarcină atât de degradantă, este și explicația dată de Soljenițîn unui fenomen de altfel inexplicabil. El chiar încearcă să se pună în locul gardienilor de convoi. Iată-i, extrem de ocupați și în efectiv redus, și pe deasupra „să cari apă cu căldările – este prea departe și, în plus, este jignitor: de ce un ostaș sovietic trebuie să care apă, ca un măgar, pentru dușmanii poporului?" Și încă ceva, continuă el,

ca să distribui apa asta îți ia o groază de timp. Deținuții nu au cănile lor, celor care au avut li s-au confiscat, deci dă-le să bea din două căni ale administrației, și până beau toți tu stai lîngă ei, scoți întruna apă cu cana și le dai. [...]
Dar toate astea soldații din escortă le-ar suporta, ar căra și apă, le-ar da să bea, dacă pe urmă porcii ăștia, după ce au băut, nu s-ar cere la budă. Și dacă nu le dai să bea o zi și o noapte, nu se cer nici la budă; le dai să bea o dată – o dată și la closet, le dai de două ori – de două ori și la budă. Cel mai simplu – să nu le dai deloc.[67]

Oricare ar fi fost motivul, indiferență, plictiseală, furie sau orgoliu rănit, efectul asupra deținuților era devastator. De regulă, ei ajungeau în lagărele de destinație nu numai năuciți și înjosiți de experiențele prin care trecuseră în închisorile de anchetă, dar și epuizați fizic, numai buni pentru următoarea etapă a călătoriei prin sistemul Gulagului: intrarea în lagăr.

Dacă nu era întuneric, dacă nu erau bolnavi și dacă erau îndeajuns de curioși să se uite, primul lucru pe care prizonierii îl vedeau la sosire era poarta lagărului. Cel mai adesea pe poartă era o lozincă. La intrarea în *lagpunktele* de la Kolîma „atârna o pancartă de lemn în formă de curcubeu cu un steag fluturând pe care scria «Munca în URSS este o chestiune de onoare, glorie, cinste și eroism!»".[68] Barbara Almonas a fost întâmpinată într-o colonie de muncă din suburbiile Irkuțkului cu lozinca „Prin muncă cinstită îmi plătesc datoria față de patrie".[69] Când a ajuns în Soloveți, în 1933 – la acea vreme Soloveți devenise o închisoare de maximă siguranță –, un alt deținut a văzut o pancartă pe care scria: „Cu pumnul nostru de fier vom duce omenirea spre fericire!"[70] Iuri Șirkov, arestat când avea 14 ani, a văzut și el un slogan la Soloveți care spunea „Prin muncă, spre libertate!" – o lozincă semănând cum nu se poate mai neplăcut cu cea care atârna deasupra porții de la Auschwitz: *Arbeit Macht Frei* – „Munca te eliberează".[71]

Ca și sosirea în închisoare, sosirea într-o nouă *etap* în lagăr era însoțită de diverse proceduri: deținuții, epuizați din cauza drumului, trebuiau acum transformați în *zeki* muncitori. „La sosirea în lagăr", își amintește un deținut polonez, Karol Colonna-Czosnowski,

...pierdeam o groază de timp până ne numărau... Tocmai în acea seară părea să nu se mai termine. Nici nu mai știu de câte ori a trebuit să ne încolonăm câte cinci și fiecărui șir i se spunea să facă trei pași înainte pe care câțiva oficiali NKVD cu fețe îngrijorate îi numărau cu voce tare: „odin, dva, tri..." și apoi să scrie cu grijă fiecare număr pe niște tabele mari. Probabil că numărul celor vii adunat cu numărul celor ce fuseseră împușcati *en route* nu dădea totalul scontat.[72]

După numărătoare, atât bărbații, cât și femeile erau duși la baie și rași pe tot corpul. Această măsură, dusă la îndeplinire în baza ordinelor oficiale privind asigurarea igienei[73] – se presupunea, cel mai adesea pe bună dreptate, că prizonierii care soseau din temnițele sovietice erau plini de păduchi –, avea, fără îndoială, și o importantă semnificație rituală. Femeile o descriu cu deosebită oroare și dezgust, ceea ce nu-i de mirare. Adeseori trebuiau să-și scoată hainele și să aștepte dezbrăcate sub privirile soldaților, stând la rând pentru a fi rase. „Prima dată", își amintește Elinor Olițkaia, care a trecut prin acest ceremonial când a ajuns la Kolîma, „am auzit văicăreli în semn de protest: «Femeile sunt femei...»"[74] Olga Adamova-Sliosberg a trecut prin aceeași experiență într-o închisoare de tranzit:

> Ne-am dezbrăcat și ne-am predat hainele pentru a fi dezinfectate, și tocmai ne pregăteam să urcăm pe scări spre baie, când am realizat că pe scară erau înșirați de sus până jos gardieni. Roșind, ne-am plecat capetele și ne-am strâns unele în altele. Apoi am privit înainte și ochii mei au întâlnit privirea ofițerului de serviciu. Mi-a aruncat o privire mohorâtă: „Hai, hai", a strigat, „mișcați-vă odată!"
> Dintr-odată m-am simțit ușurată și situația mi s-a părut chiar comică. „Ducă-se dracului!" mi-am zis. „Ăștia nu mi se părea că sunt mai bărbați decât taurul Vaska, de care mă speriam când eram mică."[75]

După ce deținuții erau spălați și rași, următorul pas în procesul de transformare a bărbaților și femeilor în *zeki* anonimi era distribuirea îmbrăcămintei. Regula privitoare la permiterea sau interzicerea folosirii hainelor proprii diferă de la o epocă la alta și de la un lagăr la altul. Decizia părea să fie lăsată la latitudinea oficialilor lagărelor respective: „În unele *lagpunkte* puteai să porți propriile haine, în altele nu", își amintește Galina Smirnova, deținută la Ozerlag la începutul anilor '50.[76] Acest lucru nu conta întotdeauna: în momentul în care ajungeau în lagăr, hainele celor mai mulți dintre deținuți erau niște zdrențe, în cazul în care nu le fuseseră furate.

Cei care nu aveau haine trebuiau să îmbrace uniforma de lagăr, care era invariabil veche, ruptă, prost croită și nepotrivită ca măsură. Unora, în special femeilor, li se părea uneori că hainele pe care le primeau făceau parte deliberat dintr-o încercare de a le umili. Anna Andreeva, soția scriitorului și misticului Daniil Andreev, a fost la început trimisă într-un lagăr unde prizonierilor li se dădea voie să-și poarte hainele personale. Mai târziu, în anul 1948, a fost mutată într-un lagăr unde nu li se mai dădea voie s-o facă. A găsit în această schimbare o ofensă: „Ne deposedaseră de tot, ne luaseră numele și orice ținea de identitatea noastră, și ne-au îmbrăcat, nu pot nici măcar să o descriu, în acea rochie fără formă..."[77]

Nimeni nu-și dădea osteneala să se asigure că hainele se potriveau cu măsurile deținuților. „Toată lumea primea niște izmene lungi", scrie Janusz Bardach, „o tunică neagră, pantaloni matlasați, o pufoaică lungă, o căciulă de postav cu urechi, cizme cu talpă de cauciuc și mănuși căptușite cu câlți. Aceste articole ne erau date la întâmplare, urmând ca noi să ne căutăm măsurile potrivite. Tot ce am primit îmi era prea mare și mi-a luat ore întregi să mă tocmesc pentru o măsură mai bună."[78]

La fel de dezgustată de obiceiurile din lagăre, o altă deținută scrie că li se dădeau „scurte matlasate, ciorapi matlasați lungi până la genunchi și încălțări făcute din coajă de mesteacăn. Arătam ca niște monștri înfricoșători. Nu mai aveam aproape nimic din ce ne aparținuse. Totul fusese vândut deținutelor de drept comun sau mai exact schimbat pe pâine. Ciorapii de mătase sau eșarfele stârneau atâta admirație, încât eram obligate să le vindem. Ar fi fost prea periculos să refuzi."[79]

Deoarece hainele zdrențuite păreau făcute în așa fel încât să îi lase și fără ultima fărâmă de demnitate, mulți deținuți au făcut tot ce-au putut pentru a le îmbunătăți. O deținută își amintește că la început nu i-a păsat de hainele „foarte vechi și foarte deteriorate" pe care le primise. Mai târziu însă a început să le cârpească, să le facă buzunare și să-și amelioreze ținuta, „cum făceau și alte femei", și astfel să ajungă să se simtă mai puțin înjosită.[80] În general, femeile care știau să coasă sau să matlaseze puteau să-și procure rații suplimentare de pâine, într-atât de căutate erau chiar și cele mai nesemnificative îmbunătățiri ale uniformei standard. Această capacitate de a te face remarcat, de a arăta un pic mai bine decât restul lumii, va atrage după sine, după cum vom vedea, un statut superior, o sănătate mai bună și privilegii sporite. Varlam Șalamov a înțeles foarte bine semnificația acestor schimbări minore:

> În lagăr existau izmene „individuale" și izmene „obișnuite"; cam astea sunt perlele din limbajul oficial. Izmenele „individuale" sunt mai noi și uneori mai bune, fiind rezervate „privilegiaților", șefilor de grup și altor persoane privilegiate... Izmenele „obișnuite" sunt izmene pentru toată lumea. Sunt distribuite la baie, chiar după ce te speli și le dai pe cele murdare, care sunt adunate înainte și numărate bucată cu bucată. Nu ai posibilitatea să-ți alegi nimic după mărime. Lenjeria curată este o adevărată loterie și am avut un sentiment ciudat de milă extremă văzând oameni în toată firea plângând pentru nedreptatea care li se făcuse, fiindcă primiseră lenjerie curată zdrențuită, în locul unor izmene murdare noi. Nimic nu-i poate distrage omului atenția de la neplăcerile inerente vieții...[81]

Cu toate acestea, șocul de a fi spălat, ras și îmbrăcat ca *zek* nu era decât prima treaptă a unei lungi inițieri. Imediat după aceea, acești oameni treceau

printr-una dintre cele mai dure proceduri din viața lor de deținuți: selecția și repartizarea pe categorii de muncă. Totul depindea de acest proces de selecție, de la statutul unui prizonier în lagăr, până la tipul de baracă în care trăia și tipul de muncă pe care avea să o execute. Toate acestea aveau să decidă mai departe dacă acesta va trăi sau nu.

E de remarcat faptul că nu am găsit nici o scriere memorialistică în care să fie descrisă o „selecție" de tipul celei care avea loc în lagărele morții germane. Adică nu am găsit nimic despre selecții obișnuite care sfârșeau prin izolarea și împușcarea deținuților slabi. Asemenea atrocități mai mult ca sigur că au avut loc – un supraviețuitor de la Soloveți pretinde că a trecut printr-o situație asemănătoare[82] –, însă procedura standard era diferită, cel puțin la sfârșitul anilor '30 și începutul anilor '40. Prizonierii slabi nu erau uciși la sosire, chiar și în unele dintre cele mai îndepărtate lagăre, ci mai degrabă erau băgați pentru o vreme în „carantină", atât pentru a se asigura că boala de care suferă nu se va răspândi, cât și pentru a le permite „să se îngrașe", să-și recapete sănătatea după lunile lungi de închisoare și după călătoria infernală. Comandanții de lagăre par să fi luat această practică în serios, iar deținuții li s-au alăturat.[83]

Alexander Weissberg, de exemplu, a fost hrănit și a avut voie să se odihnească înainte de a fi trimis în mină.[84] După o lungă călătorie spre Uhijemlag, lui Jerzy Gliksman (socialistul polonez căruia cândva îi plăcuse atât de mult piesa lui Pogodin *Aristocrații* jucată la Moscova) i s-au acordat trei zile de repaus, timp în care el și camaradul său, amândoi nou-veniți, au fost tratați ca „oaspeți".[85] Piotr Iakir, fiul generalului sovietic, a fost ținut 14 zile în carantină la Sevurallag.[86] Evghenia Ghinzburg își amintea că primele câteva zile petrecute la Magadan, capitala Kolîmei, au însemnat „un vârtej de suferință, pierderi de memorie și un leșin ca un abis întunecat". Și ea a fost luată direct de pe Djurma și internată într-un spital, unde s-a refăcut complet în două luni. Unii erau sceptici. „Încă un miel pentru tăiat", mi-a spus o altă deținută, Liza Șeveleva. „Pentru cine te însănătoșești, aș putea să întreb? De îndată ce ai să ieși de aici, o să mergi direct la muncă forțată și într-o săptămână ai să redevii cadavrul care erai pe Djurma..."[87]

Odată refăcuți, atunci când erau lăsați să se refacă, și odată îmbrăcați, atunci când li se dădeau haine noi, selecția și repartizarea începeau cu adevărat. Era în principiu un proces extrem de reglementat. La începutul anilor '30, Gulagul a dat ordine foarte stricte și foarte complicate privind clasificarea deținuților. Teoretic, repartizarea deținuților la locurile de muncă trebuia făcută pe baza a două criterii: „originea socială" împreună cu felul condamnării și starea lor de sănătate. Pe la începuturi, prizonierii erau împărțiți în trei

categorii: deținuți proveniți din rândul „clasei muncitoare" care nu fuseseră condamnați pentru delicte contrarevoluționare și care aveau condamnări nu mai mari de cinci ani; deținuți aparținând „clasei muncitoare", care nu fuseseră condamnați pentru delicte contrarevoluționare, cu condamnări mai mari de cinci ani; și deținuți condamnați pentru delicte contrarevoluționare.

Muncitorii din fiecare tagmă erau apoi repartizați într-una dintre cele trei categorii de regim de detenție: categoria privilegiată, categoria ușoară și „categoria întâi" sau grea. Apoi se prevedea examinarea lor de către o comisie medicală care urma să stabilească dacă sunt apți să presteze o muncă grea sau una ușoară. După ce se luau în considerație toate aceste criterii, administrația lagărului îi dădea fiecărui deținut o ocupație. În funcție de cât de bine își îndeplinea normele în sarcina respectivă, fiecărui deținut i se stabilea apoi unul dintre cele patru niveluri de rații: de bază, de muncă, „de întărire" sau „de pedeapsă".[88] Oricare dintre aceste categorii se putea schimba de mai multe ori. De exemplu, ordinele din 1939 date de Beria îi împărțeau pe deținuți în categoria „celor capabili de muncă grea", a celor „capabili de muncă ușoară" și a „celor invalizi" (numite uneori grupele A, B și C). Numărul fiecărei categorii era controlat regulat de administrația centrală de la Moscova, care critica aspru lagărele cu prea mulți deținuți „invalizi."[89]

Procesul era departe de a fi bine pus la punct. Existau atât aspecte oficiale – impuse de către comandanții lagărelor –, cât și aspecte neoficiale, întrucât prizonierii făceau ajustări și se tocmeau între ei. Pentru mai toți, experiența primei trieri era relativ dureroasă. Georges Bien, un tânăr ungur arestat la Budapesta la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, compara procesul de selecție care avea loc în 1946 cu un târg de sclavi:

> Toți deținuții erau aliniați în curtea lagărului și puși să se dezbrace. Când îți auzeai numele, te prezentai înaintea unei comisii medicale pentru examinarea stării de sănătate. Examenul consta în faptul că te trăgeau de pielea feselor pentru a testa fermitatea mușchilor. Stabileau cât ești de viguros după masa musculară și, dacă treceai proba, erai acceptat, iar documentele tale erau așezate într-un teanc separat. Treaba era făcută de niște femei îmbrăcate în halate albe, care n-au prea avut ce alege din grupul acela de cadavre vii. Pe deținuții tineri îi alegeau indiferent de cât de musculoși erau.[90]

Și Jerzy Gliksman folosește expresia „târg de sclavi" pentru a descrie această acțiune de triere care a avut loc la Kotlas, lagărul de tranzit care trimitea deținuți în lagărele de la nord de Arhanghelsk. Acolo, gardienii îi trezeau pe deținuți noaptea, cerându-le ca până dimineață să fie prezenți la apel, cu bagaje cu tot. Toți deținuții erau obligați să participe, chiar și cei grav bolnavi. Apoi toată lumea mergea în afara lagărului, în pădure. O oră

mai târziu, ajungeau într-un luminiş mare, unde se aliniau în coloane de câte şaisprezece inşi:

> Am văzut cum toată ziua nişte funcţionari necunoscuţi, unii îmbrăcaţi în civil, alţii în uniformă militară, au umblau printre deţinuţi, ordonându-le unora să-şi scoată *fufaika* (pufoaicele), pipăindu-le braţele, picioarele, uitându-se la palmele lor, ordonându-le altora să se aplece. Din când în când ordonau unui deţinut să deschidă gura, chiorându-se la dinţii lui, ca nişte geambaşi la un târg... Unii căutau ingineri şi lăcătuşi cu experienţă, sau strungari; alţii ar fi avut nevoie de dulgheri pentru construcţii; şi toţi aveau de fiecare dată nevoie de bărbaţi robuşti ca să lucreze ca tăietori de lemne, în agricultură, în minele de cărbune şi în puţurile de petrol.

Problema cea mai importantă pentru cei care făceau inspecţia, aşa cum şi-a dat seama Gliksman, era „să nu se lase păcăliţi şi să achiziţioneze din greşeală infirmi, invalizi sau bolnavi, pe scurt, persoane care nu erau bune decât să mănânce pâine degeaba. Din acest motiv erau trimişi, din când în când, agenţi speciali pentru a selecta dintre deţinuţi materialul potrivit".[91]

Era foarte clar, chiar de la început, că regulile erau făcute pentru a fi încălcate. În 1947, în lagărul de la Temnikovski, Nina Gaghen-Torn a trecut printr-un proces de triere din cale afară de umilitor care a avut totuşi un final fericit. După ce a ajuns în lagăr, convoiul ei a fost imediat trimis la duşuri, iar hainele le-au fost duse într-o cameră de dezinfecţie. Au fost duse apoi într-o încăpere, încă ude leoarcă şi goale: acolo trebuia să aibă loc un „examen sanitar", li s-a spus. „Doctorii" trebuiau să le examineze, şi asta au şi făcut, alături de responsabilul din lagăr cu producţia şi de gardieni:

> Maiorul mergea prin faţa lor, examinându-le liniştit trupurile. Îşi alegea marfa – „La producţie!" „La atelierul de croitorie!" „La colhoz!" „La zonă!" „La spital!" Responsabilul cu producţia le scria numele.
> Dar când i-a auzit numele de familie, maiorul s-a uitat la ea şi a întrebat-o:
> — Eşti în relaţii de rudenie cu profesorul Gaghen-Torn?
> — Sunt fiica lui.
> — Duceţi-o la spital, are scabie şi pete roşii pe burtă.

Cum nu avea pete roşii pe burtă, Gaghen-Torn a presupus, corect, după cum s-a dovedit ulterior, că omul îl cunoscuse cândva şi îl admirase pe tatăl ei şi, astfel, a scăpat-o, cel puţin pentru o vreme, de munca grea.[92]

Comportamentul prizonierilor în primele câteva zile de lagăr, înainte şi după procesul de triere, putea să aibă o influenţă profundă asupra soartei lor. De exemplu, romancierul polonez Gustav Herling, în această perioadă de trei zile de pauză de la sosirea la Kargopollag, a cântărit situaţia în care se afla, şi a decis: „Mi-am vândut cizmele mele de ofiţer superior pentru

900 de grame de pâine unui *urka* (un deținut de drept comun) de la brigada hamalilor de cale ferată." Drept recompensă, deținutul și-a folosit relațiile în administrația lagărului pentru a-l ajuta pe Herling să-și găsească un post de hamal la un centru de provizii de alimente. Era o muncă grea, i se spusese lui Herling, dar cel puțin va putea să fure suplimente de hrană – ceea ce s-a și întâmplat. Și de atunci i s-a asigurat un „privilegiu". Comandantul lagărului i-a spus

> să se prezinte la magazia lagărului pentru a lua o *buşlat* (o vestă cu mâneci lungi căptușită), o căciulă cu urechi, pantaloni vătuiți, mănuși impermeabile din pânză de corabie și niște *valenki* (pâslari) de cea mai bună calitate, adică noi sau mai puțin purtați – un rând de haine cum se dă de obicei doar celor mai bune brigăzi „stahanoviste" de deținuți.[93]

Aranjamentele și negoțul luau și alte forme. Ajungând în lagărul de la Uhtijemlag, Gliksman a realizat imediat că titlul de „specialist" pe care-l dobândise în lagărul de tranzit de la Kotlas (fusese trecut în categoria economiștilor cu experiență) nu avea aici nici o valoare. În schimb, a observat că în primele câteva zile de lagăr cunoștințele sale, rușii, fiind mai descurcăreți, nu-și băteau capul cu formalitățile:

> Mai toți „specialiștii" și-au petrecut primele trei zile prin birourile și departamentele lagărului, căutând peste tot vechi cunoștințe și purtând negocieri dubioase cu unii dintre șefi. Erau toți agitați și preocupați. Fiecare avea secretele sale și se temea ca nu cumva altul să i-o ia înainte și să prindă cel mai bun post, la care toți râvneau. În doi timpi și trei mișcări, cei mai mulți dintre acești oameni știau unde să se ducă, la ce ușă să bată și ce să spună.

Ca urmare, un doctor polonez autentic a fost trimis în pădure la tăiat copaci, în timp ce un fost pește a primit un post de contabil într-un birou, „deși nu deținea nici cele mai vagi noțiuni de contabilitate, fiind totodată semianalfabet".[94]

Cei care totuși au reușit să scape de munca fizică puseseră la cale de fapt începuturile unei strategii de supraviețuire – însă doar începuturile. Acum, trebuiau să învețe regulile bizare care guvernau viața de zi cu zi din lagăr.

CAPITOLUL 10

Viața în lagăr

Sunetul unui clopot îndepărtat
Răzbate în celulă în zori de zi
Aud clopotul strigându-mă:
„Unde eşti? Unde eşti?"
„Sunt aici!"... Apoi lacrimile întâlnirii,
Lacrimele crude ale captivității...
Cad nu pentru Dumnezeu,
Ci pentru tine, Rusie...

Simeon Vilenski, 1948[1]

Potrivit celor mai exacte estimări de până acum, între 1929 şi 1953 au existat 476 de complexe de lagăre pe teritoriul Gulagului.[2] Dar aceste cifre pot duce în eroare. În realitate, fiecare dintre aceste complexe de lagăre conținea zeci, şi chiar sute de subunități mai mici. Aceste subunități – *lagpunkte* – nu au fost încă şi probabil nu pot fi numărate, întrucât unele erau temporare, altele permanente, iar altele erau, din punct de vedere administrativ, subdiviziuni ale unor lagăre diferite, în perioade diferite de timp. Nici despre regulamente şi practici nu se poate spune că erau specifice unui anumit *lagpunkt*. Chiar şi în perioada în care Beria se afla în fruntea sistemului, perioadă care a durat efectiv din 1939 până la moartea lui Stalin, în 1953, condițiile de viață şi de muncă în lagăr s-au schimbat încontinuu, atât de la un an la altul, cât şi de la un loc la altul, uneori chiar şi în cadrul aceluiaşi complex de lagăre.

„Fiecare lagăr reprezintă o lume în sine, un oraş aparte, o țară aparte", scria actrița sovietică Tatiana Okunevskaia, „şi fiecare lagăr îşi are specificul lui".[3] Viața într-un lagăr de mare producție industrială din nordul îndepărtat nu semăna deloc cu viața dintr-o fermă agricolă din sudul Rusiei. Regimul din orice lagăr, în cea mai grea perioadă a celui de-al Doilea Război Mondial, când, într-un an, un *zek* din patru murea, era cu totul diferită de regimul concentrațional de la începutul anilor '50, când rata deceselor

era aproape aceeași ca și în restul țării. Altfel se trăia într-un lagăr condus de un comandant relativ liberal decât într-unul condus de un sadic. *Lagpunktele* se deosebeau și în privința mărimii, de la câteva mii, la câteva zeci de mii de deținuți, precum și în privința duratei de funcționare. Unele au funcționat neîntrerupt din anii '20 până în anii '80, când încă mai erau folosite ca închisori obișnuite. Altele, precum cele ridicate pentru construcția drumurilor și căilor ferate din Siberia, au funcționat doar o vară.

Cu toate acestea, în ajunul războiului, unele elemente ale vieții și muncii din lagăre erau comune pentru marea majoritate a lagărelor. Doar climatul era diferit de la un *lagpunkt* la altul, însă fluctuațiile imense din politica internă caracteristice anilor '30 luaseră sfârșit. În schimb, aceeași birocrație morbidă care se extinsese asupra fiecărui aspect al vieții din Uniunea Sovietică a cuprins încet-încet și Gulagul.

Surprinzătoare în această privință sunt deosebirile dintre regulamentele și legile sumare și destul de imprecise din anii '30 și reglementările detaliate emise în 1939, după ce Beria a preluat controlul. Aceste diferențe par să reflecte o relație schimbătoare între organele centrale de control (însăși administrația moscovită a Gulagului) și comandanții de lagăre din fiecare regiune. În primii zece ani de existență, o perioadă experimentală, ordinele scrise nu dădeau nici o indicație în privința felului în care ar trebui să arate lagărele și abia dacă aminteau regulile de comportament al deținuților... Schițau un tipar general, dând posibilitatea comandanților locali să completeze spațiile libere.

Dimpotrivă, dispozițiile de mai târziu erau foarte detaliate și foarte specifice, dictând efectiv fiecare aspect al vieții de lagăr, de la metodele de construcție a barăcilor, până la programul zilnic al deținuților, în concordanță cu noile obiective ale Gulagului.[4] Începând cu 1939, Beria, avându-l, se pare, în spate pe Stalin, a dat impresia că nu mai intenționa să facă în mod explicit din lagăre niște lagăre ale morții, așa cum fuseseră de fapt unele dintre ele în 1937 și 1938. Ceea ce nu înseamnă însă că administratorii lor au devenit brusc mai preocupați de salvarea vieților deținuților, ca să nu mai vorbim de demnitatea umană. Însă, începând cu 1939, preocupările principale ale Moscovei erau de ordin economic: deținuții trebuiau să se încadreze în planul de producție al lagărului, precum rotițele dintr-o mașinărie.

În acest scop, legile ce soseau de la Moscova impuneau un control strict asupra deținuților, control ce trebuia obținut prin manipularea condițiilor de viață. În principiu, așa cum s-a observat deja, lagărul îl distribuia pe fiecare *zek* în funcție de sentința primită, după profesie, după *trudosposobnost* sau „capacitatea sa de muncă". În principiu, lagărul îi asigura fiecărui *zek*

satisfacerea nevoilor primare de viață – mâncare, îmbrăcăminte, adăpost, loc de dormit – în funcție de felul în care-și îndeplinea norma, bine sau rău. De regulă, orice aspect al vieții de lagăr era menit să ridice cifrele de producție: chiar și departamentele „cultural-educative" din lagăr în mare măsură funcționau fiindcă șefii Gulagului credeau că acestea i-ar putea determina pe deținuți să lucreze mai mult. În principiu, brigăzile de inspectori existau cu scopul de a se asigura că toate aspectele vieții de lagăr funcționau armonios. În principiu, chiar și ultimul *zek* avea dreptul să se plângă comandantului lagărului, la Moscova, sau lui Stalin, în cazul în care în lagăre nu se respecta legea.

Și totuși lucrurile erau cu totul altfel în realitate. Oamenii nu sunt mașinării, lagărele nu erau fabrici impecabile care funcționau ca la carte, iar sistemul n-a funcționat niciodată așa cum ar fi trebuit. Gardienii erau corupți, administratorii furau, iar deținuții găseau modalități de a se împotrivi regulamentelor sau de a li se sustrage. În interiorul lagărelor, deținuții erau capabili să-și alcătuiască și propriile ierarhii, neoficiale, uneori în armonie, alteori în conflict cu ierarhia oficială desemnată de către administratorii lagărului. În ciuda vizitelor regulate ale inspectorilor de la Moscova, adeseori urmate de pedepse și scrisori înverșunate de la centru, puține lagăre funcționau în conformitate cu modelul teoretic. La fel, în ciuda seriozității aparente cu care erau tratate reclamațiile deținuților, rareori acestea aveau ca rezultat schimbări reale.[5]

Contrastul dintre ceea ce credea administrația de la Moscova a Gulagului că erau lagărele și ce erau ele în realitate, contrastul dintre regulile scrise pe hârtie și metodele puse în aplicare în realitate dădeau vieții din lagăr o culoare aparte, fantasmagorică. Teoretic, administrația de la Moscova a Gulagului reglementa până și cele mai neînsemnate detalii ale vieții deținuților. Practic însă, fiecare aspect al vieții acestora era afectat și de relațiile lor cu cei care-i controlau, și de relațiile cu ceilalți deținuți.

ZONA: ÎN SPATELE GARDULUI DE SÂRMĂ GHIMPATĂ

Prin definiție, cel mai important instrument aflat la dispoziția administratorilor lagărului era controlul asupra spațiului în care trăiau deținuții: acesta era *zona*, sau „zona închisorii". Prin lege, o *zonă* era cuprinsă într-un pătrat sau un dreptunghi. „Cu scopul de a asigura o mai bună supraveghere", nici o altă formă geometrică sau neregulată nu era permisă.[6] În interiorul acestui pătrat sau dreptunghi nu existau prea multe lucruri care să iasă în evidență.

Cele mai multe dintre clădirile unui *lagpunkt* tipic erau foarte asemănătoare. Fotografii făcute cândva de administratorii de la Vorkuta şi păstrate în arhivele de la Moscova înfăţişează un şir de clădiri primitive din lemn, care nu se deosebesc între ele decât prin legenda care spune despre una că este „carceră", iar despre alta că este „sală de mese".[7] Exista de obicei un spaţiu larg deschis în mijlocul lagărului, în apropierea porţii, unde de două ori pe zi deţinuţii stăteau aliniaţi în poziţie de drepţi pentru a fi număraţi. Mai erau de obicei şi câteva barăci ale gardienilor şi casele administratorilor, tot din lemn, situate la ieşire, lângă poarta principală.

Ceea ce deosebea *zona* de orice alt loc de muncă era, desigur, gardul care o înconjura. Jacques Rossi scrie despre gard în *Manualul Gulagului* că

> este în general alcătuit din stâlpi de lemn înfipţi în pământ o treime din înălţimea lor. Ei măsoară între doi metri şi jumătate şi opt metri, în funcţie de împrejurări. Între stâlpi sunt întinse între şapte şi cincisprezece rânduri de sârmă ghimpată. Stâlpii se situează la aproximativ şase metri unul de altul. Pe fiecare diagonală a unei perechi de stâlpi este întinsă altă sârmă ghimpată.[8]

Dacă lagărul sau colonia se găseau în apropierea unui oraş ori într-un oraş, gardul de sârmă ghimpată era în general înlocuit cu un zid sau cu un gard de lemn ori din cărămidă, astfel încât oricine s-ar fi apropiat de lagăr să nu poată vedea nimic înăuntru. Aceste ziduri erau solide: în Medvejegorsk, de exemplu, sediul administrativ al Canalului de la Marea Albă, un gard înalt de lemn, construit la începutul anilor '30 cu scopul de a-i împiedica pe deţinuţi să fugă, încă mai stătea în picioare când am vizitat oraşul în 1998.

Ca să intre în incinta delimitată de gard, deţinuţii şi gardienii trebuiau să treacă prin *vahta*, „corpul de gardă". În timpul zilei, gardienii de la *vahta* îi controlau pe toţi cei care intrau sau ieşeau din lagăr, verificând permisele de trecere ale muncitorilor liberi care lucrau în lagăr sau pe ale gardienilor de convoi care îi escortau pe deţinuţi atunci când aceştia ieşeau. În lagărul de la Perm-36, care a fost restaurat la starea lui iniţială, *vahta* dispune de un tunel având la fiecare capăt câte o poartă. Prizonierii treceau de prima poartă, oprindu-se apoi în spaţiul îngust dintre cele două porţi pentru a fi controlaţi sau percheziţionaţi. Numai după aceea li se dădea voie să treacă de cea de-a doua poartă. Sistemul seamănă foarte mult cu cel pe care-l găseşti la intrarea într-o bancă siciliană.

Sârma ghimpată şi zidurile nu sunt însă suficiente pentru a defini limitele *zonei*. În cele mai multe lagăre existau gardieni înarmaţi care îi supravegheau pe deţinuţi din turnurile înalte de lemn. Mai erau uneori şi câinii care patrulau în jurul lagărului, legaţi de o sârmă fier ce fusese întinsă de

jur-împrejurul *zonei*. Câinii, îngrijiți de gardieni specializați în dresaj, erau antrenați să latre la apropierea deținuților, să le ia urma, după miros, și să prindă pe oricine încerca să evadeze. Deținuții erau prin urmare împiedicați să iasă prin mijloace ce țin de văz, miros și auz, precum și de obstacole din sârmă ghimpată și cărămizi.

Și frica îi ținea înăuntru pe oameni, fiind uneori îndeajuns pentru a-i opri să plece dintr-un lagăr fără nici un fel de împrejmuire. Margarete Buber-Neumann a stat captivă într-un lagăr de securitate scăzută, unde deținuților li se permitea „să circule liber un kilometru în interiorul lagărului; dincolo de această limită, gardienii îi împușcau fără să stea pe gânduri".[9] Acest lucru era neobișnuit: în majoritatea lagărelor, gardienii i-ar fi împușcat „fără să stea pe gânduri" mult mai repede. În reglementările pe care le-a emis în 1939, Beria le ordona tuturor comandanților de lagăre să amenajeze de-a lungul gardurilor o zonă *no man's land*, o fâșie de teren neutru lat de vreo 5 metri.[10] Vara, gardienii greblau în mod regulat această fâșie și iarna lăsau intenționat zăpada să se aștearnă peste această fâșie, astfel încât urmele de pași ale deținuților evadați să fie mereu vizibile. Locul de unde începea zona *no man's land* era de asemenea marcat, uneori, de sârmă ghimpată, alteori de inscripții precum *zapretnaia zona*, „zonă interzisă". Zona *no man's land* era uneori numită „zona morții", fiindcă gardienii aveau voie să ucidă pe oricine intra acolo.[11]

Și totuși nici gardul, nici zidurile, nici câinii, nici baricadele care înconjurau un *lagpunkt* nu erau cu totul de netrecut. În vreme ce lagărele de concentrare germane erau complet autonome, „închise ermetic", cum afirmă un expert[12], sistemul sovietic era diferit în această privință.

În primul rând, sistemul sovietic împărțea deținuții în două categorii: *konvoinii* și *bezconvoinii* – „păziți" și „nepăziți" –, iar puținii deținuți nepăziți aveau voie să treacă dincolo de barieră fără să fie supravegheați, pentru a face comisioane gardienilor, pentru a lucra peste zi la o porțiune nepăzită de cale ferată sau chiar pentru a sta în locuințe private din afara *zonei*. Acest din urmă privilegiu fusese stabilit la începutul existenței lagărelor, în perioada ceva mai haotică de la începutul anilor '30.[13] Deși fusese strict interzis în mai multe rânduri după aceea, privilegiul s-a păstrat. O serie de legi date în 1939 le amintea comandanților de lagăre că „li se interzice tuturor deținuților, fără excepție, să trăiască în afara zonei în sate, locuințe private sau case care aparțin lagărului". Teoretic, lagărele aveau nevoie de autorizație specială, chiar și pentru a le permite deținuților să trăiască în reședințe păzite, dacă acestea erau situate în afara zonei.[14] Practic, aceste reguli erau frecvent încălcate. În ciuda ordinului din 1939, rapoartele unor inspectori,

redactate mai târziu, trec în revistă o serie vastă de nereguli. Un inspector reclama că în orașul Ordjonikidze deținuții se plimbă pe străzi, merg la târg, intră în locuințe private, beau și fură. Într-un lagăr de muncă de la Leningrad, unui deținut i s-a dat în folosință un cal, cu care acesta a evadat. În colonia de muncă nr. 14 din Voronej, un gardian înarmat a lăsat 38 de deținuți să îl aștepte în stradă în timp ce el se afla într-o prăvălie.[15]

Procuratura de la Moscova a adresat o scrisoare unui alt lagăr, din vecinătatea orașului siberian Komsomolsk, în care îi acuza pe comandanți că au lăsat nu mai puțin de 1 753 de deținuți să beneficieze de statutul de „nepăziți". „Drept urmare", scriu procurorii înfuriați, „mereu dai peste câte un deținut în oricare parte a orașului te-ai afla, în orice instituție, și în apartamente private".[16] Ei au acuzat de asemenea un alt lagăr că a permis unui număr de 150 de deținuți să locuiască în apartamente private, ceea ce constituia o încălcare a regimului, care ar fi dus la incidente precum „beții, huliganism sau chiar jafuri în rândurile populației locale".[17]

Însă nici înăuntrul lagărelor deținuții nu erau privați de o oarecare libertate de mișcare. Aceasta reprezintă una dintre trăsăturile ambigue ale lagărului de concentrare, care-l deosebește de o închisoare obișnuită: atunci când nu lucrează și nu dorm, deținuții pot să intre și să iasă din barăci când vor. Când nu muncesc, pot de asemenea să decidă, într-o anumită măsură, cum să-și petreacă timpul. Numai deținuții supuși regimului *katorga*, introdus în 1943, sau, ulterior, cei trecuți la „regimul special de lagăr" înființat în 1948 erau închiși noaptea în barăci, o situație pe care n-o agreau de nici un fel și împotriva căreia aveau să se revolte mai târziu.[18]

Ajungând din închisorile sovietice claustrofobe în lagăr, deținuții erau adeseori surprinși și bucuroși de această schimbare. Un *zek* povestește despre sosirea lui în Uhtpeslag: „Eram într-o dispoziție minunată, odată ce ne-am văzut în aer liber."[19] Olga Adamova-Siosberg își amintește că la sosirea la Magadan vorbea de dimineața până seara despre avantajele lagărului în comparație cu viața în închisoare:

> Populația lagărului (în jur de o mie de femei) ni se părea enormă: atâta lume, atâtea posibilități de conversație, atâtea prietene posibile! Și apoi mai exista și natura. În incintă, îngrădită cu sârmă ghimpată, puteam să ne plimbăm libere, să privim cerul și dealurile îndepărtate, să ne urcăm în arborii pitici și să-i scuturăm cu mâna. Trăgeam în piept aerul umed al mării, simțeam cum ploaia de august ne curge pe față, stăteam pe iarba umedă și lăsam pământul să ni se strecoare printre degete. Trăisem vreme de patru ani fără toate astea, iar acum, când le aveam, descoperem că aceste lucruri erau esențiale pentru ființa noastră. Fără toate acestea încetai să te mai simți normal.[20]

Leon Finkelstein are aceeaşi părere:

> Erai dus înăuntru, erai scos din duba închisorii şi te uimeau mai multe lucruri. Primul dintre ele era faptul că deţinuţii umblau peste tot, fără să fie însoţiţi de paznici – mergeau în treaba lor sau la întâmplare. În al doilea rând arătau complet diferit de tine. Contrastul a fost şi mai mare atunci când, aflându-mă deja de ceva vreme în lagăr, au adus deţinuţi noi. Aceştia aveau cu toţii feţele înnegurate din cauza lipsei de aer curat, a mâncării proaste şi a tot ce mai era. Deţinuţii din lagăr aveau o înfăţişare mai mult sau mai puţin normală. Te aflai printre oameni relativ liberi, relativ arătoşi.[21]

De obicei, libertatea „aparentă" a acestei vieţi de lagăr pălea cu timpul. Atâta timp cât erai închis, scrie Kazimierz Zarod, un deţinut polonez, era încă posibil să crezi că s-a comis o eroare şi că eliberarea se va produce curând. La urma urmelor, „eram înconjuraţi de însemnele civilizaţiei – dincolo de zidurile închisorii era un oraş mare". Cu toate acestea, în lagăr simţea că se învârte liber printr-o adunătură ciudată de oameni... „Orice senzaţie de normalitate fusese suspendată. Zi după zi mă simţeam cuprins de un fel de panică ce s-a transformat repede în disperare. Am încercat să reprim sentimentul, să-l trimit înapoi în străfundurile conştiinţei, însă, încet-încet, în sufletul meu începea să-şi facă loc gândul că eram victima unui act cinic de nedreptate din care se părea că nu există scăpare..."[22]

Mai mult, libertatea de mişcare se putea transforma uşor şi rapid în anarhie. Gardienii şi personalul lagărului erau destul de numeroşi înăuntrul *lagpunktelor* în timpul zilei, însă noaptea dispăreau aproape cu desăvârşire. Rămâneau unul sau doi în *vahta*, dar ceilalţi se retrăgeau în afara incintei. Deţinuţii apelau la gardienii din *vahta* numai când simţeau că vieţile le sunt ameninţate. Un memorialist îşi aminteşte că, după o bătaie între deţinuţii politici şi cei de drept comun – un fenomen obişnuit în perioada postbelică, cum vom vedea –, aceştia din urmă, aflaţi pe punctul să piardă confruntarea, „au dat fuga la *vahta*" pentru a cere ajutor. Au fost trimişi cu un transport către un alt *lagpunkt* a doua zi, întrucât comandantul lagărului a preferat să evite masacrul în masă.[23] O altă femeie, simţindu-se în pericol de a fi violată şi probabil ucisă de către un deţinut obişnuit, „s-a dus singură în *vahta* şi a cerut să fie dusă la carcera lagărului pe timpul nopţii pentru a se simţi în siguranţă".[24]

Vahta nu era totuşi o zonă neapărat sigură. Gardienii care locuiau la corpul de gardă nu reacţionau mereu la cererile deţinuţilor. Când erau informaţi în legătură cu unele abuzuri comise de un grup de deţinuţi împotriva unui alt grup, cel mult îi apuca râsul. Există relatări, atât în documentele oficiale, cât şi în memorii, despre gărzile armate care ignorau sau se

amuzau de cazurile de omor, tortură sau viol printre deținuți. Descriind un viol în grup care a avut loc noaptea într-unul din *lagpunktele* de la Kargopollag, Gustav Herling scrie că victima „a scos un țipăt scurt, gutural, jalnic, înăbușit de agresor cu poala fustei. O voce somnoroasă se auzi dinspre turnul de control: «Hai, băi băieți, ce faceți acolo? Nu vă e rușine?» Cei opt bărbați au târât femeia în spatele closetelor și și-au văzut mai departe de treabă... "[25]

Teoretic, regulamentele erau stricte: deținuții trebuiau să rămână în interiorul *zonei*. În realitate, regulile erau încălcate. Iar actele ce nu încălcau regulamentul în litera lui, oricât de violente sau vătămatoare ar fi fost, nu erau neapărat pedepsite.

REJIM: REGULI DE VIAȚĂ

Zona delimita spațiul în care se mișcau deținuții,[26] însă *rejim*-ul, sau „regimul" – „regulamentul", cum se mai traduce de obicei –, le controla timpul. Într-un cuvânt, regulamentul era ansamblul de reguli și proceduri după care funcționa lagărul. Dacă sârma ghimpată limita libertatea de mișcare a *zekului* în perimetrul *zonei*, o serie de ordine și sunetele sirenelor de alarmă le reglementau timpul pe care-l petreceau aici.

Regulamentul era diferit din punctul de vedere al severității de la un *lagpunkt* la altul, atât în funcție de prioritățile care se tot schimbau, cât și de categoriile de deținuți care se aflau în acel lagăr. De multe ori de-a lungul timpului au existat regimuri de lagăr ușoare pentru invalizi, regim de lagăr obișnuit, regim de lagăr special și regim de lagăr de pedeapsă. Însă sistemul de bază a rămas același. Regimul stabilea cum și când trebuia să se trezească deținutul; cum trebuia dus la muncă; când și cum trebuia să primească de mâncare; când și cât trebuia să doarmă.

În majoritatea lagărelor, ziua deținuților începea oficial cu *razvod*: operațiunea de organizare a deținuților pe brigăzi, urmată de plecarea lor la muncă. Sunetul unei sirene sau un alt semnal sonor îi trezea. Un al doilea semnal îi avertiza că micul dejun s-a terminat și că trebuia să înceapă munca. Deținuții se aliniau apoi în fața porții lagărului pentru numărătoarea de dimineață. Valeri Frid, scenarist de filme sovietice și autorul unor memorii neobișnuit de realiste, descrie scena astfel:

> Brigăzile trebuiau să se alinieze în fața porții. Normatorul ținea în mână o tăbliță îngustă de lemn (era criză de hârtie, iar numerele puteau fi răzuite de pe tăbliță cu o bucată de sticlă și scrise din nou a doua zi) pe care scria numărul brigăzilor și al

muncitorilor. Gardianul de convoi şi normatorul verificau dacă toată lumea era acolo, caz în care urmau să fie duşi la muncă. Dacă lipsea cineva, toată lumea trebuia să aştepte, până ce-l găseau pe chiulangiu.[27]

Conform instrucţiunilor primite de la Moscova, aşteptarea nu trebuia să dureze mai mult de 15 minute.[28] Desigur, cum scrie Kazimierz Zarod, ea dura mult mai mult, în ciuda vremii rele:

La ora trei jumătate noaptea noi trebuia să fim în mijlocul careului, aşezaţi pe rânduri de câte cinci persoane, în aşteptarea numărătorii. Gardienii se încurcau deseori şi atunci era nevoie de a doua numărătoare. În dimineţile în care ningea, numărătoarea devenea o operaţie lungă şi chinuitoare din cauza frigului. Atunci când gardienii erau treji de-a binelea şi atenţi, numărătoarea dura de obicei în jur de 15 minute, însă, dacă greşeau, puteam să stăm şi o oră.[29]

În tot acest timp, în unele lagăre se luaseră măsuri suplimentare pentru „a ridica moralul deţinuţilor". Îl citez din nou pe Frid: „*Razvod*-ul nostru se desfăşura acompaniat de un acordeonist. Un deţinut, scutit de alte obligaţii de muncă, ne cânta melodii vesele... "[30] Zarod îşi aminteşte şi fenomenul bizar al fanfarei de dimineaţă, alcătuită din deţinuţi muzicieni, atât profesionişti, cât şi amatori:

În fiecare dimineaţă, „fanfara" stătea acolo lângă poartă şi cânta muzică militară, îndemnându-ne să ne începem „energici şi fericiţi" ziua de muncă. După ce cântau până când ultimul din coloană ieşea pe poartă, muzicienii îşi abandonau instrumentele şi, aşezându-se şi ei la capătul coloanei, se alăturau muncitorilor care mergeau în pădure.[31]

De acolo, muncitorii erau mânaţi la muncă. Gardienii dădeau în fiecare zi aceeaşi comandă – „Orice pas la dreapta sau la stânga va fi considerat tentativă de evadare. Escorta va trage fără avertisment. Înainte, marş!" –, iar deţinuţii mărşăluiau, tot în coloane de câte cinci, către locul de muncă. Dacă distanţa până acolo era mare, erau însoţiţi de gardieni şi de câini. Seara, la întoarcerea în lagăr, procedura era foarte asemănătoare. După ora destinată mesei de seară, deţinuţii erau din nou aliniaţi în coloane. Şi gardienii îi mai numărau o dată (dacă deţinuţii aveau noroc), şi iar îi numărau (dacă nu aveau). Instrucţiunile de la Moscova prevedeau mai mult timp pentru numărătoarea de seară – între 30 şi 40 de minute –, probabil pe temeiul că o evadare din lagăr era mult mai probabil să aibă loc de la locul de muncă.[32] Apoi se auzea o altă sirenă care anunţa stingerea.

Aceste reguli şi orare nu erau bătute în cuie. Dimpotrivă, regimul s-a schimbat cu trecerea timpului, devenind în general mai aspru. Jacques

Rossi scrie că „principala trăsătură a regimului penitenciar sovietic este intensificarea lui sistematică, ridicarea treptată a unui sadism total, arbitrar la statut de lege", iar aici ar mai fi ceva de adăugat.[33] De-a lungul anilor '40, regimul devine mai strict, ziua de muncă mai lungă, zilele de odihnă se împuținează. În 1931, deținuții care au participat la Expediția Vaigach, ce ținea de Expediția Uhtinskaia, lucrau câte șase ore pe zi în trei schimburi. La începutul anilor '30, muncitorii din regiunea Kolîma lucrau și ei un număr normal de ore, mai multe vara și mai puține iarna.[34] Însă, de-a lungul deceniului, ziua de lucru s-a dublat. La sfârșitul anilor '30, femeile din fabrica de confecții unde lucra Elinor Olițkaia munceau „12 ore într-o sală neaerisită", iar la Kolîma ziua de muncă ajunsese și ea de 12 ore.[35] Și, mai târziu, Olițkaia a lucrat într-o brigadă de construcții: între 14 și 16 ore pe zi, cu cinci minute de pauză la zece dimineața și patru după-amiaza, și cu o oră de pauză pentru masa de prânz.[36]

Și nu era singura. În 1940, ziua de muncă în Gulag s-a extins oficial la 11 ore și chiar și această limită era depășită.[37] În martie 1942, administrația Gulagului de la Moscova a trimis o scrisoare plină de indignare către toți comandanții de lagăre, amintindu-le că regula spune că „deținuții trebuie să doarmă nu mai puțin de opt ore". Mulți comandanți de lagăre au ignorat această lege, explică scrisoarea, și nu le-au permis deținuților să doarmă mai mult de patru sau cinci ore pe noapte. Conducerea Gulagului se plângea că, drept urmare, „deținuții își pierd capacitatea de muncă, devin muncitori slabi și invalizi".[38]

Încălcările regulamentului nu au contenit, în special pe măsură ce planul de producție s-a mărit în anii de război. În septembrie 1942, după invazia germană, administrația Gulagului a extins în mod oficial durata zilei de lucru pentru cei care trudeau la amenajările și anexele din aeroport la 12 ore, cu o pauză de masă de o oră. Peste tot în URSS modelul era același. S-au înregistrat zile de lucru de 16 ore la Viatlag, în timpul războiului[39], și zile de lucru de 12 ore la Vorkuta, în vara anului 1943, deși fuseseră reduse (probabil din cauza ratei accelerate a mortalității și a îmbolnăvirilor) la zece ore în martie 1940.[40] Serghei Bondarevski, deținut într-o *șaraşka* de război, unul dintre laboratoarele speciale în care lucrau ca deținuți oameni de știință, își amintește că și el lucra câte 11 ore pe zi, cu pauze. Într-o zi normală, lucra de la opt dimineața până la două după-amiaza, de la patru după-amiaza la șapte seara, și apoi din nou, de la opt la zece seara.[41]

În orice caz, regulile erau des încălcate. Un *zek* repartizat la o brigadă care spăla aur în Kolîma avea de cernut 150 de roabe de minereu pe zi. Cei care nu-și realizau norma la sfârșitul zilei de lucru pur și simplu rămâneau

acolo până când o realizau, uneori până la miezul nopții. După aceea, mergeau în baracă, își mâncau supa și se trezeau din nou la 5 dimineața pentru a pleca din nou la muncă.[42] Administrația lagărului de la Norilsk aplica un principiu similar la sfârșitul anilor '40, cum atestă un alt deținut ce lucra la săpatul fundațiilor pentru clădirile noi în pământul înghețat: „La sfârșitul celor 12 ore de muncă te scoteau afară din groapă, însă numai dacă îți îndeplineşeşi norma. Dacă nu, erai lăsat acolo."[43]

De obicei nu erau asigurate nici pauze prea multe în timpul zilei, explica mai târziu un deținut repartizat să lucreze în timpul războiului într-o fabrică de textile:

> La ora șase trebuia să fim în fabrică. La zece aveam o pauză de cinci minute ca să fumăm o țigară, pentru care trebuia să alergăm către o încăpere aflată la o distanță de 200 de metri, singurul loc din fabrică unde fumatul era permis. Pentru abatere de la regulament erai pasibil de o prelungire a condamnării cu până la doi ani. La ora 1 aveam o pauză de jumătate de oră pentru masă. Cu castroanele de lut în mâini, trebuia să ne repezim ca nebunii la cantină, să ne așezăm la o coadă lungă, să primim câteva boabe de soia, care celor mai mulți nu le plăceau – și cu orice preț să fim înapoi în fabrică când se repuneau motoarele în funcțiune. După aceea, rămâneam acolo fără să ne părăsim locul până la ora șapte seara.[44]

Numărul de zile nelucrătoare era de asemenea reglementat prin lege. Prizonierii obișnuiți aveau voie să-și ia o zi liberă pe săptămână, iar cei cu regimuri severe, două pe lună. Dar și aceste reguli variau în realitate. Încă din anul 1933, administrația Gulagului de la Moscova a emis un ordin prin care le amintea comandanților de lagăre de importanța zilei de odihnă a deținuților, zi care fusese în mare parte anulată în graba nebunească de a îndeplini planul.[45] Zece ani mai târziu, Kazimierz Zarod primea liber o dată la zece zile.[46] Un alt deținut își amintește că avea o zi liberă pe lună.[47] Gustav Herling își amintește că zilele libere erau chiar și mai rare:

> Conform regulamentului, deținuții aveau dreptul la o zi întreagă de odihnă la fiecare zece zile de muncă. În realitate însă, s-a dovedit că până și o pauză de-o zi pe lună amenința să scadă producția lagărului, și de aceea se obișnuia să se anunțe oficial răsplata constând într-o zi liberă la fiecare trimestru, de fiecare dată când lagărul își depășea planul de producție... Desigur, nu exista posibilitatea de a verifica indicatorii planului, astfel încât această convenție era o născocire care practic ne lăsa în voia șefilor lagărului.[48]

Chiar și în rarele zile de pauză se întâmpla uneori ca deținuții să fie obligați să îndeplinească diverse corvezi administrative în lagăr: să curețe

băncile, să spele toaletele, iar iarna să dea la o parte zăpada.[49] Dintre toate ordinele, cel dat de Lazar Kagan, comandantul de la Dmitlag, este de departe cel mai dur. Deranjat de mai multe rapoarte despre caii din lagăr care mureau de epuizare, Kogan începe prin a observa că „numărul tot mai mare de cazuri de îmbolnăviri şi morți în rândul cailor a avut cauze multiple, printre care supraîncărcarea lor, condiția precară a drumurilor şi lipsa unor pauze întregi şi complete necesare animalelor pentru a-şi recăpăta puterile". Şi continuă, dând noi instrucțiuni:

1. Ziua de muncă pentru cai nu trebuie să depăşească zece ore, fără a se socoti aici pauza de două ore pentru odihnă şi hrană.
2. În medie, caii nu trebuie să meargă mai mult de 32 de kilometri zilnic.
3. Caii trebuie să aibă o zi de pauză la fiecare opt zile, iar odihna în acea zi trebuie să fie completă.[50]

Despre nevoia deținuților de a avea o zi de odihnă la fiecare opt zile nu exista, din păcate, nici o mențiune.

BARAKI: ZONA LOCUIBILĂ

Majoritatea deținuților din majoritatea lagărelor trăiau în barăci. Erau destul de rare lagărele unde barăcile să fi fost totuşi construite înainte de sosirea deținuților. Acei deținuți care au avut ghinionul să fie puşi să construiască un lagăr nou trăiau în corturi sau sub cerul liber. Aşa cum se spune şi într-un cântec de detenție:

Ca săgeata fuge trenul prin tundră
Când deodată se opreşte,
În jurul nostru – doar pădure şi noroi
Şi aici noi vom construi canalul.[51]

Ivan Sulimov, deținut la Vorkuta în anii '30, a fost aruncat, împreună cu un grup de tovarăşi de detenție, pe „o suprafață pătrată de pământ din tundra polară", unde li s-a spus să-şi ridice corturi, să facă un foc şi să înceapă construcția unei „incinte din lespezi de piatră înconjurată de sârmă ghimpată", precum şi a barăcilor.[52] Janusz Sieminski, un deținut polonez de la Kolîma, a făcut şi el parte, după război, dintr-o echipă care a construit un nou *lagpunkt* „de la zero" în miezul iernii. Noaptea, deținuții dormeau întinşi pe pământ. Mulți au murit, în special cei care pierduseră lupta pentru un loc de dormit lângă foc.[53] Deținuții sosiți în lagărul de la Prikaspiski în

În baracă: deținuți ascultându-și un coleg cântând –
desen de Beniamin Mkrtcian, Ivdel, 1953

Azerbaidjan, în decembrie 1940, au dormit și ei „sub cerul liber și pe pământul umed", reiese din spusele unui inspector NKVD vizibil iritat.[54] Asemenea situații nu erau neapărat provizorii. În 1955, în unele lagăre, deținuții încă mai trăiau în corturi.[55]

Dacă se construiau și când se construiau barăci, ele erau invariabil clădiri extrem de simple din lemn. Moscova hotăra structura lor, și ca urmare descrierile ulterioare sunt repetitive: deținuții descriu pe rând clădiri din lemn lungi, dreptunghiulare, cu pereți netencuiți, cu găurile acoperite cu pământ. În interior erau șiruri întregi de paturi suprapuse, toate construite rudimentar. Uneori exista o masă grosolană, alteori nu. Câteodată mai era o bancă pe care să te așezi, alteori nu.[56] În Kolîma și în alte regiuni cu lemn puțin, deținuții construiau barăci din piatră la fel de repede și cu material

puțin. Când izolarea adăposturilor nu era posibilă, se foloseau metode mai vechi. În fotografiile realizate în iarna lui 1945 cu barăcile din Vorkuta, ele sunt aproape invizibile: acoperișurile fuseseră construite cu un unghi foarte ascuțit între cele două ape, dar foarte aproape de pământ, astfel încât zăpada care se aduna în jurul lor să le izoleze de frig.[57]

Adeseori barăcile nu erau clădiri propriu-zise, ci mai degrabă *zemlianki*, sau „bordeie în pământ". A.P. Evstonicev a trăit într-un asemenea adăpost în Karelia, la începutul anilor 1940:

> O *zemlianka* era o suprafață curățată de zăpadă și de stratul de pământ de la suprafață. Pereții și acoperișul erau făcute din bușteni groși neprelucrați. Întreaga structură era acoperită cu un alt strat de pământ și zăpadă. Intrarea în bordei era prevăzută cu o ușă din pânză. Într-un colț era un butoi cu apă. În mijloc era o sobă de metal dotată cu un burlan de metal care ieșea prin acoperiș și un butoi cu gaz lampant.[58]

În lagărele provizorii amenajate pe lângă șantierele pentru construirea de drumuri și căi ferate, *zemlianki* se găseau peste tot. Cum am văzut în capitolul 4, urmele lor încă se mai văd de-a lungul drumurilor construite de deținuți în nordul îndepărtat, precum și pe malurile râului, în vecinătatea cartierelor mai vechi ale orașului Vorkuta. Uneori, deținuții locuiau în corturi. Memoriile unuia dintre ei despre primele zile la Vorkutalag spun cum, în decurs de trei zile, s-au construit „15 corturi cu priciuri suprapuse pe trei niveluri", de o sută de locuri fiecare, precum și o *zona* cu patru turnuri de control și o incintă de sârmă ghimpată.[59]

Însă barăcile propriu-zise rareori se ridicau la standardele și așa joase pe care le fixase Moscova. Erau aproape întotdeauna îngrozitor de supraaglomerate, chiar și după ce haosul de la sfârșitul anilor '30 s-a mai domolit. Un raport redactat în 1948 după ce au fost inspecate 23 de lagăre nota cu indignare că „deținuții nu aveau mai mult de un metru, un metru jumătate de spațiu vital de fiecare", și chiar și acesta era amenajat în condiții sanitare necorespunzătoare: „deținuții nu au propriul loc de dormit sau propriile așternuturi și paturi".[60] Uneori spațiul era chiar mai mic de-atât. Margarete Buber-Neumann își amintește că la sosirea ei în lagăr practic nu existau locuri de dormit în interiorul barăcii și că a fost obligată să-și petreacă primele câteva nopți pe podeaua sălii de baie.[61]

Deținuții obișnuiți trebuiau să primească paturi numite *vagonki*, numite astfel după paturile care se găsesc în vagoanele trenurilor de pasageri. Erau priciuri pe două niveluri, cu spațiu pentru doi deținuți la fiecare nivel, așadar patru deținuți în total. În multe lagăre, deținuții dormeau pe niște paturi și mai rudimentare – *splosnii nari*. Acestea erau priciuri lungi, care nici

măcar nu erau despărțite între ele. Deținuții repartizați aici dormeau unul lângă altul formând un șir lung. Întrucât aceste paturi comune erau socotite neigienice, inspectorii din lagăre le criticau și pe acestea în fiecare raport. În 1948, administrația centrală a Gulagului a dat o directivă cerând ca toate priciurile să fie înlocuite cu *vagonki*.[62] Cu toate acestea, Anna Andreeva, deținută în Mordovia la sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50, a dormit pe *splosnii nari* și își amintește că mulți deținuți încă mai dormeau pe jos.[63]

Repartizarea locurilor de dormit era și ea arbitrară, deosebindu-se mult de la un lagăr la altul, în ciuda reglementărilor stricte (și destul de superficiale) emise de Moscova ulterior. Regulamentul prevedea ca toți deținuții să aibă un prosop nou în fiecare an, o față de pernă o dată la patru ani, cearceafuri la fiecare doi ani și o pătură la fiecare cinci ani.[64] În realitate, „fiecare deținut primea o așa-zisă saltea de paie", după cum scrie Elinor Lipper:

> N-avea deloc paie în ea și rareori fân, fiindcă nu exista destul fân pentru animale; în schimb, erau umplute cu rumeguș sau cu surplusul de haine, dacă deținuții aveau haine în plus. Mai era o pătură de lână și o față de pernă, pe care puteai s-o umpli cu ce aveai, fiindcă nu existau perne.[65]

Alții nu aveau absolut nimic. Chiar și în 1950, în Kargopollag, Isaak Filștinski, un specialist în limba arabă, arestat în 1948, încă mai dormea acoperit cu propria haină având pe post de pernă câteva cârpe.[66]

Directiva din 1948 cerea de asemenea ca toate podelele de pământ din barăci să fie înlocuite cu podele de lemn. Însă și în anii '50, Irena Arghinskaia a locuit într-o baracă a cărei podea nu putea fi curățată ca lumea fiindcă era din lut.[67] Chiar dacă podelele erau din lemn, se întâmpla adeseori să nu fie spălate cum trebuie, fiindcă nu existau perii. Povestindu-și experiența în fața unei comisii postbelice, o poloneză a explicat că un grup de deținute din lagărul ei erau puse la „corvoadă" noaptea, la spălatul barăcilor și al băilor în timp ce camaradele lor dormeau: „Noroiul de pe podeaua barăcii era gros să-l răzuiești cu cuțitul. Rusoaicele își ieșeau din minți când vedeau că nu suntem în stare s-o curățăm și ne întrebau cum trăim acasă. Nici prin minte nu le trecea că și cea mai mizeră podea poate fi curățată cu o perie."[68]

Încălzirea și lumina erau și ele tot atât de primitive, însă și aici erau diferențe mari de la un lagăr la altul. Un deținut își amintește că în barăci era practic beznă: „becurile electrice dădeau o lumină alb-gălbuie, abia dacă vedeai ceva, iar lămpile cu petrol fumegau și răspândeau un miros greoi".[69] Alții se plâng de situația contrară, când luminile rămâneau aprinse toată noaptea.[70] Unii deținuți din lagărele din regiunea Vorkuta nu aveau probleme cu încălzirea, fiindcă puteau să aducă bucăți de cărbune din mină,

însă Suzanna Peciora, aflată într-un lagăr din apropierea minelor de cărbune de la Inta, își amintește că în barăci era „atât de frig iarna, încât îți îngheța părul noaptea, lipindu-se de pat, iar apa de băut îngheța în căni".[71] Nu exista apă curentă în baraca în care stătea, ci doar apă adusă cu gălețile de către *dejurnaia*, o femeie în vârstă, care nu mai putea efectua munci grele și care făcea curat sau avea grijă de barăci în timpul zilei.[72]

Partea mai proastă era că în barăci domnea „un miros cumplit de greu", din cauza cantității imense de haine murdare și mucegăite lăsate la uscat pe colțurile paturilor, ale meselor sau oriunde se putea agăța ceva. În barăcile din lagărele speciale, unde noaptea se închideau ușile, iar ferestrele aveau gratii, putoarea făcea aerul dinăuntru „aproape imposibil de respirat".[73]

Absența toaletelor nu era de natură să îmbunătățească calitatea aerului. În lagărele în care deținuții erau încuiați în barăci pe timpul nopții, *zekii* trebuiau să se folosească de o *paraşa*, sau „hârdău", exact ca în închisoare. Un deținut scrie că dimineața *paraşa* era „imposibil de cărat, așa că era trasă pe jos pe podeaua alunecoasă. Conținutul ei se vărsa mereu".[74] O altă deținută, Galina Smirnova, arestată la începutul anilor '50, își amintește că „dacă trebuia să facem treaba mare aşteptam până dimineața, altfel se crea o putoare oribilă".[75]

De altfel, toaletele erau afară, iar afară însemna în afara barăcii, uneori la o oarecare distanță, ceea ce reprezenta o încercare dură pe frigul iernii. „Toaletele de lemn erau afară", spune Smirnova despre un alt lagăr, „și ne duceam chiar și atunci când afară erau minus 30 sau minus 40 de grade".[76] Thomas Sgovio scria despre consecințele acestui lucru:

> Afară, în fața fiecărei barăci, au înfipt un stâlp de lemn în pământ. Încă un decret! Ne era interzis să urinăm altundeva în lagăr în afară de closetul din curte sau de acest stâlp care avea o cârpă agățată în vârf. Oricine era prins încălcând decretul urma să fie pedepsit cu zece nopți de carceră... Decretul fusese dat fiindcă existau deținuți care, nevrând să bată atâta drum până la closet noaptea, urinau unde apucau pe poteca de zăpadă bătătorită. Peste tot, pământul era plin de pete galbene. Când zăpada se topea primăvara târziu, se împrăștia o duhoare cumplită... de două ori pe lună tăiam troiene întregi de zăpadă înghețată și le scoteam în afara zonei.[77]

Însă murdăria și aglomerația nu erau doar simple probleme estetice sau chestiuni de un disconfort relativ minor. Priciurile supraaglomerate și lipsa spațiului puteau fi mortale, în special în lagărele unde se lucra după un orar de 24 de ore din 24. Într-un astfel de lagăr, unde deținuții lucrau în trei schimburi separate, zi și noapte, un memorialist scrie că „în baracă se dormea pe tot parcursul zilei. Lupta pentru a putea dormi era o luptă pentru

supraviețuire. Certându-se pentru un loc dormit, oamenii se înjurau reciproc, se băteau sau se omorau între ei. Radioul era în permanență dat la maximum și era foarte detestat".[78]

Tocmai fiindcă problema locului de dormit era crucială, condițiile de dormit erau întotdeauna un instrument extrem de eficient de a-i controla pe deținuți, de care administrația lagărului se folosea ca atare. În arhivele centrale ale Gulagului de la Moscova, arhiviștii au păstrat cu conștiinciozitate fotografii ale diferitelor tipuri de barăci, destinate diferitelor tipuri de deținuți. Barăcile *otliciniki*-lor, adică ale deținuților din categoria celor „excepționali", a „muncitorilor de șoc", erau prevăzute cu paturi individuale, cu saltele și pături, podele de lemn și tablouri pe pereți. În fotografii, deținuții nu apar chiar zâmbind, însă cel puțin citind ziare și părând bine hrăniți. În schimb, barăcile *rejim* – barăcile de pedeapsă pentru muncitorii slabi sau indisciplinați – au priciuri de lemn sau scânduri în loc de paturi. Chiar și în aceste fotografii, realizate în scop propagandistic, deținuții *rejim* nu au saltele și sunt înfățișați dormind mai mulți într-un pat.[79]

În unele lagăre, protocolul ce stabilea condițiile de dormit devenea foarte detaliat. Spațiul era la mare preț, încât posesia acestuia sau a unei oarecare intimități era considerată un mare privilegiu, acordat doar celor care făceau parte din aristocrația lagărului. Prizonierilor cu o situație privilegiată (șefii de brigadă, normatorii și alții) li se permitea uneori să doarmă în barăci mici, cu mai puțini camarazi în cameră. Lui Soljenițîn, repartizat la început ca „director de lucrări", după ce a ajuns într-un lagăr din Moscova, i s-a dat un loc într-o baracă unde

> în locul instalațiilor de tip *vagonka* erau paturi obișnuite; câte o noptieră la doi oameni și nu un stelaj pentru toată brigada; peste zi, ușa se încuia și puteai să-ți lași lucrurile în cameră; în sfârșit, exista și un reșou electric semilegal, nu erai silit să te înghesui la plita cea mare, comună, din curte.[80]

Toate acestea erau considerate un mare lux. Desigur, muncile mai râvnite – cum ar fi aceea de dulgher sau de reparator de unelte – aduceau de asemenea mult doritul drept de a dormi în atelier. Anna Rozina a dormit într-un atelier de cizmărie, pe când lucra ca cizmăriță în lagărul de la Temnikovski, și a avut dreptul să meargă și la baie mai des, toate acestea fiind văzute ca mari privilegii.[81]

În aproape toate lagărele, medicii și chiar medicii deținuți aveau de asemenea voie să doarmă separat, o favoare care reflecta statutul lor special. Isaac Vogelfanger, de meserie chirurg, s-a considerat privilegiat fiindcă i s-a permis să doarmă pe un prici într-o „cameră mică de lângă sala de așteptare"

a infirmeriei lagărului: „luna parcă îmi zâmbea când mă duceam la culcare". Cu el în cameră dormea *feldşerul*, sau „asistentul medical" al lagărului, care se bucura de acelaşi privilegiu.[82]

Uneori, invalizii beneficiau de condiții speciale. Actrița Tatiana Okunevskaia a reuşit să fie trimisă într-un lagăr de invalizi în Lituania, unde „barăcile erau lungi, cu multe ferestre, luminoase, curate şi fără paturi suprapuse".[83] Deținuții trimişi să lucreze în *şaraşki*, „birourile speciale" ale lui Beria, destinate inginerilor şi tehnicienilor capabili, primeau cele mai bune locuri de dormit dintre toți. În Bolşevo, într-o *şaraşka* aflată chiar la ieşirea din Moscova, barăcile erau „încăpătoare, luminoase, curate şi încălzite cu sobe de fontă placate cu cărămidă refractară", în locul sobelor de fier. Paturile aveau lenjerie şi perne, lumina se stingea noaptea şi exista duş individual.[84] Deținuții care locuiau în aceste cazarme speciale ştiau desigur că pot fi cu uşurință scoşi de acolo, ceea ce accentua interesul lor de a munci din greu.

Neoficial, mai exista o altă ierarhie care funcționa în interiorul barăcilor. În majoritatea barăcilor, deciziile dificile legate de locul unde dormea fiecare erau luate de grupurile din lagăr care se dovedeau mai puternice şi mai unite. La sfârşitul anilor '40, când grupurile naționale majore – ucrainenii, balticii, cecenii, polonezii – au devenit mai puternice, cel mai bine organizați deținuți erau de obicei deținuții de drept comun, aşa cum vom vedea mai târziu. În principiu, din acest motiv ei dormeau pe priciurile de sus, unde aerul era mai bun şi era mai mult spațiu, lovind cu picioarele şi ciomăgindu-i pe cei care se împotriveau. Cei care dormeau dedesubt nu erau la fel de influenți. Cei care dormeau direct pe podea – cei ce se aflau la baza ierarhiei din lagăr – sufereau cel mai mult, aşa cum îşi aminteşte un deținut:

> Acest nivel era numit „sectorul *kolhoz*", şi aici îi forțau hoții să stea pe *kolhozniki* – mai precis intelectualii vârstnici şi preoții – şi chiar pe unii dintre ai lor, care încălcaseră codul moral al hoților. Pe ei cădeau nu numai lucrurile de la nivelul de sus şi cel de-al doilea: pe lângă asta hoții aruncau pe ei lăturile, apa sau supa din ziua precedentă. Iar cei din sectorul *kolhoz* trebuiau să suporte toate aceste umilințe, fiindcă, dacă le reclamau, ar fi îndurat şi mai multe mizerii... oamenii se îmbolnăveau, se sufocau, leşinau, înnebuneau, mureau de tifos, dizenterie sau se sinucideau.[85]

Deținuții, chiar şi cei politici, puteau totuşi să-şi îmbunătățească condițiile de trai. Pe când lucra ca *feldşer*, Karol Colonna-Czosnowski, un deținut politic polonez, a fost scos dintr-o baracă îngrozitor de aglomerată de către Grişa, un deținut de drept comun, „bosul" lagărului: „I-a dat un mare şut unuia dintre acoliții săi, care l-a luat ca pe un ordin să-mi facă mie loc, abandonându-şi-l cu iuțeală pe al său. Eram stânjenit şi protestam că nu

prea-mi vine să stau aşa aproape de foc, dar asta nu prea se potrivea cu dorinţele gazdei mele, cum mi-a dat de înţeles unul din camarazii lui Grişa, dându-mi un brânci zdravăn." Când şi-a recăpătat echilibrul, a observat că se afla pe locul de la picioarele lui Grişa: „Aici se părea că dorea el să rămân... "[86] Colonna Czosnowski n-a protestat. Chiar şi pentru câteva ore, să ai un loc unde să stai sau unde să-ţi pui capul conta enorm.

BANIA: CAMERA DE BAIE

Murdăria, aglomeraţia şi igiena necorespunzătoare duceau la o adevărată invazie de păduchi şi ploşniţe. În anii '30, un desen „umoristic" din *Perekovka*, ziarul Canalului Moscova–Volga, înfăţişa un *zek* căruia i se înmânau haine noi. Dedesubt era comentariul: „Ţi se dau haine «curate», dar ele sunt pline de păduchi." Un alt desen era însoţit de următorul comentariu: „Şi în timp ce voi dormiţi în baracă, ploşniţele muşcă precum crabii."[87] Problema nu s-a ameliorat nici cu trecerea anilor. Un deţinut politic îşi aminteşte că pe timpul războiului o cunoştinţă de-a lui din lagăr ajunsese să fie obsedat de păduchi: „Ca un biolog, era interesat câţi păduchi pot să trăiască într-un anumit spaţiu. Numărându-i pe cămaşa lui, a găsit în jur de 60, şi peste o oră alţi 60."[88]

În anii '40, şefii lagărelor recunoscuseră de mult pericolul mortal al tifosului transmis de păduchi şi, cel puţin oficial, duceau o luptă constantă împotriva paraziţilor. După toate probabilităţile, băile erau obligatorii din zece în zece zile. Toate hainele trebuiau fierte în substanţe dezinfectante, atât la intrarea în lagăr cât şi după aceea, la intervale regulate, pentru distrugerea oricăror insecte.[89] Cum am văzut, bărbierii din lagăr îi rădeau pe tot corpul atât pe bărbaţi, cât şi pe femei la intrarea în lagăr, răzându-i în cap periodic şi după aceea. Săpunul, chiar dacă era disponibil în cantităţi mici, era inclus periodic pe lista de produse ce trebuiau distribuite deţinuţilor. De exemplu, în 1944 se alocau câte 200 de grame pe lună pentru fiecare deţinut. Femeilor, copiilor deţinuţilor şi deţinuţilor din spitale li se mai acorda un supliment de 50 de grame, iar tinerii primeau un supliment de 200 de grame. Aceste bucăţele de săpun erau destinate atât igienei personale, cât şi spălării lenjeriei şi hainelor.[90] (Săpunul a continuat să rămână insuficient, atât în interiorul lagărelor, cât şi în afara lor. Chiar şi în 1991, minerii ce lucrau în minele sovietice de cărbune au intrat în grevă din cauză că, printre altele, nu aveau săpun.)

Totuşi, nu toată lumea era convinsă de eficacitatea procedeelor de despăduchere din lagăre. De fapt, remarca un deţinut, „băile păreau să sporească

vigoarea sexuală a păduchilor".[91] Varlam Şalamov continua: „Despăducherea nu numai că era total inutilă, nici un păduche nu era ucis în această cameră de dezinfecție. Nu era decât o formalitate, iar mecanismul fusese creat cu scopul de a-l chinui şi mai mult pe condamnat."[92]

Teoretic, Şalamov se înşela. Mecanismul nu fusese creat pentru a-i chinui pe condamnați – aşa cum am spus, administrația centrală a Gulagului de la Moscova chiar redacta directive foarte stricte, instruindu-i pe comandanții lagărelor să lupte împotriva paraziților, iar nenumărate rapoarte de inspecție critică faptul că nu s-a reuşit acest lucru. O relatare din 1933 privind condițiile din Dmitlag deplânge cu înverşunare situația din barăcile femeilor, care sunt „murdare, fără cearceafuri şi paturi; femeile se plâng de cantitatea uriaşă de ploşnițe, împotriva cărora departamentul sanitar nu ia măsuri".[93] O anchetă din 1940 privind condițiile într-un grup de lagăre din nord include o notă furioasă despre „păduchii şi ploşnițele din barăci, care au o influență negativă asupra posibilității deținuților de a se odihni" într-un *lagpunkt*, în timp ce lagărul de muncă corecțională de la Novosibirsk înregistrează „un procent de infestare cu păduchi de 100% printre deținuți... ca rezultat al condițiilor sanitare precare, exista un procent mare de boli de piele şi boli de stomac... de aici se deduce clar că lipsa de igienă din lagăr este foarte, foarte mare".

Între timp, numărul cazurilor de tifos s-a dublat într-un alt *lagpunkt*, în timp ce în altele deținuții erau „negri din cap până-n picioare de mizerie", continua raportul într-o notă alarmantă.[94] În rapoartele de inspecție întocmite de analiştii Gulagului figurează an de an reclamații despre păduchi şi ordine furioase de eradicare a lor.[95] După o epidemie de tifos la Temlag, în 1937, atât şeful *lagpunktului*, cât şi adjunctul secției medicale a lagărului au fost concediați, fiind acuzați de „neglijență criminală şi lipsă de interes" şi judecați.[96] Recompensele au fost tot atât de utilizate ca şi pedepsele: în 1933, ocupanții unei barăci din Dmitlag au primit liber de la muncă drept recompensă că îşi curățaseră paturile de ploşnițe.[97]

Refuzul deținuților de a se spăla era de asemenea luat foarte în serios. Irena Arghinskaia, închisă în lagărul special pentru deținuți politici de la Kenghir la începutul anilor '50, îşi aminteşte de nişte femei din lagăr aparținând unei secte religioase, care refuzau, din motive numai de ele ştiute, să se spele:

> Într-o zi am rămas în baracă fiindcă eram bolnavă şi mi se permisese să nu merg la muncă. Un gardian a venit totuşi şi ne-a spus că toate deținutele bolnave trebuie să meargă să ajute la spălarea „călugărițelor". Toată treaba s-a petrecut în felul următor: un camion a oprit lângă sectorul unde se afla baraca lor, iar noi a trebuit să le ducem pe sus şi să le suim în camion. Au protestat, ne-au lovit cu picioarele

> şi cu pumnii, şi aşa mai departe. Dar când în cele din urmă le-am urcat în camion, s-au liniştit şi n-au mai încercat să fugă. Apoi camionul a tras lângă baie, unde le-am dat jos, le-am dus înăuntru, le-am dezbrăcat – şi atunci am înţeles de ce nu le putea permite administraţia lagărului să nu se spele. Când le dădeai jos hainele, păduchii cădeau cu pumnii. Apoi le-am băgat în apă şi le-am spălat. Între timp, hainele lor erau fierte pentru a omorî păduchii… [98]

Arghinskaia îşi mai aminteşte şi că, „în principiu, era posibil să faci baie cât voiai" la Kenghir, unde nu existau restricţii de apă. La fel, Leonid Sitko, fost prizonier de război în Germania, estima că în lagărele sovietice erau mai puţini păduchi decât în lagărele germane. El a trecut atât prin lagărul de la Steplag, cât şi prin Minlag, unde „puteai să faci baie cât voiai… puteai chiar să-ţi speli rufele".[99] Unele fabrici şi locuri de muncă dispuneau de propriile duşuri, aşa cum a găsit Isaak Filştinski în Kargopollag, unde deţinuţii puteau să le folosească pe timpul zilei, deşi alţi deţinuţi sufereau de lipsa apei.[100]

Totuşi, Şalamov nu se înşela în totalitate în descrierea cinică pe care a făcut-o sistemului sanitar. Chiar dacă erau instruiţi să trateze cu seriozitate maximă problema băii, se întâmpla adesea ca administraţia locală a lagărelor să respecte doar superficial ritualurile despăducherii şi ale îmbăierii, fără să lase impresia că le pasă prea mult de rezultate. Ba că nu era destul cărbune pentru a ţine baia de dezinfecţie destul de caldă; ba cei însărcinaţi cu funcţionarea ei nu-şi băteau prea mult capul să se ocupe de treaba asta cum se cuvine; ba nu erau repartizate raţiile de săpun cu lunile; ba erau furate, şi tot aşa. La *lagpunktul* Dizelni de la Kolîma, în ziua de baie „fiecărui deţinut i se dădea o bucăţică mică de săpun şi o cană mare de apă caldă. Se vărsau vreo cinci sau şase căni într-o albie, iar asta trebuia să ajungă pentru spălatul şi clătitul a cinci sau şase oameni". La *lagpunktul* de la Sopka, „apa era adusă precum orice altă marfă, pe calea ferată sau pe drumurile înguste. Iarna făceau rost de apă topind zăpadă, deşi nu prea era multă zăpadă în zonă, vântul o spulbera pe toată… Muncitorii se întorceau din mină plini de praf şi nu existau chiuvete în care să te speli".[101]

Adeseori, gardienii se plictiseau de operaţia de îmbăiere a deţinuţilor şi îi lăsau doar câteva minute în baie, doar de dragul formalităţii.[102] În *lagpunktul* Siblag, în 1941, un inspector furios a descoperit că „deţinuţii nu făcuseră baie de două luni", pur şi simplu din cauza lipsei de interes a gardienilor.[103] Iar în cele mai rele lagăre, nepăsarea totală faţă de umanitatea deţinuţilor transforma baia efectiv într-o tortură. Mulţi descriu groaza îmbăierii, însă nici unul atât de bine ca Şalamov, care a dedicat o întreagă nuvelă ororii băii de la Kolîma. În ciuda faptului că erau epuizaţi, deţinuţii trebuiau să-şi aştepte rândul ore întregi: „Orele de baie erau puse atât după, cât şi

înainte de plecarea la muncă. După ore îndelungate de muncă în mina de cărbuni (iar vara nu devenea deloc mai uşor), când toate gândurile şi speranţele se concentrau pe dorinţa de a te aşeza pe un prici şi de a mânca ca să adormi cât mai repede, încetineala de la baie era aproape de neîndurat."

În primul rând, *zekii* trebuiau să stea la rând, afară, în frig; pe urmă, erau înghesuiţi în vestiarele aglomerate, proiectate să intre în ele 15 oameni, dar în care intrau 100. În tot acest timp ei ştiau că barăcile lor erau curăţate şi controlate. Bietele lor bunuri, inclusiv vesela şi zdrenţele, erau aruncate în zăpadă:

> Stă în natura omului să acumuleze rapid nimicuri, fie el cerşetor sau laureat al Premiului Nobel. Acest lucru este valabil şi pentru ocnaş. El este, la urma urmei, un om activ şi are nevoie de ac şi de bucăţele de cârpă pentru petice şi poate şi de un castron de rezervă. Toate astea îi sunt aruncate afară, şi apoi sunt adunate din nou după fiecare zi de baie, dacă nu cumva au fost îngropate undeva prea adânc în zăpadă.

Ajuns în sfârşit în baie, apa era uneori atât de puţină, încât era imposibil să te speli. Deţinuţilor li se dădea „un lighean cu apă călâie... nu exista apă în plus şi nimeni nu putea cumpăra vreun pic". Nici băile nu erau încălzite: „Senzaţia de frig era şi mai mare din cauza curentului care intra pe sub uşi, printre crăpături. Băile nu erau bine izolate; pereţii erau crăpaţi." În plus, înăuntru era o „hărmălaie continuă, fum, îmbulzeală şi strigăte; exista chiar o expresie pe care toată lumea o folosea: «a ţipa ca la baie»".[104]

Thomas Sgovio descrie şi el scena ca din iad, scriind că deţinuţii de la Kolîma trebuiau uneori bătuţi pentru a merge la baie:

> Aşteptai afară în ger după cei dinăuntru, să iasă, apoi intrai în vestiar, unde era frig, apoi urmau dezinfecţiile obligatorii şi operaţia de afumare, când ne aruncam zdrenţele într-un morman de haine (nu le mai căpătai vreodată înapoi pe ale tale), apoi luptele şi înjurăturile – „băi ticălosule, asta-i haina mea!" –, selecţia izmenelor umede, comune, pline de lindine pe la cusături, rasul părului de pe corp de către bărbierul lagărului... şi apoi când, în fine, ne venea rândul să intrăm în baie, luam o albie de lemn, primeam o cană cu apă fierbinte, una cu apă rece şi o bucăţică de săpun negru, urât mirositor... [105]

Apoi, când totul era gata, ritualul înjositor de primire a hainelor reîncepea, scrie Şalamov, obsedat mereu de aceeaşi problemă a izmenelor: „După ce se spălau, oamenii se adunau la ghişeul din faţă pentru distribuirea izmenelor. Şi o luau de la capăt cu discuţiile lor amănunţite despre izmenele primite ultima dată, despre cele primite acum cinci ani în Bamlag... "[106]

În mod inevitabil, dreptul de a face baie în condiții relativ confortabile ajunsese la rândul său strâns legat de sistemul privilegiilor. În Temlag, de pildă, cei folosiți la munci speciale aveau dreptul să facă baie mai des.[107] Chiar slujba celui care răspundea de baie, care presupunea accesul la apă curată și dreptul de a le permite sau a-i împiedica pe ceilalți să aibă acest acces, era de obicei una dintre cele mai căutate în lagăr. La urma urmei, în ciuda celor mai stricte, mai severe și mai drastice ordine venite de la Moscova, confortul, igiena și sănătatea deținuților depindeau în totalitate de capriciile și de condițiile de la fața locului.

Și-uite așa a fost întors pe dos încă un aspect al vieții normale, devenind, dintr-o plăcere simplă, ceea ce Șalamov numește „un episod neplăcut, o povară în viața deținutului... o dovadă a răsturnării de valori ce reprezenta principala amprentă lăsată de lagăr asupra deținuților săi... "[108]

STOLOVAIA: SALA DE MESE

Literatura vastă a Gulagului include numeroase și variate descrieri ale lagărelor și oglindește experiențele unui număr vast de personalități. Însă un anume aspect al vieții în lagăr rămâne neschimbat de la un loc la altul, de la un an la altul, de la un text memorialistic la altul: descrierea *balandei*, zeama pe care deținuții o primeau o dată și uneori de două ori pe zi.

Absolut toți foștii deținuți sunt de acord că gustul jumătății de litru de supă primită zilnic sau de două ori pe zi în închisoare era respingător; consistența ei era de apă chioară, iar conținutul suspect. Galina Lenvinson scria că era făcută „din varză stricată și din cartofi, uneori cu o bucată de carne grasă de porc, altădată cu capete de heringi".[109] Barbara Armonas își amintește de supa făcută din „branhii de pește sau din plămâni de la orice alt animal și câțiva cartofi".[110] Leonid Sitko, descriind supa, spune că „nu avea niciodată nici un fel de carne în ea".[111]

Alt deținut își amintește supa făcută din carne de câine, pe care unul dintre colegii lui de muncă, un francez, n-o putea mânca: „cineva venit din Occident nu este întotdeauna capabil să treacă peste o barieră psihologică, chiar și atunci când moare de foame", conchide el.[112] Chiar Lazar Kogan, șeful de la Dmitlag, s-a plâns odată că „unii bucătari acționează ca și cum nu ar pregăti feluri de mâncare sovietice, ci mai degrabă lături pentru porci. Din cauza atitudinii lor, mâncarea pregătită de ei este nepotrivită și adesea fără gust".[113]

Foamea era totuși un stimulent puternic: în condiții normale, supa putea să fi fost necomestibilă, dar în lagăre, unde cei mai mulți oameni erau tot

timpul flămânzi, era mâncată cu poftă de către deținuți. Nici foamea lor nu era ocazională: deținuților le era încontinuu foame, fiindcă raționalizarea hranei deținuților era, după raționalizarea timpului și a spațiului de locuit, cel mai important mijloc de control din partea administrației.

Din acest motiv, distribuirea rațiilor în lagăre s-a transformat într-o adevărată știință, foarte sofisticată. Rațiile exacte ce reveneau fiecărei categorii de deținuți în parte erau stabilite la Moscova și se schimbau des. Administrația Gulagului ajusta încontinuu cifrele, în sensul eficienței, calculând și recalculând cantitățile minime de hrană necesare deținuților pentru a continua să trudească. Comandanții de lagăre primeau foarte des noi ordine în care se preciza nivelul rațiilor. Ordinele s-au transformat în cele din urmă în documente lungi, complexe, scrise într-un limbaj birocratic, dificil.

De exemplu, ordinul administrației Gulagului din 30 octombrie 1944 privitor la rațiile alimentare era tipic. Ordinele stipulau o normă de bază, sau „garantată", pentru majoritatea deținuților: 550 de grame de pâine pe zi, 8 grame de zahăr și o serie de alte alimente destinate, teoretic, pentru a fi folosite drept condimente într-o *balanda*, supa de prânz, și în *cașa*, sau „păsat" dat la micul dejun. La cină primeai 75 de grame de hrișcă sau tăieței, 15 grame de carne sau produse din carne, 55 de grame de pește sau produse din pește, 10 grame de grăsime, 500 de grame de cartofi sau legume, 15 grame de sare și 2 grame de „surogat de ceai".

La această listă de produse erau atașate câteva observații. Comandanții de lagăre erau instruiți să micșoreze rația de pâine cu 50 de grame acelor deținuți care și-au îndeplinit doar 75% din norma de muncă, iar pe a celor care și-au îndeplinit norma doar în procent de 50%, cu 100 de grame. Altfel, cei care au depășit norma primeau, printre altele, un supliment de 50 de grame de hrișcă, 25 de grame de carne și 25 de grame de pește.[114]

În schimb, în 1942 (un an de cumplită foamete în întreaga Uniune Sovietică) gardienii din lagăre trebuiau să primească 700 de grame de pâine, aproape un kilogram de legume proaspete și 75 de grame de carne, la care se adăugau suplimente speciale destinate celor ce trăiau deasupra nivelului mării.[115] Deținuții care lucrau în *șaraški* pe timpul războiului erau și mai bine hrăniți, primind, pe hârtie, 800 de grame de pâine și 50 de grame de carne, față de cele 15 grame garantate deținuților obișnuiți. În plus, ei mai primeau 15 țigări pe zi și chibrituri.[116] Femeile însărcinate, delincvenții juvenili, prizonierii de război, muncitorii liberi și copiii din creșele lagărelor primeau și ei rații ceva mai mari.[117]

Unele lagăre puneau în aplicare o ajustare și mai nuanțată. În iulie 1933, Dmitlag a dat un ordin ce stabilea rații diferite pentru deținuții care

îndeplineau mai mult de 79% din normă, între 80 şi 89%, între 90 şi 99 %, între 100 şi 109%, între 110 şi 124%, şi 125% şi chiar mai mult.[118]

Aşa cum ne-am putea imagina, necesitatea de a distribui cu strictețe aceste alimente oamenilor îndreptățiți, în cantitățile cuvenite (cantități care se schimbau uneori zilnic), implica un întreg sistem birocratic, iar în multe lagăre acest lucru era greu de realizat. Cei responsabili trebuiau să aibă la îndemână dosare întregi pline cu indicații, stabilind ce să primească un anume deținut într-o anumită situație. Chiar şi cel mai neînsemnat *lagpunkt* ținea numeroase evidențe, înregistra îndeplinirea normelor zilnice ale fiecărui deținut şi cantitatea de alimente cuvenită în consecință. De exemplu, în micul *lagpunkt* de la Kedrovîi Şor – o fermă colectivă, secțiune a lagărului Intlag – existau cel puțin 13 rații alimentare în 1943. Contabilul lagărului – probabil el însuşi deținut– trebuia să calculeze norma pe care fiecare dintre cei 1 000 de deținuți ai lagărului trebuia s-o primească. Pe coli lungi de hârtie, trăgea mai întâi liniile cu creionul, apoi trecea numele şi numerele cu stiloul, acoperind pagini întregi cu aceste calcule.[119]

În lagărele mai mari, birocrația era şi mai cumplită. Fostul contabil-şef al Gulagului, A.S. Narinski, a povestit cum administratorii unui lagăr, însărcinați cu construirea unei linii ferate în nordul îndepărtat, s-au gândit să distribuie tichete de masă deținuților, cu scopul de a se asigura că aceştia primesc rația corectă în fiecare zi. Însă chiar şi obținerea acestor tichete era dificilă într-un sistem măcinat de o lipsă cronică de hârtie. Neputând găsi o soluție mai bună, s-au decis să folosească tichete de autobuz, care soseau cu o întârziere de trei zile. Această problemă „amenință în permanență cu dezorganizarea întregului sistem de repartizare a hranei".[120]

Transportul alimentelor în *lagpunktele* îndepărtate pe timpul iernii reprezenta la rândul său o problemă, în special în cazul lagărelor care nu dispuneau de brutării proprii. „Chiar şi pâinea proaspătă, scrie Narinski, transportată cu camioanele de marfă pe o distanță de 400 de kilometri la minus 10 grade ajungea atât de înghețată, încât era imposibil de utilizat, nici în alimentația oamenilor, şi nici pe post de combustibil."[121] În ciuda faptului că în nord se trimiteau instrucțiuni cu privire la păstrarea câtorva legume şi cartofi pe timpul iernii, cantități uriaşe înghețau şi nu mai puteau fi consumate. Vara, din contră, carnea şi peştele se alterau, iar alte alimente se stricau. Prost îngrijite, depozitele ardeau din temelii sau se umpleau de şobolani.[122]

Multe lagăre şi-au făcut propriul *kolhoz*, sau fermă colectivă, sau propriile lăptării, dar şi acestea funcționau prost de cele mai multe ori. Un raport privitor la un *kolhoz* de lagăr trecea în revistă, printre alte probleme, lipsa de personal calificat, lipsa pieselor de schimb pentru tractor, lipsa

unui adăpost pentru vacile de lapte şi lipsa de pregătire în vederea perioadei de recoltare.[123]

Ca urmare, deținuții erau aproape întotdeauna devitaminizați, chiar şi atunci când nu mureau de foame, o problemă pe care oficialii lagărelor o luau mai mult sau mai puțin în serios. În absența unor tablete de vitamine propriu-zise, mulți îi obligau pe deținuți să bea *hvoia*, o băutură cu gust grețos, făcută din ace de pin şi de o eficacitate îndoielnică.[124] De cealaltă parte însă, pentru rațiile „ofițerilor şi forțelor armate" se stipulau în mod expres vitamina C şi fructe uscate pentru a compensa lipsa de vitamine din rațiile obişnuite. Pe lângă acestea, generalii şi amiralii erau oficial îndreptățiți să primească brânză, icre negre, peşte conservat şi ouă.[125]

Chiar şi operațiunea propriu-zisă de distribuire a supei, cu sau fără vitamine, putea fi dificilă pe frigul iernilor din nordul îndepărtat, mai ales dacă era servită la prânz, la locul de muncă. În 1939, un doctor de la Kolîma chiar a redactat o plângere oficială către comandantul lagărului, scoțând în evidență faptul că deținuții erau puşi să-şi mănânce mâncarea afară şi că aceasta îngheța pe durata mesei.[126] Supraaglomerarea era un obstacol în plus pentru distribuirea alimentelor: un deținut îşi aminteşte că, în *lagpunktul* care deservea mina Maldiak din Magadan, la 700 de oameni era un singur ghişeu pentru servirea mesei.[127]

Distribuirea hranei mai putea fi perturbată de evenimente din afara lagărului: de exemplu, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial era adeseori cu totul întreruptă. Anii cei mai grei au fost 1942 şi 1943, când cea mai mare parte a zonei de vest a URSS era ocupată de trupele germane, iar restul țării era în mare parte implicat pe front. Foamea bântuia în toată țara, iar Gulagul nu era o prioritate majoră. Vladimir Petrov, un deținut de la Kolîma, îşi aminteşte un interval de cinci zile când nu s-a împărțit mâncare în lagăr: „O adevarată foamete domnea în mină. Cinci mii de oameni n-aveau nici măcar o bucată de pâine."

Tacâmurile şi vesela erau şi ele insuficiente. Din nou, Petrov scrie că „supa, caldă când o primeai, se acoperea cu gheață până aşteptai să-ți dea cineva lingura când termina de mâncat. Asta explică probabil de ce mulți prefereau să-şi mănânce supa fără lingură".[128] O altă deținută era de părere că încă se mai afla în viață fiindcă „îşi dăduse pâinea la schimb pe un castron smălțuit de jumătate de litru... Dacă ai propriul castron, primeşti porția printre primii – iar toată grăsimea e la suprafață. Ceilalți trebuie să aştepte până termini tu de mâncat din castron. Mănânci, apoi îl dai altcuiva, care-l dă apoi altcuiva... "[129]

Alți deținuți îşi făceau din lemn propriile castroane şi tacâmuri. Micul muzeu amenajat în sediul Societății Memorial din Moscova expune câteva

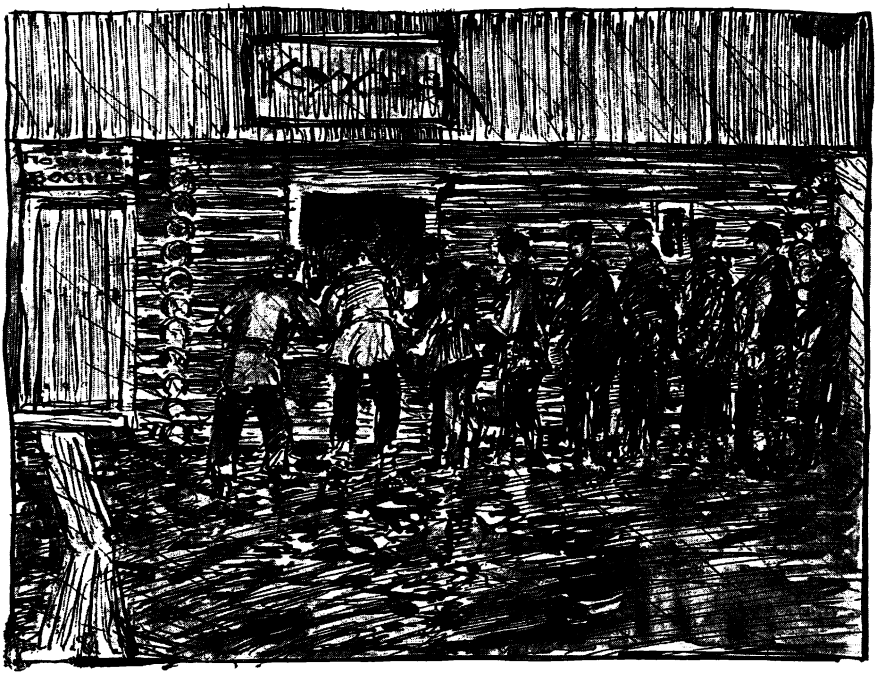

În bucătăria lagărului: deținuții la coadă la supă – desen de Ivan Sîkahnov, Temirtan, 1935–1937

dintre aceste obiecte ciudate și emoționante.[130] Ca de obicei, administrația centrală a Gulagului era perfect conștientă de aceste neajunsuri și din când în când încerca să facă ceva în privința lor. La un moment dat, autoritățile au felicitat un lagăr pentru că s-a folosit cu ingeniozitate de cutiile de conservă goale tocmai în acest scop.[131] Dar chiar și atunci când existau tacâmuri și veselă, nu exista posibilitatea de a le spăla: un ordin al lagărului Dmitlag interzicea „categoric" bucătarilor lagărului să distribuie hrana în vase murdare.[132]

Din toate aceste motive, reglementările privind rațiile de hrană emise de la Moscova – deja calculate pentru nivelul minim necesar supraviețuirii – nu constituie o sursă de încredere pentru a verifica ce mâncau de fapt deținuții. Nici nu-i nevoie să recurgem exclusiv la memoriile deținuților ca să știm că oamenii din lagăre erau înfometați. Chiar Gulagul efectua inspecții periodice în lagăre, păstrând documente despre ceea ce mâncau deținuții în realitate, în contrast cu ceea ce se presupunea că trebuie să mănânce. Din nou șochează diferența suprarealistă dintre listele cu rațiile de hrană meticulos întocmite la Moscova și rapoartele inspectorilor.

De pildă, investigația efectuată în lagărul de la Volgostroi, în 1942, remarca faptul că într-un *lagpunkt* existau 80 de cazuri de pelagră, o boală a subnutriției: „oamenii mor de foame", notează raportul de-a dreptul. La Siblag, un lagăr mare din vestul Siberiei, un procuror adjunct a descoperit că în primele trei luni din 1941, normele de hrană fuseseră „sistematic încălcate: carnea, peștele și grăsimea au fost distribuite extrem de rar... zahăr nu s-a distribuit deloc". În regiunea Sverdlovsk, în 1942, mâncarea din lagăre nu conținea „grăsimi, pește sau carne, iar adesea nici legume". În Viatlag, în 1942, „mâncarea era săracă în luna iulie, aproape imposibil de mâncat și fără vitamine. Asta pentru că lipsesc grăsimile, carnea, peștele sau cartofii... toată mâncarea este bazată pe făină și produse cerealiere".[133]

Unii deținuți se părea că erau privați de hrană, fiindcă lagărul nu primise cantitățile normale de alimente. Asta reprezenta o problemă permanentă. În Kedrovîi Șor, contabilii *lagpunktului* au întocmit o listă cu produsele alimentare care puteau fi folosite pe post de înlocuitori ai acestor alimente pe care deținuții ar fi trebuit să le primească și nu le primiseră. Aceste liste cuprindeau nu numai brânză în loc de lapte, dar și pesmeți în loc de pâine, ciuperci de pădure în locul cărnii și fructe de pădure în loc de zahăr.[134] Nu era deloc de mirare că, în consecință, dieta deținuților arăta foarte diferit de ceea ce era scris pe hârtie la Moscova. O inspecție din 1940 la Birlag constata că „întreaga masă de prânz pentru *zekii* care munceau consta din apă și 130 de grame de cereale boabe și că al doilea fel consta în aproximativ 100 de grame de pâine neagră. Pentru micul dejun și masa de seară li se reîncălzește același fel de supă". Discutând cu bucătarul lagărului, inspectorul a aflat că „normele de pe hârtie nu sunt niciodată respectate", întrucât nu sunt aprovizionați cu pește, carne, legume sau grăsimi. Lagărul, conchide raportul, „nu are bani să cumpere produse alimentare sau articole de îmbrăcăminte... iar fără bani nici o unitate de aprovizionare nu vrea să coopereze". În consecință au fost înregistrate peste 500 de cazuri de scorbut.[135]

La fel de des se întâmpla însă ca hrana să sosească în lagăre tocmai pentru a fi imediat furată. Hoția era prezentă aproape la fiecare nivel. De obicei, mâncarea se fura în timp ce era pregătită de către cei ce lucrau în bucătărie sau în anexele de depozitare a alimentelor. Din acest motiv, deținuții căutau slujbe care le dădeau acces la alimente – gătit, spălat vase, munca în depozitele de alimente – cu scopul de a avea posibilitatea să fure. Evghenia Ghinzburg a fost odată „salvată" de slujba de spălătoare de vase la cantina bărbaților. Nu numai că putea acolo să mănânce „o ciorbă adevărată de carne și gogoși delicioase prăjite în ulei de floarea-soarelui", dar pe lângă asta a descoperit și că ceilalți deținuți o respectau. Când vorbea cu ea, vocea unui bărbat tremura, conținând „un amestec de invidie profundă

şi flatare servilă în faţa cuiva care ocupa o asemenea poziţie înaltă în viaţa lagărului – «locul unde e mâncarea!»".[136]

Foarte râvnite erau şi locurile de muncă la strânsul recoltei în fermele agricole, sau la curăţatul cartofilor, iar deţinuţii dădeau mită pentru a le obţine, pur şi simplu pentru a ajunge într-o împrejurare în care se putea fura mâncare. Mai târziu, în timpul şederii sale în lagăr, Ghinzburg a lucrat şi la creşterea puilor care urmau să fie mâncaţi de şefii lagărului. Împreună cu tovarăşa ei de muncă profitau pe deplin de această situaţie: „Amestecam crupele din lagăr cu untura de peşte pe care o «împrumutam» de la pui. Fierbeam amestecul, obţinând un terci cleios. Ne mai rămâneau şi trei ouă de împărţit între noi: unul la supă şi unul de fiecare, mâncat crud, ca o mare delicatesă. (Nu puteam lua mai mult, fiindcă nu îndrăzneam să coborâm cifra de producţie la ouă, în funcţie de care era apreciată munca noastră.)"[137]

Furturile aveau loc şi la scară mai mare, în special în lagărele din oraşele din nordul îndepărtat, unde lipsa de alimente cu care se confruntau muncitorii liberi şi gardienii de lagăr, precum şi deţinuţii, încuraja pe oricine să sustragă mâncare. Anual, fiecare lagăr întocmea rapoarte privind pierderile. Rapoartele din *lagpunktul* de la Kedrovîi Şor indică pierderi în bunuri şi bani de mai bine de 20 000 de ruble numai pe ultimul trimestru al anului 1944.[138]

La nivel naţional, cifrele erau mult mai mari. Un raport întocmit de procuratură pe anul 1947, de exemplu, trece în revistă numeroase cazuri de furt, dintre care unul la Viatlag, unde 12 oameni, printre care şeful depozitului lagărului, şi-au însuşit produse alimentare şi legume în valoare de 170 000 de ruble. Un alt raport din acelaşi an estima că în cele 34 de lagăre în care s-au efectuat controale, numai în cel de-al doilea trimestru al anului 1946 fusese furată o cantitate de 70 000 de kilograme de pâine, la care se adăugau 132 000 de kilograme de cartofi şi 17 000 de kilograme de carne. Inspectorul conchide în raportul său: „Sistemul complicat al aprovizionării cu hrană a deţinuţilor creează condiţii pentru sustragerea cu uşurinţă a pâinii şi a altor produse." El acuză de asemenea „sistemul de aprovizionare cu hrană a muncitorilor liberi prin cartele", ca şi echipele interne de inspecţie a lagărelor, ai căror membri erau şi ei corupţi până-n măduva oaselor.[139]

În unele cazuri, sistemul inspecţiilor chiar a avut efect: unele lagăre, temându-se să nu aibă probleme, au făcut eforturi să se încadreze măcar în litera legii, dacă nu în spiritul ei. Un deţinut, de pildă, a primit o jumătate de pahar de zahăr la sfârşitul fiecărei luni, pe care l-a mâncat gol. În felul acesta, şeful lagărului se asigura că el primeşte cantitatea stipulată de birocraţia moscovită. Împreună cu camarazii săi deţinuţi, el sărbătorea evenimentul ca pe „ziua zahărului".[140]

La urma urmei, nu toată lumea murea de foame. Deși cele mai multe produse alimentare dispăreau înainte de a se transforma în supă, un aliment de bază era de obicei disponibil: pâinea. Ca și supa, pâinea din lagăr a fost descrisă în mai multe rânduri. Adeseori se vorbește despre ea ca fiind ba necoaptă, ba răscoaptă: un deținut își amintește că era atât de tare, încât „semăna cu o cărămidă", și atât de mică, încât putea fi mâncată „din două înghițituri".[141] Un altul scrie că era „literalmente «neagră», fiindcă tărâțele rămase în ea o colorau în negru și făceau coca scorțoasă". Acesta mai remarca și că pâinea era făcută cu multă apă, motiv pentru care era „udă și grea, astfel încât de fapt primeam mai puțin decât cantitatea de 700 de grame cuvenită".[142]

Alții își amintesc că deținuții se băteau mai mult pe colțurile mai uscate de pâine, mai puțin ude.[143] În povestirea *Cherry Brandy* a lui Varlam Șalamov, o descriere imaginară a morții lui Osip Mandelștam, apropierea sfârșitului poetului este vestită de pierderea interesului pentru asemenea chestiuni: „Nu se mai uita după colțul de pâine și nu mai făcea scandal când nu-l obținea. Nu-și mai înghesuia pâinea în gură cu degete tremurânde."[144]

În lagăre, lipsa alimentelor era și mai mare, în anii și mai marcați de foamete, pâinea căpăta un statut aproape sacru, iar în jurul consumului ei se crea un ritual special. De exemplu, în vreme ce hoții din lagăre furau aproape orice altceva fără să fie pedepsiți, furtul pâinii era considerat un gest deosebit de imoral și de neiertat. Vladimir Petrov a descoperit că în timpul lungii sale călătorii cu trenul spre Kolîma, „hoția era permisă și orice era vizat, în funcție de capacitățile și norocul hoțului, cu o singură excepție: pâinea. Pâinea era sacră și intangibilă, indiferent de diferențele de orice fel dintre ocupanții vagonului". Petrov a fost de fapt ales *starosta* al vagonului și, în această calitate, a fost însărcinat să bată un biet hoț care furase pâine. Și-a îndeplinit treaba cum se cuvine.[145]

Thomas Sgovio povestește de asemenea că legea nescrisă a deținuților obișnuiți din lagărele de la Kolîma era: „Fură orice, dar nu sfânta porție de pâine." Și el a văzut la rândul său „mulți deținuți omorâți în bătaie fiindcă au încălcat tradiția sacră".[146] La fel, Kazimierz Zarod își amintește că,

> dacă un deținut fura haine, tutun sau aproape orice altceva și era prins, te puteai aștepta să primească o bătaie din partea confraților săi deținuți, însă legea nescrisă a lagărului – și am auzit de la oameni din alte lagăre că era la fel peste tot – spunea că un deținut prins furând pâinea altuia era condamnat la moarte.[147]

În memoriile sale, Dmitri Panin, un prieten apropiat al lui Soljenițîn, descrie cum anume se îndeplinea o asemenea condamnare: „Un infractor prins în timp ce fura pâine era aruncat în sus de alți deținuți și apoi lăsat

să se izbească de pământ; se repeta asta de mai multe ori până îi distrugeau rinichii. Apoi îl aruncau afară din baracă, ca pe un stârv."

Panin, ca şi alţi supravieţuitori care au trecut prin anii de foamete ai războiului, scrie de asemenea clar şi convingător despre ritualurile individuale ale deţinuţilor legate de mâncatul pâinii. Dacă primeau pâinea doar o dată pe zi, dimineaţa, deţinuţii se confruntau cu o decizie îngrozitoare: ori s-o mănânce pe toată odată, ori să păstreze o parte din ea pentru după-amiază. A păstra pâinea presupunea riscul de a o pierde sau de a fi deposedat prin furt de preţiosul sfert de pâine. Pe de altă parte, bucata de pâine era aşteptată o zi întreagă. Îndemnul la prudenţă al lui Panin în cazul acestei ultime opţiuni se distinge ca o mărturie unică a ştiinţei de a evita foamea:

> Când îţi primeşti porţia te cuprinde o dorinţă copleşitoare să-ţi prelungeşti plăcerea de a o mânca, să-ţi tai pâinea tacticos în bucăţele mici, egale, şi să faci mingiuţe din firimituri. Să-ţi improvizezi un cântar din beţişoare şi sfori şi să-ţi cântăreşti fiecare bucăţică. În felul acesta încerci să prelungeşti mâncatul cu trei sau mai multe ore. Dar asta înseamnă sinucidere curată!
> Sub nici o formă să nu-ţi ia mai mult de o jumătate de oră consumarea raţiei. Fiecare îmbucătură de pâine ar trebui mestecată meticulos, pentru a da voie stomacului să o digere cât mai încet posibil, astfel încât pâinea să furnizeze organismului o cantitate maximă de energie... dacă îţi micşorezi raţia şi pui de-o parte ceva din ea pentru seară, eşti terminat. Mănânc-o pe toată deodată; pe de altă parte, dacă o înfuleci prea repede, cum fac adeseori oamenii înfometaţi în împrejurări normale, nu faci altceva decât să-ţi scurtezi viaţa... [148]

Cu toate acestea, *zekii* nu erau singurii locuitori ai Uniunii Sovietice care ajunseseră obsedaţi de pâine şi de feluritele feluri de a o mânca. Astăzi, o cunoştinţă de-a mea din Rusia nu ar mânca pâine neagră nici în ruptul capului, fiindcă asta era toată mâncarea lui în timpul războiului din Kazahstan, pe când era copil. Iar Suzanna Peciora, deţinută în Minlag în anii '50, a auzit odată o conversaţie între două ţigănci, şi ele deţinute, femei care ştiau ce însemna viaţa în lagăr fără pâine:

> Una din ele ţinea o bucată de pâine şi o mângâia. „O, hlebuşka mea" [un diminutiv, „pâinişoară", dat de obicei unui copil], a spus ea recunoscătoare, „te primim în fiecare zi". Cealaltă spuse: „Am putea s-o uscăm şi să le-o trimitem copiilor, la urma urmei şi lor le e foame. Dar nu cred că o să ne lase s-o trimitem... "[149]

Peciora mi-a spus că după acel episod s-a gândit întotdeauna de două ori înainte de a se plânge de lipsa hranei din lagăre.

CAPITOLUL 11

Munca în lagăre

Bolnavii, neputincioşii,
Prea slabi să lucreze în mină,
Sunt daţi jos, trimişi în lagăr,
Să doboare copacii Kolîmei.
E uşor de zis,
Când e scris pe hârtie,
Dar nu pot uita
Şirul de sănii
Şi oamenii în hamuri.
Încordându-şi pieptul scobit,
Ei trag căruţele.
Şi când se opresc să se odihnească
Sau se clatină pe pantele înclinate,
Povara grea se rostogoleşte
Şi în orice moment
Poate să-i facă una cu pământul...

Cine nu a văzut un cal împleticindu-se?
Noi însă am văzut oameni trăgând în hamuri...

Elena Vladimirova, *Kolîma*[1]

RABOCIAIA: ZONA DE LUCRU

Munca era funcţia principală a celor mai multe dintre lagărele sovietice. Era ocupaţia principală a deţinuţilor şi preocuparea principală a administraţiei. Viaţa de zi cu zi era organizată în jurul muncii şi bunăstarea deţinuţilor depindea de cât de bine munceau. Totuşi, este greu de generalizat pe seama muncii din lagăr: imaginea deţinutului scoţând aur sau cărbune cu un târnăcop pe viscol este doar un stereotip. Au existat mulţi asemenea deţinuţi – cu milioanele, după cum arată clar cifrele privind lagărele de la Kolîma şi

Vorkuta, însă existau, aşa cum astăzi ştim, lagăre în centrul Moscovei în care deţinuţii proiectau avioane, lagăre din Rusia Centrală în care deţinuţii construiau şi exploatau centrale electrice, lagăre de pescuit pe coasta Pacificului, sau ferme agricole colective în sudul Uzbekistanului. Arhivele de la Moscova ale Gulagului sunt înţesate cu fotografii înfăţişându-i pe deţinuţi şi cămilele lor.[2]

Fără nici o îndoială, varietatea activităţilor economice în interiorul Gulagului era tot atât de mare ca varietatea activităţilor economice din întreaga URSS. O privire aruncată pe *Ghidul sistemului de lagăre de muncă corecţională din URSS*, cel mai cuprinzător index de până acum al lagărelor, ne dezvăluie existenţa unor lagăre organizate în jurul unor activităţi economice precum exploatarea minelor de aur, a minelor de cărbune sau a minelor de nichel; construcţia de şosele şi căi ferate; fabrici de armament, uzine chimice, uzine de prelucrare a metalului, centrale electrice; construcţii de aeroporturi, de blocuri de locuinţe, de sisteme de canalizare; extragerea turbei, tăiatul copacilor, conservarea peştelui.[3] Administratorii Gulagului au păstrat ei înşişi un album de fotografii cuprinzând bunuri produse de puşcăriaşi. Printre alte lucruri, există imagini cu mine, proiectile şi alte echipamente militare, piese auto, încuietori de uşi, nasturi, buşteni ce plutesc în josul râurilor, mobilă din lemn, constând în fotolii, dulapuri, cabine telefonice, butoaie, pantofi, coşuri şi textile (cu mostre ataşate), paturi, pielărie, căciuli de blană, cojoace de oaie, pahare de sticlă, lămpi şi borcane, săpun şi lumânări, şi chiar jucării – tancuri de lemn, mori de vânt în miniatură şi iepuraşi mecanici care bat toba.[4]

Munca nu era aceeaşi în interiorul fiecărui lagăr, şi nici de la un lagăr la altul. Într-adevăr, mulţi deţinuţi din lagărele forestiere nu făceau altceva decât să doboare copaci. Deţinuţii cu condamnări de trei ani sau mai puţin lucrau în „lagăre de muncă corecţională", lagăre cu regim uşor, organizate de obicei în jurul unei singure fabrici sau îndeletniciri. Lagărele mai mari puteau dimpotrivă să conţină un număr mai mare de industrii: minerit, o fabrică de cărămizi şi o centrală electrică, precum şi construirea de case sau drumuri. În astfel de lagăre, deţinuţii descărcau trenurile de marfă, conduceau camioane, culegeau legume, lucrau în bucătării, în spitale şi în creşe de copii. Neoficial, ei mai lucrau ca servitori, guvernante sau croitori pentru comandanţii lagărelor, pentru gardieni sau pentru soţiile lor.

Deţinuţii cu condamnări mari îndeplineau adeseori sarcini foarte diverse, schimbându-şi frecvent locul de muncă, după cum le surâdea norocul. În cei aproape douăzeci de ani petrecuţi ca deţinută în lagăr, Evghenia

Ghinzburg a tăiat copaci, a săpat şanţuri, a făcut curăţenie în casa de oaspeţi a lagărului, a spălat vase, a crescut pui, a spălat rufe pentru nevestele comandanţilor de lagăr şi a îngrijit copiii deţinutelor. Până la urmă a ajuns infirmieră.[5] Pe durata celor 11 ani petrecuţi în lagăr, un alt deţinut politic, Leonid Sitko, a lucrat ca sudor, ca pietrar într-o carieră, ca muncitor într-o brigadă de construcţii, ca hamal într-un depou de cale ferată, ca miner într-o mină de cărbune, ca dulgher într-o fabrică de mobilă, făcând mese şi rafturi de bibliotecă.[6]

Dar, deşi slujbele puteau fi la fel de variate în interiorul lagărelor ca şi în lumea de afară, deţinuţii care lucrau se împărţeau în două categorii: cei repartizaţi la *obşcia rabotî* – „muncă generală" – şi *pridurki*, un cuvânt care de obicei se traducea prin „privilegiaţi". Aceştia din urmă, după cum vom vedea, aveau statutul de membri ai unei caste separate. Munca generală, care se referă la marea majoritate a deţinuţilor, însemna exact ce spune numele: muncile grele, necalificate, ce solicitau efort fizic. „În prima iarnă petrecută în lagăr, cea dintre 1949 şi 1950, mi-a fost foarte greu", scrie Isaak Filştinski. „Nu aveam o profesie care mi-ar fi putut folosi în lagăr şi a trebuit să merg dintr-un loc în altul, să fac tot felul de munci generale, să tai cu fierăstrăul, să car, să trag, să împing şi tot aşa. Cu alte cuvinte, să mă duc oriunde îi trecea prin cap să mă trimită celui care repartiza muncitorii."[7]

Cu excepţia celor care fuseseră norocoşi în primele etape ale repartiţiei muncii – de obicei ingineri constructori sau practicanţi ai altor profesii utile în lagăre sau cei care se oferiseră ca informatori –, cea mai mare parte a *zekilor* erau repartizaţi automat la munca generală imediat de la scurgerea intervalului de aproximativ o săptămână de carantină. Erau de asemenea repartizaţi într-o brigadă: un grup care putea să varieze de la 4 la 400 de *zeki*, care nu numai că munceau împreună, dar şi mâncau împreună şi de obicei dormeau în aceeaşi baracă. Fiecare brigadă era condusă de un brigadier, un deţinut de încredere, bine situat, care era responsabil cu ducerea la bun sfârşit a lucrărilor, cu supravegherea muncii, asigurându-se în acelaşi timp că echipa sa îşi îndeplineşte norma.

Importanţa brigadierului, al cărui statut se situează undeva la graniţa dintre statutul unui deţinut şi cel al unui administrator, nu era neglijată de autorităţile lagărului. În 1933, şeful de la Dmitlag a trimis un ordin tuturor subordonaţilor lui, amintindu-le de nevoia de „a găsi printre muncitorii noştri de şoc pe cei potriviţi, atât de necesari muncii noastre", fiindcă „brigadierul este cea mai importantă şi mai însemnată persoană de pe şantier".[8]

Din punctul de vedere al unui singur deţinut, relaţia sa cu brigadierul era departe de a fi lipsită de importanţă: ea putea să decidă calitatea vieţii

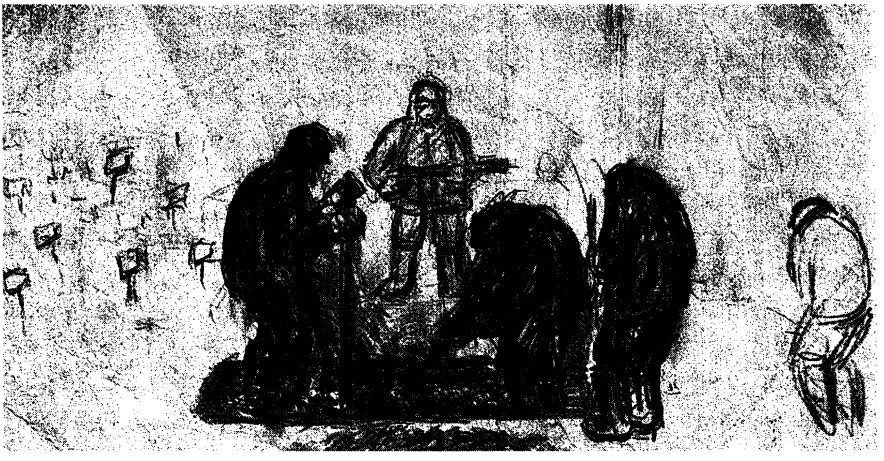

Săparea unui mormânt – desen de Beniamin Mkrtcian, Ivdel, 1953

lui, putea chiar decide dacă acesta va trăi sau va muri, aşa cum scrie unul dintre deţinuţi:

> Viaţa ta depinde foarte mult de brigada şi de brigadierul tău, fiindcă îţi petreci toate zilele şi nopţile în compania lor. La muncă, la cantină, pe prici, dai mereu de aceleaşi feţe. Membrii brigăzii pot fie să lucreze împreună, ca grup, fie să lucreze fiecare de unul singur. Ei te pot ajuta să supravieţuieşti sau te pot distruge. Ori prietenie şi ajutor reciproc, ori duşmănie şi indiferenţă. Rolul brigadierului este la fel de important. Contează şi ce fel de om este, şi care crede el că-i sunt sarcinile şi obligaţiile: să-i slujească pe şefi pe seama ta şi spre propriul câştig şi să-i trateze pe membrii brigăzii ca pe subalterni, servitori şi slugi, sau să-ţi fie alături la greu şi să facă tot posibilul să le facă tuturor viaţa mai uşoară.[9]

Unii brigadieri chiar îşi ameninţau şi intimidau muncitorii. În prima lui zi în minele din Karaganda, Alexander Weissberg a leşinat de foame şi de epuizare: „Urlând ca un taur turbat, brigadierul s-a năpustit atunci la mine, aruncându-se cu toată puterea trupului său mătăhălos asupra mea, lovindu-mă cu picioarele şi cu pumnii, şi până la urmă dându-mi în cap o asemenea lovitură, încât m-am prăbuşit la pământ, pe jumătate năuc, plin de vânătăi şi cu faţa şiroind de sânge…“[10]

Alteori, brigadierul permitea brigăzii lui să funcţioneze ca un grup organizat de oameni egali, împingându-i de la spate să muncească mai mult, chiar şi atunci când aceştia nu erau dispuşi. În nuvela *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici,* eroul lui Soljeniţîn se gândeşte că, faţă de o brigadă din

lagăr, „altceva este o echipă de lucru în libertate, unde Ivan Ivanovici îşi ia leafa lui, iar Piotr Petrovici pe a lui. Echipa din lagăr însă e în aşa fel gândită, încât nu şefii trebuie să-i împingă de la spate pe deţinuţi, ci chiar deţinuţii se împing unii pe alţii. Ori iau toţi supliment, ori crapă toţi de foame".[11]

Vernon Kress, un alt deţinut de la Kolîma, a fost bătut şi certat de camarazii săi din brigadă fiindcă nu a fost în stare să ţină pasul, iar în cele din urmă a fost forţat să se mute într-o brigadă „slabă", unde nici unul dintre deţinuţi nu primea niciodată raţiile întregi.[12] Iuri Zorin a trăit şi el experienţa apartenenţei la o astfel de brigadă de şoc, alcătuită în cea mai mare parte din lituanieni, care nu-i tolerau pe chiulangi printre ei: „Nu vă puteţi închipui cât de bine şi cu câtă hotărâre lucrau... dacă credeau de cuviinţă că nu munceşti cum trebuie, erai dat afară în şuturi din brigada lituaniană."[13]

Dacă aveai ghinionul să ajungi într-o brigadă „rea", şi nu reuşeai să dai mita sau să te înjoseşti ca să ieşi de-acolo, puteai să mori de foame. M.B. Mindlin, unul dintre fondatorii Societăţii Memorial, a fost la un moment dat repartizat într-o brigadă de la Kolîma, alcătuită în cea mai mare parte din georgieni şi condusă de un brigadier georgian. A descoperit rapid nu numai că membrii brigăzii erau tot atât de înspăimântaţi de brigadierul lor ca şi de gardienii lagărului, dar şi că în calitate de „singurul evreu într-o brigadă de georgieni" nu i se va arăta prea multă bunăvoinţă. Într-una din zile lucrase deosebit de mult, încercând să fie răsplătit cu o raţie mai mare, cea de 1 200 de grame de pâine. Brigadierul a refuzat să recunoască acest lucru totuşi şi l-a pontat astfel încât să primească doar 700 de grame. Dând mită, Mindlin şi-a schimbat brigada şi a dat de o atmosferă complet diferită: noului brigadier chiar îi păsa de subordonaţii săi şi i-a permis chiar câteva zile de muncă mai uşoară la început, pentru a se reface: „Oricine ajungea în brigada lui se socotea norocos şi era salvat de la moarte." Mai târziu, el însuşi a ajuns brigadier şi a luat asupra sa sarcina de a da mită pentru a se asigura că toţi membrii brigăzii lui se bucură de cel mai bun tratament din partea bucătarilor lagărului, a celor care distribuiau pâinea şi a altor persoane importante.[14]

Atitudinea brigadierului avea însemnătate, fiindcă de cele mai multe ori munca generală nu era doar o păcăleală lipsită de sens. În timp ce în lagărele germane munca era adeseori menită să fie, în opinia unui savant important, „în primul rând o modalitate de abuz şi tortură", deţinuţii sovietici trebuiau să îndeplinească unii indicatori din planul de producţie al lagărului.[15] Desigur, existau şi excepţii de la regulă. Din când în când, gardienii nătărăi sau sadici le dădeau deţinuţilor efectiv sarcini fără sens. Suzanna Peciora îşi aminteşte că a fost pusă să care găleţi cu lut dintr-un

loc în altul şi înapoi, „o muncă complet inutilă". Unul dintre „şefii" responsabili cu locul ei de muncă i-a spus-o direct: „N-am nevoie de munca dumitale, am nevoie de suferința dumitale", o frază care trebuie să fi fost des auzită de deținuții de la Soloveţki în anii '20.[16] Vom vedea că în anii '40 a apărut de asemenea un sistem de lagăre de pedeapsă, al căror scop nu era unul neapărat economic, ci unul punitiv. Însă chiar şi în interiorul acestor lagăre, deținuții trebuiau să producă ceva.

De cele mai multe ori, deținuții nu erau meniți să sufere, sau poate că ar fi mai exact să spunem că nimănui nu-i păsa dacă ei suferă sau nu. Mult mai important era să fie încadrați într-unul din planurile de producție ale lagărului şi să îndeplinească o normă de lucru. O normă putea fi orice: un anumit număr de metri cubi de lemn tăiat, de pământ săpat la un şanț sau de cărbune extras. Iar aceste norme erau luate foarte în serios. Lagărele erau pline de afişe îndemnându-i pe deținuți să-şi îndeplinească normele. Întregul aparat „cultural-educativ" al lagărului era gândit să transmită acelaşi mesaj. În sălile de mese sau în careurile centrale din unele lagăre erau panouri enorme unde se afişau realizările zilnice ale fiecărei brigăzi în materie de îndeplinirea normelor.[17]

Normele erau calculate cu mare grijă şi cu precizie ştiințifică de către normator (*normirovşik*), funcție pentru care se considera că e nevoie de mare pricepere. Jacques Rossi, de exemplu, notează că cei care curățau zăpada aveau norme diferite în funcție de natura zăpezii: zăpadă proaspăt căzută, zăpadă uşoară, zăpadă bătătorită uşor, zăpadă bătătorită (necesitând să apeşi pe lopată cu piciorul), zăpadă bine bătătorită, sau zăpadă înghețată (necesitând utilizarea târnăcopului). Şi, pe lângă toate acestea, mai exista şi „o serie de coeficienți de calcul ai distanței şi greutății zăpezii date la o parte, şi aşa mai departe.[18]

Însă, deşi teoretic se presupunea că este ştiințific, procesul de stabilire a normelor de muncă şi calcularea îndeplinirii lor de către fiecare în parte era minat de corupție, nereguli şi absurdități. De pildă, muncitorilor li se repartizau norme care corespundeau de obicei cu cele repartizate oamenilor liberi: li se cerea să îndeplinească aceeaşi normă ca a unui muncitor calificat din minerit sau din silvicultură. Cei mai mulți dintre deținuți însă nu erau mineri sau silvicultori de meserie şi adeseori nu prea aveau habar de ce-ar trebui să facă. Şi nici nu dispuneau de condiția fizică necesară, după lungile perioade petrecute în închisoare sau după istovitoarele călătorii în vagoanele de vite neîncălzite.

Cu cât deținutul era mai lipsit de experiență şi mai epuizat, cu atât suferea mai mult. Evghenia Ghinzburg oferă o descriere clasică a două femei

care încercau să taie copaci, ambele intelectuale nefamiliarizate cu munca fizică grea, amândouă vlăguite după ani întregi petrecuți în închisoare:

> Timp de trei zile, Galia şi cu mine ne-am străduit să facem imposibilul. Sărmanii copaci, cât trebuie să fi suferit, ciopârțiți de mâinile noastre nepricepute. Pe jumătate moarte la rândul nostru şi total nepricepute, nu eram în stare să-i abordăm. Toporul ne aluneca din mână şi ne trezeam că ne săreau aşchii în față. Țineam fierăstrăul în mâna tremurândă, smucindu-l şi acuzându-ne una pe alta de stângăcie, în gând, căci ştiam că nu ne putem permite luxul să ne certăm. Tot timpul fierăstrăul se înțepenea. Dar cel mai groaznic era când, în fine, copacul era pe punctul de a cădea, noi nu ştiam în care parte. Odată Galia a fost lovită în cap, însă asistentul medical n-a vrut nici măcar să-i pună tinctură de iod pe rană, spunând: „Ahaa, asta-i găselniță veche! Încerci să obții scutire din prima zi, ai?"

La sfârşitul zilei, brigadierul a anunțat că Evghenia şi Galia îşi îndepliniseră norma în procent de 18%, şi le-a „plătit" pentru performanța lor slabă: „După ce-am primit coaja de pâine care corespundea performanței noastre, am fost duse a doua zi, clătinându-ne literalmente pe picioare de moleşite ce eram, la locul nostru de muncă." Între timp, brigadierul a continuat să repete că „nu are de gând să irosească mâncare prețioasă cu trădătorii care nu-şi pot îndeplini norma".[19]

În lagărele din nordul îndepărtat (în special lagărele din regiunea Kolîma, la fel ca şi cele din Vorkuta şi Norilsk, toate situate dincolo de Cercul Polar), climatul şi terenul accentuau şi mai mult dificultățile. Contrar opiniei generale, vara nu era mai uşor de suportat în aceste regiuni arctice decât iarna. Chiar şi acolo, temperaturile puteau depăşi 30 de grade Celsius. Când se topea zăpada, suprafața tundrei se transforma în mocirlă, prin care era greu să mergi, iar țânțarii roiau în nori cenuşii, făcând un asemenea vacarm, încât era imposibil să auzi altceva. Într-o descriere, o deținută îi aminteşte că:

> Ne intrau pe sub mâneci, ni se băgau pe sub pantaloni. Fețele ne erau umflate de muşcături. La locul de muncă ni se aducea prânzul şi se întâmpla uneori ca, în timp ce-ți mâncai supa, țânțarii să-ți umple bolul ca un terci de hrişcă. Îți intrau în ochi, în nas şi pe gât, iar gustul lor era dulce, ca sângele. Cu cât te mişcai şi îi alungai mai mult, cu atât te atacau mai abitir. Cea mai bună metodă era să-i ignori, să te îmbraci mai uşor şi în loc de o pălărie împotriva țânțarilor să-ți pui pe cap o coroniță de iarbă sau un coajă de mesteacăn.[20]

Iernile erau, firește, extrem de reci. Temperaturile puteau să coboare cu 30, 40 ori 50 de grade Celsius sub zero. Memorialiştii, poeții şi romancierii s-au străduit toți să descrie ce înseamnă să lucrezi pe un asemenea frig. Cineva scria că era atât de frig, „încât cea mai mică mişcare iute a mâinii

prin aer provoca un fâşâit perceptibil".[21] Un altul scria că într-o dimineaţă de ajun de Crăciun, când s-a trezit, a constatat că nu-şi mai putea mişca capul.

> Primul meu gând când m-am trezit a fost că am fost cumva legat de scândurile priciului în timpul nopţii, dar când am încercat să mă ridic, bucata de cârpă pe care mi-o legasem cu o seară înainte în jurul capului şi peste ochi înainte de a mă culca se desfăcuse. Ridicându-mă într-un cot, am tras de cârpă, dar am realizat că era lipită de patul de lemn. Respiraţia mea şi a tuturor bărbaţilor din baracă atârna în aer ca fumul.[22]

Altcineva scrie că „era periculos să nu te mai mişti. Cât dura numărătoarea, ţopăiam, alergam pe loc şi ne loveam trupurile ca să rămână calde. Îmi frământam degetele de la picioare şi îmi strângeam degetele în pumn... dacă atingeai o unealtă de metal cu mâna goală, ţi se jupuia pielea, iar dacă te duceai la baie era extrem de periculos. Din cauza unui acces de diaree puteai să rămâi în zăpadă pentru totdeauna". Ca urmare, unii deţinuţi făceau pur şi simplu în pantaloni: „Era neplăcut să lucrezi în apropierea lor, şi când ne întorceam în cort şi începeam să ne încălzim, putoarea devenea insuportabilă. Cei care făcuseră pe ei erau adeseori bătuţi şi daţi afară."[23]

Unele munci necalificate erau mai rele decât altele, din punctul de vedere al vremii. În minele de cărbuni de la Polul Nord, un fost deţinut îşi aminteşte că aerul de sub pământ era mai cald, dar apa îngheţată curgea întotdeauna pe mineri: „Minerul devenea un fel de ţurţure uriaş, organismul lui începea să îngheţe pentru o perioadă de timp lungă şi stabilă. După trei sau patru luni de astfel de muncă infernală, deţinuţii începeau să se îmbolnăvească în masă... "[24]

Isaak Filştinki a ajuns să fie repartizat la una dintre cele mai grele munci pe timpul iernii, la Kargopollag, la sortarea buştenilor în vederea prelucrării. Asta presupunea să stea în apă toată ziua şi, deşi apa era caldă (era pompată de la centrala electrică), aerul nu era cald:

> Întrucât în acea iarnă, în regiunea Arhanghelsk a fost întruna un ger de minus 40–45 de grade Celsius, o ceaţă groasă plutea în permanenţă deasupra bazinului de sortare. Era în acelaşi timp multă umezeală şi foarte frig... munca nu era foarte grea, dar după 30–40 de minute, tot corpul îţi era pătruns şi învăluit de umezeală, bărbia, buzele, genele îţi erau acoperite de promoroacă, iar frigul îţi intra până în măduva oaselor, prin uniforma jalnică de ocnaş.[25]

Cele mai grele munci pe timpul iernii erau la pădure. Nu numai din cauza frigului din taiga de pe timpul iernii, ci şi din cauză că aceasta era periodic măturată de viscole năprasnice, neprevăzute, numite *burani* sau

purgai. Dmitri Bîstroletov, un deținut de la Siblag, a fost surprins de un asemenea vifor:

> În acel moment, vântul a început să urle, sălbatic și înspăimântător, aruncându-ne la pământ. Zăpada se învolbura în văzduh și totul a dispărut, luminile lagărului, stelele, aurora boreală, și ne-am trezit singuri într-o ceață albă. Cu brațele larg deschise, alunecând și împiedicându-ne cu stângăcie, căzând și sprijinindu-ne unii pe alții, am încercat cât mai repede cu putință să găsim drumul înapoi. Deodată, un trăsnet a lovit deasupra capetelor noastre. Cu greu am reușit să mă agăț de tovarășul meu alpinist, când o furtună violentă de gheață, zăpadă și pietre ne-a izbit peste față. Zăpada spulberată ne împiedica să respirăm, să vedem... [26]

Janusz Bardach a fost și el prins într-un *buran* la Kolîma, în timp ce lucra în mină. Împreună cu gardienii și cu camarazii deținuți, s-au întors în lagăr ținându-se după câinii de pază, legați unii de alți cu funii:

> Nu vedeam nimic dincolo de spatele lui Iuri, și mă țineam de funie ca și cum ar fi fost un colac de salvare... Rămași fără reperele pe care le știam, habar nu aveam cât mai era de mers și eram siguri că n-o să ajungem niciodată înapoi. Am dat cu piciorul peste ceva moale – un deținut care dăduse drumul la funie. „Opriți!" am strigat. Dar nu s-au oprit. Nimeni nu m-a auzit strigând. M-am aplecat și i-am tras brațul spre funie. „Prinde-te!" Am încercat să-i leg brațul cu funia. „Ține-te bine!" Dar degeaba. Când i-am dat drumul, brațul omului a căzut la pământ. Ordinul aspru al lui Iuri de a mă mișca m-a împins înainte...

Când brigada lui Bardach s-a întors în lagăr, lipseau trei deținuți. De obicei, „trupurile deținuților pierduți erau găsite abia în primăvară, adeseori la mai puțin de 100 de metri de zonă".[27]

Îmbrăcămintea regulamentară a deținuților îi proteja prea puțin de intemperii. În 1943, de exemplu, administrația centrală a Gulagului a dispus ca deținuții să primească, printre altele, o cămașă de vară (care trebuia să le ajungă două veri), o pereche de pantaloni de vară (tot pentru două veri), o pufoaică căptușită de bumbac (pentru doi ani), pantaloni de iarnă vătuiți (vreme de 18 luni), cizme de pâslă (pentru doi ani) și lenjerie de corp, pentru nouă luni.[28] Practic, nici măcar aceste articole sărăcăcioase nu erau vreodată suficiente. După o inspecție din 1948 în 23 de lagăre se raporta că aprovizionarea cu „îmbrăcăminte, lenjerie de corp și încălțăminte era nesatisfăcătoare". Ceea ce pare un adevăr spus doar pe jumătate. Într-un lagăr din Krasnoiarsk, mai puțin de jumătate dintre deținuți aveau încălțăminte. În Norilsk, în nordul îndepărtat, numai 75% dintre deținuți aveau cizme călduroase și numai 86% dintre ei haine de iarnă. La Vorkuta, tot în nordul

îndepărtat, numai 25–30% dintre deținuți aveau lenjerie de corp, iar 48% aveau cizme de iarnă.[29]

În lipsa încălțărilor, deținuții improvizau. Își făceau încălțăminte din scoarță de copac, resturi de cârpe, sau din cauciucuri vechi. În cel mai bun caz, aceste dispozitive erau greoaie și se mergea anevoie cu ele, mai ales când zăpada era groasă. În cel mai rău caz, se rupeau, oamenii alegându-se practic cu degerături.[30] Elinor Lipper își descrie cizmele confecționate manual, care în lagărul ei erau supranumite „Ce-Te-Ze", prescurtarea pentru Fabrica de Anvelope Celiabinsk:

> Erau făcute din pânză de sac căptușită cu un înveliș subțire matlasat, cu carâmbii înalți și largi, ajungând până la genunchi, iar căputa era întărită cu pânză cauciucată sau piele artificială în dreptul degetelor și călcâiului. Talpa era făcută din trei bucăți de cauciuc provenind de la anvelope de automobil uzate. Obiectul este fixat pe picior cu niște sfori și legat sub genunchi, astfel încât să nu intre zăpada [...] După o zi de purtat se lăbărțau, iar tălpile moi se întorceau la fiecare mișcare. Absorbeau cu incredibilă rapiditate orice strop de umezeală, mai ales atunci când erau croite dintr-un sac în care fusese sare... [31]

Alt deținut descrie o improvizație similară: „Partea de deasupra era deschisă astfel încât ni se vedeau degetele. Pânza care învelea piciorul nu putea fi strânsă etanș, ceea ce însemna că degetele erau expuse gerului." Din cauza faptului că a purtat aceleași încălțări, a avut într-adevăr degerături, ceea ce, socotește el, i-a salvat de fapt viața, fiindcă nu a mai fost în stare să muncească.[32]

Deținuții au tot felul de teorii privind modalitățile de a te împăca cu frigul. Ca să se încălzească la sfârșitul zilei, de exemplu, după orele de muncă unii deținuți năvăleau în baracă și se înghesuiau în jurul sobei, atât de aproape, încât hainele le luau uneori foc: „Mirosul respingător de zdrențe arse creștea și ne tăia nările."[33] Alții considerau atitudinea asta nesăbuită. Isaak Filștinski aflase de la deținuții mai experimentați că înghesuiala din jurul sobei sau a focului era periculoasă, fiindcă schimbarea bruscă de temperatură provoca pneumonie: „Organismul uman este în așa fel construit, încât nu contează cât este de frig, corpul se adaptează și se obișnuiește cu condițiile de afară. Am urmat întotdeauna această regulă înțeleaptă și n-am răcit niciodată."[34]

Autoritățile lagărului trebuiau să facă unele concesii în fața frigului. Conform regulamentului, deținuții din unele lagăre din nord primeau rații suplimentare, dar acestea, potrivit unor documente din 1944, puteau să se rezume la numai 50 de grame de supliment de pâine pe zi – câteva fărâme, care abia ajungeau pentru a compensa frigul teribil de afară.[35] Teoretic,

atunci când era prea frig sau când venea furtuna, deținuții nu trebuiau să meargă deloc la muncă. Vladimir Petrov pretinde că, pe timpul lui Berzin, la Kolîma, deținuții întrerupeau lucrul când temperaturile coborau până la minus 50 de grade Celsius. În iarna anului 1938–1939, după ce Berzin a fost înlăturat, temperaturile trebuiau să coboare sub minus 50 grade pentru ca munca să fie oprită. Nici chiar această lege nu era întotdeauna respectată, scrie Petrov, din moment ce singura persoană din exploatarea de aur care poseda un termometru era comandantul lagărului. În consecință, „în timpul iernii 1938–1939, numai trei zile au fost declarate nelucrătoare din cauza temperaturilor joase, față de cele 15 zile în timpul iernii 1937–1938".[36]

Alt memorialist, Kazimierz Zarod, își amintește că temperatura la care înceta lucrul în lagărul sau în timpul celui de-al Doilea Război Mondial a fost de minus 45 de grade Celsius, și își amintește un episod în care brigada lui de tăietori a fost trimisă înapoi în lagăr, fiindcă termometrul ajunsese la minus 53 de grade Celsius: „Ne-am adunat echipamentul cât ai zice peşte, ne-am încolonat și am pornit-o înapoi spre lagăr."[37] Bardach își amintește că la Kolîma, în anii războiului, limita era de minus 45 de grade Celsius, „deși nu se ținea niciodată cont de vântul rece".[38]

Însă vremea nu era singurul obstacol în calea realizării normei. În multe lagăre, normele erau stabilite la niveluri imposibil de atins. În parte, acesta era un efect al logicii planificării sovietice centralizate, care decreta că producțiile întreprinderilor trebuiau să se mărească de la an la an. Elinor Oliț-kaia își amintește de camaradele ei deținute ce se zbăteau să-și realizeze norma într-o fabrică de confecții, din dorința de a-și păstra locurile de muncă înăuntru, la căldură și la adăpost. Dar fiindcă le realizau, administrația lagărului continua să le mărească, și, ca urmare, deveneau de nerealizat.[39]

Normele deveneau de asemenea mai dure fiindcă atât deținuții, cât și normatorii minteau, supraestimând cantitatea de muncă ce fusese efectuată sau care urma să fie efectuată. Ca urmare, normele deveneau astronomice cu trecerea timpului. Alexander Weissberg își amintește că și pentru muncile socotite mai ușoare, normele păreau incredibile: „Fiecare părea că are de-a face cu o sarcină practic imposibil de îndeplinit. Cei doi oameni însărcinați cu munca la spălătorie trebuiau să spele în zece zile hainele pentru 800 de oameni."[40]

Depășirea normei nu aducea neapărat avantajele așteptate. Antoni Ekart își amintește un episod când gheața de pe râul din apropierea lagărului s-a spart și era pericol de inundație: „Mai multe brigăzi alcătuite din cei mai solizi deținuți, printre care toți muncitorii «de șoc», au muncit ca nebunii vreme de două zile, practic fără nici o pauză. Pentru realizarea lor

au primit un hering la fiecare doi oameni şi un pachet de *mahorka* (tutun de calitate inferioară) la fiecare patru oameni."[41]

În asemenea condiţii, cu zile lucrătoare prelungite, cu puţine zile nelucrătoare şi pauze mici în program, se petreceau des accidente. La începutul anilor '50, un grup de deţinute lipsite de experienţă au fost puse să stingă un foc de vreascuri din apropierea lagărului Ozerlag. Numai cu această ocazie, îşi aminteşte una dintre ele, „mai multe persoane au murit arse".[42] Epuizarea şi temperaturile se dovedeau adesea a fi o combinaţie letală, cum mărturiseşte Alexander Dolgun:

> Degetele îngheţate şi amorţite nu puteau să mai ţină cozile topoarelor, mânerele uneltelor, cheresteaua şi lăzile, şi erau multe accidente, adeseori fatale. Un bărbat a fost strivit în timp ce rostogoleam buştenii de pe platforma unui camion, folosind doi buşteni drept rampă. A fost îngropat de cei peste douăzeci de buşteni care s-au rostogolit dintr-odată, iar el n-a fost îndeajuns de rapid să se ferească. Gardienii au dat la o parte din drum ce-a mai rămas din trupul lui, iar tot mormanul ăla de carne şi oase ne aştepta să-l ducem acasă când avea să se lase noaptea.[43]

Moscova păstra o evidenţă a accidentelor, iar aceasta câteodată ducea la schimburi de scrisori furioase între inspectori şi comandanţii de lagăre. O astfel de statistică valabilă pentru anul 1945 înregistrează 7 124 de accidente numai în minele de cărbune de la Vorkuta, dintre care 482 s-au soldat cu răniri grave, iar 137 s-au soldat cu moartea deţinuţilor. Inspectorii aruncau vina pe lipsa de lămpi de miner, pe întreruperile de curent electric şi pe lipsa de experienţă a muncitorilor, ca şi pe frecventa lor rotire. Plini de mânie, inspectorii calculau numărul de zile de muncă pierdute din cauza accidentelor: 61 492.[44]

Organizarea, absurd de prost realizată, împreună cu conducerea neglijentă împiedicau de asemenea desfăşurarea muncii în condiţii normale. Deşi este important să amintim că şi locurile de muncă obişnuite din URSS erau tot prost administrate, situaţia era mai rea în interiorul Gulagului, unde viaţa şi sănătatea oamenilor erau considerate lipsite de importanţă şi unde aprovizionarea regulată cu piese de schimb era întreruptă din cauza vremii nefavorabile şi a distanţelor uriaşe. Haosul a fost caracterul dominant al Gulagului încă de pe vremea Canalului de la Marea Albă, rămânând astfel până în anii '50, chiar şi după ce în Uniunea Sovietică s-a produs mecanizarea multor locuri de muncă. Pentru cei care lucrau în domeniul forestier, „nu existau fierăstraie electrice, nu existau remorci pentru cărat cheresteaua şi elevatoare mecanice".[45] Celor care lucrau în fabricile de textile li se dădeau „unelte fie prea puţine, fie nepotrivite". Asta însemna, din spusele unui deţinut, că „toate confecţiile trebuiau călcate cu un fier uriaş care cântarea două kilograme. Aveai de călcat 426 de perechi de pantaloni într-o

singură tură, mâinile îți amorțeau de la atâta ridicat, iar picioarele ți se umflau și te dureau".[46]

Mașinile se stricau și ele mereu, un element de care nu se ținea neapărat cont când se calculau normele. În aceeași fabrică de confecții, „mecanicii erau mereu chemați. De cele mai multe ori erau femei. Reparațiile durau ore întregi, fiindcă femeile nu se pricepeau. Devenea imposibil să prestezi cantitatea de muncă obligatorie și prin urmare nu ne primeam pâinea".[47]

Problema mașinilor stricate și a mecanicilor slab calificați apare în arhivele administrației Gulagului tot timpul. Administratorii lagărelor regionale, participanți la Conferința de Partid din Extremul Orient de la Habarovsk din 1934, se plâng că întreruperile permanente în aprovizionarea cu echipamente și slaba calificare a tehnicienilor duc la imposibilitatea de a realiza norma în producția de aur.[48] O scrisoare din 1938, adresată adjunctului ministrului Afacerilor Interne însărcinat cu problemele Gulagului, arată că „40–50% dintre tractoare sunt stricate". Însă adesea nici măcar mijloacele de lucru mai primitive nu funcționau. O altă scrisoare din anul precedent notează că din cei 36 491 de cai folosiți în Gulag, 25% nu erau buni de muncă.[49]

Întreprinderile Gulagului resimțeau și ele lipsa inginerilor și a administratorilor. Erau puțini tehnicieni pricepuți care lucrau benevol la proiectele Gulagului, iar cei care făceau acest lucru de bunăvoie nu aveau neapărat aptitudinile necesare. Cu trecerea timpului, s-au făcut multe eforturi pentru a atrage muncitori liberi în lagăre și au fost oferite stimulente substanțiale. Încă de la jumătatea anilor '30, recrutorii pentru Dalstroi băteau țara-n lung și-n lat, oferind privilegii speciale pentru oricine semna contractul de muncă pe doi ani. Acesta includea un salariu cu 20 de procente mai mare decât salariul mediu în Uniunea Sovietică în primii doi ani, și cu 10 procente mai mare în următorii ani, precum și concedii plătite, acces la produse alimentare și provizii speciale și o pensie generoasă.[50]

Lagărele din nordul îndepărtat erau de asemenea evocate cu mare tam-tam și entuziasm de presa sovietică. Un exemplu al acestui gen de propagandă a apărut în engleză într-o publicație numita *Sovietland*, destinată cititorilor străini. Într-un articol din aprilie 1939, dedicat Magadanului, un exemplu clasic al genului, revista nu contenea cu laudele ce debordau un sentimentalism înfocat, scriind despre atracția magică a orașului:

> Marea de lumini care devine Magadanul noaptea este un spectacol deosebit de emoționant și de ademenitor. Este un oraș viu și tumultos în fiecare minut, zi și noapte. Orașul freamătă de oameni a căror viață stă sub semnul unui program de muncă strict. Corectitudinea și promptitudinea creează viteză, iar viteza face munca mai ușoară și mai veselă...[51]

Nu se face nici o aluzie la faptul că majoritatea celor a căror viață „stă sub semnul unui program de muncă strict" erau deținuți.

Nu c-ar fi contat prea mult. Toate aceste eforturi n-au putut să atragă specialiștii de valoare atât de râvniți, lăsând Gulagul să se bizuie pe deținuții care ajunseseră acolo din întâmplare. Un deținut își amintește că fusese trimis cu o brigadă de construcții la 600 de kilometri nord de Magadan pentru a construi un pod. Când au ajuns, și-au dat seama că nimeni din brigadă nu mai construise în viața lui un pod. Unul dintre deținuți, inginer de meserie, a fost însărcinat cu proiectul, deși podurile nu erau specialitatea lui. Podul a fost construit. A fost însă și luat de ape la prima inundație.[52]

Acesta n-a fost decât un dezastru minor, în comparație cu altele. Au existat însă proiecte de amploare ale Gulagului, implicând mii de angajați și resurse enorme, care s-au dovedit dezastruoase din cauza proastei gândiri. Printre acestea, poate cea mai faimoasă a fost tentativa de a construi o cale ferată din regiunea Vorkuta, de la gura fluviului Obi până la Oceanul Arctic. Hotărârea de începere a lucrărilor a fost luată de guvernul sovietic în aprilie 1947. O lună mai târziu, studiile de fezabilitate, lucrările topografice și construcția au început toate în același timp. Deținuții au început de asemenea construcția unui port maritim la capul Kamenii, unde albia fluviului Obi se lărgește la vărsarea în mare.

Ca de obicei, complicațiile n-au întârziat să apară: nu erau destule tractoare, așa că deținuții foloseau în locul lor tancuri vechi. Proiectanții compensau lipsa mașinilor suprasolicitând munca deținuților. Zilele de 11 ore de muncă erau ceva obișnuit și chiar muncitorii liberi rămâneau la lucru uneori de la ora 9 dimineața până la miezul nopții, în timpul zilelor lungi de vară. La sfârșitul anului, complicațiile au devenit și mai serioase. Echipa de topografi evaluase capul Kamennîi drept un loc inadecvat construirii unui port: apa nu era destul de adâncă pentru vasele de mare tonaj, iar terenul era prea instabil pentru a construi o întreprindere specializată în industria grea. În ianuarie 1949, Stalin a ținut o ședință peste noapte, în care conducerea sovietică a hotărât să mute șantierul și linia ferată: linia nu mai avea să lege fluviul Obi cu regiunea Vorkuta la vest, ci cu fluviul Enisei, la est. Două lagăre noi au fost construite – Șantierul nr. 501 și Șantierul nr. 503. Au început să construiască linia ferată în același timp. Ideea era să se întâlnească la jumătatea drumului. Distanța dintre ele era de 1 300 de km.

Lucrările au continuat. În momentele de vârf, după cum precizează o sursă, în jur de 80 000 de oameni lucrau la această cale ferată, iar conform unei alte surse, vreo 120 000. Proiectul a devenit cunoscut sub numele de

„Drumul Morții". Construcția s-a dovedit aproape imposibilă în tundra arctică. Cum solul înghețat se transforma rapid în mocirlă pe timpul verii, trebuia în permanență evitat ca șinele să nu se îndoaie sau să nu se afunde. Chiar și așa, vagoanele deraiau în permanență. Din pricina problemelor de aprovizionare, deținuții au început să folosească lemn în loc de oțel la construirea căii ferate, o decizie care a garantat eșecul lucrării. La moartea lui Stalin, în 1953, fuseseră construiți 499 de km, dintr-un capăt al liniei, și 200 de km din celălalt. Portul exista doar pe hartă. În săptămânile de doliu de după moartea lui Stalin, întregul proiect, care costase 40 de miliarde de ruble și zeci de mii de vieți, a fost abandonat de-a binelea.[53]

La o scară mai mică, asemenea episoade se repetau zilnic, pe întregul teritoriu al Gulagului. Totuși, în ciuda vremii, a lipsei de experiență, a managementului necorespunzător, presiunea pusă pe umerii administratorilor nu a slăbit niciodată, și nici presiunea asupra deținuților. Șefii de lagăre erau supuși inspecțiilor interminabile și programelor de verificare și îndemnați în permanență să obțină rezultate mai bune. Deși fictive, acestea erau importante. Oricât de absurd le-ar fi părut deținuților, care știau perfect cât de prost se făcea munca, totul era de fapt un joc serios, fatal de serios. Un joc căruia mulți dintre ei nu i-au supraviețuit.

KVC: DEPARTAMENTUL CULTURAL-EDUCATIV

Dacă n-ar fi clar indicat faptul că provin din arhivele NKVD, un privitor oarecare ar putea crede, fără să-și dea seama, că fotografiile de la Bogoslovlag păstrate cu grijă într-un album din 1945 nu sunt deloc din lagăre. Imaginile înfățișează grădini cultivate cu grijă, flori, arbuști, o fântână și un foișor în care deținuții puteau să se așeze și să-și tragă sufletul. Intrarea în lagăr este marcată de o stea roșie și o lozincă: „Cu toată puterea noastră pentru puterea viitoare a Patriei!" Fotografiile deținuților care împodobesc un alt album, păstrat alături, sunt tot atât de greu de împăcat cu imaginea tradițională a unui deținut al Gulagului. Un om vesel ținând în brațe un dovleac; vaci care trag un plug, un comandant de lagăr culegând un măr cu zâmbetul pe buze. Fotografiile sunt însoțite de grafice. Unul arată planul de producție al lagărului, celălalt realizarea sa.[54]

Toate aceste fotografii de album, decupate, lipite și etichetate cu conștiinciozitatea unui elev care-și pregătește un proiect pentru școală, au fost făcute de aceeași instituție a Gulagului: *Kulturno-Vospitatelnaia Ceast*, Departamentul Cultural-Educativ, sau KVC, cum era de obicei numit de

deținuți. KVC, sau echivalentul acestuia, a luat naștere odată cu înființarea Gulagului. În 1924, la prima ediție, *SLON*, jurnalul închisorii Soloveți, tipărea un articol despre viitorul închisorilor în Rusia: „Politica muncii corecționale în Rusia este menită să-i reeduce pe deținuți, obișnuindu-i să participe la activități de producție organizate."[55]

În cea mai mare parte a timpului, scopul real al propagandei din lagăre era de fapt mărirea cifrelor de producție. Lucrurile au stat la fel chiar și pe durata lucrărilor la Canalul de la Marea Albă, când, după cum am văzut, propaganda „reeducării" atinsese apogeul, ajungând acum poate la cea mai sinceră expresie a sa. În acel moment, și cultul național al muncitorului de șoc se afla la apogeu. Artiștii lagărului realizau portrete ale celor mai buni muncitori din lagăr, iar actorii și muzicienii din lagăre dădeau concerte speciale în onoarea lor. Muncitorii de șoc erau chiar invitați la marile adunări la care se cântau cântece și se țineau cuvântări. O astfel de adunare, din 21 aprilie 1933, a fost urmată de două zile de „muncă asiduă": timp de 48 de ore, nici unul dintre cei 30 000 de muncitori de șoc nu și-a părăsit locul de muncă.[56]

Astfel de activități au fost abandonate fără prea multă ceremonie la sfârșitul anilor '30, când deținuții, devenind „dușmani ai poporului", nu mai puteau fi și „muncitori de șoc". Totuși, după ce Beria a preluat controlul lagărelor, în 1939, propaganda a revenit încetul cu încetul. Deși nu avea să mai existe niciodată un Canal de la Marea Albă (un proiect al Gulagului al cărui „succes" a fost trâmbițat în toată lumea), limbajul reeducării a fost reintrodus în lagăre. În anii 1940, fiecare lagăr avea cel puțin un instructor KVC, precum și o mică bibliotecă și un club KVC, unde se organizau spectacole de teatru și concerte, se țineau conferințe politice și aveau loc dezbateri. Thomas Sgovio își amintește un asemenea club: „Camera principală, de vreo 30 de locuri, avea pereții de lemn, vopsiți țipător. Erau și câteva mese, probabil destinate lecturii. Totuși, nu exista nici o carte, nici un ziar sau vreo revistă. Cum ar fi putut să existe? Ziarele valorau greutatea lor în aur. Le foloseam la fumat."[57]

Începând cu anii '30, principalii „clienți" ai KVC se presupunea că sunt deținuții de drept comun. Așa cum nu era foarte clar dacă deținuții politici aveau voie să dețină funcții de specialiști, tot așa nu era clar nici dacă merită ca cineva să-și piardă timpul cu reeducarea deținuților de drept comun. În 1940, directiva NKVD privitoare la activitățile cultural-educative ale lagărelor stabilea clar că deținuții care comiseseră delicte contrarevoluționare nu reprezentau obiectul potrivit al muncii de reeducare. În producțiile teatrale ale lagărului, li se dădea voie să folosească instrumente muzicale, dar li se interzicea să vorbească sau să cânte.[58]

Cum se întâmpla adesea, aceste ordine erau mai mult încălcate decât respectate. Şi (cum se întâmpla la fel de des) funcţia reală a KVC în viaţa lagărului diferea de cea pe care o gândiseră administratorii Gulagului de la Moscova. Dacă Moscova dorea ca KVC să-i facă pe deţinuţi să muncească mai mult, deţinuţii se foloseau de KVC în propriul interes: ca suport moral şi pentru supravieţuire.

Din ce reiese, instructorii însărcinaţi cu educaţia culturală ar fi încercat să promoveze valoarea muncii în interiorul lagărelor în acelaşi fel în care activiştii de partid încercau s-o facă dincolo de zidurile închisorii. În lagărele mai mari, KVC tipărea ziare de lagăr. Uneori, acestea erau ziare propriu-zise, conţinând relatări şi articole întregi despre realizările lagărului, precum şi „autocritică" – comentarii asupra neregulilor din lagăr, o caracteristică standard a presei sovietice. Cu excepţia unei perioade foarte scurte de la începutul anilor '30, aceste ziare s-au adresat în mare parte muncitorilor liberi şi administraţiei lagărului.[59]

Pentru deţinuţi mai existau „gazetele de perete", făcute nu pentru a fi distribuite (la urma urmei era criză de hârtie), ci pentru a fi expuse pe un panou special de anunţuri. Un deţinut a descris gazetele de perete ca pe „o caracteristică a modului de viaţă sovietic, nimeni nu le citea, dar ele apăreau regulat". Adeseori ele aveau „rubrici umoristice". „Ei îşi închipuiau, evident, că muncitorii morţi de foame vor citi materialul din aceste rubrici, iar apoi îi vor face de ruşine pe cei care chiuleau şi care refuzau să-şi plătească datoria faţă de Patrie prin muncă cinstită."[60]

Oricât de ridicole ar fi părut multor deţinuţi, administraţia centrală a Gulagului lua gazetele de perete foarte în serios. Gazetele, conform unei directive, trebuiau „să-i dea ca exemplu pe cei mai buni dintre muncitori, să-i popularizeze pe fruntaşi şi să-i condamne pe chiulangii". Nu erau permise fotografii cu Stalin: la urma urmei, erau cu toţii nişte infractori, şi nu „tovarăşi", excomunicaţi în continuare din viaţa sovietică, fiindu-le interzis chiar şi să-şi vadă conducătorul. Atmosfera secretoasă care a învăluit lagărele în 1937, adeseori absurdă, a persistat până în anii '40: gazetele de lagăr au fost interzise dincolo de porţile acestora.[61]

Pe lângă gazetele de perete, KVC mai rula şi filme. Gustav Herling a văzut un musical american, „plin de femei cu corsaje mulate, bărbaţi cu vesta strânsă pe corp şi cravată", precum şi un film de propagandă care se termina „cu triumful dreptăţii": „Nişte studenţi sfioşi dădeau piept pentru prima dată cu întrecerea socialistă în muncă şi, cu ochii înflăcăraţi, au ţinut un discurs în care ridicau în slăvi Statul în care munca fizică devenise cea mai înaltă onoare."[62]

În timpul proiecțiilor, unii deținuți de drept comun profitau de camerele întunecate în care erau proiectate filmele pentru a săvârși omoruri din răzbunare și asasinate. „Îmi amintesc, la sfârșitul unui astfel de spectacol, că am zărit trupul neînsuflețit al unui bărbat dus pe o targă", mi-a spus un deținut.[63]

KVC a mai organizat meciuri de fotbal, partide de șah, concerte și spectacole definite solemn „activități creatoare autodidacte". Un document de arhivă înșiră următorul repertoriu de cântece și dansuri al unui ansamblu NKVD, care făcea turnee în lagăre:

1. Balada lui Stalin
2. Meditația cazacă asupra lui Stalin
3. Cântecul lui Beria
4. Cântarea Patriei Mamă
5. Lupta pentru Patria Mamă
6. Totul pentru Patria Mamă
7. Cântecul luptătorilor NKVD
8. Cântecul cekiștilor
9. Cântecul postului de frontieră îndepărtat
10. Marșul grănicerilor.[64]

Se cântau și cântece mai ușoare, precum „Să fumăm" și „Cântecul Niprului", acesta din urmă cel puțin omagia un fluviu, și nu o instituție a poliției politice. Repertoriul teatral includea și câteva piese de Cehov. Totuși, majoritatea eforturilor artistice aveau ca scop, cel puțin teoretic, educarea deținuților, și nu divertismentul. Așa cum decreta un ordin venit de la Moscova în 1940, „fiecare spectacol trebuie să-i educe pe deținuți, deprinzându-i cu o mai mare conștiinciozitate în muncă".[65] Cum vom vedea, deținuții au învățat să folosească aceste spectacole și pentru a supraviețui.

Însă „activitățile creatoare autodidacte" nu erau singura problemă a Departamentului Cultural Educativ și nu erau nici singura posibilitate de a face munca mai ușoară. KVC mai răspundea de strângerea sugestiilor referitoare la îmbunătățirea și „raționalizarea" muncii deținuților, o sarcină tratată cu maximum de seriozitate. În raportul lui semestrial către Moscova, un lagăr din Nijne-Amursk pretinde, fără nuanță ironică, că a efectuat 302 raționalizări, dintre care 157 au fost aplicate, economisind astfel 812 332 de ruble.[66]

Isaak Filștinski notează și el, de această dată cu multă ironie, că unii deținuți au devenit adepții ideii de a întoarce această politică în avantajul lor. Unul dintre ei, fost șofer particular, pretindea că știe cum să construiască un mecanism care ar permite automobilelor să meargă cu oxigen. Incitați de perspectiva descoperii unei „raționalizări" cu adevărat importante,

administratorii lagărului i-au dat un laborator unde să dezvolte ideea. „Nu pot spune exact dacă l-au crezut sau nu. Ei pur şi simplu îndeplineau instrucţiunile Gulagului: în fiecare lagăr trebuiau să existe oameni care lucrau ca raţionalizatori sau ca inventatori... şi cine ştie, poate că Vdovin chiar va descoperi ceva, iar atunci ar fi primit Premiul Stalin!" Cacealmaua lui Vdovin a fost până la urmă demascată, în ziua când s-a întors din laboratorul său cu o construcţie uriaşă făcută din resturi metalice, a cărei utilitate n-a ştiut s-o explice.[67]

Ca şi în lumea de afară, lagărele continuau să organizeze „întreceri socialiste", întreceri de muncă în care deţinuţii concurau între ei, cea mai bună metodă de a creşte producţia. Se acordau de asemenea onoruri muncitorilor de şoc pentru presupusa lor capacitate de a-şi depăşi norma de trei sau de patru ori. În Capitolul 4 am descris primele campanii de acest gen, care au început în anii '30, dar care au continuat să se desfăşoare până în anii '40, cu un entuziasm vizibil redus şi cu o hiperbolizare vizibil mai absurdă. Deţinuţii care participau puteau primi nenumărate şi variate premii. Unii primeau porţii mai mari de mâncare şi condiţii de viaţă mai bune. Alţii primeau premii mai rare. De pildă, în 1942, o recompensă pentru performanţe deosebite putea include o *knijka otlicinika*, un carneţel acordat celor care erau ridicaţi la statutul de muncitori „excepţionali". Acesta conţinea un calendar mic, cu spaţii pentru trecerea procentului de normă îndeplinit zilnic; un spaţiu gol în care se scriau sugestiile de „raţionalizare"; o listă cu drepturile pe care le avea deţinătorul carneţelului (să ocupe locul cel mai bun din baracă, să primească cele mai bune haine, drept nelimitat la pachete etc.), precum şi un citat din Stalin: „Un muncitor harnic se simte cetăţean liber al ţării sale, un fel de activist social. Şi dacă munceşte mult şi dă societăţii ce-are mai bun, atunci devine un erou al muncii."[68]

Nimeni nu dădea prea multă importanţă acestui premiu. Antoni Ekart, un deţinut polonez, descrie şi el o asemenea campanie de întrecere în muncă:

> Se monta un Panou de Onoare unde se afişau rezultatele Întrecerilor Socialiste ale Muncitorilor, după ce erau anunţate. Uneori mai era afişat şi un portret realizat grosolan al celui mai de seamă muncitor „de şoc", cu detalii privind recordurile pe care le atinsese. Erau afişate cifre incredibile, indicând procente de îndeplinire a producţiei de până la 400%, sau chiar de 1 000% din norma obişnuită. Era vorba de săpatul pământului cu cazmaua. Chiar şi cel mai prost deţinut putea să-şi dea seama că a săpa de cinci până la zece ori mai mult decât limita normală era imposibil... [69]

Tot pe seama instructorilor KVC cădea în ultimă instanţă şi sarcina de a-i convinge pe „îndărătnici" că era în interesul lor să muncească, nu să

stea la carceră, încercând să supraviețuiască din rațiile mici. E limpede că nu mulți le luau în serios prelegerile: mai erau atâtea alte modalități de a-i convinge să lucreze. Însă erau câțiva care o făceau, spre marea încântare a șefilor Gulagului de la Moscova. De fapt, aceștia urmăreau cu mare interes această funcție și chiar organizau conferințe periodice ale instructorilor KVC, menite să abordeze întrebări de genul: „Care sunt motivele principale ale celor care refuză să muncească?" sau „Ce rezultate practice a avut renunțarea la ziua de odihnă a deținuților?".

Într-una dintre aceste ședințe, ținută în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, organizatorii au comparat observațiile primite. Cineva aducea la cunoștință că unii „chiulangii" nu pot lucra fiindcă sunt prea slabi pentru a trăi din cantitatea de hrană care le revenea. Totuși, pretindea el, chiar și cei morți de foame pot fi motivați: el i-ar fi spus unui chiulangiu că atitudinea lui este „precum un cuțit la gâtul fratelui tău, care e pe front". A fost suficient pentru a-l convinge pe acesta să uite de foame și să lucreze mai cu sârg. Un altul pretinde că după ce le-a arătat unor chiulangii imagini din „Leningradul în luptă", aceștia s-ar fi dus imediat la muncă. În plus, un altul spunea ca în lagărul lui cele mai bune brigăzi au voie să-și decoreze barăcile, iar cei mai buni muncitori au fost încurajați să planteze flori pe parcela personală. Pe stenograma acestei adunări, păstrată în arhive, era o remarcă adăugată lângă acest ultim comentariu: „*Haraşo!*", „Excelent!"[70]

Acest schimb de experiență era socotit atât de important, încât, în plin război, Departamentul Cultural-Educativ al Gulagului de la Moscova a făcut eforturi pentru a publica o broșură pe aceasta temă. Titlul – cu clare rezonanțe religioase – era *Întoarcerea la viață*. Autorul, un oarecare tovarăș Loghinov, descrie o serie de conversații pe care le-a purtat cu deținuții „chiulangii". Utilizând diferite strategii psihologice inteligente, el i-a convertit pe fiecare dintre ei la credința în valoarea unei munci susținute.

Povestirile sunt destul de previzibile. De exemplu, într-una dintre ele, Loghinov îi explică Ekaterinei S., soția intelectuală a unui bărbat condamnat la moarte în 1937 pentru „spionaj", că viața ei distrusă poate căpăta din nou sens în rândurile Partidului Comunist. Unui alt deținut, Samuel Goldstein, Loghinov îi povestește despre „teoriile rasiste" ale lui Hitler și-i explică ce ar fi însemnat pentru el „noua sa ordine europeană". Goldstein este atât de inspirat de către acest apel (sovietic) surprinzător la originile sale evreiești, încât dorește să plece imediat pe front. Loghinov îi spune că „astăzi, arma dumitale este munca" și îl convinge astfel să muncească cu mai multă dăruire. „Patria are nevoie de viața dumitale, la fel și dumneata", îi spune el unui alt deținut care, cu lacrimi în ochi, se întoarce la lucru la auzul acestor cuvinte.[71]

Evident, tovarăşul Loghinov era mândru de munca sa, căreia i s-a dedicat cu mare sârguinţă. Entuziasmul lui a fost real. Răsplata pe care-a primit-o pentru munca lui era şi ea reală: V.G. Nasedkin, pe atunci şef peste întregul sistem al Gulagului, a fost atât de încântat de eforturile lui, încât a dat ordin ca acel text să fie trimis în toate lagărele din sistem şi i-a acordat lui Loghinov o primă de 1 000 de ruble.

Nu este însă la fel de evident dacă Loghinov şi chiulangii lui chiar credeau în ceea ce făceau. De exemplu, nu ştim dacă Loghinov avea habar că mulţi dintre oamenii pe care „i-a readus la viaţă" nu erau vinovaţi de nimic. Nu ştim nici dacă oameni ca Ekaterina S. (dacă ea a existat cu adevărat) s-au reîntors într-adevăr la valorile sovietice sau dacă au realizat brusc că, dacă te prefăceai că te-ai reconvertit, primeai mâncare mai bună, un tratament mai uman şi o muncă mai uşoară. Cele două posibilităţi nici măcar nu se exclud reciproc. Pentru oamenii loviţi şi dezorientaţi după trecerea lor rapidă de la categoria cetăţenilor obişnuiţi la aceea de deţinuţi disprețuiţi, experienţa de „a vedea lumina" şi de a se alătura din nou societăţii sovietice poate să-i fi ajutat să-şi revină pe plan psihic după toate experienţele îndurate şi să-şi asigure condiţii mai bune, salvându-şi astfel viaţa.

De fapt, întrebarea „ei credeau în ceea ce făceau?" este chiar o mică parte a unei întrebări mai mari, care priveşte însăşi natura Uniunii Sovietice: credea vreunul dintre conducătorii ei în ceea ce făcea? Relaţia dintre propaganda sovietică şi realitatea sovietică devenea uneori ciudată: fabrica abia dacă funcţionează, nu găseşti nimic în magazine, oamenii în vârstă nu reuşesc să-şi încălzească apartamentele şi totuşi afară panourile din stradă proclamă „victoria socialismului" şi „realizările eroice ale patriei mamă".

Paradoxurile din interiorul lagărelor nu erau diferite de cele de afară. Realizând o istorie a oraşului industrial stalinist Magnitogorsk, Stephen Kotkin scoate în evidenţă faptul că în închisoarea Magnitogorsk, colonie de muncă corecţională, profilul deţinuţilor reeducaţi era realizat, în ziarul lagărului, „într-un limbaj ce semăna izbitor cu cel rostit de muncitorii împliniţi din afara coloniei: aceştia lucrau, învăţau, făceau sacrificii şi încercau să se autoperfecţioneze".[72]

Totuşi, în lagăre există un plus de stranietate. Dacă diferenţa de la cer la pământ dintre acest gen de propagandă şi realitatea din Uniunea Sovietică deja multora din lumea de afară le părea ridicolă, în lagăre absurditatea părea să atingă noi culmi. În Gulag, unde erau numiţi „duşmani" în mod constant, unde li se interzicea cu desăvârşire să se adreseze unul altuia cu apelativul „tovarăşe" şi unde le era interzis să-şi arunce privirea către un portret al lui Stalin, deţinuţii erau în schimb puşi să muncească pentru

gloria patriei socialiste (ceea ce se întâmpla de fapt şi cu cei liberi) şi să participe la „activităţi creatoare autodidacte", de parcă ar fi făcut-o doar de amorul artei. Absurditatea era evidentă pentru toată lumea. Într-un moment al şederii sale în lagăr, Anna Andreeva a devenit o „artistă" a lagărului, adică a fost efectiv folosită la pictarea acelor lozinci. Această slujbă, foarte uşoară după standardele lagărului, mai mult ca sigur că i-a salvat sănătatea, dacă nu chiar viaţa. Totuşi, întrebată ani mai târziu, ea susţine că nu reuşeşte să-şi amintească acele lozinci. Spune că presupunea că „şefii le concepeau. Ceva de genul «ne străduim din răsputeri să muncim», sau cam aşa ceva... le scriam foarte repede şi practic, foarte bine, dar am uitat cu desăvârşire tot ce am scris. Era un fel de mecanism de autoconservare".[73]

Leonid Trus, deţinut la începutul anilor 1950, era de asemenea frapat de nonsensul din lozincile lipite peste tot pe clădirile lagărului sau din cele transmise încontinuu în difuzoare:

> În lagăr exista o staţie de radioficare care transmitea regulat ştiri despre succesele noastre în muncă şi care îi critica pe cei care munceau prost. Aceste emisiuni erau foarte primitive, însă îmi aminteau de cele pe care le auzeam în libertate. Am ajuns la convingerea că nu erau deloc diferite, cu excepţia faptului că afară oamenii erau mai talentaţi, ştiau cum să spună poezia mai frumos. [...] Dar în general (în lagăr) era la fel ca afară – aceleaşi afişe, aceleaşi lozinci –, cu deosebirea că în lagăr formulările sunau mult mai absurd. De exemplu: „Ei şi-au luat angajamentul şi l-au dus la îndeplinire." Sau „Munca în URSS este o chestiune de onoare, cinste, curaj şi eroism" – cuvintele lui Stalin însuşi. Sau toate celelalte sloganе: „Vrem pace!" sau „Dorim pacea în lumea întreagă!"[74]

Străinii, care nu erau familiarizaţi cu prezenţa lozincilor şi a pancartelor, considerau munca „reeducatorilor" şi mai bizară. Antoni Ekart, cetăţean polonez, descrie o şedinţă tipică de îndoctrinare:

> Se folosea următoarea metodă: un membru KVC, agitator de profesie, care avea puterea de înţelegere a unui copil de şase ani, le vorbea deţinuţilor despre noblеţea de a-şi da toată silinţa în muncă. Le spunea că oamenii nobili sunt patrioţi, iar că toţi patrioţii iubesc Rusia sovietică, cea mai bună ţară din lume pentru cel ce munceşte, unde cetăţenii sovietici se simt mândri că aparţin unei asemenea ţări etc. etc. vreme de două ore întregi – toate astea în faţa unui public care era însuşi dovada absurdităţii şi a ipocriziei unui asemenea discurs. Însă vorbitorul nu părea deranjat de primirea rece şi şi-a continuat prelegerea. În final, a promis tuturor muncitorilor „de şoc" o simbrie mai bună, raţii mai consistente şi condiţii de viaţă mai confortabile. E uşor de imaginat ce efect a avut acest lucru asupra celor care îndurau un regim disciplinar bazat pe înfometare.[75]

Un deportat polonez a avut aceeaşi reacţie la un discurs cu caracter propagandistic la care a asistat într-un lagăr din Siberia.

> Lectorul a turuit ore în şir, încercând să dovedească că Dumnezeu nu există şi că nu este decât o invenţie burgheză. Noi ar fi trebuit să ne socotim norocoşi că ne aflăm în ţara sovietelor, cea mai bună ţară din lume. Acolo, în lagăr, ar fi trebuit să învăţăm cum să muncim şi cum să devenim în cele din urmă oameni decenţi. Din când în când încerca să ne mai instruiască. De pildă, ne informa că „pământul este rotund", fiind absolut convins că habar n-aveam de aşa ceva şi că eram cu totul ignoranţi în privinţa unor lucruri cum ar fi faptul că Creta este „peninsulară" sau că Roosevelt era un ministru străin. Ne împărtăşea astfel de adevăruri absolut convins de lipsa noastră de cunoştinţe, deoarece cum am fi putut noi oare, crescuţi într-un stat burghez, să fi beneficiat de avantajul fie şi al celei mai elementare educaţii... sublinia mereu cu satisfacţie ideea că nu putem nici măcar să visăm la redobândirea libertăţii, căci Polonia nu se va mai ridica vreodată...

Din nefericire pentru sărmanul propagandist, continuă polonezul, toată strădania lui era zadarnică: „Cu cât vorbea mai mult despre asta, cu atât mai mult ne revoltam în sinea noastră şi ni se întărea speranţa. Pe chipurile tuturor se putea citi îndârjirea."[76]

Un alt polonez, Gustav Herling, descrie activităţile culturale ale lagărului ca pe „vestigii ale reglementărilor elaborate la Moscova pe vremea când lagărele chiar se voiau nişte instituţii corecţionale, educative. Lui Gogol i-ar fi plăcut această supunere oarbă în faţa unor plăsmuiri oficiale, în ciuda condiţiilor reale din lagăre – era ca şi cum ai educat nişte «suflete moarte»".[77]

Asemenea aprecieri nu sunt singulare: le regăsim în majoritatea memoriilor, dintre care multe fie că uită să menţioneze KVC, fie îl iau în derâdere. Din acest motiv, este greu de apreciat importanţa propagandei pentru administraţia centrală atunci când scrii despre rolul ei. Pe de-o parte, poate, ai putea considera de cuviinţă (şi mulţi o şi fac) că propaganda din lagăre, ca întreaga propagandă sovietică de altfel, n-a fost decât o păcăleală, că nimeni nu credea în ea, că era produsă de administraţia lagărului pur şi simplu pentru a-i prosti pe deţinuţi într-o manieră mai degrabă infantilă şi fătişă.

Pe de altă parte, dacă toată propaganda, afişele şi şedinţele de îndoctrinare politică erau doar o farsă şi dacă într-adevăr nimeni nu credea o iotă, atunci de ce se iroseau atât de mult timp şi bani cu toate astea? Numai în arhivele administraţiei Gulagului există sute şi mii de documente ce atestă activitatea intensă a Departamentului Cultural-Educativ. În primul trimestru al anului 1943, spre exemplu, telegramele circulau frenetic, în plin război, de la Moscova către lagăre şi din lagăre către Moscova, şi asta

pentru că administrația lagărelor se dădea peste cap să facă rost de instrumente muzicale pentru deținuți. Între timp a avut loc o întrecere între lagăre pe tema „Marele Război pentru Apărarea Patriei dus de poporul sovietic împotriva ocupanților fasciști germani". Au participat 50 de deținuți pictori și opt deținuți sculptori. În aceste vremuri de criză de forță de muncă la scară națională, organele centrale recomandau de asemenea ca fiecare lagăr să aibă un bibliotecar, un tehnician care să proiecteze filme de propagandă și un *kulturorganizator*, un deținut asistent al instructorului cultural, care să-l sprijine în „lupta" pentru curățenie, în vederea ridicării nivelului cultural al deținuților, pentru a organiza activitatea artistică și pentru a-i ajuta pe aceștia „să înțeleagă corect problemele politicii contemporane".[78]

De asemenea, instructorii culturali din lagăre întocmeau rapoarte de activitate semestriale sau trimestriale, în care adeseori își expuneau pe larg realizările. De exemplu, instructorul KVC de la Vosturallag, la vremea respectivă un lagăr de 13 000 de deținuți, a trimis un asemenea raport în 1943. Raportul de 21 de pagini începe prin a recunoaște faptul că în prima jumătate a anului 1943, planul industrial al lagărului „nu a fost îndeplinit". În cea de-a doua jumătate a anului însă, s-au înregistrat progrese. Departamentul Cultural-Educativ a ajutat la „mobilizarea deținuților în realizarea și chiar depășirea planului de producție stabilit de tovarășul Stalin", la „redobândirea sănătății printre deținuți", „la pregătirile pentru iarnă" și la „eliminarea neajunsurilor în munca cultural-educativă".[79] Responsabilul KVC al lagărului continua prin a enumera metodele folosite. El precizează cu mândrie că în cea de-a doua jumătate a anului s-au ținut 762 de cuvântări politice, la care au asistat 70 000 de deținuți (cel mai probabil au existat deținuți care au asistat la cel puțin o ședință). În același timp, KVC a organizat 444 de ședințe de educație politică, la care au asistat 82 400 de deținuți, au fost tipărite 5 046 de „gazete de perete", citite de 350 000 de deținuți; au avut loc 232 de concerte și piese de teatru, s-au vizionat 69 de filme, s-au organizat 38 de brigăzi artistice. Una dintre acestea a și compus un cântec, reprodus cu mândrie în raport:

Brigada noastră este prietenoasă,
Ne cheamă datoria,
Șantierul ne așteaptă,
Frontul are nevoie de munca noastră.[80]

Putem încerca să oferim explicații pentru toate aceste eforturi. Poate că, în cadrul birocrației Gulagului, Departamentul Cultural-Educativ avea funcția unui perfect țap ispășitor: dacă nu era îndeplinit planul, vina cădea nu

pe proasta planificare sau pe subnutriție, nu pe metodele de muncă aberante sau pe lipsa pâslarilor, ci pe propaganda insuficientă. Poate că de vină era birocrația rigidă a sistemului: din moment ce de la centru se decretase că propaganda trebuie să existe, fiecare încerca să îndeplinească ordinul fără să mai pună la îndoială absurditatea sa. Sau poate conducerea de la Moscova era ruptă de realitatea din lagăre, încât chiar credea că 444 de ședințe de educație politică și 762 de discursuri pe teme politice i-ar putea face pe niște oameni, bărbați și femei, morți de foame să muncească mai mult – deși pare puțin probabil, având în vedere rapoartele de inspecție efectuate în lagăre.

Sau poate că nu exista vreo explicație pertinentă. Vladimir Bukovski, disidentul sovietic ajuns mai târziu el însuși deținut, a ridicat din umeri când i-am pus și lui această întrebare. Acesta este paradoxul care face Gulagul unic, mi-a spus el. „În lagăr se aștepta de la noi nu numai să muncim ca sclavii, ci să mai și cântăm și să zâmbim în timp ce munceam. Ei nu căutau doar să ne oprime: voiau să le fim și recunoscători pentru asta."[81]

CAPITOLUL 12

Pedeapsă şi răsplată

Celui care n-a fost acolo îi va veni şi lui rândul.
Cel care a fost acolo nu va uita niciodată.

Proverb sovietic despre închisori[1]

ŞIZO: CARCERA

Sunt foarte puţine lagărele de concentrare sovietice care au rămas intacte până în ziua de azi, chiar şi sub form ruinelor. Totuşi, este un fapt curios că s-a păstrat tocmai un număr de *ştrafniie izolihateri* – „celulele de izolare", sau (ca să folosim acronimul inevitabil) ŞIZO. N-a mai rămas nimic din *lagpunktul* nr. 7 Uhtpecilag, cu excepţia corpului de clădire care adăpostea carcerele, în prezent atelierul unui mecanic auto armean. Acesta a lăsat intacte ferestrele cu gratii, în speranţa că „Soljeniţîn îmi va cumpăra clădirea". N-a mai rămas nimic din ferma-*lagpunkt* de la Aijerom, Lokcimlag, cu excepţia, din nou, a corpului de clădire în care se găseau carcerele, transformat acum într-o locuinţă ce adăposteşte mai multe familii. Una dintre femeile în vârstă care locuieşte acolo se minunează de trăinicia unei uşi. Mai are şi azi „gaura lui Iuda" (vizeta) prin care, pe vremuri, gardienii îi supravegheau pe deţinuţi sau prin care le împingeau raţiile de pâine.

Durabilitatea clădirilor care adăpostesc carcerele dovedeşte soliditatea construcţiei lor. Fiind adesea singurul corp de clădire din cărămidă din cadrul lagărului, restul fiind construite din lemn, izolatorul era *zona* din interiorul *zonei*. Dincolo de zidurile lui domnea *rejim*-ul din interiorul *rejim*-ului. „O clădire mohorâtă de piatră", aşa descrie un deţinut izolatorul, „cu porţi exterioare, porţi interioare, cu puncte de pază şi posturi de pază de jur-împrejur".[2]

În anii '40, Moscova dăduse deja instrucţiuni detaliate atât în privinţa felului în care trebuiau construite izolatoarele, cât şi a regulamentelor care trebuiau să guverneze viaţa celor condamnaţi să trăiască închişi acolo.

Fiecare *lagpunkt*, sau complex de *lagpunkte*, în cazul celor mai mici, avea un bloc de carcere, în mod normal chiar în afara *zonei* sau, dacă acesta era în interiorul ei, „înconjurat de o zonă impenetrabilă", la oarecare distanţă de celelalte clădiri ale lagărului. După părerea unui deţinut, această strictețe poate nu era necesară, din moment ce mulţi deţinuţi încercau să evite carcerele *lagpunktului* „mergând la distanţă de ele, fără să privească măcar în direcţia acelui zid de piatră cenuşiu, străpuns de deschizături din care părea că emană un hău întunecat şi rece".[3]

Fiecare complex de lagăre dispunea de un asemenea corp central care adăpostea carcerele în apropierea clădirii administrative, cum era la Magadan, la Vorkuta sau la Norilsk. Deseori, corpul central era de fapt o închisoare foarte mare care, conform prevederilor din regulament, „trebuia construită într-un loc cât mai îndepărtat de regiunile populate şi de reţelele de transport, trebuia să fie bine păzită şi să asigure o izolare strictă. Gardienii trebuiau aleşi dintre oamenii cei mai de încredere, trebuiau să fie disciplinaţi şi trăgători experimentaţi, selectaţi dintre muncitorii liberi". Aceste închisori centrale aveau deopotrivă celule comune şi celule individuale. Cele din urmă se aflau într-o clădire specială, separată, şi erau rezervate „elementelor deosebit de nocive". Deţinuţii izolaţi nu erau scoşi la lucru. În plus, li se interzicea orice fel de mişcare, tutunul, hârtia şi chibriturile. Toate astea se adăugau restricţiilor „obişnuite" aplicate celor care erau ţinuţi în celule colective: le erau interzise scrisorile, pachetele, vizitele din partea familiei.[4]

Din câte se pare, existenţa carcerelor contrazicea principiile economice generale pe care se baza Gulagul. Întreţinerea unor clădiri speciale şi a unor gărzi suplimentare era costisitoare. Să nu-i trimiţi la muncă pe deţinuţi era o risipă. Totuşi, din punctul de vedere al administratorilor, carcerele nu erau o formă de tortură suplimentară, ci mai curând o parte integrantă a efortului de a-i face pe deţinuţi să muncească mai cu sârg. Pe lângă porţiile de mâncare reduse, regimul de pedeapsă era menit să-i înspăimânte pe *otkazsiki* (cei care refuzau să muncească) şi să-i pedepsească şi pe cei găsiţi vinovaţi de comiterea unui delict în interiorul lagărului, precum un omor sau o tentativă de evadare.

Întrucât aceste două feluri de delicte erau în general comise de tipuri diferite de deţinuţi, în unele lagăre carcerele presupuneau o atmosferă ieşită din comun. Pe de-o parte, erau pline de hoţi profesionişti, care erau mai în măsură să ucidă sau să evadeze. Cu toate acestea, o nouă categorie de deţinuţi au început şi ei cu timpul să umple carcerele: deţinuţii religioşi, precum şi *monaşki*, „călugăriţele", care refuzau şi ele din principiu să lucreze pentru Satana sovietică. Aino Kuusinen, de exemplu, se afla într-un *lagpunkt* la

Potma, unde comandantul construise o baracă specială pentru a pedepsi un grup de femei foarte credincioase, care „refuzau să participe la muncile agrare şi-şi petreceau timpul rugându-se cu voce tare şi cântând imnuri". Femeile nu primeau de mâncare în acelaşi timp cu ceilalţi deţinuţi, ci primeau raţiile reduse chiar în baraca lor. De două ori pe zi erau escortate la closet de gardieni înarmaţi: „Din când în când comandantul intra în sectorul lor cu o cravaşă şi baraca răsuna de ţipete de durere: femeile erau de obicei dezbrăcate înainte de a fi bătute, însă cruzimea nu le convingea să renunţe la obiceiurile lor, la rugăciuni şi la post." Până la urmă au fost mutate de acolo. Kuusinen bănuia că au fost împuşcate.[5]

Tot felul de „îndărătnici" cronici ajungeau la rândul lor la carceră. De fapt, însăşi existenţa carcerelor le dădea deţinuţilor posibilitatea de a alege. Ei puteau fie să muncească, fie să petreacă câteva zile la carceră, cu porţii de mâncare mai mici, suferind de frig şi disconfort, însă fără să se epuizeze muncind în pădure. Lev Razgon povesteşte despre contele Tyszkiewicz, un aristocrat polonez care, aflându-se într-un lagăr din Siberia, unde se lucra la tăierea copacilor, a estimat că nu va supravieţui cu raţiile care i se repartizau şi pur şi simplu a refuzat să muncească. El a socotit că în felul acesta îşi va păstra puterile, chiar dacă primea numai raţia de pedeapsă:

> În fiecare dimineaţă înainte ca deţinuţii să fie scoşi din lagăr la muncă şi înainte ca *zekii* să se alinieze în curte, doi gardieni îl scoteau pe Tyszkiewicz de la carceră. Avea capul ras, faţa acoperită de o barbă cenuşie, umblând cu picioarele înfăşate în obiele şi într-un palton vechi şi zdrenţuit. Ofiţerul de pază al lagărului îşi începea exerciţiul educativ zilnic: „Ei, ia să vedem, băi, c... de conte ce eşti, o să munceşti în m... m..., sau nu?"
> „Nu domnule, nu pot munci", răspundea contele cu hotărâre în glas.
> „Aha, deci nu poţi, f... pe m... !" Ofiţerul îi spunea cu voce tare contelui ce gândea despre el şi despre rudele lui apropiate şi îndepărtate, şi ce-o să-i facă pe viitor. Spectacolul zilnic era o sursă de satisfacţie generală pentru ceilalţi deţinuţi din lagăr.[6]

Dar deşi Razgon povesteşte scena cu umor, asemenea strategii presupuneau un mare risc, deoarece regimul de pedeapsă nu era făcut să fie agreabil. Oficial, raţia de pedeapsă pentru deţinuţii care nu-şi îndeplineau norma consta în 300 de grame de „pâine neagră de secară", 5 grame de făină, 25 de grame de hrişcă sau macaroane, 27 de grame de carne, 170 de grame de cartofi. Deşi acestea sunt raţii mici, cei care erau băgaţi la carceră primeau chiar şi mai puţin: 300 de grame de „pâine neagră de secară" pe zi, cu apă fierbinte, şi „hrană caldă lichidă" (supă) o dată la trei zile.[7]

Pentru majoritatea deţinuţilor, cel mai mare neajuns al regimului de pedeapsă consta nu în dificultatea lui fizică (clădirea izolată, hrana

insuficientă), ci în chinurile care se adăugau în funcţie de imaginaţia pe care o avea conducerea locală a lagărului. Priciul obişnuit putea fi înlocuit, de pildă, cu o simplă bancă. Sau pâinea era făcută din grâu nemăcinat. „Hrana caldă lichidă" putea fi de fapt foarte străvezie. Janusz Bardach a fost dus într-o carceră a cărei podea era acoperită de apă şi ai cărei pereţi erau umezi şi mucegăiţi:

> Izmenele şi maioul deja se udaseră, iar eu tremuram din toate încheieturile. Gâtul şi umerii îmi înţepeniseră, rămânând paralizate. Lemnul mucegăit începuse să putrezească, în special spre marginile băncii... banca era atât de îngustă, încât nu puteam dormi întins pe spate, iar când mă întindeam pe-o parte picioarele îmi atârnau pe-afară, aşa că trebuia să mi le ţin strânse tot timpul. Era greu să mă hotărăsc pe care parte să mă întind – pe-o parte, faţa mi se lipea de zidul murdar, dacă stăteam invers, mă udam pe spinare.[8]

Umezeala era un lucru comun, ca şi frigul. Deşi regulamentul prevedea că temperatura în carcere nu trebuia să coboare sub 15 grade, nimeni nu-şi bătea capul cu încălzirea. Gustav Herling îşi aminteşte că, în izolator, „în ferestrele din celulele mici nu era nici sticlă şi nici măcar o bucată de scândură, astfel încât înăuntru nu era niciodată mai cald ca afară". El descrie şi alte modalităţi în care celulele erau gândite special pentru a fi inconfortabile.

> Celula mea era aşa de joasă, încât puteam să ating plafonul cu mâna... era imposibil să stai pe priciul de sus fără să te loveşti cu spatele de tavan, iar pe cel de jos puteai să stai doar dacă te strecurai ca un scafandru, cu capul înainte, şi ieşeai apoi târându-te pe lemn ca un înotător pe uscat. Între colţul priciului şi găleata de lângă uşă era mai puţin de-o jumătate de metru.[9]

Conducerea lagărului putea să decidă şi dacă îi dă voie deţinutului să stea în celulă îmbrăcat (multora nu li se dădea voie decât în izmene) şi dacă să-l trimită sau nu la muncă. Dacă deţinutul nu lucra, atunci era ţinut toată ziua închis, în frig, izolat. Dacă lucra, atunci îi era foarte, foarte foame. Nadeja Ulianovskaia a fost trecută pe raţie de pedeapsă timp de o lună, apoi trimisă înapoi la muncă. „Simţeam tot timpul nevoia să mănânc", scrie ea, „începusem să vorbesc numai despre mâncare".[10] Din cauza schimbărilor în regimul de pedeapsă, uneori neprevăzute, deţinuţilor le era groază să fie trimişi la izolare. „Deţinuţii plângeau ca nişte copii, jurând că se vor purta cum trebuie, numai să fie scoşi de-acolo", scrie Herling.[11]

În complexele de lagăre mai mari se practicau diferite forme de tortură: existau nu doar celule individuale de pedeapsă , ci şi barăci corecţionale, şi chiar întregi *lagpunkte* destinate acestui scop. În 1933, Dimitlag, lagărul care a construit Canalul Volga-Moscova, a introdus un *„lagpunkt* de regim

strict" pentru „cei care refuză să muncească, pentru evadați, hoți, și așa mai departe". Pentru a asigura securitatea, șefii lagărelor au dat dispoziție ca noul *lagpunkt* să fie înconjurat de două rânduri de sârmă ghimpată, în loc de unul singur; o escortă specială îi ducea pe deținuți la muncă; iar anumiți deținuți trebuiau să efectueze munci fizice în locuri de unde era imposibil să evadezi.[12]

Cam în aceeași perioadă, Dalstroi a construit un *lagpunkt* de pedeapsă care a devenit, la sfârșitul anilor '30, unul dintre cele mai celebre lagăre ale Gulagului: Serpantinnaia – Serpantinka – situat pe dealurile îndepărtate la nord de Magadan. Așezat în așa fel încât să primească puțină lumină naturală, mai friguros și mai întunecos decât restul lagărelor de sub vale (care erau și ele întunecoase și reci în cea mai mare parte a anului), lagărul de pedeapsă al Dalstroiului era mult mai puternic fortificat decât alte *lagpunkte*, servind și ca loc de execuție în anii 1937–1938. Simpla rostire a numelui său era menită să-i îngrozească pe deținuți, care socoteau trimiterea la Serpantinka drept o condamnare la moarte.[13] Unul dintre puținii supraviețuitori de la Serpantinka, descriind barăcile, spunea despre ele că erau „în așa hal de aglomerate, încât în timp ce unii deținuți stăteau așezați pe podea, ceilalți stăteau în picioare, apoi se schimbau. Dimineața, ușa se deschidea și erau strigați pe nume zece-doisprezece deținuți. Nu răspundea nimeni. Primii oameni care le ieșeau în cale erau târâți afară și împușcați."[14]

De fapt, se știu foarte puține despre Serpantinka, în mare măsură fiindcă puțini oameni au scăpat de acolo cu viață ca s-o poată descrie. Se știu și mai puține despre *lagpunktele* de pedeapsă, construite în interiorul altor lagăre, cum ar fi Iskitim, *lagpunktul* de pedeapsă al complexului de lagăre Siblag, care a fost construit în jurul unei cariere de calcar. Aici deținuții lucrau fără mașini și fără unelte, scoțând piatra cu mâinile. Mulți dintre ei au murit mai devreme sau mai târziu din cauza prafului, care le-a provocat lungi suferințe, mai ales respiratorii.[15] Pentru scurt timp a fost închisă acolo și Anna Larina, tânăra soție a lui Buharin. Cei mai mulți dintre deținuții de la Iskitim, precum și cei care au murit acolo, sunt și în ziua de astăzi necunoscuți.[16]

Asta nu înseamnă că au fost dați uitării. Suferința deținuților de aici a aprins în așa măsură imaginația localnicilor din Iskitim, încât, după câteva zeci de ani, apariția unui izvor de apă pe un deal, chiar lângă fostul lagăr, a fost primită ca o minune. Deoarece șanțul de lângă izvor era, conform legendei locale, locul în care se desfășurau execuțiile în masă, localnicii sunt de părere ca apa sfântă a fost voința lui Dumnezeu de a le aminti de cei care au murit. Într-o zi liniștită și geroasă de sfârșit de iarnă siberiană,

când pământul este încă acoperit de un strat de zăpadă de un metru, am contemplat grupurile de credincioşi ce urcau dealul spre izvor pentru a-şi umple cănile de plastic şi sticlele cu apa curată, sorbind-o cu evlavie, şi, din când în când, privind cu smerenie spre şantul de dedesubt.

POCITOVÎI IAŞCIK: CUTIA POŞTALĂ

ŞIZO era pedeapsa supremă a sistemului penal. Însă Gulagul acorda şi recompense deţinuţilor săi: aşadar, după faptă şi răsplată. Astfel, pe lângă mâncare, locul de dormit şi locul de muncă, lagărul le controla şi legăturile cu lumea din afară. An de an, administratorii Gulagului de la Moscova trimiteau instrucţiuni, stabilind numărul de scrisori, pachete şi banii pe care-i puteau primi deţinuţii, precum şi care anume rude puteau să-i viziteze şi când.

Ca şi instrucţiunile referitoare la carceră, şi regulamentele care stabileau detaliile contactelor cu exteriorul au variat de-a lungul timpului. Sau mai exact ar fi să spunem că acestea au fost din ce în ce mai restricţionate. De pildă, instrucţiunile care stabileau regimul deţinuţilor pe anul 1930 pur şi simplu prevedeau că deţinuţii aveau voie să scrie şi să primească un număr nelimitat de scrisori şi pachete. Vizitele din partea rudelor erau de asemenea permise, nu existau restricţii speciale, deşi numărul lor – neprecizat în instrucţiuni – depindea de buna purtare a deţinutului.[17]

Totuşi, până în 1939, instrucţiunile au sporit în detalii. Ele stabileau în mod clar că doar deţinuţii care-şi îndepliniseră norma aveau voie să-şi vadă rudele, şi asta numai o dată la şase luni. Cei care îşi depăşeau norma îi puteau vedea o dată pe lună. Şi dreptul la pachet a fost limitat: deţinuţilor li se dădea voie să primească doar un pachet pe lună, iar cei condamnaţi pentru delicte contrarevoluţionare puteau primi un pachet doar o dată la trei luni.[18]

Indubitabil, în 1939 a fost pus la punct un vast regulament privind regimul corespondenţei. Unii deţinuţi politici puteau primi scrisori o dată pe lună, alţii numai o dată la trei luni. Cenzorii lagărelor le mai interziceau categoric să scrie despre anumite subiecte: ei nu puteau menţiona numărul de deţinuţi din lagărul lor, nu aveau voie să discute detalii despre regimul din lagăr, să dea numele gardienilor lagărului sau să precizeze ce fel de muncă se efectua în lagăr. Scrisorile care conţineau detalii de acest gen erau nu numai confiscate de cenzorii lagărelor, dar erau şi păstrate cu grijă în dosarul deţinutului, probabil pentru a fi folosite ulterior drept dovadă de „spionaj".[19]

Toate aceste reglementări erau schimbate încontinuu, modificate şi adaptate împrejurărilor. De exemplu, în timpul războiului, toate limitările privind numărul pachetelor cu hrană au fost suspendate: autorităţile lagărului păreau să spere pur şi simplu că rudele ar putea contribui la hrănirea deţinuţilor, o sarcină pe care NKVD-ul o considera la vremea respectivă extrem de dificilă. Pe de altă parte, la încheierea războiului, deţinuţii din lagărele disciplinare pentru infractori violenţi, precum şi cei din lagărele speciale pentru deţinuţi politici şi-au văzut din nou reducându-se, într-o măsură şi mai mare, posibilitatea contactelor cu exteriorul. Aveau dreptul să trimită doar patru scrisori pe an şi să primească scrisori numai de la rudele apropiate, adică părinţi, fraţi, soţii şi copii.[20]

Tocmai din cauză că reglementările erau atât de variate şi de complicate şi se schimbau foarte des, legăturile cu lumea de afară erau (din nou) la latitudinea comandanţilor lagărului. Evident că scrisorile şi pachetele nu ajungeau niciodată la deţinuţii din carcere, din barăcile de pedeapsă sau din *lagpunktele* de pedeapsă. Nici la deţinuţii neagreaţi de autorităţile lagărului nu ajungea vreun pachet, indiferent de motiv. În plus existau lagăre care erau pur şi simplu prea izolate pentru a primi corespondenţă.[21] Existau alte lagăre într-atât de dezorganizate, încât nu-şi mai bătea capul să distribuie corespondenţa. Un inspector NKVD revoltat scria despre un lagăr că „pachetele, scrisorile şi sumele de bani nu sunt distribuite deţinuţilor, ci mai degrabă zăceau cu miile prin depozite sau în avanposturi".[22] În multe lagăre, scrisorile ajungeau cu întârzieri de luni întregi, dacă ajungeau. Mulţi deţinuţi aflau abia după ani şi ani câte pachete şi scrisori pierduseră. Nimeni nu ştia exact dacă fuseseră furate sau se rătăciseră. În schimb, deţinuţii cărora li se interzisese cu strictеţe să primească scrisori le primeau oricum, în ciuda eforturilor considerabile ale administratorilor lagărului.[23]

Pe de altă parte, unii cenzori nu numai că-şi făceau datoria distribuind scrisorile, dar mai lăsau să treacă unele mesaje şi fără să le deschidă. Dmitri Bîstroletov îşi aminteşte o „tânără *komsomolka*" (adică membră a organizaţiei tineretului comunist) care le dădea deţinuţilor scrisorile nedeschise şi necenzurate: „Îşi risca nu numai slujba, ci şi libertatea: pentru asta ar fi primit o condamnare de până la zece ani."[24]

Existau desigur modalităţi de a evita atât cenzura, cât şi restricţia referitoare la numărul de scrisori. Anna Rozina a primit la un moment dat o scrisoare din partea soţului ei care fusese strecurată în aluatul unei prăjituri: când a ajuns s-o citească, el fusese deja executat. Ea a mai observat scrisori cusute în căptuşeala hainelor deţinuţilor care erau eliberaţi din lagăr sau scrisori strecurate în afară sub talpa încălţărilor.[25] Având un regim de lagăr

lejer, Barbara Armonas a reuşit să trimită scrisori prin intermediul deţinuţilor care lucrau nepăziţi în afara *zonei*.[26]

Generalul Gorbatov mai povesteşte şi cum a trimis o scrisoare fără a fi cenzurată, dintr-un tren cu deţinuţi, folosindu-se de o metodă pomenită de mulţi alţii. Mai întâi a cumpărat un ciot de creion de la unul dintre deţinuţii de drept comun:

> I-am dat deţinutului tutunul, i-am luat din mână creionul şi, cum trenul o pornise din nou, am scris o scrisoare pe-o foiţă de ţigară, numerotând fiecare filă. Apoi am făcut un plic din săculeţul de *mahorka* şi l-am lipit cu pâine înmuiată. Ca să n-o ia vântul şi să aterizeze în tufişurile înşirate de-a lungul căii ferate, am legat o coajă de pâine cu nişte fire de aţă deşirate din prosop. Între plic şi coajă am strecurat o hârtie de-o rublă şi patru foi de ţigară, fiecare cu mesajul: cel care găseşte acest plic este rugat să-l timbreze şi să-l pună la poştă. Am strecurat scrisoare pe fereastra vagonului nostru tocmai când urma să trecem printr-o gară mare şi i-am dat drumul...[27]

Nu după mult timp, soţia lui a primit scrisoarea.

Unele restricţii legate de scrisori nu erau menţionate în instrucţiuni. De exemplu, puteau foarte bine să-ţi dea voie să scrii scrisori, însă nu era întotdeauna la fel de uşor să găseşti ceva de scris sau ceva pe care să scrii, îşi aminteşte Bîstroletov: „În lagăr, hârtia era un obiect de mare valoare, fiindcă deţinuţii aveau mare nevoie de ea, însă era imposibil de găsit. Ce sens mai avea strigarea «Azi e zi de poştă! Aduceţi scrisorile!» dacă n-aveai cu ce să scrii, dacă nu erau decât câţiva norocoşi care scriau, în timp ce restul zăceau mohorâţi pe prici?"[28]

Un deţinut îşi aminteşte că şi-a dat pâinea la schimb pe două file smulse din *Problemele leninismului*, operă a lui Stalin. A scris o scrisoare familiei printre rândurile tipărite.[29] Chiar şi administratorii din *lagpunktele* mai mici trebuiau să se gândească la soluţii originale. În Kedrovîi Şor, un contabil din lagăr folosea hârtie de tapet uzată pentru documentele oficiale.[30]

Regulamentele privind pachetele erau şi mai complexe: instrucţiunile trimise fiecărui comandant de lagăr stipulau clar că deţinuţii trebuiau să-şi deschidă toate pachetele numai în prezenţa gardianului, care putea să confişte orice articol interzis.[31] De fapt, primirea unui pachet era adesea însoţită de o întreagă ceremonie. Mai întâi, deţinutul era înştiinţat de norocul care-i picase din cer. Apoi, gardienii îl duceau la magazie, unde erau păstrate bunurile deţinutului, ţinute sub lacăt. După ce deschidea pachetul, gardienii tăiau sau rupeau fiecare obiect, fiecare ceapă, fiecare cârnat, ca să se asigure că nu conţine mesaje secrete sau cumva arme ori bani. După ce totul era inspectat, deţinutului i se dădea pe urmă voie să ia câte ceva din pachet. Restul rămânea în magazie, până când deţinutului i se permitea

să revină. Celor care se aflau în acel moment la SHIZO (carceră) sau care căzuseră în dizgrație le era, desigur, interzis accesul la alimentele trimise de acasă.

Existau și alte variante ale acestui sistem. Un deținut s-a prins rapid că, dacă își lasă pachetele în magazie, o parte din acestea vor dispărea repede, subtilizate de către gardieni. Astfel, a găsit o modalitate de a-și agăța de curea un borcan cu unt, ascunzându-l în pantaloni: „Încălzit de căldura trupului meu, untul era întotdeauna lichid." Seara își ungea pâinea cu unt.[32] Într-un *lagpunkt* unde nu exista magazie de nici un fel, Dmitri Bîstroletov a fost nevoit să fie și mai inventiv:

> Pe atunci lucram în tundră, la construirea unei fabrici, și locuiam într-o baracă de muncitori în care era imposibil să lași ceva sau din care să iei ceva cu tine la locul de muncă. Soldații care stăteau de pază la intrarea-n lagăr confiscau tot ce găseau și mâncau ei, iar orice lăsai în baracă putea fi furat și mâncat de *dnevalni* (deținutul însărcinat cu întreținerea și paza barăcii). Totul trebuia mâncat pe loc. Am scos un cui din priciul barăcii, am făcut două găuri într-o cutie de lapte condensat și am început să sug din ea pe sub pătură. Însă eram atât de obosit, încât am adormit, iar lichidul prețios s-a risipit pe salteaua de paie murdară.[33]

Se mai iscau și discuții etice sofisticate pe tema pachetelor, din moment ce nu toată lumea le primea. Trebuiau sau nu împărțite cu alții? Dacă da, era mai bine să le împarți doar cu prietenii sau cu potențialii protectori? Poate că în închisoare era posibil să organizezi „comitete ale săracilor", însă în lagăre era imposibil. Câțiva împărțeau cu toată lumea, din bunătate sau din dorința de a cultiva bunăvoința. Alții împărțeau numai în micul lor cerc de prieteni. Iar uneori, cum își amintește unul dintre deținuți, „se întâmpla ca unul să-și mănânce biscuiții noaptea, fiindcă era neplăcut să-i mănânci de față cu ceilalți".[34]

În timpul celor mai grei ani ai războiului, în cele mai dure lagăre din nord, primirea unui pachet putea face diferența dintre viață și moarte. Un memorialist, actorul Gheorghi Jenov, pretinde pur și simplu că a fost salvat de două pachete. Mama lui i le-a trimis de la Leningrad în 1940, primindu-le trei ani mai târziu, „în momentul cel mai critic, când, înfometat și rămas fără nici o speranță, mă stingeam încet din cauza scorbutului... "

La vremea respectivă, Jenov lucra în baia unui *lagpunkt* de la Kolîma, fiind prea slab ca să muncească în pădure. Auzind că a primit cele două pachete, pe moment nu i-a venit să creadă. Apoi, convins că totul era adevărat, i-a cerut adjunctului șefului de baie să parcurgă pe jos cei 10 kilometri până la sediul central al administrației lagărului, unde se afla magazia. S-a întors după două ore și jumătate: „Abia dacă făcusem un

kilometru." Apoi, văzând câţiva administratori ai lagărului într-o sanie, „mi-a trecut prin minte ceva grozav: ce-ar fi să le cer să mă ia cu ei?" Aceştia au fost de acord, iar ce-a urmat a fost „ca un vis". Jenov s-a urcat în sanie, a parcurs cei 10 kilometri, s-a dat jos din sanie cu greu, ajutat de şefii NKVD, a intrat în magazie, a cerut pachetele lui vechi de trei ani şi le-a deschis:

> Tot ce fusese pus în cutie, zahăr, cârnaţi, slănină, dulciuri, ceapă, usturoi, prăjituri, biscuiţi, ţigări, ciocolată, împreună cu hârtia în care fusese fiecare lucru ambalat, de-a lungul celor trei ani care se scurseseră şi în care pachetele mă urmaseră de la o adresă la alta, se amestecase ca într-o maşină de spălat, transformându-se până la urmă într-o masă compactă, ce degaja un miros dulceag de putrezeală, mucegai, tutun şi aromă de bomboane...
>
> M-am aşezat la masă, am tăiat cu cuţitul o bucată din acest amestec şi, de faţă cu toată lumea, aproape fără să mestec, am înfulecat totul în grabă, fără să disting vreun gust sau vreun miros, temându-mă, într-un cuvânt, să nu mă întrerupă cineva şi să mi-l ia...[35]

DOM SVIDANII: CASA ÎNTÂLNIRILOR

Totuşi nu pachetele sau scrisorile produceau deţinuţilor cea mai mare emoţie sau cea mai mare agonie... Mult mai tulburătoare era o întâlnire efectivă a deţinutului cu rudele sale, de obicei cu soţia sau cu mama. Numai deţinuţilor care-şi îndeplineau norma şi care respectau totodată cu strictеţe regulile le erau îngăduite asemenea întâlniri. Ele sunt descrise în documentele oficiale, fără ocolişuri, drept o recompensă pentru „munca de calitate, conştiincioasă şi susţinută".[36] Iar promisiunea unei vizite din partea unei rude era, la urma urmei, o motivaţie extrem de puternică pentru un comportament bun.

Desigur, nu toţi deţinuţii erau în măsură să primească vizitatori. În primul rând, familiile trebuiau să fie foarte curajoase psihic pentru a păstra legătura cu apropiatul lor, „duşman al poporului". Călătoria spre Kolîma, Vorkuta, Norilsk sau Kazahstan, chiar şi în calitate de cetăţean liber, cerea la rândul ei curaj fizic. Vizitatorul nu era nevoit doar să îndure o lungă călătorie cu trenul către un oraş îndepărtat şi primitiv, ci, pe deasupra, odată ajuns aici, mai avea de mers mult pe jos sau în bena unui camion, zdruncinat zdravăn, până să ajungă la *lagpunkt*. Apoi, vizitatorul putea foarte bine să aştepte câteva zile sau mai mult, milogindu-se în faţa comandanţilor aroganţi pentru permisiunea de a-şi vedea ruda închisă, permisiune care putea la fel de bine să

nu le fie acordată, fără vreun motiv anume. După aceea, aveau de înfruntat din nou o lungă călătorie spre casă, pe acelaşi drum monoton.

Lăsând deoparte greutăţile fizice ale călătoriei, efortul psihologic pe care îl presupuneau aceste întrevederi trebuie să fi fost la fel de greu de îndurat. Femeile venite să-şi vadă soţii, scrie Herling, „puteau simţi suferinţa fără margini a deţinutului, fără să o înţeleagă în întregime şi fără să fie în vreun fel în stare să o uşureze; anii lungi de despărţire stinseseră o mare parte din sentimentele pentru soţii lor... lagărul, distanţa şi gratiile ce le despărţeau de deţinuţi îşi aruncau totuşi umbra ameninţătoare şi asupra lor. Nu erau deţinute, însă erau înrudite cu aceşti duşmani ai poporului... "[37]

Soţiile nu erau singurele care erau încercate de aceste sentimente amestecate. Un deţinut povesteşte cum o femeie îşi adusese fiica de doi ani să-şi vadă tatăl. La sosire, ea i-a spus fetei „du-te şi sărută-l pe tata". Fetiţa a alergat la gardian şi l-a sărutat pe gât.[38] Fiica savantului sovietic Serghei Korolev, expert în rachete, încă îşi aminteşte că a fost luată să-şi vadă tatăl care se afla într-o *şaraşka*. I se spusese că tatăl era plecat să lupte în cadrul forţelor aeriene. Când a intrat în închisoare, a fost surprinsă de dimensiunile mici ale curţii închisorii. Şi-a întrebat mama unde este pista de aterizare a lui tati.[39]

În închisori (ca şi în unele lagăre), asemenea întâlniri erau invariabil scurte şi de obicei aveau loc în prezenţa unui gardian, o regulă care provoca şi ea multă suferinţă. „Voiam să vorbesc, să tot vorbesc, să spun tot ce s-a întâmplat anul acela", îşi aminteşte un deţinut despre singura întrevedere cu mama lui la care a avut dreptul. Nu numai că-i era greu să-şi găsească cuvintele, dar „când unul dintre noi începea în sfârşit să vorbească, să povestească ceva, gardianul, atent, îl întrerupea: «Nu-i voie!»"[40]

Şi mai tragică este întâmplarea relatată de Bîstroletov, căruia i-au fost aprobate mai multe întâlniri cu soţia lui în 1941 – toate de faţă cu gardianul. Ea venise de la Moscova pentru a-şi lua rămas-bun: după arestarea lui se îmbolnăvise de tuberculoză şi era pe moarte. Spunându-i un ultim cuvânt de rămas-bun, ea l-a atins cu mâna pe gât, ceea ce nu era permis în regulament. Vizitatorilor le era interzis contactul fizic cu deţinuţii. Gardianul i-a dat brutal braţul la o parte, iar ea a căzut pe podea, scuipând sânge. Bîstroletov scrie ca „şi-a pierdut minţile" şi a început să-l lovească pe gardian, umplându-l de sânge. A scăpat de la o pedeapsă cumplită graţie războiului, care a izbucnit în aceeaşi zi: în haosul care a urmat, atacul lui împotriva gardianului a fost dat uitării. Nu şi-a mai văzut niciodată soţia după aceea.[41]

Gardienii nu erau însă întotdeauna de faţă. De fapt, în *lagpunktele* mai mari, în lagărele mai mari, deţinuţilor li se permiteau uneori vizite de mai

multe zile, fără prezența gardienilor. În anii '40, aceste vizite se desfăşurau într-o aşa-zisă „casă a întâlnirilor", *Dom Svidanii*, o clădire special construită în acest scop într-un colț al lagărului:

> Clădirea în sine, văzută dinspre drumul ce ducea din sat spre lagăr, îți lăsa o impresie plăcută. Era construită din buşteni de pin necioplițI, cu golurile umplute cu câlți, şi era acoperită cu țiglă de bună calitate... În fața uşii din afara zonei, pe care intrau doar vizitatorii, erau câteva trepte din lemn solid; la ferestre atârnau perdele din bumbac, iar pe pervazul ferestrelor erau ghivece lungi cu flori. Fiecare cameră era mobilată cu două paturi frumos aranjate, cu o masă mare, două canapele, un lavoar şi un ulcior, un dulap de haine şi o sobă de metal; era chiar şi un abajur peste becul electric. Ce şi-ar fi putut dori mai mult un deținut care a dormit ani de-a rândul pe un prici la comun, într-o baracă murdară, dacă nu această burgheză locuință-model în miniatură?[42]

Şi totuşi, cei care aşteptaseră cu nerăbdare acest „vis al libertății" se simțeau adesea mai rău ca înainte, atunci când întâlnirea se termina rău, ceea ce se şi întâmpla foarte des. Temându-se că vor rămâne în spatele sârmei ghimpate pentru tot restul vieții, unii deținuți îşi întâmpinau rudele spunându-le să nu mai revină vreodată. „Uită de locul ăsta", i-a spus un deținut fratelui său, care călătorise mai multe zile în frig, doar ca să-l vadă 20 de minute, „este mult mai important pentru mine să ştiu că tu vei fi bine".[43] După cum îşi aminteşte şi Herling, întâlnirile bărbaților cu soțiile lor după ani şi ani îi găseau adeseori cuprinşi de anxietate sexuală:

> Anii de muncă grea şi de înfometare le afectaseră virilitatea şi acum, înaintea unei întâlniri intime cu o femeie de care se înstrăinaseră aproape de tot, ei se simțeau nu doar foarte emoționați, ci şi neputincioşi, mânioşi şi disperați. Am auzit de mai multe ori după vizită bărbați lăudându-se cu performanțele lor, însă de obicei aceste chestiuni erau un prilej de umilință şi erau tratate cu tăcerea cuvenită de către toți deținuții... [44]

Soțiile care veneau în vizită aveau şi ele necazuri de împărtăşit. De obicei, avuseseră mult de suferit de pe urma încarcerării bărbaților lor. Nu-şi mai puteau găsi de lucru, nu se mai puteau înscrie la studii şi adeseori trebuiau să ascundă vecinilor curioşi faptul că sunt măritate. Unele veneau pentru a-şi anunța intenția de a divorța. În *Primul cerc*, Soljenițîn reproduce, cu o simpatie surprinzătoare, o astfel de conversație, bazată pe una reală, avută chiar cu soția sa, Natașa. În carte, soția deținutului Nerjin, Nadia, este pe punctul de a-şi pierde slujba, locul într-un cămin studențesc, precum şi posibilitatea de a-şi termina lucrarea de diplomă, toate fiindcă soțul ei este deținut. Ştia că divorțul este singura ei cale „de a mai avea o şansă la viață":

Nadia își plecă ochii. „Voiam să-ți spun... numai dacă promiți să nu pui la inimă, da? Odată tu insistai asupra acestei probleme... ziceai c-ar trebui să divorțăm", spuse ea, foarte încet...
Da, odată, demult, el insistase. Însă acum era șocat. Abia acum observă că ea nu mai avea pe deget verigheta, pe care o purtase întotdeauna.
„Da, sigur", aprobă el, cu un aer foarte hotărât.
„Atunci nu te-ai împotrivi... dacă... eu... o să trebuiască... să fac asta?" Cu greu își ridică privirea spre el. Ochii îi erau foarte mari. Scânteia din pupilele ei gri tremura de rugămintea de o ierta și de a înțelege... „Totul va fi... așa, de formă..." adăugă ea, cu vocea strangulată de durere.[45]

E mai bine de fapt să nu ai parte de nici o vizită decât să ai aparte de una ca asta. Izrail Mazus, arestat în anii '50, istorisește povestea unui deținut care făcuse greșeala să-i anunțe pe tovarășii lui de detenție că îi venise soția. Așa că a trecut prin toate etapele obligatorii prin care trebuie să treacă un deținut care urma să întâlnească un vizitator: s-a dus la baie, la bărbier, la magazie ca să facă rost de haine curate, în timp ce colegii îi făceau fără încetare cu ochiul, îl înghionteau și-l tachinau în legătură cu scârțâiturile patului din casa întâlnirilor[46], pentru ca, până la urmă, să nu fie nici măcar lăsat singur în cameră cu soția lui. Ce fel de „fărâmă de libertate" mai era și asta?

Legătura cu lumea de afară era întotdeauna complicată. Din cauza așteptării, a dorințelor, a anticipării. Herling mai scrie că

> indiferent care era cauza dezamăgirii lor, fie că libertatea, redobândită măcar pentru trei zile, nu se ridicase la înălțimea așteptărilor lor idealizante, fie că era prea scurtă, fie că, dispărând dintr-odată ca un vis întrerupt, lăsa în urmă doar un gol proaspăt în care nu mai avea nimic de așteptat, după vizite deținuții erau mereu tăcuți și nervoși, ca să nu mai vorbim de cei ale căror vizite se transformaseră în tragica formalitate a despărțirii și a divorțului. Krestinski a încercat de două ori să se spânzure după o întâlnire cu soția lui, care îi ceruse divorțul și acordul de a-i plasa pe cei doi copii ai lor într-o creșă municipală.

Herling, care, ca polonez și străin, „nu s-a așteptat să vină cineva vreodată să-l viziteze" în casa întâlnirilor, a înțeles totuși semnificația acestui loc mai bine decât mulți scriitori sovietici: „Am ajuns la concluzia că dacă speranța reprezintă poate singurul rost ce ne-a mai rămas în viață, câteodată realizarea ei poate fi un chin insuportabil."[47]

CAPITOLUL 13

Gardienii

Către cekişti

O mare şi de răspundere sarcină
A pus pe umerii voştri Ilici,
Chipul unui cekist este brăzdat de griji
Pe care nimeni altcineva nu le poate înţelege.

Pe chipul unui cekist se citeşte vitejia,
El e gata de luptă, chiar astăzi,
Pentru binele tuturor, pentru traiul lor bun,
El se ridică în apărarea clasei muncitoare.

Mulţi, mulţi au căzut în luptă,
Au apărut multe morminte ale fraţilor noştri.
Dar rămân încă mulţi
Luptători cinstiţi şi puternici.

Tremuraţi, tremuraţi, voi, duşmani!
Curând, foarte curând va veni sfârşitul vostru!
Iar tu, cekistule, fii mereu în gardă,
Şi în luptă vei conduce mulţimea!

Poem de Mihail Pancenko, inspector în sistemul penitenciar sovietic, păstrat în acelaşi dosar personal care a fost folosit la excluderea sa din partid şi din NKVD[1]

Oricât de straniu ar părea, nu toate regulile din lagăr erau scrise de către comandanţi. Existau şi reguli nescrise, legate de posibilităţile de a obţine grade, de a căpăta privilegii, de a trăi un pic mai bine decât ceilalţi, la fel cum exista şi o ierarhie neoficială. Cei care stăpâneau aceste legi nescrise şi învăţau cum să urce în ierarhie îşi făceau viaţa mult mai uşoară.

În vârful ierarhiei lagărului se aflau comandanții, supraveghetorii, paznicii, temnicerii și gardienii. Am scris intenționat „în vârful", în loc de „deasupra" sau „în afara" ierarhiei, deoarece administratorii și gardienii nu reprezentau o categorie separată în Gulag, diferită și distinctă de cea a deținuților. Spre deosebire de gardienii SS din lagărele de concentrare germane, ei nu erau considerați absolut superiori deținuților, de-o rasă superioară, căci adesea erau de aceeași etnie. De exemplu, după cel de-al Doilea Război Mondial, sute de mii de deținuți din lagăre erau ucraineni. În aceeași perioadă exista și un număr considerabil de gardieni ucraineni.[2]

De fapt, nici gardienii și nici deținuții nu aparțineau unor sfere sociale total diferite. Unii gardieni și administratori făceau tranzacții la negru cu deținuții. Unii beau cot la cot cu deținuții. Mulți „trăiau în concubinaj" cu deținuții, acesta fiind eufemismul folosit în lagăr pentru a desemna relațiile sexuale.[3] Și mai important, mulți erau ei înșiși foști deținuți. La începutul anilor '30 era considerat absolut normal ca deținuții cu comportare bună „să fie promovați" la statutul de gardieni, iar unii dintre ei chiar ajungeau și mai bine.[4] Cariera lui Naftali Frenkel a reprezentatat poate cea mai mare schimbare, dar au mai existat și alte exemple.

Cariera lui Iakov Kuperman a fost mai puțin cunoscută și apreciată decât cea a lui Frenkel, de pildă, însă mai tipică. Kuperman, care mai târziu și-a donat memoriile nepublicate Societății Memorial din Moscova, a fost arestat în 1930, dându-i-se o condamnare de zece ani. Și-a ispășit sentința la Kem, închisoarea de tranzit de la Solovețki, iar apoi s-a dus să lucreze în departamentul de planificare al Canalului de la Marea Albă. În 1933, cazul lui a fost reexaminat și statutul lui s-a schimbat de la deținut la exilat. Într-un final a fost eliberat și a primit o slujbă la calea ferată Baikal–Amur, BAMlag, o experiență de care și-a adus mereu aminte „cu satisfacție" până la sfârșitul vieții.[5] Decizia lui a fost una neobișnuită. În 1938, mai mult de jumătate din administratori și aproape jumătate dintre gardienii din Belbatlag, lagărul care se ocupa de Canalul de la Marea Albă, erau foști sau actuali deținuți.[6]

Statutul individual putea însă fi pierdut tot așa cum era câștigat. Cum pentru un deținut nu era mare lucru să devină temnicer, nici pentru un temnicer nu era greu să ajungă deținut. Printre miile de NKVD-iști arestați în anii epurărilor din 1937–1938 se numărau și administratori ai Gulagului și comandanți de lagăre. În anii care au urmat, cel mai bine văzuți gardieni și angajați ai Gulagului erau cu regularitate arestați de către colegii lor bănuitori. În *lagpunktele* izolate, bârfa și calomnia erau în floare: existau dosare întregi în arhivele Gulagului, pline de denunțuri și contradenunțuri,

scrisori furibunde despre deficiențele din lagăr, lipsa sprijinului de la centru, condițiile proaste de muncă și, în consecință, cereri de arestare a vinovaților sau a indezirabililor.[7]

Paznicii și administratorii erau foarte des arestați pentru dezertare, beție, furt, pierderea armelor din dotare sau chiar pentru maltratarea deținuților.[8] Registrul lagărului de tranzit de la Vanino, de pildă, conține relatări despre V.N. Sadovnikov, un paznic care a omorât o infirmieră din lagăr, în timp ce încerca să-și omoare propria soție; despre I.M. Soboleev, care a furat 300 de ruble de la un grup de deținuți și apoi s-a dus la băut, pierzându-și carnetul de partid; sau despre V.D. Suvorov, care a organizat o beție colectivă și s-a luat la bătaie cu un grup de ofițeri, ca și despre mulți alții, care „beau până când nu mai știau de ei" sau care erau prea beți pentru a-și mai ocupa postul.[9]

Dosarul penal al lui Gheorghi Malenkov, unul dintre acoliții lui Stalin, conține o relatare despre cazul a doi administratori de lagăr care, în timpul unei beții de proporții între colegi, au ucis două persoane, una din ele fiind o doctoriță, mamă a doi copii mici.[10] Viața în lagărele mai izolate era atât de plictisitoare, spune un administrator într-o scrisoare adresată Moscovei, încât lipsa distracției „îi împinge pe mulți băieți să dezerteze, să încalce regulamentul, să bea, să joace cărți, toate acestea atrăgând regulat condamnări penale".[11]

Era posibil, sau mai degrabă era ceva obișnuit, ca unii deținuți să efectueze circuitul complet: ofițerii NKVD să devină deținuți, să ajungă apoi temniceri, pentru ca apoi să facă din nou carieră în administrația lagărului. Desigur, mulți foști deținuți au scris despre rapiditatea cu care ofițerii NKVD căzuți în dizgrație se puneau pe picioare în lagăr, continuând astfel să ocupe poziții de reală putere. În memoriile sale, Lev Razgon povestește o întrevedere cu un anume Korabelnikov, un angajat NKVD de rang inferior, pe care l-a întâlnit în timpul călătoriei de la Moscova. Korabelnikov i-a spus lui Razgon că fusese arestat fiindcă „am bârfit-o de față cu prietenul meu cel mai bun pe soția unuia dintre șefi... am luat cinci ani ca element antisocial periculos — iar acum sunt printre deținuții din acest transport". Însă nu era chiar la fel ca ceilalți. După câteva luni, Razgon l-a întâlnit din nou. De data aceasta, era îmbrăcat într-o uniformă de lagăr curată și bine croită. Se învârtise de o slujbă „mai bună": administrarea lagărului de pedeapsă de la Ustvimlag.[12]

Povestea lui Razgon reflectă o realitate consemnată în arhive. Foarte mulți ofițeri din Gulag aveau într-adevăr dosare penale. De fapt, se pare că, în cadrul NKVD, administrația Gulagului funcționa efectiv ca destinație

de exil, ca o ultimă soluție pentru membrii poliției politice căzuți în dizgrație.[13] Odată trimiși în regiunile mai îndepărtate ale imperiului Gulag, ofițerilor li se permitea foarte rar să revină în oricare dintre departamentele NKVD-ului, cu atât mai puțin la Moscova. Ca indiciu al statutului lor diferit, angajații Gulagului purtau uniforme diferite, fiind de asemenea incluși într-un sistem de însemne și grade ușor modificat.[14]

La conferințele de partid, ofițerii Gulagului se plângeau de statutul lor inferior. „Gulagul este văzut ca o administrație căreia i se poate cere orice, fără să primești nimic în schimb", se plângea un ofițer. „Acest fel de-a gândi exagerat de modest, cum că noi am fi mai răi decât toți ceilalți, este greșit și permite existența inechității privind salariile, locuințele, și așa mai departe."[15] Mai târziu, în 1946, când NKVD a fost din nou divizat și redenumit, Gulagul a trecut sub controlul Ministerului Afacerilor Interne (MVD), în vreme ce majoritatea funcțiilor mai tentante din NKVD, în special serviciile de informații și contrainformații, au fost mutate la mult mai prestigiosul Minister al Securității Statului (MGB, mai târziu KGB). MVD, care a administrat sistemul penitenciar până la destrămarea Uniunii Sovietice, a rămas un organ administrativ de importanță redusă.[16]

În realitate, comandanții de lagăre avuseseră un statut relativ neînsemnat de la bun început. Într-o scrisoare expediată clandestin din Soloveți la începutul anilor '20, un deținut scria că administrația lagărului era alcătuită în întregime din cekiști căzuți în dizgrație care „fuseseră condamnați pentru speculă, abuzuri, viol sau alte infracțiuni prevăzute în codul penal obișnuit".[17] În anii '30 și '40 Gulagul devenise destinația finală a funcționarilor NKVD a căror biografie nu îndeplinea condițiile cerute: cei care nu aveau origini îndeajuns de proletare sau care erau de naționalitate poloneză, evreiască sau baltică, ceea ce-i transforma în suspecți într-o epocă în care mai ales grupurile etnice erau oprimate:

> Nouă ne revin „rămășițele" de la celelalte secții: ne trimit oameni pe principiul „puteți lua tot ce nu ne trebuie". Crema adunăturii pe care ne-o trimit sunt bețivii incurabili: de îndată ce exagerează cineva cu beția, este expediat în Gulag... Din punctul de vedere al aparatului NKVD, când cineva comite un delict, cea mai mare pedeapsă ce i se poate da este să fie trimis la muncă într-un lagăr.[18]

În 1939, un alt funcționar al Gulagului îi descrie pe gardieni ca „oameni nu de mâna a doua, ci de-a patra, chiar drojdia".[19] În 1945, Vasili Cernîșev, la vremea respectivă șeful Gulagului, a trimis o circulară tuturor comandanților de lagăre și șefilor regionali ai NKVD, exprimându-și oroarea față de proasta pregătire a gardienilor, printre care el constatase un procent ridicat de „sinucideri, dezertări, pierderi și furturi de arme, beții și alte acte

imorale", precum şi „încălcări frecvente ale legilor revoluţionare".[20] Chiar şi până în 1952, când s-a descoperit corupţia la cel mai înalt nivel al poliţiei secrete, prima reacţie a lui Stalin a fost „exilarea" unuia dintre principalii vinovaţi, care a devenit imediat adjunctul comandantului din lagărul de la Bajenovski din munţii Ural.[21]

Chiar şi arhivele Gulagului atestă impresia unui deţinut, exprimată cu delicateţe, conform căreia atât gardienii, cât şi administratorii erau „adeseori oameni foarte limitaţi".[22] De exemplu, dintre cei 11 oameni care deţineau în anii '30 şi '60 titlul de „comandant al Gulagului" (ceea ce înseamnă administrator al întregului sistem de lagăre), numai cinci avuseseră parte de o pregătire mai însemnată, în vreme ce trei nu merseseră niciodată cu studiile mai departe de şcoala generală. Cei care au beneficiat de această titulatură nu au deţinut-o mult timp: după o perioadă de treizeci de ani, numai doi oameni, şi anume Matvei Berman şi Viktor Nasedkin, au deţinut-o pentru mai mult de cinci ani. Izrail Pliner a rezistat numai un an (1937–1938), în timp ce Gleb Filaretov numai trei luni (între 1938 şi 1939).[23]

Pe de altă parte, în ceea ce priveşte baza ierarhiei NKVD, fişierele personale ale funcţionarilor serviciului penitenciar din anii '40 arată că până şi cei mai buni temniceri, membri de partid sau candidaţi de partid, proveneau aproape în întregime din mediul rural, unde primiseră o educaţie elementară. Câţiva abia dacă absolviseră cinci ani de şcoală, iar unii absolviseră doar trei.[24] Începând cu aprilie 1945, aproape trei sferturi din administratorii Gulagului nu primiseră altă instrucţie în afara şcolii primare. Un procent aproape dublu faţă de restul NKVD.[25]

Paznicii Gulagului – *voenizirovannaia ohrana,* cunoscuţi de obicei (datorită maniei sovietice pentru acronime) sub numele de VOKhR — erau chiar şi mai puţin şcoliţi. Aceştia erau gardienii care patrulau în jurul perimetrului lagărului, care duceau deţinuţii la muncă pe jos, care asigurau paza trenurilor care-i ducea pe deţinuţi către est, având de cele mai multe ori doar o idee vagă despre motivul pentru care făceau acest lucru.

Potrivit unui raport de la Kargopollag, „gardienii nu cunosc numele membrilor Biroului Politic sau al conducătorilor de partid".[26] Un alt document enumeră o serie de incidente implicând gardieni care folosiseră armele într-un mod necorespunzător. Unul dintre aceştia a rănit trei deţinuţi „fiindcă nu ştia cum funcţionează arma din dotare". Altul, „aflat la post în stare de ebrietate, l-a rănit pe cetăţeanul Timofeev".[27]

Comandanţii de divizii se plâng în cadrul şedinţelor că „gardienii nu ştiu cum să-şi ungă, să-şi cureţe şi să-şi întreţină armele... o gardiancă stătea în post cu ţeava puştii astupată cu o cârpă... Unii gardieni iau armele altor gardieni care şi-au terminat tura, lăsându-le pe-ale lor acasă, fiindcă sunt

prea leneşi să le cureţe de fiecare dată".[28] Între Moscova şi lagăre circulau în permanenţă, în ambele sensuri, scrisori în care li se cerea comandanţilor să dedice mai mult timp „muncii cultural-educative" printre gardieni.[29]

Însă nici „rămăşiţele" şi „beţivii incurabili" din celelalte departamente ale NKVD nu reuşeau să satisfacă cererile de forţă de muncă ale Gulagului. Cele mai multe instituţii sovietice sufereau de lipsă cronică de personal, iar Gulagul avea mult de suferit în urma acestei deficienţe. Nici chiar NKVD-ul nu putea face rost de destui funcţionari delincvenţi pentru a acoperi o creştere de 18 ori mai mare a angajaţilor între 1930 şi 1939, şi pentru necesarul de 150 000 de oameni ce trebuiau angajaţi între 1939 şi 1941, sau pentru enorma expansiune postbelică. În 1947, cu 157 000 de oameni lucrând chiar în brigăzile de gardieni, Gulagul a calculat că are un deficit de 40 000 de gardieni.[30]

Până când sistemul a fost în cele din urmă abandonat, dilema nu a încetat să dea dureri de cap administratorilor Gulagului. Cu excepţia funcţiilor mai înalte, munca în lagăr nu era socotită nici atractivă, nici respectabilă, şi era greu să garantezi că vei beneficia de condiţii de viaţă confortabile, în special în lagărele mai mici şi mai izolate din nordul îndepărtat. Criza generală de alimente făcea ca gardienii şi administratorii să primească alimentele pe cartelă, în cantităţi distribuite în funcţie de gradul fiecăruia.[31] Întors dintr-un tur de inspecţie în lagărele din nord, în regiunea Vorkuta, un inspector al Gulagului se plângea de condiţiile proaste de trai ale paznicilor, care lucrau între 14 şi 16 ore pe zi în „condiţiile climatice dure specifice nordului", care nu aveau întotdeauna îmbrăcămintea şi încălţămintea corespunzătoare şi care trăiau în barăci murdare. Unii sufereau de scorbut, pelagră şi alte maladii provocate de lipsa vitaminelor, exact ca şi deţinuţii.[32] Un altul scria că în Kargopollag, 26 de membri ai VOKhR primiseră condamnări penale, mulţi dintre ei fiindcă au adormit în post. Vara, lucrau 13 ore pe zi, iar când nu erau la muncă nu aveau acces la nici un fel de distracţie. Cei care aveau familii trăiau în condiţii neînchipuit de grele, fiindcă adeseori nu aveau apartamente şi erau obligaţi să stea în barăci.[33]

Celor care doreau să plece nu le era chiar atât de uşor, chiar şi la cel mai înalt nivel. Arhivele NKVD conţin o plângere făcută de procurorul de la Norilsk, în care acesta cerea insistent să fie mutat cu locul de muncă din „zona arctică", pe motivul stării proaste de sănătate şi a muncii suplimentare: „Dacă nu este posibil să fiu mutat pe un post de procuror într-un alt lagăr de muncă corecţională, atunci aş vrea să fiu repartizat pe un post teritorial, sau scos cu totul din procuratură." În răspunsul la cerere i s-a oferit transferul la Krasnoiarsk, pe care l-a refuzat, fiindcă aici condiţiile erau aproape aceleaşi (Krasnoiarsk se afla la sud de Norilsk, tot în Siberia de Nord).[34]

După moartea lui Stalin, foştii funcţionari ai lagărelor şi-au apărat adesea vechile mijloace de subzistenţă de atunci descriind dificultăţile şi duritatea muncii lor. Când am întâlnit-o pe Olga Vasilieva, o fostă inspectoare din departamentul construcţiilor de drumuri din Gulag, aceasta mi-a oferit un regal de relatări despre viaţa grea a unui angajat al lagărelor. În timpul conversaţiei noastre (care a avut loc în apartamentul ei din Moscova, neobişnuit de spaţios, primit în semn de recunoştinţă de la partid), Vasilieva mi-a spus că într-una dintre vizitele făcute într-un lagăr îndepărtat a fost invitată să doarmă în casa unui comandant de lagăr, în patul fiului său. Noaptea i s-a făcut cald şi avea mâncărimi. Gândindu-se că poate s-a îmbolnăvit, a aprins lumina. „Pătura gri, cazonă, era vie, colcăind de păduchi. Nu numai deţinuţii aveau păduchi, şefii aveau şi ei păduchi." De fiecare dată când se întorcea acasă dintr-o inspecţie, trebuia să se dezbrace complet înainte de-a intra pe uşă, pentru a nu infesta locuinţa cu paraziţi.

Cum a spus Vasilieva, munca unui comandant de lagăr era extrem de dificilă: „Nu era de glumit, răspundeai de sute şi mii de deţinuţi, existau recidivişti şi ucigaşi, condamnaţi pentru delicte serioase, de la care nu te puteai aştepta la nimic bun. Asta înseamnă că trebuia să fii mereu cu ochii-n patru." Deşi forţaţi să lucreze cât mai eficient cu putinţă, comandanţii se aflau în situaţia de a rezolva şi tot felul de alte probleme:

> Şeful proiectului, care era totodată şi şeful lagărului, îşi petrecea cel puţin 60% din timp nu pe şantier, luând hotărâri inginereşti şi rezolvând problemele de construcţie, ci ocupându-se de lagăr. Ba era cineva bolnav, ba izbucnise o epidemie, ba se întâmplase vreun accident, ceea ce însemna că cineva trebuia dus la spital, cineva avea nevoie de o maşină sau de o căruţă cu cal.

Vasilieva mai spune că „şefii" nu mâncau mai bine nici măcar la Moscova, mai ales în timpul războiului. La cantina de la sediul central al Gulagului se mânca varză, supă şi caşă. „Nu-mi amintesc să fi văzut vreodată carne." În timpul lui Stalin, funcţionarii Gulagului de la Moscova lucrau de la ora nouă dimineaţa până la ora două sau trei noaptea, în fiecare zi. Vasilieva îşi vedea copilul numai duminica. Totuşi, după moartea lui Stalin, lucrurile s-au mai îmbunătăţit. S.N. Kruglov, aflat atunci la conducerea NKVD, a dat un ordin, asigurându-le angajaţilor obişnuiţi din administraţia centrală a NKVD o pauză de o oră, iar ofiţerilor NKVD o pauză de două ore. În 1963, Vasilieva şi soţul ei au primit şi un apartament foarte mare în centrul Moscovei, în care încă mai locuia când am întâlnit-o în 1998.[35]

Totuşi, pe vremea lui Stalin, munca era mai puţin răsplătită, lăsând administraţia centrală a lagărului să găsească diferite modalităţi de a rezolva

problema esențială a caracterului respingător al acestei ocupații. În 1930, când sistemul încă era perceput ca o componentă a dezvoltării economice din acea epocă, OGPU ducea campanii interne de promovare, cerându-le entuziaștilor să lucreze în ceea ce erau pe-atunci noile lagăre din nordul îndepărtat:

> Entuziasmul și energia cekiștilor au creat și consolidat lagărele de la Soloveți, jucând un rol pozitiv și decisiv în dezvoltarea industrială și culturală a regiunilor extrem-nordice europene ale țării noastre. Lagărele noi precum Soloveți trebuie să joace un rol reformator în economia și cultura regiunilor izolate. Pentru această responsabilitate... avem nevoie în special de cekiști încercați, dispuși să muncească din greu...

Printre altele, voluntarilor li se oferea un salariu cu până la 50% mai mare, două luni de concediu vara și o dată la trei ani un bonus constând în salariul pe trei luni și trei luni de vacanță. În plus, principalii administratori mai primeau și pachete cu rații lunare gratuite, acces la „aparate radio, echipament sportiv și așezăminte culturale".[36]

Mai târziu, când orice entuziasm real a dispărut definitiv (asta dacă a existat vreodată așa ceva), stimulentele au fost și ele sistematizate. Lagărele erau clasificate în funcție de depărtare și duritate. Cu cât un lagăr era mai îndepărtat și mai dur, cu atât mai mult erau plătiți ofițerii NKVD pentru a lucra acolo. Unii au pus accentul pe organizarea de activități sportive și de alte genuri pentru angajații lor. În plus, NKVD a construit sanatorii speciale la Marea Neagră, la Soci și la Kislovodsk, astfel încât ofițerii cei mai înalți în grad să-și poată petrece lungile vacanțe într-o zonă caldă și în condiții confortabile.[37]

Administrația centrală a mai creat școli în care ofițerii Gulagului își puteau spori calificarea și în care puteau înainta în grad. De exemplu, într-o școală înființată la Harkov nu se țineau doar cursurile obligatorii de „istoria partidului" și de „istoria NKVD-ului", ci și cursuri de drept penal, de politică administrativă a lagărelor, de management, de contabilitate și pe teme militare.[38] Cei care doreau să lucreze la Dalstroi, în îndepărtata Kolîma, puteau chiar să obțină pentru copiii lor calitatea de „copiii de muncitori". Acesta le dădea posibilitatea să fie acceptați preferențial la instituții de învățământ superior, dovedindu-se astfel un stimulent foarte puternic.[39]

Banii și avantajele erau cu siguranță suficiente pentru a atrage angajații chiar și la nivelurile mai joase. Au fost mulți care pur și simplu au văzut în Gulag cea mai bună opțiune posibilă. În Uniunea Sovietică a lui Stalin, o țară aflată în plin război și foamete, încadrarea ca gardian sau ca paznic putea să aducă cu sine un imens avantaj social. Suzanna Peciora, deținută la începutul anilor '50, își amintește că a întâlnit o femeie gardian care lucra

în lagăr fiindcă fusese singura posibilitate de a ieşi din sărăcia cumplită existentă în gospodăria colectivă din satul în care se născuse. „Cu salariul din lagăr întreţinea şapte fraţi şi surori."[40] Un alt memorialist spune povestea Mariei Ivanova, o tânără care venise de bunăvoie să lucreze într-un lagăr în 1948. Sperând să scape de viaţa dintr-o gospodărie colectivă şi, mai mult, sperând să-şi găsească un soţ, Maria Ivanova a ajuns în schimb amanta unui şir de oficiali de fiecare dată căzuţi în dizgraţie. A ajuns să trăiască cu mama şi cei doi copii nelegitimi într-o singură cameră.[41]

Dar nici măcar perspectiva unor salarii mari, concediile lungi sau avantajele sociale nu erau întotdeauna suficiente pentru a furniza sistemului mână de lucru, în special la nivelurile mai joase. În vremurile în care cererea atinsese cote foarte mari, camerele de muncă sovietice îi trimiteau pe muncitori pur şi simplu acolo unde era nevoie de ei, fără să le spună neapărat unde îi trimit. O fostă infirmieră din lagăr, Zoia Eremenko, a fost luată direct de la creşa la care lucra ca să muncească în ceea ce i se spusese că ar fi un şantier de construcţii. Când a ajuns acolo, a descoperit că era vorba de un lagăr, Krasnioarsk-26. „Eram surprinse, înfricoşate, însă pe măsură ce-am ajuns să cunoaştem locul mai bine, am descoperit că acolo oamenii erau tot oameni şi că asistenţa medicală semăna cu cea la care ne-am fi putut aştepta în urma studiilor noastre", îşi aminteşte ea.[42]

Cu-atât mai tragice erau cazurile celor obligaţi să muncească în lagăr în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Mii de soldaţi ai fostei Armate Roşii care luptaseră în Germania, precum şi civilii care trăiseră „afară" pe durata războiului ca deportaţi sau ca refugiaţi erau pur şi simplu arestaţi când treceau frontiera înapoi în URSS, închişi în „lagăre de filtrare" unde erau interogaţi cu mare atenţie. Cei care nu erau arestaţi erau uneori trimişi să lucreze ca gardieni. La începutul anului 1946, 31 000 de oameni se aflau în această situaţie, iar în unele lagăre ei reprezentau mai mult de 80% din numărul total al gardienilor.[43] Nu era uşor nici să părăseşti un asemenea post. Mulţi dintre ei au fost deposedaţi de actele personale – paşapoarte, permise de şedere, livrete militare. Fără ele, nu puteau să părăsească lagărul, cu atât mai puţin să-şi caute un alt loc de muncă. În fiecare an se sinucideau între 300 şi 400 de gardieni. Unul dintre cei care a avut o astfel de tentativă îşi explică decizia: „Sunt angajat de ceva vreme şi încă nu mi s-a eliberat un permis de şedere, iar aproape în fiecare zi vine un miliţian cu ordinul de a elibera apartamentul, iar asta provoacă zilnic certuri în familia mea."[44]

Alţii pur şi simplu degenerau. Karlo Stajner, un comunist iugoslav închis la Norilsk în timpul războiului şi în perioada imediat următoare, îşi

amintește de anumiți gardieni ce erau „evident diferiți în comparație cu cei care nu luptaseră în război":

> Existau în primul rând semne evidente de demoralizare. Îți puteai da seama din dorința lor de a primi mită de la deținute sau de-a deveni clienții celor mai drăguțe dintre ele, de a-i lăsa pe deținuții de drept comun să părăsească brigada cu scopul de a sparge vreun apartament, pentru a împărți apoi prada cu ei. Nu se temeau de pedepsele severe care-i pândeau dacă superiorii lor ar fi aflat de aceste nelegiuri.[45]

Foarte puțini protestau. De exemplu, în arhive figurează cazul unui recrut refractar, Daniliuk, care refuzase categoric să se angajeze în serviciul de pază al închisorilor, motivând că „nu vreau de nici un fel să lucrez în organele Ministerului Afacerilor Interne". Daniliuk a rămas pe această poziție în ciuda „ședințelor de prelucrare", fără îndoială perioade lungi de amenințări, poate chiar de bătaie efectivă. În cele din urmă a fost eliberat din funcție. Cel puțin, în cazul lui, refuzul consistent și insistent de a lucra în Gulag a dat roade.[46]

Sistemul totuși îi răsplătea într-un final pe cei mai norocoși și pe cei mai loiali dintre membrii săi, dintre care unii primeau mult mai mult decât o simplă avansare pe plan social sau rații mai bune: cei care aduceau statului cantități mari de aur sau de cherestea cu muncitorii lor deținuți erau în cele din urmă recompensați.

Iar în vreme ce un *lagpunkt* de rând specializat în exploatări forestiere nu era niciodată un loc în care să se trăiască agreabil, chiar și pentru cei care-l conduceau, fără îndoială sediile unora dintre lagărele mai mari au devenit foarte comfortabile odată cu trecerea timpului.

În anii '40, orașele care se aflau în mijlocul celor mai mari complexe de lagăre – Magadan, Vorkuta, Norilsk, Uhta – erau așezări mari, intens populate, cu magazine, teatre și parcuri. Posibilitățile de a trăi bine crescuseră enorm în comparație cu zilele de pionierat ale Gulagului. Comandanții de rang înalt din lagărele mai mari aveau salarii mai mari, prime mai bune, concedii mai lungi decât cele ale angajaților obișnuiți. Aveau acces privilegiat la alimente și bunuri de consum care în alte părți lipseau. „Viața la Norilsk era mai ușoară ca în oricare parte a Uniunii Sovietice", își amintește Andrei Ceburkin, șef de brigadă, și mai târziu funcționar local la Norilsk:

> În primul rând, toți șefii aveau menajere, menajere deținute. Apoi mâncarea era extraordinară. Se serveau toate tipurile de pește. Puteai să te duci să pescuiești în lac. Și dacă în restul Uniunii Sovietice erau cartele, aici noi trăim practic fără cartele. Carne. Unt. Dacă voiai șampanie, trebuia să iei și un crab, erau din belșug.

Caviar... erau butoaie întregi peste tot. Vorbesc de şefi, desigur, nu de muncitori. Dar atunci muncitorii erau deţinuţi...
Salariul era bun... să zicem că erai brigadier, aveai un salariu de 6 000–8 000 de ruble. În Rusia Centrală, nu puteai avea mai mult de 1 200. Am venit la Norilsk să lucrez ca supraveghetor într-un departament special al NKVD-ului, care căuta uraniu. Aveam un salariu de supraveghetor bun: la început aveam 2 100, apoi la fiecare şase luni primeam o mărire de 10%, de aproximativ cinci ori mai mult decât se câştiga de obicei în viaţa civilă.[47]

Primul lucru indicat de Ceburkin – „toţi şefii aveau menajere" – era unul crucial, deoarece era valabil nu doar în cazul şefilor, ci pentru toată lumea. Teoretic, folosirea deţinuţilor pe post de servitori era interzisă. Însă era o practică foarte răspândită, iar autorităţile o ştiau prea bine. În ciuda numeroaselor încercări de a pune capăt fenomenului, acesta a continuat să existe.[48] În Vorkuta, Konstantin Rokossovski, ofiţer al Armatei Roşii, care a devenit mai târziu general, apoi mareşal, apoi Ministru al Apărării în Polonia stalinistă, a lucrat ca servitor pentru „un paznic bădăran pe nume Buciko, treaba lui constând în obligaţia de a-i face ordine şi curăţenie, a-i face focul, şi aşa mai departe".[49] În Magadan, Evghenia Ghinzburg a lucrat pentru o perioadă ca spălătoreasă pentru soţia unui administrator de lagăr.[50]

Thomas Sgovio a lucrat şi el ca om de serviciu la un gardian bătrân în lagărul de la Kolîma, făcându-i de mâncare şi încercând să-i facă rost de băutură. Tipul ajunsese să aibă încredere în el. „Thomas, băiete, îi spunea el, ţine minte un lucru. Ai grijă de carnetul meu de partid. Ori de câte ori sunt beat, ai grijă să nu mi-l pierd. Eşti servitorul meu şi, dacă se întâmplă să-l pierd, voi fi nevoit să te împuşc ca pe un câine... Şi nu vreau să fac asta."[51]

Dar pentru şefii cu adevărat mari, servitorii nu erau decât începutul. Ivan Nikişov, ajuns şef al Dalstroiului în 1939 în urma epurărilor, păstrându-şi postul până în 1948, s-a ales cu o foarte proastă reputaţie din cauza averilor pe care le acumula într-o perioadă de săracie lucie. Nikişov făcea parte dintr-o generaţie diferită de cea a predecesorului său, Berzin, o generaţie complet desprinsă de anii grei şi agitaţi ai Revoluţiei şi ai războiului civil. Ca urmare poate a acestui fapt, Nikişov nu avea scrupule în a se folosi de statutul său pentru a trăi mai bine. Şi-a făcut rost de un „serviciu de pază personală amplu, automobile luxoase, servicii de curăţenie şi o reşedinţă de vară cu vedere la Oceanul Pacific".[52] Aceasta, potrivit relatărilor unor deţinuţi, era împodobită cu covoare orientale, blănuri de urs, candelabre de cristal. Se spune că în sufrageria luxoasă, el şi cea de-a doua soţie a lui, o tânără comandantă de lagăr ambiţioasă, pe nume Gridasova, aveau la masă friptură de urs, vin din Caucaz, fructe de pădure şi fructe

exotice aduse cu avionul din sud, precum şi castraveţi şi roşii proaspete din sere private.[53]

Iar Nikişov nu era singurul care se bucura de o viaţă de lux. Lev Razgon, în remarcabila lui relatare despre colonelul Tarasiuk, comandantul de la Ustvimlag pe timpul războiului, menţionează abuzuri similare:

> Trăia asemenea unui guvernator roman trimis într-o provincie barbară nou cucerită. Legume şi fructe, flori exotice aproape necunoscute în regiunile de nord, toate erau crescute pentru el în sere speciale încălzite şi în oranjerii. Cei mai pricepuţi ebenişti erau puşi să-i facă lui mobilă. Cei mai faimoşi croitori la modă o îmbrăcau pe capricioasa şi îndărătnica lui soţie. Când nu se simţea bine, nu era examinat de vreun biet doctor angajat liber, care îşi vânduse serviciile ca specialist în medicina Gulagului. Nu, Tarasiuk era tratat de către profesori care fuseseră şefii celor mai mari clinici din Moscova şi care ispăşeau acum condamnări grele în infirmeriile din lagărele forestiere îndepărtate.[54]

Adeseori, deţinuţilor li se cerea să contribuie la satisfacerea acestor capricii. Isaac Vogelfanger, medic în lagăr, era mereu în criză de spirt medicinal, din cauză că farmacistul său făcea din el coniac. Comandantul lagărului de atunci le oferea acest coniac demnitarilor veniţi în vizită: „Cu cât beau mai mult alcool, cu atât se îmbunătăţea părerea lor despre munca depusă la Sevurlag." Vogelfanger a asistat şi la pregătirea unui „banchet" pentru invitaţi de către bucătarul lagărului, care folosea ingrediente puse deoparte special pentru această ocazie: „caviar, anghilă afumată, pateuri calde cu ciuperci, păstrăv arctic în aspic cu lămâie, gâscă friptă şi purcel de lapte la cuptor".[55]

Tot în această perioadă, în anii '40, şefii ca Nikişov începuseră să se considere ei înşişi mai mult decât simpli temniceri. Unii intraseră chiar într-un soi de competiţie, asemănătoare cu aceea dintre vecinii care se întrec să-şi etaleze averea. Îşi puseseră în minte să aibă cea mai bună trupă de teatru de deţinuţi, cea mai bună orchestră de deţinuţi, cei mai buni artişti deţinuţi. Lev Kopelev se afla în 1946 în Unjlag, într-o perioadă în care comandantul îi alegea direct din închisoare „pe cei mai buni artişti şi muzicieni, cărora să li se dea sarcinile cele mai pline de responsabilitate, să lucreze ca oameni de serviciu şi ca îngrijitori în spitale". Lagărul a ajuns cunoscut ca „azil pentru artişti".[56] Şi Dalstroiul se lăuda cu o trupă artistică numită Clubul Sevvostlag, care dădea spectacole la Magadan şi în unele dintre lagărele îndepărtate din zona minieră, folosindu-se de numeroşii cântăreţi şi dansatori binecunoscuţi ce erau închişi la Kolîma.[57] Lev Razgon îl descrie la rândul lui pe comandantul de la Uhtijemlag, care a „înfiinţat o adevărată trupă de operă la Uhta", condusă de un faimos actor

sovietic. A „angajat" şi o celebră balerină de la Balşoi, precum şi cântăreţi şi muzicieni cunoscuţi:

> Uneori, comandantul de la Uhtijemlag făcea o vizită colegilor lui vecini. Deşi scopul oficial era „schimbul de experienţă", sub această descriere neutră se ascund pregătirile minuţioase şi protocolul care se asemănau mai degrabă celor rezervate vizitei unui şef de stat străin. Comandanţii erau însoţiţi de o suită numeroasă de şefi de secţie, li se pregăteau condiţii speciale de cazare, li se stabileau cu grijă traseele şi li se aduceau cadouri... Şeful Uhtijemlagului şi-a procurat şi el cei mai buni artişti, astfel încât gazdele sale să poată vedea că acolo arta era la fel de înfloritoare, dacă nu şi mai mult.[58]

Astăzi, fostul teatru din Uhtijemlag, o clădire mare, albă, cu coloane, cu simboluri ale artei teatrale pe fronton, este una dintre clădirile cele mai impozante din oraşul Uhta. E la o aruncătură de băţ de reşedinţa fostului comandant al lagărului, o casă de lemn spaţioasă de la marginea parcului.

Dar nu numai cei cu gusturi artistice îşi satisfăceau capriciile. Amatorii de sport aveau şi ei ocazia să-şi încerce puterile înfiinţând echipe de fotbal angajate într-o competiţie dură. Nikolai Starostin, fotbalistul-vedetă care a fost arestat fiindcă echipa lui a avut ghinionul să o învingă pe a lui Beria, a fost şi el trimis la Uhta, unde transportul său a fost întâmpinat chiar de la gară. A fost dus să se întâlnească cu şeful clubului local de fotbal care i s-a adresat politicos şi i-a spus că se află aici doar pentru că şeful lagărului i-a solicitat prezenţa: „Inima generalului bate pentru fotbal. El v-a adus aici." Starostin avea să petreacă o parte din anii de detenţie conducând echipele de fotbal ale NKVD, trecând dintr-un loc în altul în funcţie de comandantul care-l voia ca antrenor.[59]

Din când în când, însă doar din când în când, zvonurile despre asemenea excese trăgeau un semnal de alarmă, ori măcar stârneau interesul celor de la Moscova. Probabil pentru a riposta în faţa reclamaţiilor, Beria a ordonat odată o anchetă secretă în legătură cu stilul de viaţă fastuos al lui Nikişov. Raportul intocmit ulterior confirmă, printre altele, că la un moment dat Nikişov a cheltuit 15 000 de ruble, o sumă uriaşă la vremea respectivă, pe un banchet în cinstea vizitei trupei de operetă din Habarovsk.[60] Raportul condamnă de asemenea „atmosfera de linguşire" din jurul lui Nikişov şi a soţiei acestuia, Gridasova: „Influenţa ei era atât de puternică, încât până şi adjuncţii lui Nikişov recunoşteau că nu pot rămâne în funcţiile pe care le deţin atâta timp cât nu se vor bucura de bunăvoinţa ei."[61] Nu s-a luat totuşi nici o măsură. Gridasova şi Nikişov au continuat să cârmuiască nestingheriţi.

În ultima vreme, a ajuns la modă să demonstrezi că, în ciuda protestelor lor repetate de după război, puțini germani au fost vreodată siliți să lucreze în lagărele de concentrare sau în plutoanele de execuție. Un specialist în domeniu pretindea cu puțin timp în urmă că cei mai mulți au făcut-o benevol, un punct de vedere care a stârnit unele controverse.[62] În cazul Rusiei și al țărilor din fostul bloc sovietic, problema trebuie privită într-o altă lumină. Angajații din lagăre (ca și majoritatea cetățenilor sovietici) nu prea aveau de ales. Pur și simplu le era repartizat un loc de muncă de către o comisie a forțelor de muncă, iar ei trebuiau să se prezinte la lucru. Lipsa posibilității de a alege se afla chiar la baza sistemului economic sovietic.

Cu toate acestea, nu este tocmai drept să-i prezinți pe ofițerii NKVD și pe gardieni ca „neavând o soluție mai bună decât deținuții pe care-i controlau" sau ca pe victimele aceluiași sistem, cum au încercat mulți s-o facă. Căci, chiar dacă și-ar fi dorit ei să lucreze în altă parte, odată intrați în sistem, angajații Gulagului aveau totuși de ales, într-o măsură mult mai mare decât omologii lor naziști, a căror carieră era definită în termeni mult mai rigizi. Puteau alege să fie brutali sau blânzi. Puteau alege să-i muncească pe deținuți până cădeau din picioare sau să-i țină în viață cât mai mult posibil. Puteau să țină cu deținuții, a căror soartă poate că o împărtășiseră cândva și ei și ar fi putut s-o împărtășească pe viitor. Sau puteau să profite de norocul care le surâdea pe moment și să-și demonstreze puterea foștilor și viitorilor tovarăși de suferință.

Nimic din trecutul lor nu indică neapărat pe ce cale aveau s-o apuce, întrucât atât administratorii Gulagului, cât și gardienii obișnuiți proveneau și ei din medii tot atât de diferite din punct de vedere etnic și social ca deținuții. Totuși, când li se cere să vorbească despre firea celor care-i păzeau, supraviețuitorii Gulagului răspund aproape de fiecare dată că aceștia erau foarte diferiți. I-am pus această întrebare Galinei Smirnova, care-și amintește că „ei erau ca noi toți de altfel, cu firi diferite".[63] Anna Andreeva mi-a spus că printre ei erau „nebuni sadici, dar și oameni normali, oameni de treabă". Andreeva își amintește și ziua în care, imediat după moartea lui Stalin, contabilul-șef al lagărului în care se afla a dat buzna în biroul în care lucrau deținutele și, cu lacrimi de bucurie în ochi, le-a îmbrățișat și a strigat: „Scoateți-vă numerele, fetelor, vi se vor da înapoi hainele!"[64]

Irena Arghinskaia mi-a spus și ea că gardienii ei erau nu numai „oameni foarte diferiți unii de alții", dar și oameni care s-au schimbat în timp. Mai ales soldații care-și îndeplineau stagiul militar se purtau „ca niște bestii" la început, fiindcă fuseseră îndopați cu propagandă, dar, „după un timp, începeau să înțeleagă – nu toți, însă o mare parte din ei, da – și adesea se schimbau".[65]

Este adevărat ca autoritățile exercitau o anumită presiune atât asupra gardienilor, cât şi asupra administratorilor, descurajând orice tendință de a-i trata omeneşte pe deținuți. Arhivele inspectoratului Gulagului înregistrează în 1937 cazul lui Levin, şeful departamentului de aprovizionare dintr-o subdiviziune a Dmitlagului, acesta fiind anchetat pentru indulgența lui față de deținuți. Crima lui consta în faptul că i-a permis unui deținut să-şi vadă fratele: de obicei, rudele erau ținute departe unele de altele în interiorul sistemului penitenciar. Levin a mai fost acuzat că s-a purtat prea frumos cu *zekii* în general, şi mai ales cu un grup de *zeki*, despre care se credea că sunt menşevici. Levin (el însuşi fost deținut la Canalul de la Marea Albă) a replicat că nu ştia că aceştia erau menşevici. Dat fiind că vorbim de 1937, a fost totuşi condamnat.[66]

Însă asemenea restricții nu erau aplicate cu rigurozitate. De fapt, mai mulți comandanți de rang superior şi-au câştigat renumele datorită blândeții pe care au manifestat-o față de deținuți. În lucrarea *Să lăsăm istoria să judece*, o critică dură adusă stalinismului, istoricul şi gazetarul disident Roy Medvedev îl evocă pe unul dintre comandanții din lagăr, V.A. Kunduş, care luase în serios cererea de îmbunătățire a producției pe durata războiului. El i-a pus pe cei mai educați dintre deținuții săi politici în posturi de funcționari, a început să se poarte bine cu deținuții, chiar asigurându-le unora eliberarea înainte de termen. Întreprinderea sa a primit „Steagul Roşu pentru Administrație" în timpul războiului. Dar, la sfârşitul războiului, a fost şi el arestat, poate tocmai din cauza regimului cu adevărat omenesc care contribuise la creşterea producției.[67] Lev Razgon descrie o închisoare de tranzit neobişnuită din Gheorghievsk, prin care au trecut şi el, şi cea de-a doua soție a sa, Rita:

> Celulele erau nu numai măturate, ci şi spălate, atât podeaua, cât şi scândurile de la pat. Mâncarea era atât de îndestulătoare, încât foamea generală a deținuților dispărea în lagărul de tranzit. Puteai într-adevăr să te speli la baie. Există chiar şi o cameră specială, complet echipată (şi asta a uimit-o cel mai tare pe Rita), unde femeile puteau să se dichisească puțin şi unde să-şi mai tragă sufletul.[68]

Mai existau şi alte cazuri la fel. La un moment dat în timpul peregrinărilor sale prin lagăre, Ghenrih Corsakov, un evreu rus arestat în 1945, a fost repartizat într-un lagăr de invalizi ce ținea de complexul Siblag. Lagărul tocmai fusese luat în primire de un comandant nou, un fost ofițer din linia întâi care nu-şi putuse găsi nimic altceva de lucru după război. Luându-şi noua responsabilitate în serios, comandantul a construit barăci noi, a avut grijă ca deținuții să primească saltele şi chiar lenjerie de pat şi a reorganizat sistemul de lucru, schimbând lagărul din temelii.[69]

Mai mult, un alt fost *zek*, Aleksei Priadilov, arestat la 16 ani, a fost trimis la o fermă agricolă, în Altai. Acolo, comandantul „conducea lagărul ca pe o întreprindere economică şi se purta cu deţinuţii de parcă nu erau delincvenţi şi duşmani ai poporului, care trebuiau «reeducaţi», ci muncitori liberi. Era convins că n-avea rost să încerce să obţină rezultate bune cu nişte oameni înfometaţi".[70] Chiar şi inspectorii Gulagului mai dădeau câteodată peste câte un comandant bun. Unul a vizitat Birlagul în 1942, constatând că „deţinuţii din această fabrică lucrează excelent, deoarece ei înşişi beneficiază de condiţii excelente". Barăcile erau curate, fiecare deţinut sau deţinută avea un rând de cearşafuri şi pături, îmbrăcăminte şi încălţăminte de bună calitate.[71]

S-au văzut şi alte semne clare de bunăvoinţă. Memorialista Galina Levinson îşi aminteşte de un comandant care convinsese odată o deţinută să renunţe la avort. „Când vei ieşi din lagăr vei fi singură", i-a spus el. „Gândeşte-te ce bine o să-ţi fie să ai un copil lângă tine." La bătrâneţe, femeia îi era recunoscătoare.[72] Anatoli Jigulin vorbeşte şi el despre un şef de lagăr „bun", care „a salvat de la moarte sute de oameni", se adresa celor aflaţi sub comanda lui prin apelativul „tovarăşi deţinuţi", contrar legii, şi-i dădea bucătarului dispoziţii să-i hrănească mai bine. În mod clar, observă Jigulin, „încă nu cunoştea regulile". Maria Sandraţkaia, arestată pe motiv că era soţia unui „duşman al poporului", aminteşte şi ea de un şef de lagăr care acorda o atenţie specială femeilor cu copii, asigurându-se că creşa este bine condusă, că femeile care alăptează sunt bine hrănite şi că mamele nu muncesc prea mult.[73]

În realitate, exista şi bunătate: la fiecare nivel existau câţiva oameni care nu ţineau cont de propaganda ce-i înfăţişa pe toţi deţinuţii drept duşmani, câţiva care înţelegeau ce se întâmpla de fapt. Surprinzător de mulţi memorialişti dau cel puţin un exemplu de bunătate din partea unui gardian sau amintesc o singură dovadă că acestora le păsa. „Nu mă îndoiesc", scrie Evghenia Ghinzburg, „că dintr-o armată întreagă de administratori de lagăre existau şi muncitori cinstiţi, deznădăjduiţi de rolul pe care trebuiau să-l joace, ca supraveghetori ai unor oameni complet nevinovaţi."[74] Totuşi, în acelaşi timp, mulţi memorialişti se miră şi cât de excepţională era o asemenea armonie. Fiindcă în ciuda câtorva contraexemple, în normă nu figurau închisori curate, iar majoritatea gardienilor îi tratau pe cei aflaţi în grija lor cu indiferenţă, în cel mai bun caz, iar în cel mai rău caz, cu o neîndoielnică brutalitate.

Ţin să repet că, de fapt, nicăieri cruzimea nu era cerută de regulament. Dimpotrivă, cruzimea intenţionată era în mod oficial dezaprobată de către

administrația centrală. Gardienii și administratorii care erau fără rost duri cu deținuții puteau fi pedepsiți, și uneori chiar erau. Arhivele din Viatlag conțin rapoarte despre gardieni pedepsiți fiindcă „au bătut în mod repetat *zeki*, au furat lucrurile deținuților și au violat deținute".[75] Arhivele de la Dmitlag păstrează sentințe penale date unor administratori de lagăr acuzați că, în stare de ebrietate, au bătut deținuți. Și în arhivele centrale ale Gulagului se păstrează sentințe în care comandanții de lagăre sunt pedepsiți fiindcă i-au maltratat pe deținuți, i-au torturat în timpul anchetelor sau i-au expediat în transporturi fără îmbrăcămintea corespunzătoare în plină iarnă.[76]

Totuși cruzimile au persistat. Uneori, erau pur și simplu acte de sadism. Victor Bulgakov, deținut în anii '50, își amintește că unuia dintre gardieni, un cazac analfabet, părea să-i facă plăcere în a-i obliga pe deținuți să stea în zăpadă ca să înghețe încet-încet, și că altuia îi plăcea să „își demonstreze forța bătându-i pe deținuți" fără vreun motiv aparent.[77] În afara documentelor de acest fel, în arhivele Gulagului există un raport despre șeful unuia dintre *lagpunktele* de la Volgostroi din perioada războiului, tovarășul Reșetov, care, drept pedeapsă, îi punea pe *zeki* în celule înghețate și le dădea ordin deținuților bolnavi să lucreze pe un ger cumplit, ceea ce multora le provoca moartea.[78]

Cel mai adesea, cruzimea nu venea din sadism, cât din interes personal. Gardienii care-i împușcau pe deținuții care evadau aveau parte de prime, ba chiar și de un concediu acasă. De aceea gardienii erau tentați să încurajeze asemenea „evadări". Jigulin descrie ce efect a avut această decizie:

> Gardianul striga la cineva din coloană: „Hei, du-te și adu-mi scândura aia!"
> „Dar e dincolo de gard..."
> „Nu contează, du-te!"
> Deținutul se ducea și urma o rafală de focuri de mitralieră.[79]

Potrivit documentelor din arhive, astfel de incidente erau frecvente. În 1938, patru gardieni din VOKhR care lucrau în Viatlag au fost condamnați pentru că au ucis doi deținuți pe care îi „provocaseră" să evadeze. Ulterior, a ieșit la iveală că bunurile deținuților uciși au fost împărțite de comandantul diviziei și de adjunctul lui.[80] Scriitorul Boria Diakov confirmă practica evadărilor provocate în memoriile „prosovietice" despre Gulag, pe care le-a publicat în URSS în 1964.[81]

Ca și în cazul transporturilor pe cale ferată, cruzimea din lagăre părea uneori să fie provocată de furia sau de plictiseala care însoțesc obligația de a face o muncă atât de umilă. Lucrând ca infirmieră într-un spital din Kolîma, comunista olandeză Elinor Lipper a stat noapte de noapte la căpătâiul unui

pacient cu pleurezie şi febră mare. Acesta mai avea şi un buboi pe spinare care se spărsese, din cauza gardianului care-l adusese la spital:

> Printre gemete de durere, el mi-a povestit că gardianul voise să termine cât mai repede neplăcutul marş, aşa că l-a împins de la spate pe deţinutul bolnav şi cu febră mare, lovindu-l ore în şir cu o bâtă. La capătul drumului, gardianul l-a ameninţat că-i rupe fiecare oscior dacă spune la spital că a fost bătut.

Înspăimântat de tot, omul refuza să povestească despre această întâmplare în preajma gardienilor. „L-am lăsat să moară liniştit", scrie Lipper, „iar gardianul a continuat să-i bată nestingherit pe deţinuţi."[82]

Totuşi, de cele mai multe ori, cruzimea gardienilor din lagărele sovietice era una nechibzuită, stupidă, provocată de trândăvie, ca şi cum ar fi mânat vite sau oi. Dacă gardienilor nu li se spunea explicit să-i maltrateze pe deţinuţi, nici nu li se cerea să-i considere întru totul fiinţe umane, în special pe deţinuţii politici. Dimpotrivă, se depuneau eforturi mari pentru a le cultiva ura împotriva deţinuţilor, înfăţişaţi constant drept „infractori periculoşi, spioni şi sabotori care încearcă să distrugă poporul sovietic". Astfel de propagandă avea un efect uriaş asupra unor oameni şi-aşa amărâţi de soarta lor tristă, de slujbele nedorite şi de condiţiile de viaţă mizerabile.[83] Propaganda influenţa şi părerile muncitorilor liberi din lagăr (localnicii care lucrau în lagăr, care nu erau salariaţi NKVD), precum şi pe cele ale paznicilor, îşi aminteşte un deţinut: „De obicei, între noi şi muncitorii liberi exista un zid de neîncredere reciprocă... Siluetele noastre cenuşii, mergând în convoaie păzite uneori de câini, pentru ei [erau] probabil ceva foarte neplăcut şi la care era mai bine nici să nu te gândeşti."[84]

Lucru adevărat încă de la începutul anilor '20, perioadă în care gardienii de la Soloveţki, la comanda „Delfinul!", îi forţau pe deţinuţii înmărmuriţi de frig să se arunce în râu. Lucrurile s-au înrăutăţit, desigur, la sfârşitul anilor '30, odată cu decăderea deţinuţilor politici la statutul de „duşmani ai poporului" şi cu înăsprirea regimului lagărelor. În 1937, auzind că un transport masiv de troţkişti se îndreaptă de Kolîma, Eduard Berzin, şeful lagărului, le-a spus unor muncitori dintr-o brigadă: „Dacă pe continent aceşti porci, care se îndreaptă acum spre noi, au comis sabotaje, aici, la Kolîma, ne vom asigura că vor lucra pentru Uniunea Sovietică. Dispunem de metodele necesare să-i facem să muncească..."[85]

Însă, chiar şi după ce Marea Teroare a luat sfârşit, propaganda nu s-a oprit vreodată. De-a lungul anilor '40 şi '50, deţinuţii erau în mod regulat numiţi criminali de război şi sabotori, trădători şi spioni. Naţionaliştii ucraineni, care au început să umple lagărele după cel de-al Doilea Război

Mondial, erau adeseori numiți „șerpi, câini credincioși ai călăilor naziști", „ucraineni germanizați fasciști" sau „agenți ai serviciilor de spionaj străine". Nichita Hruşciov, la vremea respectivă liderul Ucrainei, a spus la o plenară a Comitetului Central că naționaliștii ucraineni „s-au sinucis ca să-i facă pe plac stăpânului lor, Hitler, și pentru a-și primi doar o parte din prada cuvenită pentru serviciile lor de câini credincioși".[86] În timpul războiului, gardienii îi numeau aproape pe toți deținuții politici „fasciști" sau „hitleriști", sau „vlasoviști" (după numele generalului Vlasov, care dezertase din Armata Roșie, susținându-l apoi pe Hitler).

Faptul era deosebit de revoltător pentru evrei, pentru veteranii care luptaseră vitejește împotriva nemților și pentru comuniștii străini care fugiseră de fascismul din propriile țări.[87] „Nu suntem fasciști, cei mai mulți dintre noi sunt foști membri de partid", spuse indignat comunistul iugoslav Karlo Stajner unor deținuți de drept comun, care-și băteau joc și îi insultau numindu-i „fasciși" pe membrii unei brigăzi de deținuți politici.[88] Margarete Buber-Neumann, comunistă germană căreia i s-a dat drumul din Gulag doar pentru a fi transferată direct într-un lagăr de concentrare german, Ravensbruck, scrie și ea că s-a spus în repetate rânduri despre ea că este „fascistă germană".[89] Iar când Mihail Șreider, un ofițer NKVD arestat, i-a spus celui care îl ancheta că, evreu fiind, cu greu ar putea fi acuzat de colaborare cu Hitler, i s-a răspuns că nu este evreu, ci mai degrabă „un neamț deghizat în evreu".[90]

Acest exemplu de denumire infamantă nu era totuși o simplă manevră copilărească lipsită de sens. Numindu-și deținuții „dușmani" sau „suboameni", gardienii nu-și făceau probleme morale în privința legitimității propriilor acțiuni. De fapt, retorica „dușmanilor" era doar o părticică din ideologia cadrelor Gulagului. Cealaltă parte, să-i zicem retorica „sclaviei de stat", bătea monedă pe importanța muncii și pe cifrele de producție tot mai mari necesare existenței Uniunii Sovietice. Ca s-o spunem pe față, orice acțiune putea fi justificată dacă prin ea se scotea mai mult aur din pământ. Acest argument este minunat prezentat de Aleksei Loghinov, fost director de producție al lagărelor din Norilsk, acum ieșit la pensie, într-un interviu pe care l-a dat realizatorului unui documentar britanic:

> Încă de la început am știut foarte bine că străinătatea nu va fi mereu de-acord cu revoluția noastră sovietică. Nu doar Stalin a înțeles acest lucru, ci toată lumea, orice comunist de rând, orice om obișnuit a înțeles că trebuie nu numai să construim, dar să construim deplin conștienți că în curând va veni războiul. Astfel că în regiunea mea exploatarea tuturor resurselor posibile, cupru, nichel, aluminiu, fier, și așa mai departe, fusese intensificată la maximum. De la început fusesem

perfect conştienţi de resursele uriaşe de la Norilsk, dar cum să le exploatezi într-o zonă arctică? Astfel că toată treaba a fost încredinţată NKVD-ului, mai precis Ministerul Afacerilor Interne. Cine altcineva ar fi putut s-o facă? Ştiţi cu toţii cât de mulţi oameni au fost arestaţi. Şi era nevoie acolo de câteva zeci de mii...[91]

Aşa vorbea Loghinov în anii '90, la aproape o jumătate de secol de când Norilsk încetase să mai fie un vast complex de închisori. Însă cuvintele sale vin ca ecou al celor scrise în 1964 de Anna Zaharova, soţia unui comandant de lagăr, într-o scrisoare adresată ziarului guvernamental *Izvestia*, rămasă nepublicată, însă apărută mai târziu în presa neoficială. Ca şi Loghinov, Zaharova vorbeşte despre datorie şi despre sacrificiile pe care soţul ei le făcuse pentru gloria ţării sale: „Sănătatea îi era deja grav afectată în urma muncii depuse într-un mediu infracţional, fiindcă munca de aici te consumă psihic. Am pleca bucuroşi de aici, fiindcă soţul meu şi-a terminat deja stagiul, dar nu ne lasă. Este comunist şi ofiţer, iar în această dublă calitate datoria îl ţine aici."[92]

O administratoare de lagăr, care a dorit să-şi păstreze anonimatul, mi-a expus un punct de vedere similar. Ea mi-a vorbit cu mândrie despre munca pe care deţinutele ei au depus-o în folosul URSS în timpul războiului: „Absolut fiecare deţinut muncea, îşi ispăşea pedeapsa în felul său şi dădea tot ce putea pentru front."[93]

Într-un cadru mai larg al acestui simţ al datoriei faţă de URSS şi obiectivele sale economice, cruzimea de care s-a dat dovadă în numele planului de producţie părea, în ochii celor care o practicau, un lucru cu-adevărat demn de admirat. Mai exact, caracterul adevărat al cruzimii, ca şi cel al lagărelor, putea fi mascat în spatele jargonului economic. După ce-a stat de vorbă cu un fost administrator de la Karlag în 1991, ziaristul american Adam Hochschild se minuna: „Nu ţi-ai fi dat seama din vorbele colonelului că este vorba de o închisoare. În schimb, el a insistat să expună clar rolul pe care Karlag l-a jucat în dezvoltarea economiei sovietice. Vorbea de parcă ar fi fost prim-secretarul unei organizaţii regionale de partid. «Aveam propria staţiune agricolă experimentală. Şi zootehnia era avansată. Creşteam aici o rasă aparte de bovine, Roşia de stepă, precum şi o rasă kazahă...»"[94]

Administratorii de la cel mai înalt nivel vorbesc adesea despre deţinuţi ca despre nişte maşinării sau unelte, buni pentru a duce la îndeplinire nişte sarcini şi nimic mai mult. Erau văzuţi ca mână de lucru convenabilă şi ieftină – pur şi simplu o necesitate, ca şi stocurile de ciment şi oţel. Din nou, Loghinov, comandantul de la Norilsk, exprimă cel mai bine acest lucru:

Dacă am fi trimis civili (la Norilsk) ar fi trebuit mai întâi să construim pentru ei case, ca să aibă unde trăi. Şi cum ar fi putut trăi acolo un civil? Cu deţinuţii era

ușor – tot ce-ți trebuia era o baracă, o bucătărie de campanie, iar ei supraviețuiau. Și poate mai târziu, un loc unde să mănânce. În fine, în împrejurările de atunci, deținuții erau singura categorie de oameni pe care o puteai folosi la o scară atât de largă. Dacă am fi avut mai mult timp, probabil că nu am fi procedat așa...[95]

Totodată, limbajul economic de specialitate le dădea comandanților de lagăr posibilitatea să justifice orice, chiar și moartea: totul s-a făcut în vederea unui bine suprem. Din când în când, acest argument a fost dus la extrem. Lev Razgon, de exemplu, relatează conversația dintre colonelul Tarasiuk, pe atunci comandant la Ustvimlag, și un medic de lagăr, Kogan, care făcuse greșeala să se laude în fața lui Tarasiuk cu cât de mulți deținuți „a smuls din ghearele pelagrei", o boală provocată de înfometare și lipsa de vitamine. Potrivit lui Razgon, a urmat apoi următorul schimb de replici:

Tarasiuk: Ce li se dă?
Kogan: Primesc toți rația antipelagră stabilită de către Departamentul de Igienă și Sănătate al Gulagului (și specifică atunci cantitatea de proteine în calorii).
Tarasiuk: Câți dintre ei vor merge să lucreze în pădure și când?
Kogan: Păi, e evident că nici unul dintre ei nu va mai lucra vreodată în pădure. Dar acum vor supraviețui și vor putea fi folosiți la muncile ușoare în interiorul lagărului.
Tarasiuk: Nu le mai da nici un fel de rație antipelagră. Scrie: aceste rații vor fi distribuite celor ce muncesc în pădure. Ceilalți deținuți vor primi rațiile reduse care se dau celor cu handicap.
Kogan: Tovarășe colonel! Înseamnă că nu m-am exprimat clar. Oamenii aceștia vor supraviețui numai cu o rație specială. Un deținut cu handicap primește 400 de grame de pâine. Cu rația asta va muri în cel mult zece zile. Nu putem face una ca asta!
Tarasiuk se uita la doctorul revoltat, părând oarecum contrariat „Ce se întâmplă? Te împiedică cumva etica medicală să faci asta?"
„Bineînțeles că mă împiedică... "
„Ei bine, nu dau doi bani pe etica dumitale", spuse Tarasiuk, calm și fără cel mai mic semn de supărare. „Ai scris ce ți-am spus? Bun, mai departe... "
Toți cei 246 de deținuți au murit într-o lună.[96]

Arhivele demonstrează că asemenea conversații nu sunt nici izolate, nici apocrife. În raportul său privind condițiile de viață ale deținuților din Volgostroi în timpul războiului, un inspector se plângea că administrația lagărului era „interesată exclusiv de producția de cherestea... și nu era nici măcar puțin interesată în a-i hrăni și a-i îmbrăca pe deținuți, trimițându-i să lucreze afară fără nici o preocupare pentru starea lor fizică, neinteresând-o dacă erau bine îmbrăcați, sănătoși și hrăniți".[97] Relatările mai menționează

şi următorul comentariu, făcut la o adunare a ofiţerilor de la Viatlag în ianuarie 1943. Folosind limbajul perfect neutru al statisticilor, tovarăşul Avruţki lansează următoarea propunere: „Dispunem de forţă de muncă în procent de 100%, şi totuşi nu ne putem îndeplini programul, din moment ce grupa B continuă să se mărească. Dacă hrana care revine grupei B ar fi dată unui alt contingent, atunci gupa B n-ar mai exista deloc, şi ne-am putea îndeplini planul..."[98] Sintagma „grupa B" se referea, fireşte, la deţinuţii mai slabi, care ar înceta de fapt să existe dacă nu li s-ar mai da nimic de mâncare.

Dacă, la nivel înalt, comandanţii lagărelor îşi permiteau luxul de a lua asemenea decizii, aflându-se departe de cei care de fapt erau subiectul acestor decizii, apropierea nu-i făcea neapărat pe cei de la baza ierarhiei să manifeste mai multă înţelegere faţă de deţinuţi. Un polonez, Kazimierz Zarod, se afla într-o coloană de deţinuţi ce se îndrepta către un nou punct de lucru. Neprimind practic nimic de mâncare, deţinuţii începeau să se simtă slăbiţi. Până la urmă unul dintre ei s-a prăbuşit şi n-a mai fost în stare să se ridice. Un gardian şi-a îndreptat arma spre el. Un al doilea a ameninţat că va trage:

> „Pentru numele lui Dumnezeu", l-am auzit pe om gemând, „dacă mă lăsaţi să mă odihnesc un pic, voi putea să ţin pasul".
> „Mergi, sau mori", i-a spus primul gardian...
> L-am văzut ridicându-şi arma şi ţintind – nu credeam că va trage. Bărbaţii din coloană se regrupaseră între timp şi n-am mai putut vedea ce se întâmplă, dar deodată a răsunat o împuşcătură, urmată de alta, şi am ştiut că omul murise.

Zarod îşi mai aminteşte totuşi că nu toţi cei care cădeau la pământ erau împuşcaţi. Dacă erau tineri, cei prea epuizaţi pentru a merge mai departe erau adunaţi şi aruncaţi în căruţă, unde „zăceau ca nişte saci până când îşi reveneau... Argumentul era, din câte mi-am dat seama, că tinerii aveau să se refacă şi să muncească, în timp ce bătrânii nu meritau să fie salvaţi. Desigur, cei aruncaţi ca un morman de boarfe în căruţele cu provizii nu erau ţinuţi acolo din vreun motiv umanitar. Gardienii, deşi tineri, mai făcuseră acest drum şi erau categoric lipsiţi de orice sentiment uman".[99]

Cu toate că nu există memorii care să ateste acest lucru, aceeaşi atitudine o aveau şi cei care ocupau funcţiile cele mai înalte în sistemul lagărelor. În paginile capitolelor precedente am preluat regulat citate din rapoarte descoperite în dosarele inspectoratului Gulagului, departament din cadrul procuraturii sovietice. Aceste rapoarte, întocmite cu mare regularitate şi precizie, sunt remarcabile prin onestitatea lor. Ele vorbesc despre o epidemie de tifos, despre criza de alimente, despre lipsa de îmbrăcăminte. Atrag atenţia asupra lagărelor în care rata mortalităţii este „prea mare". Îi acuză pline de indignare pe

anumiți comandanți de lagăr pentru că au creat condiții de viață insuportabile pentru deținuți. Calculează numărul „zilelor de muncă" pierdute din cauza bolii, accidentelor, morții. Citindu-le, nu mai încape nici o îndoială că șefii de la Moscova știau – și erau perfect conștienți – cum era viața în lagăre: e totul acolo, scris negru pe alb, într-un limbaj nu mai puțin sincer decât acela utilizat de Soljenițîn sau de Varlam Șalamov.[100]

Deși uneori se produceau unele schimbări, deși comandanții erau din când în când judecați și condamnați, ceea ce șochează în aceste rapoarte este caracterul lor repetitiv: ele aduc aminte de cultura absurdă a inspecțiilor de fațadă atât de bine descrise de Nikolai Gogol în secolul al XIX-lea. Era ca și cum se ținea cont de formulare, se întocmea raportul, mânia rituală era dezlănțuită – iar efectele reale asupra ființelor umane erau ignorate. Comandanții de lagăre erau tot timpul admonestați fiindcă n-au reușit să îmbunătățească condițiile de viață, condițiile de viață nu se îmbunătățeau nicidecum, și cu asta basta.

La drept vorbind, nimeni nu i-a obligat pe gardieni să-i salveze pe cei tineri și să-i ucidă pe cei bătrâni. Nimeni nu i-a obligat pe comandanți să-i ucidă pe cei bolnavi. Nimeni nu i-a obligat pe șefii Gulagului de la Moscova să ignore implicațiile rapoartelor inspectorilor. Totuși, aceste decizii erau luate deschis, în fiecare zi, de gardieni și de administratori, probabil convinși că erau îndreptățiți să le ia.

Ideologia sclaviei de stat nu era rezervată exclusiv conducătorilor Gulagului. Deținuții erau și ei încurajați să coopereze, iar unii chiar o făceau.

CAPITOLUL 14

Deţinuţii

Omul este o creatură care se poate obişnui cu orice şi eu cred că prin asta se defineşte cel mai bine.

Fiodor Dostoievski, *Amintiri din casa morţilor*[1]

URKI: INFRACTORII

Pentru un deţinut politic lipsit de experienţă, pentru o tânără ţărancă arestată fiindcă a furat o pâine, pentru un polonez deportat pe neaşteptate, o primă întâlnire cu *urki*, casta infractorilor profesionişti din URSS, putea fi răvăşitoare, şocantă şi de neînţeles. Evghenia Ghinzburg a avut de-a face prima dată cu deţinute de drept comun în timpul îmbarcării pe vasul ce avea s-o ducă spre Kolîma:

> Erau crema lumii infracţionale: ucigaşe, sadice, adepte ale oricărui fel de perversiune sexuală [...] fără să stea prea mult pe gânduri, le terorizau şi le chinuiau pe „doamne", încântate să afle că „duşmancele poporului" erau fiinţe mai disprețuite şi mai renegate de societate decât ele [...] Ne luau bucăţile de pâine, ne smulgeau şi ultimele cârpe şi boccele, ne alungau din locurile pe care reuşisem să ni le găsim... [2]

Tot în drum spre Kolîma, la bordul vasului Djurma, care traversa marea Ohotsk, Aleksander Gorbatov (generalul Gorbatov, erou al războiului sovietic, despre care cu greu s-ar fi spus că este un laş), a fost jefuit de cizme:

> Unul dintre ei m-a lovit cu putere în piept, apoi în cap, iar apoi mi-a zis rânjind: „Ia uită-te la el, îmi vinde cizmele astea de nu ştiu când, ia banii şi acum nu mai vrea să mi le dea!" Apoi duşi au fost cu prada, râzând de mama focului, şi mai că nu m-au luat din nou la bătaie când, de disperat ce eram, pur şi simplu m-am dus după ei şi le-am cerut cizmele înapoi.[3]

Zeci de alți memorialiști relatează scene similare. Infractorii de meserie se reped asupra celorlalți deținuți cu o furie nebună, aruncându-i de pe priciurile din barăci sau din vagoanele în care erau transportați, furându-le ce le mai rămânea din îmbrăcăminte, urlând, blestemând și înjurând. Oamenilor obișnuiți, apariția și comportamentul lor li păreau cu totul bizare. Antoni Ekart, un deținut polonez, a fost oripilat de „lipsa totală de rușine din partea *urkilor*, care-și exercitau de față cu toată lumea funcțiile fiziologice, inclusiv masturbarea. Asta îi făcea să semene izbitor cu niște maimuțe, cu care păreau să aibă mai multe în comun decât cu rasa umană".[4] Maria Ioffe, soția unui faimos bolșevic, mai scrie că hoții făceau sex în văzul lumii, umblau goi prin jurul barăcilor și nu aveau sentimente unii față de alții. „Numai trupurile lor trăiau."[5]

Abia după câteva săptămâni sau luni petrecute în lagăr, cei neinițiați începeau să înțeleagă că lumea delincvenței nu era uniformă și că avea propria ierarhie, propriul sistem de ranguri; că, de fapt, existau multe feluri diferite de hoți. Lev Razgon explică: „Ei erau împărțiți în caste și comunități, fiecare cu propria disciplină de fier, cu multe reguli și obiceiuri, și, în caz că acestea erau încălcate, pedeapsa era aspră: în cel mai bun caz, respectivul era exclus din grup, în cel mai rău caz, era ucis."[6]

Karol Colonna-Czosnowski, un deținut polonez care a realizat că este singurul deținut politic dintr-un lagăr forestier, populat de altfel în exclusivitate de deținuți de drept comun, a sesizat și el aceste diferențe:

> Delincvenții ruși aveau o conștiință de clasă extrem de dezvoltată la vremea aceea. De fapt, ideea de clasă însemna totul pentru ei. În ierarhia lor, delincvenții de primă mână, cum ar fi spărgătorii de bănci sau hoții de trenuri, făceau parte din aristocrație. Grișa Ciornîi, șeful mafiei din lagăr, era unul dintre ei. La polul opus al ierarhiei sociale erau escrocii mărunți, hoții de buzunare. Erau folosiți pe post de valet sau ca mesageri de către membrii primei clase și se bucurau de foarte puțină considerație. Toate celelalte delicte formau grosul clasei de mijloc, dar chiar și acolo existau deosebiri.
>
> În multe privințe, această societate stranie era o caricatură, o replică a lumii „normale". Aici puteai găsi echivalentul tuturor virtuților sau viciilor umane. De pildă, îl puteai recunoaște repede pe omul ambițios după conduita lui, pe snob, pe parvenitul social, pe pungaș, precum și pe omul cinstit și generos...[7]

Pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei se situau infractorii profesioniști, ce stabileau regulile pentru toți ceilalți. Cunoscuți ca *urki*, *blatnoi*, sau, dacă făceau parte din a infractorilor, *vori v zakone* – expresia se traduce prin „hoți în lege" –, delincvenții profesioniști din Rusia trăiau în virtutea unei întregi serii de legi și obiceiuri care au precedat Gulagul și care s-au păstrat

şi după dispariţia sa. Nu aveau nimic de-a face cu marea majoritate a deţinuţilor din Gulag care executau sentinţe penale. Aşa-numiţii deţinuţi „obişnuiţi" – oameni condamnaţi pentru mici furtişaguri, încălcări ale regulamentelor la locul de muncă sau alte delicte nepolitice – îi urau pe hoţii în lege cu aceeaşi înverşunare cu care îi urau pe deţinuţii politici.

Şi nu e de mirare: hoţii în lege aveau o cultură foarte diferită de cea a cetăţeanului sovietic de rând. Originile erau îngropate adânc în lumea interlopă a Rusiei ţariste, în ghildele de hoţi şi cerşetori care controlau infracţiunile mărunte din acea epocă.[8] Or acest gen de infracţiuni a devenit mult mai răspândit în primele decenii ale regimului sovietic din cauza sutelor şi miilor de orfani – victime directe ale revoluţiei, ale războiului civil şi ale colectivizării – care reuşiseră să supravieţuiască, la început în calitate de copii ai străzii, pentru a deveni apoi hoţi. Pe la sfârşitul anilor '20, când lagărele au început să se extindă la scară mare, delincvenţii profesionişti au ajuns o comunitate cu totul separată, dotată cu un cod de conduită strict care interzicea orice legătură cu statul sovietic. Un hoţ în lege adevărat refuza să muncească, să deţină paşaport şi refuza să coopereze în vreun fel cu autorităţile în orice alt scop decât acela de a le exploata: „aristocraţii" din piesa *Aristocraţii*, scrisă de Nikolai Pogodin în 1934, pot fi deja consideraţi „hoţi în lege" care refuzau din principiu să efectueze orice fel de muncă.[9]

În cea mai mare parte a lor, programele de îndoctrinare şi reeducare de la începutul anilor '30 erau, de fapt, adresate mai mult hoţilor în lege decât deţinuţilor politici. Hoţii având „un grad de periculozitate socială redus" (*soţialno blizkii*), spre deosebire de deţinuţii politici „cu grad de periculozitate socială ridicat" (*soţialno opasnii*), se presupunea că pot fi reeducaţi. Însă, spre sfârşitul anilor '30, autorităţile par să fi renunţat la ideea de a-i reeduca pe infractorii profesionişti. În schimb, s-a hotărât că hoţii în lege să fie folosiţi pentru a-i controla şi intimida pe ceilalţi deţinuţi, în special pe „contrarevoluţionari", pe care hoţii îi detestau din principiu.[10]

Acesta nu era un fenomen cu totul nou. Şi cu un secol în urmă, infractorii închişi în Siberia îi urau pe deţinuţii politici. În *Amintiri din casa morţilor*, rememorare uşor literaturizată a celor cinci ani petrecuţi în închisoare, Dostoievski reproduce opiniile unui camarad deţinut: „Nu, lor nu le plac condamnaţii gentlemeni, mai ales cei politici; nu i-ar fi deranjat să-i ucidă, şi nu e de mirare. În primul rând nu eşti ca ei, eşti alt fel de om..."[11]

În Uniunea Sovietică, administraţia lagărelor a folosit fără să se ascundă mici grupuri de delincvenţi profesionişti pentru a-i supraveghea pe ceilalţi deţinuţi, din 1937 şi până la sfârşitul războiului. În acest răstimp,

hoții în lege cel mai bine situați nu munceau, însă aveau grijă ca alții s-o facă.[12] Lev Razgon descrie cum era posibil acest lucru:

> Nu lucrau, însă primeau rațiile întregi; percepeau un tribut în bani de la toți „țăranii", cei care munceau. Își însușeau jumătate din pachetele cu alimente și bunuri de la intendentul lagărului; tot ei ușurau fără pic de jenă ultimele transporturi, luând toate hainele mai bune de la nou-veniți. Erau, într-un cuvânt, escroci, gangsteri și membri ai unei mafii locale. Toți infractorii obișnuiți din lagăr (iar aceștia reprezentau marea majoritate) îi urau de moarte.[13]

Unii deținuți politici au găsit mijloace pentru a ajunge la un consens cu hoții în lege, mai ales în anii de după război. Erau câțiva capi cărora le plăcea să se înconjoare de deținuți politici sau să-i țină pe post de mascotă. Alexander Dolgun a câștigat respectul șefului hoților dintr-un lagăr de tranzit bătând un infractor cu rang mai mic.[14] Probabil fiindcă și el îl învinsese pe un deținut de drept comun într-un schimb de pumni, Marlen Korallov, un tânăr deținut politic, mai târziu membru fondator al Societății Memorial, a fost remarcat de Nikola, șeful hoților din lagărul său, care i-a dat voie atunci să stea alături de el în baracă. Hotărârea aceea i-a schimbat statutul lui Korallov în lagăr, unde, fiind privit imediat ca „protejat" al lui Nikola, i s-a dat un loc de dormit mult mai bun: „Tot lagărul înțelesese: «Dacă făceam parte din *troika* ce se formase în jurul lui Nikola, atunci deveneam membru al elitei lagărului... dintr-odată toată lumea și-a schimbat atitudinea.»"[15]

De cele mai multe ori, hegemonia hoților asupra deținuților politici era absolută. Statutul lor superior ne ajută să explicăm de ce se simțeau în lagăr ca „acasă", pentru a folosi cuvintele unui criminolog: ei trăiau mai bine aici decât oricare altă categorie de deținuți și aveau în lagăr o putere reală, de care nu se bucurau afară.[16] Korallov explică, de exemplu, că Nikola stătea în „singurul pat de fier" din baracă, care fusese retras într-un colț. Nimeni altcineva nu dormea în pat, iar câțiva dintre oamenii lui Nikola stăteau la pândă pentru a se asigura că așa o să și rămână lucrurile. Au mai și atârnat pături de jur-împrejurul patului, pentru a se asigura că nimeni nu poate vedea ce se petrece înăuntru. Accesul în spațiul personal al șefului era controlat cu grijă. Pentru asemenea deținuți lungile condamnări erau o chestiune de mândrie bărbătească. Korallov a observat că

> erau câțiva băieți tineri care, pentru a-și mări prestigiul, încercau să evadeze, o tentativă lipsită de șanse, în urma căreia se alegeau cu o pedeapsă suplimentară de alți 25 de ani, poate și alți 25 pentru sabotaj. Iar când ajungeau într-un lagăr nou și le spuneau celorlalți că au condamnări de 100 de ani, asta le conferea o aură de măreție în ochii deținuților.[17]

Statutul lor privilegiat făcea lumea borfaşilor atractivă pentru deţinuţii mai tineri, care erau deseori introduşi în comunitate în urma unor complicate ritualuri de iniţiere. Potrivit relatărilor adunate de ofiţerii poliţiei secrete şi de administratorii închisorilor din anii '50, un nou-venit în clan trebuia să rostească un jurământ prin care se lega să fie „un hoţ de nădejde" şi să respecte regulile stricte ale vieţii de hoţ. Alţi hoţi îl recomandau pe novice, probabil lăudându-l pentru „sfidarea disciplinei lagărului", dându-i apoi o poreclă. Vestea „învestiturii" era apoi răspândită în sistemul de lagăre prin intermediul reţelei de contacte a hoţilor, astfel încât chiar dacă noul hoţ era transferat într-un alt *lagpunkt*, statutul lui rămânea acelaşi.[18]

Acesta era sistemul pe care l-a găsit Nikolai Medvedev (care nu are vreo legătură cu familia de intelectuali din Moscova). Arestat la vârsta de zece ani fiindcă a furat grâu de la colhoz, Medvedev a fost luat de către un hoţ în lege sub aripa sa ocrotitoare încă din timpul transportului şi introdus treptat în lumea hoţilor. După ce a sosit la Magadan, Medvedev a fost pus la muncă ca şi ceilalţi deţinuţi, fiind repartizat să facă curăţenie în sala de mese, o sarcină mai degrabă uşoară, însă mentorul său i-a strigat să se oprească: „Aşa că n-am lucrat deloc, aşa cum nici ceilalţi hoţi nu lucrau." În schimb, au lucrat ceilalţi deţinuţi pentru el.[19]

Pe administratorii lagărului, explică Medvedev, nu-i interesa dacă un deţinut anume lucrează sau nu lucrează. „Pentru ei conta un singur lucru: ca mina să producă aur, cât mai mult aur, şi să fie menţinută ordinea în lagăr." Şi, scrie el, mai degrabă pe un ton aprobator, hoţii chiar asigurau ordinea în lagăr. Ce se pierdea la capitolul ore de muncă ale deţinuţilor se câştiga la capitolul disciplină. Medvedev arăta că, „dacă cineva insulta pe altcineva, cei doi trebuiau să se plângă în faţa «autorităţilor» de drept comun şi nu oficialităţilor lagărului. Acest sistem, pretinde el, menţinea violenţa şi numărul încăierărilor la un nivel scăzut, care, altfel, ar fi fost foarte ridicat.[20]

Relatarea lui Medvedev, ce vine să întărească puterea de care se bucurau tâlharii în lagăre, este neobişnuită, în parte fiindcă descrie lumea hoţilor din interiorul lagărului (cei mai mulţi dintre *urki* fiind analfabeţi, nu prea s-au păstrat memorii scrise), dar mai ales fiindcă arată simpatie faţă de aceştia. Cei mai mulţi dintre cronicarii „clasici" ai Gulagului – martorii terorii, jafului şi violurilor pe care hoţii le săvârşeau în detrimentul celorlalţi deţinuţi din Gulag – îi urau cu înverşunare. „Infractorii nu sunt oameni", scrie Varlam Şalamov, negru pe alb. „Nelegiuirile comise de infractorii din lagăre sunt nenumărate."[21] Soljeniţîn notează că „tocmai această lume în general umană, lumea *noastră*, cu codul ei moral, cu obiceiurile vieţii şi ale

comunicării, și care era atât de disprețuită și batjocorită de hoți, contrabalansa *kubla*, sau clanul lor antisocial, antiuman."[22] Anatoli Jigulin descrie cu plasticitate mecanismele reale prin care hoții impuneau „ordinea". Într-o zi, în timp ce se afla într-o sală de mese practic goală, a auzit doi deținuți bătându-se pe o lingură. Deodată, Dezemia, adjunctul direct al celui mai respectat hoț în lege din lagăr, a năvălit pe ușă:

> „Ce-i cu gălăgia asta, ce-i scandalul ăsta? Nu aveți voie să tulburați liniștea în sala de mese!"
> „Uite, mi-a luat lingura și acum mi-a schimbat-o. Aveam una bună și mi-a dat înapoi una ruptă..."
> „O să vă învăț minte pe amândoi, și vă-mpac eu", râse batjocoritor Dezemia. În doi timpi și trei mișcări a ajuns lângă scandalagii și, cât ai bate din palme, le-a scos fiecăruia câte un ochi.[23]

Fără îndoială, influența hoților asupra vieții lagărului căpătase proporții. Argoul lor, într-atât de diferit de limba rusă obișnuită încât aproape poate fi socotit o limbă aparte, a devenit cel mai important mijloc de comunicare în lagăre. Deși este vestit pentru uriașul său bagaj de înjurături care mai de care mai îngrozitoare, o listă de cuvinte extrase din acest argou al infractorilor realizată în anii '80 (multe fiind identice cu cele folosite în anii '40) cuprinde și sute de cuvinte ce desemnau obiecte obișnuite, de exemplu îmbrăcămintea, părțile corpului omenesc, uneltele, toate foarte diferite de cuvintele rusești uzuale. Pentru cuvintele ce prezentau un interes special – bani, prostituate, furt și hoți – existau efectiv zeci de sinonime. Ca de altfel și termenii generali folosiți pentru a exprima noțiunea de delict (printre care *po muzike hodit*, care tradus cuvânt cu cuvânt înseamnă „a se mișca pe muzică"), existau de asemenea mulți termeni pentru a desemna un anume tip de furt: furtul într-o stație de cale ferată (*derjat sadku*), furtul în autobuz (*marku derjat*), furtul neplanificat (*idi na salunuiu*), furtul săvârșit în timpul zilei (*dennik*), furtul săvârșit de un hoț într-o biserică (*kliusvennik*), doar pentru a da câteva exemple.[24]

Învățarea „limbii hoților", *blatnoe slovo*, numită uneori *blatnaia muzika*, sau „muzica hoților", era un ritual de inițiere prin care treceau mulți deținuți, deși nu întotdeauna de bunăvoie. Unii nu s-au obișnuit niciodată cu el. O deținută politică scria mai târziu:

> Cel mai greu lucru de suportat într-un asemenea lagăr sunt ocările și înjurăturile fără sfârșit... limbajul urât pe care îl folosesc deținutele de drept comun este atât de obscen, încât devine pur și simplu insuportabil, iar ele par să fie în stare să vorbească între ele numai în termenii cei mai josnici și mai injurioși. Atunci când încep să

înjure şi să blesteme, detestăm acest lucru aşa de tare, încât ne spuneam una alteia: „Dacă ar fi să moară sub ochii mei, nu i-aş da ăsteia nici măcar un strop de apă."[25]

Alţii au încercat să studieze acest limbaj. Încă din anul 1925, într-un articol pe care l-a redactat pentru *Soloveţkie Ostrova*, una dintre revistele lagărului, un deţinut de la Soloveţki lansa câteva ipoteze privind originea acestui vocabular. Unele cuvinte, nota el, reflectă pur şi simplu moralitatea hoţilor: termenii referitori la femei erau pe jumătate obsceni, pe jumătate de un sentimentalism bolnav. Alte cuvinte rezultau din context: hoţii foloseau cuvântul care însemna „a lovi" (*stukat*) în locul cuvântului „a vorbi" (*govorit*), înlocuire care avea sens, din moment ce, pentru a comunica între ei, deţinuţii băteau în pereţi.[26] Un alt fost deţinut remarca faptul că un număr de cuvinte – *smon*, pentru „a căuta", *musor*, pentru „poliţist", *fraier*, pentru „om cinstit" – par să vină din ebraică sau idiş.[27] Poate că acest lucru probează rolul jucat de Odessa, oraşul-port cu cea mai mare populaţie evreiască şi pe vremuri capitala contrabandei în Rusia, în dezvoltarea culturii interlope.

Din când în când, administraţia lagărelor a încercat chiar să suprime acest argou. În 1933, comandantul de la Dmitlag le-a dat ordin subordonaţilor săi „să ia măsurile necesare" în scopul de a-i determina pe deţinuţi – precum şi pe gardienii şi administratorii lagărului – să pună capăt utilizării acestui argou, care era atunci „folosit pretutindeni, chiar şi în scrisorile şi discursurile oficiale".[28] Nu există absolut nici o dovadă că ordinul său a fost executat cu succes.

Cei mai de seamă hoţi nu numai că vorbeau altfel decât restul deţinuţilor, dar şi arătau altfel. Îmbrăcămintea şi gustul lor straniu pentru modă îi situau pe o treaptă separată, distinctă, ceea ce le sporea şi mai mult puterea de intimidare pe care o exercitau asupra celorlalţi deţinuţi. În anii '40, spune Şalamov, hoţii în lege de la Kolîma purtau la gât cruci din aluminiu, fără nici o semnificaţie religioasă. „Era un fel de simbol." Însă moda era schimbătoare:

> În anii '20, hoţii purtau şepci de şcoală profesională; cu mult înainte, erau la modă chipiurile de ofiţer de armată. În anii '40, purtau iarna căciuli de blană turtite, îşi suflecau carâmbii cizmelor îmblănite şi purtau o cruce la gât. Crucea era de obicei şlefuită, dar, dacă se întâmpla să fie vreun artist în lagăr, acesta era obligat să graveze pe ea cu un ac cele mai diverse motive: o inimă, cărţi de joc, un crist, o femeie goală...[29]

Gheorghi Feldgun, aflat şi el în lagăr în anii '40, îşi aminteşte că hoţii aveau un mers aparte, „cu paşi mici, cu picioarele uşor depărtate", îşi îmbrăcau dinţii în coroane de aur şi argint, pe care şi le adăugau ca pe un fel

de accesoriu la modă: „*vorii* din 1943 umblau de obicei într-un costum bleumarin-închis compus din trei piese, cu pantalonii băgați în cizmele din piele de vițel. Pe sub vestă o bluză scoasă din pantaloni. Și o șapcă trasă peste ochi. Plus tatuaje, de obicei sentimentale: «N-o voi uita niciodată pe scumpa mea mamă» sau «În viață nu există fericire»..."[30]

Aceste tatuaje, menționate și de mulți alți memorialiști, serveau de asemenea ca semn distinctiv, deosebindu-i pe membrii castei hoților de ceilalți deținuți de drept comun și indicând rolul fiecărui hoț în interiorul grupului. Potrivit unui istoric al lagărelor de muncă, erau tatuaje diferite pentru homosexuali, alcoolici, pentru cei condamnați pentru viol sau cei condamnați pentru omor.[31] Soljenițîn dă mai multe detalii:

> Își închinau pielea bronzată artei tatuajelor, satisfăcându-și astfel în permanență imboldurile estetice, erotice și chiar pe cele morale: vulturi puternici așezați pe culmi sau planând se puteau distinge fie pe pieptul, pe stomacul sau pe spatele deținuților, expuși contemplării reciproce. Un ciocan mare sau soarele, trimițându-și razele în toate direcțiile; sau bărbați și femei în împerechere, sau anumite organe ale plăcerii; sau dintr-odată îl zăreai pe Lenin sau pe Stalin sub inimă, sau pe amândoi... Uneori mai râdeau de un fochist șugubăț ce azvârlea camaradului lopeți de cărbuni în orificiul dorsal, sau de vreo maimuță dedată onaniei. Mai citeau și sloganuri unul de pe pielea celuilalt, care deși erau bine cunoscute, îi umpleau de extaz să le repete: „Toate fetele în gură!", sau pe stomacul unei tinere hoațe, „Mi-e dor de – ca de mamă".[32]

Ca artist profesionist, Thomas Sgovio a fost repede cooptat în breasla tatuajului. Odată i s-a cerut să tatueze chipul lui Lenin pe pieptul cuiva: era o credință răspândită printre hoți că nici un pluton de execuție nu ar fi tras în chipul lui Lenin sau al lui Stalin.[33]

Hoții se mai deosebeau de alți deținuți după felul în care se distrau. Ritualuri complicate însoțeau jocurile lor de cărți, care presupuneau riscuri mari, atât din cauza partidelor de cărți propriu-zise, care aveau mize imense, cât și din cauza autorităților, care pedepseau pe orice jucător prins.[34] Însă riscurile constituiau probabil o parte din plăcerea jocului pentru niște oameni obișnuiți cu primejdia: Dmitri Lihacev, criticul literar închis la Soloveți, a observat că mulți hoți „își compară emoțiile pe care le încearcă în timpul jocului de cărți cu emoțiile resimțite în timp ce săvârșesc un delict".[35]

Într-adevăr, infractorii zădărniceau toate încercările NKVD-ului de a opri partidele de cărți. Perchezițiile și confiscarea cărților de joc erau inutile. „Experții" din rândurile hoților erau specializați în fabricarea cărților de joc, o îndeletnicire care devenise, prin anii '40, foarte sofisticată. Într-o primă etapă, „expertul" decupa pătrate de hârtie cu ajutorul unei lame de

ras. Pentru a se asigura că aceste cărți sunt destul de solide, se lipeau unul peste altul cinci sau șase pătrate de hârtie, folosind lipici făcut prin frământarea într-o batistă a unei bucăți de pâine umezită. După aceea, expertul lăsa cărțile peste noapte sub unul din priciuri, ca să se întărească. Când erau gata, imprima culorile, folosindu-se de o ștampilă gravată pe fundul unei căni. Folosea funingine pentru cărțile de negru. Când se găsea streptomicină – dacă o folosea doctorul lagărului și dacă acesta putea fi forțat sau mituit să le dea și lor o anumită cantitate – se făceau și cărți de roșu.[36]

Ritualul jocului de cărți era o altă componentă a terorii pe care hoții o exercitau asupra deținuților politici. Hoții jucau pe bani, pâine și haine. Când și le pierdeau pe ale lor, ei jucau pe banii, pâinea și hainele celorlalți deținuți. Gustav Herling a asistat prima dată la un asemenea incident în vagonul Stolîpin al unui tren care se îndrepta către Siberia. Printre tovarășii de drum era și un polonez, Sklovski. În același vagon erau trei *urki* care jucau cărți, printre care „o gorilă cu fața lată de mongol":

> ...gorila aruncă deodată cărțile, sări de pe bancă și veni la Sklovski.
> „Dă-mi haina", strigă el, „am pierdut-o la cărți."
> Sklovski făcu ochii mari și, fără să se miște de la locul lui, ridică din umeri.
> „Dă-mi-o", urlă ca scos din minți, „dă-o-ncoa, sau *glaza vîkolu* [îți scot ochii]!"
> Colonelul se ridică încet și îi dădu haina.
> Abia mai târziu, în lagărul de muncă, am înțeles sensul acestei scene teribile. A miza pe bunurile altor deținuți la jocul de cărți era una dintre distracțiile cele mai îndrăgite ale *urkilor*, iar atracția ei cea mai mare constă în faptul că cel care pierdea era obligat să ia cu forța de la victimă obiectul asupra căruia se înțeleseseră la început.[37]

O deținută a stat într-o baracă de femei care fusese toată „pierdută" la un joc de cărți. La auzul unei asemenea vești, femeile au așteptat neliniștite câteva zile, „fără să le vină a crede, până când bărbații au venit să ne salveze... până la urmă n-au dispărut decât câteva boccele cu haine, iar *starosta* a fost înjunghiată".[38]

Însă jocul de cărți putea să fie tot atât de periculos și pentru infractorii profesioniști. Generalul Gorbatov a întâlnit în Kolîma un hoț care nu mai avea decât două degete la mână stângă... El a furnizat explicația:

> Jucam cărți și am pierdut. Nu aveam bani, așa că am pus la bătaie un costum de bună calitate, nu pe al meu, desigur, ci pe al unui deținut politic. Am vrut să iau costumul noaptea când deținutul nou-venit l-ar fi dat jos de pe el înainte de culcare. Trebuia să-l iau înainte de ora opt dimineața, numai că i-au dus pe deținuții politici în alt lagăr chiar în acea zi. S-a întrunit sfatul bătrânilor și au hotărât să fiu pedepsit. Cel păgubit dorea să mi se taie toate degetele de la mână stângă. Bătrânii au propus două. S-au târguit un pic și au căzut de acord pentru trei. Așa că mi-am

pus mâna pe masă, iar tipul în fața căruia pierdusem a luat un băț și, din cinci lovituri, mi-a zburat cele trei degete...

Tipul a încheiat, aproape mândru: „Aveam și noi legile noastre, doar că mai dure decât ale voastre. Dacă-ți păgubeai camaradul, erai tras la răspundere pentru asta."[39] Într-adevăr, obiceiurile juridice ale hoților erau tot atât de complicate ca și ceremonia de inițiere, presupunând un „tribunal", un proces și o sentință care putea să impună bătaia, umilirea sau chiar moartea. Colonna-Czosnowski a asistat la o partidă încrâncenată de cărți, prelungită între doi hoți de primă mână, care s-a terminat doar după ce unul din ei a pierdut tot ce avea. În loc de un braț sau un picior, câștigătorul a cerut drept pedeapsă o umilință teribilă: a cerut ca „artistul" barăcii să tatueze pe fața omului un penis enorm, îndreptat spre gura lui. Câteva minute după aceea, deținutul și-a lipit pe față un vătrai fierbinte, ștergând tatuajul, dar și mutilându-se pentru totdeauna.[40] Anton Antonov-Ovseenko, fiul unui fruntaș bolșevic, pretinde și el că a întâlnit în lagăr un „surdo-mut" care pierduse la jocul de cărți dreptul de a vorbi timp de trei ani. Chiar și atunci când se muta dintr-un lagăr în altul, omul nu îndrăznea să încalce sentința, fiindcă fiecare dintre *urki* din locul respectiv știa despre ea: „Încălcarea unei asemenea înțelegeri ar fi fost pedepsită cu moartea. Nimeni nu poate să scape de legea hoților."[41]

Autoritățile erau conștiente de aceste obiceiuri și din când în când încercau să intervină. Dar nu întotdeauna cu succes. În timpul unui incident din 1951, un tribunal al hoților l-a condamnat la moarte pe un hoț pe nume Iurilkin. Autoritățile lagărului au aflat despre această pedeapsă și l-au transferat mai târziu pe Iurilkin într-un alt lagăr, apoi într-o închisoare de tranzit, apoi într-un al treilea lagăr dintr-o zonă rurală. Până la urmă, patru ani mai târziu, doi hoți în lege i-au dat de urmă și l-au ucis. Au fost și ei judecați și executați ulterior pentru omor, însă nici asemenea pedepse nu reprezentau neapărat o oprelişte. În 1956, exasperată, procuratura sovietică a trimis o circulară în care condamna faptul că „în fiecare lagăr de muncă corecțională exista o grup organizat de infractori, iar adeseori decizia grupului de a omorî un anume deținut este executată fără discuție".[42]

Tribunalele hoților aveau puterea de a aplica pedepse și unor inși din afara lagărelor, ceea ce explică poate de ce ei inspirau o teroare atât de mare. Leonid Finkelstein, un deținut politic de la începutul anilor '50, își amintește de un asemenea asasinat săvârșit din răzbunare:

Eu, unul, nu am fost martor decât la un singur omor, dar a fost unul cu totul ieșit din comun. Știți ce este o pilă lungă de metal? O asemenea pilă, ascuțită la un capăt, este o armă neînchipuit de letală...

> Aveam un *nariadcik*, un ins care îi repartiza pe deținuți la muncă, n-aș ști să zic pentru ce era condamnat. Dar hoții în lege au decis să-l termine. S-a întâmplat în timpul numărătorii, înainte de a merge la lucru. Fiecare brigadă stătea separată de celelalte. *Nariadcik*-ul stătea în fața noastră. Numele lui era Kazahov, un om mătăhălos cu un pântec greoi. Unul dintre hoți a ieșit iute din formația lui și și-a înfipt pila în stomacul omului, în burtă. Era probabil un ucigaș profesionist. A fost prins imediat, dar avea deja 25 de ani de ispășit. A fost desigur rejudecat, și i s-au dat alți 25 de ani. Astfel, termenul lui s-a prelungi cu câțiva ani și nimic mai mult...[43]

Totuși, erau puține cazurile în care hoții îndreptau această „lege" a lor împotriva celor din conducerea lagărelor. Cei mai mulți dintre ei erau, dacă nu tocmai cetățeni sovietici loiali, măcar fericiți să coopereze într-o misiune pe care autoritățile sovietice le-o încredințaseră: erau adică de-a dreptul fericiți să-i poată controla pe deținuții politici, care erau, în cuvintele Evgheniei Ghinzburg, „chiar și mai disprețuiți și renegați decât ei".

KONTRIKI ȘI *BÎTOVÎE:* DEȚINUȚII POLITICI ȘI DEȚINUȚII OBIȘNUIȚI

Cu argoul lor special, îmbrăcămintea distinctă și cultura lor rigidă, infractorii de profesie erau ușor de identificat și de descris. Este mult mai greu însă să încerci să generalizezi pe seama celorlalți deținuți, oamenii care alcătuiau materia brută a forței de muncă a Gulagului, din moment ce ei proveneau din toate straturile societății sovietice. Într-adevăr, a trecut prea mult timp de când ne bazăm înțelegerea legată de marea majoritate a deținuților din lagăre, deformată de o prea mare încredere în memorii, în special pe memoriile publicate în afara Uniunii Sovietice. Autorii lor erau de obicei intelectuali, adeseori străini, și aproape toți foști deținuți politici.

Totuși, din 1989 încoace, de la *glasnostul* lui Gorbaciov, a devenit disponibilă o mai mare varietate de material memorialistic, pe lângă documentele din arhive. În lumina acestora din urmă, care trebuie tratate cu o mare precauție, reiese acum că marea majoritate a deținuților nu erau deloc politici, adică nu erau oameni din inteligheția rusă, oameni cu pregătire tehnică sau academică, o clasă socială separată, de altfel, ci muncitori și țărani. Unele cifre din anii '30, o perioadă în care grosul ocupanților Gulagului erau culaci, sunt deosebit de revelatoare. În anul 1937, numai 7% din populația lagărelor avea o educație superioară, în vreme ce 39,1% erau menționați ca având doar școala primară. În același timp, 42,6% erau înregistrați ca „semianalfabeți", și 12% erau complet analfabeți. Chiar și

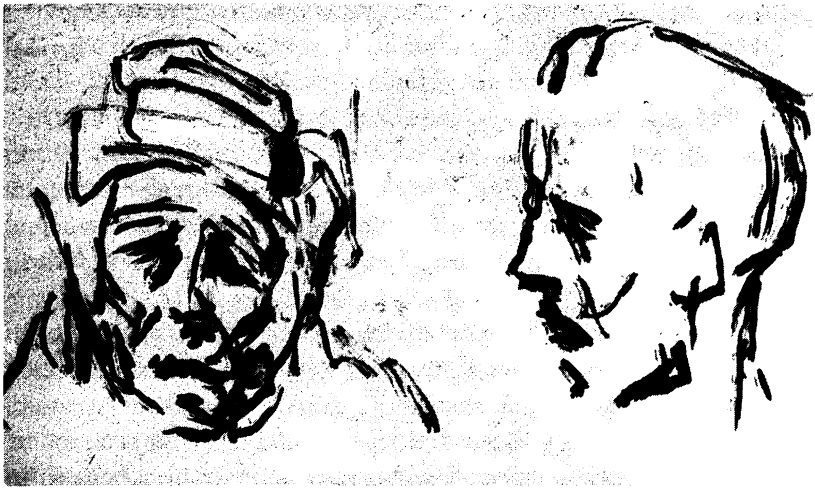

Schiță pentru portretele a doi zeki – desen de Serghei Reihenberg, Magadan, data realizării necunoscută

în 1938, anul în care Marea Teroare făcea ravagii printre intelectualii din Moscova și Leningrad, populația cu educație superioară constituia doar 1,1%, în timp ce mai mult de jumătate aveau doar școala primară, iar o treime erau semianalfabeți.[44]

Se pare că nu există alte cifre comparabile privind originea socială a deținuților. Însă merită să notăm că, în 1948, mai puțin de un sfert din deținuți erau politici – cei condamnați în baza Articolului 58 din Codul penal, pentru săvârșirea de delicte „contrarevoluționare". Acest fenomen se înscrie într-un tipar mai vechi. Deținuții politici constituiau abia între 12 și 18% dintre deținuți în anii terorii din 1937–1938; au oscilat între 30 și 40% în timpul războiului și s-au ridicat în 1946 la aproape 60%, ca urmare a amnistiei acordate infractorilor obișnuiți ca rezultat al victoriei; iar apoi cifrele rămân neschimbate, între un sfert și o treime din totalul deținuților, cât timp a mai trăit Stalin.[45] Datorită randamentului mai bun, deținuții nepolitici beneficiau adesea de sentințe mai mici și erau mai în măsură să îndeplinească condițiile pentru eliberarea înainte de termen. Este prudent astfel să spunem că marea majoritate a populației lagărelor care a trecut prin sistemul Gulagului atât în anii '30, cât și în anii '40 era alcătuită din persoane condamnate penal pentru delicte de drept comun, așadar, cel mai probabil muncitori și țărani.

Totuși, deși aceste cifre ne permit să corectăm estimările din trecut, ele pot fi și înșelătoare. Examinând noul material memorialistic acumulat în

Rusia de la căderea URSS, devine totodată clar că mulți dintre deținuții politici nu erau realmente „deținuți politici", în termenii de astăzi. E adevărat că, în anii '20, în lagăre se aflau membri ai partidelor antibolșevice, care-și spuneau de fapt „politici". Existau, în anii '30, și câțiva troțkiști autentici – oameni care-l sprijiniseră într-adevăr pe Troțki împotriva lui Stalin. În anii '40, în urma arestărilor în masă din Ucraina, Țările Baltice și Polonia, un val de partizani și activiști antisovietici autentici au sosit de asemenea în lagăre. La începutul anilor '50, au mai fost arestați și vreo câțiva studenți antistaliniști.

Cu toate acestea, dintre sutele de mii de oameni din lagăre, catalogați drept deținuți politici, cei mai mulți nu erau nici disidenți, nici preoți care țineau slujbe în secret și nici măcar ștabi de partid. Erau oameni obișnuiți, absorbiți de valul arestărilor în masă, care nu aveau neapărat vreo opinie politică declarată. Olga Adamova-Sliozberg, pe vremuri funcționară într-unul dintre ministerele care coordonau industriile sovietice din Moscova, scrie: „Înainte de arestarea mea, duceam o viață foarte normală, tipică pentru o femeie sovietică ce muncește fără să fie membră de partid. Lucram din greu, dar nu luam parte în mod special la activitățile politice și nu mă amestecam în viața politică. Interesele mele reale erau casa și familia."[46]

Dacă deținuții politici nu erau neapărat implicați politic, cei mai mulți dintre deținuții de drept comun nu erau nici ei neapărat infractori. Dacă în lagăre se găseau unii infractori de profesie și, în anii războiului, unii criminali de război autentici și colaboratori ai naziștilor, cei mai mulți dintre ceilalți deținuți fuseseră condamnați pentru așa-zisele delicte „obișnuite" și nepolitice, care, în alte condiții, n-ar fi fost deloc considerate un delict. Tatăl lui Aleksandr Lebed, generalul și politicianul sovietic, a întârziat de două ori la locul său de muncă dintr-o fabrică, doar cu zece minute, iar pentru asta a primit o condamnare de cinci ani în lagăr.[47] Într-un lagăr de deținuți obișnuiți, cel de la Polianski, aproape de Krasnoiarsk-26, amplasamentul principal al unuia dintre reactoarele nucleare sovietice, arhivele semnalează un deținut „obișnuit" care primise o condamnare de șase ani, fiindcă a furat o singură cizmă de cauciuc dintr-un bazar, un altul cu o condamnare de zece ani, fiindcă a furat zece pâini, un altul, șofer de autocamion, care-și creștea singur cei doi copii, a primit o condamnare de șapte ani fiindcă a furat trei sticle din vinul pe care-l livra. Un altul a luat cinci ani pentru „speculă", adică pentru că a cumpărat țigări dintr-un loc și le-a vândut în alt loc.[48] Antoni Ekart spune povestea unei femei care fusese arestată fiindcă a furat un stilou de la biroul în care lucra. Îl luase pentru fiul ei, care nu putuse să-și facă tema fiindcă nu avea cu ce să scrie.[49] În

lumea întoarsă pe dos a Gulagului se putea la fel de bine ca deținuții obișnuiți să nu fie infractori reali, pe cât era de posibil ca deținuții politici să nu fie deloc opozanți activi ai regimului.

Cu alte cuvinte, delincvenții nu erau întotdeauna oameni care comiseseră un delict real. Și era chiar mai rar cazul în care un deținut politic să fi comis cu adevărat vreun delict politic. Ceea ce nu împiedica sistemul judiciar sovietic să-i clasifice totuși cu mare grijă. Ca grup, contrarevoluționarii aveau un statut inferior celui al infractorilor de drept comun; cum am spus-o deja, ei erau socotiți ca având „un grad de periculozitate socială ridicat", fiind mai puțin compatibili cu societatea sovietică decât infractorii obișnuiți, cu „grad de periculozitate socială redus". Dar deținuții politici mai erau ierarhizați și potrivit alineatelor Articolului 58 din Codul penal, în baza cărora fuseseră condamnați. Evghenia Ghinzburg a observat că printre deținuții politici era de departe „cel mai bine" să fi fost condamnat pentru „agitație antisovietică" (ASA), în baza aliniatului 10 din Articolul 58. Aceștia erau „palavragiii" – spuseseră un amărât de banc politic ori lăsaseră să le scape vreo critică la adresa lui Stalin sau a secretarului local de partid (sau fuseseră acuzați de acest lucru de vreun vecin invidios). Chiar și autoritățile lagărului recunoșteau tacit că „palavragiii" n-au comis nici un delict, astfel încât celor condamnați pentru ASA li se dădeau mai lesne munci mai ușoare.

Imediat sub ei se aflau cei condamnați pentru „activitate contrarevoluționară" (KRD). Mai jos erau cei condamnați pentru „activitate contrarevoluționară teroristă" (KRTD). T-ul în plus putea însemna, în unele lagăre, că deținutului îi era efectiv interzis să fie repartizat la vreo altă muncă decât cea mai grea – „munca generală": tăiatul copacilor, lucratul în mină, construcția de drumuri, mai ales dacă indicativul KRTD era însoțit de o condamnare de la 10 la 15 ani sau mai mult.[50]

Și se întâmpla să ajungi chiar mai jos. Sub KRTD se mai situa o categorie KRTTD, nu chiar activități teroriste, ci „activități trotkiste teroriste". „Cunosc cazuri, scrie Lev Razgon, când T-ul în plus apărea într-un document al unui deținut din lagăr din cauza unei dispute pe care o avusese în timpul numărătorii generale cu normatorul responsabil cu repartizarea muncilor sau cu șeful distribuției, amândoi deținuți de drept comun."[51] O modificare atât de măruntă putea să facă diferența între viață și moarte, fiindcă nici un șef de echipă n-ar fi trimis un deținut KRTTD nicăieri în altă parte decât la cea mai dură muncă fizică.

Aceste reguli nu erau întotdeauna bătute în cuie. În realitate, deținuții căutau să conștientizeze importanța acestor condamnări diferite, încercând

să estimeze ce efect vor avea asupra vieții lor. Varlam Șalamov precizează că după ce a fost ales să urmeze un curs de infirmier, care l-ar fi făcut apt să devină *feldșer* – asistent medical, una dintre cele mai prestigioase și confortabile munci din lagăr –, a fost îngrijorat de efectul pe care condamnarea lui ar fi putut s-o aibă asupra posibilității de a termina acest curs: „Vor accepta ei oare și deținuți politici condamnați în baza Articolului 58 din Codul penal? Numai pe cei încadrați în aliniatul 100. Și ce se va întâmpla cu vecinul meu din spatele vagonului? Și el era tot un ASA – condamnat pentru agitație antisovietică."[52]

Sentințele oficiale nu erau îndeajuns pentru a decide locul deținuților politici în ierarhia lagărului. Deși nu aveau o conduită reglementată tot atât de strict precum cea a deținuților de drept comun, precum și un limbaj comun, ei se separau în grupuri distincte. Membrii acestor clanuri politice erau legați unul de altul de spiritul de camaraderie, de nevoia de autoprotecție sau de faptul că împărtășeau aceeași viziune asupra lumii. Aceste grupuri nu erau strict delimitate, se întrepătrundeau unele cu altele și cu clanurile deținuților nepolitici și nu existau în toate lagărele. Atunci când totuși existau, puteau fi vitale pentru supraviețuirea deținuților.

Cele mai importante grupări politice și, în ultimă instanță, cele mai puternice, erau cele formate pe criteriul naționalității sau al locului de baștină. Acestea au devenit mai importante în timpul și după cel de-al Doilea Război Mondial, când numărul deținuților străini a crescut în mod dramatic. Schimbarea era oarecum firească. Un deținut nou-venit sosea și imediat căuta în baracă compatrioți estonieni, ucraineni sau, într-un număr mai restrâns de cazuri, compatrioți americani. Walter Warwick, unul dintre „finlandezii americani" care au sosit în lagăr spre sfârșitul anilor '30, arată într-un manuscris pe care l-a scris pentru familia lui, cum vorbitorii de limba finlandeză se întovărășeau mai ales pentru a se proteja unii pe ceilalți de crimele și actele de tâlhărie ale infractorilor profesioniști: „Am ajuns la concluzia că, dacă voiam să avem parte de un pic de pace din partea lor, trebuia să fim grupați. Așa că ne-am organizat propria bandă, ca să ne ajutăm între noi. Eram șase: doi finlandezi americani, doi finlandezi finlandezi și doi finlandezi din regiunea Leningradului..."[53]

Nu toate clanurile etnice funcționau la fel. Opiniile diferă, de pildă, oamenii întrebându-se dacă deținuții evrei aveau de fapt propria rețea sau dacă se amestecau în masa populației ruseşti (sau, în situația numărului mai mare de evrei polonezi, în masa populației poloneze obișnuite). În epoci diferite, se pare că și răspunsul la aceste întrebări a fost diferit, depinzând

mult de atitudinile individuale. Mulți dintre evreii arestați la sfârșitul anilor '30, în timpul represiunii îndreptate împotriva înaltei nomenclaturi și a militarilor, pare să se fi socotit mai întâi și mai întâi comuniști, și abia pe urmă evrei. Un deținut spunea că, în lagăr, „toți deveneau ruși – caucazieni, tătari sau evrei".[54]

Mai târziu, în timpul războiului, când în lagăre au început să sosească evrei și polonezi, ei par să fi format rețele etnice distincte. Ada Federolf, care și-a scris memoriile împreună cu Ariadna Efron, fiica Marinei Țvetaeva, descrie un lagăr în care atelierul de croitorie – un loc de muncă luxos, după standardele lagărului – a fost condus de un bărbat pe nume Lieberman. Ori de câte ori sosea un transport nou, el se plimba prin mulțime strigând: „E cineva evreu? Cine e evreu?" Când găsea evrei, aranja ca aceștia să lucreze pentru el în atelierul de croitorie, în felul acesta salvându-i de la munca generală în pădure. Lieberman a mai recurs la trucuri ingenioase pentru a-i ajuta pe rabini, care trebuiau să se roage toată ziua. Pentru unul dintre rabini a construit o încăpere specială, în care l-a ascuns, astfel încât nimeni să nu știe că el nu lucra. A mai inventat funcția de „controlor de calitate" pentru un alt rabin, care îi permitea să umble de dimineața până seara printre rândurile de croitorese, surâzându-le și rugându-se în șoaptă.[55]

Pe la începutul anilor '50, când, în URSS, antisemitismul oficial începuse să se intensifice, încurajat de obsesia lui Stalin că doctorii evrei încercaseră să-l ucidă, a fi evreu era și mai greu, deși, chiar și în această perioadă, antisemitismul pare să fi variat în intensitate de la un lagăr la altul. Ada Purijinskaia, o deținută evreică arestată în momentul de apogeu al „complotului medicilor" (fratele ei a fost judecat și executat pentru că „a uneltit să-l ucidă pe Stalin"), nu și-a amintit de „vreo problemă specială datorată faptului de a fi evreu".[56] Însă Leonid Trus, alt deținut evreu arestat în acea vreme, are amintiri diferite. Odată, spune el, un *zek* mai bătrân l-a salvat de un antisemit fanatic, un ins care fusese arestat pentru comerț cu icoane. *Zekul* mai bătrân a strigat la negustor: lui, un om care a „cumpărat și a vândut chipul lui Iisus", ar trebui să-i fie rușine de ce face.

Totuși, Trus nu a încetat să ascundă faptul că era evreu: dimpotrivă, și-a pictat o stea a lui David pe cizme, în principiu ca să nu i le fure cineva. În lagărul lui, „evreii, ca și rușii, nu erau organizați într-un grup distinct". Acest lucru l-a privat de tovarăși siguri, clari: „Cel mai rău pentru mine... era să fiu singur, de a vedea și simți că sunt un evreu printre ruși, că toți aveau prieteni din regiunea lor, în timp ce eu eram complet singur."[57]

Din cauza numărului lor mic, occidentalilor și americanilor din America de Nord din lagăre le-a fost și lor greu să formeze rețele puternice. Nu

prea aveau posibilitatea de a se ajuta unii pe alții în vreun fel: mulți erau complet dezorientați de viața din lagăr, nu vorbeau rusa, hrana li se părea de nemâncat, iar condițiile de viață intolerabile. După ce asistate la moartea unui întreg grup de nemțoaice în închisoarea de tranzit de la Vladivostok, deși li s-a dat voie să bea apă fiartă, Nina Gaghen-Torn, o deținută rusoaică, a scris, pe un ton numai pe jumătate ironic, că, „dacă barăcile sunt pline de cetățeni sovietici, obișnuiți cu mâncarea, ei pot să suporte peștele sărat, chiar dacă acesta era stricat. Când a sosit un transport mare, alcătuit din membrii arestați ai Cominternului, s-au îmbolnăvit cu toții de dizenterie severă".[58] Lev Razgon deplânge și el soarta străinilor, scriind că „ei nu pot nici să înțeleagă, nici să asimileze; nu încearcă să se adapteze și să supraviețuiască; ei pur și simplu se înghesuie unii în alții din instinct".[59]

Însă occidentalii – o categorie care îi includea pe polonezi, cehi și alți est-europeni – beneficiau și de câteva avantaje. Ei făceau obiectul unui interes și al unei fascinații speciale, care uneori se materializa în contacte importante, în alimente sau într-un tratament mai bun. Antoni Ekart, un polonez cu studii în Elveția, a primit un loc într-un spital mulțumită unui infirmier pe nume Ackerman, originar din Basarabia: „Faptul că veneam din Occident simplifica lucrurile", toată lumea era interesată de un occidental și dorea să-l ajute.[60] Flora Leipman, o scoțiancă al cărei tată vitreg și-a convins familia să se mute în URSS, se folosea de „rădăcinile ei scoțiene" pentru a-i distra pe colegii săi deținuți:

> Îmi trăgeam fusta deasupra genunchilor ca să arate ca o fustă scoțiană și îmi răsuceam în jos ciorapii ca să-i fac să arate ca ciorapii scoțieni. După moda scoțiană, îmi purtam pătura peste umăr și-mi agățam pălăria în față ca pe un *sporran*. Glasul îmi vibra cu mândrie în timp ce cântam *Annie-Laurie, Ye Banks* și *Braes o'Bonnie Doon*, terminând întotdeauna cu *God Save the King*, fără să traduc un cuvânt.[61]

Ekart povește că se simțea ca un „obiect de curiozitate" pentru intelectualii ruși:

> Când se organizau întâlniri speciale, tăinuite cu grijă, cu unii dintre cei mai de încredere dintre ei, le povesteam despre viața mea la Zürich, la Varșovia, la Viena și în alte orașe din Occident. Costumele mele sport de la Geneva, cămășile mele de mătase erau examinate cu cea mai mare grijă, fiindcă erau singurele dovezi materiale ale standardelor înalte de viață din afara lumii comuniste. Era evident că unii dintre ei nu mă credeau când le spuneam că aș fi putut foarte ușor să cumpăr toate aceste articole din salariul meu lunar de tânăr inginer într-o fabrică de ciment.
> „Câte costume aveai?" m-a întrebat unul dintre experții în agricultură.
> „Șase sau șapte."

„Ești un mincinos!" mi-a spus un bărbat de până în 25 de ani, care apoi, întorcându-se spre ceilalți, a continuat: „Nu știu cum puteți înghiți asemenea scorneli?! Totul are-o limită: doar nu ne poți prosti ca pe copii."

Mi-era greu să-i fac să înțeleagă că în Occident un om obișnuit, care se îngrijește cât de cât de înfățișarea lui, poate să-și pună în cap să aibă mai multe costume, fiindcă hainele rezistă mai mult, dacă ai posibilitatea să le mai schimbi din când în când. Pentru un membru al inteligheției ruse, care rareori are mai mult de un singur costum, acest lucru era foarte greu de înțeles.[62]

John Noble, un american arestat la Dresda, a devenit și el un „VIP la Vorkuta" și își desfăta camarazii de lagăr cu povești despre viața americană pe care aceștia o găseau incredibilă. „Johnny", i-a spus unul dintre ei, „tu vrei să ne faci să credem că muncitorii americani au propria lor mașină?"[63]

În ciuda faptului că atrăgeau admirația tuturor prin simplul fapt că erau străini, acest lucru îi și împiedica să stabilească legături mai apropiate, atât de folositoare într-un lagăr. Liepman scrie că „până și noilor mei «prieteni» din lagăr le era frică de mine, fiindcă pentru ei eram un străin".[64]

Ekart a suferit când s-a trezit că este singurul deținut din *lagpunkt* care nu era rus, și pentru că cetățenii sovietici nu-l plăceau, și fiindcă nici el nu-i plăcea pe ei: „Eram înconjurat de o atmosferă de antipatie, dacă nu chiar de ură... detestau faptul că nu eram ca ei. La fiecare pas simțeam neîncrederea și grosolănia lor, reaua lor voință și vulgaritatea lor înnăscută. A trebuit să petrec mai multe nopți albe ca să mă apăr și să-mi păzesc lucrurile."[65]

Încă o dată, sentimentele sale au un corespondent într-o epocă mai timpurie. Descrierea pe care Dostoievski o face relației dintre infractorii polonezi și ruși în secolul al XIX-lea sugerează că predecesorii lui Ekart simțiseră același lucru: „Polonezii (mă refer aici doar la deținuții politici) se purtau cu un fel de politețe prețioasă, care îi irita, erau teribil de necomunicativi și nu puteau în nici un chip să-și ascundă dezgustul față de deținuții de drept comun; în ceea ce-i privește pe aceștia din urmă, ei înțelegeau foarte bine acest lucru și le răspundeau cu aceeași monedă."[66]

Într-o situație chiar mai rea se aflau musulmanii și alți deținuți din Asia Centrală și din unele dintre republicile caucaziene. Erau tot atât de dezorientați precum occidentalii, însă de obicei nu erau în stare să-i distreze sau să-i intereseze pe ruși. Cunoscuți ca *naț meni* (termen rus desemnând minoritățile naționale), ei deveniseră o parte a vieții din lagăr încă de la sfârșitul anilor '20.

Mulți dintre ei fuseseră arestați în timpul pacificării – și al sovietizării – Asiei Centrale și a Caucazului de Nord și trimiși să lucreze la Canalul de la Marea Albă, unde un contemporan scria că „totul este greu de

înțeles pentru ei: oamenii care-i conduc, canalul pe care-l construiesc, hrana care li se dă".[67] Începând cu 1933, mulți dintre ei au lucrat la rândul lor la Canalul Moscova–Volga, unde se pare că șefului i s-a făcut milă de ei. La un moment dat el a dat ordin subordonaților lui să le construiască barăci separate și să-i organizeze în brigăzi separate de muncă, astfel încât să fie măcar înconjurați de compatrioți de-ai lor.[68] Mai târziu, Gustav Herling i-a întâlnit într-un lagăr forestier din nord. Acesta își aduce aminte că-i vedea în fiecare seară în infirmerie, așteptând să-i vadă doctorul lagărului:

> Chiar și când erau în sala de așteptare, se țineau cu mâinile de pântecele care-i durea, iar în momentul în care dispăreau dincolo de zid, izbucneau într-o văicăreală plină de tristețe, în care gemetele se amestecau indistinct cu rusa lor stricată. Nu existau remedii pentru bolile lor... mureau pur și simplu de dor de casă, de nostalgia pentru pământurile lor natale, de foame, de frig și din cauza monotoniei ce se lăsa peste întinderea albă de zăpadă. Ochii lor înguști, neobișnuiți cu peisajul nordic, erau tot timpul umezi, iar genele le erau mereu lipite de o crustă galbenă. În zilele rare când eram scutiți de muncă, uzbekii, turkmenii și kirkizii se adunau într-un colț al barăcii, îmbrăcați în hainele lor de sărbătoare, niște cămăși de mătase colorată lungi și grele și turbane înflorate. Era imposibil să ghicești despre ce vorbeau după înflăcărarea și agitația lor, gesticulând, strigând unul la altul și lăsând capetele în jos cu tristețe, dar e clar că nu vorbeau despre lagăr.[69]

Viața nu era cu nimic mai bună pentru coreeni, în mod normal cetățeni sovietici de origine coreeană, sau pentru japonezi, sosiți, la sfârșitul războiului, în Gulag și în sistemul de lagăre pentru prizonierii de război, într-un uluitor efectiv de 600 000 de oameni. Japonezii sufereau în special din cauza mâncării, care li se părea nu numai insuficientă, dar și ciudată și practic necomestibilă. Ca urmare, ei vânau și mâncau lucruri tot atât de necomestibile din punctul de vedere al celorlalți: ierburi sălbatice, insecte, gândaci și ciuperci de care nici măcar rușii nu s-ar fi atins. Uneori, aceste experimente se terminau rău: există mărturii despre deținuți japonezi care au murit din cauză că au mâncat buruieni și ierburi sălbatice.[70] O sugestie despre cât de izolați se simțeau japonezii în lagăre este furnizată de memoriile unui deținut rus care, la un moment dat, aflat într-o bibliotecă din lagăr, a găsit o broșură – un discurs al bolșevicului Jdanov – tradusă în japoneză. El a adus-o unei cunoștințe, un japonez prizonier de război: „A fost prima dată când l-am văzut cu adevărat fericit. Mai târziu, el mi-a spus că a citit broșura în fiecare zi, numai ca să nu piardă legătura cu limba sa maternă."[71]

Alte naționalități din Extremul Orient s-au adaptat mai rapid. Unii memorialiști menționează organizarea puternică a chinezilor – dintre care

unii erau etnici chinezi „sovietici", născuți în URSS, alții muncitori veniți în anii '20, și niște nefericiți care din greșeală sau dintr-o toană au trecut granița interminabilă dintre URSS și China. Un deținut își amintește de un chinez care povestea cum el, ca mulți alții, a fost arestat fiindcă a trecut râul Amur până în URSS, atras de priveliștile de pe celălalt mal: „Verdele și auriul copacilor... stepele erau așa de frumoase! Și nici unul dintre cei care trecuseră granița de la noi nu s-a mai întors vreodată. Ne gândeam că viața trebuie să fie bună de partea cealaltă, așa că ne-am hotărât să trecem. În clipa în care am făcut-o, am fost arestați și condamnați în baza Articolului 58, aliniatul 6: spionaj. Zece ani."[72]

În lagăr, chinezii „comunicau numai între ei", își amintește Dmitri Panin, unul dintre tovarășii de detenție ai lui Soljenițîn. „Ca răspuns la oricare dintre întrebările noastre ei afișau o față nedumerită."[73]

Karlo Stajner își amintește că erau foarte pricepuți în a-și găsi unii altora de lucru: „Peste tot în Europa chinezii sunt jongleuri reputați, dar în lagăr erau folosiți la spălătorie. Nu-mi amintesc să fi văzut la spălătorie pe cineva care să nu fi fost chinez, în nici unul dintre lagărele prin care am trecut."[74]

De departe grupurile etnice cu cea mai mare influență erau cele alcătuite din baltici și din ucrainenii din partea de vest, care fuseseră aduși în număr mare în timpul războiului și după război (a se vedea Capitolul 20). Mai puțin numeroși, dar influenți la rândul lor, erau polonezii, în special partizanii polonezi anticomuniști, care au apărut și ei în lagăre la sfârșitul anilor '40, ca și cecenii, pe care Soljenițîn îi descrie ca pe „nația care nu s-a lăsat influențată de psihologia supunerii", și care, față de ceilalți caucazieni, ieșeau în evidență în multe privințe.[75] Forța acestui grup etnic consta în superioritatea lor numerică netă și în opoziția fățișă față de Uniunea Sovietică, considerând nedreaptă invadarea teritoriului lor. De asemenea, la sfârșitul anilor '40, polonezii, balticii și ucrainenii trecuseră prin experiența războiului și a luptelor de partizani. În unele cazuri, organizațiile lor de partizani au supraviețuit și în lagăre. Imediat după război, comandanții Armatei Insurecționale din Ucraina (UPA), una dintre grupările care și-au disputat controlul asupra teritoriului ucrainean în acele vremuri, au emis o proclamație către toți ucrainenii deportați sau trimiși în lagăre: „Oriunde ați fi, în mine, păduri sau în lagăre, să rămâneți întotdeauna ce ați fost înainte, să rămâneți ucraineni adevărați și să vă continuați lupta."

În lagăr, foștii partizani cu conștiința apartenenței la grup se ajutau unii pe alții și aveau grijă de nou-veniți. Adam Galinski, care luptase împotriva sovieticilor în Armata Teritorială poloneză, atât în timpul războiului, cât și după război, scrie: „Aveam o grijă specială pentru tinerii din Armata Teritorială și le ridicam moralul, ajuns, în cazul lor, la cote maxime în

atmosfera de decădere morală care domnea în diferitele grupuri naționale din lagărul de la Vorkuta."[76]

În anii următori, când au dobândit mai multă putere pentru a influența conducerea lagărelor, polonezii, balticii, ucrainenii, ca și georgienii, armenii și cecenii, și-au format și ei brigăzi pe criterii naționale, dormeau în barăci separate și-și organizau sărbătorirea zilelor naționale. Din când în când, aceste grupuri puternice colaborau. Scriitorul polonez Alexander Wat scria că ucrainenii și polonezii, cei mai aprigi dușmani în timpul războiului, ale căror mișcări de partizani s-au luptat între ele pentru fiecare palmă de pământ din Ucraina Occidentală, în închisorile sovietice se purtau unii cu ceilalți „rezervat, dar cu o incredibilă loialitate". „Suntem dușmani, dar nu și aici."[77]

Cu alte ocazii, aceste grupuri etnice erau în competiție între ele, dar și cu rușii. Liudmila Haciatrian, ea însăși arestată fiindcă s-a îndrăgostit de un soldat iugoslav, își amintește că ucrainenii din lagărul ei refuzau să lucreze cu rușii.[78] Grupurile naționale de rezistență, scrie un alt observator, „se caracterizau, pe de o parte, prin ostilitate față de regim, iar pe de altă parte, prin ostilitate față de ruși". Edward Buca își amintește de o dușmănie și mai generalizată – „era un lucru neobișnuit ca un deținut să nu dea nici un fel de ajutor unuia de o altă naționalitate decât el"[79] –, deși Pavel Negretov, aflat în lagăr la Vorkuta în același timp cu Buca, a simțit că cele mai multe naționalități trăiau în bună înțelegere unele cu altele, cu excepția situațiilor în care cădeau pradă „provocărilor" administrației: „ei încercau, prin intermediul turnătorilor, să ne facă să ne certăm".[80]

La sfârșitul anilor '40, când diferite grupuri etnice au preluat rolul deținuților obișnuiți ca polițiști de facto în interiorul lagărelor, între ele apăreau câteodată conflicte din această cauză. Marlen Korallov își amintește că „au început să se lupte pentru putere și puterea era foarte importantă: conta foarte mult cine controla, de pildă, sala de mese, fiindcă bucătarul lucra direct pentru șeful său". Potrivit lui Korallov, echilibrul dintre diversele grupurile de la acea vreme era extrem de delicat și putea fi destabilizat de sosirea unui nou transport. De exemplu, când un grup de ceceni a sosit în *lagpunktul* său, aceștia au intrat în baracă și „au aruncat pe podea toate lucrurile de pe priciurile din rândul de jos" – în acel lagăr priciurile de jos erau „aristocratice" – „și s-au instalat acolo cu ale lor".[81]

Leonid Stiko, care a fost deținut într-un lagăr nazist de prizonieri de război doar pentru a fi arestat la întoarcerea în Rusia, a asistat la o încăierare mult mai serioasă între ceceni, ruși și ucraineni la sfârșitul anilor '40. Scandalul s-a iscat dintr-o dispută personală între șefii brigăzilor, iar apoi a degenerat: „a devenit război, război în toată regula". Cecenii au declanșat un atac

asupra barăcilor ruseşti şi mulți au fost răniți. Mai târziu, toți capii dezordinii create au fost băgați la carceră. Deşi disputele erau legate de influența în lagăr, ele își aveau originile în sentimente naționaliste mai adânci, după cum explica Sitko: „Balticii şi ucrainenii îi considerau pe ruşi şi pe sovietici ca fiind unul şi acelaşi lucru. Deşi erau o mulțime de ruşi în lagăre, asta nu-i împiedica să-i privească pe ruşi ca pe nişte invadatori şi hoți."

Sitko însuşi a fost odată abordat în toiul nopții de către un grup de ucraineni occidentali:

„Numele tău este ucrainean", mi-au spus. „Ce eşti tu, trădător?"
Le-am explicat că am copilărit în Caucazul de Nord, într-o familie care vorbea rusa şi că nu ştiam de ce am nume ucrainean. Au stat o vreme şi pe urmă au plecat. Ar fi putut să mă omoare, aveau un cuțit.[82]

O deținută, care de altfel își aminteşte că diferențele etnice nu erau „mare scofală", spune de asemenea, glumind, că acest lucru era valabil pentru toată lumea, cu excepția ucrainenilor, care pur şi simplu „îi urau pe toți ceilalți".[83]

Potrivit statisticilor, cât timp a existat Gulagul, oricât ar părea de ciudat, în cele mai multe lagăre nu s-au format clanuri ale ruşilor, grupul etnic care forma majoritatea decisivă a deținuților.[84] Într-adevăr, ruşii erau uniți, în funcție de oraşul sau regiunea de proveniență. Moscoviții găseau alți moscoviți, leningrădenii, alți leningrădeni, şi aşa mai departe. Vladimir Petrov a fost ajutat la un moment dat de un doctor care l-a întrebat:

„Ce-ai fost înainte?"
„Student la Leningrad."
„Aha, un concetățean de-al meu – foarte bine", mi-a spus doctorul, bătându-mă pe umăr.[85]

Adeseori, moscoviții erau deosebit de puternici şi de organizați. Leonid Trus, arestat pe vremea când era încă student, își aminteşte că moscoviții mai vârstnici din lagăr formau o rețea strânsă în care el nu fusese acceptat. Chiar şi atunci când a vrut să împrumute o carte de la biblioteca lagărului a trebuit mai întâi să-l convingă pe bibliotecar, un membru al grupului, că poate avea încredere în el.[86]

Totuşi, cel mai adesea, asemenea legături erau slabe şi se stabileau între deținuții care trăiseră pe aceeaşi stradă sau care frecventaseră aceeaşi şcoală. Alte grupuri etnice formau rețele întregi de susținere, găsind locuri în barăci pentru nou-veniți, ajutându-i să-şi facă rost de slujbe mai uşoare, însă nu şi ruşii. Ariadna Efron scrie că după ce a sosit la Turuhansk, unde a fost deportată împreună cu alți deținuți după eliberarea din lagăr, transportul ei a fost întâmpinat de deportații care ajunseseră deja acolo:

Un evreu le-a luat deoparte pe evreicele din grupul nostru, le-a dat pâine, le-a explicat cum să se poarte, ce să facă. Apoi un grup de georgiene a fost întâmpinat de un georgian – şi, după o vreme, nu mai rămăseseră decât ruşii, probabil 10–15 oameni. Nimeni n-a venit la noi să ne ofere pâine sau să ne dea vreun sfat.[87]

Totuşi, între deţinuţii ruşi existau unele deosebiri – mai degrabă ideologice, decât etnice. Nina Gaghen-Torn scrie că „marea majoritate a femeilor din lagăr îşi înţelegeau soarta şi suferinţa ca pe nişte necazuri întâmplătoare ale vieţii, fără să încerce să găsească explicaţii". Pentru cele care totuşi „găsiseră vreo explicaţie pentru ceea ce li se întâmpla şi credeau cu tărie în ea, era mai uşor".[88] Cei mai mulţi dintre cei care aveau un motiv să fie în lagăr erau comuniştii; adică aceia care continuau să-şi păstreze inocenţa, îşi păstraseră loialitatea faţă de URSS şi continuau să creadă, în ciuda tuturor evidenţelor, că oricine altcineva era un duşman adevărat şi trebuia evitat. Anna Andreeva îşi aminteşte cum comuniştii se căutau unii pe alţii: „Se găseau între ei, erau mereu nedespărţiţi, curaţi, oameni sovietici, considerându-i pe toţi ceilalţi nişte infractori."[89] Suzanna Peciora relatează că i-a văzut după sosirea ei în Minlag la începutul anilor '50, „stând într-un colţ şi spunându-şi unii altora «suntem cetăţeni sovietici cinstiţi, triască Stalin, nu suntem vinovaţi de nimic, iar statul nostru ne va scăpa de tovărăşia acestor duşmani»".[90]

Şi Peciora, şi Irena Arghinskaia, deţinută la Kenghir în aceeaşi perioadă, îşi amintesc că cei mai mulţi dintre membrii acestui grup aparţineau clasei înalţilor activişti de partid, arestaţi în 1937 şi 1938. Majoritatea erau mai în vârstă; Arghinskaia ţine minte că erau adeseori grupaţi în lagărele pentru invalizi, care încă mai adăposteau oameni arestaţi în epocile anterioare. Anna Larina, soţia conducătorului sovietic Nikolai Buharin, s-a aflat printre acei arestaţi în acea perioadă care într-o primă instanţă au rămas fideli Revoluţiei. Când era încă în închisoare, ea a scris un poem inspirat de aniversarea Revoluţiei din Octombrie:

Chiar şi aici în spatele gratiilor,
Simţind durerea celui damnat,
Tot mai sărbătoresc această zi
Împreună cu ţara mea cea fericită.

Astăzi a renăscut speranţa-n mine,
Voi păşi din nou în viaţă,
Şi, alături de Comsomol,
Voi mărşălui din nou prin Piaţa Roşie!

Mai târziu, Larina a ajuns să vadă în acest poem „delirul unei nebune". Dar, la vremea aceea, ea îl recita soțiilor vechilor bolșevici, iar „ele erau mișcate până la lacrimi și aplaudau".[91]

Soljenițîn a dedicat comuniștilor un capitol întreg din *Arhipelagul Gulag,* („Loialiștii"), unde se referă la ei, nu foarte îngăduitor, ca la niște „bun-gânditori". El se minunează de abilitatea lor de a-și explica până și propria arestare, tortura și încarcerarea, când „complot bine pus la punct al serviciilor secrete străine", când „sabotaj la o scară enormă", când „uneltire a NKVD-ului local" sau chiar „trădare". Unii veneau chiar cu o explicație și mai doctă: „Aceste represiuni sunt o necesitate istorică pentru dezvoltarea societății noastre."[92]

Mai târziu, câțiva dintre acești loialiști au scris și ei memorii, publicate cu dragă inimă de către regimul sovietic. De pildă, nuvela lui Boris Diakov, intitulată *Povestea unei supraviețuiri*, a apărut în 1964 în ziarul *Oktiabr*, cu următoarea introducere: „Forța poveștii lui Diakov constă în faptul că ea se referă la adevărații sovietici, la adevărații comuniști. În condiții grele, ei nu și-au pierdut niciodată omenia, au rămas devotați idealului partidului lor, devotați Patriei lor." Unul dintre eroii lui Diakov, Todorski, mărturisește cum a ajutat un locotenent NKVD să scrie un discurs despre istoria Partidului. Altă dată, i-a spus ofițerului operativ, maiorul Iakovlev, că, în ciuda convingerilor sale deplasate, el se crede un bun comunist: „Nu sunt vinovat de nici o crimă împotriva regimului sovietic. Așadar, am fost și rămân un comunist." Maiorul îl sfătuiește să nu mai vorbească despre asta: „De ce s-o spunem în gura mare? Crezi că toată lumea îi iubește pe comuniști în lagăr?"[93]

Într-adevăr, nu-i iubea nimeni: comuniștii declarați erau deseori suspectați că lucrează, fie în secret, fie altcumva, pentru autoritățile lagărului. Scriind despre Diakov, Soljenițîn a observat că memoriile acestuia par să lase unele lucruri pe dinafară. „*De ce?*", se întreabă el, a fost de acord ofițerul de securitate al lagărului să pună în secret la poștă scrisorile lui Diakov, în locul lui, evitându-l pe cenzorul lagărului. „*De unde asemenea amiciție?*"[94] Astăzi, arhivele ne arată că de fapt Diakov a fost toată viața agent al poliției secrete – având numele de cod „Ciocănitoarea" – și că a continuat să lucreze ca informator în lagăr.[95]

Singurul grup care îi depășea pe comuniști în credința lor absolută erau credincioșii ortodocși, precum și membrii diferitelor secte religioase protestante rusești, supuse de asemenea persecuției politice: baptiștii, martorii lui Iehova și variantele lor rusești. Sectele erau o prezență deosebit de puternică în lagărele de femei, unde adeptele lor erau cunoscute în mod

obişnuit ca *monaski*, sau „călugăriţe". La sfârşitul anilor '40, în lagărul de femei din Mordovia, Anna Andreeva îşi aminteşte că „majoritatea deţinutelor erau credincioase", că se organizau astfel încât „de sărbătorile catolice lucrau în locul ortodoxelor, şi invers".[96]

Cum s-a observat mai înainte, unele dintre aceste secte refuzau să coopereze în orice chip cu Satana sovietică, şi nici nu lucrau, nici nu semnau vreun document oficial. Gaghen-Torn descrie reacţia unei credincioase care a fost eliberată pe motiv de boală, dar care a refuzat să părăsească lagărul. „Nu vă recunosc autoritatea, a spus ea gardianului care s-a oferit să-i dea documentele necesare şi să o trimită acasă, puterea voastră este nelegitimă, în paşapoartele voastre apare Antihristul... Dacă mă eliberaţi, o să mă arestaţi din nou. N-am nici un motiv să plec."[97] Aino Kuusinen a stat într-un lagăr în care un grup de deţinute au refuzat să îmbrace hainele numerotate. Ca urmare, „numerele le-au fost imprimate direct pe piele", iar ele erau obligate să se prezinte goale puşcă la numerotarea generală de dimineaţă şi de seară.[98]

Soljeniţîn relatează povestea, reluată de alţii în forme diferite, a unui grup de sectanţi care au fost duşi la Soloveţki în 1930. Ei respingeau orice venea din partea Antihristului, refuzând să pună mâna pe paşapoarte sovietice sau pe banii sovietici. Drept pedeapsă, aceştia au fost trimişi pe o insulă din arhipelagul Soloveţki, unde li s-a spus că vor primi hrană doar dacă vor fi de acord să semneze pentru asta. Au refuzat. În două luni au murit cu toţii de foame. „La următorul transport cu vaporul spre insulă", îşi aminteşte un martor ocular, „n-au mai găsit decât trupurile ciugulite de păsări."[99]

Chiar şi sectanţii care lucrau nu simţeau nevoia să se amestece cu alţi deţinuţi, iar uneori refuzau chiar să vorbească cu ei. Se înghesuiau unii în alţii în baracă, tăceau mâlc sau îşi cântau rugăciunile şi cântecele lor religioase la orele cuvenite:

> Stau după gratiile închisorii,
> Amintindu-mi de Hristos,
> Umil şi blând şi-a purtat crucea grea,
> Osândit, spre Golgota.[100]

Cei mai fanatici dintre credincioşi inspirau celorlalţi deţinuţi sentimente amestecate. Arghinskaia, o deţinută cu convingeri absolut laice, îşi aminteşte amuzată că „ne erau toate antipatice", mai ales cele care, din motive religioase, refuzau să se spele.[101] Gaghen-Torn îşi aminteşte de alţi deţinuţi care se plângeau şi ei de cei ce refuzau să lucreze: „Noi muncim, şi ei nu! Şi mai primesc şi pâine pe deasupra!"[102]

Totuși, într-un anumit sens, acei bărbați și femei care soseau într-un lagăr nou și se alăturau imediat unui grup sau unei secte religioase erau norocoși. Pentru membrii acestor grupuri, adică bandele de infractori, grupările naționale mai violente, adevărații comuniști și sectele religioase, ele ofereau comunități de moment, rețele de sprijin și de tovărășie. Pe de altă parte, cei mai mulți dintre deținuții politici, precum și infractorii cei mai „obișnuiți" – vasta majoritate a populației Gulagului – nu se puteau însă integra așa de ușor într-unul dintre aceste grupuri. Pentru ei era mult mai greu să știe cum să-și trăiască viața din lagăr, mult mai greu să se adapteze la moralitatea lagărului și la ierarhia de aici. Fără sprijinul unei puternice rețele de cunoștințe, aceștia trebuiau să învețe arta de a se descurca singuri.

CAPITOLUL 15

Femei şi copii

...Deţinutul care era şi infirmierul barăcii noastre m-a întâmpinat cu un strigăt: „Fugi şi vezi ce este sub perna ta!" Mi-a sărit inima: poate în sfârşit îmi primisem porţia de pâine. M-am repezit către pat şi am aruncat cât colo perna. Sub ea se aflau trei scrisori de acasă, nu mai puţin de trei scrisori! De şase luni nu mai primisem absolut nimic.

Când le-am văzut, prima mea reacţie a fost de dezamăgire acută. Apoi de oroare.

În ce hal ajunsesem dacă o bucată de pâine valora mai mult pentru mine acum decât scrisorile de la mama, tata şi copiii mei... Am uitat cu totul de pâine şi am izbucnit în plâns.

Olga Adamova-Sliozberg, *Odiseea mea*[1]

Respectau aceleaşi norme de muncă şi mâncau aceeaşi zeamă lungă. Trăiau în acelaşi tip de barăci şi erau cărați în aceleaşi vagoane pentru vite. Hainele le erau foarte asemănătoare, încălțările la fel de proaste. Nu erau tratați diferit în timpul interogatoriului, şi totuşi experienţele prin care treceau în lagăr bărbaţii şi femeile nu erau chiar aceleaşi.

Este ştiut că multe supravieţuitoare sunt convinse că a fi femeie în sistemul lagărelor avea avantaje nenumărate. Femeile se pricepeau mai bine să-şi poarte de grijă, să-şi cârpească hainele şi să-şi îngrijească părul. Ele păreau să reziste mai bine cu mai puţină hrană şi nu cădeau pradă atât de repede pelagrei şi altor boli provocate de subnutriţie.[2] Legau prietenii puternice şi se ajutau una pe alta într-un fel în care bărbaţii nu erau în stare. Margarete Buber-Neumann notează că una dintre femeile cu care a stat în închisoarea Butîrka fusese ridicată într-o rochie uşoară de vară care se făcuse ferfeniţă. Femeile din celulă au hotărât să-i croiască o rochie nouă:

Au pus toate bani şi au cumpărat o jumătate de duzină de prosoape făcute dintr-o pânză aspră de in specific rusească. Dar cum să croiască o rochie fără foarfece? Cu puţină inventivitate problema a fost rezolvată. „Tiparul" a fost trasat cu beţe de chibrit arse la un capăt, materialul a fost îndoit pe liniile de croială şi pe urmă decupat, mişcând înainte şi înapoi, de-a lungul pliului, un chibrit aprins. Apoi materialul a fost despăturit acţionând la fel asupra liniei. Aţa de bumbac pentru cusut a fost procurată destrămând atent alte haine...
Rochia din prosoape – făcută pentru o letonă trupeşă – a trecut prin multe mâini care au brodat-o frumos la gât, la mâneci şi la poale. La final rochia a fost umezită şi împăturită cu grijă. Norocoasa posesoare a dormit pe ea peste noapte. Poate nu vă vine să credeţi, dar când a fost scoasă la lumina zilei, era de-a dreptul reuşită; ar fi putut fi etalată chiar şi în vitrina unui magazin cu pretenţii.[3]

Totuşi, printre bărbaţii foşti deţinuţi predomină celălalt punct de vedere: acela că femeile decădeau din punct de vedere moral mai repede decât bărbaţii. Fiind femei aveau şanse mai mari să fie alese într-o categorie de muncă mai bună, un post mai uşor, şi astfel o poziţie superioară în lagăr. Drept urmare, dezorientate, îşi pierdeau cu totul simţul realităţii în condiţiile dure din lagăr. De exemplu, Gustav Herling scrie despre o „brunetă, cântăreaţă de la Opera din Moscova", care fusese arestată pentru „spionaj". Din cauza condamnării severe, a fost trimisă, imediat ce a ajuns la Kargopollag, să muncească în pădure:

Din nefericire, pusese ochii pe ea mărunţelul Vania, un *urka* responsabil de brigada ei, şi a fost pusă să cureţe de scoarţă trunchiurile de brad căzute la pământ, dându-i-se un topor uriaş pe care îl putea ridica. Rămânând cu câţiva metri în urma vânjoşilor muncitori forestieri, a ajuns în incintă seara, nemaiavând putere decât pentru a se târî până la bucătărie ca să-şi primească porţia de „fiertura întâi" (supa de cea mai proastă calitate)... era evident că avea febră mare, dar infirmierul era prieten cu Vania şi nu voia să o scutească de muncă..

Până la urmă a cedat, mai întâi lui Vania şi apoi unui „oarecare şef de lagăr" care a „scos-o de păr din grămada de gunoi şi a pus-o în spatele unei mese la contabilitatea lagărului".[4]

Au existat destine şi mai tragice, îşi mai aduce aminte Herling. Povesteşte despre o tânără poloneză care era foarte apreciată de un „comitet neoficial de *urka*". La început,

ea mergea mândră la muncă cu fruntea sus şi respingea cu privirea scrutătoare şi mânioasă pe orice bărbat care se apropia de ea. Seara se întorcea de la lucru mai degrabă aplecată, dar la fel de neabordabilă şi totuşi trufaşă. Mergea ţintă de la postul de pază până la bucătărie ca să-şi ia porţia de supă şi nu părăsea baraca

femeilor în timpul nopții. Astfel se părea că nu va cădea prea repede pradă vânătorilor nocturni din zona lagărului.

Însă aceste precauții de la început au fost zadarnice. După ce supraveghetorul ei a urmărit-o săptămâni în șir cu atenție neobosită, nelăsând-o să fure nici măcar un singur morcov sau cartof stricat din depozitul de alimente în care lucra, fata n-a mai rezistat. Într-o seară, bărbatul intră în baraca lui Herling și, „fără a scoate un cuvânt, aruncă pe prici o pereche sfâșiată de chiloți". Era începutul transformării ei:

> Din acea clipă fata trecu prin schimbări dramatice. Nu se mai grăbea ca înainte să-și ia supa de la bucătărie, în schimb, după ce se întorcea seara de la muncă, rătăcea prin lagăr până târziu în noapte, ca o pisică în călduri. Oricine o voia putea să o aibă, pe prici, sub prici, în cămărușele separate ale experților tehnici sau în magazia de haine. De câte ori dădea cu ochii de mine își întorcea capul și-și strângea buzele convulsiv. Odată, intrând într-o magazie, am găsit-o pe o grămadă de cartofi cu brigadierul de la 56, cocoșatul și stârpitura de Levcovici; izbucni într-un plâns spasmodic și, în timp ce, mai pe înserat, se întorcea către zonă, își șterge lacrimile cu mâinile ei mici...[5]

Aceasta este versiunea lui Herling despre o întâmplare auzită frecvent – una care, trebuie spus, e oarecum diferită când e povestită de o femeie. O altă versiune este relatată de Tamara Rujneviț, de exemplu, a cărei „idilă" din lagăr a început cu „o scrisoare de dragoste așa cum numai în lagăr se pot scrie", de la Saşa, care, datorită slujbei sale comode de cizmar, făcea parte din aristocrația lagărului. Fusese o scrisoare scurtă, directă: „Hai să trăim împreună și te voi ajuta." După câteva zile, Saşa a tras-o pe Rujneviț de-o parte, dorind să știe răspunsul la întrebarea: „Vrei să trăiești cu mine, sau nu?" Ea spuse nu. Atunci o lovi cu o vergea de metal și o duse la spital (unde avea trecere datorită slujbei sale de cizmar), dând indicații personalului să o îngrijească bine. A rămas acolo mai multe zile, ca să se refacă după bătaia primită. La ieșirea din spital, având destul timp la dispoziție să cântărească lucrurile, s-a întors la Saşa. Altfel, ar fi bătut-o din nou.

„Așa a început viața mea de familie", scrie Rujneviț. Foloasele nu se lăsară așteptate. „Mă mai înzdrăvenisem, purtam niște pantofi drăguți și nu mă mai îmbrăcam în Dumnezeu știe ce vechituri: aveam o jachetă nouă, pantaloni noi... aveam chiar și o pălărie." După zeci de ani, Rujneviț spunea despre Saşa: „primul meu iubit în adevăratul sens al cuvântului". Din păcate, nu peste mult timp, el a fost transferat într-un alt lagăr, iar ea nu l-a mai văzut niciodată. Și mai rău de-atât, bărbatul vinovat de transferul lui Saşa o dorea și el. Cum nu era nici o „cale de ieșire", a început să se culce

şi cu el. Deşi nu-şi aminteşte să fi avut vreun sentiment de dragoste pentru el, spune că au existat beneficii şi în această relaţie: i s-a dat un permis ca să călătorească nepăzită, ba chiar şi un cal numai al ei.[6] Povestea lui Rujneviţ, ca şi cea a lui Herling, ar putea fi luată ca povestea unei decăderi morale. La fel de bine am putea-o numi o poveste de supravieţuire.

Din punctul de vedere al administraţiei, aşa ceva nu trebuia să se întâmple deloc. În principiu, în lagăr, bărbaţii şi femeile nu trebuiau să fie ţinuţi sub nici o formă la un loc, şi există deţinuţi care susţin că ani de zile nu au văzut reprezentanţi ai sexului opus. Nici comandanţii de lagăr nu-şi doreau în mod deosebit să primească deţinute. Mai plăpânde din punct de vedere fizic, ele puteau deveni în final o povară pentru îndeplinirea planului de producţie, aşa că unii comandanţi de lagăre încercau să scape de ele. S-a ajuns până acolo încât, în februarie 1941, administraţia Gulagului a trimis o scrisoare către conducerea NKVD-ului şi către toţi comandanţii de lagăr, ordonându-le ferm să accepte convoaiele de deţinute şi prezentând o serie de munci pe care femeile le-ar fi îndeplinit cu folos. Scrisoarea menţionează ocupaţiile din industria uşoară şi din fabricile de textile, de prelucrare a lemnului şi a metalelor, anumite sarcini în industria forestieră, încărcarea şi descărcarea mărfurilor.[7]

Poate din cauza opoziţiei comandanţilor de lagăr, numărul femeilor care erau efectiv trimise în lagăre a rămas relativ scăzut (ca şi numărul femeilor executate în timpul epurărilor din anii 1937–1938). De exemplu, conform statisticilor oficiale, în 1942, din totalul persoanelor deţinute în Gulag, numai aproximativ 13% erau femei. Acest procent a crescut la 30% în 1945, în parte pentru că cei mai mulţi dintre bărbaţi erau înrolaţi şi trimişi pe front, dar şi din cauza legilor care le interziceau muncitorilor să-şi părăsească fabrica – lege care a dus la arestarea multor tinere.[8] În 1948, procentul a scăzut la 22%, apoi la 17%, în 1951 şi 1952.[9] Totuşi, aceste cifre nu exprimă adevărata situaţie, pentru că femeile erau trimise să-şi ispăşească pedeapsa cel mai probabil în „colonii" cu regim de detenţie mai uşor. În lagărele industriale mai mari din nord ele erau şi mai puţine.

Numărul lor redus în lagăr însemna însă că femeile – ca şi alimentele, îmbrăcămintea şi alte obiecte – erau întotdeauna la mare căutare. Aşadar, deşi pentru cei care întocmeau statisticile legate de producţia în lagăr femeile nu prezentau interes, ele aveau o altfel de valoare pentru deţinuţii, gardienii şi muncitorii liberi din lagăr. În acele lagăre în care legăturile dintre bărbaţi şi femei erau mai mult sau mai puţin la vedere – sau în care, în practică, anumitor bărbaţi le era permis accesul în lagărul femeilor –,

femeilor li se făceau propuneri, erau abordate şi, cel mai ades, li se oferea mâncare şi posibilitatea unei munci mai uşoare în schimbul favorurilor sexuale. Însă aceasta nu este neapărat o trăsătură a Gulagului. De exemplu, un raport despre femeile închise în SUA realizat în 1999 de Amnesty International a dezvăluit cazuri în care gardienii şi deţinuţii le violau pe deţinute, în care deţinuţii îi mituiau pe paznici pentru a avea acces la femei, precum şi situaţii în care femeile erau percheziţionate corporal şi pipăite de către paznici.[10] Oricum ar fi fost, ciudatele ierarhii ale sistemului de lagăre sovietice făceau ca femeile să fie torturate şi umilite într-o măsură neobişnuită chiar şi în condiţii de detenţie.

De la bun început soarta unei femei depindea în mare măsură de statutul şi poziţia ei în cadrul diferitelor caste din lagăr. În lumea borfaşilor, femeile erau subiectul unor complicate reguli şi ritualuri, neavând parte de prea mult respect. Potrivit lui Varlam Şalamov, „a treia sau a patra generaţie de infractori învaţă din copilărie să dispreţuiască femeia... femeia, o fiinţă inferioară, a fost creată numai pentru a satisface poftele borfaşului, pentru a fi bătaia lui de joc şi pentru a fi victima unei cotonogeli aplicate în văzul tuturor când borfaşul se hotărăşte să se «distreze»". Prostituatele aparţineau de drept starostilor de hoţi şi puteau fi vândute, date la schimb sau chiar moştenite de un frate sau un prieten, dacă bărbatul ar fi fost transferat în alt lagăr sau omorât. Când un astfel de schimb are loc, „de obicei nu se ajunge la încăierări între părţile implicate, iar prostituata se supune dormind cu noul ei stăpân. Nu există *ménage à trois* în lumea hoţilor, când doi bărbaţi împart aceeaşi femeie. Şi nici nu e permis ca o hoaţă să trăiască cu un deţinut care nu e de drept comun".[11]

Însă nu doar femeile erau ţinta. Între răufăcătorii profesionişti, relaţiile homosexuale par a fi fost guvernate de aceleaşi reguli dure. Unii şefi aveau în anturajul lor tineri homosexuali, împreună cu sau în loc de „neveste" de lagăr. Thomas Sgovio scrie despre un brigadier care avea o „nevastă" – un tânăr care primea mâncare în plus în schimbul favorurilor sexuale.[12] Însă este destul de greu să descrii regulile ce guvernau homosexualitatea în lagăr, deoarece biografii menţionează destul de rar subiectul. Acest lucru se datorează faptului că homosexualitatea în cultura rusă rămâne în parte tabu şi că oamenii preferă să nu scrie despre ea. De asemenea, homosexualitatea masculină din lagăre pare să se fi restrâns la lumea hoţilor, iar ei au lăsat în urmă puţine scrieri memorialistice.

Ce ştim însă este că până în anii 1970 şi 1980, infractorii de drept comun sovietici au elaborat un complicat cod al etichetei homosexuale. „Pasivii" erau izolaţi de restul deţinuţilor, mâncau la mese separate şi nu

vorbeau cu ceilalţi bărbaţi.[13] Deşi rareori descrise, reguli similare par să fi existat deja în unele zone pe la sfârşitul anilor '30, când Piotr Iakir, în vârstă de 15 ani, a fost martorul unui fenomen asemănător într-o celulă pentru infractori minori. La început a fost şocat să-i audă pe alţi băieţi împărtăşindu-şi experienţele sexuale, crezând le mai şi înfloresc,

> dar mă înşelasem. Unul dintre puşti şi-a tot ţinut porţia de pâine până seara, când l-a întrebat pe Maşka, care nu mâncase nimic toată ziua:
> — Vrei o îmbucătură?
> — Da, răspunse Maşka.
> — Atunci, dă-ţi jos pantalonii.
> Totul s-a petrecut într-un colţ în care nu se vedea prea bine prin vizetă, dar în văzul tuturor celor din celulă. Nu uimea pe nimeni şi m-am prefăcut şi eu că nu mă surprinde. S-a întâmplat de mai multe ori cât am stat acolo; aceiaşi băieţi jucau întotdeauna rolul de partener pasiv. Erau trataţi ca nişte paria, nu le era permis să bea din cana comună şi erau tot timpul batjocoriţi.[14]

În mod surprinzător, în lagăr, lesbianismul era mai tolerat, sau cel puţin este descris mai des. Şi printre deţinutele de drept comun era la fel de ritualizat. Lesbienele erau numite cu prenumele rusesc neutru *ono* şi se împărţeau în „iepe", mai feminine, şi „soţi", mai masculinizate. Primele erau uneori „de-a dreptul sclave", cum găsim scris într-o relatare, spălând şi îngrijindu-se de „soţi". Cele din urmă adoptau porecle bărbăteşti şi aproape toate fumau.[15] Vorbeau deschis despre lesbianism, chiar şi în cântecele lor:

> *O, cât îţi mulţumesc, Stalin,*
> *Căci ai făcut din mine o baroneasă.*
> *Sunt şi vacă, şi taur,*
> *Şi femeie, şi bărbat.*[16]

Se făceau recunoscute prin vestimentaţie şi prin felul în care se purtau. O poloneză scria mai târziu că

> astfel de perechi erau ştiute de toată lumea, iar ele nu făceau nici cel mai mic efort pentru a-şi ascunde pornirile. Cele ce făceau pe bărbatul se îmbrăcau de obicei în haine bărbăteşti, erau tunse scurt şi-şi ţineau mâinile în buzunare. Când partenerele dintr-un cuplu amoros erau brusc cuprinse de fiorul pasiunii, săreau de pe scaune, îşi părăseau maşinile de cusut, se alergau una pe cealaltă, iar apoi, trântindu-se pe jos, se sărutau pătimaş.[17]

Valeri Frid scrie despre deţinutele de drept comun că se îmbrăcau în haine bărbăteşti şi se dădeau drept hermafrodite. Una „avea părul tuns scurt, era drăguţă şi purta pantaloni de ofiţer"; alta părea să aibă într-adevăr o

deformație genitală. [18] Altă deținută a descris „violul" între lesbiene: a văzut cu ochii ei cum un cuplu de lesbiene au încolțit sub priciuri o „fată modestă și tăcută" și i-au rupt himenul.[19] În cercurile intelectuale, lesbianismul nu era prea bine văzut. O fostă deținută politică își amintește că era o „practică extrem de scabroasă".[20] Totuși, deși de obicei se manifesta mai discret, lesbianismul exista și în cercul deținutelor politice, uneori între femei care afară aveau copii și soți. Suzanna Peciora mi-a povestit că în Minlag, un lagăr preponderent politic, relațiile lesbiene „le ajutau pe femei să reziste".[21]

Fie că erau voluntare sau forțate, homosexuale sau heterosexuale, majoritatea relațiilor sexuale din lagăre se întrețineau în aceeași atmosferă de violență. De nevoie se desfășurau cu o franchețe ce-i șoca pe majoritatea deținuților. Cuplurile „se târau sub sârma ghimpată și făceau dragoste lângă toaletă, pe pământ", mi-a mărturisit un fost deținut.[22] „Un prici comun împrejmuit cu zdrențe împrumutate de la colege era o scenă frecvent întâlnită în lagăr", scrie Soljenițîn. [23] Isaak Filștinski, trezit odată în miez de noapte, a văzut o femeie întinsă pe patul de alături. Femeia sărise peste zid ca să se culce cu bucătarul lagărului. „În afară de mine, nimeni n-a mai dormit în acea noapte, ascultând cu mare încântare ce se petrecea."[24] Hava Volovici scrie că „unele lucruri la care în libertate te-ai fi gândit mult înainte să le faci se întâmplau aici la fel de rapid ca între pisicile vagaboande".[25] O altă deținută notează că iubirea, mai ales între hoți, era „animalică".[26]

Fără îndoială, sexul chiar devenise o chestiune atât de publică, încât era tratat cumva cu apatie: violul și prostituția au ajuns pentru unii să facă parte din rutină. Edward Buca se afla odată la muncă într-o fabrică de cherestea lângă o brigadă de femei. Fusese adus și un grup de deținuți de drept comun. Pur și simplu „le luau pe femeile pe care le voiau și le trânteau în zăpadă sau le aruncau pe o movilă de bușteni. Femeile păreau obișnuite cu așa ceva și nu se opuneau. Aveau și ele o șefă de brigadă, dar aceasta nu era deranjată de asemenea întreruperi, ba chiar ai fi zis că întâmplările astea aproape că fac parte din munca lor".[27] Lev Razgon spune și el povestea unei fete foarte tinere, blonde, pe care a întâlnit-o măturând curtea unei unități medicale din lagăr. El era deja muncitor liber și, aflându-se în vizită la o cunoștință de-a lui, un doctor, deși nu-i era foame, i s-a oferit un prânz generos. Îi dădu fetei merindele, care „mânca pe îndelete și îngrijit; se vedea că fusese crescută într-o familie bună". De fapt, îi amintea de fiica lui:

> Fata a terminat de mâncat, a strâns frumos farfuriile pe tava de lemn. Apoi și-a ridicat rochia, și-a dat jos lenjeria și, cu ea în mână, și-a întors fața tristă către mine.
> – Ne așezăm sau ce facem? întrebă ea.

Nevoia disperată de dragoste: deţinuţi privind de după gard în zona femeilor – desen de Iula-Imar Sooster, Karaganda, 1950

L a început, neînţelegând şi apoi speriată de răspunsul meu, mi-a spus, justificându-se la fel de tristă: „Nimeni nu-mi dă de mâncare fără asta..."[28]

Se mai întâmpla în unele lagăre ca anumite barăci de femei să se transforme aproape în bordeluri. Soljeniţîn descrie unul:

O murdărie indescriptibilă, fără termen de comparaţie, totul lăsat de izbelişte, duhoare, *vagonki* fără urmă de aşternuturi. Există o interdicţie oficială pentru bărbaţi de a intra acolo, dar nimeni nu o respectă şi nu se face nici un control. Nu numai bărbaţii bat calea într-acolo, ci şi chiştocii, băieţi de 12–13 ani vin să înveţe [...] Totul se petrece cu cea mai naturală simplitate, la vedere şi în mai multe locuri deodată. Numai bătrâneţea ori vreo infirmitate săritoare în ochi pot proteja o femeie – nimic altceva.[29]

În contrast total cu poveştile despre sexualitatea brutală şi despre vulgaritate, în multe memorii există mărturii despre poveşti de dragoste petrecute în lagăr care par tot atât de puţin credibile, dintre care câteva au început pur şi simplu din nevoia femeilor de a se simţi protejate. Conform capricioaselor

legi ale vieții din lagăr, femeile care își luau un „soț de lagăr" erau de obicei lăsate în pace de alți bărbați, intrând într-un sistem pe care Herling îl numește „neobișnuitul *ius primae noctis* al lagărului".[30] Acestea nu erau neapărat „căsătorii" între egali: femei respectabile trăiau uneori cu hoți.[31] Și nici nu implicau libera alegere a partenerului, cum sugerează Rujneviț. Totuși, n-ar fi corect nici să le numim acte de prostituție. Mai degrabă erau, așa cum scrie Valeri Frid, *brak po rascetu* sau „căsătorii din interes", „care uneori se dovedeau a fi făcute din dragoste". Chiar dacă inițiaseră acest lucru din motive pur practice, deținuții își luau în serios rolul. „Un *zek* ar spune despre partenera sa mai mult sau mai puțin stabilă că e «nevasta lui»", scrie Frid, „iar ea i-ar spune «soțul meu»". Și asta nu în glumă: „relațiile din lagăr ne umanizau existența".[32]

Deși poate părea ciudat, deținuții care nu erau prea obosiți sau slăbiți chiar căutau dragostea. Memoriile lui Anatoli Jigulin includ și povestea unei relații pe care a reușit să o aibă cu o nemțoaică, deținută politică, „Marta cea cu părul de aur și ochii cenușii, veselă și generoasă". A aflat mai târziu că aceasta îi născuse un copil, pe care îl botezase Anatoli. Asta se întâmpla în toamna lui 1951 și, pentru că moartea lui Stalin a fost urmată și de o amnistie generală pentru deținuții străini, el a presupus că „Marta și copilul s-au întors acasă, doar dacă n-au avut ghinion".[33] Memoriile doctorului de lagăr Isaac Vogelfanger pot fi citite pe alocuri ca un roman de dragoste, al cărui erou trebuie să păşească prudent între pericolul presupus de relația cu soția unui șef de lagăr și bucuriile adevăratei iubiri.[34]

Oamenii lipsiți de toate și de tot tânjeau cu atâta ardoare după relații sentimentale, încât unii se implicau profund în aventuri platonice, întreținute prin scrisori. Acest lucru se petrecea mai ales la sfârșitul anilor '40, în special în lagărele de deținuți politici, unde bărbații și femeile erau complet despărțiți. Minlag este un astfel de lagăr, bărbații și femeile trimițându-și unii altora bilețele prin intermediul colegilor în spitalul lagărului, care era pentru ambele sexe. Deținuții concepuseră și un fel de „cutie poștală" secretă în zona în care se construia calea ferată, unde lucra brigada feminină. La câteva zile, o femeie care lucra în această zonă se prefăcea că a uitat o haină sau altceva, se ducea la cutia poștală de unde lua scrisorile și lăsa altele în loc. Unul dintre bărbați le ridica mai târziu.[35] Mai existau și alte metode: „la o anumită oră, o persoană aleasă dintr-una din zone arunca scrisorile de la bărbați pentru femei sau invers. Acesta se numea *serviciul poștal*".[36]

Scrisorile, își aducea aminte Leonid Sitko, erau scrise cu litere mici pe bucăți minuscule de hârtie. Toți se semnau cu nume false: al lui era „Hamlet", iar al iubitei lui „Marsianka". Alte femei „le făcuseră cunoștință", acestea îi spuseseră lui că ea era foarte deprimată, deoarece îi fusese luat

pruncul imediat după arestare. El a început să-i scrie şi chiar au reuşit să se vadă o dată într-o mină părăsită.[37]

Alţii găseau metode şi mai suprarealiste în dorinţa lor de a dobândi o anumită intimitate. În lagărul special de la Kenghir erau deţinuţi – majoritatea politici, lipsiţi de orice legătură cu familiile, prietenii, soţiile sau soţii pe care îi lăsaseră în urmă – care aveau relaţii complexe cu oameni pe care nu-i întâlniseră niciodată.[38] Unii chiar ajungeau să încheie căsătorii cu cineva aflat dincolo de zidul care separa lagărele pentru bărbaţi de cele pentru femei, fără să se întâlnească faţă în faţă. Femeia era pe o parte, bărbatul pe cealaltă; se murmurau jurăminte, iar un deţinut preot consemna ceremonia pe o bucată de hârtie.

Dragostea aceasta nu era învinsă nici atunci când administraţia lagărului supraînălţa zidul, îl acoperea cu sârmă ghimpată şi le interzicea deţinuţilor să se apropie. Scriind despre aceste căsătorii pe nevăzute, până şi Soljeniţîn renunţă la cinismul cu care se referea la aproape toate relaţiile din lagăr: „în această uniune cu un ocnaş necunoscut de dincolo de zid [...] eu aud corul îngerilor. E ca o contemplare gratuită a astrelor de pe firmament. E ceva mult prea înalt pentru un secol al calculului meschin şi al jazzului ţopăitor."[39]

Din moment ce sexul, violul şi prostituţia făceau parte din viaţa de lagăr, la fel se întâmpla şi cu graviditatea şi naşterile. Alături de minele şi de şantierele de construcţii, de brigăzile forestiere şi celulele de pedeapsă, de barăcile şi vagoanele de vite, existau în Gulag şi spitale şi lagăre de maternitate, precum şi creşe pentru nou-născuţi şi copii mici.

Nu toţi copiii care trăiau în aceste instituţii se şi născuseră în lagăre. Unii erau „arestaţi" odată cu mamele lor. Regulile legate de acest aspect au fost întotdeauna neclare. Ordinul operativ din anul 1937 care dispunea arestarea soţiilor şi copiilor „duşmanilor poporului" interzicea în mod clar deţinerea femeilor gravide şi a celor care alăptau.[40] În anul 1940, un alt ordin prevedea însă că femeile puteau ţine copiii un an şi jumătate, „până când îi înţărcau", moment în care trebuiau duşi la orfelinate sau încredinţaţi rudelor.[41]

În realitate, şi femeile gravide, şi cele care alăptau erau frecvent arestate. S-a întâmplat ca un doctor care făcea un control de rutină unui nou grup de deţinute să descopere o femeie în travaliu. Fusese arestată în a şaptea lună de sarcină.[42] Alta, Natalia Zaporojeţ, a fost expediată cu un transport în luna a opta. A născut un copil mort, din cauza zdruncinăturilor de prin vagoanele şi camioanele cu care a mers[43]. Artista şi memorialista Evfrosinia Kersnovskaia a moşit un copil chiar în trenul care transporta un convoi.[44]

Şi copiii mici erau „închişi" împreună cu părinţii lor. O deţinută arestată în anul 1920 i-a trimis lui Dzerjinski o plângere plină de sarcasm, în care îi mulţumea pentru „arestarea" fiului ei de trei ani: închisoarea, spune ea, este de preferat unui case părinteşti, pe care ea o numea „o fabrică de îngeri"[45]. Sute de mii de copii au fost pur şi simplu arestaţi odată cu părinţii lor în timpul celor două valuri de deportare, primul, al culacilor, la începutul anilor '30, iar al doilea, al grupurilor etnice şi naţionaliste „duşmane", în timpul şi după ce de al Doilea Război Mondial.

Şocul produs de schimbarea situaţiei va rămâne întipărit pentru totdeauna în mintea acestor copii. O deţinută poloneză îşi aducea aminte că o femeie din celula ei fusese adusă şi cu băieţelul ei de trei ani: „Copilul era bine-crescut, dar fragil şi tăcut. Încercam să-l distrăm cât puteam de bine spunându-i poveşti sau basme, dar el ne întrerupea din când în când cu întrebarea: «Suntem la închisoare, nu-i aşa?»"[46]

După mulţi ani, copilul unor culaci deportaţi îşi reaminteşte calvarul prin care a trecut călătorind într-un vagon de vite. „Oamenii o luau razna. Nu ştiu câte zile am mers. În vagon, şapte persoane au murit de foame. Când am ajuns la Tomsk ne-au dat jos, eram mai multe familii. Au dat jos însă şi vreo câteva cadavre, copii, tineri şi oameni în vârstă."[47]

În ciuda greutăţilor, erau şi femei care rămâneau gravide în lagăr, cu bună ştiinţă şi chiar cinism. Acestea erau, de obicei, deţinute de drept comun sau femei condamnate pentru fapte minore care doreau să rămână gravide ca să fie scutite de muncile grele, să primească hrană ceva mai bună şi să beneficieze, dacă era cazul, de amnistiile periodice oferite femeilor care aveau copii mici. Astfel de amnistii – cum au fost cele din 1945 şi 1948 – nu se aplicau femeilor condamnate pentru delicte contrarevoluţionare.[48] „Puteai să-ţi uşurezi traiul dacă rămâneai gravidă", mi-a spus Liudmila Haciatrian, parcă justificând faptul că femeile se culcau bucuroase cu gardienii lor.[49]

Altă fostă deţinută îşi aduce aminte de un zvon potrivit căruia toate femeile cu bebeluşi – numite *mamki* în argoul penitenciarelor – vor fi eliberate. Atunci a rămas în mod deliberat gravidă.[50] Nadejda Ioffe, care a rămas însărcinată după ce i s-a permis o întâlnire cu soţul ei, a scris despre colegele sale de la baraca doicilor din Magadan că „pur şi simplu nu aveau instincte materne", abandonându-şi pruncii imediat ce îşi reveneau după naştere.[51]

Poate nu în mod surprinzător, nu toate femeile care rămâneau însărcinate când se aflau în lagăr doreau să ducă sarcina. Conducerea Gulagului era destul de ambiguă în privinţa avorturilor, uneori acceptându-le, alteori dând o a doua condamnare celor care încercau să avorteze.[52] Nici nu se ştie exact cât de des aveau loc, deoarece sunt descrise rar: parcurgând nenumărate

interviuri şi scrieri memorialistice, le-am întâlnit doar de două ori. În timpul unui interviu, Anna Andreeva mi-a povestit despre o femeie care-şi „introducea cuie şi apoi se aşeza pe scaun şi începea să lucreze la maşina de cusut. În cele din urmă şi-a provocat o hemoragie abundentă".[53] Altă femeie povesteşte cum a încercat un doctor de lagăr să-i întrerupă sarcina:

> Încercaţi să vă imaginaţi situaţia. Este noapte. Este întuneric... Andrei Andeevici încearcă să-mi provoace avortul fără ustensile, doar cu mâinile goale date cu iod. Dar e prea agitat şi nu reuşeşte. Nu pot să mai respir din cauza durerii, dar îndur fără să crâcnesc, ca să nu ne audă nimeni. „Opriţi-vă!" am strigat într-un târziu din cauza durerii insuportabile, iar procedura a fost sistată pentru două zile. Până la urmă, a scos tot – fătul şi mult sânge. De aceea nu am mai putut să fiu mamă.[54]

Erau şi femei care doreau să-şi păstreze copiii, destinul tragic însoţindu-le de cele mai multe ori şi pe ele. Povestea Havei Volovici contrazice tot ceea ce s-a scris despre egoismul şi venalitatea femeilor care aduceau copii pe lume în lagăr. Hava era deţinută politică, arestată în anul 1937. Se simţea foarte singură în lagăr şi a căutat cu orice chip să nască. Deşi Hava nu ţinea prea mult la tată, Eleonora s-a născut în anul 1942 într-un lagăr în care nu erau condiţii pentru femei cu copii:

> Erau trei mame acolo şi ne-au dat o cămăruţă separată din baracă. Ploşniţele curgeau ca nisipul din tavan şi de pe pereţi; ne-am petrecut toată noaptea îndepărtându-le de pe copii. Ziua trebuia să mergem la muncă, iar copiii erau lăsaţi în grija vreunei bătrâne pe care reuşeam să o găsim scutită de muncă; aceste femei mâncau nestingherite din hrana pe care o lăsasem pentru copii.

Totuşi, scrie Volovici,

> un an întreg, noapte de noapte, am stat lângă pătuţul copilaşului meu, culegând ploşniţele şi rugându-mă. Mă rugam Domnului să-mi sporească suferinţele cu o sută de ani, dacă asta însemna să nu fiu despărţită de fiica mea. M-am rugat să fiu eliberată odată cu ea, chiar dacă aş fi ajuns o cerşetoare sau o oloagă. M-am rugat să fiu în stare s-o cresc până la maturitate, chiar dacă trebuia să mă târăsc în genunchi şi să cer de pomană. Dar Dumnezeu nu a răspuns rugăciunilor mele. Fetiţa mea de abia începuse să meargă, de abia o auzisem rostind acel cuvânt minunat ce-ţi încălzeşte inima, „mama", când am fost îmbrăcate în zdrenţe, deşi era iarnă, aruncate într-un vagon de marfă şi transferate la un *lagăr al mamelor*. Şi acolo îngeraşul meu durduliu cu plete bălaie s-a transformat în puţin timp într-o fantomă palidă cu ochii împăienjeniţi şi buzele crăpate.

Volovici a lucrat într-o brigadă forestieră, apoi a fost trimisă la o fabrică de cherestea. Seara aducea acasă o legăturică de lemne pentru foc pe care

le dădea asistentelor de la cămin. În schimb, uneori îi era permis să-şi vadă fetiţa în afara orelor de vizită.

Am văzut cum îi trezeau dimineaţa asistentele pe copii. Îi dădeau jos din paturile reci îmbrâncindu-i şi lovindu-i cu picioarele. Le cărau pumni şi-i înjurau grosolan, apoi îi dezbrăcau de cămăşile de noapte şi îi spălau cu apă rece ca gheaţa. Copiii nici nu îndrăzneau să plângă. Pufneau uşor din nas ca bătrânii şi scânceau încontinuu.
Sunetul ăsta îngrozitor se auzea dinspre pătuţuri zile la rând. Copiii destul de mari ca să stea în picioare sau să meargă de-a buşilea stăteau pe spate, cu genunchii la gură, scoţând nişte sunete înăbuşite ciudate, precum porumbeii.

O singură asistentă avea în grijă 17 copii, ceea ce însemna că abia avea timp să-i schimbe şi să-i hrănească, nicidecum să-i îngrijească aşa cum trebuie:

Asistenta aducea din bucătărie un castron cu terci fierbinte de ovăz şi punea o porţie la fiecare. Înşfăca pe copilul care era cel mai aproape de ea, îi lega mâinile la spate cu un prosop şi începea să-i bage pe gât terci fierbinte, lingură după lingură, fără să lase copilul să înghită, de parcă ar fi îndopat un pui de curcă.

Eleonora a început să se stingă încetul cu încetul.

Când am vizitat-o în câteva rânduri i-am văzut trupuşorul acoperit de vânătăi. N-o să uit niciodată cum m-a apucat de gât cu mânuţele ei rahitice şi a gemut: „Mama, vreau acasă!" Ţinea minte maghernița aceea plină de ploşniţe în care văzuse lumina zilei şi unde fusese cu mama ei tot timpul.
Micuţa Eleonora, la un an şi trei luni, şi-a dat seama că rugăminţile de a se întoarce „acasă" erau în van. Nu-şi mai întindea mâinile către mine când mergeam la ea; îşi întorcea capul în tăcere. În ultima zi de viaţă, când am luat-o în braţe, căci îmi dăduseră voie să o alăptez, privea în gol undeva departe şi apoi a început să mă lovească cu pumnişorii ei, zgâriindu-mi pieptul şi muşcându-l. Apoi, mi-a arătat cu degetul că vrea să stea pe patul ei.
Seara, când m-am întors cu braţul meu de lemne de foc, pătuţul era gol. Am găsit-o goală la morgă, zăcând printre cadavrele deţinuţilor adulţi. A stat pe această lume un an şi patru luni şi a murit pe 3 martie 1944. Dând naştere unicului meu copil, am comis cea mai mare crimă care se poate comite.[55]

În arhivele Gulagului, s-au păstrat fotografii cu acest gen de creşe din lagăre descrise de Volovici. Un astfel de album începe cu următoarea introducere:

În patria lor stalinistă, soarele străluceşte. Poporul este animat de dragoste pentru conducători, iar copiii şi tinerii noştri sunt tot atât de fericiţi precum această tânără

țară. Aici dorm în paturi mari și calde noii cetățeni ai țării noastre. Ei au un somn dulce după ce au fost hrăniți și de bună seamă visează frumos.

Fotografiile ce însoțesc afirmațiile nu justifică aceste comentarii. Într-una se observă un șir de mame care alăptează, având fețele acoperite cu măști albe – dovada preocupărilor pentru igiena din lagăr – așezate cu bebelușii în brațe pe o bancă, într-o poziție solemnă și sobră. În alta, toți copiii își fac plimbarea de seară. Așezați în șir indian, nu arătau mai vioi decât mamele lor. În multe poze, copiii sunt rași în cap, probabil din cauza păduchilor, ceea ce-i face să arate ca niște mici deținuți, așa cum și de fapt erau considerați.[56] „Căminul făcea și el parte din complexul lagărului", scrie Evghenia Ghinzburg. „Avea postul lui de pază, porțile lui, cocioabele lui și propriul gard de sârmă ghimpată."[57]

Administrația Gulagului de la Moscova trebuie să fi știut cât de cumplită era viața în lagăr pentru copiii de acolo. Cel puțin știm că inspectorii de lagăre raportau situația: un raport din anul 1949 asupra stării femeilor din lagăre constata cu nemulțumire faptul că dintre cele 503 000 de femei din sistemul Gulagului, 9 300 erau gravide, în timp ce alte 23 790 aveau copii mici cu ele. Luând în considerare efectele negative asupra sănătății și educației copiilor, raportul era în favoarea eliberării înainte de termen a mamelor și a femeilor care aveau copii acasă, un total de aproximativ 70 000 – dacă se făceau excepții și pentru recidiviste și deținutele politice contrarevoluționare.[58]

Din când în când aveau loc astfel de amnistii. Dar viața copiilor care rămâneau în lagăr nu se îmbunătățea cât de cât. Dimpotrivă, pentru că nu contribuiau cu nimic la productivitatea lagărului, sănătatea și bunăstarea lor nu erau o prioritate pe lista celor mai mulți comandanți de lagăr, iar ei locuiau întotdeauna în cele mai friguroase, mai vechi și mai insalubre clădiri. Un inspector a ajuns la concluzia că temperatura într-un cămin de copii din lagăr nu trecea niciodată de 10 grade Celsius, altul a descoperit un cămin cu zugrăveala scorojită și fără lumină, care nu avea nici măcar lămpi cu gaz.[59] Un raport făcut în anul 1933 în Siblag nota că din lagăr lipseau 800 de perechi de încălțăminte pentru copii, 700 de paltoane, 900 de seturi de tacâmuri.[60] Și nici toți cei care lucrau în cămine nu erau calificați pentru asta. Dimpotrivă, posturile la creșă erau date „privilegiaților" din lagăr și în mod normal le îndeplineau infractorii profesioniști. Ioffe scrie că „ore în șir stăteau pe sub scări cu „soții" lor sau pur și simplu plecau, în timp ce copiii, nehrăniți și neîngrijiți, se îmbolnăveau și mureau".[61]

Și nici mamelor, a căror sarcină afectase deja destul de mult bugetul lagărului, nu le era de obicei permis să-și răscumpere greșeala – presupunând că ele ar fi vrut. Erau obligate să se întoarcă la muncă cât mai repede și cu

mare greutate li se acorda timpul necesar alăptării. În mod normal, li se dădea drumul de la lucru din patru în patru ore, având încă pe ele hainele de lucru murdare, petreceau 15 minute cu bebeluşul, apoi erau luate din nou la lucru, lăsându-i pe copii înfometaţi. Uneori, nici atâta nu le era permis. Un inspector citează cazul unei femei care a ajuns câteva minute mai târziu ca să alăpteze din cauza obligaţiilor de muncă şi căreia i-a fost refuzat accesul la copil.[62] Într-un interviu, o fostă supraveghetoare de la o creşă mi-a spus, ca să se justifice, că bebeluşii care nu-şi terminau porţia în jumătatea de oră permisă erau apoi hrăniţi cu biberonul de către o asistentă.

Aceeaşi femeie mi-a confirmat un alt act de cruzime descris de deţinute: după alăptare, femeilor le era adesea interzis orice contact cu bebeluşul. În lagărul ei, chiar ea le interzisese mamelor să iasă la plimbare cu micuţii, pe motiv că mamele condamnate le făceau rău copiilor. Ea pretinde că a văzut o mamă dându-i copilului ei să mănânce zahăr amestecat cu tutun ca să-l otrăvească. Iar alta, spunea ea, îşi lăsase deliberat copilul desculţ în zăpadă. „Eram responsabilă de rata mortalităţii infantile în lagăre", mi-a spus, explicându-mi de ce luase măsuri pentru a le ţine la distanţă pe mame. „Mamele nu aveau nevoie de aceşti copii, ele doreau să-i omoare."[63] Poate din aceleaşi motive, comandanţii de lagăr au interzis mamelor să-şi vadă copiii şi în alte lagăre. La fel de bine se poate însă ca aceste reguli să nu vină decât din acea cruzime de neconceput a administraţiei lagărelor: nu era indicat să li se permită mamelor să-şi vadă copiii, şi atunci s-a interzis acest lucru.

Consecinţele separării copilului de părintele său la o vârstă atât de fragedă erau de aşteptat. Epidemiile de boli infantile erau frecvente. Rata mortalităţii era extrem de ridicată – atât de ridicată, încât, aşa cum se înregistrează şi în rapoartele inspectorilor, nu putea fi, de cele mai multe ori, muşamalizată.[64] Dar chiar şi copilaşii care reuşeau să treacă de vârsta alăptatului aveau slabe şanse de a duce o viaţă normală în creşe. Unii puteau avea norocul să fie îngrijiţi de o asistentă mai blândă. Alţii, nu. Însăşi Evghenia Ghinzburg a lucrat într-o creşă, iar când a sosit acolo a descoperit că nici măcar copiii mai mari nu vorbeau:

> Numai câţiva dintre copiii de patru ani puteau scoate câteva vorbe răzleţe, fără legătură. Ei se manifestau, în principal, prin ţipete incoerente, gesturi şi ghionturi. „Cum să te aştepţi de la ei să vorbească? Cine era să-i înveţe?" explică Ania dezamăgită: „Bebeluşii nu fac altceva decât să zacă în paturi toată ziua. Nimeni nu-i ia în braţe, chiar dacă şi-ar da sufletul plângând. Nu este permis, în afara momentelor în care li se schimbă scutecele ude – dacă exista altele uscate, bineînţeles.

Când Ghinzburg a încercat să-i înveţe pe cei pe care îi primise în grijă, a descoperit că doar unul sau doi, care avuseseră contact cu mamele lor, erau în stare să înveţe câte ceva. Şi chiar şi acele trăiri erau limitate:

— Ia uite, i-am spus lui Anastas, arătându-i căsuţa pe care o desenasem. Ce-i asta?
— Baracă, a răspuns foarte limpede băieţelul.
Din câteva linii de creion am desenat lângă casă o pisică. Dar nimeni nu a recunoscut animalul, nici măcar Anastas. Nu văzuseră niciodată acest animal. Apoi, am desenat un gard de ţară tradiţional în jurul casei.
— Şi asta ce-i?
— *Zona!* a strigat Vera încântată.[65]

De obicei, la vârsta de doi ani, copiii erau transferaţi din creşele din lagăr în orfelinate obişnuite. Unele mame primeau cu bucurie acest lucru, privindu-l ca pe o şansă pentru copiii lor de a scăpa din lagăr. Altele protestau, ştiind că ele puteau fi intenţionat sau din greşeală transferate în alte lagăre, departe de copiii lor, ale căror nume ar fi putut fi apoi schimbate sau uitate, făcând imposibilă reluarea vreunei relaţii sau chiar stabilirea vreunui contact.[66] Acest lucru li se întâmpla uneori copiilor din căminele obişnuite. Valentina Iurganova, fiica unor culaci germani de pe Volga, a fost dusă la un cămin unde unii dintre pupili erau prea mici ca să-şi amintească numele, iar autorităţile, prea dezorganizate ca să le cunoască. O copilă, mi-a spus ea, a fost pur şi simplu rebotezată *Kastanova* (castan), fiindcă erau foarte mulţi castani în parcul din spatele orfelinatului.

Mulţi ani mai târziu, o fată care a trăit în asemenea condiţii a făcut o descriere cutremurătoare a încercării ei zadarnice, de o viaţă întreagă, de a afla numele real al părinţilor săi: nu exista nici o înregistrare a vreunui copil născut în regiunea ei cu numele de familie care îi apărea pe paşaport, iar ea fusese prea mică pentru a-l şti. Cu toate acestea, îşi amintea frânturi din trecut: „Mama la o maşină de cusut. Eu cerându-i ac şi aţă. Eu într-o grădină. Pe urmă, mai târziu... camera era întunecoasă, patul din dreapta era gol... se întâmplase ceva... Cumva am ajuns să fiu singură. Sunt îngrozită."[67]

Nu e de mirare că unele mame „plângeau şi ţipau, iar unele chiar înnebuneau, şi erau închise în buncăre până se potoleau" atunci când le erau luaţi copiii. Odată plecaţi, şansele de a se regăsi erau minime.[68]

Afară, viaţa copiilor născuţi în lagăre nu se îmbunătăţea neapărat. În schimb, ei îngroşau rândurile compacte ale micuţilor care fuseseră transferaţi direct în cămine, imediat după arestarea părinţilor lor – o altă categorie de victime din rândul copiilor. De regulă, orfelinatele de stat erau supraaglomerate, murdare, lipsite de personalul corespunzător şi uneori mortale. O fostă deţinută şi-a amintit speranţa şi emoţiile extraordinare cu care

lagărul ei a trimis un grup de copii ai deținuților într-un orfelinat din oraș și oroarea pe care au simțit-o când au aflat că toți unsprezece muriseră din cauza unei epidemii.[69] Încă din anul 1931, în plină colectivizare, conducătorii căminelor din Ural trimiteau scrisori disperate autorităților regionale, cerând ajutor pentru îngrijirea miilor de copii de culaci rămași orfani:

> Într-o cameră de 12 metri pătrați sunt 30 de băieți. Pentru 38 de copii sunt șapte paturi, în care dorm „recidiviștii". Doi băieți în vârstă de 18 ani au distrus instalațiile electrice, au jefuit magazinul și stau la băut cu directorul... copiii dorm pe podeaua murdară, joacă cărți pe care și le-au făcut din fotografiile decupate ale „Conducătorului", fumează, rup gratiile de la ferestre și sar peste ziduri cu intenția de a evada.[70]

În alt cămin de culaci:

> Copiii dorm pe jos și nu au destule încălțări...uneori nu este apă mai multe zile la rând. Mănâncă prost; în afară de apă și de cartofi, altă hrană nu au. Nu au farfurii și castroane, mănâncă direct din polonice. Există o singură cană la o sută patruzeci de persoane și nu există destule linguri. Mănâncă pe rând sau cu mâna. Nu există lumină, doar o singură lampă pentru toată casa, și nu există gaz lampant.[71]

În anul 1933, un cămin de lângă Smolensk a trimis următoarea telegramă către comisia de la Moscova responsabilă de copii: „Aprovizionarea cu hrană a căminului a fost oprită. O sută de copii mor de foame. Organizația refuză să le dea rațiile. Nu primim nici un ajutor. Luați măsuri urgente."[72]

Lucrurile nu s-au schimbat prea mult nici mai târziu. Un ordin NKVD din anul 1938 descrie un cămin în care două fetițe de opt ani au fost violate de câțiva dintre băieții mai mari și altul în care 212 copii foloseau în comun douăsprezece linguri, douăzeci de farfurii și dormeau îmbrăcați în hainele de toată ziua și încălțați, din cauză că nu aveau pijamale.[73] În anul 1940, Natalia Savelieva a fost „răpită" din căminul în care se afla – părinții îi fuseseră arestați – și adoptată de o familie care dorea s-o folosească drept fată în casă. Astfel, a fost despărțită de sora ei pe care nu a mai găsit-o niciodată.[74]

Copiii deținuților politici o duceau neînchipuit de greu în asemenea cămine și erau adesea tratați mai rău decât orfanii obișnuiți alături de care locuiau. Li se spunea, ca de pildă Svetlanei Kogteva, în vârstă de zece ani, să „uite de părinți, fiindcă aceștia erau dușmani ai poporului"[75]. Ofițerilor NKVD responsabili de asemenea cămine li se ordona să fie deosebit de atenți, să-i repereze pe copiii contrarevoluționarilor, ca să se asigure că nu beneficiază de tratamente privilegiate de nici un fel.[76] Din cauza acestor reglementări, Piotr Iakir a stat exact trei zile într-un asemenea orfelinat,

după arestarea părinților săi. În acest timp, „a reuşit să-şi dobândească un renume de lider al odraslelor de «trădători»" şi a fost imediat arestat, la vârsta de paisprezece ani. A fost transferat într-o închisoare şi, în cele din urmă, trimis într-un lagăr.[77]

Cel mai adesea, copiii deținuților politici sufereau de pe urma şicanelor şi se simțeau daţi la o parte. Un deținut şi-a amintit că, după sosirea în orfelinat, copiilor „duşmanilor" li se luau amprentele, ca delincvenților. Învățătorilor şi îngrijitorilor le era frică să le arate prea multă afecțiune, nedorind să fie acuzaţi că au simpatizat cu „duşmanul".[78] Copiii ai căror părinți erau arestaţi erau hărțuiți fără milă din cauza statutului lor de „duşmani", potrivit Valentinei Iurganova, care, astfel, a uitat intenționat limba germană pe care o vorbise în copilărie.[79]

În aceste circumstanțe, chiar şi copiii oamenilor instruiți căpătau repede apucături de delincvenți. Vladimir Glebov, fiul conducătorului bolşevic Lev Kamenev, a fost un asemenea copil. La vârsta de patru ani, tatăl său a fost arestat, iar Glebov a fost „exilat" într-un orfelinat special în Siberia Occidentală. Aproximativ 40% dintre copiii de aici erau copiii „duşmanilor", în jur de 40% erau delincvenți juvenili, iar cam 20% erau copii de țigani, arestaţi pentru delictul numit nomadism. Glebov i-a explicat scriitorului Adam Hochshild că până şi copiii deținuților politici puteau trage foloase din contactul timpuriu cu tinerii delincvenți:

> Amicul meu m-a învățat cum să mă apăr, ceea ce m-a ajutat mult în viață. Aici am o cicatrice şi aici alta... când eşti atacat cu un cuțit trebuie să ştii cum să ripostezi. Principiul de bază este să reacționezi rapid, ca să nu-i laşi să te lovească. Asta a fost fericita noastră copilărie sovietică![80]

Unii copii au fost totuşi marcaţi pentru totdeauna de experiențele lor din orfelinat. O mamă, întoarsă din exil, şi-a regăsit fiica. Copila, în vârstă de opt ani, abia putea vorbi, înhăța mâncarea şi se purta ca o sălbăticiune, aşa cum învățase la orfelinat.[81] O altă mamă, eliberată după o condamnare de opt ani, când s-a dus să-şi recupereze copiii de la orfelinat a aflat că aceştia refuză să vină cu ea. Copiii fuseseră învățaţi că părinții lor erau „duşmani ai poporului" care nu meritau dragoste şi afecțiune. Ei fuseseră instruiți în mod special să nu plece „dacă mama ta vine vreodată să te ia", şi nu şi-au mai dorit niciodată să mai trăiască împreună cu părinții lor.[82]

Nu e de mirare că micuții fugeau din asemenea orfelinate în număr foarte mare. În momentul în care se trezeau în stradă, cădeau foarte repede în iadul delincvenței. Şi, odată ce făceau parte din acest iad al delincvenței, ciclul îşi continua drumul vicios. Mai devreme sau mai târziu aveau să fie şi ei arestaţi.

La prima vedere, raportul anual al NKVD-ului pentru anii 1944–1945 privind un anume grup de opt lagăre din Ucraina nu semnalează nimic ieşit din comun. Raportul arată care dintre lagăre a îndeplinit planul cincinal şi care nu. Îi elogiază pe muncitorii fruntaşi din lagăre. Constată cu severitate că, în cele mai multe dintre lagăre, hrana era foarte săracă şi nediversificată. Notează ceva mai sever că o epidemie a izbucnit doar într-un singur lagăr de-a lungul perioadei supuse examenului şi că asta s-a întâmplat după ce cinci deţinuţi fuseseră aduşi acolo din închisoarea supraaglomerată de la Harkov.

Câteva detalii din raport sunt, totuşi, dovada clară a naturii acestor opt lagăre ucrainene. Un inspector se plânge, de pildă, că într-unul dintre lagăre nu se găsesc „manuale, tocuri, caiete, creioane". Există, de asemenea, o notă dezaprobatoare în legătură cu tendinţa unor deţinuţi de a-şi transforma hrana în miză la jocuri de noroc, uneori pierzându-şi raţiile de pâine pe mai multe luni: locatarii mai tineri ai lagărelor erau, se pare, prea nepricepuţi pentru a juca împotriva celor mai mari.[83]

Cele opt lagăre în discuţie erau cele opt colonii de copii din Ucraina. Fiindcă nu toţi copiii care erau în jurisdicţia Gulagului aveau părinţi arestaţi, unii dintre ei îşi făcuseră singuri drum în sistemul lagărelor. Ei comiseseră delicte, fuseseră arestaţi şi trimişi în lagăre speciale pentru minori. Acestea erau conduse de aceiaşi birocraţi care conduceau şi lagărele de adulţi, asemănându-se celor din urmă în mai multe privinţe.

Iniţial, aceste „colonii de copii" erau organizate pentru *besprizornie*, orfani, copii abandonaţi sau copiii străzii care se pierduseră sau fugiseră de lângă părinţii lor în timpul războiului civil, apoi în anii foametei, ai colectivizării şi ai arestărilor în masă. Aceşti copii ai străzii deveniseră, pe la începutul anilor '30, o imagine obişnuită în gările şi parcurile publice din oraşele sovietice. Scriitorul rus Victor Serge îi descrie astfel:

> I-am văzut la Leningrad şi la Moscova, trăind în canale, în chioşcurile cu panouri de afişaj, în cavourile din cimitire, unde erau stăpâni netulburaţi; organizând întruniri noaptea în toaletele publice; călătorind pe acoperişurile trenurilor sau pe boghiuri. Ieşeau la iveală împuţiţi, murdari, negri şi transpiraţi, ca să ceară câteva copeici călătorilor sau să prindă momentul în care să fure o valiză...[84]

Aceşti copii erau atât de numeroşi şi reprezentau o asemenea problemă, încât, în anul 1934, Gulagul a construit primele cămine de copii în interiorul lagărelor de adulţi cu scopul de a preveni vagabondajul copiilor ai căror părinţi au fost arestaţi.[85] Puţin mai târziu, în anul 1935, Gulagul a decis să întemeieze şi colonii speciale pentru copii. Copiii erau adunaţi de pe străzi

în timpul unor razii în masă şi trimişi în colonii pentru a fi educaţi şi pregătiţi să se alăture forţei de muncă.

În anul 1935, autorităţile sovietice au dat, de asemenea, o faimoasă lege care-i făcea pe copiii de la 12 ani pasibili de condamnare, la fel ca pe adulţi. Ulterior, fetele de la ţară, arestate pentru că au furat câteva boabe de grâu, şi copiii „duşmanilor" bănuiţi că ar colabora cu părinţii lor au ajuns şi ei în închisorile pentru tineri, alături de prostituate minore, tineri hoţi de buzunare, copii ai străzii şi alţii.[86] Conform unui raport intern din anii '30, agenţii NKVD au prins o tătăroaică de doisprezece ani care nu vorbea ruseşte şi care se pierduse de mama ei într-o gară. Au deportat-o singură, în nordul îndepărtat.[87] Atât de numeroşi erau copiii delincvenţi în Uniunea Sovietică, încât, în anul 1937, NKVD a creat căminele cu „regim special" pentru copiii care încălcau sistematic legile în căminele obişnuite. Din 1939, orfanii obişnuiţi nu mai erau trimişi deloc în lagărele de copii. În schimb, acestea erau acum rezervate delincvenţilor juvenili care fuseseră, de fapt, condamnaţi de tribunale sau de către *osoboe sovesceanie*, „comisia specială".[88]

În ciuda ameninţării cu pedepse mai aspre, numărul delincvenţilor juvenili a continuat să crească. Războiul a produs nu numai orfani, ci şi fugari, copii nesupravegheaţi, ai căror taţi erau pe front şi ale căror mame lucrau câte douăsprezece ore pe zi în fabrici, şi o cu totul altă categorie de delicvenţi juvenili: muncitori minori care fugiseră de la locurile lor de muncă din fabrici – uneori după ce fabricile lor fuseseră evacuate departe de familii –, încălcând astfel legea din timpul războiului referitoare la „abandonarea locului de muncă în întreprinderile militare".[89] Conform statisticilor întocmite de NKVD, „centrele de primire" ale copiilor au adunat extraordinara cifră de 842 144 de copii fără adăpost între anii 1943 şi 1945. Cei mai mulţi au fost trimişi înapoi la părinţii lor, în casele de copii sau în şcolile profesionale. Dar un număr considerabil, 52 830, potrivit statisticilor, au fost repartizaţi în „colonii de educare prin muncă". Sintagma „colonii de muncă-corecţională" nu era nimic altceva decât un eufemism pentru lagăr de concentrare pentru copii.[90]

În multe privinţe, tratamentul aplicat copiilor în lagăre nu era cu mult diferit de cel aplicat părinţilor lor. Copiii erau arestaţi şi transportaţi în baza aceloraşi legi, însă cu două excepţii: trebuiau ţinuţi separaţi de adulţi şi nu trebuiau împuşcaţi în caz de tentativă de evadare.[91] Erau ţinuţi în acelaşi fel de închisoare ca şi adulţii, în alte celule, dar la fel de jalnice. Descrierea pe care o face un inspector unei asemenea celule sună dezolant de familiar: „Pereţii sunt murdari, nu toţi deţinuţii au paturi şi saltele. Nu au cearşafuri, feţe de pernă sau pături. În celula nr. 5, fereastra este acoperită cu o pernă din cauză că nu are geam, iar în celula nr. 14, o fereastră

nu se închide deloc."[92] Un alt raport descrie ca fiind „nepermis de insalubre" închisorile pentru minori, din care lipsesc apa caldă şi lucrurile de primă necesitate precum cănile, castroanele şi taburetele.[93]

De asemenea, unii deţinuţi minori erau interogaţi la fel ca adulţii. Arestat şi plasat mai întâi într-un orfelinat, Piotr Iakir, în vârstă de paisprezece ani, a fost dus apoi într-o închisoare pentru adulţi, unde a fost supus unui interogatoriu complet, ca pentru adulţi. La anchetă a fost acuzat de „organizarea unei bande anarhiste de cavalerie, al cărei scop era să activeze în spatele liniilor Armatei Roşii", dovada anchetatorului fiind faptul că Iakir era un călăreţ iscusit. Ulterior, Iakir a fost condamnat pentru delictul de a fi un „element periculos pentru societate".[94] Jerzy Kmiecik, un polonez de şaisprezece ani, prins în timp ce încerca să treacă frontiera sovietică în Ungaria în anul 1939, în urma invadării Poloniei de către sovietici, a fost şi el interogat ca un adult. Kmiecik a fost ţinut în picioare sau pe un scaun fără spetează ore în şir, i s-a dat supă sărată şi a fost lipsit de apă. Printre altele, anchetatorii voiau să ştie „cât l-a plătit domnul Churchill pentru a-i furniza informaţii". Kmiecik nu ştia cine era Churchill şi a cerut să i se explice întrebarea.[95]

În arhive s-a mai păstrat un proces-verbal al interogatoriului lui Vladimir Moroz, de cincisprezece ani, care a fost acuzat că a desfăşurat „activităţi contrarevoluţionare" în orfelinatul în care se afla. Mama lui Moroz şi fratele său mai mare, în vârstă de şaptesprezece ani, fuseseră deja arestaţi. Tatăl lui fusese împuşcat. NKVD-ul a găsit un jurnal al lui Moroz, în care acesta critica făţiş „minciunile şi calomniile" din jurul lui: „Dacă cineva ar fi căzut într-un somn adânc în urmă cu doisprezece ani şi s-ar trezi brusc acum, ar fi şocat de schimbările care s-au petrecut aici în acest timp." Moroz a fost condamnat doar la trei ani de lagăr, însă a murit în închisoare în 1939.[96]

Acestea nu erau incidente izolate. În anul 1939, când presa sovietică a relatat câteva cazuri de ofiţeri NKVD arestaţi pentru că au smuls mărturisiri false, un ziar siberian a scris despre un caz în care erau implicaţi 160 de copii, cei mai mulţi de vârste cuprinse între doisprezece şi paisprezece ani, iar unii chiar de zece ani. Patru ofiţeri NKVD şi procurorii care s-au ocupat de caz au fost condamnaţi cu pedepse de la cinci la zece ani de închisoare pentru interogarea acestor copii. Istoricul Robert Conquest scrie că mărturiile erau obţinute „cu relativă uşurinţă": „Un băiat de zece ani a cedat după o singură noapte de interogatoriu neîntrerupt şi şi-a recunoscut apartenenţa la o organizaţie fascistă încă de la vârsta de şapte ani."[97]

Deţinuţii minori nu erau scutiţi nici de neîncetatele presiuni ale sistemului de muncă forţată. Deşi coloniile de copii nu erau, de regulă, situate în cele mai vitrege lagăre forestiere sau miniere din nord, în anii '40 exista

un *lagpunkt* de copii în lagărul nordic din Norilsk. Unii dintre cei o mie de deţinuţi de aici erau puşi să lucreze în fabrica de cărămidă de la Norilsk, în timp ce alţii au fost puşi să cureţe zăpada. Printre ei se aflau câţiva copii de doisprezece, treisprezece şi paisprezece ani, iar majoritatea erau de cincisprezece şi şaisprezece ani, deţinuţii minori de vârste mai mari fiind deja transferaţi în lagăre de adulţi. Mulţi inspectori au criticat condiţiile din lagărul de copii de la Norilsk, care, în cele din urmă, a fost mutat într-o parte mai sudică a Uniunii Sovietice, dar nu înainte ca mulţi dintre tinerii deţinuţi să fi căzut victime aceloraşi boli provocate de frig şi de malnutriţie ca şi confraţii lor adulţi.[98]

Mult mai elocvent este un raport ucrainean care atestă faptul că în lagărele de muncă pentru minorii ucraineni, copiii fuseseră trimişi să muncească la tăiat copaci, în metalurgie şi în croitorii. [99] Kmiecik, care a fost internat într-o colonie de copii în apropiere de Jitomir, Ucraina, a lucrat într-o fabrică de mobilă.[100] Totuşi, coloniile respectau o mare parte din regulamentele lagărelor de adulţi. Se trasau indicatori de plan, erau stabilite norme individuale şi se impunea un regim de detenţie. Un ordin al NKVD din anul 1940 stabilea că minorii între doisprezece şi şaisprezece ani trebuiau să lucreze patru ore pe zi şi să-şi petreacă următoarele patru ore la şcoală. Acelaşi ordin pretindea ca minorii între şaisprezece şi optsprezece ani să lucreze opt ore pe zi, dedicându-şi două ore şcolii[101]. În lagărul din Norilsk, regimul nu era respectat, din moment ce nici nu exista o şcoală.[102]

În lagărul de minori al lui Kmiecik se făceau numai cursuri serale. Printre altele, aici a fost învăţat că „Anglia este o insulă în Europa Occidentală. Ea este condusă de lorzi îmbrăcaţi în robe roşii cu gulere albe. Aceştia sunt stăpâni peste muncitorii care trudesc pentru ei şi pe care îi plătesc cu bani puţini".[103] Asta nu fiindcă minorii erau acolo în primul rând pentru a fi instruiţi: în anul 1944, Beria îl informa cu mândrie pe Stalin că lagărele pentru minori ale Gulagului contribuiseră în mod substanţial la acţiunile de susţinere a războiului, producând mine, grenade şi alte bunuri în valoare totală de 150 de milioane de ruble.[104]

Ca şi adulţii, copiii erau supuşi aceluiaşi tip de propagandă de lagăr. Ziarele lagărelor de la jumătatea anilor '30 înfăţişează stahanovişti minori şi ridică în slăvi cu mândrie pe „treizecişicincişti", copii ai străzii aduşi în lagăr în baza legii din anul 1935, preamărindu-i pe aceia care o luaseră pe calea cea bună şi fuseseră îndreptaţi prin munca fizică. Aceleaşi ziare îi desfiinţează pe acei copii care nu au înţeles că „trebuie să-şi abandoneze trecutul, că este timpul să înceapă o nouă viaţă... Jocul de cărţi, beţia, huliganismul, refuzul de a lucra, hoţia etc. sunt larg răspândite printre ei".[105] Pentru a combate „parazitismul" minorilor, copiii au fost obligaţi să ia parte la

aceleaşi ceremonii cultural-educative ca şi adulţii, cântând aceleaşi cântece staliniste.[106]

În fine, copiii erau supuşi aceloraşi presiuni psihologice ca şi adulţii. O altă directivă NKVD din anul 1941 cerea organizarea unei *aghenturno-operativnoe obslujivanie* – o „reţea de informatori" – în coloniile de minori ale NKVD-ului şi în centrele de primire a copiilor. Se răspândiseră zvonuri în legătură cu existenţa unor sentimente contrarevoluţionare atât printre şefii lagărelor, cât şi printre copii, în special printre copiii contrarevoluţionarilor. Copiii dintr-un lagăr chiar au pus la cale o minirevoltă. Ei au ocupat sala de mese, au baricadat-o, i-au atacat pe gardieni, rănindu-i pe şase dintre ei.[107]

Cei internaţi în lagărele de copii erau norocoşi într-o singură privinţă: nu au fost trimişi în lagărele obişnuite, ca să fie înconjuraţi de deţinuţi adulţi obişnuiţi, aşa cum s-a întâmplat cu alţi copii. Într-adevăr, la fel ca şi numărul de femei gravide care puteau fi peste tot întâlnite, numărul în continuă creştere al minorilor în lagărele de adulţi constituiau o permanentă bătaie de cap pentru comandanţii de lagăre. În octombrie 1935, Iagoda scria cu mânie către toţi comandanţii de lagăre că, „în ciuda instrucţiunilor mele, deţinuţii minori nu sunt trimişi în coloniile de muncă pentru minori, ci sunt amestecaţi cu adulţii în închisori". Potrivit ultimei statistici, spunea el, încă existau 4 306 minori în închisori.[108] Treisprezece ani mai târziu, în 1948, procurorii continuau să deplângă faptul că existau prea mulţi deţinuţi minori în lagărele de adulţi, unde ei erau corupţi de delincvenţii adulţi. Chiar şi autorităţile din lagăre au observat că o căpetenie a lumii interlope a transformat un hoţ mărunt de optsprezece ani într-un ucigaş profesionist.[109]

Maloletki – „adolescenţii" – inspirau puţină milă colegilor lor deţinuţi. „Foamea şi oroarea evenimentelor îi lipsise de orice apărare", scria Lev Razgon, care a observat că minorii gravitau în mod firesc în jurul celor care păreau mai puternici. Aceştia erau delincvenţi experimentaţi care-i transformau pe băieţi în „servitori, sclavi tăcuţi, bufoni, ostatici şi orice altceva", iar atât pe băieţi, cât şi pe fete, în prostituate.[110] Experienţele terifiante prin care treceau nu inspirau totuşi multă compasiune; dimpotrivă, unele dintre cele mai dure invective din literatura memorialistică a lagărelor lor le sunt adresate. Razgon scrie că indiferent de trecutul lor, deţinuţii copii ajungeau curând să „dobândească o înspăimântătoare şi incorigibilă cruzime atunci când se răzbunau, fără nici o reţinere sau vreun simţ al răspunderii". Ba mai mult,

> ei nu aveau frică de nimeni şi de nimic. Gardienii şi şefii lagărelor se temeau să intre în barăcile separate în care trăiau minorii. Acolo se petreceau cele mai mârşave, cele mai cinice şi mai crude fapte ce s-au întâmplat vreodată în lagăre. Dacă unul dintre capii deţinuţilor de drept comun pierdea totul la cărţi şi îşi punea la

bătaie şi viaţa, băieţii l-ar fi ucis pentru raţia de pâine pe o zi sau pur şi simplu ca să se amuze. Fetele se lăudau că ar putea să satisfacă o întreagă echipă de tăietori de copaci. Aceşti copii erau lipsiţi de orice trăsătură umană şi era imposibil să-ţi imaginezi că ei s-ar putea întoarce în lumea normală şi ar putea redeveni nişte fiinţe umane obişnuite.[111]

Slojeniţîn a simţit acelaşi lucru:

În conştiinţa lor nu exista nici o graniţă între ceea ce era permis şi ceea ce era nepermis, după cum nu exista noţiunea de bine şi rău. În capul lor, bine era tot ce voiau ei şi rău tot ce-i deranja. Afişau acel comportament insolent şi sfruntat deoarece era cel mai avantajos în lagăr.[112]

Un deţinut olandez, Johan Wigmans, scrie şi el despre tinerii cărora „probabil nu le păsa realmente că trebuiau să trăiască în lagăre. Oficial, ei ar fi trebuit să lucreze, dar în realitate acesta era ultimul lucru pe care l-ar fi făcut. În acelaşi timp, aveau avantajul mijloacelor obişnuite şi mari oportunităţi să înveţe de la camarazii lor".[113]

Mai erau şi excepţii. Alexander Klein relatează povestea a doi băieţi de treisprezece ani arestaţi ca partizani, care au fost condamnaţi la câte douăzeci de ani de lagăr. Cei doi au stat zece ani în lagăr, reuşind să rămână împreună, recurgând la greva foamei atunci când cineva voia să-i despartă. Datorită vârstei lor, oamenilor le era milă de ei, le dădeau munci uşoare şi suplimente de hrană. Amândoi au reuşit să se înscrie la cursurile tehnice din lagăr şi au ajuns ingineri competenţi înainte de a fi eliberaţi în urma uneia dintre dintre amnistiile date după moartea lui Stalin. „Dacă nu ar fi existat lagărele", scrie Klien, „cine i-ar fi ajutat pe nişte băieţi pe semianalfabeţi de la ţară să devină oameni cu şcoală, buni specialişti?"[114]

Totuşi, când, la sfârşitul anilor '90, am început să caut memorii ale celor care au fost deţinuţi minori, mi-a fost foarte greu să le descopăr. Cu excepţia mărturiilor lui Iakir, Kmiecik şi a câteva alte documente adunate de Societatea Memorial şi alte organizaţii, există foarte puţine.[115] Cu toate acestea, au existat zeci de mii de asemenea copii şi mulţi dintre ei ar trebui să mai fie încă în viaţă. Chiar i-am sugerat unui prieten din Rusia să dăm un anunţ într-un ziar, în încercarea de a găsi câţiva asemenea supravieţuitori pentru a-i intervieva. „Nu", m-a sfătuit el. „Cu toţii ştim ce au devenit asemenea oameni." Deceniile de propagandă, de afişe lipite pe pereţii orfelinatelor, în care i se mulţumea lui Stalin pentru „copilăria fericită", n-au reuşit să convingă poporul sovietic că acei copii crescuţi în lagăre, copiii străzii şi copiii din orfelinate au devenit vreodată altceva decât membri deplini ai largii şi atotcuprinzătoarei clase de delincvenţi ai Uniunii Sovietice.

CAPITOLUL 16

Muribunzii

Ce înseamnă epuizarea?
Ce înseamnă oboseala?
Fiecare mişcare este sfâşietoare,
Fiecare mişcare a braţelor şi picioarelor tale suferinde
Foamea îngrozitoare – mirajul unei bucăţi de pâine
„Vreau pâine, vreau pâine", şopteşte inima.
Departe, pe cerul mohorât,
Soarele se roteşte nepăsător.
Respiraţia ta este un şuierat pierit
Sunt minus cincizeci de grade
Ce înseamnă să mori?
Munţii sunt martori tăcuţi.

Nina Gaghen-Torn, *Memoria*[1]

Dintotdeauna, de-a lungul existenţei Gulagului, deţinuţii au păstrat pentru cel care era pe moarte, sau, mai nimerit spus, pentru mortul viu, un loc în partea cea mai de jos a ierarhiei lagărului. Un întreg subdialect al lagărului a fost inventat pentru a-l descrie. Uneori muribunzii erau numiţi *fîtili*, sau „fitile", evocând o lumânare pe punctul de a se stinge. Mai erau cunoscuţi ca *gavnoedî* – „mâncători de rahat" –, sau ca *pomoeciniki* – „mâncători de lături". Cel mai adesea erau numiţi *dohodiaghi*, de la verbul rusesc *dohodit* – „a atinge, a ajunge" –, un cuvânt tradus în mod obişnuit prin „terminaţii". Jacques Rossi, în *Manualul Gulagului*, pretinde că expresia era una sarcastică, deoarece a muri înseamnă, până la urmă, „a pătrunde în socialism".[2] Alţii, mai prozaici, spun că expresia înseamnă că ei ajungeau nu în socialism, ci la apusul vieţii.

Mai exact, *dohodiaghii* se stingeau de foame, suferind de bolile provocate de subnutriţie şi de lipsa de vitamine: scorbut, pelagră, diferite forme de diaree. În stadiile incipiente, aceste boli se manifestau prin pierderea dinţilor şi prin afecţiuni ale pielii, simptome care uneori îi afectau şi pe gardienii

lagărelor.[3] În stadiile mai avansate ale bolii, deținuții își pierdeau capacitatea de a vedea în întuneric. Gustav Herling își amintește de acești „nevăzători, mergând încet prin *zonă* dimineața și seara, bâjbâind cu mâinile întinse".[4]

Înfometarea provoca de asemenea probleme la stomac, amețeli și umflături disproporționate ale picioarelor. Thomas Sgovio, care era să moară de foame înainte de a se însănătoși, s-a trezit într-o dimineața și a descoperit că avea unul dintre picioare „„vânăt și de două ori mai gros decât celălalt". „Mă mânca. Era acoperit peste tot de pete." Curând, „petele s-au transformat în niște furuncule uriașe. Sânge și puroi se prelingeau din ele. Când apăsam cu un deget în carnea roșie, mult timp rămânea acolo un semn". Când Sgovio a constatat că picioarele nu-i mai intrau în cizme, i s-a sugerat să-și cresteze încălțările.[5]

În stadiile terminale ale inaniției, *dohodiaghii* căpătau un aspect inuman, devenind întruchiparea materială a retoricii dezumanizării pe care o folosea statul: în ultimele zile ale agoniei lor, „dușmanii poporului" încetau cu alte cuvinte să mai fie oameni. Erau cuprinși de demență, adeseori delirând și perorând ore în șir. Erau piele și os. Ochii lor aveau o lucire stranie. Mâncau orice le cădea în mână: păsări, câini, gunoaie. Se mișcau încet și nu-și mai puteau controla nevoile fiziologice răspândind un miros cumplit. Tamara Petkevici își amintește când i-a văzut pentru prima oară:

> Acolo, în spatele sârmei ghimpate, se afla un șir de creaturi care mai aminteau vag de niște ființe umane... erau vreo zece, niște schelete de diferite mărimi acoperite cu piele cafenie, zbârcită, toate goale până la brâu, cu capetele rase și cu sânii lăsați. Singura lor îmbrăcăminte erau niște chiloți murdari, iar țurloaiele lipsite de mușchi ieșeau prin piele. Erau femei! Foamea, arșița și munca grea le transformaseră în niște arătări sfrijite care, inexplicabil, se agățau de ultimele urme de viață.[6]

Varlam Șalamov ne-a lăsat și el o descriere în versuri, de neuitat, a acestor *dohodiaghi*, referindu-se la înfățișarea care era comună tuturor, la pierderea trăsăturilor umane care să-i distingă unul de celălalt și la lipsa de identitate, care justifica groaza pe care o inspirau:

Ridic paharul în cinstea unei cărări în pădure,
În amintirea celor căzuți pe drum
A acelora ce nu se mai pot târî.
Și sunt forțați să meargă și mai departe.

În amintirea buzelor lor învinețite
A chipurilor lor identice
Pentru hainele lor ponosite, acoperite de chiciură,
Și a mâinilor lor fără mănuși.

În amintirea apei pe care o beau ei
Dintr-o cană veche de tablă
A scorbutului care le roade dinții
Și a colților câinilor suri
Ce-i trezesc dimineața.

Pentru soarele ursuz
Care-i privește impasibil
Pentru pietrele de mormânt albe ca zăpada
Lucrare a iscusitelor viscole.

Pentru rația de pâine crudă, cleioasă
Înghițită repede,
Pentru cerul palid, prea îndepărtat
Pentru râul Aian Iuriah![7]

Dar termenul *dohodiaga*, așa cum era el folosit în lagărele sovietice, nu descria doar o stare fizică. „Terminații", așa cum explica Sgovio, nu erau doar cei bolnavi: ci erau deținuții care atinseseră un asemenea grad de înfometare, încât nu-și mai purtau de grijă. Această deteriorare avansa treptat, pe măsură ce deținuții încetau să se mai spele, să-și mai controleze intestinele și să mai aibă reacții omenești normale la insulte, până când literalmente înnebuneau de foame. Sgovio a fost profund șocat când a întâlnit prima dată pe cineva în această stare, un comunist american pe nume Eisenstein, un om pe care îl cunoscuse la Moscova:

> La început nu l-am recunoscut pe prietenul meu. Eisenstein nu mi-a răspuns la salut. Fața lui căpătase expresia absentă a unui *dohodiaga*. Se uita prin mine, ca și cum n-aș fi fost acolo. Eisenstein nu părea să vadă pe nimeni. Ochii lui nu-ți mai spuneau nimic. Aduna farfuriile goale de pe mesele din cantină, controlând-o pe fiecare în parte, în căutarea unor resturi de mâncare. Își trecea degetele pe fundul blidului și apoi și le lingea.

Sgovio scrie că Eisenstein ajunsese ca și ceilalți *fitili*, în sensul că-și pierduse orice sentiment de demnitate:

> Se neglijau, nu se spălau – nici chiar atunci când ar fi putut să o facă. Fitilele nu-și mai băteau capul să caute și să omoare păduchii ce le sugeau sângele. *Dohodiaghii* nu-și ștergeau mucii care le curgeau din nas cu mânecile *bușlat*-ului... căci *fitilele* uitau să și-i sufle. Când era atacat de către alți *zeki*, fitilul își acoperea capul, ca să se apere de lovituri. Cădea pe podea și când rămânea singur, dacă mai avea vlagă în el, se ridica și pleca scâncind, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat. După ce se întorcea de la muncă, *dohodiaga* putea fi văzut dând târcoale bucătăriei și cerșind

resturi. Ca să se amuze, bucătarul îi arunca un polonic de supă în față. În asemenea ocazii, amărâtul își trecea repede degetele peste perciunii uzi și le lingea... Fitilele stăteau în jurul meselor așteptând ca cineva să lase ceva supă sau terci. Când acest lucru se întâmpla, cel mai apropiat se năpustea asupra resturilor. În încăierarea care urma, adeseori vărsau supa. Și pe urmă, stând în patru labe, se luptau să adune totul, iar apoi își îndesau în gură și ultima bucățică din prețioasa hrană.[8]

Câțiva deținuți care ajunseseră *dohodiaghi* și care apoi și-au revenit și au supraviețuit au încercat să explice, fără să reușească pe deplin, ce simți atunci când ești un mort viu. Janusz Bardach își amintea că, după opt luni la Kolîma, „mă simțeam amețit când mă trezeam și mintea îmi era în ceață. Îmi lua mai mult timp și efort să mă adun și să merg la popotă dimineața"[9]. Iakov Efrussi a ajuns un *dohodiaga* după ce i s-au furat ochelarii – „și pentru un miop era foarte clar ce înseamnă viața fără ochelari, totul în jurul tău pare că se află într-un nor" – și după ce și-a pierdut degetele de la mâna stângă din cauza degerăturilor. Iată cum își descrie sentimentele:

Foamea permanentă distruge psihicul uman. Îți este imposibil să nu te gândești la mâncare, te gândești la mâncare tot timpul. La neputința fizică se adaugă slăbiciunea morală, fiindcă foamea permanentă îți răpește simțul respectului de sine, simțul propriei valori. Toate gândurile tale zboară într-o singură direcție: cum să faci rost de mai multă hrană? De aceea, la groapa de gunoi, lângă sala de mese, la intrarea în bucătărie, *dohodiaghii* se tot învârteau pe acolo. Așteptau să vadă dacă nu cumva cineva ar putea să arunce ceva de mâncare din bucătărie, câteva resturi de varză, de exemplu.[10]

Atracția exercitată de bucătărie și obsesia mâncării îi făceau pe mulți orbi la aproape orice alte considerente, așa cum reiese și din încercarea lui Gustav Heling de a descrie și el această stare:

Efectele fizice ale foamei au niște limite dincolo de care demnitatea umană șubrezită nu-și mai poată menține nesigurul, dar independentul ei echilibru. De multe ori mi-am lipit fața palidă de geamul înghețat al bucătăriei, ca să cerșesc cu o privire tâmpă un alt polonic de zeamă de la Fiedka, un hoț din Leningrad, care era de serviciu. Și îmi amintesc că, odată, cel mai bun prieten al meu, inginerul Sadovski, aflat pe platforma goală de lângă bucătărie mi-a furat din mână o cană de supă, fugind cu ea, și nici măcar n-a așteptat să ajungă la latrină, ci pe drum a sorbit cu gura lacomă mâncarea fierbinte. Dacă Dumnezeu există, fie ca el să pedepsească fără milă pe aceia care-i distrug pe alții prin foame.[11]

Yehoshua Gilboa, un sionist polonez arestat în 1940, face o descriere grăitoare a șmecheriilor la care recurgeau deținuții pentru a se convinge că mâncaseră mai mult decât în realitate:

> Încercam să ne amăgim stomacul fărâmițând pâinea până era aproape ca făina şi o amestecam cu sare şi cu multă apă. Această delicatesă era numită sos de pâine. Apa sărată căpăta ceva din culoarea şi gustul pâinii. O beai şi rămânea terciul de pâine. Mai adăugai apă peste el până când ultima picătură din aroma pâinii se ducea. Dacă mâncai acest *sos de pâine* ca desert, după ce te umflaseşi cu apă de pâine, cum ar veni, chiar ajungeai să crezi că ai tras de câteva sute de grame.

Tot Gilboa scrie că înmuia în apă şi peşte sărat. Lichidul rezultat „putea fi folosit pentru a face sos de pâine, şi atunci realmente gustai o delicatesă demnă de un rege".[12]

Când un deţinut îşi petrecea tot timpul învârtindu-se în jurul bucătăriei, adunând firimituri, era de obicei foarte aproape de moarte, de fapt putea să moară în orice moment: noaptea în pat, în drum spre locul de muncă, mergând prin *zonă*, în timpul mesei de seară. Janusz Bardach a văzut odată un deţinut căzând în timpul apelului de la sfârşitul zilei:

> În jurul lui s-a strâns un grup. „Eu îi iau pălăria", a zis unul. Alţii au înşfăcat cizmele victimei, obielele, haina şi pantalonii. S-a încins o luptă pentru lenjeria de corp. Nici nu fusese bine dezbrăcat, când deţinutul căzut la pământ şi-a mişcat capul, şi-a ridicat mâna şi a şoptit cu o voce slabă, dar distinctă: „Este atât de frig!" Dar capul i-a căzut pe spate în zăpadă şi o pâclă sticloasă i-a acoperit ochii. Prădătorii au plecat cu ce apucaseră să ia, fără să fie impresionaţi. În cele câteva minute după ce fusese dezbrăcat, omul a murit probabil din cauza frigului.[13]

Însă înfometarea nu era singura cauză de pe urma căreia mureau deţinuţii. Mulţi mureau la lucru în condiţiile nesigure din mine şi din fabrici. Alţii, slăbiţi de foame, cedau uşor din cauza altor boli şi epidemii. Am menţionat deja epidemiile de tifos, dar deţinuţii slăbiţi şi înfometaţi erau predispuşi la multe alte îmbolnăviri. În Siblag, în primul trimestru al anului 1941, de exemplu, 8 029 de oameni erau în spital, 746 cu tuberculoză, dintre care 109 au murit, 72 cu pneumonie, dintre care au murit 22, 36 cu dizenterie, dintre care 9 au murit, 177 cu degerături, dintre care au murit 5, 302 cu afecţiuni stomacale, dintre care au murit 7, 210 cu accidente de muncă, dintre care au murit 7, şi 912 cu probleme de circulaţie, dintre care au murit 123.[14]

Deşi acest fapt reprezintă, în mod curios, un subiect tabu, deţinuţii se şi sinucideau. Nu se poate spune câţi au ales această cale. Nu există statistici oficiale. Şi în mod ciudat nici supravieţuitorii nu sunt de acord în legătură cu numărul de sinucigaşi. Nadejda Mandelştam, soţia poetului, a scris că oamenii din lagăre nu se sinucideau, atât de îndârjiţi erau în lupta lor pentru supravieţuire, afirmaţie susţinută şi de alţi martori.[15] Evgheni Gnedin scrie că, deşi în închisoare şi mai târziu în exil s-a gândit să se sinucidă, în cei opt

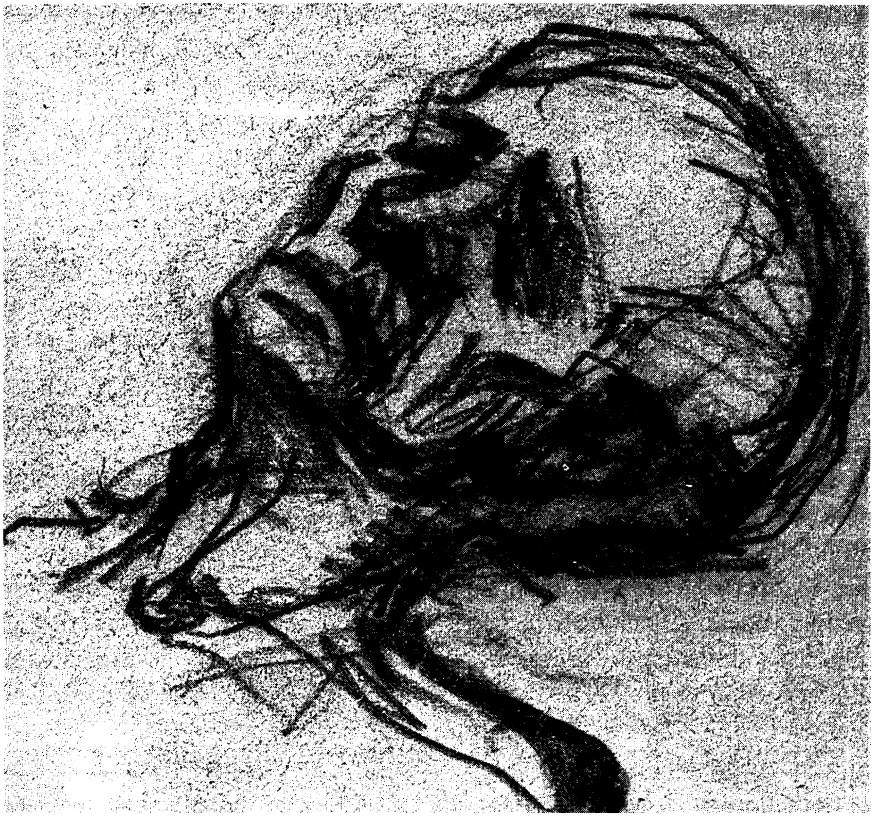

Un zek muribund – portret de Serghei Reihenberg, Magadan, data realizării necunoscută.

ani de lagăr, gândul sinuciderii nu i-a trecut niciodată prin cap. „Fiecare zi era o luptă pentru a rămâne în viață: cum ar fi fost posibil într-o asemenea bătălie să te gândeşti să abandonezi viața? Aveam un singur țel – să scăpăm de suferință – şi o singură speranță – să ne întâlnim cu cei dragi."[16]

Catherine Merridale, care predă istoria contemporană, avansează o teorie diferită. În timpul cercetărilor sale a întâlnit doi psihologi moscoviți care lucraseră sau studiaseră în sistemul Gulagului. Ca şi Mandelştam şi Gnedin, aceştia au insistat că sinuciderea şi bolile mintale erau rare. Erau „surprinşi şi uşor ofensați" atunci când ea aducea dovezi care arătau contrariul. Merridale atribuie această curioasă insistență „mitului stoicismului" specific Rusiei, dar ar putea foarte bine fi şi alte cauze.[17] Criticul literar Tzvetan Todorov presupune că martorii scriu despre strania absență a sinuciderilor fiindcă ei

doresc să pună accentul pe unicitatea experienței lor. Era atât de îngrozitor, încât nimeni nu recurgea la soluția „normală" a sinuciderii: „supraviețuitorul dorește mai mult decât orice să redea alteritatea Gulagului".[18]

De fapt, dovezi neoficiale de sinucideri există, mulți memorialiști amintindu-și-le. Unul dintre ei descrie sinuciderea unui băiat ale cărui favoruri sexuale fuseseră câștigate de un deținut de drept comun la jocul de cărți.[19] Un altul povestește despre sinuciderea unui cetățean sovietic german care a lăsat o notă către Stalin: „Moartea mea este un act conștient de protest împotriva violenței și nelegiuirii organelor NKVD îndreptate împotriva noastră, a sovieticilor de origine germană."[20] Un supraviețuitor de la Kolîma a scris că în 1930 devenise relativ normal ca deținuții să se îndrepte cu bună știință către „zona morții", fâșia interzisă de lângă împrejmuirea lagărului, așteptând să fie împușcați.[21]

Evghenia Ghinzburg a tăiat cu mâna ei coarda de care atârna Polina Melnikova și apoi a scris cu admirație despre prietena ei: „Și-a exercitat dreptul asupra propriei vieți acționând în acest sens și i-a reușit de minune."[22] Tot Todorov mai scrie că mulți supraviețuitori ai Gulagului și ai lagărelor naziste vedeau sinuciderea ca pe o șansă de a-și exercita liberul-arbitru: „Sinucigându-se, un om schimbă ordinea evenimentelor – chiar dacă pentru ultima oară în viață –, în loc să fie un resemnat. Sinuciderile de acest gen reprezintă acte de sfidare a sistemului, și nu acte disperate."[23]

Pentru administrația lagărelor, felul în care mureau prizonierii nu conta. Ceea ce îi interesa cel mai mult era ca cifra morților să rămână secretă sau măcar parțial secretă: comandanții de *lagpunkte* unde se descoperea o rată a mortalității prea mare riscau să fie pedepsiți. Deși regulile erau rar aplicate și deși unii chiar susțineau că mai mulți deținuți ar trebui să moară, comandanții unor lagăre în care mortalitatea era deosebit de mare își mai pierdeau în unele situații slujba.[24] De aceea, așa cum au scris ulterior câțiva deținuți, se știa că doctorii ascundeau efectiv cadavrele când veneau inspectorii în lagăre și că în unele lagăre era o practică obișnuită să fie eliberați înainte de termen deținuții aflați pe moarte. În acest fel ei nu apar în statisticile referitoare la mortalitatea din lagăre.[25]

Chiar și când decesele erau înregistrate, datele nu erau întotdeauna corecte. Într-un fel sau altul, comandanții de lagăre se asigurau ca medicii să nu scrie pe certificatul de deces al deținuților „inaniție", ca principală cauză a morții. De pildă, chirurgului Isaac Vogelfanger i s-a ordonat explicit să scrie în acte „cedarea mușchiului cardiac", indiferent care era cauza reală a morții deținutului.[26] Asta putea să fie o soluție cu două tăișuri: într-un lagăr, doctorii au înregistrat atât de multe cazuri de atacuri de cord,

încât inspectorii au devenit suspicioşi. Procurorii îi obligau pe doctori să deshumeze cadavrele, arătând că de fapt ei au murit de pelagră.[27] Această lipsă de organizare nu era mereu intenţionată: într-un alt lagăr, arhivele erau într-o asemenea dezordine, încât un inspector se plângea că „morţii sunt socotiţi ca fiind în viaţă, evadaţii ca fiind încarceraţi şi invers".[28]

Cel mai adesea, şi deţinuţilor li se ascundea situaţia deceselor. Deşi moartea nu putea fi cu desăvârşire tăinuită – un deţinut a vorbit despre cadavrele „zăcând unele peste altele lângă gard până la dezgheţ"[29] –, putea fi acoperită în alte feluri. În multe lagăre, corpurile erau luate noaptea şi duse în locuri secrete. Numai din întâmplare Edward Buca a văzut, obligat fiind să stea să lucreze până târziu ca să-şi facă norma, ce se întâmpla la Vorkuta cu morţii:

> După ce-i aşezau stivă într-un şopron deschis, până când se adunau destui ca să fie înghiţiţi de o groapă comună săpată în cimitirul lagărului, erau aruncaţi dezbrăcaţi, pe sănii, cu capul în afară, cu picioarele în interior. Fiecare corp purta o plăcuţă de lemn, o *birka*, legată de degetul mare al piciorului drept, cu numele şi cu numărul lui. Înainte ca orice sanie să iasă pe poarta lagărului, *nadziratel*-ul, un ofiţer NKVD, lua un târnăcop şi lovea cu el în fiecare ţeastă. Asta pentru a se asigura că nu iese nimeni viu din lagăr. Odată scoase din lagăr, trupurile erau îngropate într-o tranşee, unul dintre multele şanţuri largi care erau săpate în acest scop în timpul verii. Dar cum numărul de morţi creştea, procedeul de a se asigura că aceştia erau într-adevăr morţi s-a schimbat. În loc să sfărâme capetele cu un târnăcop, gardienii foloseau un *szompol*, o sârmă groasă cu un vârf ascuţit, pe care îl înfigeau în fiecare trup. În mod evident le era mai uşor decât să dea cu târnăcopul.[30]

Se poate ca înhumările colective să fi fost şi ele ţinute secrete, fiindcă teoretic erau interzise – ceea ce nu înseamnă că nu erau obişnuite. Peste tot în Rusia pe unde s-au aflat în trecut lagăre există urme care atestă existenţa de netăgăduit a gropilor comune, iar uneori cadavrele ies la iveală. Stratul de pământ permanent îngheţat din nordul îndepărtat nu doar conservă trupurile, uneori într-o perfectă stare, ci le şi mişcă odată cu îngheţurile şi dezgheţurile anuale, reiese din ce scrie şi Varlam Şalamov: „Nordul s-a opus cu toate forţele acestei opere umane, aruncând morţii din măruntaiele lui... pământul s-a deschis etalându-şi magaziile subterane ce conţineau nu numai aur şi plumb, wolfram şi uraniu, dar şi trupuri umane neputrezite."[31]

Totuşi, cum ele nu trebuiau să fie acolo, administraţia Gulagului a trimis în anul 1946 un ordin către toţi comandanţii lagărelor, cerându-le să îngroape separat cadavrele, în haine de pânză şi în gropi care să aibă 1,5 metri adâncime. Poziţia gropilor trebuia să fie de asemenea marcată nu cu un

nume, ci cu un număr. Numai arhivarii trebuiau să ştie cine era îngropat şi în ce loc.[32]

Toate acestea par foarte civilizate – cu excepţia unui alt ordin care le dădea lagărelor permisiunea să recupereze dinţii de aur ai deţinuţilor. Aceste operaţii trebuiau să aibă loc sub egida unei comisii, alcătuită din reprezentanţi ai serviciilor medicale ale lagărului şi departamentului financiar al lagărului. Aurul trebuia depus la cea mai apropiată bancă de stat. E greu să ne imaginăm, totuşi, că asemenea comisii se întruneau foarte des. Într-o lume în care erau prea multe cadavre, pur şi simplu furtul dinţilor de aur şi ascunderea acestei îndeletniciri erau cu mult mai uşor de înfăptuit.[33]

Chiar erau prea multe cadavre – iar asta era până la urmă lucrul cel mai oribil în legătură cu moartea în închisoare, scria Herling:

> Moartea în lagăre mai avea şi o altă latură teribilă: anonimatul ei. Nu aveam nici o idee unde erau îngropaţi cei morţi, sau dacă, după moartea unui deţinut, se redacta vreodată un certificat de deces... certitudinea că nimeni nu va afla de moartea sa, că nimeni niciodată nu va şti unde a fost îngropat era unul dintre chinurile psihologice cele mai mari ale deţinutului.
>
> Pereţii barăcilor erau acoperiţi cu nume de deţinuţi scrijelite în zid, iar prietenii erau rugaţi să completeze acolo data morţii, adăugând o cruce; fiecare deţinut scria familiei la intervale regulate, astfel încât încetarea bruscă a corespondenţei le putea indica acestora data aproximativă a morţii sale.[34]

În ciuda eforturilor deţinuţilor, prea multe decese au rămas nemarcate, neamintite, neînregistrate. Nu se completau formulare; rudele nu erau anunţate; însemnele din lemn putrezeau. Când te duci prin locurile din nordul îndepărtat, unde odinioară au fost lagăre, vezi urmele gropilor comune: pământul denivelat şi pătat, pinii tineri, iarba înaltă acoperind gropile care sunt acolo de o jumătate de secol. Uneori un grup de localnici ridica aici un monument. Cel mai adesea nu există nici un semn care să marcheze locul. Numele, vieţile, poveştile personale, legăturile de familie, istoria – toate s-au pierdut.

CAPITOLUL 17

Strategii de supraviețuire

Sunt sărac, singur şi gol
Mi-e frig.
Bezna polară violacee
Mă înconjoară.

Îmi recit poemele,
Le strig.
Copacilor, despuiaţi şi surzi
Li se face frică.

Doar ecoul munţilor îndepărtaţi
Răsună în urechi
Şi cu un oftat adânc
Respir din nou uşurat.

Varlam Şalamov, *Neskolko moih jiznei*[1]

În cele din urmă deținuții au supraviețuit. Au supraviețuit chiar şi în lagărele cele mai rele, chiar şi în condițiile cele mai dure, chiar şi în anii războiului, chiar şi în anii de foamete, în anii execuțiilor în masă. Mai mult decât atât, unii au supraviețuit îndeajuns de stabili din punct de vedere psihic pentru a se întoarce acasă, pentru a se însănătoşi şi pentru a duce un trai relativ normal. Janusz Bardach a devenit chirurg plastician în Iowa City. Isaak Filştinski s-a întors la catedra de literatură arabă. Lev Razgon a revenit la literatura pentru copii. Anatoli Jigulin s-a întors la poezie. Evghenia Ghinzburg s-a mutat în Moscova şi ani întregi a fost inima şi sufletul unui cerc de supraviețuitori care se întâlneau în mod regulat să mănânce, să bea şi să discute în jurul mesei ei din bucătărie.

Ada Purijinskaia, întemnițată la vârsta adolescenței, s-a măritat şi a făcut patru copii, unii dintre ei împlinindu-se ca muzicieni. I-am întâlnit pe doi dintre ei la o masă în familie, îmbelşugată, plină de voioşie, în timpul

căreia Purijinskaia a servit unul după altul platouri cu delicioase gustări reci şi părea dezamăgită când n-am mai putut să mănânc. Şi casa Irinei Arghinskaia este plină de veselie, în mare parte datorită ei. Patruzeci de ani mai târziu avea puterea să râdă de hainele pe care le purtase ca deţinută: „Presupun că ai fi *putut* numi asta un fel de *jachetă*", spunea, încercând să-şi descrie paltonul fără formă pe care îl purta în lagăr. Fiica ei, acum adultă, binecrescută, râdea alături de ea.

Unii au ajuns să aibă nişte vieţi extraordinare. Aleksandr Soljeniţîn a devenit acum unul dintre cei mai cunoscuţi şi mai bine vânduţi scriitori ruşi din lume. Generalul Gorbatov a condus asediul sovietic asupra Berlinului. După ce şi-a ispăşit pedeapsa la Kolîma şi apoi a lucrat pe timpul războiului într-o *şaraşka*, Serghei Korolev a devenit părintele programului spaţial sovietic. Gustav Herling a părăsit lagărul, a luptat în armata poloneză şi, deşi şi-a scris opera în timpul exilului său napolitan, a devenit unul dintre cei mai respectaţi oameni de litere din Polonia postcomunistă. În iulie 2000, vestea morţii sale a ocupat prima pagină a ziarelor din Varşovia şi o întreagă generaţie de intelectuali polonezi i-a omagiat opera, în special cartea *O lume aparte*, memoriile sale din Gulag. Prin această capacitate de a se restabili, aceşti oameni nu au fost singuri. Isaac Vogelfanger, devenit profesor la catedra de chirurgie de la Universitatea din Otawa, a scris că „odată ce rănile se închid, poţi redeveni un om întreg, puţin mai puternic şi chiar mai uman decât erai înainte".[2]

Nu toate poveştile supravieţuitorilor din lagăre s-au terminat atât de bine, desigur, dar nu aflăm asta citind neapărat memorii. Fără îndoială, cei care n-au supravieţuit n-au scris. Nici cei care au fost afectaţi mintal şi fizic de experienţa lor de lagăr n-au scris. La fel cei care au supravieţuit făcând lucruri de care mai târziu le-a fost ruşine n-au scris foarte des sau, dacă au făcut-o, nu au spus chiar toată povestea. Există foarte puţine memorii scrise de informatori – sau de oameni care recunosc a fi fost informatori. Şi foarte puţini supravieţuitori care vor să admită că le-au făcut rău sau că au ucis semeni de-ai lor, deţinuţi, ca ei să rămână în viaţă.

Din aceste motive, unii supravieţuitori se întreabă dacă memoriile scrise au valoare. Iuri Zorin, un supravieţuitor mai în vârstă şi nu foarte comunicativ pe care l-am intervievat în oraşul său natal, Arhanghelsk, a respins printr-o mişcare a mâinii o întrebare pe care i-am pus-o despre filozofia supravieţuirii. Mi-a spus că nu exista nici una. Deşi s-ar părea, din memoriile lor, că deţinuţii „discutau despre orice, se gândeau la orice", nu era aşa, mi-a spus el: „Toată treaba era să trăieşti până a doua zi, să rămâi în viaţă, să nu te îmbolnăveşti, să munceşti mai puţin, să mănânci mai mult.

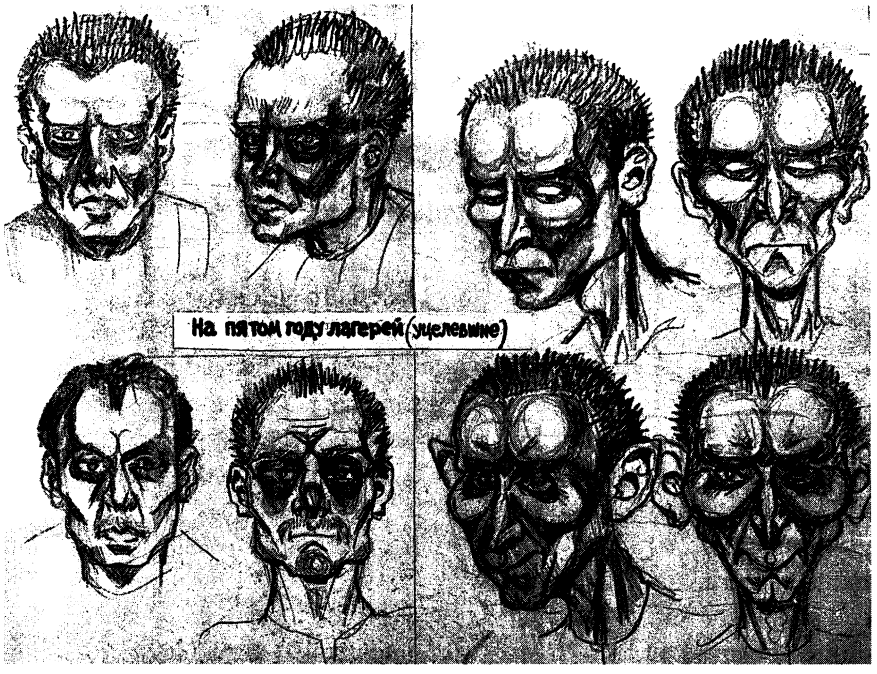

În al cincilea an de lagăr (Supraviețuitorii): chipuri de deținuți, transformate de-a lungul timpului – desen de Aleksei Merekov, deținut, locul și data realizării necunoscute.

Și de aceea discuții filozofice, de regulă, nu aveau loc. Ne-au salvat tinerețea, sănătatea, robustețea noastră fizică, fiindcă acolo trăiam după legile lui Darwin, supraviețuiau cei mai puternici."[3]

De aceea întreaga chestiune legată de cine supraviețuia – și de ce au supraviețuit unii – trebuie abordată cu mare grijă. În această privință nu există documente de arhivă pe care să te bizui și nu există „dovezi" reale. Trebuie să-i credem pe cuvânt pe cei care au dorit să-și descrie experiențele, pe hârtie sau printr-un intervievator. Fiecare dintre ei poate să fi avut motive să ascundă cititorilor aspecte din biografie.

Asumându-ți această precauție, este totuși posibil să identifici anumite tipare în cuprinsul celor câteva sute de texte memorialistice care au fost publicate sau păstrate în arhive. Fiindcă existau strategii de supraviețuire, iar acestea erau foarte bine cunoscute la vremea respectivă, chiar dacă se deosebeau mult, depinzând de întâmplările trăite de fiecare deținut. Ca să supraviețuiești într-o colonie de muncă din vestul Rusiei la jumătatea

anilor '30 sau chiar la sfârşitul anilor '40, când cele mai multe locuri de muncă erau în fabrică şi hrana era asigurată, chiar dacă nu era îndestulătoare, nici o adaptare psihică specială nu era probabil necesară. Să supravieţuieşti în unul dintre lagărele din nordul îndepărtat – Kolîma, Vorkuta, Norilsk – în timpul anilor de foamete şi război, pe de altă parte, adeseori era nevoie de multă inspiraţie şi voinţă, sau de o enormă capacitate de a face rău, calităţi pe care, dacă ar fi rămas în libertate, deţinuţii poate nu şi le-ar fi descoperit niciodată.

Fără nici o îndoială, mulţi asemenea deţinuţi au supravieţuit fiindcă au găsit mijloacele de a se ridica deasupra celorlalţi, de a se deosebi de masa colcăitoare de *zeki* înfometaţi. Zeci de proverbe şi zicale din lagăr reflectă consecinţele umilitoare asupra moralei pe care le avea această disperată competiţie. „N-ai decât să crăpi azi, eu mor mâine", era una dintre ele. Alta spune că „Omul este câine pentru om" – sintagmă pe care Janusz Bardach a folosit-o ca titlu al memoriilor sale.

Mulţi foşti *zeki* spun că lupta pentru supravieţuire este sălbatică, iar mulţi, ca Zorin, au caracterizat-o drept darwinistă. „Lagărul era o mare încercare pentru forţa morală şi pentru principiile noastre de fiecare zi, 99% dintre noi am căzut la acest test", scrie Şalamov.[4] „După numai trei săptămâni de lagăr cei mai mulţi dintre deţinuţi erau nişte oameni îngenuncheaţi şi nu-i mai interesa nimic altceva decât să mănânce. Se purtau ca nişte animale, urau şi suspectau pe oricine, vedeau în prietenul de până mai ieri un rival în lupta pentru supravieţuire", scrie Edward Buca.[5]

Elinor Olişkaia, care avea o anumită experienţă în mişcarea social-democrată prerevoluţionară, era din cale afară de dezgustată de ceea ce numea ea amoralitatea lagărelor: în timp ce, în închisori, deţinutele adeseori cooperau, cele puternice ajutându-le pe cele slabe, în lagărele sovietice fiecare deţinută „trăia pentru ea însăşi", le săpa pe altele cu scopul de a ajunge la un statut ceva mai bun în ierarhia lagărului.[6] Galina Usakova povestea cum a simţit că personalitatea ei se schimbase în lagăr. „Eram o fată bine crescută, educată, venind dintr-o familie de intelectuali. Dar cu asemenea trăsături nu supravieţuieşti, trebuie să te întăreşti, să înveţi să minţi, să fii ipocrit în diverse feluri."[7]

Gustav Herling detaliază şi mai mult, povestind în ce fel, încet-încet, noul deţinut învaţă să trăiască „fără milă":

> La început îşi împarte pâinea cu prizonierii înnebuniţi de foame, îi ajută pe cei afectaţi de nictalopie să ajungă înapoi la locul de muncă, strigă după ajutor atunci când colegul lui din pădure îşi taie două degete, şi pe furiş duce gamele cu supă şi capete de hering la salonul de muribunzi al infirmeriei. După câteva săptămâni

realizează că motivaţiile lui în toate aceste privinţe nu sunt nici pure, nici realmente dezinteresate, că urmează îndemnurile egoiste ale sufletului său şi se salvează în primul rând pe sine. Lagărul, în care deţinuţii trăiesc la limita umanităţii şi-şi urmează propriul cod brutal de comportament, îl face să ajungă la această concluzie. Cum ar fi putut el să bănuiască că un om închis poate să se degradeze în aşa fel încât să nu mai aibă faţă de semenii săi compasiune, ci numai ură şi repulsie? Cum să-i mai ajute pe nictalopi, când vede că-n fiecare zi aceştia sunt înghiontiţi cu patul puştii fiindcă întârzie întoarcerea de la muncă a brigăzii şi cum sunt apoi înlăturaţi din calea deţinuţilor care se grăbesc să apuce castronul de supă; cum să se mai ducă el în salonul muribunzilor şi să înfrunte întunericul şi putoarea dejecţiilor; cum să-şi mai împartă pâinea cu un nebun înfometat care a doua zi îl va întâmpina în baracă cu aceeaşi privire rugătoare... îşi aduce aminte şi se încrede în vorbele judecătorului de instrucţie care i-a spus că mătura de fier a Uniunii Sovietice nu aruncă decât rebuturi în lagăre...[8]

Asemenea sentimente nu sunt unice în ceea ce priveşte supravieţuitorii lagărelor. „Dacă cineva le oferă o poziţie privilegiată câtorva indivizi aflaţi în stadiul de sclavie, cerându-le în schimb trădarea solidarităţii fireşti faţă de tovarăşii lor, va exista fără îndoială cineva care să accepte", scria Primo Levi, supravieţuitor al lagărului de la Auschwitz.[9]

Referindu-se tot la lagărele germane, Bruno Bettelheim a observat că deţinuţii mai vechi adeseori ajung să accepte „valorile şi comportamentul SS ca şi cum ar fi ale lor", însuşindu-şi mai ales şi ura acestora faţă de cei slabi şi aflaţi la baza ierarhiei lagărului, în special faţă de evrei.[10]

În lagărele sovietice, ca şi în cele naziste, deţinuţii de drept comun au adoptat repede retorica dezumanizantă a NKVD-ului, insultându-i pe deţinuţii politici şi pe „duşmani", exprimându-şi dezgustul faţă de *dohodiaghii* aflaţi printre ei. Fiind singurul deţinut politic într-un *lagpunkt* de deţinuţi de drept comun, Karol Colonna-Czosnowski a putut afla opinia acestora din urmă asupra deţinuţilor politici: „Necazul este că există prea mulţi ca ei. Sunt slabi, sunt murdari, şi nu vor decât să mănânce. Nu produc nimic. De ce-şi bat autorităţile capul cu ei, numai Dumnezeu ştie..."

Un deţinut de drept comun, scrie Colonna-Czosnowski, a spus că a întâlnit un occidental într-un lagăr de tranzit, un om de ştiinţă, un profesor universitar: „L-am prins mâncând, da, efectiv mâncând o coadă de cod pe jumătate stricată. I-am tras un perdaf, îţi poţi închipui. L-am întrebat dacă-şi dă seama ce face. Nu mi-a spus decât că-i e foame... Aşa că i-am dat o aşa scatoalcă peste ceafă, că a început pe loc să vomite. Mi-e şi silă să mă gândesc. L-am raportat chiar gardienilor, dar împuţitul acela bătrân a murit a doua zi dimineaţă. Aşa-i trebuie!"[11]

Alţi deţinuţi priveau, învăţau şi le urmau exemplul, scrie Varlam Şalamov:

> Un tânăr de la țară care s-a trezit deținut vede că în acest iad doar borfașii trăiesc ceva mai bine, că ei sunt importanți, că atotputernica administrație a lagărului se teme de ei. Borfașii au întotdeauna haine și hrană, se ajută unii pe alții... iar el înțelege că numai comportându-se ca ei va găsi mijlocul de a-și salva viața... deținutul intelectual va fi zdrobit de lagăr. Tot ce prețuia el înainte este azvârlit la coș, iar civilizația și cultura îl părăsesc în câteva săptămâni. Metoda de convingere este pumnul sau ciomagul. Mijlocul de a determina pe cineva să facă ceva este patul armei sau un pumn în gură.[12]

Și totuși, ar fi incorect să spunem că nu exista deloc moralitate în lagăre, că generozitatea și bunătatea nu erau posibile. În mod curios, chiar și cei mai pesimiști dintre memorialiști se contrazic adeseori în această privință. Însuși Șalamov, al cărui tablou înfățișând barbaria vieții în lagăr le depășește pe toate celelalte, scria la un moment dat: „Am refuzat să încerc să obțin slujba de brigadier, care presupunea șansa de a rămâne în viață, fiindcă lucrul cel mai rău într-un lagăr era să impui voința ta sau ordinele altcuiva unuia care era un condamnat ca și tine." Cu alte cuvinte, Șalamov a fost o excepție de la propria regulă.[13]

Cele mai multe biografii mai arată că nici Gulagul nu era o lume în alb și negru, în care limita dintre stăpâni și sclavi era clar trasată și în care singura posibilitate de supraviețuire era cruzimea. Nu numai că deținuții, muncitorii liberi și gardienii făceau parte dintr-o rețea socială complexă, dar această rețea era și ea într-o permanentă mișcare, așa cum am putut vedea. Deținuții puteau să se miște în sus și în jos pe scară ierarhică, și mulți chiar făceau acest lucru. Puteau să-și schimbe soarta nu numai prin colaborare cu autoritățile sau prin sfidarea acestora, dar și prin coțcării istețe, prin relații și pile. Simpla șansă sau neșansă determinau și ele cursul unei existențe obișnuite în lagăr, care, dacă era una îndelungată, putea foarte bine să înregistreze atât „perioade" fericite, când deținutul respectiv avea o slujbă bună, mânca bine și muncea puțin, cât și perioade în care același deținut nimerea fie în salonul muribunzilor, adică în iadul oricărui spital, fie în societatea *dohodiaghilor* care se înghesuiau în jurul maldărului de gunoi, în căutarea resturilor de mâncare.

De fapt, metodele de supraviețuire erau specifice sistemului. În cea mai mare parte a timpului, administrația nu voia să-i ucidă pe deținuți; încerca pur și simplu să îndeplinească normele imposibil de mari stabilite de către planificatorii de la centru, aflați la Moscova. Drept urmare, gardienii lagărelor erau mai mult decât dornici să-i răsplătească pe deținuții pe care ei îi socoteau folositori în atingerea acestui scop. Deținuții, firește, profitau de această bunăvoință. Cele două grupuri aveau scopuri diferite – gardienii

doreau să extragă mai mult aur sau să taie mai mulţi copaci, iar deţinuţii voiau să supravieţuiască, dar uneori găseau mijloace comune pentru a îndeplini aceste scopuri diferite. Câteva strategii de supravieţuire în special le conveneau atât deţinuţilor, cât şi gardienilor, iar în continuare voi prezenta unele dintre acestea.

TUFTA: A TE FACE CĂ MUNCEŞTI

O descriere directă a ceea ce înseamnă *tufta* – un cuvânt care se traduce aproximativ prin „a-l trage pe sfoară pe şef" – nu era o treabă uşoară. Pe de o parte, asemenea practici erau atât de adânc înrădăcinate în sistemul sovietic, încât nu e deloc corect să le descrii ca şi cum ar fi existat doar în Gulag.[14] Şi nu erau specifice doar Uniunii Sovietice. Un proverb din perioadă comunistă – „Ei se fac că ne plătesc, noi ne facem că muncim" – putea fi auzit în cele mai multe dintre limbile vechiului Tratat de la Varşovia.

Mai concret, *tufta* a pătruns în aproape toate aspectele legate de muncă – repartizarea posturilor de lucru, organizarea, contabilitatea – şi afecta aproape pe fiecare membru al comunităţii lagărului, de la şefii Gulagului de la Moscova până la ultimii gardieni din lagăr şi cei mai asupriţi deţinuţi. Acest lucru a fost valabil de la începuturile până la sfârşitul lagărului. Un refren mult cântat de deţinuţi datează din perioada Canalului de la Marea Albă:

Bez tufti i ammonala
Ne postroli bî Kanala.
N-ar fi fost tuhta şi-amonalul,
Nu s-ar fi făcut Canalul.[15]

De când această problemă a devenit subiect de dezbatere, au existat controverse şi în jurul întrebării despre cât de mult au muncit sau nu au muncit deţinuţii şi cât de mult efort au depus sau nu pentru a scăpa de muncă. Încă de la publicarea, în 1962, a nuvelei lui Soljeniţîn *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici* s-a deschis o dezbatere, cunoscută mai mult sau mai puţin publicului, pe tema lagărelor, iar comunitatea mai mare a supravieţuitorilor, polemiştilor şi istoricilor lagărelor a avut probleme serioase în a se pune de acord în privinţa moralităţii muncii în lagăre. Asta pentru că mare parte din inedita nuvelă a lui Soljeniţîn era într-adevăr dedicată tentativelor eroului său de a evita munca. Într-o zi, Ivan Denisovici se adresează unui doctor în speranţa că va primi scutire medicală, îşi închipuie chiar faptul că va fi bolnav pentru câteva săptămâni; se uită fix la termometrul lagărului, sperând

că va fi prea frig pentru a merge la muncă; vorbeşte admirativ despre şefii de brigadă „care puteau să facă să pară că munca a fost dusă la capăt indiferent dacă era adevărat sau nu; se simte uşurat când şeful brigăzii lui primeşte o „evaluare bună a muncii", deşi „trecuse jumătate de zi fără ca ei să fi lucrat"; fura aşchii de lemn de la postul de lucru pentru a aprinde focul în baracă; şi fura supliment de terci la masa de seară. „Munca", gândeşte Ivan la un moment dat, „omoară caii". El încearcă să evite una ca asta.

În anii de după publicarea cărţii, acest portret al unui *zek* tipic a fost contestat de către ceilalţi supravieţuitori atât din motive ideologice, cât şi din motive personale. Pe de o parte, cei care credeau în sistemul sovietic – şi prin urmare credeau că munca în lagăre era valoroasă şi necesară – considerau jignitoare „lenea" lui Denisovici. Multe dintre mărturiile „prosovietice" despre viaţa în lagăre, publicate în presa sovietică oficială imediat după apariţia nuvelei *Ivan Denisovici*, au pus explicit accentul pe dăruirea faţă de muncă dovedită de cei care, în ciuda caracterului nedrept al arestărilor, au rămas credincioşi şi devotaţi. Scriitorul sovietic Boris Diakov (rămas informator tot restul vieţii) prezintă un inginer care lucra la un proiect de construcţie din Gulag, în apropiere de Perm. Acest inginer fusese atât de acaparat de muncă, i-a spus el naratorului, încât a uitat că este deţinut: „Pentru un timp mi-a plăcut atât de mult munca, încât am uitat ce devenisem."Atât de conştiincios era inginerul din povestea lui Diakov, încât el chiar a trimis în secret o scrisoare unui ziar local, plângându-se de slaba organizare a căilor de transport şi a sistemului de aprovizionare din lagăr. Deşi a fost admonestat de comandantul lagărului pentru comiterea acestei indiscreţii – era de neconceput ca numele unui deţinut să apară într-un ziar –, inginerul, după cum ne povesteşte Diakov, a rămas mulţumit că, „după ce a apărut articolul, lucrurile s-au mai schimbat puţin".[16]

Părerile acelora care conduceau lagărul erau şi mai potrivnice. Sub anonimat, o fostă administratoare de lagăr mi-a spus înfuriată că toate poveştile despre deţinuţii care trăiau rău în lagăr erau pur şi simplu mincinoase. Cei care munceau bine trăiau extraordinar de bine, a pretins ea, mult mai bine decât restul populaţiei: îşi puteau procura chiar şi lapte condensat, ceea ce oamenii obişnuiţi nu puteau. „Doar cei care refuzau să lucreze, aceia trăiau prost", mi-a spus.[17] Asemenea păreri nu erau în general exprimate în public, dar existau şi unele excepţii. Anna Zaharova, soţia unui ofiţer NKVD, a cărei scrisoare adresată ziarului *Izvestia* a circulat în presa clandestină din Rusia anilor '60, este foarte critică la adresa lui Soljeniţîn. Zaharova scrie că a fost „revoltată până în adâncul sufletului" de *Ivan Denisovici*:

Ne putem da seama de ce eroul acestei povești, având o astfel de atitudine față de poporul sovietic, nu așteaptă decât concediul medical pentru a se sustrage de la ispășirea prin muncă a vinovăției, a răului pe care l-a făcut patriei...
Și de ce oare o persoană ar putea să încerce să evite munca fizică și să arate dispreț pentru ea? La urma urmei, pentru noi, munca este temelia sistemului sovietic, și numai prin muncă omul ajunge să-și cunoască adevăratele puteri.[18]

Alte obiecții, mai puțin ideologice, au venit și din partea unor *zeki* obișnuiți. V.K. Iasnîi, care a fost deținut în primii cinci ani ai deceniului cinci, scria în memoriile sale: „Noi am încercat să muncim cinstit, și nu din teama de a ne pierde rațiile sau de a ajunge la izolare... munca grea, și asta se întâmpla în brigada noastră, te ajuta să uiți, te ajuta să alungi gândurile neliniștitoare."[19] Nadejda Ulianovskaia scria că mama ei, alături de care se afla în detenție, lucra din greu, „cu scopul de a dovedi că evreii și intelectualii nu lucrau mai prost decât alții": „Am muncit fiindcă eram obligată să fac acest lucru", a scris ea, „însă mă tem că în această privință nu am fost la înălțimea poporului evreu".[20]

Nici deținuții care au muncit cu entuziasm tot timpul vieții lor pentru regimul sovietic nu s-au schimbat repede. Aleksandr Borin, deținut politic și inginer de aviație, a fost repartizat într-o uzină metalurgică din Gulag. A descris cu mândrie în memorii inovațiile tehnice pe care le-a adus, cele mai multe fiind realizate în timpul său liber.[21] Alla Șister, deținută și ea pe motive politice, arestată la sfârșitul anilor '30, mi-a spus într-un interviu: „Eu întotdeauna am lucrat ca și cum aș fi fost liberă. Aceasta este o trăsătură a caracterului meu, nu pot să lucrez prost. Dacă o groapă trebuia săpată, eu lucram până o terminam." După doi ani la munci comune, Șister a devenit șefă de brigadă, fiindcă, așa cum mi-a spus, „au văzut că eu lucrez nu ca un deținut, ci din toate puterile". În această calitate a făcut atunci toate eforturile pentru a-i însufleți și pe cei din subordinea sa, deși recunoaște că ei nu trudeau din dragoste pentru statul sovietic. Iată cum descrie ea prima întâlnire cu oamenii care urmau să lucreze pentru ea:

Am ajuns la cariera unde săpau. Gardienii s-au oferit să mă însoțească, dar le-am spus că nu era necesar și m-am dus singură. Era miezul nopții. Am ajuns la membrii echipei și le-am spus: „Eu trebuie să îndeplinesc planul. Frontul are nevoie de cărămizi."
Mi-au răspuns: „Alla Borisovna, nu ne pasă de planul de cărămizi, dă-ne rațiile noastre de pâine."
Le-am zis: „Veți primi rațiile dacă vă îndepliniți planul."
Iar ei: „Dacă vă aruncăm într-o groapă acum, vă acoperim cu pământ, nimeni n-o să vă mai găsească."

> Am rămas acolo liniştită, zicându-le: „*Nu* o să mă îngropaţi. Vă promit că dacă astăzi, la ora 12, îndepliniţi norma, vă aduc nişte tutun." Tutunul era acolo mai preţios decât aurul sau diamantele...

Şister îşi păstrase pur şi simplu raţiile de tutun, însă ea, una, nu fuma, aşa că le-a dat bucuroasă subordonaţilor ei.[22]

Mai erau desigur şi cei care recunoşteau avantajele materiale ce puteau fi obţinute prin muncă. Unii deţinuţi încercau pur şi simplu să facă ceea ce se aştepta de la ei: să depăşească norma, să ajungă să fie declaraţi muncitori fruntaşi, să capete raţii mai bune. Vladimir Petrov, sosit într-un *lagpunkt* de la Kolîma, a observat imediat că ocupanţii „cortului stahanoviştilor" care lucraseră mai bine decât ceilalţi deţinuţi erau cu totul altfel decât *dohodiaghii:*

> Erau incomparabil mai curaţi. Chiar şi în condiţiile extrem de dure ale vieţii din lagăr, ei reuşeau să se spele pe faţă în fiecare zi, iar când nu aveau apă foloseau zăpada. Erau de asemenea mai bine îmbrăcaţi... şi mai stăpâni pe sine. Nu se înghesuiau în jurul sobelor, ci stăteau pe priciuri, fie făcând câte ceva, fie discutând de ale lor. Chiar şi din afară cortul lor arăta altfel.

Petrov s-a rugat de ei să intre în această brigadă, ai cărei membri primeau câte un kilogram de pâine pe zi. Dar, după ce li s-a alăturat, nu a reuşit să ţină pasul cu ei şi a fost înlăturat din brigadă, care nu putea tolera slăbiciunea.[23] Potrivit lui Herling, experienţa sa nu era ieşită din comun:

> Fascinaţia îndeplinirii normei nu era privilegiul exclusiv al muncitorilor liberi care au impus-o, era şi instinctul dominant al sclavilor care lucrează pentru normă. În brigăzile în care munca era făcută de echipe, cei mai conştiincioşi şi fervenţi brigadieri erau tocmai deţinuţii. De aceea normele erau calculate efectiv prin împărţirea producţiei totale la numărul de muncitori. Orice sentiment de prietenie reciprocă era cu desăvârşire nimicit în favoarea unei întreceri pentru procente. Un deţinut necalificat repartizat într-o echipă de lucrători cu experienţă nu ar fi putut să se aştepte să i se arate nici un fel de consideraţie. După o luptă scurtă era nevoit să renunţe şi să se transfere într-o echipă în care el la rându-i trebuia să-i supravegheze frecvent pe camarazii mai slabi. Exista în toate acestea ceva inuman, care distrugea fără milă orice legătură firească între deţinuţi – solidaritatea lor în faţa persecutorilor.[24]

Dar munca grea avea uneori efecte grave. Lev Razgon descrie ţărani care au murit încercând să-şi depăşească norma, ca să obţină o raţie mai mare de 1,5 kg de pâine. „Chiar dacă era crudă şi rea la gust, era totuşi pâine adevărată. Pentru ţăranii care trăiseră ani şi ani aproape flămânzi, asta părea o cantitate enormă, chiar şi fără nici un fel de mâncare gătită." Însă nici

această „cantitate enormă" de hrană nu ajungea să compenseze energia consumată la tăierea copacilor. „Muncitorul din exploatările forestiere era condamnat", scrie Razgon, „murea literalmente de foame, mâncând un kilogram și jumătate de pâine pe zi".[25] Varlam Șalamov a descris și el „mitul rației mari de pâine", iar Soljenițîn a scris că rația mare este cea care ucide. „Un singur sezon la căratul bușteni termină pe orice lucrător, oricât de zdravăn ar fi el."[26]

Totuși, marea majoritate a memorialiștilor (susținuți până la un punct de documente din arhive) vorbesc despre evitarea muncii. Dar de obicei principalul motiv nu era lenea pur și simplu sau dorința de „a-și manifesta disprețul" față de sistemul sovietic: motivul lor principal era supraviețuirea. Având parte de haine proaste și mâncare insuficientă, cerându-li-se să muncească pe vreme rea cu mașini stricate, mulți au înțeles că, dacă se vor sustrage de la muncă, își vor salva viața.

Memoriile nepublicate ale Zinaidei Usova, una dintre soțiile arestate în anul 1938, ilustrează de minune felul în care au ajuns deținuții la această concluzie. Usova a fost mai întâi plasată la Temlag, un lagăr ocupat în cea mai mare parte de femei ca și ea, soții ale membrilor de frunte ai partidului și ale ofițerilor din armată care fuseseră împușcați. Cu un comandant de lagăr relativ îngăduitor și cu un program de muncă rezonabil, toată lumea din lagăr muncea cu entuziasm. Nu numai că cei mai mulți dintre ei erau încă „cetățeni sovietici loiali" convinși că arestarea lor fusese o mare eroare, dar ei credeau și că, muncind din greu, vor avea parte de o eliberare înainte de termen. Însăși Usova „se ducea la culcare și se trezea cu gândul la muncă, cu gândul la proiectele ei. Unul dintre ele chiar a fost pus în aplicare".

Totuși, mai târziu, Usova și un grup de soții au fost mutate într-un alt lagăr, unul în care se aflau și deținute de drept comun. Acolo s-a văzut nevoită să lucreze într-o fabrică de mobilă. Noul lagăr avea stabilite norme mult mai mari, mai stricte, irațională, norme despre care vorbesc atât de mulți alți deținuți. „Acest sistem", scrie Usova, „îi transforma pe oameni în sclavi, cu o mentalitate de sclavi". Numai cei care-și îndeplineau norma își primeau rația de pâine completă de 700 de grame. Cei care nu puteau sau care erau cu totul inapți de muncă primeau 300 de grame, atât cât să nu moară.

Ca să compenseze, deținuții din noul ei lagăr au încercat din răsputeri „să-și înșele șefii, să se sustragă de la muncă, să muncească cât mai puțin". Dând dovadă de un oarecare entuziasm față de muncă, noii sosiți de la Temlag deveneau niște paria. „Din punctul de vedere al deținuților mai

vechi, eram nebuni, niște spărgători de grevă. Foarte curând începeau să ne urască."[27] Femeile de la Temlag au adoptat și ele repede metodele de sustragere de la muncă deja stăpânite de toți ceilalți. Așadar, sistemul însuși a creat *tufta*, și nu invers.

Uneori, deținuții inventau pe cont propriu metode de *tufta*. O poloneză lucra la o fabrică de prelucrare a peștelui la Kolîma, unde singurii oameni care-și îndeplineau imposibilele norme erau cei care înșelau autoritățile. Stahanoviștii erau pur și simplu „cei mai deștepți dintre șmecheri". În loc să bage în borcan tot heringul, ei puneau câteva bucățele, aruncând restul, și făceau asta „cu atâta îndemânare, încât brigadierul nu observa niciodată".[28] În timp ce muncea la construirea unei băi în lagăr, lui Valeri Frid i s-a arătat un truc similar: cum să umple crăpăturile din zid cu mușchi de pământ în loc de beton. Avea un singur regret în legătură cu această metodă de a scuti din efort: „Ce s-ar fi întâmplat dacă ar fi trebuit într-o zi să fac eu baie acolo? Până la urmă mușchiul s-ar fi uscat și vântul rece ar fi suflat prin crăpături."[29]

Evghenia Ghinzburg a povestit cum ea și perechea ei de la fabrica de cherestea la care lucrau, Galia, au reușit până la urmă să-și facă imposibila normă la tăiat bușteni. Observând că una dintre colege reușea întotdeauna să atingă norma „în ciuda faptului că lucra cu un fierăstrău cu un singur mâner", au întrebat-o cum a făcut:

> Cum noi o presam să ne dea detalii, s-a uitat pe furiș în jur și ne-a explicat:
> — Pădurea e plină de stive de bușteni tăiați de echipele de dinaintea noastră. Nimeni nu i-a numărat vreodată.
> — Da, dar oricine ar putea să vadă că nu sunt proaspăt tăiați.
> — Singura posibilitate să-ți dai seama de acest lucru este să vezi că sunt mai închiși la culoare la capete. Dacă tai un pic cu fierăstrăul la fiecare capăt, arată ca și cum abia au fost tăiați. Pe urmă îi aduni într-un loc și gata, ți-ai făcut *norma*. Șmecheria asta, pe care noi am numit-o *împrospătarea sandvișurilor*, ne-a salvat viețile până una alta... Trebuie să adaug că nu simțeam nici cea mai mică remușcare...[30]

Thomas Sgovio a lucrat și el într-o brigadă care se ocupa de tăierea copacilor, unde, pur și simplu, nu făceau nimic:

> În prima parte a lunii ianuarie, eu și partenerul meu, Levin, nu am doborât nici un singur copac. La fel toți camarazii noștri din brigada de exploatare forestieră. În pădure erau multe stive de bușteni. Am ales una sau două, le-am curățat de zăpadă și ne-am așezat lângă foc. Nici măcar nu era nevoie să curățăm zăpada pentru că nici o singură dată, de-a lungul primei noastre luni de muncă, brigadierul, maistrul sau supraveghetorul nu au venit să verifice ce am lucrat.[31]

Alții își foloseau relațiile și prieteniile pentru a face față sarcinilor imposibile de muncă. Un deținut de la Kargopollag l-a plătit pe un altul – plata s-a făcut sub forma unei bucăți de slănină – ca să-l învețe cum să taie copacii cu mai multă eficiență, astfel încât să-și îndeplinească norma, și chiar să se odihnească după-amiezile.[32] Alt deținut repartizat la spălarea aurului în Kolîma a dat mită pentru a primi o slujbă mai ușoară, ca să stea pe o grămadă de zgură, și nu în apă.[33]

Cel mai adesea, *tufta* era organizată la nivelul brigăzii de lucru, pentru ca brigadierii să poată constata cât de mult a lucrat fiecare deținut în parte. Un fost *zek* a relatat cum brigadierul lui îi permitea să declare că și-a îndeplinit norma în procent de 60%, când de fapt el abia reușea să facă ceva.[34] Totuși, un alt deținut povestește cum a negociat cu autoritățile lagărului pentru a li se micșora normele, fiindcă toți muncitorii lui mureau unul câte unul.[35] Însă alți brigadieri luau mită, după cum recunoaște Iuri Zorin, el însuși un fost brigadier: „Acolo, în lagăr, erau anumite reguli, care nu pot fi înțelese de cei care trăiesc în afara *zonei*", s-a exprimat el eufemistic.[36] Leonid Trus își amintește că brigadierii lui de la Norilsk pur și simplu „hotărau care dintre muncitori merita mâncare și remunerație mai bună decât ceilalți", fără să ia în seamă câtuși de puțin ceea ce îndeplineau în mod concret. Mita și interesele de clan hotărau producția realizată de un deținut.

Din punct de vedere al *zekilor*, cei mai buni brigadieri erau cei capabili să realizeze *tufta* la scară mare. Pe când lucra într-o carieră în Uralul de Nord, la sfârșitul anilor '40, Leonid Finkelstein s-a trezit într-o brigadă al cărei șef pusese la punct un sistem complex de fraudă. Diminețile, echipa cobora în carieră. Gardienii stăteau la gura de intrare în canion petrecându-și ziua strânși în jurul focului, să se încălzească. Ivan, brigadierul-șef, organiza atunci *tufta*:

> Știam cu precizie care părți ale fundului canionului se vedeau de afară și asta era șmecheria noastră... aflându-ne în partea vizibilă a bazei, loveam energic în peretele de piatră. Lucram și făceam un zgomot asurzitor – gardienii puteau să ne vadă și în același timp să ne audă muncind. Atunci, Ivan se plimba de-a lungul șirului și spunea: „Unul la stânga" și noi făceam toți un pas la stânga. Gardienii nu observau niciodată asta.
>
> Și așa ne mișcam noi câte unul la stânga până când ultimul dintre noi ajungea în zona ascunsă – știam unde era aceasta pentru că pe jos era trasată cu creta o linie. Odată aflați în zona ascunsă, ne destindeam, ne așezam, luam târnăcopul și loveam pământul din jurul nostru, fără efort, atât cât să facem zgomot. Pe urmă altcineva ni se alătura, pe urmă altul, pe urmă altul, și tot așa. Apoi Ivan spunea „Tu, un pas la dreapta!" și omul se ducea și reluam ciclul. Nici unul dintre noi n-a lucrat vreodată nici măcar o jumătate de schimb.

Lui Finkelstein i-au mai spus alți deținuți și despre tehnicile utilizate în alte părți la construcția unui canal. Acolo, *tufta* era diferită, dar nu mai puțin elaborată. Cel mai important lucru era să arăți că echipa și-a îndeplinit norma. „Muncitorilor li se cerea să sape, dar să lase neatins, ca un mic indicator, un morman de pământ care să arate cât de adânc ai săpat în timpul schimbului. Deși normele erau dure, existau adevărați artiști care reușeau să-l înalțe. Este de necrezut că, deși acest semn era făcut din pământ, astfel încât se putea observa cu ochiul liber dacă cineva umbla la el, era realizat cu cea mai mare iscusință. Și apoi, desigur că întreaga brigadă își primea cina tipic stahanovistă."[37]

Asemenea trucuri deosebite nu erau întotdeauna necesare. La un moment dat, Leonid Trus a fost repartizat la descărcarea vagoanelor de marfă: „Noi scriam pur și simplu că am cărat mărfurile mai departe decât le dusesem cu adevărat, să spunem la 300 de metri în loc de 10 metri." Pentru asta primeau rații bune de hrană. „*Tufta* era constantă, spune el referindu-se la Norilsk. Fără asta nu am fi avut nimic."

Tufta putea fi organizată și la nivelurile superioare ale administrației, prin intermediul unor negocieri între brigadieri și normatori, funcționari ai lagărului a căror atribuție era să stabilească cât de mult ar fi putut să lucreze o brigadă într-o zi. Normatorii, ca și brigadierii, erau susceptibili atât de favoritism și mită, cât și de toane. La Kolîma, la sfârșitul anilor '30, Olga Adamova-Sliozberg a fost numită șefă a unei brigăzi de femei care lucra la săpatul șanțurilor, alcătuită în cea mai mare parte din deținute politice, toate epuizate de anii lungi de detenție. Când, după trei zile de muncă, ele au realizat doar 3% din normă, s-a dus la normator și l-a implorat să le fie repartizată o muncă mai ușoară. Auzind că brigada cea slabă era alcătuită din foste membre de partid, normatorul s-a întunecat la față.

> Nu mai spune, sunteți foste membre de partid? Dacă ați fi fost prostituate, aș fi fost fericit să vă las să spălați geamurile și să vă depășiți norma de trei ori. Când niște membri de partid au hotărât în 1929 să mă pedepsească fiindcă eram un *culac* și m-au dat afară din casă cu cei șase copii ai mei, le-am spus: „Ce-au făcut copiii ăștia?" Și ce mi-au spus ei: „Asta-i legea sovietică." Așa că aici puteți să aplicați legea voastră sovietică și să săpați nouă metri cubi de noroi pe zi.[38]

Normatorii erau de asemenea conștienți de necesitatea de a cruța forța de muncă în anumite momente – atunci când, de exemplu, lagărul fusese criticat pentru procentele mari de mortalitate, ori când lagărul era unul dintre cele aflate în nordul îndepărtat și nu putea obține lucrători de schimb decât o dată pe sezon. În asemenea împrejurări, puteau să micșoreze normele, să închidă ochii când acestea nu erau îndeplinite. Această practică

era numită în lagăr „tras de normă", și a spune că era larg răspândită ar fi doar o jumătate de adevăr.[39] Un deținut lucra într-o mină în care li se cerea să scoată 5,5 tone de cărbuni pe zi, o sarcină imposibilă. Om cu judecată, inginerul-șef al minei – un angajat civil – a întrebat în stânga și în dreapta, încercând să afle cam câți deținuți ar trebui să lucreze ca să îndeplinească norma zilnică, și le-a spus pur și simplu normatorilor să-și stabilească normele în funcție de cât se realizează efectiv, atribuind calitatea de muncitor fruntaș pe rând tuturor deținuților, astfel încât ei primeau aceeași cantitate de mâncare.[40]

Mita funcționa și mai sus în ierarhie, uneori prin intermediul unui întreg lanț de oameni. Alexander Klein se afla într-un lagăr la sfârșitul anilor '40, într-o vreme în care fuseseră introduse mici salarii pentru a-i stimula pe *zeki* să muncească mai cu râvnă.

> Primindu-și banii cuveniți (care nu era mulți), muncitorul dădea un bacșiș brigadierului. Asta era obligatoriu: brigadierul trebuia să dea un bacșiș maistrului și normatorului care stabilea ce normă fusese îndeplinită de brigadă... pe lângă asta, maistrul și brigadierii trebuiau să mituiască pe cei care te repartizau la locul de muncă, numiți *nariadșcik*. Bucătarii plăteau și ei bacșișuri bucătarului-șef, iar cei care lucrau la baia publică dădeau bacșiș șefului băii.

În medie, scrie Klein, dădea jumătate din „salariu". Consecințele pentru cei care nu făceau asta puteau fi îngrozitoare. Acei deținuți erau înregistrați că nu îndeplineau decât într-o mică măsură norma, și prin urmare primeau mai puțină hrană. Brigadierii care nu voiau să plătească aveau și mai mult de suferit. Unul, scria Klein, a fost ucis în patul lui. Capul i-a fost zdrobit cu o piatră – iar cei care dormeau lângă el nici măcar nu s-au trezit.[41]

Tufta mai afecta și realizarea statisticilor la toate nivelurile vieții din lagăr. Comandanții și contabilii lagărelor schimbau des cifrele, pentru a le fi lor bine, după cum reiese din zecile de rapoarte referitoare la delapidări păstrate în dosarele inspectoratului. Oricine avea o legătură oricât de îndepărtată cu lagărul fura alimente, bani, tot ce se putea fura: în anul 1942, sora fostului șef al diviziei de căi ferate a lagărului de la Djezkazgan, din Kazahstan, a fost acuzată că „a sustras ilegal produse alimentare și a fost implicată în speculă". La un *lagpunkt*, în anul 1941, comandantul lagărului și contabilul-șef au fost acuzați că, „folosindu-se de statutul lor profesional", au deschis un cont în bancă, ceea ce le-a permis să scoată bani din lagăr. Comandantul a furat 25 000 de ruble, contabilul 18 000 de ruble, ceea ce în termeni sovietici era o avere.

Dar sumele nu erau întotdeauna mari: un dosar stufos referitor la Siblag, conținând rapoarte ale procuraturii din anii 1942–1944, include,

printre alte documente, o serie de scrisori ce prezintă o dispută înverşunată în legătură cu un salariat al lagărului care ar fi furat două castroane de tablă, un ceainic emailat, o pătură, o saltea, două cearceafuri, două perne şi două feţe de pernă[42].

De la furt până la a înşira gogoşi despre indicatorii de producţie nu era un pas moral aşa de mare. Dacă *tufta* începea la nivelul brigăzii şi se întregea la nivelul *lagpunktului*, atunci când contabilii din lagărele mai mari adunau toate cifrele, rezultatele erau deja mult diferite de realitate şi dădeau, aşa cum vom vedea, o idee greşită despre producţia lagărului, care era, după toate probabilităţile, extrem de scăzută.

În realitate este aproape imposibil să ştii cum să interpretezi cifrele de producţie din lagăre, ţinând cont de minciunile şi înşelătoriile ce se petreceau acolo. Din această cauză, sunt întotdeauna indusă în eroare de rapoartele anuale ale Gulagului, detaliate cu grijă, cum ar fi unul realizat în martie 1940. Pe 124 de pagini, acest uluitor document prezintă cifrele de producţie pentru zeci de lagăre, înşirându-le cu grijă pe fiecare pe specializări: lagăre de exploatări forestiere, lagăre cu fabrici, mine, ferme colective. Raportului îi sunt anexate grafice detaliate şi calcule şi numeroase alte categorii de cifre. În concluzie, autorul raportului declară cu toată convingerea că valoarea totală a producţiei Gulagului în anul 1940 a fost de 2 659,5 milioane de ruble – o cifră care trebuie considerată, având în vedere împrejurările, cu totul absurdă.[43]

PRIDURKI: COOPERARE ŞI COLABORARE

Tufta nu era singura metodă folosită de deţinuţi pentru a ajunge la un echilibru între normele imposibile care li se cereau şi raţiile infime care le erau alocate. Nu era nici singurul mijloc folosit de autorităţi pentru a-şi atinge irealizabilii indicatori de plan. Se putea şi altfel să-i faci pe deţinuţi să coopereze, o spune într-un mod strălucit şi memorabil Isaak Filştinski în primul capitol al memoriilor sale, *Mi şagaem pod konvoem* („Noi mărşăluiam sub escortă"). Povestea lui începe într-una din primele sale zile petrecute în Kargopollag, lagărul de exploatare forestieră şi de construcţii care se afla la nord de Arhanghelsk. Doar ce sosise acolo, a întâlnit o tânără, tot nou-venită. Ea făcea parte dintr-un contingent de femei care fusese temporar ataşat de brigada lui. Remarcându-i „aerul timid, înspăimântat" şi hainele ponosite, s-a apropiat de ea în şirul de deţinuţi. „Da", i-a răspuns la întrebare, „am sosit cu un transport din închisoare". Au început să

vorbească. „Pentru vremurile acelea" ce îi spunea ea „era o poveste de viață banală". O artistă de 26 de ani. Era măritată și avea un băiețel de trei ani. Fusese arestată deoarece „spusese ceva unui prieten, tot artist, care apoi o turnase". Cum și tatăl ei fusese arestat în 1937, a fost repede condamnată pentru propagandă antisovietică.

Vorbind, se tot uita în jurul ei cu o privire speriată, apoi s-a prins de brațul lui Filștinski. Asemenea contacte erau interzise, dar din fericire gardienii nu au observat. Ajunși la locul de muncă, bărbații și femeile au fost despărțiți, dar pe drumul spre casă tânăra artistă l-a regăsit pe Filștinski. O săptămână și jumătate după aceea au mers spre pădure și înapoi împreună; ea vorbindu-i despre dorul de casă, despre soțul ei care o părăsise, despre copilul pe care s-ar fi putut să nu-l mai revadă. Pe urmă, brigada femeilor a fost despărțită definitiv de cea a bărbaților, iar Filștinski i-a pierdut urma prietenei sale.

Trecuseră trei ani. Într-o zi călduroasă – lucru rar întâlnit în nordul îndepărtat –, Filștinski a zărit-o din nou pe femeie. De data asta era îmbrăcată într-un „taior nou, care îi venea perfect". În locul bonetei zdrențuite pe care o purtau cele mai multe deținute, avea o beretă. În locul cizmelor uzate, pantofi. Se rotunjise la față, iar înfățișarea-i era mai vulgară. Doar ce deschidea gura și slobozea cuvinte din argoul cel mai obscen cu putință, „care trăda astfel contactul îndelungat cu lumea borfașilor din lagăr". La vederea lui Filștinski, o expresie de oroare i-a cuprins chipul. S-a întors și a plecat „aproape alergând".

Când Filștinski a întâlnit-o pentru a treia și ultima oară, femeia era îmbrăcată în ceea ce i s-a părut a fi „ultima modă de la oraș". Era așezată în spatele biroului unui șef și nu mai era deloc o deținută. Era și măritată cu Maiorul L., un administrator de lagăr vestit pentru cruzimea lui. I s-a adresat lui Filștinski cu grosolănie și nu mai era deloc stânjenită să vorbească. Metamorfoza era completă: se transformase din deținută în colaboratoare, iar apoi din colaboratoare în șefă de lagăr. Adoptase întâi limbajul delincvenților din lagăr, apoi obiceiurile și felul lor de a se îmbrăca. Urmând acest drum, ajunsese, în cele din urmă, la statutul privilegiat al autorităților lagărului. Filștinski a simțit că „nu mai avea nimic să-i spună" – deși, părăsind încăperea, și-a întors privirea ca s-o mai vadă o dată. Privirile li s-au întâlnit pentru o clipă, iar lui i s-a părut că a sesizat în ochii ei o umbră de „nesfârșită melancolie" și poate chiar și lacrimi.[44]

Traiectoria cunoștinței lui Fliștinski este una pe care cititorii familiarizați cu alte sisteme de lagăr o vor recunoaște. Descriind lagărele naziste, sociologul german Wolfgang Sofsky a afirmat că „puterea absolută este o structură,

nu un bun". Prin asta el vrea să spună că, în lagărele germane, puterea nu era pur şi simplu o situaţie în care o persoană controla viaţa altor persoane, ci, „transformând un număr mic de persoane în complicii săi, regimul făcea neclară graniţa dintre deţinuţi şi personal".[45] Deşi brutalitatea care domnea în Gulag nu era aceeaşi din punctul de vedere al organizării şi al efectelor, lagărele naziste şi cele sovietice erau similare în această privinţă: şi regimul sovietic îi folosea într-un anume fel pe deţinuţi, ademenindu-i pe unii dintre ei să colaboreze cu sistemul represiv, ridicându-i deasupra celorlalţi şi conferindu-le privilegii care îi obligau în schimb să ajute autorităţile în exercitarea puterii. Nu este întâmplător faptul că Filştinski a pus accentul în povestea sa pe evoluţia garderobei cunoştinţei sale: în lagăr, unde era o lipsă cronică de orice fel de bunuri, micile îmbunătăţiri în materie de îmbrăcăminte, hrană sau condiţii de viaţă erau suficiente pentru a-i convinge pe deţinuţi să coopereze, să se străduiască să parvină. Acei deţinuţi care reuşeau să facă acest lucru erau *pridurki*, sau „privilegiaţii". Şi odată ce atingeau acest statut, viaţa lor în lagăr se îmbunătăţea în multe privinţe.

Soljeniţîn, care revine de nenumărate ori la subiectul „privilegiaţilor", descrie în *Arhipelagul Gulag* obsesia acestora pentru mici privilegii şi favoruri:

> În virtutea segregaţiei de castă pe care o cultivă îndeobşte specia umană, foarte curând oploşiţii încep să strâmbe din nas când e vorba să doarmă împreună cu muncitorii obişnuiţi, în aceeaşi baracă, pe aceeaşi *vagonka* – în general, pe *vagonka*, şi nu într-un pat –, să mănânce la aceeaşi masă cu ei, să se dezbrace în aceeaşi baie, să poarte o lenjerie în care a asudat şi pe care a deşirat-o un pălmaş oarecare.

Deşi recunoaşte că „nici o clasificare existenţială nu comportă limite tranşante", Soljeniţîn se străduieşte să înfăţişeze ierarhia „oploşiţilor". Pe nivelul cel mai de jos, explică el, erau „oploşiţii care munceau": deţinuţii ingineri, proiectanţi, mecanici şi geologi. Imediat deasupra lor erau deţinuţii maiştri, planificatori, normatori, şefi de şantiere, tehnicieni. Cei din ambele grupuri trebuiau să se alinieze dimineaţa să fie număraţi şi să meargă la lucru în convoi. Pe de altă parte, nu făceau munci fizice, şi prin urmare nu erau „rupţi de oboseală" la sfârşitul zilei; asta îi făcea să fie favorizaţi faţă de deţinuţii care făceau munci generale.

„Oploşiţii din zonă" primeau şi mai multe favoruri. Erau deţinuţii care nu părăseau niciodată zona în timpul zilei. Potrivit lui Soljeniţîn,

> un lucrător din serviciile de intendenţă are deja viaţa mult mai uşoară decât un pălmaş de la muncile comune: e scutit de prezenţa la apelurile de dimineaţă, de

unde și posibilitatea de a se scula și a-și lua micul dejun mult mai târziu; nu are de făcut, sub escortă, drumul până la locul de muncă și îndărăt; e tratat cu mai puțină severitate, îndură mai puțin frig, se întoarce de la lucru mai puțin epuizat; în plus, ziua lui de muncă ia sfârșit mai devreme; muncește la căldurică, ori poate găsi oricând un loc unde să se încălzească. Cuvântul „croitor" are, în lagăr, rezonanța și semnificația titlului de conferențiar în viața civilă.[46]

Cei mai amărâți dintre favorizații din *zonă* executau de fapt munci fizice: supraveghetorii de la baie, spălătoresele, spălătorii de vase, fochiștii, infirmierii, ca și aceia care lucrau în atelierele lagărului reparând îmbrăcăminte, încălțăminte și mașini. Deasupra acestor lucrători se aflau adevărații „oploșiți ai *zonei*", care nu efectuau muncă fizică deloc: bucătarii, cei care porționau pâinea, funcționarii, doctorii, asistentele medicale, frizerii, dispecerii, contabilii. În unele lagăre erau chiar deținuți folosiți ca „degustători de hrană" oficiali.[47] Aceștia, scrie Soljenițîn, „nu numai că au burțile pline și haine curate, nu numai că nu-și frâng spinarea ridicând poveri, dar au și mari puteri asupra lucrurilor trebuincioase omului și, deci, asupra oamenilor".[48]

Aceștia erau privilegiații care aveau puterea să hotărască ce fel de muncă trebuiau să facă deținuții obișnuiți, cât de multă mâncare să li se dea și dacă urmau să primească sau nu îngrijire medicală – dacă, pe scurt, vor muri sau vor trăi.

Spre deosebire de privilegiații din lagărele naziste, „oamenii de încredere" din lagărele sovietice nu trebuiau să facă parte dintr-un grup rasial. În teorie, oricine putea să se ridice la statutul de privilegiat, așa cum oricine putea să ajungă gardian de închisoare. Exista o mare fluctuație între aceste două grupuri. Deși în principiu deținuții obișnuiți puteau deveni privilegiați, iar aceștia din urmă puteau fi retrogradați la rangul de deținuți obișnuiți, existau reguli complicate ce guvernau acest proces.

Regulile acestea se deosebeau mult de la un lagăr la altul și de la o perioadă la alta, deși par să existe câteva convenții care au rămas mai mult sau mai puțin valabile de-a lungul timpului. Cel mai important, era mai ușor să devii un privilegiat dacă erai clasificat drept deținut de drept comun în categoria „socialmente apropiați", și nu unul „socialmente periculos", adică un deținut politic. Deoarece ierarhia morală deformată a sistemului de lagăre sovietice decreta drept „socialmente apropiați" nu numai pe delincvenții profesioniști, dar și pe borfașii obișnuiți, escroci, ucigași, violatori, mult mai susceptibili de a fi îndreptați să devină buni cetățeni sovietici, aceștia ajungeau în mod automat privilegiați. Și, într-un anume sens, borfașii, cărora nu le era teamă să folosească violența, erau niște privilegiați ideali. „Oriunde și întotdeauna", scrie cu amărăciune un deținut politic,

„aceşti condamnaţi se bucurau de o încredere aproape nelimitată din partea administraţiei închisorii şi a lagărului şi erau repartizaţi la munci foarte uşoare, cum ar fi munca în birouri, în magaziile închisorii, în cantine, în băi, în frizerii şi aşa mai departe".[49] Cum am mai spus, această situaţie se aplica la sfârşitul anilor '30 şi în timpul războiului, ani în care bandele de delincvenţi deţineau supremaţia în lagărele sovietice. Chiar şi mai târziu – Filştinski scria despre sfârşitul anilor'40 – mentalitatea privilegiaţilor era greu de distins de cea a delincvenţilor profesionişti.

Dar deţinuţii de drept comun privilegiaţi reprezentau totodată o problemă pentru autorităţile lagărului. Ei nu erau „duşmani", dar nu erau nici „educaţi". În multe cazuri nu erau nici măcar alfabetizaţi şi nu doreau să se alfabetizeze: chiar şi atunci când se organizau cursuri de alfabetizare, delincvenţii de drept comun cel mai adesea nici nu catadicseau să le frecventeze.[50] Astfel, îi lăsau pe şefii lagărelor fără posibilitatea de alegere, scria Lev Razgon, fiind obligaţi să folosească deţinuţi politici: „Planul exercita o extraordinară presiune asupra lor prin el însuşi, fiindcă nu tolera abateri. Sub influenţa lui, chiar şi cei mai zeloşi dintre şefii de lagăr, care nutreau cea mai mare ură împotriva deţinuţilor contrarevoluţionari, erau obligaţi să-i pună la muncă pe politici."[51]

De fapt, după 1939, când Beria l-a înlocuit pe Ejov – încercând să rentabilizeze lagărul –, regulile nu erau niciodată limpezi, în vreun fel sau altul. Instrucţiunile lui Beria din august 1939 au fost ignorate, deşi le interziceau explicit comandanţilor de lagăr să utilizeze deţinuţii politici în orice post administrativ. Doctorii calificaţi aveau să fie în locurile de muncă potrivite specializării lor, acelaşi lucru se aplica şi deţinuţilor condamnaţi pentru efectuarea unor delicte „mărunte", delicte aflate la Articolul 58, alineatele 7, 10, 12 şi 14, care se refereau la „agitaţie antisovietică" (bancurile politice, de pildă) şi „propagandă antisovietică". Pe de altă parte, cei condamnaţi pentru terorism sau trădare de patrie trebuiau teoretic să fie folosiţi doar la munci grele.[52] Când a izbucnit războiul, chiar şi această instrucţiune a fost rectificată. Stalin şi Molotov au trimis o circulară specială permiţând lagărului de la Dalstroi, „având în vedere situaţia extraordinară, să încheie contracte individuale pe o perioadă de timp determinată cu ingineri, tehnicieni şi funcţionari care au fost trimişi să lucreze la Kolîma.[53]

Totuşi, administratorii care aveau prea mulţi deţinuţi politici în slujbe superioare încă riscau să fie pedepsiţi, iar o anumită ambiguitate a continuat să existe. Potrivit şi lui Soljeniţîn, şi lui Razgon, se întâmpla de aceea ca unii deţinuţi politici să fie repartizaţi în slujbe „bune" la birou, ca economişti şi contabili, dar numai temporar. O dată pe an, când trebuiau să

sosească echipe de inspectori de la Moscova, aceştia erau din nou concediaţi. Razgon dezvoltă şi o teorie despre această procedură:

> Un bun şef de lagăr ar fi aşteptat sosirea comisiei, ar fi lăsat comisia să-şi facă treaba, ar fi mutat pe oricine trebuia mutat. Nu era un lucru care să-i ia timp, iar cei care nu erau înlăturaţi rămâneau pentru o perioadă îndelungată, pentru un an, până în anul viitor în decembrie sau cel puţin pentru o jumătate de an. Un şef de lagăr mai puţin capabil, unul mai nesăbuit, ar fi înlăturat o asemenea persoană înainte, astfel încât să poată raporta că totul era în ordine. Cei mai răi comandanţi de lagăre, cei care aveau puţină experienţă, îndeplineau cu conştiinciozitate şi ordinele superiorilor lor şi nu permiteau nici unui deţinut care fusese condamnat în baza Articolului 58 să lucreze cu altceva decât cu târnăcopul şi roaba, cu fierăstrăul şi cu toporul. Asemenea comandanţi de lagăre aveau cele mai puţine realizări. Iar ei erau repede concediaţi.[54]

În realitate, regulile erau pur şi simplu absurde. Ca deţinut politic la Kargopollag, lui Filştinski i s-a interzis cu desăvârşire să ia parte la un curs de tehnologia prelucrării lemnului destinat deţinuţilor. Totuşi, i s-a permis să citească manualele pentru această specialitate şi, după ce a promovat examenul, învăţând pe cont propriu, i s-a permis să lucreze şi ca specialist în domeniul forestier.[55] Între timp, V.K. Iasnîi, şi el tot deţinut politic la sfârşitul anilor '40, a lucrat ca inginer în Vorkuta, fără să stârnească nici un fel de controversă.[56] În anii de după război, pe măsură ce grupările naţionaliste au început să se impună în lagăr, supremaţia deţinuţilor de drept comun a fost înlocuită cu cea a unor deţinuţi mai bine organizaţi, ucrainenii şi balticii. Cei aflaţi în posturi bune – maiştrii şi controlorii de calitate – puteau şi chiar aveau grijă de ai lor şi împărţeau celelalte posturi mult căutate deţinuţilor politici care se întâmpla să le fie concetăţeni.

Totuşi, în nici un moment deţinuţii nu au avut puterea deplină de a distribui slujbe bune. Administraţia lagărului avea ultimul cuvânt în legătură cu cine trebuia să devină un privilegiat, iar cei mai mulţi comandanţi de lagăr erau înclinaţi să dea cele mai bine plătite şi uşoare slujbe celor care doreau să colaboreze deschis – cu alte cuvinte, să dea raportul. Din păcate, este greu de spus câţi informatori folosea sistemul. Deşi arhivele ruseşti de stat au deschis celelalte arhive ale administraţiei lagărelor, au lăsat inaccesibile publicului documentele celei de-a „Treia Divizii", secţiunea care se ocupa de informatorii din lagăre. Istoricul rus Viktor Berdinskih oferă în cartea sa despre Viatlag unele cifre, fără să specifice sursa: „În anii 1920, conducerea OGPU şi-a propus să aibă nu mai puţin de 25% de informatori printre deţinuţi. În anii 1930 şi 1940, numărul planificat a scăzut la 10%." Dar şi Berdinskih este de acord că o reală evaluare a numărului este „dificilă" în absenţa unui acces uşor la arhive.[57]

Nu există nici prea mulți memorialiști care să recunoască deschis că au fost informatori, deși unii admit că au fost recrutați. În mod cert, deținuții care au fost folosiți ca informatori în închisoare (și chiar înainte de arestarea lor) soseau în lagăre cu o declarație în care consimțeau să coopereze. Alții se pare că erau abordați imediat după venirea lor în lagăr, când erau încă extrem de dezorientați și speriați. În cea de-a doua zi în lagăr, Leonid Trus a fost chemat de către comandantul responsabil – cunoscut în argoul lagărului sub numele de *kum*, cel care recruta informatorii – și i s-a cerut să coopereze. Neînțelegând exact ceea ce i se cere, acesta a refuzat. De aceea, crede el, i s-au dat la început munci fizice grele, o slujbă josnică judecând după standardele lagărului. Berdinskih citează de asemenea din interviurile și scrisorile primite de la foști deținuți:

> Din prima zi în *zonă*, nou-sosiții erau chemați la *kum*. Și eu am fost chemat la *kum*. Lingușitor, alunecos, insinuant, a mers pe ideea că accidentul de mașină pentru care fusesem condamnat (zece ani în lagăr și alți trei ani cu privare de drepturi civile) nu era un fapt rușinos (nu era jaf, crimă sau ceva similar), și mi-a propus să informez, să devin o iscoadă. Am refuzat politicos și nu am semnat propunerea *kum*-ului.

Deși *kum*-ul l-a înjurat, deținutul nu a fost trimis la carceră. Când s-a întors la el în baracă, a observat că nimeni nu voia să se mai apropie de el: știind că i se ceruse să fie informator, văzând că nu a fost bătut sau pedepsit, ceilalți deținuți au presupus că acceptase să colaboreze.[58]

Poate cea mai celebră excepție de la refuzul aproape universal de a accepta să informezi este încă o dată Aleksandr Soljenițîn, care povestește în detaliu cum a cochetat cu autoritățile lagărului. El plasează momentul inițial de slăbiciune în primele sale zile de lagăr, când încă se străduia să se obișnuiască cu pierderea bruscă a statutului de dinainte. Când a fost invitat să stea de vorbă cu comandantul responsabil, el a fost condus într-o cameră „mică, plăcut mobilată", unde se auzea de la radio muzică clasică. După ce l-a întrebat politicos dacă se simțea bine și s-a adaptat cu viața de lagăr, comandantul l-a întrebat: „Mai sunteți cetățean sovietic?" După ce a dat din colț în colț mormăind ceva, Soljenițîn a admis că da.

Dar deși a mărturisi că ești un sovietic era echivalent cu a mărturisi că dorești să colaborezi, Soljenițîn a refuzat la început să informeze. Acela a fost momentul în care comandantul a schimbat strategia. A oprit muzica și a început să-i vorbească lui Soljenițîn despre deținuții de drept comun, întrebându-l cum s-ar simți dacă soția lui de la Moscova ar fi atacată de cineva care a reușit să evadeze. În cele din urmă, Soljenițîn a fost de acord să raporteze dacă ar fi auzit că vreun deținut punea la cale să evadeze. A

semnat un angajament, promițând să dea informații autorităților despre orice evadare, și și-a ales un nume conspirativ, Vetrov. „Acele șase litere", scrie el, „au lăsat urme adânci și rușinoase în memoria mea".[59]

Din ce spune Soljenițîn însuși, rezultă că nu a dat de fapt nici un fel de notă informativă. El spune și că, în 1956, când a fost din nou recrutat, a refuzat să mai semneze ceva. Totuși, angajamentul lui inițial era suficient ca să fie păstrat, cât timp se afla în lagăr, într-unul dintre posturile privilegiate, să trăiască în barăcile privilegiaților, să fie ceva mai bine îmbrăcat și mai bine hrănit decât ceilalți deținuți. „Această experiență m-a umplut de rușine", a scris el, și fără îndoială i-a provocat disprețul față de toți „privilegiații".

Încă de la momentul publicării, descrierea făcută de Soljenițîn privilegiaților a stârnit controverse – și încă o mai face. Ca și descrierea pe care a făcut-o stilului de a munci al deținuților, aceasta a declanșat o dezbatere aprinsă în lumea supraviețuitorilor lagărelor și a istoricilor, una care continuă și astăzi. În principiu, toți cei mai cunoscuți clasici ai genului memorialist au fost privilegiați într-un moment sau în altul al vieții de lagăr: Evghenia Ghinzburg, Lev Razgon, Varlam Șalamov, Soljenițîn. Se poate foarte bine, cum pretind unii, ca majoritatea deținuților care au supraviețuit unor condamnări îndelungate să fi fost favorizați la un moment dat al existenței lor în lagăr. Am întâlnit un supraviețuitor care mi-a povestit o întâlnire, la care a participat și el odată, între vechi prieteni de lagăr. Începuseră să depene amintiri și se amuzau cu povești de lagăr, când unul dintre ei a privit în jurul lui și a realizat ce anume îi lega, cărui fapt datorau șansa să râdă împreună de trecut, în loc să plângă. „Noi toți am fost *pridurki*."

Nu există nici o îndoială că mulți oameni au supraviețuit fiindcă au reușit să-și facă rost de slujbe bune, scăpând astfel de ororile muncii comune. Să fi însemnat oare asta întotdeauna colaborarea activă cu autoritățile lagărului? Soljenițîn așa credea. Chiar și acei „oploșiți" care nu erau informatori puteau fi considerați colaboratori, spune el. „Ce post de oploșit", se întreba, „nu implică obediența față de cei puternici și participarea la sistemul general de constrângere?"

Uneori colaborarea era indirectă, explică Soljenițîn, dar nu mai puțin dăunătoare. „Oploșiții din producție", precum normatorii, contabilii, inginerii, nu torturau efectiv oameni, dar cu toții ajutau la perpetuarea unui sistem care îi forța pe deținuți să muncească până la moarte. Același lucru era valabil și în ceea ce-i privește pe „oploșiții din zonă", dactilografele care băteau la mașină ordinele emise de conducerea lagărului. Despre fiecare tăietor de pâine care fura o pâine în plus pentru el însuși se poate spune că îl priva pe un *zek* care lucra în pădure de rația lui întreagă. Scria

Soljeniţîn: „Cine îi fură la cântar din raţia de pâine lui Ivan Denisovici? Ori din cea de zahăr, umezindu-l? Din pricina cui nu ajunge în marmita comună nici urmă de grăsime, de carne sau cartofi sănătoşi?"[60]

Alţii simţeau la fel. O fostă *zekă* scria că ea a rămas intenţionat la muncile comune vreme de nouă ani, tocmai ca să nu fie prinsă în plasa unor relaţii corupte fără de care nu şi-ar fi păstrat nicicum o slujbă mai bună.[61] Dmitri Panin (pe care, aşa cum am scris, Soljeniţîn l-a cunoscut în lagăr şi i-a făcut portretul în romanul *Primul cerc*) a mărturisit şi el că era foarte stânjenit de cele două săptămâni cât a avut o slujbă uşoară în bucătăria unui lagăr: „Şi mai greu de suportat era conştientizarea faptului că furam mâncare de la ceilalţi deţinuţi. Încercam să mă consolez cu gândul că atunci când un om a fost adus la condiţia la care eram eu nu ne mai preocupă finețurile; dar asta nu-mi scotea din minte gândul că fac rău, iar când m-au dat afară de la bucătărie chiar m-am bucurat."[62]

De cu totul altă părere decât Soljeniţîn – la fel ca mulţi alţii – este Lev Razgon, un scriitor care, în anii '30, a devenit o autoritate în Rusia în materie de Gulag. Cât a stat în lagăr, Razgon a fost normator, una dintre muncile cele mai râvnite de privilegiaţi. Razgon spune că, pentru el şi pentru alţii, opţiunea pentru viaţă a fost pur şi simplu motivul pentru care a ales statutul de privilegiat. Mai ales în timpul războiului „era imposibil să supravieţuieşti dacă lucrai la tăiatul buştenilor". Nu supravieţuiau decât ţăranii: „cei care ştiau cum să ascută şi să repare uneltele şi cei cărora li se dădeau munci la care se pricepeau, în agricultură, şi care puteau să-şi completeze dieta cu nişte cartofi şterpeliţi, ridichi sau orice altfel de legume".[63]

Razgon nu crede nici că e imoral să alegi viaţa şi nici că aceia care au făcut acest lucru nu erau „mai buni decât cei care îi arestaseră". El respinge şi imaginea de fiinţe venale pe care Soljeniţîn o schiţează când este vorba de oploşiţii din lagăre. Odată ajunşi într-o slujbă confortabilă, mulţi dintre privilegiaţi îi ajutau pe alţi deţinuţi:

> Nu pentru că ar fi fost indiferenţi faţă de cei ca Ivan Denisovici, care se duceau să doboare copaci, sau pentru că nu se simţeau legaţi de ei. Pur şi simplu nu-i puteau ajuta pe cei care nu ştiau să facă nimic altceva decât munci fizice. Şi chiar şi printre aceia din urmă ei căutau şi găseau oameni cu cele mai neaşteptate aptitudini: cei care ştiau cum să facă mânere de arc şi butoaie erau trimişi în exterior, unde se fabricau schiuri, cei care ştiau să împletească coşuri începeau să facă fotolii împletite, scaune şi canapele pentru şefi.[64]

Exact aşa cum existau gardieni buni şi gardieni răi, spune Razgon, tot aşa existau privilegiaţi care-i ajutau pe ceilalţi sau le făceau rău. Şi până la urmă nu erau mai în siguranţă decât cei situaţi sub ei în ierarhie. Dacă nu munceau

până la moarte, știau că în curând ar putea să ajungă și acolo. În orice moment, un șef îndepărtat al unui lagăr putea ordona un transfer care să-l ducă într-un alt lagăr, la o altă muncă, către o altă soartă, potențial fatală.

SANCEAST: SPITALE ȘI DOCTORI

Printre multele absurdități ale vieții de lagăr, poate cea mai ciudată era unul dintre lucrurile cele mai obișnuite: doctorul de lagăr. Fiecare *lagpunkt* avea unul. Dacă nu erau suficienți doctori calificați, atunci *lagpunk*-tul avea cel puțin o infirmieră sau un *feldșer*, asistent medical care putea avea sau nu vreo pregătire medicală. Precum îngerii păzitori, personalul medical avea puterea să îi scoată pe deținuți din frig, să-i ducă în spitale curate, unde puteau fi hrăniți și readuși la viață. Oricine altcineva – gardienii, comandantul lagărului, brigadierii – le cerea în mod constant *zekilor* să muncească mai mult. Numai doctorul nu era obligat să le ceară asta. „Numai doctorul", scrie Varlam Șalamov, „avea puterea să-l scape pe condamnat de la obligația de a ieși în ceața albă a iernii pentru a merge la gura înghețată a minei pentru multe ore pe zi".[65]

Unii deținuți au fost realmente salvați datorită câtorva cuvinte spuse de doctor. Ars de febră, ajuns un schelet, chinuit de foame, Lev Kopelev a fost diagnosticat de o doctoriță cu pelagră, o boală intestinală și o răceală puternică. „Te trimit la spital", i-a spus. Drumul de la *lagpunkt* către spitalul central al lagărului, *sanceast*, nu era ușor. Kopelev a renunțat la toate bunurile – în virtutea dispoziției că toate bunurile trebuie să rămână pe loc –, a mers prin „băltoace adânci, înghețate" și s-a înghesuit într-un vagon de vite cu alți deținuți bolnavi sau pe moarte. Călătoria a fost un iad. Dar când s-a trezit în noul mediu a constatat că viața lui se schimbase:

> Pe jumătate adormit, stăteam într-o cameră de spital curată, luminoasă, pe un pat cu un cearceaf incredibil de curat. Doctorul era un bărbat mărunțel, cu o față rotundă, a cărui mustață căruntă și ochelari cu lentile groase îi sporeau aerul de bunătate și îngrijorare. M-a întrebat:
> — Ați cunoscut la Moscova un critic literar pe nume Motilova?
> — Tamara Lazarevna Motilova? Desigur!
> — Este nepoata mea.
> Unchiul Boria, cum am aflat mai târziu că i se spune, s-a uitat la termometru.
> — Oho! Să i se facă baie, i-a spus asistentului. Să i se fiarbă hainele. Să fie dus în pat.

Când s-a trezit din nou, Kopelev a descoperit că i se aduseseră șase bucăți de pâine: „Trei bucăți de pâine neagră și – ce-mi văzură ochii! – trei

bucăți de pâine albă! Le-am mâncat cu lăcomie, cu ochii plini de lacrimi." Mai mult decât atât, i s-a dat regim pentru pelagră: napi și morcovi, precum și drojdie și muștar pe care să le întindă pe pâine. I s-a permis pentru prima dată să primească pachete și bani, și a putut deci să-și cumpere cartofi fierți, lapte și mahorcă, cel mai ieftin tutun. Sortit mai înainte, după cum se părea, să ajungă un muribund, înțelegea că acum putea să scape.[66]

Experiența lui a fost una des întâlnită printre deținuți. Pentru Evghenia Ghinzburg, spitalul în care a lucrat la Kolîma a fost „paradisul".[67] „Ne simțeam ca niște regi", scria Thomas Sgovio referindu-se la barăcile convalescenților din *lakpunkt*-ul de la Srednikan, unde primea dimineața „o chiflă dulce și proaspătă".[68] Alții scriu cu venerație despre cearceafurile curate, despre bunătatea infirmierelor și despre cât de departe mergeau doctorii pentru a-i salva pe pacienți. Un deținut spune povestea unui doctor care, riscându-și poziția, a părăsit ilegal lagărul ca să facă rost de medicamente.[69] Tatiana Okunevskaia scria că doctorul pe care îl cunoștea ea „readucea morții la viață."[70] Vadim Aleksandrovici, el însuși doctor în lagăr, își amintea că: „Doctorul și asistentul lui din lagăr sunt, dacă nu niște zei, niște semizei. De ei depinde posibilitatea de a obține câteva zile libere departe de munca ucigătoare, și chiar și posibilitatea de a fi trimis într-un sanatoriu."[71]

Janos Rozsas, un ungur de 18 ani care a stat în același lagăr cu Soljenițîn, a scris după război o carte intitulată *Sora Dusia*, dedicată infirmierei din lagăr care, credea el, îi salvase viața. Nu numai că stătea și vorbea cu el, convingându-l că era imposibil să moară sub îngrijirea ei, dar sora Dusia și-a vândut propria rație de pâine pentru a-i procura lapte lui Rozsas, care nu putea să digere multă mâncare. I-a rămas recunoscător pentru tot restul vieții: „Mă gândesc cu smerenie la două chipuri iubite, chipul îndepărtat al mamei și chipul sorei Dusia. Erau uimitor de asemănătoare... Mi-am spus că, dacă aș ajunge vreodată să uit chipul mamei, nu aș avea nevoie decât să mă gândesc la chipul sorei Dusia, și astfel o voi vedea întotdeauna pe mama."[72]

Recunoștința lui Rozsas pentru sora Dusia s-a metamorfozat în cele din urmă într-o dragoste față de limba și cultura rusă. Când l-am întâlnit pe Rozsas în Budapesta, la o jumătate de secol după ce fusese eliberat, încă vorbea fluent o rusă elevată și păstra legătura cu prietenii lui ruși, și mi-a spus plin de mândrie unde să caut trimiteri la povestea lui în *Arhipelagul Gulag* și în memoriile soției lui Soljenițîn.[73]

Totuși, cum au observat și alții, și aici mai funcționa un alt paradox. Când un deținut din brigada de muncă era afectat de o formă ușoară de scorbut, nimănui nu-i păsa de dinții lui șubrezîți sau de bubele de pe

picioare. Stârnea cu văicărelile râsul disprețuitor al gardienilor sau chiar mai rău. Dacă ajungea un *dokhodiaga* care trăgea să moară pe un prici de spital, devenea o sursă de amuzament. Dar până la urmă, când febra creștea până la nivelul cerut sau boala evolua până la un moment critic, când era considerat grav bolnav, cu alte cuvinte, același muribund primea imediat „rații de scorbut" sau „regim de pelagră" și toate îngrijirile medicale pe care le putea asigura lagărul.

Acest paradox face parte din însuși sistemul lagărului. De la începutul existenței lagărelor, deținuții bolnavi erau tratați diferențiat. Pentru deținuții care nu mai puteau executa muncă fizică grea s-au înființat brigăzi de invalizi încă din ianuarie 1931.[74] Mai târziu vor exista brigăzi de invalizi și chiar *lagpunkte* întregi de invalizi menite să-i aducă la viață pe deținuții slăbiți. În 1933, Dmitlag a organizat „*lagpunkte* de însănătoșire" destinate să adăpostească 3 600 de deținuți.[75] Documentele oficiale ale lagărului detaliază cu grijă rațiile suplimentare pentru deținuții spitalizați: câteva produse de carne, ceai adevărat (spre deosebire de surogatul oferit deținuților obișnuiți), ceapă, pentru a combate scorbutul, și, inexplicabil, piper și foi de dafin. Chiar dacă în practică suplimentele de hrană se reduceau doar la „ceva cartofi și mazăre uscată (fierte doar pe jumătate pentru a-și menține vitaminele) sau varză acră", acestea erau, în comparație cu rațiile obișnuite, un adevărat lux.[76]

Gustav Herling găsea atât de bizar acest contrast între condițiile ucigătoare ale vieții din lagăr și eforturile pe care le depuneau doctorii pentru a-i readuce le viață pe deținuții a căror sănătate era de-a dreptul distrusă, încât el conchide că în Uniunea Sovietică trebuie să existe un „cult al spitalului":

> Era ceva de neînțeles în faptul că odată ce un bolnav părăsea spitalul, el devenea din nou deținut, dar atât timp cât zăcea nemișcat într-un pat curat i se acordau toate drepturile unei ființe umane, exceptând totuși libertatea. Pentru cineva neobișnuit cu violentele contraste ale realității sovietice, spitalele lagărelor păreau niște biserici care oferă adăpost împotriva unei atotputernice Inchiziții.[77]

George Bien, un deținut ungur care a fost trimis într-un spital bine aprovizionat din Magadan, găsea și el că această atitudine e de neînțeles: „M-am întrebat de ce încercau să mă salveze, când păruse că nu doreau decât să mă vadă murind în chinuri, dar logica nu mai exista de multă vreme."[78]

Desigur că șefii Gulagului de la Moscova luau foarte în serios problema numărului mare de deținuți invalizi „incapabili să muncească". Deși existența lor nu era o constatare recentă, problema a devenit acută după hotărârea luată în 1939 de Stalin și Beria de a elimina politica „eliberării

condiționate înainte de termen" pentru invalizi: brusc, bolnavul nu mai putea fi scos cu ușurință din listele celor ce munceau. Acest lucru, mai mult ca orice altceva, se pare că i-a determinat pe comandanții lagărelor să-și îndrepte atenția spre spitalele din lagăr. Un inspector a făcut un calcul precis al timpului și banilor irosiți cu tratarea bolilor. „Din octombrie 1940 și până în prima jumătate a lunii martie 1941 au fost 3 472 de cazuri de degerături, din cauza cărora s-au pierdut 42 334 de zile de muncă. 2 400 de deținuți au ajuns prea slăbiți pentru a mai putea lucra." Un alt inspector a raportat că în același an, din cei 2 398 de deținuți din lagărele de muncă din Crimeea, 860 aveau doar o capacitate redusă de muncă, iar 273 nu puteau să muncească deloc. Unii erau pe paturi de spitale, iar alții, din lipsa paturilor, erau ținuți în celule, producând o stagnare a întregului sistem.[79]

Însă, ca orice chestiune în Gulag, nu era nimic stabilit negru pe alb în legătură cu nevoia de a-i însănătoși pe bolnavi. În unele lagăre, se pare că ar fi fost create niște *lagpunkte* speciale pentru inapți, în mare parte pentru a-i împiedica pe aceștia să tragă în jos indicatorii de producție ai lagărelor. Aceasta era situația în Siblag, care număra 9 000 de inapți și 15 000 de parțial inapți printre cei 63 000 de deținuți în anii 1940 și 1941 – adică mai mult de o treime. Atunci când acești deținuți bolnavi erau mutați de la locurile de muncă importante și înlocuiți cu muncitori „proaspeți", indicatorii de producție ai lagărului creșteau ca prin minune.[80]

Nevoia presantă de a îndeplini planul îi punea pe mulți comandanți de lagăr în încurcătură. Pe de o parte, ei doreau realmente să-i vindece pe bolnavi, pentru ca aceștia să se întoarcă la muncă. Pe de altă parte, nu doreau să-i încurajeze pe „leneși". În practică asta însemna adesea că în lagăr conducerea stabilea limite – de obicei foarte precise – ale efectivului de deținuți care aveau voie să se îmbolnăvească la un moment dat, precum și numărul celor ce puteau fi trimiși în *lagpunktele* de însănătoșire.[81] Cu alte cuvinte indiferent de numărul real de deținuți bolnavi, ei le permiteau medicilor să acorde zile de odihnă doar unora dintre ei. Aleksandrovici, doctor de lagăr, își amintea că în lagărul său „aproximativ 10% dintre deținuții din *lagpunkt*", adică 30 sau 40 de oameni, „se prezentau în fiecare seară la consultație". Se înțelegea totuși că nu mai mult de 3–5% dintre ei puteau fi scutiți de la muncă: „dacă se depășea acest procent, imediat se declanșa o anchetă".[82]

Dacă erau mai mulți bolnavi, aceștia trebuiau să aștepte. Este tipică povestea unui deținut din Ustvimlag care a declarat în mai multe rânduri că este bolnav și nu poate lucra. Potrivit raportului oficial întocmit mai târziu: „Personalul medical nu a dat atenție protestului său și astfel deținutul

a fost trimis la muncă. Nefiind în stare să lucreze, el a refuzat să o facă, drept pentru care a fost trimis la carceră. A fost ținut acolo patru zile, după care a fost dus într-o stare foarte proastă la spital, unde a murit." Într-un alt lagăr, un bolnav de tuberculoză a fost și el trimis să muncească, deși potrivit raportului întocmit de inspector „era într-o stare atât de critică, încât nu s-a mai putut întoarce fără să fie ajutat".[83]

Numărul limitat al celor care „aveau voie" să se îmbolnăvească îi punea tot timpul pe doctori în încurcătură. Puteau fi pedepsiți și chiar condamnați dacă mureau prea mulți deținuți bolnavi, după ce li se refuzase accesul în spitalele lagărului.[84] Puteau fi de asemenea amenințați de membrii mai agresivi și mai violenți ai elitei deținuților de drept comun, care doreau scutiri de muncă. Dacă doctorul lagărului voia să dea zile de odihnă celor cu adevărat bolnavi, el trebuia să reziste presiunilor delincvenților. Tot Șalamov este cel care dă drept exemplu situația unui doctor pe nume Surovoi, trimis să muncească într-un *lagpunkt* populat preponderent cu deținuți de drept comun, la mina Spokoinîi de la Kolîma:

> Era un doctor tânăr și – cel mai important aspect – era un doctor deținut. Prietenul lui Surovoi a încercat să-l convingă să nu se ducă. Ar fi putut să refuze și să fie trimis să lucreze într-o echipă de munci comune, în loc să accepte această poziție în mod vădit periculoasă; îi era frică să se întoarcă în echipă și a fost de acord să meargă la mină și să-și exercite profesia. Autoritățile lagărului i-au dat instrucțiuni, dar nici un sfat în legătură cu atitudinea pe care s-o adopte. I s-a interzis categoric să trimită hoți sănătoși care lucrau în mină la spital. În mai puțin de o lună a fost ucis în timpul orelor de consultație; s-au găsit pe trupul lui 52 de lovituri de cuțit.[85]

Când Karol Colonna-Czosnowski a venit să lucreze ca felcer într-un *lagpunkt* de drept comun, a fost și el avertizat că predecesorul său fusese ciopârțit de pacienți. Din prima noapte s-a confruntat cu un bărbat care ținea în mână un topor și care-i cerea să-l scutească de muncă a doua zi. Karol pretinde că a reușit să-l ia prin surprindere și să-l dea afară din baracă. A doua zi a făcut o înțelegere cu Grișa, șeful borfașilor din lagăr: pe lângă cei cu adevărat bolnavi, Grișa avea să-i dea zilnic numele a câte doi inși care trebuiau să fie scutiți de muncă.[86]

Și Alexander Dolgun povestește o întâmplare asemănătoare. În primele sale zile ca felcer, un deținut de drept comun s-a prezentat la el, pretinzând că-l doare stomacul, și i-a cerut să-i dea opiu. „Mi-a făcut semn să mă apropii. «Ia uite aici!» mi-a șoptit el tăios, dându-și la o parte cămașa. În mâna dreaptă, ascuns în mânecă, ținea un cuțit cu o formă atent lucrată... un fel de iatagan în miniatură. «Vreau opiu. Întotdeauna sunt foarte bine tratat aici. Tu ești nou. Ar trebui să mai știi și că, dacă eu nu-mi primesc

opiul, o să faci cunoştinţă cu acest cuţit." Dolgun a reuşit să scape de el dându-i o soluţie oarecare în chip de opiu. Alţii nu erau la fel de inspiraţi şi puteau rămâne la nesfârşit la mâna delincvenţilor.[87]

Chiar şi când un deţinut ajungea până la urmă într-un spital, descoperea mai totdeauna că îngrijirile medicale se deosebeau foarte mult din punct de vedere calitativ. Lagărele mai mari aveau spitale cum se cuvine, cu personal şi medicamente. Spitalul central de la Dalstroi, din oraşul Magadan, era cunoscut atât pentru dotările de ultimă oră, cât şi pentru faptul că acolo lucrau cei mai buni doctori recrutaţi dintre deţinuţi, de multe ori chiar specialişti din Moscova. Deşi cei mai mulţi dintre pacienţi erau ofiţeri NKVD sau funcţionari ai lagărului, unii dintre deţinuţi, cei mai norocoşi, au primit îngrijire de la specialişti acolo sau în altă parte: pe durata executării pedepsei, lui Leonid Finkelstein i s-a dat voie să meargă chir şi la dentist.[88] Unele dintre *lagpunktele* de inapţi erau de asemenea bine dotate şi par să fi fost într-adevăr preocupate să-i trateze pe deţinuţi. Tatiana Okunevskaia a fost trimisă într-un astfel de loc şi s-a minunat la vederea spaţiului larg, a barăcilor, a copacilor. „Nu-i mai văzusem de atâţia ani! Şi era primăvară!"[89]

În spitalele din *lagpunktele* mai mici, situaţia era de departe tragică. De obicei, doctorilor din *lagpunktele* li se părea imposibil să păstreze chiar şi nişte standarde minime de curăţenie şi sterilitate.[90] Spitalele nu erau adesea decât barăci obişnuite în care bolnavii erau pur şi simplu aruncaţi în paturi obişnuite, uneori câte doi în pat cu o medicaţie minimală. În raportul său despre situaţia dintr-un lagăr mic, un inspector critică faptul că nu exista o clădire cu destinaţie specială, nu existau cearceafuri şi lenjerie pentru pacienţi, nu existau medicamente şi nici personal calificat. Rata mortalităţii era deci extrem de ridicată.[91]

Declaraţiile martorilor coincid. Într-un spital mic, dintr-un *lagpunkt* de la Sevurallag, „îngrijirea şi dotările erau slabe", potrivit lui Isaac Vogelfanger, cândva chirurgul-şef al lagărului. Mai mult,

> raţiile de mâncare erau total nepotrivite şi foarte puţine medicamente erau disponibile. Cazurile de competenţa chirurgilor, cum ar fi fracturile şi rănile mari pe ţesuturile moi, erau rău tratate şi neglijate. Cum aveam să descopăr mai târziu, pacienţii erau rareori scutiţi de muncă. Fiind internaţi cu semne de malnutriţie avansată, cei mai mulţi mureau în spital.[92]

Un deţinut polonez, Jerzy Gliksman, îşi aminteşte că într-un *lagpunkt* deţinuţii zăceau pur şi simplu întinşi claie peste grămadă. „Toate culoarele erau ticsite cu trupuri întinse pe jos. Murdăria şi suferinţa domneau peste

tot. Mulți dintre pacienți delirau și strigau incoerent, în timp ce alții zăceau nemișcați și palizi."[93]

Și mai groaznică era situația barăcilor destinate muribunzilor, bolnavilor aflați în stadiul terminal. Într-o asemenea baracă construită pentru bolnavii de dizenterie, „pacienții zăceau în pat cu săptămânile. Dacă aveau noroc, se puneau pe picioare. Cel mai adesea mureau. Nu exista tratament, nu existau îngijiri... de obicei pacienții încercau să țină ascuns un deces trei sau patru zile, ca să poată împărți rația celui mort".[94] Condițiile erau înrăutățite de birocrația lagărului. În anul 1940, un inspector s-a plâns că într-un lagăr pur și simplu nu există paturi de spital pentru deținuții bolnavi. Întrucât un deținut care nu zăcea efectiv pe un pat de spital nu avea voie să primească rația, asta însemna că deținuții bolnavi din afara spitalului primeau rațiile reduse cuvenite „chiulangiilor".[95]

Deși se poate spune că mulți doctori din lagăre au salvat viețile multor oameni, nu toți erau neapărat înclinați spre solicitudine. Unii, din poziția lor de privilegiați, începuseră să simpatizeze mai mult cu șefii decât cu „dușmanii" pe care trebuiau să-i trateze. Elinor Lipper povestește despre o doctoriță care ajunsese șefa unui spital de 500 de pacienți. „Se purta ca o *pomeșciță*, o mare doamnă sau boieroaică din vremurile țariste, și îi trata pe membrii personalului spitalului ca și cum i-ar fi fost servi pe moșie. Odată, cu mânuța ei grăsuță, l-a apucat pe un infirmier neglijent și l-a tras de păr până când acesta a început să țipe."[96] Într-un alt lagăr, nevasta comandantului, doctoriță în secția-spital a lagărului, a fost aspru criticată de inspectorat din cauză că „a permis mult prea târziu accesul în spital al celor grav bolnavi, nu i-a scutit de la lucru, era nepoliticoasă și îi dădea afară din infirmerie pe deținuții bolnavi".[97]

În unele cazuri, doctorii se purtau rău cu deținuții bolnavi cu bună știință. La începutul anilor '50, când lucra într-un lagăr minier, Leonid Trus și-a zdrobit piciorul. Doctorul lagărului i-a pansat rana, dar ar fi avut nevoie de mai multe îngrijiri. Trus pierduse deja mult sânge și începuse să-i fie foarte frig. Deoarece lagărul nu avea aparatura necesară pentru transfuziile de sânge, autoritățile lagărului l-au trimis cu un camion la un spital apropiat. Pe jumătate inconștient, l-a auzit pe doctor cerându-i unei asistente să înceapă să-i facă transfuzia. Prietenul care-l însoțea le-a dictat datele personale: nume, vârstă, sex, loc de muncă – după care doctorul a întrerupt transfuzia. Nu se dădea un asemenea ajutor unui simplu deținut. Trus își amintește că i s-a dat să bea niște glucoză și – mulțumită prietenului său care a dat mită pentru acest lucru – niște morfină. A doua zi piciorul i-a fost amputat:

> Chirurgul era atât de convins că nu voi supraviețui, încât nu m-a operat el, ci a pus-o pe soția lui, o terapeută care încerca să se recalifice în munca de chirurg. Mai târziu mi s-a spus că ea a făcut totul cum trebuie, că știa ce făcea, doar că a omis câteva detalii. Nu le uitase, însă nici ea nu crezuse că voi supraviețui, și deci nu era important dacă toate aceste operațiuni medicale de detaliu erau îndeplinite. Și iată că eram în viață![98]

De asemenea, doctorii din lagăr, fie ei de treabă sau indiferenți, nu erau neapărat calificați. Cei care purtau acest titlu veneau din categorii sociale diferite, de la specialiști de vârf din Moscova care-și ispășeau pedepsele cu închisoarea, până la șarlatani care habar nu aveau de medicină, dar erau dispuși să simuleze competența ca să obțină un loc de muncă ce le conferea un statut mai bun. Încă din 1932, OGPU se plângea de penuria de personal medical calificat.[99] Asta însemna că deținuții cu o diplomă în domeniul medical făceau excepție de la orice regulă care reglementa slujbele merituoșilor: oricare ar fi fost actul contrarevoluționar sau terorist care li se punea în cârcă, în general li se dădea voie să practice medicina.[100]

Criza de personal a dus la organizarea unor cursuri în care deținuții să fie pregătiți pentru slujba de asistent și de felcer – cursuri care erau adesea rudimentare. Evghenia Ghinzburg a fost considerată aptă ca infirmieră după ce a petrecut numai „câteva zile" într-un spital de lagăr, învățând cum să practice „arta de a pune ventuze" și cum să facă o injecție.[101] Lui Alexander Dolgun, care a învățat într-un lagăr noțiunile de bază ale meseriei de felcer, i-au fost testate cunoștințele într-un alt lagăr în care a fost transferat. A fost testat de un ofițer neîncrezător în calificarea lui să facă o autopsie: „M-am prefăcut cum am știut mai bine și am acționat ca și cum aș fi făcut treaba asta dintotdeauna."[102] Și Janusz Bardach a mințit, ca să primească o slujbă de felcer: a pretins că este student în anul al treilea la medicină, când în realitate nici nu intrase la universitate.[103]

Rezultatele erau previzibile. Când a ajuns la prima sa slujbă ca doctor deținut în Sevurallag, Isaac Vogelfanger, el însuși chirurg de meserie, a fost surprins să-l găsească pe felcerul locului tratând cu iod bubele provocate de scorbut – o boală a cărei cauză este malnutriția, și nu una infecțioasă. Mai târziu a asistat la moartea unui număr de pacienți din cauza unui doctor necalificat care insista să le injecteze acestora o soluție făcută din zahăr obișnuit.[104]

Nimic din toate astea nu i-ar fi surprins pe șefii Gulagului. Unul dintre ei se plângea, într-o scrisoare către șeful său de la Moscova, de criza de doctori: „În mai multe *lagpunkte*, ajutorul medical este dat de asistente autodidacte, deținute fără nici o pregătire medicală." Altul scria despre un

sistem medical de lagăr care sfida „toate principiile serviciilor de sănătate sovietice".[105] Șefii știau că serviciile lăsau de dorit, deținuții știau și ei asta – și totuși serviciile medicale din lagăre au rămas aceleași.

În ciuda tuturor acestor greșeli, în ciuda faptului că doctorii erau corupți, saloanele erau prost echipate, medicația era sărăcăcioasă, viața în spitale și în infirmerii li se păreau atât de atractivă deținuților, încât pentru a ajunge acolo erau în stare nu numai să-i rănească sau să-i amenințe pe doctori, dar și să-și facă rău singuri. Așa cum unii soldați încearcă să scape de front, și *zekii* recurgeau la automutilare (*samorub*) și simulare a bolii (*mastîrka*), încercând cu disperare să-și salveze viața. Unii credeau că le va fi acordată o amnistie pe caz de boală. Erau atât de mulți cei care credeau acest lucru, încât, cel puțin o dată, Gulagul a dat o declarație dezmințind zvonul că deținuții neputincioși vor fi eliberați (deși uneori erau).[106] Majoritatea lor erau mulțumiți și numai dacă scăpau de muncă.

Prețul plătit pentru automutilare era deosebit de mare: o condamnare suplimentară la detenție în lagăr. Aceasta reflecta faptul că un muncitor inapt de muncă reprezenta o povară pentru stat și o piedică în calea îndeplinirii planului. „Automutilarea era aspru pedepsită, ca și sabotajul", scrie Anatoli Jigulin.[107] Un deținut relatează povestea unui hoț care și-a tăiat patru degete de la mâna stângă. În loc să fie trimis într-un lagăr pentru neputincioși, el a fost pus să stea deoparte, în zăpadă, privindu-i pe ceilalți cum munceau. Fiindu-i interzis să se miște, sub amenințarea că va fi împușcat pentru tentativă de evadare, „foarte curând chiar el a cerut o lopată și, mânuind-o ca pe o cârjă cu mâna sănătoasă, bătea pământul înghețat plângând și înjurând".[108]

Totuși, mulți deținuți considerau că beneficiile posibile îndreptățeau riscurile asumate. Unele metode erau violente. În special deținuții de drept comun erau cunoscuți pentru că-și tăiau fără să clintească cele trei degete de la mijloc cu un topor, astfel încât să nu mai poată tăia arbori sau să care roabele în mine. Alții își tăiau o mână sau un picior sau își turnau acid în ochi. Mai erau și unii care, după ce plecau de la muncă, își înfășurau piciorul cu o cârpă udă: seara se întorceau cu degerături de gradul III. Aceeași metodă putea fi aplicată pentru degete. În anul 1960, Anatoli Marcenko a văzut un bărbat prinzându-și testiculele în cuie de o bancheță.[109] Și nu era primul: Valeri Frid relatează și el cazul unui om care și-a prins scrotul de un buștean.[110]

Dar erau folosite și metode mai subtile. Deținuții de drept comun mai curajoși furau o seringă și-și injectau în penis săpun topit: ejacularea obținută dădea impresia că aveau o boală venerică. Alt deținut a găsit modalitatea de a simula silicoza, o boală de plămâni. Mai întâi, a pilit un inel pe

care reuşise să-l păstreze printre bunurile personale, obţinând astfel o cantitate mică de pulbere de argint. Apoi a amestecat praful de argint cu tutun şi l-a fumat. Deşi nu simţea nimic, se ducea apoi la spital tuşind aşa cum îi auzise pe cei bolnavi de silicoză. La radiografiere, pe plămânii omului apărea o pată îngrozitoare – suficientă ca să-l facă inapt pentru munca grea şi să fie trimis într-un lagăr de bolnavi incurabili.[111]

Deţinuţii încercau să-şi provoace şi infecţii sau boli de lungă durată. Vadim Aleksandrovici a tratat un pacient care se infectase cu un ac de cusut murdar.[112] Gustav Herling a văzut un deţinut care şi-a băgat braţul în foc într-un moment în care credea el că nu-l vede nimeni şi repeta acţiunea o dată pe zi pentru a-şi asigura o misterioasă rană persistentă.[113] Jigulin s-a îmbolnăvit singur bând apă îngheţată şi apoi respirând aer rece. Asta i-a provocat o febră destul de mare ca să poată fi scutit de muncă: „Oh, cele zece zile fericite petrecute în spital!"[114]

Deţinuţii mai simulau şi nebunia. În timpul cât a fost felcer, Bardach a lucrat o vreme în salonul de psihiatrie de la spitalul central din Magadan. Acolo, principala metodă de a-i demasca pe cei care simulau schizofrenia era să fie puşi în acelaşi salon cu cei care sufereau de această boală: „După câteva ore mulţi deţinuţi, chiar şi dintre cei mai hotărâţi, băteau la uşă cerând să fie scoşi de acolo." Dacă acest truc nu le reuşea, deţinutului i se făcea o injecţie cu camfor care provoca un atac de apoplexie. Cei care supravieţuiau, rareori mai voiau să treacă prin asta.[115]

Potrivit Elinorei Lipper, exista până şi o metodă consacrată de verificare a deţinuţilor care încercau să simuleze paralizia. Pacientul era pus pe o masă de operaţie şi i se făcea o anestezie uşoară. Când se trezea, doctorii îl ridicau în picioare. Când îl strigau pe nume, inevitabil făcea câţiva paşi, înainte de a-şi aminti că trebuie să se prăbuşească la pământ.[116] Dmitri Bâstroletov a văzut cum o femeie a fost „vindecată de surzenie" de propria mamă. Nedând crezare afirmaţiilor femeii, cum că ar fi tare de ureche, administraţia a invita-o pe mama acesteia să-şi viziteze fiica aflată în închisoare, dar a refuzat să o lase în baracă. În schimb, mama a stat dincolo de intrare, de unde şi-a strigat fata pe nume. Fireşte că fata a răspuns.[117]

Existau însă şi doctori care îi ajutau pe deţinuţi să se automutileze. Alexander Dolgun, deşi slăbit şi suferind de o diaree cronică, nu a avut febră suficient de mare pentru a obţine o scutire de muncă. Auzind că este american, doctorul lagărului, un leton cultivat, s-a luminat la faţă. „Mu-ream să găsesc pe cineva cu care să vorbesc engleză", i-a spus şi i-a arătat lui Dolgun cum să-şi infecteze rana. Acţiunea a produs un enorm furuncul roşu pe braţ, suficient pentru a-i convinge pe gardienii MVD care inspectau spitalul de gravitatea bolii de care chipurile suferea.[118]

Încă o dată, în lagăr, principiile de bază ale moralității erau răsturnate. În libertate, nici un doctor care își îmbolnăvește intenționat pacienții nu poate fi considerat un om bun. Însă, în lagăr, un asemenea om era venerat ca un sfânt.

CALITĂȚI OBIȘNUITE

Nu toate strategiile de supraviețuire în lagăr sunt în mod necesar rezultatul sistemului însuși. Și nici nu presupun toate colaborare, cruzime sau automutilare. Dacă unii deținuți – poate că marea lor majoritate – reușeau să rămână în viață întorcând regulile lagărului în favoarea lor, au fost și unii care s-au bazat pe ceea ce Tzvetan Todorov, în cartea sa despre moralitatea din lagărele de concentrare, a numit „calități obișnuite": grija față de ceilalți, prietenia, demnitatea și viața spirituală.[119]

Atenția lua multe forme. Existau deținuți care își construiau propriile rețele de supraviețuire, așa cum am putut constata. Membrii grupurilor etnice care dominau unele dintre lagăre la sfârșitul anilor '40 – ucraineni, baltici, polonezi – au creat sisteme complexe de asistență reciprocă. Alții au construit de-a lungul anilor rețele independente de cunoștințe. Au fost însă și persoane care au avut doar una sau două legături extrem de strânse. Poate cea mai cunoscută dintre ele a fost cea dintre Ariadna Efron, fiica poetei Marina Țvetaeva, și prietena sa, Ada Federolf. Ele au depus mari eforturi pentru a rămâne împreună, atât în lagăr, cât și în exil, iar mai târziu, împreună, și-au publicat memoriile într-un singur volum. La un moment dat, în partea ei de povestire, Federolf descrie reîntâlnirea lor după o lungă despărțire, când Efron fusese urcată în altă mașină:

> Era deja vară. Primele zile după ce am ajuns au fost oribile. Ne scoteau afară la plimbare o dată pe zi – căldura era insuportabilă. Apoi pe neașteptate a mai sosit un transport de la Riazan și am văzut-o pe Alia. Nu mai puteam să respir de fericire, am tras-o pe priciul de sus, mai aproape de aerul curat. Asta era bucuria deținuților, simpla bucurie de a reîntâlni o persoană dragă.[120]

Și alții sunt de aceeași părere: „Este foarte important să ai un prieten, o ființă în care să ai încredere, care nu te va abandona la greu", scrie Zoia Marcenko.[121] „Era imposibil să supraviețuiești de unul singur. Oamenii se organizau în grupuri de doi sau trei", scria un alt deținut.[122] Dmitri Panin atribuie și el forța sa de a rezista atacurilor deținuților de drept comun pactului de autoapărare pe care l-a făcut cu un alt grup de deținuți.[123] Existau

şi limite, desigur. Janusz Bardach a scris despre cel mai bun prieten al lui din lagăr că „niciodată nici unul dintre noi nu i-a cerut celuilalt ceva de mâncare şi nici nu i-a oferit. Amândoi ştiam că este un lucru sfânt, inviolabil, dacă voiam să rămânem prieteni".[124]

Dacă respectul pentru ceilalţi i-a ajutat pe unii dintre deţinuţi să-şi păstreze umanitatea, respectul faţă de ei înşişi i-a susţinut pe alţii. Multe persoane, în special femei, vorbesc despre nevoia de a rămâne curate, sau cât mai curate se putea, ca mijloc de a-şi păstra demnitatea. Olga Adamova-Sliozberg povesteşte cum o colegă de celulă „îşi spăla şi îşi usca gulerul alb şi-l cosea la loc pe bluză" în fiecare dimineaţă.[125] Deţinuţii japonezi de la Magadan încropiseră o „baie" japoneză – un butoi mare la care erau ataşate lavite în jurul firidei.[126] În cele 16 luni petrecute în închisoarea Krestîi din Leningrad, Boris Cetverikov şi-a spălat rufele încontinuu, ca şi pereţii şi podeaua celulei, fredonând totodată pentru sine toate ariile de operă pe care le ştia pe dinafară.[127] Alţii făceau sport sau îşi păstrau deprinderile igienice. Tot Bardach povesteşte:

> ...în ciuda oboselii şi a frigului făceam zilnic mişcare, aşa cum făceam pe vremea când eram acasă sau sub arme în Armata Roşie, spălându-mă pe mâini şi pe faţă cu apă de la pompă. Doream să-mi păstrez cât mai puteam demnitatea, diferenţiindu-mă de mulţi deţinuţi pe care îi văzusem dându-se bătuţi în fiecare zi. Începeau prin a nu se mai îngriji de igiena personală şi de înfăţişare, apoi nu le mai păsa de semenii lor şi, în cele din urmă, de propria persoană. Dacă nimic altceva nu se mai afla în puterea mea, măcar deţineam controlul asupra acestui ritual despre care credeam că mă va feri de degradare şi moarte sigură.[128]

Iar alţii se angrenau în activităţi intelectuale. Foarte mulţi deţinuţi scriau sau memorau poezii, repetându-şi la nesfârşit versurile, ale lor sau ale altor poeţi, iar mai târziu le recitau prietenilor. În Moscova, în anii '60, Ghinzburg a întâlnit un scriitor căruia nu-i venea să creadă că în asemenea condiţii chiar fuseseră în stare să-şi repete poemele şi să resimtă prin aceasta o alinare psihică. „Da, da", i-a spus el: „ştia că nu eram singura care îi confirma acest lucru, dar, uite, i se părea că ideea asta ne-a venit ulterior". Ghinzburg scrie că omul nu înţelegea generaţia ei, bărbaţii şi femeile care aparţineau încă unei „epoci de visători... ne aruncam în comunism de pe culmea poetică".[129]

Nina Gaghen-Torn, ea însăşi etnografă, a scris poezii, adeseori cântându-şi singură versurile:

> În lagăr am înţeles pe viu de ce în culturile orale s-au transmis întotdeauna texte sub forma cântecelor – altfel nu ţi le aminteşti, nu poţi fi sigur de cuvintele exacte. Cărţile au apărut printre noi din întâmplare, ele ne erau date şi apoi luate. Era interzis să scrii, să organizezi grupuri de studiu: autorităţile se temeau că ele ar

putea duce la revoltă contrarevoluționară. În acest fel, fiecare era singur în găsirea unui stimulent pentru minte.[130]

Șalamov a scris că poezia, în mijlocul „prefăcătoriei, fărădelegii și decăderii", i-a salvat sufletul de la împietrire totală. Iată un poem al său intitulat *Unui poet*:

Mâncam ca o fiară, mârâind pentru blidul meu.
O simplă foaie de hârtie
Părea o minune
Căzută din cer peste pădurea întunecată.

Beau ca o fiară, sorbăcăind apa
Înmuindu-mi mustățile lungi
Măsurându-mi viața nu cu lunile sau cu anii,
Ci cu orele,

Și în fiecare seară
Minunându-mă că sunt încă în viață
Am repetat versuri
Ca și cum ți-aș fi auzit vocea.

Și le-am șoptit ca pe rugăciuni
Le-am cinstit ca pe apa vieții
Ca pe o icoană salvată în luptă
Ca pe o stea călăuzitoare.

Era unica mea legătură cu o altă viață
De acolo, unde lumea ne înăbușea
Cu murdăria de zi cu zi
Și moartea era pe urmele noastre.[131]

Michael Scammell, biograful lui Soljenițîn, dezvăluie cum acesta a „scris" poezii în lagăr, compunându-le în minte și apoi recitându-și-le cu ajutorul unui mănunchi de bețe de chibrit rupte:

Înșira două rânduri a câte zece bețe de chibrit din tabacheră, un șir reprezentând zecile, iar celălalt, unitățile. Apoi recita versurile în liniște pentru sine, mutând un băț egal cu o unitate pentru fiecare vers și un băț egal cu zece unități pentru fiecare zece versuri. Fiecare al cincizecilea și al o sutălea vers era memorat cu o deosebită grijă, iar o dată pe lună recita poemul în întregime. Dacă un vers era pus greșit sau uitat, o lua de la capăt, până când ieșea bine.[132]

Poate din aceleaşi motive, pe unii i-au ajutat rugăciunile. Memoriile unui credincios baptist, trimis în lagărele poststaliniste din anii '70, constau aproape în întregime în relatări despre locurile şi momentele în care se ruga şi unde şi cum îşi ascundea Bibliile.[133] Mulţi memorialişti au scris despre importanţa sărbătorilor religioase. Paştele se putea sărbători, în secret, într-o brutărie din lagăr – cum s-a întâmplat într-un an în închisoarea de tranzit Soloveţki – sau în văzul tuturor în trenurile care îi duceau pe deţinuţi în lagăre: vagonul se zgâlţâia, cântecele erau discordante şi stridente, iar gardienii băteau în pereţii vagonului la fiecare oprire. Şi totuşi ei continuau să cânte.[134] Crăciunul putea fi serbat într-o baracă. Iuri Zorin, deţinut rus, îşi aminteşte cu uimire cât de bine au organizat ucrainenii din lagărul lui Crăciunul, printr-un ospăţ pe care începuseră să-l pregătească cu un an înainte: „Vă puteţi imagina în barăci o masă plină cu de toate, votcă, şuncă, orice voiai." Presupunea că aduseseră votca „cu degetarul" ascuns în pantofi.[135]

Lev Kopelev, ateu, a participat la o slujbă de Paşti ţinută în taină:

> Paturile fuseseră aşezate de-a lungul pereţilor. Se simţea un miros puternic de tămâie. O măsuţă acoperită cu o pătură era altarul. Câteva lumânări făcute manual pâlpâiau veghind lângă o icoană. Preotul, îmbrăcat în veşminte confecţionate din cearceafuri, ţinea în mână o cruce de fier. Lumânările licăreau în întuneric. Nu prea puteam să distingem chipurile celorlalţi din cameră, dar am simţit clar că nu eram singurii necredincioşi de acolo. Preotul şi-a ţinut slujba cu vocea tremurândă a unui bătrân. Mai multe femei cu batice albe pe cap i s-au alăturat domol, cu glasurile înflăcărate şi pure. Un cor le răspundea armonios, încet, încet, ca să nu fie auziţi de afară.[136]

Kazimierz Zarod se afla printre concetăţenii polonezi care sărbătoreau într-un lagăr de muncă Ajunul Crăciunului din anul 1940, sub îndrumarea unui preot care s-a furişat în acea seară prin toată zona, ţinând slujba în fiecare baracă:

> Fără a se ajuta de Biblie sau de vreo carte de rugăciuni, a început să rostească mesa în latină, atât de încet, încât abia se auzea, iar şoaptelor acestora parcă li se răspundea cu un suspin.
>
> „*Kyrie, eleison, Christe eleison* – Doamne, miluieşte-ne pe noi, Hristoase, miluieşte-ne pe noi. *Gloria in excelsis Deo*..."
>
> Cuvintele ne ajungeau în suflet, iar atmosfera din baracă, de obicei atât de brutală şi vulgară, se schimba pe nesimţite, chipurile întoarse către preot se îmblânzeau şi se destindeau pe măsură ce oamenii se străduiau să audă şoaptele preotului.
>
> „Nu se vede nimeni", s-a auzit glasul omului care stătea de pază la fereastră.[137]

Și mai răspândită, implicarea în unele activități intelectuale și artistice mai ample îi ținea în viață din punct de vedere fizic și intelectual pe mulți oameni instruiți, fiindcă cei înzestrați și talentați găseau în aceste activități un folos. Într-o lume de lipsuri constante, de exemplu, unde cele mai elementare bunuri căpătau o importanță enormă, oamenii care puteau să le ofere ceva ce la era necesar altora erau în permanență căutați. Astfel, prințul Kiril Golițîn a învățat să facă ace din oase de pește încă de pe când se afla în închisoarea Butîrka.[138] Tot la fel, înainte de a-și găsi slujba de felcer, Alexander Dolgun a căutat o cale „de a face rost de câteva ruble sau de câteva grame de pâine în plus":

> Am văzut că acele cabluri pe care le foloseau sudorii erau o sursă considerabilă de aluminiu. M-am gândit că, dacă aș afla cum pot să le topesc, aș putea să torn niște linguri. M-am interesat un pic pe la unii deținuți care păreau să știe cum se lucrează cu metalul și am prins unele idei fără să mi-o trădez pe a mea. Am mai dat de niște locuri numai bune de ascunzătoare, unde îmi puteam petrece o parte a zilei fără să fiu gonit la muncă, și alte de locuri ferite unde să pot pune uneltele sau bucăți și resturi de sârme de aluminiu.
> Mi-am confecționat două cutii nu prea adânci pentru turnătoria mea, am furat câteva bucățele de sârmă de aluminiu, mi-am confecționat un creuzet rudimentar din niște bucăți subțiri de oțel luate de la plitele de gătit, am șparlit un pic de mangal și de motorină ca să-mi aprind furnalul și eram gata ca să-mi încep afacerea.

Dulgon scrie că el a putut „să toarne câte două linguri aproape zilnic". Le-a vândut altor deținuți pentru un termos și pentru ulei de gătit pe care să-l păstreze înăuntru. În felul ăsta avea ceva în care să-și întindă pâinea.[139]

Nu toate obiectele pe care deținuții le produceau unii pentru alții erau neapărat practice. Anna Andreeva, artistă, era constant solicitată pentru serviciile ei, și nu numai de către deținuți. Autoritățile lagărului i-au cerut să decoreze o piatră funerară cu prilejul unei înmormântări, să repare veselă sau jucării stricate și chiar să confecționeze alte jucării: „făceam orice pentru șefi, orice aveau nevoie sau cereau".[140] Alt deținut sculpta din colți de mamut mici „suvenire" pentru colegii săi: brățări, minifigurine cu teme „nordice", inele, medalioane, nasturi. Din când în când se simțea vinovat că lua bani: „Și ce dacă? Fiecare este liber să-și facă un rost... nu e o rușine să iei bani pentru munca ta."[141]

Muzeul Societății Memorial de la Moscova – înființat de foștii deținuți și care era menit să povestească istoria represiunilor staliniste – este și astăzi înțesat de asemenea lucruri: bucăți de broderie, podoabe sculptate manual, cărți de joc desenate și chiar mici opere de artă – picturi, desene,

sculpturi – pe care deținuții le-au păstrat, le-au adus acasă cu ei și mai târziu le-au donat.

Bunurile pe care deținuții au învățat să le producă nu erau întotdeauna materiale. Oricât ar părea de ciudat, în Gulag puteai să cânți – sau să dansezi sau să joci – ca să supraviețuiești. Asta era valabil în mod special pentru deținuții talentați din lagărele mai mari, cu niște șefi mai vanitoși, dintre cei care doreau să se mândrească cu orchestrele de lagăr și cu trupele lor de teatru. Dacă la Uhtijemlag comandantul a dorit să înființeze o adevărată trupă de operă, asta însemna că viața a zeci de cântăreți și dansatori era salvată. În cel mai rău caz primeau scutiri de muncă la pădure pe timpul repetițiilor. Și mai important, acei deținuți puteau să se simtă din nou ființe umane: „Când actorii se aflau pe scenă uitau de senzația permanentă de foame, de privarea de drepturi, de convoaiele cu gardieni și de câinii de pază care-i așteptau dincolo de poartă", scrie Alexander Klein.[142] Cât timp a cântat în orchestra de la Dalstroi, deținutul violonist Gheorghi Feldgun simțea „că respira aerul îmbătător al libertății".[143]

Uneori recompensele erau mai mari. Dintr-un document provenind de la Dmitlag reiese că hainele care erau distribuite membrilor orchestrei lagărului – inclusiv mult râvnitele cizme ale ofițerilor – trebuiau să fie aparte și că s-a ordonat unui comandant din *lagpunkt* ca muzicienii să fie instalați în barăci speciale.[144] Thomas Sgovio a vizitat o asemenea baracă la Magadan: „La intrare, pe dreapta, era un compartiment separat cu o plită. Jambiere și cizme de pâslă atârnau pe sârme întinse de la un perete la altul. Paturile individuale, ordonate frumos, erau acoperite cu pături. Saltelele și fețele de pernă erau umplute cu paie. Instrumentele atârnau pe pereți. O tubă, un corn francez, un trombon, o trompetă. Aproximativ jumătate dintre muzicieni erau delincvenți de drept comun. Toți aveau slujbe ușoare – bucătar, frizer, băiaș, contabil."[145]

Condiții mai bune erau asigurate și pentru artiștii din lagărele mai mici, și chiar în închisori. Gheorghi Feldgun a primit hrană suplimentară cât a stat într-un lagăr de tranzit, după ce a cântat la vioară pentru un grup de deținuți de drept comun. A considerat experiența stranie. „Ne aflăm aici la capătul lumii, în Portul Vanino... și cântăm muzică nemuritoare scrisă cu mai mult de 200 de ani în urmă. Cântăm Vivaldi pentru cincizeci de gorile."[146]

O femeie a ajuns într-o celulă cu o trupă de cântărețe și actrițe care datorită talentului lor nu erau trimise în alte lagăre. Văzând că trăiau mai bine, le-a convins s-o lase să apară cu ele pe scenă și să cânte apoi fals ca să se ia singură în râs. Cât a stat în lagăr, talentul de comediană, pe care până atunci nu și-l descoperise, i-a adus suplimente de hrană și ajutor de la camaradele ei.[147] Și alții foloseau umorul pentru a supraviețui. Dmitri

Panin a scris despre un clovn profesionist din Odessa care a dat reprezentații pentru a rămâne în viață, știind că dacă îi distrează pe cei din administrația lagărului va scăpa de perspectiva de a fi transferat într-un lagăr de pedeapsă. „Singura neconcordanță în jocul acesta vesel se regăsea în ochii mari și negri ai clovnului care părea să implore milă. N-am mai văzut niciodată un spectacol atât de mișcător."[148]

Dintre numeroasele modalități de a supraviețui prin colaborare cu autoritățile, „a-ți salva pielea" activând într-o trupă de teatru din lagăr sau participând la alte activități culturale era metoda care nu-i solicita din punct de vedere moral pe deținuți. Asta poate și pentru că alți deținuți trăgeau anumite foloase. Teatrul le aducea un puternic sprijin moral, necesar supraviețuirii, chiar și acelora care nu erau favorizați. „Pentru deținuți, teatrul era un izvor de fericire, îl iubeau, îl adorau...", scria cineva.[149] Gustav Herling își amintește că, la concerte, „deținuții își scoteau căciulile la intrare, își scuturau cizmele de zăpadă în holul de afară și se așezau pe bănci, într-o așteptare ceremonioasă, plină de venerație religioasă".[150]

Poate de aceea cei care se descurcau mai bine în lagăr datorită talentelor lor nu inspirau ură sau invidie, ci admirație. Tatiana Okunevskaia – vedeta de cinema trimisă în lagăr fiindcă refuzase să se culce cu Abakumov, șeful contraspionajului sovietic – era recunoscută peste tot și ajutată de toată lumea. În timpul unui concert din lagăr, a simțit că la picioarele i se aruncă niște pietre; s-a uitat în jos și și-a dat seama că erau cutii cu ananas mexican, o adevărată delicatesă, de care un grup de hoți făcuseră rost special pentru ea.[151]

Și Nikolai Starostin, fotbalistul, era foarte respectat de *urki*, care, scria el, și-au transmis unul altuia următorul mesaj: nu vă atingeți de Starostin. În serile în care începea să istorisească povestiri despre lumea fotbalului, „jocurile de cărți încetau", în timp ce deținuții se strângeau în jurul lui. Când ajungea într-un alt lagăr, i se oferea de obicei un pat curat în spital. „Era primul lucru care mi se oferea dacă printre doctori sau șefi se afla un microbist."[152]

Foarte puțini își băteau capul cu întrebări complicate de ordin moral, ca de exemplu, dacă era „etic" să cânți și să dansezi cât timp ești închis. Printre ei, Nadejda Ioffe: „Când privesc înapoi la cei cinci ani ai mei, nu mi-e rușine să mi-i amintesc și nu e nimic pentru care să roșesc. Rămâne totuși problema teatrului de amatori. În esență nu era nimic rău în el, și totuși... strămoșii noștri îndepărtați aflați în condiții similare își puneau lăuta în cui și spuneau că înrobiții nu vor cânta."[153]

Unii deținuți, mai ales aceia de origine nonsovietică, aveau și ei îndoielile lor în privința spectacolelor artistice. Un polonez arestat în timpul

războiului scria că teatrul de lagăr era „menit să ne distrugă şi mai mult respectul de sine. Uneori se organizau spectacole artistice şi un fel de reprezentaţii cu orchestre ciudate, dar asta nu era pentru mulţumirea sufletului. Mai degrabă erau menite să etaleze «cultura sovietică», să ne descurajeze şi mai tare".[154]

Totuşi cei care se simţeau descurajaţi nu erau obligaţi să participe la spectacolele oficiale. Un număr covârşitor de mare de deţinuţi politici care au scris memorii – şi asta poate să explice *de ce* au scris memorii – atribuie propria supravieţuire darului de a „depăna poveşti" care să-i distreze pe deţinuţii de drept comun, repovestindu-le intriga unor romane sau a unor filme. În lumea lagărelor şi a închisorilor, unde cărţile erau puţine, iar filmele rare, un povestitor iscusit era la mare preţ. Leonid Finkelstein i-a rămas pentru totdeauna recunoscător unui hoţ care din prima sa zi de închisoare a ghicit în el acest potenţial şi i-a spus: „Probabil că ai citit o mulţime de cărţi. Povesteşte-le oamenilor şi ai să trăieşti foarte bine." „Şi, într-adevăr, am trăit mai bine decât ceilalţi. Am avut ceva notorietate, o oarecare faimă. Întâlneam oameni care-mi ziceau: «Dumneata eşti *Leoncik Romancierul*, am auzit de dumneata la Taişet.»" Datorită darului său, Finkelstein era invitat de două ori pe zi în baraca şefului brigadierilor, unde primea o cană cu apă fierbinte. În cariera în care lucra el, acest lucru „era echivalent cu viaţa". Finkelstein a descoperit că mai ales clasicii ruşi şi străini interesau cel mai mult; avea mult mai puţin succes povestind intriga romanelor sovietice mai recente.[155]

De aceeaşi părere erau şi alţii. În trenul ticsit care ducea către Vladivostok, Evghenia Ghinzburg a aflat că se puteau obţine avantaje materiale recitând poezii: „De exemplu, după ce terminam de spus un act al piesei lui Griboiedov *Ghinionul de a fi deştept* mi se dădea să beau apă din cana altcuiva, ca răsplată pentru „serviciile aduse comunităţii".[156]

În închisoare, Alexander Wat a repovestit unui grup de bandiţi romanul *Roşu şi negru* al lui Stendhal.[157] Alexander Dolgun a povestit acţiunea din *Mizerabilii*.[158] Janusz Bardach a spus povestea celor trei muschetari. „Simţeam cum poziţia mea devine mai importantă pe măsură ce înaintam în meandrele intrigii."[159] Ca să reziste atitudinii pe care infractorii de drept comun o aveau faţă de deţinuţii politici, pe care îi considerau neşte „viermi" înfometaţi, Colonnna-Czosnowski s-a protejat povestindu-le „propria versiune asupra unui film văzut în Polonia cu câţiva ani înainte, înfrumuseţat corespunzător pentru a obţine un maximum de efect dramatic". „Era un fel de poveste «de-a hoţii şi vardiştii» care se petrecea la Chicago, în care era implicat Al Capone. Pentru a spori intensitatea acţiunii, l-am băgat şi pe Bugsy Malone, poate chiar şi pe Bonnie şi Clyde. Am hotărât să includ în

poveste tot ce-mi aminteam sub imboldul momentului." Povestea i-a impresionat pe ascultători şi ei i-au cerut polonezului să le-o spună de mai multe ori." Ca nişte copii, ascultau cu multă atenție. Nu-i deranja să audă aceleaşi poveşti repetate la nesfârşit. Tot ca unor copii, le plăcea să folosesc de fiecare dată aceleaşi cuvinte. De asemenea observau cea mai mică modificare sau omisiune... la trei săptămâni de la sosire eram un alt om."[160]

Totuşi, un deținut nu avea nevoie neapărat de o înzestrare artistică ca să-şi câştige pâinea şi banii cu care să supraviețuiască. Nina Gaghen-Torn prezintă o femeie, specialistă în istoria muzicii, pasionată de Wagner, care a reuşit să scrie în lagăr o operă. A ales de bunăvoie să facă curat în latrine şi prin canalele de scurgere din curte, atâta timp cât această muncă neplăcută i-a asigurat libertatea de a se consacra muzicii ei.[161] Aleksei Smirnov, unul dintre apărătorii de frunte ai libertății presei din Rusia de azi, povesteşte despre doi specialişti în literatură care, cât au stat în lagăr, au creat un imaginar poet francez din secolul al XVIII-lea şi au scris pastişe în numele lui.[162] Gustav Herling a profitat şi el enorm de pe urma lecțiilor de istoria literaturii pe care le-a primit de la un fost profesor universitar; maestrul său, comenta Herling, a avut probabil şi mai mult succes.[163]

Irena Arghinskaia chiar a fost ajutată de simțul său estetic. După mulți ani de la eliberare, putea să vorbească despre „incredibila frumusețe" a nordului îndepărtat, despre apusurile de soare, priveliştea spațiilor nemărginite şi a pădurilor uriaşe care uneori îi tăiau respirația. S-a întâmplat odată ca mama ei să facă lunga, cumplita călătorie ca să o viziteze în lagăr, pentru a descoperi la sosire că fiica ei fusese dusă la spital: vizita fusese în van. Însă şi ea a vorbit „câte zile a mai avut" , ca şi fiica ei, de frumusețea taigalei.[164]

Şi totuşi – frumosul nu i-a ajutat pe toți, iar perceperea sa era subiectivă. Înconjurată de aceeaşi taiga, aceleaşi spații deschise, aceeaşi privelişte năucitoare, Nadejda Ulianovskaia declară că imaginile nu-i inspirau decât dezgust. „Aproape împotriva voinței mele, îmi amintesc mărețele răsărituri şi apusuri, pădurile de pin, florile viu colorate care, din cauze neştiute, nu aveau miros."[165]

Am fost atât de impresionată de acest comentariu, încât atunci când am vizitat eu însumi nordul îndepărtat în mijlocul verii am privit cu alți ochi râurile largi şi pădurile nesfârşite ale Siberiei, peisajul lunar solitar care este tundra arctică. Chiar la gura unei mine de cărbuni, care se află pe locul unde odinioară fusese un *lagpunkt* al Vorkutei, am cules un buchețel de flori sălbatice ca să văd dacă miros frumos. Miroseau frumos. Poate că Ulianovskaia pur şi simplu nu a încercat să le descopere parfumul.

CAPITOLUL 18

Revoltă şi evadare

Dacă aş fi auzit lătratul câinilor de la sănii anunţând pornirea patrulei, cred că m-aş fi putut îmbolnăvi fizic. Am fugit pe câţiva metri până la zidul exterior... nu făceam mult zgomot, dar mie mi se părea că zarva era asurzitoare. Repezindu-ne ca nişte apucaţi, am sărit peste gard şi ne-am răsturnat dincolo de ultimul rând de sârmă ghimpată, chiar la baza zidului exterior. Ne-am ridicat, întrebându-ne cu respiraţia tăiată dacă ceilalţi erau în ordine, şi am început să alergăm, toţi în acelaşi timp, ca şi cum s-ar fi dat startul.

Slavomir Rawicz, *Marşul cel lung*[1]

Dintre multele mituri despre Gulag, mitul imposibilităţii de a evada este unul dintre cele mai importante. Evadarea din lagărele lui Stalin era, scrie Soljeniţîn, „o iniţiativă de titani printre oameni, dar titani damnaţi".[2] Din punctul de vedere al lui Anatoli Jigulin, „evadarea de la Kolîma era imposibilă".[3] Cu pesimismul său caracteristic, Şalamov spune că „cei care vor să evadeze sunt în proporţie de 90% nou-veniţi, cei aflaţi în primul an de detenţie, în ale căror inimi nu fusese anihilat încă sentimentul libertăţii şi al mândriei".[4] Nikolai Abakumov, fostul comandant-adjunct al garnizoanei de la Norilsk, respinge ideea evadărilor reuşite. „Unii deţinuţi au ieşit din zona lagărului, dar nu a putut nimeni să ajungă pe continent", prin „continent" el înţelegând Rusia Centrală.[5]

Gustav Herling spune povestea unui camarad de detenţie care a încercat să evadeze şi a eşuat: după luni întregi de pregătire minuţioasă, după o fugă reuşită şi şapte zile de foame rătăcind prin pădure, şi-a dat seama că era la doar 13 kilometri de lagăr şi, mort de foame, s-a predat de bunăvoie. „Libertatea nu ne este hărăzită", îşi încheia omul povestea, ori de câte ori le vorbea colegilor săi despre tentativa sa de evadare. „Suntem legaţi de

locul acesta pentru tot restul vieţii noastre, chiar dacă nu purtăm lanţuri. Putem evada, putem să ne învârtim prin jur, dar până la urmă ne întoarcem."[6]

Lagărele erau construite bineînţeles ca să împiedice evadările: doar pentru asta erau zidurile, sârma ghimpată, turnurile de pază şi fâşiile greblate cu grijă. Dar în multe lagăre nu prea era nevoie de sârma ghimpată pentru a-i ţine pe deţinuţi înăuntru. Clima împiedica evadările – zece luni pe an temperaturile erau sub zero grade Celsius. Mai era şi poziţia geografică, imposibil de apreciat înainte de a vedea cu ochii tăi unde erau amplasate unele dintre lagărele mai îndepărtate.

De exemplu, putem spune că oraşul Vorkuta, care s-a ivit pe lângă minele de cărbune de la Vorkutlag, este nu doar izolat, ci practic inaccesibil. Nu există şosea care să ducă la Vorkuta, ce se întinde dincolo de Cercul Polar: se poate ajunge doar cu avionul sau trenul în oraş şi la minele sale. Iarna, oricine vrea să traverseze tundra imensă şi pustie devine o pradă uşoară. Vara, acelaşi peisaj se transformă într-o mlaştină la fel de întinsă, impenetrabilă.

Distanţele mari erau o problemă şi în lagărele situate mai la sud. Chiar dacă un deţinut reuşea să sară peste sârma ghimpată sau să se furişeze prin pădure fugind de la locul de muncă – dată fiind neglijenţa gardienilor, nu era ceva imposibil –, el se găsea la kilometri întregi de un drum sau de o cale ferată şi uneori foarte departe de orice putea semăna cu un oraş sau cu un sat. În plus, nu avea mâncare, adăpost, iar uneori avea foarte puţină apă.

Mai mult, existau santinele peste tot: întreaga regiune a Kolîmei – sute de hectare de taiga – era cu adevărat o vastă închisoare, ca de fapt întreaga Republică Komi, mari porţiuni din deşertul kazah şi Siberia de Nord. În asemenea locuri, existau puţine sate obişnuite şi puţini localnici obişnuiţi. Oricine ar fi circulat singur, fără acte în regulă, ar fi fost imediat considerat fugar şi ar fi fost împuşcat sau bătut şi trimis înapoi în lagărul lui. Un deţinut a hotărât să nu se alăture unui grup de tovarăşi de lagăr ce plănuiau să evadeze din următorul motiv: „Unde aş putea să mă duc fără bani sau acte, într-un loc înţesat cu lagăre de concentrare, deci şi cu puncte de control?"[7]

De asemenea era puţin probabil ca fugarul să primească sprijin din partea localnicilor care nu erau gardieni sau deţinuţi, chiar dacă îi întâlnea. În Siberia de pe timpul ţarilor se cunoaşte o simpatie pentru fugari şi şerbi, pentru care castroane cu lapte şi pâine erau lăsate noaptea pe prag. Un cântec vechi de ocnă, de dinaintea Revoluţiei, descrie această atitudine:

Ţărăncile mi-au oferit lapte,
Iar flăcăii tutun.[8]

În Uniunea Sovietică din vremea lui Stalin, alta era mentalitatea. Mulți oameni ar fi fost gata să denunțe un „dușman" evadat, și chiar și mai mult, un deținut de drept comun „recidivist". Asta se întâmpla nu doar din cauză că oamenii credeau în totalitate, sau măcar în parte, în propaganda care îi privea pe deținuți, ci și din cauză că aceia care nu denunțau un fugar riscau ei înșiși să primească ani grei de închisoare.[9] Aceste temeri ale lor nu trebuiau să fie întemeiate, date fiind gândurile paranoice care persistau în acele vremuri:

> Cât despre populația locală, nimeni nu ne ajuta și nici nu ne ascundea, așa cum au făcut alții pentru oamenii care scăpau din lagărele de concentrare germane. Asta fiindcă, de atât de mulți ani, toți trăiseră într-o continuă teamă și suspiciune, așteptând din clipă în clipă să se abată o altă nenorocire asupra lor, chiar temându-se unii de alții. Într-un loc unde toată lumea, de la cel mai neînsemnat la cel mai important, era îngrozită de spioni, era imposibil să-ți pui speranțele într-o evadare.[10]

Dacă nu ideologia și teama îi îndemnau pe localnici să-i denunțe pe deținuții evadați, atunci o făceau din lăcomie. Pe drept sau pe nedrept, mulți memorialiști cred că populațiile tribale locale – eschimoșii din nordul îndepărtat, kazahii din sud – erau în permanență cu ochii în patru după fugari. Unii au devenit vânători de recompense profesioniști, căutând deținuți în schimbul unui kilogram de ceai sau al unui sac de grâu.[11] În Kolîma, un localnic care a venit cu mâna dreaptă a unui fugar – sau, potrivit altor memorialiști, cu capul acestuia – a primit o recompensă de 250 de ruble, iar aceleași recompense par a se fi dat și în alte părți.[12] Într-un caz, al cărui dosar s-a păstrat în arhive, un localnic a recunoscut pe un evadat care se dădea drept om liber și a sesizat prezența lui la miliție. A primit 250 de ruble. Fiul lui, care se dusese la sediul miliției, a primit și el 150 de ruble. Într-un alt caz, un om care raportase unui comandant de lagăr locul unde se afla un fugar a primit frumoasa sumă de 300 de ruble.[13]

Pentru cei prinși, pedeapsa era cumplită. Mulți erau împușcați pe loc. Și cadavrele fugarilor erau folosite în scopuri propagandistice:

> În timp ce ne apropiam de poartă, am crezut pentru o clipă că sigur visez urât: un trup despuiat era atârnat de stâlpul de la poartă. Mâinile și picioarele îi erau legate cu sârmă, capul îi căzuse într-o parte, iar ochii fără viață erau pe jumătate deschiși. Deasupra capului era o scândură cu inscripția: „Asta îi așteaptă pe cei care încearcă să evadeze din Norilsk."[14]

Jigulin își amintește că trupurile neînsuflețite ale bărbaților care încercaseră să evadeze zăceau în centrul *lagpunktului* său de la Kolîma, uneori și o lună întreagă.[15] Practica era de fapt una veche, datând de pe vremea lagărelor de la Solovețki. În anii '40 era deja universal răspândită.[16]

Şi totuşi, deţinuţii chiar încercau să evadeze. Într-adevăr, judecând după statisticile oficiale şi după apriga corespondenţa pe această temă, din arhivele Gulagului, atât tentativele, cât şi evadările reuşite erau mult mai des întâlnite decât recunosc cei mai mulţi memorialişti. Există, de pildă, documente privind pedepsele date ca urmare a unor evadări reuşite. În anul 1945, în urma mai multor evadări în grup din lagărele din jurul „Punctului de lucru 500 al NKVD" – o cale ferată ce traversa Siberia de Est –, nişte ofiţeri din trupele de pază au primit cinci până la zece zile de arest, cu micşorarea salariilor până la 50% pentru fiecare zi petrecută în spatele gratiilor. În alte cazuri, personalul de pază a fost trimis în judecată în urma unor evadări cu răsunet, iar comandanţii de lagăre uneori îşi pierdeau slujba.[17]

Există şi documente despre gardieni care au împiedicat evadări. Un premiu de 300 de ruble i-a fost acordat unui gardian de închisoare care a dat alarma după ce deţinuţii evadaţi strangulaseră un paznic de noapte. Şeful lui a primit 200 de ruble, la fel şi alt şef al închisorii, iar gardienii implicaţi au primit câte 100 de ruble fiecare.[18]

Nici un lagăr nu era perfect asigurat împotriva evadărilor. Soloveţki, amplasat într-o zonă izolată, era considerat impenetrabil. Şi totuşi, în mai 1925, doi membri ai Gărzilor Albe, S.A. Malsagov şi Iuri Bessonov, au evadat dintr-un lagăr al SLON situat pe continent. După ce au atacat gărzile, ei au mers pe jos 35 de zile, până la graniţa finlandeză. Mai târziu amândoi au scris cărţi despre experienţele lor, printre primele despre Soloveţki apărute în Occident.[19] A mai fost o altă faimoasă evadare din Soloveţki, în anul 1928, în cursul căreia şase deţinuţi i-au atacat pe gardieni şi au ieşit pe poarta lagărului. Cei mai mulţi au scăpat, probabil trecând şi ei graniţa finlandeză.[20] Două evadări, cu totul spectaculoase, tot de la Soloveţki, s-au petrecut în anul 1934. Una a implicat patru „spioni", iar cealaltă „un spion şi doi bandiţi". Ambele grupuri au reuşit să fure bărci şi să evadeze pe apă, probabil spre Finlanda. Drept urmare, comandantul lagărului a fost destituit, iar ceilalţi au fost mustraţi.[21]

Întrucât, la sfârşitul anilor '20, lagărele SLON s-au extins şi în zona continentală a Kareliei, ocaziile de a evada s-au înmulţit, iar Vladimir Cernavin a profitat de acest lucru. Cernavin era un specialist piscicol care a încercat din răsputeri să insufle un pic de realism planului cincinal al Trustului de Pescuit din Murmansk. Atitudinea sa critică faţă de plan a fost răsplătită cu o condamnare pentru „sabotaj". A luat cinci ani şi a fost trimis la Soloveţki. Autorităţile SLON l-au pus în cele din urmă să lucreze ca deţinut specialist în Karelia de Nord, unde avea să proiecteze noile întreprinderi piscicole.

Cernavin a aşteptat momentul potrivit. I-au trebuit mai multe luni ca să câştige încrederea superiorilor lui, care i-au permis chiar să fie vizitat de soţia şi fiul său de 15 ani, Andrei. În timpul unei vizite, în vara anului 1933, familia a mers la un „picnic" în golful din partea locului. Când au ajuns la graniţa vestică, Cernavin şi soţia lui i-au spus lui Andrei că vor părăsi Uniunea Sovietică – pe jos. „Fără hărţi şi fără busolă, am mers prin ţinuturi muntoase sălbatice, prin păduri şi mlaştini, către Finlanda şi către libertate", scria Cernavin.[22] După zeci de ani, Andrei îşi amintea că tatăl său crezuse că va putea schimba concepţia pe care lumea o avea despre Rusia Sovietică scriind o carte despre experienţa lui. A scris-o. Nu s-a schimbat nimic.[23]

E posibil însă ca experienţa lui Cernavin să nu fi fost unică: perioada expansiunii timpurii a Gulagului se prea poate să fi fost era de aur a evadărilor. Numărul deţinuţilor creştea rapid, numărul de gardieni era insuficient, lagărele erau relativ aproape de Finlanda. În 1930, 1 174 de deţinuţi evadaţi au fost prinşi la graniţa finlandeză. În 1932, 7 202 fuseseră găsiţi – şi se poate foarte bine ca numărul de evadări reuşite să fi crescut şi ele proporţional.[24] Potrivit statisticilor Gulagului – care pot desigur să nu fie exacte –, în 1933, 45 755 de oameni au evadat din lagăre, dintre care puţin mai mult de jumătate – 28 370 – au fost prinşi.[25] S-a spus că populaţia locală era terorizată de numărul mare de condamnaţi aflaţi în libertate, iar comandanţii de lagăre trimiteau în mod constant cereri pentru a primi întăriri, şi la fel grănicerii şi organizaţiile locale ale OGPU.[26]

Ca urmare, OGPU a instituit controale mai stricte. Aproximativ în aceeaşi perioadă, populaţia locală a fost mobilizată să dea o mână de ajutor: un ordin al OGPU a cerut să se creeze o fâşie lată de 25–30 km în jurul fiecărui lagăr, în interiorul căreia localnicii trebuiau „să lupte nemijlocit împotriva evadărilor". Erau încadraţi şi cei care răspundeau de trenuri şi bărci în vecinătatea lagărelor. S-a dat un ordin care le interzicea gardienilor să-i scoată pe deţinuţi din celule după apusul soarelui.[27] Autorităţile locale cereau insistent să primească mai multe resurse şi în special mai mult personal de pază pentru a preveni evadările.[28] Noile legi prevedeau pedepse suplimentare pentru fugari. Gardienii ştiau că dacă împuşcau un deţinut în timpul unei evadări puteau fi chiar recompensaţi.[29]

Şi totuşi, numărul evadărilor nu a scăzut chiar aşa de repede. În Kolîma anilor '30, evadările în grup erau mai frecvente decât în anii următori. Deţinuţii de drept comun ridicau o tabără în pădure, se organizau în bande, furau arme şi se dedau la atacuri împotriva localnicilor, a echipelor de geologi şi chiar împotriva unor sate întregi. După nu mai puţin de douăzeci

şi două de asemenea incidente, în 1936 a fost creată în lagăre o divizie specială pentru 1 500 asemenea „elemente deosebit de periculoase" – deţinuţi susceptibili de evadare.[30] Mai târziu, în ianuarie 1938, în momentul de vârf al Marii Terori, unul dintre şefii adjuncţi ai NKVD a trimis o circulară către toate lagărele din Uniunea Sovietică, arătând că, „în ciuda unei serii de ordine date pentru a declanşa un război ferm împotriva evadărilor deţinuţilor din lagăre, mai sunt de adus îmbunătăţiri serioase în această privinţă".[31]

În primele zile ale celui de-al Doilea Război Mondial, numărul evadărilor a crescut drastic, din cauza stării create de evacuarea lagărelor către partea de vest a ţării şi din cauza haosului general.[32] În iulie 1941, 15 deţinuţi au evadat din Peciorlag, unul dintre cele mai îndepărtate lagăre din Republica Komi. În luna august a aceluiaşi an, opt foşti marinari conduşi de un locotenent de rezervă din Flota Nordică au reuşit să fugă tocmai dintr-un avanpost izolat al lagărului de la Vorkuta.[33]

Cifrele au început să scadă mai târziu, în timpul războiului, dar evadările nu au încetat niciodată. În anul 1947, când au atins punctul culminant al perioadei de după război, 10 440 de deţinuţi au încercat să evadeze, dintre care 2 894 au fost prinşi.[34] Acesta este poate un procent mic faţă de milioanele de deţinuţi care se aflau în lagăre la acea dată, totuşi sugerează că evadările nu erau imposibile, cum îşi amintesc unii. Se poate chiar ca frecvenţa lor să ne ajute să explicăm înăsprirea regimului din lagăre şi gradul tot mai mare de securitate ce caracterizează viaţa în Gulag în a doua parte a ultimului deceniu de existenţă.

În general, memorialiştii sunt de acord că majoritatea covârşitoare a aşa-numiţilor fugari erau infractori profesionişti. O dovedea însuşi argoul delincvenţilor când se vorbea de sosirea primăverii ca despre venirea „procurorului verde" (ca în „Vasia a fost eliberat de procurorul verde"), întrucât cel mai adesea primăvara erau puse la cale evadările din timpul verii: „Călătoria prin taiga este posibilă numai vara, când se poate trăi cu iarbă, cu ciuperci, cu fructe de pădure, rădăcini, când se pot face turte din lichenii de tundră, când se pot prinde şoareci de câmp, veveriţe, gaiţe, iepuri."[35] În nordul foarte îndepărtat, momentul optim al evadărilor era iarna, numit în limbajul delincvenţilor „procurorul alb": numai atunci mlaştinile şi noroaiele din tundră puteau fi traversate.[36]

De fapt, deţinuţii de drept comun reuşeau de cele mai multe ori fiindcă, odată ce treceau „pe sub sârma ghimpată", aveau o şansă în plus să supravieţuiască. Dacă ajungeau într-un oraş mare, ei se puteau amesteca în lumea interlopă, puteau să-şi facă acte false şi să-şi găsească ascunzători.

Fără a avea aspirația de a se întoarce în libertate, deținuții de drept comun evadau de dragul de a evada, ca să stea un pic „afară". Dacă erau prinși și reușeau să supraviețuiască, ce mai însemna o altă condamnare de zece ani pentru cineva care deja avea două condamnări de 25 de ani sau mai mult? Un fost *zek* își amintește despre o femeie, deținută de drept comun, care evadase doar pentru ca să se întâlnească cu un bărbat. S-a întors încântată, deși imediat a fost trimisă la carceră.[37]

Deținuții politici evadau mult mai rar. Nu numai că le lipseau rețeaua de prieteni și priceperea de a o face, dar erau urmăriți și cu mai multă perseverență. Cernavin – care s-a gândit mult timp la aceste probleme înainte de a evada – explică deosebirea:

> Gardienii nu luau foarte în serios evadarea deținuților de drept comun și nu depuneau mari eforturi ca să-i urmărească: ei aveau să fie prinși atunci când ieșeau la calea ferată sau când ajungeau într-un oraș. Dar, pentru urmărirea deținuților politici, erau organizate instantaneu detașamente de soldați: uneori toate satele învecinate erau mobilizate, iar grănicerii erau chemați să participe. Deținuții politici încercau întotdeauna să scape în străinătate – în patria lor nu exista refugiu.[38]

Cei mai mulți dintre fugari erau bărbați, dar nu toți. Margarete Buber-Neumann a stat într-un lagăr de unde evadase o țigancă, care fugise împreună cu bucătarul lagărului. O țigancă mai în vârstă, auzind povestea, a dat din cap cu un aer complice: „A auzit că există o tabără (*tabor*) de corturi țigănești undeva prin împrejurimi. Dacă poate să ajungă acolo, e în siguranță."[39] De obicei, evadările erau puse la cale cu multă vreme înainte, dar erau și unele spontane: Soljenițîn relatează povestea unui deținut care a sărit peste gardul de sârmă ghimpată în timpul unei furtuni de nisip în Kazahstan.[40] Tentativele de evadare aveau loc adesea în punctele de lucru ale lagărelor cel mai slab păzite, dar nu se aplica în toate cazurile. În luna septembrie 1945, aleasă la întâmplare, de pildă, 51% dintre tentativele de evadare înregistrate au avut loc în zonele de lucru, 27% dintre ele au avut loc în zonele de locuit, iar 11% au fost înregistrate în timpul transportului.[41] Edward Buca a planificat o evadare dintr-un tren de deținuți care mergea către Siberia, împreună cu un grup de tineri ucraineni:

> Cu pânza mea de bomfaier, trebuia să tăiem patru sau cinci scânduri, lucrând numai noaptea și astupând urmele cu un amestec de pâine și bălegar de cal luat de pe podeaua vagonului. Când deschizătura ar fi fost gata, trebuia să așteptăm până când trenul s-ar fi oprit în pădure și apoi să împingem scândurile și să sărim din vagon cât mai mulți cu putință, împrăștiindu-ne în toate direcțiile ca să-i derutăm pe gardieni. Unii dintre noi ar fi fost împușcați, dar cei mai mulți ar fi reușit să fugă.[42]

Deţinuţii au trebuit să renunţe la plan atunci când tentativa de evadare a fost bănuită. Însă alţii au încercat să evadeze din trenuri: în iunie 1940, doi deţinuţi de drept comun au ieşit efectiv printr-o gaură a unui vagon.[43] În acelaşi an, Janusz Bardach s-a strecurat printre nişte scânduri putrede dintr-un vagon. A uitat să le pună la loc şi a fost prins imediat, luându-i-se urma cu câinii. A fost bătut rău, dar măcar a fost lăsat în viaţă.[44]

Unele evadări au avut la origine, cum arată Soljeniţîn, nu vreun impuls disperat, ci calcule tehnice şi ataşament faţă de „măiestrie".[45] În vagoanele trenurilor se ridicau pereţi falşi; deţinuţii se băgau în cutii şi se lăsau transportaţi afară din lagăr.[46] Odată, 26 de deţinuţi de drept comun au trecut pe sub un zid. Toţi au reuşit să iasă, însă – potrivit unui ofiţer care a condus operaţiunile de căutare – au fost cu toţii capturaţi în mai puţin de un an.[47]

Alţii, cum a făcut şi Cernavin, şi-au folosit poziţia în lagăr pentru a-şi organiza evadarea. Arhivele înregistrează povestea unui deţinut care în mod deliberat a provocat un accident într-un tren de marfă şi a evadat profitând de agitaţia iscată.[48] Într-un alt caz, deţinuţii care fuseseră însărcinaţi să îngroape morţii în cimitirul lagărului l-au împuşcat pe gardianul convoiului şi i-au pus corpul într-o groapă comună, ca să nu fie găsit prea repede.[49] Cu uşurinţă puteau evada şi deţinuţii „nepăziţi" care aveau permise şi care erau liberi să circule nestingheriţi între lagăre.

Se recurgea chiar şi la deghizări. Varlam Şalamov relatează povestea unui deţinut care a evadat şi a reuşit să-şi petreacă doi ani în libertate rătăcind prin Siberia, dându-se drept geolog. La un moment dat, autorităţile regionale, mândre că în mijlocul lor se afla un asemenea specialist, i-au cerut foarte respectuos să ţină o conferinţă. „Krivoşei a zâmbit, a citat din Shakespeare, a mâzgălit ceva pe tablă şi a înşirat zeci de nume străine." Până la urmă a fost prins fiindcă i-a trimis soţiei bani.[50] Se poate ca povestea lui să nu fie adevărată – dar şi în arhive se păstrează documente despre întâmplări similare. Într-un asemenea caz, un deţinut de la Kolîma a furat nişte documente, s-a strecurat într-un avion şi a zburat la Iakuţk. Acolo a fost prins, instalat confortabil într-un hotel, cu 200 de grame de aur în buzunare.[51]

Nu toate evadările au presupus acţiuni atât de aventuroase. În multe cazuri în care au fost implicaţi deţinuţii de drept comun – probabil în majoritatea lor – a fost vorba de violenţă. Fugarii îi atacau, împuşcau şi strangulau atât pe gardienii înarmaţi, cât şi pe lucrătorii civili şi pe localnici.[52] Nu-i cruţau nici pe colegii de închisoare. Una dintre metodele des întrebuinţate în evadările delincvenţilor de drept comun era canibalismul. Câte doi borfaşi se înţelegeau dinainte să evadeze împreună cu un al treilea

(„carnea"), destinat să le devină hrană pe timpul călătoriei. Buca relatează şi el procesul unui hoţ şi ucigaş profesionist care a evadat împreună cu un coleg şi cu bucătarul lagărului, „sursa lor de mâncare ambulantă":

> N-au fost primii cărora le-a venit această idee. Când ai o mare comunitate de oameni care nu visează la altceva decât la evadare, este inevitabil ca toate mijloacele prin care acest lucru se poate realiza să fie cântărite. Un deţinut gras este de fapt o „sursă de hrană". Dacă e nevoie, îl poţi ucide şi îl poţi mânca. Şi, până să ai nevoie de el, cară singur „hrana".

Cei doi au făcut exact cum au plănuit – l-au ucis şi mâncat pe bucătar –, dar nu luaseră în calcul durata călătoriei. Şi i-a apucat din nou foamea:

> Amândoi ştiau în sinea lor că primul care adoarme va fi ucis de celălalt. Aşa că amândoi se prefăceau că nu erau obosiţi şi-şi petreceau toată noaptea spunând poveşti, fiecare supraveghindu-l pe celălalt. Vechea lor prietenie nu le îngăduia nici unuia să-şi atace deschis prietenul sau să-şi mărturisească suspiciunea reciprocă.

În cele din urmă unul din ei a adormit. Celălalt i-a tăiat gâtul. A fost prins, pretinde Buca, două zile mai târziu, având încă bucăţi de carne crudă în traistă.[53]

Deşi nu există posibilitatea de a afla cât de des se petrecea acest tip de evadare, există suficiente istorisiri similare, povestite de un număr mare de deţinuţi, din lagărele de la începutul anilor '30 şi până la sfârşitul anilor '40, ca să fim siguri că ele s-au petrecut, cel puţin din când în când.[54] Când se afla la Kolîma, Thomas Sgovio a auzit sentinţa de condamnare la moarte pronunţată în cazul a doi asemenea evadaţi – aceştia luaseră un băiat prizonier şi, după ce l-au ucis, l-au pus la sare.[55] Lui Vaţlav Dvorjeţki i s-a spus o poveste asemănătoare în Karelia, la jumătatea anilor '30.[56]

Există în tradiţia orală a Gulagului şi alte istorisiri cu evadări şi fugari realmente extraordinare – multe, iarăşi, destul de îndoielnice. Soljeniţîn redă saga lui George Tenno, un estonian, deţinut politic care a evadat din lagăr în repetate rânduri, odată călătorind 480 km, călare, cu barca, cu bicicleta, până în apropierea oraşului Omsk din Siberia Centrală. Dacă unele dintre poveştile lui Tenno sunt probabil adevărate – mai târziu el s-a împrietenit cu memorialistul Alexander Dolgun, căruia i-a făcut apoi cunoştinţă cu Soljeniţîn –, altele, despre evadări spectaculoase, sunt mai greu de verificat.[57] O antologie publicată în limba engleză conţine povestea unui estonian, un preot care a reuşit să evadeze din lagăr, să-şi facă documente false şi să treacă pe jos graniţa în Afganistan împreună cu tovarăşii lui. Aceeaşi antologie scrie despre un deţinut spaniol care a evadat prefăcându-se

mort după un cutremur care a distrus lagărul în care se afla. Mai târziu, spune el, s-a strecurat peste graniță în Iran.[58]

Şi mai intrigant este cazul lui Slavomir Rawicz, ale cărui memorii intitulate *Marşul cel lung* conțin cea mai spectaculoasă şi emoționantă relatare a unei evadări din întreaga literatură a Gulagului. Rawicz a fost luat prizonier după invazia sovieticilor în Polonia şi deportat într-un lagăr în Siberia de Nord. El pretinde că a evadat cu complicitatea soției unui şef al lagărului, împreună cu alți şase deținuți, unul dintre ei fiind american. Împreună cu o tânără poloneză, o deportată care li s-a alăturat pe drum, au reuşit să iasă din Uniunea Sovietică.

În timpul unei călătorii ce ar fi fost extraordinară – dacă aceasta chiar a avut loc –, au mers în jurul lacului Baikal, au trecut granița Mongoliei, au traversat deşertul Gobi, au trecut prin Himalaya şi Tibet şi au intrat în India. Patru dintre evadați au murit pe drum, iar ceilalți au avut de îndurat privațiuni extreme. Din nefericire, mai multe tentative de a verifica această poveste – care se aseamănă mult cu nuvela lui Rudyard Kipling *Omul care a fost* – n-au adus nici un rezultat.[59] *Marşul cel lung* este o istorioară impecabil povestită, chiar dacă nu s-a întâmplat niciodată. Realismul ei convingător poate foarte bine să fie o lecție pentru toți cei care încercăm să scriem o istorie a evadărilor din Gulag.

Fiindcă, de fapt, evadările imaginare ocupă un loc important în viața multor deținuți. Chiar şi pentru miile de deținuți care nu au încercat niciodată să fugă din lagăr, a te gândi să evadezi, a visa să o faci a rămas un puternic resort psihic. Un supraviețuitor din Kolîma mi-a spus că „una dintre cele mai vădite modalități de a te opune regimului era să evadeze". În special bărbații tineri puneau la cale, discutau şi căutau cea mai bună metodă de evadare. Potrivit lui Gustav Herling, pentru unii discuția în sine era o formă de a lupta cu senzația de neputință:

> Ne întâlneam adesea într-o baracă, eram un grup de polonezi apropiați, ca să discutăm detaliile planului; adunam bucăți de metal pe care le găseam la locul de muncă, cutii vechi şi cioburi de sticlă şi ne păcăleam că ar putea fi transformate într-o busolă improvizată; adunam informații despre zona înconjurătoare, despre distanțe, condițiile climaterice şi particularitățile geografice ale Nordului...
> În iadul unde fusesem aduşi din Vest, suiți în sutele de trenuri de marfă, ne însufleţeam de fiecare dată când ne trăiam visele cu ochii deschişi, deveneam alți oameni. La urma urmei, dacă condamnarea noastră la zece ani în lagărele de muncă survenea pe baza acuzațiilor de apartenență la o organizație teroristă imaginară, nu la fel de bine puteam şi noi să vedem într-un cui ascuțit un ac de busolă, într-o bucată de lemn schiuri, iar într-o bucată de hârtie acoperită de linii şi puncte să ne închipuim o hartă?

Herling crede că toți cei care asistau la aceste discuții știau în adâncul sufletului că aceste pregătiri erau inutile. Și totuși, practica își atingea scopul:

> Îmi aduc aminte de un subofițer din cavaleria poloneză care în perioadele de cea mai cruntă foamete din lagăr găsea destulă tărie în a-și tăia din porția zilnică de pâine o felie ca să o usuce deasupra flăcărilor și să păstreze bucățile într-un sac pe care-l băga într-o ascunzătoare din baracă neștiută de nimeni. După mulți ani, când ne-am întâlnit din nou în deșertul irakian și, stând la un pahar într-un cort militar, ne-am amintit de vremurile închisorii, eu am râs pe seama „planului" său de evadare. Dar el mi-a răspuns serios: „N-ar trebui să râzi de asta. Am scăpat din lagăr datorită speranței de a evada și am scăpat de morgă datorită rezervei mele de pâine. Un om nu poate trăi dacă nu știe pentru ce trăiește."[60]

Dacă evadările din lagăr erau de neînchipuit în memoria colectivă a celor mai mulți dintre supraviețuitori, revolta era de domeniul fantasticului. Portretul caricatural al *zekului* asuprit, învins și dezumanizat, disperat să colaboreze cu autoritățile, incapabil să critice regimul sovietic – ca să nu mai vorbim de a se organiza împotriva lui – apare în multe scrieri memorialistice, și desigur și în ale celor două figuri proeminente ale comunității supraviețuitorilor din Rusia: Soljenițîn și Șalamov. Și s-ar putea foarte bine ca, de-a lungul unei mari perioade din istoria Gulagului, această imagine să nu fi fost departe de adevăr. Sistemul intern de supraveghere și informatorii îi făcuseră pe deținuți să se bănuiască unii pe ceilalți. Duritatea muncii forțate și supremația „hoților în lege" făceau într-adevăr dificilă organizarea celorlalți deținuți în grupuri de opoziție. Umilitoarea experiență a interogatoriilor, închisoarea și deportarea le-au răpit multora dorința de a trăi, ca să nu mai vorbim despre voința de a se opune autorităților. Herling, care a organizat o grevă a foamei cu un grup de alți deținuți polonezi, descrie reacția prietenilor săi ruși:

> Erau încântați și fascinați de simplul fapt că noi îndrăzneam să ridicăm mâna împotriva neschimbatei legi a sclaviei, care nu mai fusese niciodată tulburată de vreun gest de revoltă. Pe de altă parte mai era și frica instinctivă, o rămășiță a experiențelor de dinainte, că s-ar fi putut implica în ceva periculos, poate un caz de competența unui tribunal de război. Cine putea să știe dacă audierile nu ar fi dat la iveală conversațiile rebelilor imediat ce ar fi comis delictul?[61]

Și de data aceasta arhivele spun altceva, dezvăluind existența multor proteste minore și a unor cazuri de întrerupere a lucrului. În special căpeteniile deținuților de drept comun par a fi organizat nenumărate scurte greve, fără semnificație politică, atunci când doreau să obțină ceva la locul de muncă de la autoritățile lagărului, care tratau asemenea incidente ca pe

nimic altceva decât nişte neplăceri. În special la sfârşitul anilor '30 şi începutul anilor '40, poziţia privilegiată a deţinuţilor de drept comun i-ar fi făcut să se teamă mai puţin de pedepse şi ar fi avut mai multe ocazii să organizeze aceste rebeliuni minore.[62]

Proteste spontane ale deţinuţilor de drept comun au avut loc şi în lungile călătorii cu trenul, către est, când nu exista apă de băut şi nici o altă mâncare în afară de hering sărat. Pentru a-i obliga pe gardieni să le dea apă, ei se puneau de acord „să declanşeze împreună o mare larmă", producând un zgomot pe care gărzile îl detestau, îşi aminteşte un deţinut: „Cândva, membrii unei legiuni romane au început să ţipe de spaimă la auzul urletelor vechilor germani, atât era de sinistru. Aceeaşi teroare o resimţeau până şi călăii Gulagului..."[63] Tradiţia s-a menţinut până în anii '80, îşi aminteşte Irina Ratuşinskaia, poetă disidentă, despre nişte deţinuţi dintr-un transport, care, nemulţumiţi de tratamentul care li se aplica, au mers cu protestul un pas mai departe:

> – Hai, băieţi! Hai să-ncepem! se aude o voce bărbătească.
> Deţinuţii încep dintr-o suflare să zgâlţâie vagonul. Cu toţii se aruncă într-un perete al vagonului, pe urmă se izbesc de cel opus. Vagonul este atât de plin, încât efectele se resimt imediat. În felul acesta, vagonul poate fi scos pe linie, făcând să deraieze tot trenul.[64]

La fel, supraaglomerarea şi hrana proastă au dus la proteste ce pot fi cel mai bine descrise ca un fel de crize de isterie pe jumătate organizate. Un martor relatează o asemenea scenă, condusă de un grup de deţinute de drept comun:

> Ca la o comandă, un grup de 200 de femei s-au dezbrăcat şi au început să alerge goale puşcă prin curte. Luând poziţii vulgare, s-au strâns în jurul gardienilor şi au început să strige, să scoată sunete stridente, să râdă şi să înjure, să se trântească la pământ cuprinse de convulsii îngrozitoare, să-şi smulgă părul din cap, să-şi zgârie feţele până la sânge, să se trântească din nou la pământ şi din nou să se ridice şi să alerge spre porţi.
> Aaaaaaaauuu, urla mulţimea.[65]

Pe lângă aceste episoade de nebunie spontană, mai există şi o altă modalitate consacrată de protest, mai veche, şi anume greva foamei, ale cărei scopuri şi metode erau moştenite direct de la primii deţinuţi politici (care le moşteniseră şi ei de la Rusia prerevoluţionară), social-democraţii, anarhiştii şi menşevicii, închişi la începutul anilor '20. Aceste grupuri de deţinuţi au întreţinut tradiţia grevelor foamei după ce au fost trimişi în închisori de izolare, departe de Solovenţki, în 1925. Aleksandr Fedodeev, unul dintre

liderii social-revoluționarilor, a continuat să facă greva foamei în închisoarea din Suzdal, cerând dreptul să corespondeze cu rudele, până când a fost executat în anul 1937.[66]

Dar chiar şi după ce fuseseră aduşi din închisori înapoi în lagăre, unii au încercat să ducă mai departe tradiția. La jumătatea anilor '30, socialiştilor li s-au alăturat în grevele foamei şi unii dintre troţkiştii autentici. În octombrie 1936, sute de troţkişti, anarhişti şi alți deținuți politici dintr-un *lagpunkt* de la Vorkuta au început o grevă a foamei care avea să dureze, după cum atestă documentele, 132 de zile. Fără îndoială, motivele lor erau pur politice: greviştii cereau să fie despărțiți de deținuții de drept comun, cereau ca ziua de muncă să le fie redusă la opt ore; să li se dea să mănânce indiferent de munca prestată şi ca sentințele lor să fie anulate. Într-un alt *lagpunkt* de la Vorkuta, o grevă a foamei generalizată, la care s-au adăugat şi câțiva deținuți de drept comun, avea să dureze 115 zile. În martie 1937, administrația Gulagului a decretat că cererile greviştilor trebuiau satisfăcute până la sfârşitul anului 1938, însă cei mai mulți dintre ei au fost ucişi în timpul execuțiilor în masă din acel an.[67]

Cam tot pe atunci, un alt grup de troţkişti a făcut o grevă în lagărul de tranzit de la Vladivostok, în timp ce aşteptau să fie aduşi la Kolîma. Cât au stat în lagăr, au ținut şedințe organizatorice şi au ales un conducător. Acesta a cerut dreptul de a examina ambarcațiunea pe care deținuții urmau să fie transportați. Cererea i-a fost respinsă. Totuşi, când s-au urcat pe vas, ei au fredonat cântece revoluționare, ba chiar – dacă rapoartele informatorilor NKVD-ului pot fi crezute – au afişat lozinci cu „Trăiască Troţki, geniul revoluționar" şi „Jos Stalin". Când vaporul a ajuns la Kolîma, deținuții au început din nou să vină cu tot felul de pretenții: fiecare trebuia pus să muncească după specializarea sa, fiecare trebuia plătit în funcție de munca depusă, soții nu trebuiau despărțiți, deținuții trebuiau să aibă dreptul să primească corespondența şi să trimită scrisori fără restricție. La timpul potrivit au făcut o serie de greve ale foamei, dintre care una a durat 100 de zile. Un observator contemporan a notat că „diriguirea deținuților troţkişti de la Kolîma intrase într-un tărâm imaginar şi nu mai lua în considerare relațiile reale de putere". Când a venit vremea, ei au fost condamnați şi împuşcați.[68] Şi totuşi suferința lor a avut un impact. După ani şi ani, un fost procuror de la Kolîma îşi amintea foarte bine evenimentele:

> Tot ce s-a întâmplat după aceea ne-a lăsat o impresie atât de puternică mie şi tovarăşilor mei, încât mai multe zile am umblat ca prin ceață, iar în fața mea se perindau un şir de troţkişti fanatici condamnați la moarte, despărțindu-se de viață fără nici o teamă în timp ce îşi murmurau lozincile...[69]

Poate, ca reacţie la aceste acte de rebeliune, NKVD-ul a început să trateze cu mai multă seriozitate grevele foamei cu caracter politic şi grevele de muncă. De la sfârşitul anilor '30, cei care comiteau asemenea tulburări primeau pedepse suplimentare cu închisoarea şi chiar condamnarea la moarte. Grevele foamei erau luate în serios, dar cel mai în serios era luat refuzul de a munci: acesta contrazicea moravurile lagărului. Deţinutul care nu voia să lucreze nu era numai un indisciplinat; el era totodată un obstacol serios în faţa îndeplinirii scopurilor economice ale Gulagului. Potrivit unui fost deţinut, mai ales după 1938 greviştii erau aspru pedepsiţi:

> Unii dintre deţinuţi au refuzat să se ducă la muncă... ceva în legătură cu hrana, care fusese stricată. Administraţia a reacţionat desigur în forţă. Paisprezece dintre lideri, doisprezece bărbaţi şi două femei, au fost împuşcaţi. Execuţiile s-au petrecut în lagăr cu toţi deţinuţii adunaţi pentru a asista la spectacol. După care reprezentanţi de la fiecare baracă au ajutat la săparea gropilor în afara lagărului chiar lângă gardul de sârmă ghimpată. Nu prea mai era loc să se producă alte tulburări atât timp cât amintirea acesteia rămânea proaspătă...[70]

Însă nici perspectiva unei pedepse sigure şi cunoaşterea unei morţi certe nu puteau să înăbuşe cu totul dorinţa deţinuţilor de a se revolta, iar mai târziu, după moartea lui Stalin, ei au acţionat în masă. Cât a trăit Stalin, chiar şi în timpul celor mai duri şi grei ani ai războiului, spiritul de revoltă a supravieţuit – aşa cum dovedeşte foarte bine remarcabila poveste a revoltei de la Ust-Usa din ianuarie 1942.

În analele Gulagului, revolta de la Ust-Usa, din câte ştim, a fost unică. Dacă au mai fost şi alte revolte în masă în timpul lui Stalin, noi încă nu am luat cunoştinţă de ele. Despre Ust-Usa ştim o grămadă: versiuni trunchiate ale poveştii fac de multă vreme parte din istoria orală a Gulagului, dar în anii din urmă ea a fost şi foarte bine documentată.[71]

Destul de ciudat, rebeliunea nu a fost condusă de un deţinut, ci de către un muncitor liber. Mark Retiunin era la vremea respectivă administratorul-şef al *lagpunktului* de la Lesoreid, un mic lagăr forestier din complexul Vorkutlag. *Lagpunktul* avea în jur de 200 de deţinuţi dintre care mai mult de jumătate erau politici. În 1942, Retiunin avea deja o mare experienţă în sistemul lagărelor: ca mulţi dintre şefii mai mărunţi ai lagărelor, era un fost deţinut care ispăşise zece ani de condamnare, pentru un presupus jaf asupra unei bănci. Totuşi a câştigat încrederea administraţiei lagărului, unul dintre ei descriindu-l ca pe o persoană „gata să-şi sacrifice viaţa pentru interesele economice ale lagărului". Alţii şi-l aminteau ba ca pe un beţiv, ba ca pe un cartofor, ca urmare poate a originii lui de deţinut de drept comun.

Alții însă îl descriu ce pe un iubitor de poezie și un „caracter puternic", cu o tendință de a se lăuda și de a face scandal – mărturie poate a legendei care dăinuie în urma lui.

Motivele precise ale revoltei lui Retiunin rămân neclare. Se pare că el a fost profund șocat când, după izbucnirea războiului, în iunie 1941, NKVD-ul a dat un decret interzicându-le tuturor deținuților politici să-și părăsească lagărul, chiar și acelor cărora le expirase pedeapsa. Afanasi Iaşkin, singurul supraviețuitor dintre conspiratorii inițiali ai rebeliunii, le-a spus anchetatorilor că Retiunin crezuse că toți cei din *lagpunkt*, deținuți sau civili, vor fi executați atunci când nemții vor începe să pătrundă mai adânc pe teritoriul Uniunii Sovietice. „Ce mai avem de pierdut, chiar dacă ne omoară!" i-a îndemnat el. „Care-i diferența: cădem seceraţi mâine sau murim azi, ca rebeli... autoritățile lagărului îi vor împuşca pe toți care au condamnări de contrarevoluționari, chiar și pe noi, muncitorii liberi care suntem ținuți aici, până la sfârșitul războiului." Ceea ce nu era un sentiment cu totul paranoic: el însuși deținut la Vorkuta în anul 1938, știa foarte bine că asasinatul în masă le stă în fire celor din NKVD. În ciuda statutului privilegiat de șef al întregului *lagpunkt*, cu puțin timp înainte i se refuzase cererea de a-și petrece concediul acasă.

Nu ne sunt cunoscute alte detalii despre pregătirea revoltei. Nu ne miră că Retiunin nu a lăsat în urmă documente scrise. Și totuși este limpede, după felul cum au decurs evenimentele, că rebeliunea fusese pregătită cu atenție. Rebelii au făcut prima mișcare în după-amiaza zilei de 24 ianuarie 1942. Era într-o sâmbătă, ziua în care gardienii înarmați ai lagărului trebuiau să se spele. Aceştia au intrat conştiincioşi în camera de baie. Administratorul băii lagărului, un deținut chinez numit Lu Fa, care făcea parte din conspirație, a încuiat repede ușa după ei. Imediat după aceea, ceilalți conspiratori i-au dezarmat pe gardienii rămași, care fuseseră lăsați să stea de pază la *vakhta*. Doi dintre ei au ripostat. Unul a fost ucis, celălalt rănit. Toate armele lor au căzut în mâna rebelilor: douăsprezece mitraliere și patru revolvere.

Rapid, alți rebeli au deschis magaziile lagărului și au început să distribuie deținuților îmbrăcăminte de bună calitate și cizme. Acestea fuseseră cu grijă adunate de Reiunin, care i-a chemat pe deținuți să se alăture răscoalei lui. Nu toți au făcut acest lucru. Unora le era teamă, unii înțelegeau că nu are rost, iar unii chiar au încercat să-i convingă să renunțe cu totul. Alții au fost de acord. În jurul orei cinci după-amiaza, aproximativ la o oră după ce începuse revolta, un grup de o sută de oameni mărşăluiau în coloană spre Ust-Usa, orașul învecinat.

La început, locuitorii oraşului, miraţi de hainele de bună calitate ale deţinuţilor, nu înţelegeau ce se întâmplă. Pe urmă, rebelii, deja despărţiţi în două grupuri, au atacat oficiul poştal şi închisoarea din oraş. Amândouă atacurile s-au încheiat cu bine pentru ei. Rebelii au deschis celulele închisorii şi alţi doisprezece deţinuţi li s-au alăturat. La poştă ei au tăiat liniile de comunicaţie cu lumea exterioară. Ust-Usa căzuse sub controlul deţinuţilor.

În acel moment populaţia oraşului a început să răspundă atacului. Câţiva au luat arme din sediul miliţiei din oraş. Unii s-au repezit să apere micul aerodrom, unde se întâmpla ca două avioane mici să fie pe pistă. Alţii au căutat ajutor: unul dintre miliţienii oraşului a plecat călare la *lagpunktul* Polia-Kuria din apropiere. Acolo a izbucnit panica. Şeful lagărului, convins că au sosit nemţii, le-a ordonat imediat tuturor deţinuţilor să-şi scoată încălţările, ca să nu poată fugi. Cincisprezece gardieni înarmaţi au plecat pe jos de la Polia-Kuria la Ust-Usa gândindu-se că mergeau să-şi apere patria.

În acest timp luptele deschise începuseră în centrul oraşului Ust-Usa. Rebelii îi dezarmaseră pe unii dintre miliţienii din oraş şi procuraseră mai multe arme. Nu au reuşit totuşi să se descurce cu energicii apărători ai clădirii miliţiei. Bătălia care a urmat a durat toată noaptea şi deja în zorii zilei pierderile rebelilor erau serioase. Nouă dintre ei muriseră şi unul fusese rănit. Patruzeci fuseseră capturaţi. Cei care erau încă în viaţă au recurs la o nouă tactică: aveau să părăsească Ust-Usa şi să se îndrepte spre un alt oraş, Kojva. Nu au ştiut totuşi că autorităţile din Ust-Usa deja ceruseră ajutor, folosindu-se de o staţie de radio ascunsă în pădure. Toate drumurile au fost împânzite de miliţieni înarmaţi.

Totuşi, la început, rebelii au avut ceva noroc. Aproape imediat s-au îndreptat spre un sat unde nu au fost întâmpinaţi cu rezistenţă. Acolo, le-au ţinut un discurs moralizator ţăranilor colectivişti într-o încercare nereuşită de a-i determina să li se alăture. La poştă, au ascultat o linie telefonică lăsată deschisă şi au realizat că miliţia se îndreaptă spre ei. Au părăsit drumul principal şi s-au afundat în tundră, ascunzându-se la început într-o crescătorie de reni. În dimineaţa zilei de 28 ianuarie, au fost găsiţi acolo; o altă luptă a izbucnit, cu pierderi grele în ambele tabere. Totuşi, la căderea nopţii rebelii rămaşi scăpaseră – în jur de 30 mai erau încă în viaţă – şi s-au ascuns într-un adăpost de vânătoare de pe un munte din apropiere. Unii s-au hotărât să rămână acolo şi să lupte, deşi, rămaşi fără muniţie, nu mai aveau nici o şansă. Alţii au pornit spre pădure, unde, în toiul iernii, în câmp deschis nu aveau nici ei vreo şansă.

Ultima confruntare a avut loc pe 31 ianuarie şi a durat o zi şi o noapte. Când miliţia i-a înconjurat, unii dintre rebeli, printre care şi Retiunin, s-au

împuşcat. NKVD-ul i-a vânat pe cei rămaşi prin pădure, capturându-i unul câte unul. Trupurile au fost azvârlite grămadă: miliţienii, într-o criză de ură, i-au mutilat şi apoi le-au făcut fotografii. Fotografiile păstrate în arhivele regionale înfăţişează trupuri schingiuite, contorsionate, acoperite cu zăpadă şi sânge. Nu există documente privind locul unde au fost îngropate cadavrele. Legenda locală spune că miliţia le-a dat foc imediat.

Ulterior, rebelii capturaţi mai devreme au fost duşi la Sîktîvkar, capitala regiunii şi au fost puşi imediat sub anchetă. După mai bine de şase luni de anchete şi torturi, 19 deţinuţi au primit alţi ani de lagăr, iar 49 au fost executaţi la 9 august 1942.

Numărul de victime în rândul apărătorilor ordinii sovietice a fost mare. Dar nu pierderea a câteva zeci de gardieni şi civili îngrijora NKVD-ul. Potrivit unei declaraţii păstrate în arhivă, Iaşkin a mărturisit că scopul absolut al lui Retiunin era să răstoarne autorităţile regionale, să impună un regim fascist şi, firește, să se alieze cu Germania nazistă. Ştiind ceea ce ştim despre metodele sovietice de interogatoriu, putem îndrăzni să privim cu neîncredere aceste motive.

Totuşi, rebeliunea era mai mult decât o revoltă a deţinuţilor de drept comun: se născuse din raţiuni politice şi era clar antisovietică. Nici participanţii nu se potriveau cu profilul fugarului de drept comun: cei mai mulţi erau deţinuţi politici. Zvonurile despre rebeliune – şi NKVD-ul ştia asta – aveau să se răspândească repede prin multe lagăre din apropiere, în care se aflau neobişnuit de mulţi deţinuţi politici în anii războiului. Şi atunci, şi mai târziu, unii au bănuit că nemţii ştiau de lagărele din Vorkuta, plănuind să se folosească de ele ca de o a cincea coloană, dacă înaintarea lor în Rusia ar fi ajuns atât de departe. Zvonuri potrivit cărora spioni germani chiar au fost paraşutaţi în regiune persistă şi în zilele noastre.

Moscova s-a temut ca întâmplarea să nu se repete şi a luat măsuri. La 20 august 1942, toţi şefii din lagărele din sistemul Gulagului au primit o circulară privind „intensificarea activităţilor contrarevoluţionare în lagărele de muncă corecţională ale NKVD-ului". Se cerea eliminarea „elementelor contrarevoluţionare şi antisovietice" din lagăre în două săptămâni. Seria de anchete care a urmat în toată Uniunea Sovietică a dat la iveală un număr uriaş de pretinse conspiraţii, începând de la „Comitetul de Eliberare a Poporului" din Vorkuta şi mergând până la „Societatea Rusă de Răzbunare împotriva Bolşevicilor" din Omsk. Un raport publicat în 1944 declară că 603 grupuri de insurgenţi acţionând în lagăre au fost descoperite între anii 1941 şi 1944, cu un total de 4 640 de participanţi.[72]

Fără îndoială, marea majoritate a acestor grupuri erau fictive, create în scopul de a dovedi că reţeaua de informatori din interiorul lagărului făcea

într-adevăr ceva. Totuşi, autorităţile erau îndreptăţite să fie înspăimântate: prin rebeliunea de la Ust-Usa se întrezărea viitorul. Deşi a fost înăbuşită, nu a fost uitată, aşa cum nu erau nici suferinţele socialiştilor şi troţkiştilor executaţi. Un deceniu mai târziu, o nouă generaţie de deţinuţi a reinventat greva politică, reluând ceea ce rebelii şi greviştii foamei întrerupseseră, schimbând tacticile pentru o nouă eră.

La drept vorbind însă, povestea lor va fi spusă în capitolele următoare. Ei nu fac parte din istoria vieţii în lagăre în perioada de apogeu a regimului din Gulag, ci sunt mai degrabă protagoniştii unei saga mai târzii: istoria modului în care Gulagul şi-a găsit sfârşitul.

PARTEA A III-A
Ascensiunea şi prăbuşirea complexului industrial al lagărelor, 1940–1986

CAPITOLUL 19

Începe războiul

Eram soldat, acum sunt puşcăriaş
Sufletul mi-e îngheţat, limba mută.
Care poet, care artist,
Doreşte să descrie crunta-mi înrobire?

Iar maleficele ciori nu ştiau,
Ce fel de condamnare ne-au dat,
Când ne-au torturat, când ne-au mânat
Din închisoare în exil şi apoi în lagăr.

Dar minunile există! Deasupra carierei
O stea liberă străluceşte,
Chiar dacă sufletul mi-e îngheţat – el nu e zdrobit,
Chiar dacă limba mi-e mută – ea va vorbi!

Leonid Sitko, 1949[1]

Memoria colectivă a Occidentului recunoaşte în general ziua de 1 septembrie 1939 ca data invaziei germane în vestul Poloniei şi ca începutul celui de-al Doilea Război Mondial. Dar în conştiinţa istorică a Rusiei, nici această dată, nici cea de 17 septembrie 1939 – ziua invaziei sovietice în partea de est a Poloniei – nu sunt considerate momentul declanşării conflagraţiei. Deşi a avut un răsunet dramatic, această invazie simultană, dinainte stabilită prin negocierile care au dus la încheierea pactului Hitler-Stalin, nu i-au afectat în mod direct pe cei mai mulţi dintre cetăţenii sovietici.

În schimb, nici un cetăţean sovietic nu a uitat vreodată ziua de 22 iunie 1941 – ziua în care Hitler a declanşat Operaţiunea Barbarossa, atacul-surpriză asupra aliaţilor săi sovietici. Karlo Stajner, pe atunci deţinut la Norilsk, a auzit vestea la radioul lagărului:

Muzica s-a oprit brusc şi am auzit vocea lui Molotov, care vorbea despre *atacul mârşav* al naziştilor asupra Uniunii Sovietice. După câteva cuvinte, emisia a fost oprită. Deşi eram aproximativ 100 de oameni în barăci, era o linişte de ne-am fi putut auzi gândurile. Ne holbam unii la alţii îndelung. Vecinul lui Vasili a spus: „S-a terminat cu noi acum."[2]

Obişnuiţi cu ideea că nici o schimbare politică majoră nu este benefică pentru ei, deţinuţii politici au primit cu groază vestea invaziei. Aveau şi motive: „duşmanii poporului" – văzuţi acum ca o potenţială coloană a cincea – erau în asemenea cazuri supuşi unei represiuni sporite. Unii – al căror număr a rămas până acum necunoscut – au fost executaţi. Stajner scrie că în cea de-a doua zi a războiului, aprovizionarea cu alimente s-a întrerupt, „zahărul a fost tăiat de pe listă şi chiar şi raţia noastră de supă a fost înjumătăţită". În cea de-a treia zi a războiului, toţi deţinuţii străini au fost adunaţi laolaltă. Stajner, cetăţean austriac (deşi el se considera un comunist iugoslav), a fost arestat din nou, scos din lagărul lui şi întemniţat. Procurorii lagărului au redeschis, în cazul lui, ancheta.

Acest scenariu s-a repetat în toate lagărele. La Ustvîmlag, în prima zi a războiului, conducerea lagărului a interzis toate scrisorile, pachetele şi ziarele şi a dat jos de pe stâlpi difuzoarele staţiei de radioamplificare a lagărului.[3] Şefii de la Kolîma au suspendat dreptul deţinuţilor politici de a citi ziare şi scrisori şi au interzis şi aici accesul la radio. Peste tot cercetările s-au intensificat, numărătoarea de dimineaţă a început să dureze mai mult. Comandanţii de *lagpunkt* au organizat barăci speciale de maximă securitate pentru deţinuţii de origine germană. „Voi toţi care sunteţi Burg, Berg sau Stein, treceţi la stânga. Şi toţi care vă cheamă Hindenberg, Ditgenstein şi aşa mai departe", strigau gardienii, ceea ce însemna că Evghenia Ghinzburg trebuia să li se alăture. Ea a reuşit să pătrundă în biroul de înregistrări şi distribuţie şi să-l convingă pe un inspector să caute la dosar naţionalitatea şi cetăţenia ei: „Trebuie să fi fost pentru prima dată în istoria omenirii când a fi evreu a constituit un avantaj."[4]

Administraţia de la Karlag i-a scos pe toţi deţinuţii de origine finlandeză şi germană din fabrica de cherestea şi i-a trimis să taie copaci. Un deţinut american de origine finlandeză îşi amintea că: „După cinci zile, fabrica şi-a încetat activitatea fiindcă finlandezii şi nemţii erau singurii care ştiau să lucreze în ea. Fără să aibă aprobare de la Moscova, ne-au adus înapoi la fabrică."[5]

Cea mai drastică schimbare, pentru cei pe care i-a afectat, a fost ordinul – dat şi el tot la 22 iunie 1941 – care interzicea tuturor deţinuţilor condamnaţi pentru „trădare de patrie, spionaj, terorism, diversiune, troţkism, deviaţionism

de dreapta şi banditism" (cu alte cuvinte, toţi politicii) să părăsească lagărele. Deţinuţii au numit acest decret „o prelungire a pedepsei", deşi era de fapt un ordin administrativ, nu o sentinţă. Potrivit documentelor oficiale, dintr-odată au fost afectaţi 17 000 de deţinuţi. Alţii vor fi incluşi mai târziu.[6] De obicei nu erau preveniţi: în ziua în care ar fi trebuit să fie eliberaţi, cei care intrau în această categorie primeau pur şi simplu un document prin care li se aducea la cunoştinţă că rămân în spatele sârmei ghimpate „pe toată durata războiului".[7] Mulţi deţinuţi au presupus că aceasta însemna că vor rămâne închişi pentru totdeauna. „Abia atunci am perceput întreaga tragedie a situaţiei mele", îşi aminteşte unul dintre ei.[8]

Nenorocirea le-a lovit pe femeile cu copii mai mult decât pe oricine altcineva. O deţinută poloneză spune povestea unei femei care fusese obligată să-şi lase copilul la o creşă din afara lagărului. În fiecare zi cât a fost închisă nu s-a gândit la nimic altceva decât cum să-şi ia copilul înapoi. Pe urmă, când a venit data eliberării i s-a spus că nu va fi liberă din cauza războiului: „A azvârlit deoparte ce lucra şi, prăbuşindu-se peste masă, a început nu să plângă, ci să urle ca o fiară sălbatică."[9]

Olga Adamova-Sliozberg ne povesteşte şi ea despre o femeie, Nadia Fiodorovici, care trebuia să fie eliberată pe 25 iunie 1941. Fiul ei, trăind în casa unor rude îndepărtate care doreau să scape de el, o aştepta. Ea îi scrisese, spunându-i să aibă răbdare. Când a aflat că nu va fi eliberată, i-a scris din nou. El nu i-a mai răspuns:

> În sfârşit, în iarna lui 1942, a primit o scrisoare de la un necunoscut. Îl găsise pe Boria într-un loc îndepărtat din Siberia, lângă Irkuţk, şi descoperise că băiatul suferea de pneumonie. L-a luat la el acasă şi l-a îngrijit până când starea lui s-a ameliorat. I-a reproşat Nadiei că şi-a uitat copilul imediat ce fusese eliberată; că era o mamă rea şi s-a dus probabil şi s-a măritat şi era bine mersi, în timp ce fiul ei de 14 ani, care călătorise fără bilet tot drumul de la Riazan la Irkuţk, murea de foame.

Nadia a încercat să ia legătura cu străinul, dar în van: cenzorii nu mai lăsau să treacă scrisorile deţinuţilor politici, în special acelea care se refereau la prelungirea pe termen nedefinit a sentinţelor deţinuţilor. Mai târziu, Nadia a aflat că fiul ei s-a alăturat unei bande. În 1947, a ajuns la Kolîma cu o condamnare de cinci ani.[10]

Pentru toţi cei rămaşi în spatele gardurilor de sârmă ghimpată, viaţa a devenit mai grea odată cu prelungirea războiului. Noile legi măriseră durata zilelor de lucru. Refuzul de a munci nu mai era doar o infracţiune, devenea un act de trădare. În ianuarie 1941, Vasili Cernîşev, la vremea aceea comandant al administraţiei centrale a Gulagului, a trimis o scrisoare şefilor tuturor lagărelor şi coloniilor de muncă în care era expusă soarta a 26 de

deținuți. Tribunalul intern al lagărelor îi judecase, îi găsise vinovați de refuzul de a munci, iar cinci dintre ei primiseră o pedeapsă suplimentară de zece ani. Acel tribunal îi condamnase pe ceilalți 21 la moarte. Tăios, Cernîşev le cerea subalternilor săi „să le aducă la cunoştinţă deţinuţilor din toate lagărele şi din coloniile de reeducare prin muncă" aceste sentinţe.[11]

Mesajul s-a răspândit foarte repede. Toți deținuții, notează Gustav Herling, știau bine că „unele dintre cele mai grave ofense care se puteau comite în lagăr după 22 iunie 1941 erau încurajarea defetismului şi refuzul de a munci, care, potrivit noilor legi privind apărarea țării, intrau în categoria «sabotarea eforturilor de război»".[12] Efectele tuturor acestor măsuri, combinate cu lipsa hranei, au fost dramatice. Deşi execuțiile în masă nu mai erau tot atât de dese pe cât fuseseră în anii 1937–1938, rata mortalității în rândul deținuților în anii 1942 şi 1943 este totuşi cea mai mare din toată istoria Gulagului. Potrivit statisticilor oficiale, în care cifrele sunt aproape sigur mai mici, 352 560 de deținuți au murit în anul 1942, adică unul din patru. Unul din cinci, adică 267 826 au murit în anul 1943.[13] Numărul deținuților bolnavi, reprezentând, după calculele oficiale, 22% în anul 1943 şi 18% în anul 1944, era probabil mult mai mare, fiindcă tifosul, dizenteria şi alte epidemii făceau ravagii în lagăre.[14]

Prin ianuarie 1943, situația s-a agravat atât de mult, încât guvernul sovietic a creat un „fond" special pentru hrana din Gulag: or fi fost ei „duşmani", dar încă era nevoie de ei în producția de război. Alimentația deținuților s-a ameliorat când cursul războiului a luat o întorsătură favorabilă Uniunii Sovietice, dar, chiar şi cu aceste rații suplimentare, normele de hrană la sfârşitul războiului conțineau cu o treime mai puține calorii decât cele de la sfârşitul anilor '30.[15] În total, peste 2 000 000 de oameni au murit în lagărele şi coloniile Gulagului în timpul războiului, fără a-i lua în calcul pe cei care au murit în deportare sau în urma altor forme de recluziune. Mai mult de 10 000 dintre ei au fost împuşcați, pentru trădare şi sabotaj, la ordinul procurorilor din lagăre.[16]

Pentru a încadra într-un context aceste date şi schimbări de regim, trebuie să admitem că şi populația din Uniunea Sovietică a suferit în timpul războiului şi că regimul mai strict şi legile mai aspre i-au afectat şi pe cei care lucrau în afara lagărelor, şi pe cei dinăuntrul lor. Încă din anul 1940, ca rezultat al invaziei sovietice în Polonia şi în țările baltice, Sovietul Suprem a stabilit un program de lucru de opt ore zilnic şi săptămâna din şapte zile lucrătoare pentru toate fabricile şi instituțiile. Regimul şi mai sever le-a interzis muncitorilor să-şi părăsească locurile de muncă. Acest lucru era considerat un delict pasibil de pedeapsa cu lagărul. Şi producerea de

bunuri de proastă calitate (sabotaj) a devenit un delict, iar condamnările pentru alte abateri s-au înăsprit. Muncitorii acuzați că ar fi furat de la locul de muncă piese de schimb, unelte, hârtie, ustensile de scris puteau fi condamnați la un an de lagăr – sau mai mulți.[17]

Oamenii din afara lagărelor îndurau foamea la fel ca și în interiorul lor. În timpul blocadei germane asupra Leningradului, rația de pâine a scăzut la 100 de grame pe zi, ceea ce nu era suficient ca să trăiești, iar combustibilul era inexistent, făcând din iernile din nordul îndepărtat un adevărat iad. Oamenii vânau păsări și șoareci, furau hrana de la copiii muribunzi, mâncau cadavre și ucideau ca să pună mâna pe cartela de alimente. „În locuințele lor, oamenii se luptau pentru viață, ca exploratorii polari muribunzi", își amintește un supraviețuitor.[18]

Leningradul nu era nicidecum singurul oraș înfometat. Rapoartele NKVD redactate în aprilie 1945 descriu foametea și inaniția din Asia Centrală, Uzbekistan, Mongolia și Republica Tătară. Rudele soldaților de pe front, lipsite de stâlpul familiei, sufereau cel mai mult. Foametea a lovit și Ucraina: până și în 1947 se mai raportau cazuri de canibalism.[19] În total, Uniunea Sovietică pretindea că a pierdut 20 000 000 de oameni în război. Între 1941 și 1945, Gulagul nu a fost singurul loc din Uniunea Sovietică în care au fost săpate gropi comune.

Dacă, imediat după proclamarea stării de război, s-au instituit reguli mai stricte, iar oamenii au fost mai puternic înregimentați, tot atât de repede s-a dezlănțuit și haosul. Invazia germană a înaintat cu o viteză paralizantă. În primele patru zile ale Operațiunii Barbarossa, aproape toate cele 319 unități sovietice trimise în luptă fuseseră distruse.[20] Spre toamnă, forțele naziste ocupaseră Kievul, asediaseră Leningradul și păreau că sunt pe cale să ia și Moscova.

Avanposturile din partea de vest a Uniunii Sovietice aparținând Gulagului au fost depășite de situație chiar din primele zile ale războiului. În 1939, autoritățile închiseseră barăcile rămase în insulele Soloveţki și îi transferaseră pe toți deținuții în închisorile de pe continent: considerau că lagărul era prea aproape de granița finlandeză.[21] (În timpul evacuării și mai târziu în timpul ocupației finlandeze, arhivele lagărului au dispărut. Probabil au fost distruse după procedurile standard, dar zvonuri ce nu s-au adeverit niciodată pretind că documentele au fost furate de armata finlandeză și se află ascunse într-o galerie subterană ultrasecretă a guvernului de la Helsinki.[22]) Autoritățile au mai ordonat administrației de la Belbaltlag, șantier la Canalul de la Marea Albă, să-și evacueze deținuții în iulie 1941, dar să lase caii și vitele pentru Armata Roșie. Nu există documente care să

ateste că Armata Roşie s-a folosit de animale înainte ca nemţii să ajungă acolo.[23]

În alte părţi, NKVD-ul a intrat pur şi simplu în panică, dar nicăieri în altă parte mai mult decât în teritoriile recent ocupate din Polonia de Est şi din statele baltice, unde închisorile erau ticsite cu deţinuţi politici. NKVD-ul nu a avut timp să le evacueze, însă nu puteau să-i lase pe „teroriştii antisovietici" în mâinile nemţilor. Pe 22 iunie, chiar în ziua invaziei germane, NKVD-ul a început să-i împuşte pe deţinuţii închisorilor din Lvov, oraşul polono-ucrainean din apropierea frontului sovieto-german. În timp ce ei duceau la îndeplinire operaţiunea, o rebeliune condusă de ucraineni a cuprins oraşul, obligându-i pe NKVD-işti să abandoneze închisorile cu totul. Încurajaţi de dispariţia bruscă a gardienilor şi de bubuitul artileriei din apropiere, un grup de deţinuţi din închisoarea Brigidka, din centrul oraşului Lvov, au dărâmat uşile închisorii. Alţii au refuzat să iasă, temându-se că gardienii ar fi putut să stea dincolo de porţi, aşteptând tocmai acest motiv să-i ucidă.

Cei rămaşi au plătit această greşeală. La 25 iunie, primind întăriri din partea grănicerilor, NKVD-ul a revenit la Brigidka, i-a eliberat pe deţinuţii de drept comun şi i-a mitraliat pe deţinuţii politici care se aflau în celulele de la subsol. Maşinile şi camioanele care treceau pe strada de deasupra au acoperit zgomotele împuşcăturilor. Deţinuţii aflaţi în alte închisori ale oraşului au avut aceeaşi soartă. În total, NKVD-ul a ucis în jur de 4 000 de oameni în Lvov şi i-a abandonat în gropi comune pe care abia au avut timp să le acopere cu un strat subţire de nisip.[24]

Atrocităţi similare au avut loc în toate zonele de frontieră. În urma retragerii sovietice, NKVD-ul a abandonat în jur de 21 000 de deţinuţi şi a eliberat alţi 7 000. Într-o ultimă izbucnire de violenţă, trupele în retragere ale NKVD şi cele ale Armatei Roşii au ucis aproape 10 000 de deţinuţi din zeci de oraşe şi sate poloneze şi baltice, cum ar fi Vilnius, Drogobici, Pinsk.[25] Ei i-au ucis în celule, în curţile închisorilor, în pădurile din preajmă. Pe măsură ce se retrăgeau, trupele NKVD au dat foc la clădiri şi au tras în civili, uneori ucigând pe proprietarii caselor în care fuseseră cantonate propriile trupe.[26]

În zonele mai îndepărtate de frontieră, unde a avut mai mult timp pentru pregătiri, Gulagul a încercat să organizeze cum trebuie evacuarea deţinuţilor. Trei ani mai târziu, în lungul şi bombasticul rezumat asupra eforturilor de război ale Gulagului, şeful din perioada războiului, Viktor Nasedkin, a descris evacuările ca „ordonate". Planurile fuseseră „puse la punct de Gulag în coordonare cu reamplasarea obiectivelor industriale", a declarat el, „deşi din cauza bine cunoscutelor dificultăţi de transport, un număr semnificativ de deţinuţi au fost evacuaţi pe jos".[27]

De fapt, nu existaseră planuri, iar evacuările se efectuaseră într-o panică nebună, adeseori în timp ce bombele germane cădeau peste tot în împrejurimi. „Bine cunoscutele dificultăți de transport" înseamnă că oamenii mureau asfixiați în vagoanele supraaglomerate sau că bombele care picau din cer i-au nimicit înainte să ajungă la destinație. Un deținut polonez, Janusz Puchinski, arestat și deportat pe 19 iunie, a scăpat, împreună cu mama și frații săi, dintr-un tren în flăcări:

> La un moment dat s-a auzit o explozie puternică și trenul s-a oprit. Oamenii au început să fugă din vagoane. Am văzut că trenul se afla într-o râpă adâncă. M-am gândit că n-o să scap niciodată de acolo. Avioanele urlau deasupra mea, picioarele parcă îmi erau de cârpă. Cumva am ieșit din vagon și am început să fug spre pădure, care era cam la 200–250 de metri de vagoane. Când am ajuns acolo, m-am întors și am văzut că în urma mea, în câmp deschis, era o mare de oameni. În acel moment, următorul grup de avioane a sosit și au început să tragă în mulțime...[28]

Bombele au lovit și un tren ce transporta deținuți de la închisoarea Colomeea, ucigându-i pe unii dintre ei, dar dându-le altor 300 șansa să evadeze. Gardienii însărcinați cu paza convoaielor de deținuți au capturat vreo 150, dar mai târziu le-au dat drumul din nou. Așa cum au explicat ei înșiși, nu aveau cu ce să-i hrănească pe deținuți și nici unde să-i țină. Toate închisorile din zonă fuseseră evacuate.[29]

Experiența de a te afla într-un tren de deținuți în timpul unui raid aerian era relativ neobișnuită chiar și numai pentru că deținuților li se permitea rareori să urce în trenurile de evacuare. Într-un tren care a plecat dintr-un lagăr, familiile gardienilor și ale administratorilor, cu tot cu bagaje, erau atât de numeroase, încât nu a mai fost loc și pentru deținuți.[30] În altă parte, echipamentele industriale au avut prioritate față de oameni, atât din rațiuni practice, cât și din motive de propagandă. Îngenuncheată în vest, conducerea sovietică și-a promis să se refacă la est de Ural.[31] Prin urmare, „numărul semnificativ de deținuți" – adică majoritatea lor covârșitoare –, despre care Nasedkin spusese că „au fost evacuați pe jos", au suportat lungi marșuri forțate, a căror descriere seamănă izbitor cu marșurile îndurate de deținuții aflați în lagărele de concentrare naziste patru ani mai târziu: „Nu avem mașini", a spus un gardian unui eșalon de deținuți, în timp ce bombele cădeau pe lângă ei. „Aceia care pot merge pe jos vor merge pe jos. Fie că vă convine sau nu, toți veți merge pe jos. Pe cei care nu pot merge îi vom împușca. N-o să lăsăm nemților pe nici unul... voi decideți."[32]

Și au mers pe jos – deși călătoria multora dintre ei s-a terminat repede. Înaintarea uluitoare a nemților îi făcea pe NKVD-iști să-și piardă cumpătul, iar și când se neliniștea începeau să tragă. Pe 2 iulie, cei 954 de deținuți

din închisoarea Czortkov din partea de vest a Ucrainei şi-au început marşul spre est. Pe drum, ofiţerul care a scris raportul ulterior i-a identificat pe 123 dintre ei ca fiind naţionalişti ucraineni şi i-a ucis pentru „tentativă de rebeliune şi evadare". După ce au mers mai mult de două săptămâni, având în urmă, la 20-30 de kilometri distanţă, armata germană, el i-a împuşcat pe toţi cei care supravieţuiseră.[33]

Evacuaţii care scăpau de gloanţe nu o duceau mai bine. Nasedkin scrie că „aparatul Gulagului de pe linia frontului s-a mobilizat ca să se asigure că eşaloanele evacuate şi transporturile de deţinuţi vor primi asistenţă medicală şi mâncare".[34] De cealaltă parte avem mărturia unei deţinute politice, M. Şteinberg, arestată pentru a doua oară în 1941, care a descris astfel evacuarea de la închisoarea Kirovograd:

> Totul era scăldat în lumina orbitoare a soarelui. La prânz a devenit insuportabil. Aşa era în Ucraina, în luna august. În fiecare zi temperatura urca până pe la 35 de grade Celsius. O enormă masă de oameni mergea pe jos şi deasupra acestui convoi plana un nor de praf. Nu aveam aer, era imposibil să respiri...
> Toţi aveau câte o boccea în braţe. Aveam şi eu una. Chiar îmi luasem o haină cu mine, fiindcă fără o haină groasă este greu să supravieţuieşti în închisoare. Ţine loc de pernă, de pătură, cuvertură – e bună la orice. În cele mai multe închisori nu există paturi, saltele sau cearceafuri. Dar după ce mersesem 32 de kilometri pe această căldură mi-am lăsat binişor bocceaua pe marginea drumului. Mi-am dat seama că n-o să mai fiu în stare să o car mai departe. Cea mai mare parte dintre femei au făcut la fel. Cei care nu şi-au abandonat bagajul după primii 30 de kilometri au făcut-o după 200. Nimeni nu le-a cărat până la sfârşit. După ce am mers vreo 15 kilometri mi-am scos încălţările şi le-am aruncat şi pe ele...
> După ce am trecut prin dreptul localităţii Adjamka am tras după mine vreo 30 de kilometri pe tovarăşa mea de celulă, Sokolovskaia. Era o femeie bătrână, trecută de 70 de ani, cu părul alb. Îi era foarte greu să meargă. Se agăţa de mine şi vorbea continuu despre nepotul ei de 15 ani, care locuise cu ea. Cea mai mare frică a ei era că şi nepotul ei va fi arestat. Îmi era greu s-o trag după mine, şi am început să mă clatin şi eu. Mi-a spus: „Odihneşte-te puţin, o să merg singură." Şi imediat a rămas în urmă cu vreo doi kilometri. Eram ultimele din convoi. Când am simţit că a rămas în urmă, m-am întors, dorind să o iau cu mine, şi i-am văzut cum au ucis-o. Au străpuns-o cu baioneta. În spate. Nici măcar nu a văzut. Ştiau foarte bine cum să înfigă baioneta. Nici măcar n-a mişcat. Mai târziu, am realizat că moartea ei a fost o moarte uşoară, mai uşoară decât a altora. Nu a văzut acea baionetă. Nu a avut timp să-i fie frică.[35]

În total NKVD-ul a evacuat 750 000 de deţinuţi din 27 de lagăre şi din 210 colonii de muncă.[36] Alţi 140 000 au fost evacuaţi din 272 de închisori şi trimişi în alte închisori din est.[37] Mulţi dintre ei – al căror număr real nu-l ştim încă – nu au ajuns niciodată.

CAPITOLUL 20
„Străinii“

Sălciile sunt sălcii peste tot

Salcie din Alma-Ata, cât de frumoasă eşti, învăluită în promoroaca albă sclipitoare.
Dar dacă am să ajung să te uit pe tine, salcia mea uscată de pe strada Rozbrat din Varşovia,
Mâna să mi se usuce la fel!

Munţii sunt munţi peste tot
Tian Shan, înaintea ochilor mei te înalţi către cerul de purpură...
Dar dacă am să vă uit pe voi, piscuri din Tatra, pe care le-am lăsat în urmă,
Pârâul Bialy, lângă care cu fiul meu visam cu ochii deschişi la călătorii splendide pe mare,
În piatră să mă prefac asemenea piscului Tian Shan.

Dacă am să vă uit,
Dacă o să-mi uit oraşul natal...

Alexander Wat, *Sălciile din Alma-Ata*, ianuarie 1942[1]

Încă de la începuturile Gulagului, în lagărele sale s-au aflat întotdeauna şi un număr mare de deţinuţi străini. În cea mai mare parte, erau comunişti occidentali şi membri ai Cominternului, deşi se aflau şi câteva englezoaice sau franţuzoaice, neveste ale unor cetăţeni sovietici, precum şi un expatriat, om de afaceri. Aceştia erau priviţi ca nişte curiozităţi, şi totuşi originile lor comuniste şi contactul lor cu universul sovietic părea să-i ajute să-şi găsească locul printre ceilalţi deţinuţi. Astfel, Lev Razgon scria:

> Erau toţi de-ai noştri, fie pentru că se născuseră sau crescuseră în ţară, fie pentru că aleseseră să vină să trăiască aici de bunăvoie şi nesiliţi de nimeni. Chiar şi

atunci când vorbeau foarte prost ruseşte sau nu vorbeau deloc, erau de-ai noştri. Iar în creuzetul din lagăre au ajuns repede să nu mai iasă în evidenţă sau să pară diferiţi. Acei care supravieţuiau primului sau celui de-al doilea an de lagăr se mai deosebeau de noi doar prin rusa lor rudimentară.[2]

Cu totul diferiţi erau străinii care au venit în lagăre după 1939. Fără nici un avertisment, NKVD-ul i-a smuls pe aceşti nou-veniţi – polonezi, baltici, bieloruşi şi moldoveni – din lumea lor burgheză ori rurală, după invazia sovietică în multietnica Polonie de est, Basarabia şi statele baltice, şi apoi i-a azvârlit, în număr mare în Gulag şi în satele de exil. Deosebindu-i de străinii „noştri", Razgon i-a numit „venetici". Fiind „luaţi pe sus din ţările lor şi aduşi în nordul îndepărtat al Rusiei de o forţă istorică necunoscută şi ostilă pe care ei nu o puteau înţelege", erau imediat şi uşor de recunoscut după calitatea bunurilor pe care le deţineau: „Eram întotdeauna înştiinţaţi de sosirea lor în Ustviîmlag de apariţia unor piese deosebite de îmbrăcăminte printre delincvenţii de drept comun: căciulile mitoase de blană şi brâiele colorate din Moldova, bundiţele brodate şi tivite cu blană, elegantele cojoace croite pe corp, cu umeri înalţi, căptuşiţi, din Bucovina."[3]

Arestările în teritoriile nou ocupate începuseră imediat după invazia sovietică în estul Poloniei din septembrie 1939 şi au continuat şi după invazia ce a urmat în nordul şi estul României şi ţările baltice. NKVD-ul dorea să-şi asigure atât securitatea – doreau să prevină revoltele şi apariţia unei a cincea coloane –, cât şi sovietizarea, avându-i astfel în vedere pe oamenii despre care ei credeau că sunt înclinaţi să se opună regimului sovietic. Asta îi includea nu numai pe membrii fostei administraţii poloneze, dar şi pe negustorii şi comercianţii, poeţii şi scriitorii, ţăranii înstăriţi şi fermierii – pe oricine a cărui arestare părea să contribuie la prăbuşirea psihică a locuitorilor din estul Poloniei.[4] Îi mai aveau în vedere pe refugiaţii din partea vestică a Poloniei ocupată de nemţi, printre care şi miile de evrei fugiţi din calea lui Hitler.

Mai târziu, criteriile în baza cărora se făceau arestările au devenit mai precise, sau, cel puţin, tot atât de precise pe cât ar fi putut deveni vreodată motivele sovieticilor pentru a opera arestări. Un document din mai 1941, referitor la expulzarea elementelor „socialmente străine" din statele baltice, Basarabia şi Bucovina şi Polonia, deja ocupate, cerea, printre altele, arestarea „membrilor activi ai organizaţiilor contrarevoluţionare" – înţelegându-se prin asta partidele politice; foştii membri ai poliţiei şi ai administraţiei penitenciarelor; oameni de afaceri importanţi şi membri ai clasei de mijloc; foşti ofiţeri ai armatei naţionale; rudele celor de mai sus; pe oricine se repatriase din Germania; refugiaţii din „fosta Polonie"; la fel, hoţii şi prostituatele.[5]

Dintr-o altă listă de instrucțiuni emise de comisarul recent sovietizatei Lituanii în noiembrie 1940 reiese că printre deportați ar trebui să mai fie

> ...cei care călătoresc frecvent în străinătate, primesc și trimit scrisori în străinătate sau intră în contact cu reprezentanți ai statelor străine; vorbitorii de esperanto, filateliștii; cei care lucrează pentru Crucea Roșie; refugiații; contrabandiștii; cei excluși din Partidul Comunist; preoții și membrii activi ai congregațiilor religioase. Nobilii, moșierii, negustorii înstăriți, bancherii, industriașii; proprietarii de hoteluri și restaurante.[6]

Oricine încălca legile sovietice, inclusiv legea care interzicea „specula" – înțelegând prin asta orice formă de comerț –, putea fi arestat, așa cum și oricine ar fi încercat să treacă frontiera sovietică ca să fugă în Ungaria sau în România.

Din cauza numărului mare de arestări, autoritățile sovietice de ocupație au trebuit să renunțe rapid și la bruma de legalitate. Foarte puțini dintre cei arestați de NKVD în noile teritorii din vest chiar ajungeau să fie judecați, întemnițați sau condamnați. În schimb, războiul a dus la reinstituirea „deportării administrative" – aceeași procedură care fusese introdusă de țari și folosită împotriva culacilor. „Deportarea administrativă" era o denumire pretențioasă pentru o procedură simplă. Ea consta în faptul că trupele NKVD ajungeau la o gospodărie și le cereau celor care locuiau acolo să plece. Uneori li se dădea o zi ca să se pregătească, alteori câteva minute. Apoi soseau camioanele, îi duceau în gări și duși erau. Nici urmă de arestare, proces și vreo procedură formală.

Numărul celor implicați era enorm. Istoricul Aleksandr Gurianov apreciază că 108 000 de oameni din estul Poloniei au fost arestați și trimiși în lagărele Gulagului, în vreme ce alți 320 000 au fost trimiși în sate de deportați – dintre care unele chiar fuseseră întemeiate de culaci – în nordul îndepărtat și Kazahstan.[7] La aceste cifre trebuie să-i adăugăm pe cei 96 000 de deținuți arestați și pe cei 160 000 de deportați din statele baltice, ca și pe cei 36 000 de moldoveni.[8] Efectele deportării și războiului asupra demografiei din țările baltice au fost zguduitoare: între 1939 și 1945, populația Estoniei a scăzut cu 25%.[9]

Istoria acestor deportări, ca și istoria deportării culacilor, este independentă de istoria Gulagului în sine, și, cum am spus, toată istoria acestor deplasări în masă a unor familii nu poate fi povestită în contextul acestei cărți. Dar nici nu putem spune că nu există vreo legătură între ele. De ce s-a hotărât NKVD-ul să deporteze o anumită persoană, trimițând-o să trăiască într-un sat de deportați, și de ce a optat să aresteze o alta, trimițând-o în lagăr, este adesea greu de înțeles, din moment ce antecedentele biografice

ale arestaților și ale deportaților se puteau substitui. Uneori, dacă un bărbat era trimis în lagăr, soția și copiii lui erau deportați. Sau, dacă un fiu era arestat, părinții lui erau deportați. Unii arestați și-au ispășit sentințele în lagăr, apoi s-au dus să trăiască într-un sat de deportați, uneori chiar cu rudele ce fuseseră deportate.

Pe lângă funcția lor punitivă, deportările răspund întru totul strategiei lui Stalin de a popula regiunile nordice ale Rusiei. Ca și Gulagul, satele de exil erau în mod intenționat așezate în regiuni izolate și păreau că vor deveni așezări permanente. Desigur, ofițerii NKVD le spuneau multora dintre exilați că nu vor mai reveni niciodată, ba chiar le țineau discursuri celor urcați în trenuri, felicitându-i pe „noii cetățeni" ai Uniunii Sovietice pentru strămutarea lor definitivă.[10] În satele de exil, comandanții locali le aminteau în mod repetat noilor sosiți că Polonia, acum împărțită între Germania și Uniunea Sovietică, nu va mai exista niciodată. Un învățător rus i-a spus unei eleve poloneze că reînvierea Poloniei este tot atât de improbabilă pe cât „ar fi să-i crească păr în palmă".[11] Între timp, în orașele și satele părăsite, noile oficialități sovietice confiscau și împărțeau proprietățile celor exilați. Le transformau casele în clădiri cu destinație publică – școli, spitale, maternități – și dădeau bunurile din gospodărie (ceea ce nu fusese furat de vecini sau de NKVD) căminelor de copii și creșelor.[12]

Deportații sufereau tot atât de mult ca și concetățenii lor care fuseseră trimiși în lagăre de muncă, dacă nu chiar mai mult decât ei. Măcar cei din lagăr aveau o porție zilnică de pâine și un loc de dormit. Exilații adesea nu aveau nici atât. În schimb, autoritățile se descotoroseau de ei prin vreo pădure virgină sau prin vreun sătuc uitat de prin nordul Rusiei, Kazahstan, Asia Centrală și îi lăsau acolo să se descurce singuri, uneori fără nici un mijloc de a reuși. În primul val de deportări, gardienii care îi însoțeau le interziceau oamenilor să-și ia ceva cu ei, nici vase de bucătărie, nici îmbrăcăminte, nici unelte. Abia în noiembrie 1940, administrația sovietică a escortelor de convoi a revocat acest ordin: chiar și autoritățile sovietice au sesizat că privarea deportaților de orice bunuri ducea la rate de mortalitate foarte înalte și le-a ordonat gărzilor să le permită deportaților, cum am amintit mai devreme, să-și ia atâtea haine groase cât să le ajungă pentru trei ani.[13]

Chiar și așa, mulți dintre deportați erau nepregătiți psihic și fizic pentru a face față vieții de muncitor forestier sau agricultor în *colhozuri*. Peisajul însuși părea vitreg și înspăimântător. O femeie îl descrie în jurnalul ei, așa cum l-a văzut prima oară din tren: „Treceam printr-un spațiu fără sfârșit, o câmpie întinsă cât vezi cu ochii, cu doar câteva așezări umane risipite ici

şi colo. Vedeam întruna numai cocioabe sărăcăcioase de chirpici, cu acoperişuri de paie şi cu ferestre mici, murdare şi dărăpănate, fără garduri şi fără copaci.“[14]

Odată ajunşi la destinaţie, situaţia devenea şi mai rea. Mulţi dintre exilaţi fuseseră avocaţi, medici, comercianţi şi negustori, obişnuiţi să trăiască în oraşe şi comune cu un anumit grad de dezvoltare. Prin contrast, un raport de arhivă, datând din decembrie 1941, îi prezintă pe exilaţii din „noile teritorii de vest“ trăind în barăci supraaglomerate: „Clădirile erau murdare, aşadar şi numărul mare de îmbolnăviri şi decese este ridicat, în special printre copii. Cei mai mulţi dintre exilaţi nu au haine groase şi nu sunt obişnuiţi cu vremea rece.“[15]

Suferinţele lor au sporit în lunile şi anii care au urmat, aşa cum dovedesc o serie de mărturii cu totul aparte. După război, ceea ce atunci s-a numit guvernul polonez în exil a cerut şi a păstrat o colecţie de memorii din deportare aparţinând copiilor. Acestea ilustrează, mai bine decât orice relatare făcută de un adult, atât şocul cultural, cât şi privaţiunile fizice îndurate de deportaţi. Un copil polonez, care la vremea la care a fost arestat avea treisprezece ani, face următoarea descriere a lunilor în care a stat deportat:

> Nu era nimic de mâncare. Oamenii mâncau urzici şi se umflau de la ele şi atunci plecau pe lumea cealaltă. Ne-au obligat să mergem în şcolile ruseşti, fiindcă nu ne dădeau pâine dacă nu ne duceam la şcoală. Ne învăţau să nu ne rugăm la Dumnezeu, fiindcă Dumnezeu nu există, iar când se terminau orele ne ridicam toţi în picioare şi începeam să ne rugăm, iar atunci comandantul aşezării m-a băgat în *tiurma* [închisoare].[16]

Alte povestiri ale copiilor reflectă trauma părinţilor. „Mama a vrut să-şi ia viaţa şi să ne omoare şi pe noi, ca să nu mai trăim într-un asemenea chin, dar, când i-am spus mamei că vreau să-l văd pe tata şi că vreau să mă întorc în Polonia, mama şi-a recăpătat moralul“, scrie un alt băiat, în vârstă de opt ani la momentul arestării.[17] Nu toate femeile îşi reveneau însă. Alt copil, având paisprezece ani când a fost deportat, descrie tentativa de sinucidere a mamei lui:

> Mămica a venit la barăci, a luat o funie, puţină pâine şi s-a dus în pădure. M-am agăţat de mama ca s-o reţin, dar fiindcă era supărată m-a plesnit cu funia şi a plecat. După vreo câteva ore au găsit-o pe mama urcată într-un molid, avea funia legată de gât. Sub copac stăteau nişte fete; mama s-a gândit că erau surorile mele şi a vrut să spună ceva, dar fetele s-au apucat să ţipe la comandant, iar el a luat un topor şi a doborât copacul. Mama, care deja înnebunise, i-a smuls toporul comandantului şi l-a lovit în spinare, iar el s-a prăbuşit la pământ.

A doua zi au dus-o pe mămica la închisoare la 320 de kilometri de mine. Am înțeles că trebuia să muncesc și am continuat să car bușteni. Aveam un cal care se prăbușea odată cu mine. Am cărat bușteni o lună și pe urmă m-am îmbolnăvit și n-am mai putut lucra. Comandantul i-a atras atenția vânzătorului că nu trebuie să ne dea pâine, dar lui îi era milă de copii și atunci ne dădea pâine pe ascuns... apoi mama s-a întors de la închisoare cu picioarele degerate și cu fața plină de riduri.[18]

Dar, la fel, nu toate mamele au supraviețuit – potrivit mărturiei altui copil:

Am ajuns la colonie și de a doua zi ei ne-au dus la muncă, trebuia să muncim din zori și până în noapte. Când a venit ziua de plată pentru 15 zile primeai cel mult zece ruble și în două zile se terminau, nu era destul nici măcar pentru o pâine. Oamenii mureau de foame. Ei mâncau cai morți. Așa a lucrat mămica și a răcit, fiindcă nu avea haine groase, și a făcut pneumonie și a fost bolnavă cinci luni de pe trei decembrie încolo. Pe trei aprilie s-a dus la spital. Acolo nu au tratat-o deloc; dacă nu s-ar fi dus la spital poate că ar fi și acum vie; a venit la barăci și a murit; nu era nimic de mâncare, așa că a murit de foame pe 30 aprilie 1941. Mămica mea era pe moarte, iar eu și sora mea eram acasă. Tata nu era acolo, era la lucru și mami a murit când tata a venit acasă de la lucru, așa a murit mama de foame. Și pe urmă a venit amnistia și noi am scăpat din iadul acela.[19]

Bruno Bettelheim, comentând această culegere de povestiri nemaiîntâlnită până atunci, neobișnuită prin volumul și natura ei, încearcă să descrie deznădejdea nespusă pe care o redau:

Întrucât ele au fost scrise curând după ce copiii erau liberi și în siguranță, găsesc firesc ca ei să fi vorbit despre speranța că vor fi puși în libertate, dacă au sperat vreodată așa ceva. Absența unor asemenea declarații sugerează că nu au avut vreo nădejde. Copiii erau privați de libertatea de a da drumul sentimentelor adânci și firești, obligați să și le reprime pentru a supraviețui încă o zi. Un copil care nu mai speră în viitor este un copil care locuiește în iad.[20]

Nu mai puțin crudă a fost soarta altor grupuri de exilați, care au trebuit să li se alăture polonezilor și balticilor pe timpul războiului. Acestea au fost populațiile minoritare sovietice, pe care Stalin fie le-a desemnat, curând după începerea războiului, o potențială coloană a cincea, fie a spus despre ele mai târziu că au „colaborat" cu nemții. Cei suspectați de a fi a cincea „coloană" erau nemții de pe Volga, oameni ai căror strămoși de origine germană fuseseră invitați să trăiască în Rusia pe vremea Ecaterinei cea Mare (care și ea, la fel ca alți conducători ruși, s-a preocupat intens de popularea imenselor spații nelocuite ale Rusiei), și minoritatea vorbitoare de finlandeză care locuia în Republica Sovietică a Kareliei. Deși nu toți nemții de pe Volga mai vorbeau germana și nici toți finlandezii din Karelia,

finlandeza, ei trăiau în comunități distincte şi aveau obiceiuri diferite față de vecinii lor ruşi. Asta a fost suficient, în contextul războiului cu Germania şi cu Finlanda, să-i transforme în persoane suspecte. Pe baza unui raționament sucit chiar şi pentru standardele sovietice, toată populația germană de pe Volga a fost condamnată, în septembrie 1941, pentru vina de a ascunde „duşmani":

> Potrivit unor informații demne de încredere primite de autoritățile militare, există, printre locuitorii de origine germană din regiunea Volgăi, mii şi zeci de mii de diversioniști şi spioni care, la un semnal dat de Germania, vor executa acțiuni de sabotaj în regiunile locuite de nemții de pe Volga. [Totuşi] nici unul dintre germanii de pe Volga nu a raportat autorităților sovietice existența unui număr atât de mare de diversioniști şi spioni printre ei. În concluzie, populația germană de pe Volga ascunde în sânul ei duşmani ai poporului sovietic şi ai autorității sovietice.[21]

Aşadar, autoritățile sovietice aveau „informații de încredere" cum că există mii de spioni, însă nici un spion nu fusese semnalat. Prin urmare, toată lumea era vinovată că ascunde duşmani.

În categoria „colaboraționiştilor" intrau de asemenea mai multe mici comunități caucaziene – karaceaii, balkarii, calmucii şi ingușii –, tătarii din Crimeea şi alte mici grupuri minoritare: turcii meşketieni, kurzii, hemşilii, precum şi grupurile mai mici ale grecilor, bulgarilor, armenilor.[22] Dintre aceştia, numai deportările cecenilor şi ale tătarilor au fost făcute publice în timpul vieții lui Stalin. Exilarea lor, deşi a avut loc în 1944, a fost anunțată în ziarul *Izvestia* ca petrecându-se în iunie 1946.

> De-a lungul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, în timp ce popoarele din URSS apărau cu eroism onoarea şi independența patriei în lupta împotriva cotropitorilor germano-fascişti, mulți ceceni şi tătari din Crimeea, instigați de agenții germani, s-au alăturat în mod voluntar unităților organizate de către nemți. Din această cauză, cecenii şi tătarii din Crimeea au fost strămutați în alte regiuni ale URSS.[23]

În realitate, nu există dovezi ale colaborării susținute a cecenilor şi tătarilor, deşi nemții au recrutat constant ceceni şi tătari, pe când ruşi nu. Forțele germane s-au oprit la vest de Groznîi, capitala Ceceniei, şi nu au trecut linia frontului mai mult de câteva sute de ceceni.[24] Raportul NKVD din momentul respectiv vorbeşte de doar „335 de bandiți" în republică.[25] La fel, deşi germanii chiar au ocupat Crimeea, au cooptat tătari în regimul de ocupație şi au recrutat tătari în Wehrmacht – exact cum recrutaseră francezi şi olandezi – nu mai există nici o dovadă că tătarii au colaborat mai mult sau mai puțin decât oamenii din alte teritorii ocupate din Uniunea Sovietică (sau din Europa), sau că tătarii au participat la uciderea evreilor din

Crimeea. Un istoric a relevat faptul că mai mulți tătari au luptat împotriva Germaniei naziste, ca soldați în Armata Roşie, decât alături de Wehrmacht.[26]

De fapt, țelul lui Stalin, cel puțin atunci când i-a deportat pe caucazieni şi pe tătari, a fost probabil altul decât răzbunarea pentru colaborare. Pare mai degrabă să fi folosit războiul ca pe un paravan, ca pe o scuză să-şi ducă la îndeplinire operațiunile îndelung plănuite de epurare etnică. Țarii visaseră o Crimee fără tătari încă de pe vremea când Ecaterina cea Mare alipise peninsula Crimeea la Imperiul Rus. Cecenii îi incomodaseră şi ei pe țarii Rusiei şi provocaseră probleme chiar mai mari Uniunii Sovietice. O serie de răscoale antiruseşti şi antisovietice avuseseră loc în Cecenia, unele după Revoluție, altele după colectivizarea din 1929. O altă răscoală avusese loc recent în anul 1940. Toate dovezile tind să indice că Stalin dorea pur şi simplu să se descotorosească de aceste popoare rebele şi profund antisovietice.[27]

Ca şi deportările din Polonia, deportarea nemților de pe Volga, a caucazienilor şi a populațiilor din Crimeea a fost masivă. La sfârşitul războiului erau deportați 1,2 milioane de sovietici de naționalitate germană, 90 000 de calmîci, 70 000 de karaciai, 390 000 de ceceni, 90 000 de inguşi, 40 000 de balkari şi 180 000 de tătari din Crimeea, precum şi 9 000 de finlandezi plus alte grupuri etnice.[28]

Având în vedere numărul mare de oameni, repeziciunea cu care s-au făcut aceste deportări a fost remarcabilă, întrecând-o chiar pe cea a deportărilor din Polonia şi din țările baltice. Poate fiindcă NKVD-ul avea deja multă experiență: de data aceasta nu mai existau ezitări în privința cui să i se permită să ia ceva şi ce, cine trebuia arestat şi ce proceduri erau de aplicat. În mai 1944, 31 000 de ofițeri, soldați şi agenți operativi ai NKVD duseseră la bun sfârşit în trei zile deportarea a 200 000 de tătari, folosind 100 de maşini de teren, 250 de camioane şi 67 de trenuri. Ordine speciale, date dinainte, limitau cantitatea de bagaje per membru de familie. Cum li se ofereau doar 15–20 de minute ca să-şi facă bagajele, mulți nu luau nici măcar jumătate din ce aveau voie. Marea majoritate a tătarilor au fost urcați în trenuri şi trimişi în Uzbekistan – bărbați, femei, copii şi bătrâni. Între 6 000 şi 8 000 dintre ei au murit înainte de a ajunge la destinație.[29]

Evacuarea cecenilor a fost mult mai cruntă. Mulți martori amintesc faptul că membrii NKVD au folosit pentru deportarea cecenilor camioane Studebaker de fabricație americană, recent achiziționate prin programul de asistență militară acordat de SUA, Lend-Lease, şi aduse din Iran. Mulți au povestit de asemenea cum cecenii erau dați jos din Studebakere şi suiți în trenuri ferecate: nu numai că nu li se dădea apă, ca şi deținuților „obişnuiți",

dar nici nu primeau mâncare. Peste 78 000 de ceceni au murit numai în timpul transportului cu trenul.[30]

După sosirea în locurile de exil care le fuseseră destinate – Kazahstan, Asia Centrală, Rusia de Nord –, acei deportați care nu fuseseră arestați separat și trimiși în Gulag erau plasați în sate speciale, asemănătoare celor populate de polonezi și baltici, și li se spunea că o tentativă de evadare le va aduce o condamnare la 20 de ani în lagăr. Și experiențele prin care treceau erau similare. Dezorientați și dezrădăcinați, mulți nu reușeau să se adapteze. De obicei disprețuiți de administrația locală, deseori șomeri, slăbeau și se îmbolnăveau rapid. Poate că impactul cu noul climat era mai mare: „Când am ajuns în Kazahstan", își amintește un cecen deportat, „pământul era înghețat bocnă și am crezut că o să murim cu toții."[31] În 1949, sute de mii de caucazieni și între o treime și jumătate dintre tătarii din Crimeea muriseră.[32]

Dar, din punctul de vedere al Moscovei, era o singură diferență majoră între valurile de arestări și deportări din timpul războiului și cele care se petreceau de curând: țintele erau altele. Pentru prima dată, Stalin se hotărâse să elimine nu doar membri ai anumitor naționalități suspecte sau unele categorii de adversari politici, ci și națiuni întregi – bărbați, femei, copii, bunici – și să-i șteargă de pe fața pământului.

Poate că „genocid" nu este termenul potrivit pentru aceste deportări, din moment ce nu erau execuții în masă. Mai târziu, Stalin și-a ales colaboratori și aliați și din rândul grupurilor „dușmane", deci ura lui nu era pur rasială. „Genocidul cultural" totuși s-ar potrivi. După ce au fost alungați, numele tuturor deportaților au fost eliminate din documentele oficiale – chiar și din *Marea enciclopedie sovietică*. Autoritățile ștergeau de pe hartă pământurile lor natale, abolind Republica Cecenă-Ingușă Autonomă, Republica Autonomă a Germanilor de pe Volga, Republica Autonomă Kabardino-Balkară și Provincia Autonomă Caraciai. Republica Autonomă Crimeea a fost și ea lichidată, iar Crimea a devenit pur și simplu o altă provincie sovietică. Autoritățile regionale au distrus cimitire, au schimbat numele orașelor și satelor și i-au scos pe foștii locuitori din cărțile de istorie.[33]

În noile lor case, toți deportații musulmani – ceceni, inguși, balkari, caraciai, tătari – au fost obligați să-și trimită copiii la școlile primare cu predare în limba rusă. Cu toții au fost îndemnați să nu-și mai vorbească limba maternă, să nu-și mai practice religia și să nu-și mai amintească propriul trecut. Fără nici un dubiu, cecenii, tătarii, nemții de pe Volga și națiunile caucaziene mai restrânse – și, pe o perioadă mai lungă, balticii și polonezii – erau meniți să dispară, să fie înghițiți de lumea sovietică

vorbitoare de limba rusă. Până la urmă, aceste naţiuni au „reapărut" după moartea lui Stalin, chiar dacă treptat. Deşi cecenilor li s-a permis să se întoarcă acasă în anul 1957, tătarii nu au putut face acest lucru înainte de epoca lui Gorbaciov. Ei au primit „cetăţenia" crimeeană – dreptul lor legal de rezidenţă – abia în anul 1994.

Date fiind vremurile, cruzimea războiului şi existenţa, la doar câteva mii de kilometri spre vest, a altui genocid planificat, unii s-au întrebat de ce Stalin nu i-a ucis pur şi simplu pe membrii acestor grupuri etnice pe care le disprețuia atât. Părerea mea este că distrugerea culturilor, şi nu a populaţiilor răspundea mai bine scopurilor sale. Operaţiunea a curăţat URSS de structurile sociale pe care el le considera „duşmane": instituţiile burgheze, religioase şi naţionale care îi puteau opune rezistenţă, la fel ca şi intelectualii. În acelaşi timp sistemul câştiga mai multe „braţe de muncă" pentru a le folosi în viitor.

Dar povestea străinilor din lagăre nu se termină cu cecenii şi cu polonezii. Existau şi alte căi prin care străinii ajungeau în sistemul sovietic de lagăre, iar cei mai mulţi dintre ei au ajuns acolo ca prizonieri de război.

Armata Roşie este cea care, practic, a construit primele lagăre pentru prizonieri de război în anul 1939, după ocuparea Poloniei de Est. Primul decret pe timp de război asupra lagărelor pentru prizonieri s-a dat pe 19 septembrie 1939, la patru zile după ce tancurile sovietice au trecut graniţa.[34] La sfârşitul lui septembrie, armata sovietică capturase 230 000 de soldaţi şi ofiţeri polonezi.[35] Mulţi dintre ei au fost eliberaţi, în special militari tineri, cu grade inferioare, deşi unii – cei consideraţi potenţiali partizani – au ajuns în cele din urmă fie în Gulag, fie într-unul dintre cele aproximativ 100 de lagăre de prizonieri de război aflate mai către centrul Uniunii Sovietice. După invazia germană, aceste lagăre au fost evacuate, ca şi alte închisori, către zonele cu lagăre dinspre est.[36]

Este notoriu că nu toţi prizonierii de război polonezi au ajuns în aceste lagăre estice. În aprilie 1940, NKVD-ul a executat în secret, cu un glonţ tras în ceafă, mai mult de 20 000 dintre ofiţerii polonezi capturaţi, executând astfel ordinul direct al lui Stalin.[37] Stalin i-a asasinat pe ofiţeri din aceleaşi motive pentru care ordonase arestarea preoţilor polonezi şi învăţătorilor polonezi – şi anume, eliminarea elitei poloneze – şi apoi a şters urmele. În pofida eforturilor depuse, guvernul polonez din exil nu a putut să descopere ce se întâmplase cu ofiţerii, până când i-au găsit nemţii. În primăvara anului 1943, regimul german de ocupaţie a descoperit 4 000 de trupuri în Pădurea Katîn.[38] Deşi Uniunea Sovietică a respins orice învinuire pentru masacrul de la Katîn, aşa cum a fost denumit mai târziu, şi deşi

aliații susțineau această variantă – punând masacrul de la Katîn pe seama nemților în actul de acuzare de la Tribunalul de la Nuremberg –, polonezii știau din propriile surse că NKVD-ul era răspunzător. Incidentul a subminat însă „alianța" polono-sovietică, nu numai de-a lungul războiului, dar și pentru următorii 50 de ani. Președintele rus Boris Elțîn a recunoscut că sovieticii erau vinovați pentru crimele de la Katîn abia în 1991.[39]

Deși prizonierii polonezi de război au continuat să apară pe toată durata războiului în batalioanele de muncă silnică și în lagărele din Gulag, primele lagăre de muncă construite la scară mare nu au fost făcute pentru polonezi. Când sorții războiului au început să se schimbe pentru Uniunea Sovietică, Armata Roșie, imediat și aparent pe neașteptate, a început să ia prizonieri un număr mare de soldați germani și ai puterilor Axei. Autoritățile erau cu totul nepregătite. După capitularea germanilor încercuiți, care a urmat bătăliei de la Stalingrad – amintită adesea ca momentul-cheie al războiului –, Armata Roșie a luat prizonieri 91 000 de soldați inamici, pentru care nu erau prevăzute nici un fel de ajutoare. După trei sau patru zile, hrana care a sosit nu era suficientă: „era o pâine la zece oameni și ceva supă făcută din apă cu câteva boabe de mei și pește sărat".[40]

După primele săptămâni de captivitate, condițiile de viață nu s-au îmbunătățit, și nu doar pentru supraviețuitorii de la Stalingrad. Pe măsură ce Armata Roșie înainta spre vest, soldații luați prizonieri erau de obicei adunați laolaltă sub cerul liber și lăsați acolo cu hrană minimă și fără medicamente, atunci când nu erau pur și simplu împușcați. Fără adăpost, prizonierii dormeau unii în brațele altora, ghemuiți în zăpadă, și se trezeau uneori strângând în brațe un cadavru.[41] În primele luni ale anului 1943, rata mortalității în rândul prizonierilor de război a ajuns la aproape 60%, iar în jur de 570 000 de oameni sunt oficial înregistrați ca decedați în captivitate, din cauza înfometării, bolilor și rănilor neîngrijite.[42] Cifrele reale pot fi și mai mari, cum mulți prizonieri trebuie să fi murit chiar înainte ca cineva să-i fi numărat. Rate de mortalitate similare s-au înregistrat și printre soldații sovietici prizonieri în Germania: războiul sovieto-nazist a fost într-adevăr unul pe viață și pe moarte.

Însă din martie 1944, NKVD-ul a luat măsuri pentru „ameliorarea" situației și a creat un nou departament pentru lagărele de muncă forțată, care să se ocupe doar de lagărele prizonierilor de război. Deși se aflau sub jurisdicția poliției secrete, aceste noi lagăre nu făceau parte din Gulag din punct de vedere administrativ, ci depindeau, la început, de Administrația NKVD pentru Prizonierii de Război (UPV), iar după 1954 de Direcția Centrală a Prizonierilor de Război și a Deținuților (GUPVI).[43]

Această schimbare birocratică nu a adus neapărat un tratament mai bun. Autoritățile japoneze, de exemplu, consideră că iarna anului 1945–1946 – după ce se sfârşise războiul – a fost cea mai grea pentru prizonierii japonezi, unul din zece murind în captivitate în Uniunea Sovietică. Deşi nu erau în stare să transmită informații utile, restricțiile aspre privind corespondența lor cu rudele rămăseseră valabile: ei au putut să scrie acasă de-abia după 1946, şi atunci folosind plicuri speciale marcate cu inscripția „scrisoare de la un prizonier de război". Se înființaseră birouri speciale de cenzură, unde, ca să citească aceste scrisori, lucrau cenzori cu pregătire în domeniul limbilor străine.[44]

Supraaglomerarea din lagăre nu s-a redus. De-a lungul ultimului an de război, şi chiar după aceea, numărul celor internați în lagăre a continuat să crească, atingând cifre uluitoare. Potrivit statisticilor oficiale, Uniunea Sovietică a luat 2 388 000 de prizonieri de război germani între 1941 şi 1945. Alți 1 097 000 de soldați europeni care luptau pentru Axă au căzut şi ei în mâinile sovieticilor – în special italieni, unguri, români şi austrieci, ca şi câțiva francezi, olandezi şi belgieni – şi aproape 600 000 de japonezi, un număr impresionant, având în vedere faptul că Uniunea Sovietică a fost în război cu Japonia pentru o perioadă scurtă de timp. În momentul armistițiului, numărul total de soldați luați prizonieri depăşise patru milioane.[45]

Deşi este uriaşă, cifra nu-i include pe toți străinii adunați în lagărele sovietice în timpul marşului armatei sovietice prin Europa. NKVD-ul, venind în urma armatei, se afla în căutarea altor tipuri de prizonieri: toți cei acuzați de crime de război, oricine care era socotit spion (chiar aparținând unui guvern aliat), oricine putea fi socotit antisovietic din indiferent ce motiv, oricine față de care orice poliție secretă resimțea o aversiune personală. Cel mai mult au răscolit în acele țări din Europa Centrală unde intenționau să rămână după sfârşitul războiului. La Budapesta, de exemplu, au ridicat rapid în jur de 75 000 de civili unguri, trimițându-i la început în lagăre provizorii din Ungaria şi apoi în Gulag – alături de sute de mii de prizonieri de război unguri care se găseau deja acolo.[46]

Oricine putea fi arestat. Printre ungurii ridicați în Budapesta, de exemplu, se afla şi George Bien, în vârstă de 16 ani. A fost arestat împreună cu tatăl lui, fiindcă aveau un radio.[47] De cealaltă parte a piramidei sociale, ofițerii NKVD l-au arestat pe Raul Wallenberg, un diplomat suedez, care a salvat de unul singur mii de evrei unguri de la deportarea în lagărele de concentrare naziste. În cursul negocierilor, Wallenberg avusese mai multe contacte atât cu autoritățile fasciste, cât şi cu lideri occidentali. El provenea dintr-o familie de vază şi înstărită din Suedia. Pentru NKVD, acestea

erau motive suficiente de suspiciune. L-au arestat la Budapesta în ianuarie 1945, împreună cu şoferul. Amândoi bărbaţii au dispărut în închisorile sovietice – Wallenberg a fost înregistrat acolo ca „prizonier de război" – şi nu s-a mai auzit niciodată de el. În anii 1990, guvernul suedez a încercat în zadar să afle cum a sfârşit Wallenberg. În zilele noastre se presupune că a murit în timpul anchetei sau a fost executat curând după arestare.[48]

În Polonia, NKVD-ul i-a luat la ochi pe liderii din teritoriu ai Armatei Poloneze. Această armată de partizani luptase efectiv până în 1944 alături de Armata Roşie împotriva nemţilor. Dar imediat după ce Armata Roşie a trecut vechea frontieră poloneză, trupele NKVD au capturat şi au dezarmat unităţile de partizani ale Armatei Teritoriale şi i-au arestat pe conducătorii acesteia. Unii s-au ascuns în pădurile Poloniei şi au continuat să lupte până la jumătatea anilor '40. Alţii au fost executaţi. Restul au fost deportaţi. În acest fel, zeci de mii de cetăţeni polonezi, atât partizani, cât şi civili suspecţi, au ajuns după război în Gulag şi în satele de exil.[49]

Însă nici o ţară ocupată nu a fost scutită. Statele baltice şi Ucraina, cum am mai spus, au fost victime ale unor puternice represiuni postbelice, la fel şi Cehoslovacia, Bulgaria, România şi, mai ales, Germania şi Austria. NKVD-ul i-a capturat pe toţi cei găsiţi în buncărul lui Hitler în momentul înaintării Armatei Roşii către Berlin şi i-a adus la Moscova pentru interogatorii. Ei au ridicat de asemenea şi rude îndepărtate ale lui Hitler din Austria. Printre acestea se afla şi o verişoară pe nume Maria Koopensteiner, căreia Hitler îi trimisese cândva o sumă de bani, ca şi soţul acesteia, fraţii ei şi unul dintre fiii fratelui. Nici unul dintre ei, nici măcar Maria, nu-l mai văzuseră pe Hitler din anul 1906. Cu toţii aveau să moară în URSS.[50]

În Dresda, NKVD-ul a arestat şi un cetăţean american, pe John Noble, care fusese reţinut în Germania nazistă şi ţinut în arest la domiciliu de-a lungul războiului, împreună cu tatăl său, de origine germană, devenit mai apoi cetăţean american naturalizat. Până la urmă, Noble s-a întors în SUA, după mai bine de nouă ani, petrecuţi în mare parte la Vorkuta, unde confraţii lui de lagăr îl porecliseră „Americaneţ".[51]

Cei mai mulţi dintre oamenii arestaţi la grămadă au ajuns în cele din urmă în lagăre, fie de prizonieri de război, fie aparţinând Gulagului. Care era exact diferenţa între cele două tipuri de lagăre nu s-a ştiut clar niciodată. Deşi din punct de vedere administrativ ele aparţineau unor birocraţii diferite, administraţia lagărelor de prizonieri de război a început să semene într-atât de mult celor de muncă silnică, încât este greu să tratezi separat istoria acestor două formaţiuni. Uneori lagărele Gulagului construiau anume *lagpunkte* speciale pentru prizonierii de război, iar deţinuţii de ambele

categorii lucrau împreună.[52] Din motive neclare, NKVD-ul trimitea uneori prizonierii de război direct în sistemul Gulagului.[53]

La sfârşitul războiului, raţiile de mâncare ale prizonierilor de război şi ale deţinuţilor de drept comun erau cam la fel, tot aşa cum erau şi barăcile în care locuiau şi munca îndeplinită. Ca şi *zekii*, prizonierii de război lucrau în construcţii, în mine, în unităţi industriale şi la construirea de drumuri şi căi ferate.[54] La fel ca *zekii*, unii dintre prizonierii de război care erau instruiţi ajungeau în *şaraşki*, unde proiectau avioane militare pentru Armata Roşie.[55] Şi în ziua de astăzi, rezidenţii unor cartiere din Moscova vorbesc cu mândrie despre blocurile de apartamente în care locuiesc, despre care se crede că ar fi fost finisate de către meticuloşii prizonieri germani.

De asemenea, tot ca *zekii*, prizonierii de război deveneau până la urmă beneficiarii unei „educaţii politice" în stil sovietic. În anul 1943, NKVD-ul a început să organizeze şcoli şi cursuri „antifasciste" în lagărele de prizonieri. Cursurile erau menite să-i convingă pe participanţi să „ducă lupta pentru reconstruirea *democratică* a ţărilor natale şi stârpirea rămăşiţelor fasciste", la întoarcerea lor în Germania, România sau Ungaria – în acest mod ei ar fi pregătit terenul pentru instaurarea dominaţiei sovietice.[56] Mulţi foşti prizonieri de război germani chiar au sfârşit prin a lucra în noile forţe poliţieneşti ale Germaniei de Est comuniste.[57]

Dar chiar şi pentru aceia care îşi dovediseră noua credinţă întoarcerea acasă nu a venit prea repede. Deşi URSS a repatriat un grup de 225 000 de prizonieri încă din iunie 1945, cei mai mulţi dintre ei fiind soldaţi bolnavi sau răniţi, şi deşi alţii au continuat să se întoarcă acasă cu regularitate şi după aceea, repatrierea completă a prizonierilor de război din URSS a durat mai mult de un deceniu: în anul 1953, când a murit Stalin, 20 000 de prizonieri încă erau în URSS.[58] Pe deplin încredinţat de eficienţa sclaviei de stat, Stalin privea munca prizonierilor ca pe un fel de corecţie şi considera lunga lor captivitate în întregime justificată. De-a lungul anilor '40 şi '50 – şi chiar după, cum demonstrează cazul lui Wallenberg – autorităţile sovietice au continuat să ascundă problema străinilor captivi în URSS învăluind-o în confuzie, propagandă şi contrapropagandă, eliberând oameni când acest lucru era convenabil şi negând orice luare la cunoştinţă de existenţa prizonierilor atunci când nu le era favorabil. De pildă, în octombrie 1945, Beria i-a scris lui Stalin, cerându-i să aprobe eliberarea prizonierilor de război unguri înaintea alegerilor din Ungaria: americanii şi englezii îşi eliberaseră prizonierii, a adăugat el, sugerând că Uniunea Sovietică îşi creează o imagine proastă dacă nu le urmează exemplul.[59]

Dezinformarea a persistat decenii întregi. În primii ani de după război, diplomaţi veniţi de peste tot din lume au continuat să constrângă Moscova,

arătând liste cu cetățenii lor care dispăruseră în timpul ocupației Armatei Roșii în Europa, sau care, dintr-un motiv sau altul, ajunseseră în lagărele de prizonieri de război sau în Gulag. Răspunsurile nu erau ușor de dat, din moment ce însuși NKVD-ul nu știa prea bine locul unde s-ar afla acești prizonieri. În cele din urmă, autoritățile sovietice au înființat comisii speciale care să stabilească câți străini mai erau încă prizonieri în URSS și apoi să le reexamineze dosarele, pentru a-i elibera.[60]

Rezolvarea cazurilor complexe putea dura ani de zile. Jacques Rossi, un comunist francez născut în Lyon, trimis în lagăr după câțiva ani în care fusese profesor la Moscova, încă mai încerca să plece în țara lui în anul 1958. Deoarece la început i s-a refuzat o viză de ieșire spre Franța, el a încercat să obțină una pentru Polonia, unde le-a spus autorităților că trăiau fratele și sora lui. Nici atunci nu i s-a acordat viza.[61] Pe de altă parte, se mai întâmpla ca autoritățile sovietice să renunțe brusc la toate obiecțiile și, cu totul pe neașteptate, să le permită străinilor să plece acasă. La un moment dat, în anul 1947, apogeul marii foamete de după război, NKVD-ul a eliberat dintr-odată câteva sute de mii de prizonieri de război. Nu s-a dat nici o explicație de ordin politic: conducerea sovietică a găsit pur și simplu de cuviință că nu avea destulă hrană pentru a-i ține pe toți în viață.[62]

Repatrierea nu se desfășura într-o singură direcție. Dacă un număr mare de cetățeni din Europa de Vest se regăsea în Rusia la sfârșitul războiului, un număr la fel de mare de ruși se afla în Europa Occidentală. În primăvara anului 1945, mai mult de 5,5 milioane de cetățeni sovietici erau în afara granițelor Uniunii Sovietice. Unii dintre ei erau soldați, capturați și închiși în lagărele naziste pentru prizonieri de război. Alții fuseseră încorporați în lagărele de muncă silnică din Germania și Austria. Câțiva colaboraseră pe timpul ocupației germane și se retrăseseră odată cu armata germană. În jur de 150 000 erau „vlasoviștii", soldații sovietici care luptaseră – sau, cel mai adesea, fuseseră obligați să lupte – împotriva Armatei Roșii sub comanda generalului Andrei Vlasov, un ofițer rus luat prizonier, care se întorsese împotriva lui Stalin și luptase alături de Hitler sau în alte brigăzi prohitleriste și antistaliniste din Wehrmacht. Unii dintre ei, oricât ar părea de ciudat, nici nu erau cetățeni sovietici. Răspândiți prin Europa, mai ales în Iugoslavia, mai existau și emigranți anticomuniști: ruși albi, adică cei care pierduseră confruntarea cu bolșevicii și se stabiliseră în Occident. Stalin îi voia și pe aceia înapoi: nici unul nu trebuia să scape de pedeapsa sovietică.

Într-un final, i-a obținut și pe ei. Printre multele decizii controversate ce s-au luat la Conferința de la Ialta, în februarie 1945, Roosevelt, Churchill

şi Stalin au căzut de acord că toţi cetăţenii sovietici, indiferent de trecutul lor, trebuiau să se întoarcă în URSS. Deşi documentele semnate la Ialta nu-i obligau în mod explicit pe Aliaţi să-i dea înapoi pe cetăţenii sovietici împotriva voinţei lor, exact aşa s-a întâmplat.

Unii doreau să se întoarcă acasă. Leonis Sitko, soldat în Armata Roşie, care a stat mult timp într-un lagăr nazist de prizonieri şi care avea apoi să petreacă şi mai mult timp într-un lagăr sovietic, îşi aminteşte că el a ales să se întoarcă acasă. Mai târziu această dorinţă şi-a exprimat-o în versuri:

> Erau patru drumuri şi patru ţări.
> În trei dintre acestea domneau pacea şi îndestularea.
> Iar în cea de-a patra ştiam că erau spulberate lirele poeţilor
> Şi că pe mine, mai mult ca sigur, aveau să mă ucidă.
>
> Şi ce s-a întâmplat? Către acele trei ţări am strigat: să fiţi afurisite!
> Şi mi-am ales Patria.[63]

Alţii, înspăimântaţi de ce i-ar fi aşteptat acolo, au fost făcuţi să se răzgândească de către agenţii NKVD care umblau prin lagărele de prizonieri de război şi de persoane exilate, răspândite peste tot prin Europa. Ofiţerii scotoceau lagărele, în căutare de ruşi, amăgindu-i cu versiunea unui viitor minunat. Toţi vor fi iertaţi, pretindeau ei: „Acum sunteţi consideraţi adevăraţi cetăţeni sovietici, fără a se mai ţine cont de faptul că aţi fost obligaţi să vă alăturaţi armatei germane."[64]

Unii, mai ales aceia care avuseseră deja probleme cu justiţia sovietică, bineînţeles că nu doreau deloc să se întoarcă. „Este destul loc în Patrie pentru oricine", a spus ataşatul militar în Marea Britanie unui grup de soldaţi sovietici care trăiau în lagărul de prizonieri de război din Yorkshire. „Ştim ce ne aşteaptă acolo", i-a răspuns unul dintre ei.[65] Ofiţerii aliaţi aveau însă ordine să-i trimită înapoi – iar ei le-au îndeplinit. În Fort Dix, New Jersey, 145 de prizonieri sovietici, care purtau uniforme naziste când au fost capturaţi, s-au baricadat în barăci pentru a evita să plece acasă. Când soldaţii au aruncat gaze lacrimogene în barăci, cei care nu se sinuciseseră deja s-au repezit cu bâte şi cuţite de bucătărie, rănindu-i pe unii dintre americani. Mai târziu au spus că au vrut să-i determine pe americani să-i împuşte.[66]

Şi mai dure erau incidentele cu femei şi copii. În mai 1945, trupele engleze, care, după cum fuseseră înştiinţate, erau sub comanda directă a lui Churchill, au încercat să repatrieze peste 20 000 de cazaci, care trăiau la vremea aceea în Austria. Aceştia erau foşti partizani antibolşevici, dintre care unii se alăturaseră lui Hitler pentru a lupta astfel împotriva lui Stalin, mulţi dintre ei părăsind ţara sovietelor după Revoluţie şi nemaiavând

paşaport sovietic. După multe zile în care li s-a promis că vor fi trataţi bine, britanicii i-au păcălit. Ei i-au invitat pe ofiţerii cazaci la o „conferinţă", i-au predat trupelor sovietice şi le-au adunat şi familiile a doua zi. Într-un incident deosebit de odios dintr-un lagăr din apropiere de Lienz, Austria, soldaţii britanici au folosit baionete şi paturile puştilor pentru a sui cu forţa mii de femei şi copii în trenurile ce-i duceau spre URSS. În loc să se întoarcă acasă, femeile şi-au aruncat copiii de pe pod şi pe urmă au sărit şi ele. Un bărbat şi-a ucis soţia şi copiii, i-a aşezat frumos pe iarbă şi apoi s-a omorât. Cazacii ştiau foarte bine la ce să se aştepte după întoarcerea lor în URSS: plutonul de execuţie sau Gulagul.[67]

Chiar şi aceia care se întorceau acasă de bunăvoie puteau să devină suspecţi. Nu conta dacă părăsiseră URSS din proprie voinţă sau forţaţi, dacă fuseseră prinşi sau colaboraseră, dacă reveniseră din proprie iniţiativă sau suiţi în vagoanele de vite. La frontieră toţi erau puşi să completeze un formular în care erau întrebaţi dacă colaboraseră. Aceia care mărturiseau (iar unii au făcut-o) şi aceia care păreau suspecţi – inclusiv mulţi prizonieri de război sovietici care îndurară suplicii inimaginabile în lagărele germane – erau reţinuţi pentru alte interogatorii în lagărele de filtrare. Aceste lagăre, înfiinţate curând după izbucnirea războiului, arătau ca celelalte lagăre din Gulag. Înconjurate de sârmă ghimpată, erau ticsite de oameni puşi la muncă silnică, care oficial nu erau recunoscuţi ca atare.

De fapt, NKVD înfiinţase în mod intenţionat multe dintre lagărele de filtrare în apropierea centrelor industriale, astfel încât „suspecţii" să presteze muncă neplătită pentru URSS cât timp autorităţile le investigau cazurile.[68] Între 27 decembrie 1941 şi 1 octombrie 1944, NKVD a anchetat 421 199 de deţinuţi din lagărele de filtrare. În mai 1945, mai mult de 160 000 se aflau încă în lagăre, prestând muncă forţată. Peste jumătate dintre ei scoteau cărbuni.[69] În ianuarie 1946, NKVD a desfiinţat lagărele şi i-a repartizat pe ceilalţi 228 000 de deţinuţi în Uniunea Sovietică pentru a se continua anchetele. Se crede că mulţi au sfârşit în Gulag.[70]

Chiar şi printre prizonierii de război existau situaţii speciale. Poate fiindcă NKVD împărţea condamnări la muncă silnică cetăţenilor sovietici şi prizonierilor de război – oameni care, de fapt, nu comiseseră nici un delict –, autorităţile au inventat un nou tip de condamnări pentru adevăraţii criminali de război: oameni care se presupunea că înfăptuiseră delicte reale. Încă din aprilie 1943, Sovietul Suprem a declarat că, în timpul eliberării teritoriilor sovietice, Armata Roşie descoperise „acte de bestialitate nemaiauzite şi violenţe de neînchipuit, săvârşite de monştrii fascişti, nemţi, italieni,

români, unguri şi finlandezi, sau de agenţi hitlerişti, ca şi de spioni şi trădători din rândurile cetăţenilor Uniunii Sovietice".[71] Drept urmare, NKVD a declarat că aceşti criminali de război vor primi condamnări de 10–15 sau chiar 25 de ani pe care le vor ispăşi în *lagpunkte* speciale. Aceste *lagpunkte* au fost construite în Norilsk, Vorkuta şi Kolîma, cele mai dure lagăre din nord.[72]

Printr-un ingenios joc de cuvinte şi dintr-o ironie a istoriei, care ar putea foarte bine să arate implicarea directă a lui Stalin, NKVD a redenumit aceste *lagpunkte* cu un termen preluat din istoria penală a Rusiei ţariste: *katorga.* Alegerea acestui termen nu a fost făcută întâmplător. Revitalizarea cuvântului, care corespundea cu momentul revenirii terminologiei ţariste şi în alte sfere ale vieţii sovietice (în şcolile militare pentru copiii ofiţerilor, de exemplu), trebuia să reprezinte o nouă formă de pedeapsă, pentru o nouă categorie de deţinuţi, cei irecuperabili şi periculoşi. Spre deosebire de delincvenţii normali, condamnaţi la pedepse obişnuite în lagărele de muncă corecţională din Gulag, deţinuţii din *katorga* nu se puteau aştepta vreodată ca ei să fie reeducaţi sau restabiliţi social, nici măcar în gând.

Reintrarea în uz a termenului pare să fi trezit o anumită consternare. Bolşevicii luptaseră împotriva *katorgăi*, iar acum ea era reinstituită, întâmplându-se exact ca în *Ferma animalelor* de Orwell, cu porcii care le interziseseră animalelor să bea alcool, dar apoi au început să bea chiar ei whisky. *Katorga* a fost de asemenea reinventată tocmai când lumea începea să descopere adevărul despre lagărele de concentrare naziste. Folosirea cuvântului sugera în mod bizar că lagărele sovietice semănau cu cele „capitaliste" ceva mai mult decât lăsau autorităţile sovietice să se înţeleagă.

Poate de aceea generalul Nasedkin, şeful Gulagului pe perioada războiului, a cerut atunci scrierea unei istorii a *katorgăi* ţariste şi i-a lăsat-o în grijă lui Beria, la cererea expresă a acestuia din urmă. Printre alte „note explicative", acest manual se străduia să explice diferenţa dintre *katorga* bolşevică, *katorga* ţaristă şi alte forme de pedeapsă din Occident:

> ...în condiţiile Statului Sovietic socialist de astăzi, *katorga* – exil cu muncă silnică – este o metodă de a pedepsi ce se bazează pe un alt principiu decât în trecut. În Rusia ţaristă şi în ţările burgheze, aceste aspre pedepse erau administrate celor mai proeminente elemente din societate... dar, astăzi, *katorga* ne permite să reducem numărul mare de condamnări la moarte şi se aplică duşmanilor deosebit de periculoşi.[73]

Citind aceste instrucţiuni emise cu scopul de a descrie noul regim, ne întrebăm dacă nu este posibil ca unii dintre condamnaţii la *katorga* să fi ales mai degrabă condamnarea la moarte. Condamnaţii la *katorga* erau despărţiţi

de ceilalți deținuți prin ziduri înalte. Ei primeau uniforme diferite, cu dungi și numere cusute pe spate. Erau încuiați în barăci noaptea, iar ferestrele erau prevăzute cu gratii. Ei lucrau un număr mai mare de ore decât deținuții obișnuiți, aveau mai puține zile de odihnă decât ei și li se interzicea să efectueze altă muncă în afară de cea grea, cel puțin în primii doi ani de închisoare. Erau păziți îndeaproape: fiecare grup de zece deținuți era păzit de doi gardieni și fiecare lagăr trebuia să dispună de minimum cinci câini. Deținuții de *katorga* nici măcar nu puteau fi mutați dintr-un lagăr într-altul fără aprobarea specială a administrației de la Moscova a Gulagului.[74]

Deținuții din *katorga* par să fi devenit și motorul principal al noii industrii sovietice. În anul 1944, NKVD pretindea, într-o trecere în revistă a realizărilor sale economice, că ar fi realizat 100% din producția sovietică de uraniu. „Nu este greu", scrie istoricul Galina Ivanova, „să deducem cine extrăgea și prelucra minereul radioactiv".[75] Tot deținuții și soldații aveau să construiască, după război, primul reactor nuclear sovietic din Celiabinsk. „În acea perioadă, întregul șantier de construcții era un fel de lagăr", își amintea un muncitor. Pe șantierul respectiv au fost construite cabane „finlandeze" speciale pentru experții germani, care au fost și ei recrutați să lucreze la proiect.[76]

Fără nici o îndoială că printre deținuții din *katorga* se aflau și mulți adevărați colaboraționiști naziști și criminali de război, inclusiv cei răspunzători de asasinarea a sute de mii de evrei sovietici. Gândindu-se la astfel de persoane, Simeon Vilenski, un supraviețuitor de la Kolîma, m-a avertizat să nu mă las convinsă de inocența celor trecuți prin Gulag: „Există oameni care ar fi fost sau ar fi trebuit să stea închiși indiferent de regim." De regulă, ceilalți deținuți îi evitau pe criminalii de război și chiar au existat cazuri când aceștia au fost atacați și bătuți.[77]

Totuși, dintre cei 60 000 de deținuți condamnați la *katorga* până în 1947, foarte mulți au fost condamnați pe baze îndoielnice.[78] Printre ei, de exemplu, erau mii de partizani antisovietici polonezi, baltici și ucraineni, dintre care mulți luptaseră împotriva naziștilor înainte de a se întoarce împotriva Armatei Roșii. Astfel, ei credeau că luptau pentru propria eliberare națională. Potrivit unui document ce-i privea pe minorii din *katorga*, trimis lui Beria în 1945, printre ei se afla și Andrei Levciuk, acuzat că s-ar fi alăturat Organizației Ucrainenilor Naționaliști (OUN), una dintre cele două organizații majore de partizani antisovietici din Ucraina. Când activa în acest grup, se spune că Levciuk ar fi luat „parte la asasinarea cetățenilor nevinovați și dezarmarea Armatei Roșii și că și-ar fi însușit bunurile acestora". La data arestării, Levciuk avea 15 ani.

Altă „criminală de război" era Iaroslava Krutigolova. Membră şi ea a grupării de partizani OUN – angajată acolo ca infirmieră –, a fost arestată la vârsta de 16 ani.[79] NKVD a mai arestat o femeie de origine germană care lucrase ca translator pentru partizanii sovietici. Auzind că a fost arestată fiindcă „ajutase şi sprijinise duşmanul", liderul brigăzii de partizani în care activase a venit tocmai de pe front ca să depună mărturie în favoarea ei. Datorită lui, femeia a primit doar zece ani de *katorga*, în loc de 25.[80]

Printre cei din *katorga* s-a aflat şi Alexander Klein, un ofiţer din Armata Roşie, care fusese capturat de nemţi, dar reuşise să se întoarcă la divizia lui. Mai târziu povesteşte cum a fost interogat după ce s-a întors:

> Maiorul s-a ridicat brusc şi m-a întrebat:
> – Poţi dovedi că eşti evreu?
> Am zâmbit încurcat şi i-am răspuns că pot dacă îmi dau jos pantalonii.
> Maiorul s-a uitat la Sorokin şi pe urmă s-a întors din nou spre mine.
> – Şi vrei să spui că nemţii n-au ştiut că dumneata eşti evreu?
> – Dacă ar fi ştiut, credeţi-mă că nu m-aş mai afla aici.
> – Aha, jidanule! a exclamat filfizonul şi m-a lovit în abdomen, atât de puternic încât mi-am pierdut suflarea şi m-am prăbuşit la pământ. De ce ne minţi!? Ia spune, nemernicule, cu ce misiune te-au trimis aici? Cine mai este implicat? Când te-ai vândut? Cât au plătit ei pentru asta, târâtură? Care-ţi este numele de cod?

În urma acestui interogatoriu, Klein a fost mai întâi condamnat la moarte. Apoi i-a fost suspendată condamnarea şi în loc i s-au dat 20 de ani de *katorga*.[81]

„Existau în lagăre tot felul de oameni, mai ales după război", a scris mai târziu Hava Volovici. „Dar cu toţii eram chinuiţi în acelaşi fel, că eram răi, buni, vinovaţi sau nevinovaţi."[82]

Dacă, în timpul războiului, milioane de străini au intrat în Gulag împotriva voinţei lor, cel puţin unul a ajuns acolo pentru că aşa a vrut. Războiul a reuşit să provoace noi accese de paranoia printre conducătorii sovietici la adresa străinilor; dar tot datorită războiului, un politician american de rang înalt a putut vizita Gulagul pentru prima şi singura dată. Henry Wallace, vicepreşedintele de atunci al Statelor Unite, a făcut o călătorie la Kolîma în mai 1944 – şi nu şi-a dat seama că a vizitat o închisoare.

Vizita lui Wallace a avut loc în momentul de apogeu al prieteniei dintre sovietici şi americani din timpul războiului, cel mai cordial moment al alianţei lor, când presa americană obişnuia să-l numească pe Stalin „Unchiul Joe". Poate că din acest motiv, Wallace a privit cu bunăvoinţă spre Uniunea Sovietică chiar înainte de a ajunge acolo. La Kolîma, i-au fost confirmate

toate părerile favorabile. Imediat ce a ajuns a observat nenumăratele asemănări dintre URSS şi Statele Unite: amândouă erau ţări „tinere" şi puternice, despovărate de tarele aristocraţiei din trecutul Europei. După cum le-a spus şi gazdelor sale, el a fost de părere că „Asia Sovietică" era de fapt „Vestul Sălbatic" al Rusiei. Credea că nu există „alte două ţări mai asemănătoare ca Statele Unite şi Uniunea Sovietică". „Vastele întinderi ale ţării dumneavoastră, pădurile ei virgine, fluviile largi şi lacurile întinse, toate tipurile de climă – de la cea tropicală la cea polară – resursele ei inepuizabile, toate îmi amintesc de ţinutul meu natal."[83]

Dacă peisajul i-a plăcut, tot aşa s-a întâmplat şi cu ceea ce el a considerat forţa industrială a naţiunii. Nikişov, a cărui faimă de şef corupt şi bogat din Dalstroi era bine cunoscută, l-a însoţit pe Wallace prin Magadan, capitala Kolîmei. Wallace însă îl vedea pe ofiţerul NKVD de rang superior ca pe un soi de capitalist american: „El manevrează totul pe aici. Cu resursele Dalstroiului la picioarele sale, este milionar." Wallace s-a simţit bine în compania noului său amic „Ivan", uitându-se cum „se plimba" prin taiga, „bucurându-se din plin de aerul minunat". A ascultat cu real interes povestea „lui Ivan" despre cum s-a născut Dalstroiul: „A trebuit să muncească mult ca să pună pe picioare locul acesta. Cu 12 ani în urmă, au sosit primii locuitori care au construit opt case din prefabricate. Astăzi, Magadan are 40 000 de locuitori şi toţi au locuinţe corespunzătoare."

Nikişov a omis, desigur, să spună că „primii locuitori" au fost deţinuţi şi că cei mai mulţi dintre cei 40 000 de locuitori erau deportaţi, cu interdicţia de a părăsi locul. Wallace nu ştia nimic nici despre statutul actual al muncitorilor – aproape toţi deţinuţi – şi a continuat să scrie aprobator despre muncitorii din minele de aur din Kolîma. Ei erau, îşi aminteşte el, „bărbaţi tineri, zdraveni", muncitori liberi mult mai harnici decât deţinuţii politici despre care el presupunea că populaseră nordul îndepărtat în vremea ţarilor. „Oamenii din Siberia sunt o rasă puternică, viguroasă, dar nu fiindcă au fost îngenuncheaţi."[84]

Era tocmai ceea ce şefii Dalstroiului voiau ca Wallace să creadă. Potrivit raportului pe care Nikişov în persoană l-a scris mai târziu, Wallace chiar a cerut să vadă un lagăr de muncă, dar a fost ţinut departe. Nikişov şi-a asigurat de asemenea şefii că singurii muncitori pe care Wallace îi va întâlni vor fi muncitori liberi, şi nu deţinuţi. Mulţi dintre ei se poate să fi fost chiar membri ai Comsomolului, organizaţia comunistă de tineret, cărora li se dăduseră haine de mineri şi cizme de cauciuc, doar cu câteva minute înainte de sosirea lui Wallace, şi care trebuiau să ştie ce să răspundă dacă li se vor pune întrebări. „Am vorbit cu unii dintre ei", a scris Wallace mai târziu. „Doreau cu ardoare să câştige războiul."[85]

Wallace a întâlnit şi deţinuţi adevăraţi, chiar dacă nu a ştiut acest lucru: erau cântăreţi şi muzicieni, mulţi dintre ei interpreţi de operă arestaţi, din Moscova şi din Leningrad, care au cântat pentru el la teatrul din Magadan. I s-a spus că erau membrii unui „cor de amatori din Armata Roşie" staţionat în oraş. Iar el s-a minunat că nişte amatori pot atinge asemenea performanţe artistice. În realitate, fiecare dintre ei fusese avertizat că „orice cuvânt sau orice semn din care să reiasă că erau deţinuţi va fi considerat un act de trădare".[86]

Wallace a fost dus să vadă şi o expoziţie de obiecte de artizanat făcute de deţinuţi, deşi nici de data aceasta nu şi-a dat seama. Nikişov l-a dus la o expoziţie de broderii. Şi i-a spus că piesele expuse fuseseră lucrate de către un grup de „localnice care se strângeau mereu pe timpul iernilor aspre ca să înveţe lucrul de mână". Însă deţinuţii făcuseră acele obiecte, în aşteptarea vizitei lui Wallace. Când Wallace s-a oprit cu vădită admiraţie în faţa unei lucrări, Nikişov a luat-o de pe perete şi i-a înmânat-o. Spre marea (şi plăcuta) lui surpriză, soţia lui Nikişov, temuta Gridasova, i-a spus cu modestie că artista era chiar ea. Mai târziu, o deţinută pe nume Vera Ustieva, a aflat că una dintre cele două lucrări dăruite vicepreşedintelui ca suvenir era a ei. „Şeful nostru a primit o scrisoare de la soţia vicepreşedintelui mulţumindu-i pentru dar şi spunându-i că lucrarea se află pe peretele din salonul ei", a scris ea mai târziu.[87] În memorii, Wallace descrie şi el darurile: „Aceste două tablouri le transmit vizitatorilor care vin în casa mea din Washington frumuseţea peisajului rural din Rusia."[88]

Vizita lui Wallace aproape a coincis cu sosirea „darurilor americane" la Kolîma. Prin programul american Lend-Lease, pornit cu scopul de a trimite arme şi echipament militar pentru a-i sprijini pe aliaţii SUA în lupta lor împotriva Germaniei, la Kolîma au fost aduse tractoare americane, camioane, excavatoare cu abur şi unelte, ceea ce nu era chiar în intenţia guvernului american. Programul a fost prilejul unei guri de aer proaspăt din lumea de din afară. Părţile componente ale uneltelor veneau împachetate în ziare vechi şi din ele Thomas Sgovio a aflat despre izbucnirea războiului în Pacific. Până atunci, el, ca şi ceilalţi deţinuţi credeau că armata sovietică ducea greul luptei, iar America doar oferea mijloacele.[89] Wallace însuşi a remarcat că minerii de la Kolîma (sau comsomoliştii de la Kolîma care se dădeau drept mineri) purtau bocanci americani, veniţi tot prin planul Lend-Lease. Cerând lămuriri în legătură cu asta – fiindcă bunurile oferite prin programul Lend-Lease nu trebuiau să fie folosite în minele de aur –, gazdele au pretins că ei procuraseră bocancii pe bani.[90]

Cea mai mare parte din îmbrăcămintea trimisă de Statele Unite ajungea la administratorii lagărelor şi la nevestele lor, deşi anumite haine sfârşeau

prin a fi folosite în producții teatrale ale lagărului, iar unele dintre conservele de carne de porc au ajuns și la deținuți. Ei le mâncau cu poftă: mulți nici măcar nu văzuseră vreodată conserve de carne. Mai mult, ei chiar foloseau cutiile goale pentru a-și face căni de băut, lămpi de petrol, castroane, tigăi, burlane sau chiar nasturi – închipuindu-și cu greu uimirea pe care o asemenea dovadă de ingeniozitate ar fi stârnit-o în țara din care proveneau conservele.[91]

Cu ocazia plecării lui Wallace, Nikișov a dat un mare banchet în onoarea lui. Au fost servite mâncăruri extravagante, ale căror ingrediente fuseseră sustrase din hrana deținuților; s-au ținut toasturi în cinstea lui Roosevelt, Churchill și Stalin. Wallace a ținut o cuvântare în care se regăsesc aceste cuvinte memorabile:

> Atât rușii, cât și americanii, pe căi diferite, caută un mod de viață care să-i permită omului obișnuit de peste tot din lume să profite cât mai mult de tehnologia modernă. Nu există nimic incompatibil între scopurile și țelurile noastre. Cei care pretind acest lucru, conștient sau nu, doresc războiul, ceea ce eu consider un act criminal.[92]

CAPITOLUL 21

Înainte şi după amnistie

Astăzi, cu zâmbetul pe buze, îmi iau rămas-bun de la lagăr,
De la sârma ghimpată care un an m-a ţinut departe de libertate...
Dar oare nu las aici nimic din ce-i al meu,
Nimic nu-mi va opri oare paşii grăbiţi?

Oh, nu, după sârma ghimpată las o Golgotă de suferinţă
Care încă mai încearcă să mă tragă spre adâncurile chinului.
Las în urmă morminte de durere şi frânturi de vise,
Lacrimi vărsate pe ascuns, şiragurile noastre de mătănii...

De tot ceea ce acum a rămas în urmă, ca o frunză suflată de vânt,
În sfârşit m-am desprins,
Şi inima mea nu mai e plină de ură,
Pentru că azi curcubeie îndepărtează ceaţa ochilor mei!

Janusz Wedów, *Adio lagărului*[1]

Multe dintre metaforele utilizate pentru a descrie sistemul represiv sovietic – „maşina de tocat carne", „banda rulantă" – fac ca el să pară necruţător, inexorabil, neînduplecat. Şi totuşi, în acelaşi timp, sistemul nu era static: el a continuat să se mişte, să funcţioneze, să producă noi surprize. Dacă este adevărat că anii 1941–1943 au adus numai moarte, boală şi tragedia a milioane de deţinuţi sovietici, este tot atât de adevărat că pentru alte milioane războiul a adus libertatea.

Pentru oamenii sănătoşi, aflaţi la vârsta care-i făcea apţi să lupte, amnistia a început la doar câteva zile după izbucnirea războiului. Încă din 12 iulie 1941, Sovietul Suprem a dat ordin Gulagului să pună în libertate anumite categorii de deţinuţi pe care i-a trimis direct în Armata Roşie: „cei condamnaţi pentru absenţe de la lucru, pentru delicte administrative şi economice obişnuite şi neînsemnate". Ordinul a fost repetat de mai multe ori. În total, NKVD a eliberat 97 000 de deţinuţi în primii trei ani ai războiului

alături de mai multe sute de mii de foşti culaci ce fuseseră trimişi special în exil. Mai multe amnistii au fost date înaintea şi în timpul atacului asupra Berlinului.[2] Pe 21 februarie 1945, cu trei luni înainte de sfârşitul războiului, mai multe ordine au fost emise pentru eliberarea deţinuţilor: administraţiei Gulagului i s-a ordonat să-i aibă pregătiţi pentru încorporare până la 15 martie.[3]

Amploarea acestor amnistii a avut un impact enorm asupra demografiei lagărelor pe durata războiului şi, în consecinţă, asupra vieţii celor care rămâneau înăuntru. Noi deţinuţi erau aduşi în lagăre, amnistiile în masă îi eliberau pe alţii, iar milioane mureau, făcând ca statisticile în anii de război să fie extrem de înşelătoare. Cifrele pentru anul 1943 indică o scădere aparentă a numărului deţinuţilor de la 1,5 milioane la 1,2 milioane. Totuşi, în acel an, alte cifre indică faptul că 2 421 000 de deţinuţi au trecut prin lagăre, unii arestaţi de curând, alţii recent eliberaţi, alţii transferaţi între lagăre şi mulţi morţi.[4] Totuşi, în ciuda sutelor de mii de noi deţinuţi internaţi în fiecare lună, numărul total al celor aflaţi în lagăre a scăzut, fără doar şi poate între iunie 1941 şi iulie 1944. Mai multe lagăre forestiere, ridicate în grabă pentru a primi valul de noi deţinuţi din anul 1938, au fost repede desfiinţate.[5] Deţinuţii rămaşi lucrau din ce în ce mai mult şi chiar şi aşa criza de forţă de muncă era serioasă. La Kolîma, în timpul războiului, chiar şi cetăţenilor liberi li se cerea să ajute la spălarea nisipului aurifer în orele libere de după slujbă.[6]

Nu tuturor deţinuţilor li s-a permis să plece: ordinele de amnistiere îi excludeau în mod explicit atât pe „infractorii recidivişti" – adică delincvenţii profesionişti –, cât şi pe deţinuţii politici. Se făceau excepţii pentru foarte puţini. Recunoscând, poate, pagubele pricinuite Armatei Roşii prin arestarea ofiţerilor superiori la sfârşitul anilor '30, câţiva ofiţeri condamnaţi politic fuseseră eliberaţi tacit după invazia sovietică în Polonia. Printre ei se află generalul Aleksandr Gorbatov, care a fost rechemat la Moscova dintr-un *lagpunkt* îndepărtat din Kolîma, în iarna anului 1940. Când l-a văzut pe Gorbatov, anchetatorul desemnat să reanalizeze cazul lui s-a uitat din nou la fotografia făcută înainte de arestare şi imediat a început să-i pună întrebări. El încerca să-şi dea seama dacă scheletul care se afla în faţa lui ar putea fi realmente unul dintre cei mai talentaţi tineri ofiţeri din armată: „Pantalonii mei vătuiţi erau peticiţi, picioarele îmi erau înfăşurate în obiele şi purtam bocanci. Mai aveam o vestă matlasată soioasă. Purtam o căciulă cu urechi zdrenţuită şi împuţită."[7] Gorbatov a fost în cele din urmă eliberat în martie 1941, chiar înainte de ofensiva germană. În primăvara anului 1945, după cum se ştie, a condus una dintre ofensivele asupra Berlinului.

Pentru soldații de rând, amnistia nu era o garanție de supraviețuire. Mulți speculează – chiar dacă arhivele nu au confirmat încă asemenea supoziții – că deținuții eliberați din Gulag și înrolați în Armata Roșie ajungeau în „batalioanele disciplinare" și erau trimiși direct în cele mai periculoase zone ale frontului. Armata Roșie era notorie pentru ușurința cu care sacrifica soldați și nu e greu să ne imaginăm că și comandanții erau gata să sacrifice foști deținuți. Un fost deținut, Avraham Șifrin, pretinde că a fost trimis într-un astfel de batalion, fiindcă era fiul unui „dușman al poporului". După spusele lui, el și tovarășii lui au fost trimiși direct pe front, în ciuda lipsei de arme: 500 de oameni au primit 100 de puști. „Armele voastre sunt în mâinile naziștilor", le-a spus ofițerul. „Duceți-vă și luați-le." Șifrin a supraviețuit, deși a fost rănit de două ori.[8]

Totuși, deținuții sovietici care se alăturau Armatei Roșii se remarcau adeseori. Pare surprinzător, dar puțini dintre ei au obiectat și la ideea de a lupta pentru Stalin. Cel puțin din felul în care o spune, generalul Gorbatov n-a avut nici un moment de ezitare în legătură cu ideea de a se alătura armatei sovietice sau de a lupta de partea partidului comunist, care-l arestase fără nici un motiv. Aflând de invazia germană, primul lui gând a fost că avusese noroc ca să fie eliberat: își va putea folosi puterea redobândită în folosul patriei. A scris cu mândrie și despre „armele sovietice" pe care soldații lui puteau să le folosească „mulțumită industrializării țării noastre", fără să comenteze felul în care s-a făcut această „industrializare". Este adevărat că în unele împrejurări el a manifestat dispreț față de ofițerii politici ai Armatei Roșii – poliția militară secretă –, pentru că se amestecau prea mult în treburile soldaților, el fiind o dată sau de două ori rău tratat de ofițerii NKVD, care bombăneau pe ascuns că „n-a învățat prea multe la Kolîma". Dar nu ne putem îndoi de sinceritatea patriotismului său.[9]

Lucrul acesta pare să fie la fel de valabil pentru mulți alți deținuți eliberați, cel puțin așa o dovedesc documentele din dosarele NKVD. În mai 1945, șeful Gulagului, Viktor Nasedkin, a alcătuit un raport elaborat, aproape entuziast, în legătură cu patriotismul și cu spiritul combativ de care au dat dovadă foștii deținuți care s-au înrolat în Armata Roșie, citind pe larg din scrisorile pe care ei le-au trimis în fostele lor lagăre. „În primul rând, aflați despre mine că mă aflu într-un spital din Harkov, rănit", scria unul. „Mi-am apărat patria iubită, cu prețul vieții mele. Și eu am fost condamnat pentru muncă necorespunzătoare, dar preaiubitul nostru Partid mi-a dat șansa să-mi plătesc datoriile față de societate, prin obținerea victoriei pe câmpul de luptă. După propriile mele calcule am ucis 53 de fasciști cu gloanțele mele de oțel."

Altul scrie recunoscător:

> Mai întâi de toate, vă scriu ca să vă mulţumesc sincer că m-aţi reeducat. În trecut, eu am fost un recidivist, am fost considerat periculos pentru societate şi de aceea am fost băgat de mai multe ori în închisoare, unde am învăţat să muncesc. Acum, Armata Roşie mi-a acordat chiar şi mai multă încredere, învăţându-mă să fiu un bun comandant şi dându-mi în grijă camarazi de luptă. Alături de ei, eu merg vitejeşte la luptă, ei mă respectă pentru grija pe care le-o port şi pentru corectitudinea cu care ne îndeplinim sarcinile militare care ni se încredinţează.

Din când în când şi ofiţerii le răspundeau comandanţilor de lagăre. „În timpul atacului de la Cernigov, tovarăşul Kolesnicenko a condus o companie", scria un căpitan. „Fostul deţinut s-a transformat într-un comandant educat, ferm, războinic."

Cu excepţia a cinci *zeki* care au devenit Eroi ai Uniunii Sovietice, primind cea mai înaltă distincţie a Armatei Roşii, nu par să existe consemnări speciale cu privire la numărul altor foşti deţinuţi care ar fi primit medalii. Dar documentele asupra celor peste 1 000 de *zeki* care au scris în lagăre sunt instructive: 85 au devenit ofiţeri, 34 au fost primiţi în Partidul Comunist, iar 261 au primit medalii.[10] Deşi probabil că acesta nu era un eşantion tipic de foşti deţinuţi, nu avem nici motive să credem că era unul foarte neobişnuit. Războiul a produs o explozie a sentimentului patriotic pe tot teritoriul Uniunii Sovietice, iar foştilor deţinuţi li s-a permis să aibă un rol.[11]

Şi mai surprinzător este, poate, că deţinuţii care îşi ispăşeau încă pedepsele în lagăre erau uneori animaţi de aceste sentimente patriotice. Nici chiar noile reglementări, mai aspre, şi nici reducerea normelor de hrană nu i-au transformat neapărat pe toţi *zekii* din Gulag în opozanţi îndârjiţi ai regimului sovietic. Dimpotrivă, mulţi au scris mai târziu că, pentru cei aflaţi în iunie 1941 în lagărele de concentrare, cel mai rău lucru a fost faptul că nu au putut merge pe front să lupte. Războiul făcea ravagii, tovarăşii lor luptau – iar ei erau departe, în spatele frontului, înflăcăraţi de patriotism. Imediat au început să le strige tuturor deţinuţilor germani că sunt fascişti, apoi să-i insulte pe gardieni pentru că nu se aflau pe front şi discutau în permanenţă despre veştile primite de pe front. Evghenia Ghinzburg îşi aminteşte: „Eram gata să dăm uitării şi să iertăm acum când întreaga naţiune suferea, gata să ştergem cu buretele nedreptatea care ni se făcuse."[12]

În câteva situaţii, deţinuţii din lagărele aflate în apropiere de linia frontului au avut şansa să-şi dovedească patriotismul. Într-un raport pe care l-a conceput ca pe o contribuţie la istoria Marelui Război pentru Apărarea Patriei, Pokrovski, un fost funcţionar de la Soroklag, lagăr din Republica

Karelia, aflat la granița finlandeză, relatează un incident care a avut loc în timpul evacuării precipitate a lagărului:

> Coloana de tancuri se apropia, situația devenea critică, când unul dintre deținuți s-a cățărat în cabina unui camion și a început să conducă cu viteză maximă către tanc. Izbindu-se de el, deținutul erou a fost zdrobit odată cu camionul – dar tancul s-a oprit și a luat foc. Drumul a fost blocat, iar celelalte tancuri au făcut cale-ntoarsă. Acest incident a salvat situația și a făcut posibilă evacuarea restului coloniei.

Pokrovski relatează și cum un grup de peste 600 de deținuți eliberați, rămași în lagăr din cauză că trenurile nu erau suficiente, s-au apucat din proprie inițiativă să construiască sistemul de apărare a orașului Belomorsk:

> Toți au fost de acord și imediat s-au organizat în brigăzi de lucru, delegându-și brigadieri și maiștri. Acest grup de deținuți eliberați au lucrat la fortificații mai mult de o săptămână, dând dovadă de un zel extraordinar, de dimineața devreme și până seara târziu, până la 13–14 ore pe zi. Singurul lucru pe care l-au cerut a fost ca cineva să poarte discuții politice cu ei și să-i țină la curent cu situația de pe front. Eu am îndeplinit cu meticulozitate aceasta sarcină.[13]

Propaganda din lagăre a încurajat acest patriotism și s-a intensificat pe durata războiului. Ca și în alte părți ale Uniunii Sovietice, se desfășurau campanii de afișaj, se proiectau filme de război și aveau loc conferințe. Deținuților li se spunea: „Noi ar trebui să muncim acum și mai mult, deoarece fiecare gram de aur pe care îl scoatem va fi o lovitură dată fascismului."[14] Desigur că este imposibil să știm dacă acest fel de propagandă își atingea scopurile, cum este imposibil să știi dacă orice tip de propagandă funcționează. Dar poate că administrația Gulagului a luat acest mesaj mai în serios atunci când producția industrială a Gulagului a devenit dintr-odată vitală pentru efortul sovietic de război. În textul dedicat reeducării, *Întoarcerea la viață*, ofițerul KVC, Loghinov, a scris că lozinca „totul pentru front, totul pentru victorie" a atins o coardă sensibilă în inimile celor care lucrau în spatele liniei frontului în lagăre. „Deținuții izolați temporar de societate și-au dublat, chiar triplat volumul muncii. Lucrând cu abnegație în fabrici, pe șantiere, în păduri și pe câmp, ei au devenit din ce în ce mai productivi pentru a grăbi victoria împotriva dușmanului de pe front."[15]

Nu există dubii că Gulagul a avut o contribuție de natură industrială la efortul de război. În primele 18 luni ale războiului, 35 de colonii au fost convertite la producția de muniție. Multe dintre lagărele forestiere au fost puse să fabrice lăzi pentru muniție. Cel puțin 20 de lagăre produceau uniforme pentru Armata Roșie, în vreme ce altele produceau telefoane de campanie, mai mult de 1 700 000 de măști de gaze și 24 000 de afeturi de

mortieră. Peste un milion de deţinuţi au fost duşi să lucreze la construirea de căi ferate, drumuri şi aerodromuri. Oricând era nevoie urgentă de lucrători în construcţii – când ceda o conductă sau când trebuia construită o nouă cale ferată –, Gulagul era de obicei solicitat să execute aceste lucrări. Ca şi în trecut, Dalstroiul producea tot aurul Uniunii Sovietice.[16]

Dar, ca şi pe timp de pace, aceste date şi eficienţa pe care ele par s-o sugereze sunt înşelătoare. „Din prima zi a războiului, Gulagul a organizat întreprinderile cu scopul de a veni în întâmpinarea nevoilor celor care luptau pe front", scria Nasedkin. Nu era posibil ca aceste nevoi să fi fost mai bine satisfăcute de muncitorii liberi? În alt loc el spune că producţia anumitor tipuri de muniţie a crescut de patru ori.[17] Cât de multă muniţie s-ar fi produs dacă deţinuţii patrioţi ar fi fost lăsaţi să lucreze în fabrici obişnuite? Mii de soldaţi care ar fi putut să lupte pe front erau ţinuţi în spatele liniei frontului ca să păzească forţa de muncă din lagăre. Mii de oameni ai NKVD erau folosiţi pentru a-i aresta şi elibera pe polonezi. Şi aceştia ar fi putut fi mai bine folosiţi. Deci Gulagul a contribuit la efortul de război – şi mai mult ca sigur a ajutat şi la subminarea acestui efort.

Alături de generalul Gorbatov şi de alţi câţiva militari, mai exista o excepţie de la regula generală privind amnistierea deţinuţilor politici. Contrar cu ce le spusese NKVD, exilul polonezilor în colţurile îndepărtate ale URSS nu va fi definitiv. Pe 30 iulie 1941, la o lună după declanşarea Operaţiunii Barbarossa, generalul Sikorski, şeful guvernului polonez în exil la Londra, şi ambasadorul Maiski, reprezentantul sovieticilor în Marea Britanie, au semnat un armistiţiu. Pactul Sikorski-Maiski, aşa cum a fost denumit tratatul, reînfiinţa statul polonez – ale cărui graniţe urmau să fie stabilite – şi le acorda o amnistie „tuturor cetăţenilor polonezi care sunt în prezent privaţi de libertate pe teritoriul URSS".

Atât deţinuţii din Gulag, cât şi cei deportaţi au fost în mod oficial eliberaţi şi li s-a permis să se alăture unei noi divizii a armatei poloneze, care avea să se stabilească pe teritoriul sovietic. La Moscova, generalul polon Wladyslaw Anders, care fusese încarcerat la Lubianka în ultimele 20 de luni, a aflat chiar în timpul unei întâlniri cu Beria că va fi numit comandantul acestei noi armate. După această întâlnire, generalul Anders a părăsit închisoarea într-o maşină NKVD cu şofer, în pantaloni şi în cămaşă, dar fără pantofi.[18]

De partea polonă au fost destui cei care au obiectat la folosirea termenului „amnistie" de către Uniunea Sovietică, pentru a desemna eliberarea unor oameni nevinovaţi, dar nu era vreme pentru a despica firul în patru: relaţiile între aceşti doi noi „aliaţi" erau precare. Autorităţile sovietice au

refuzat să-şi asume orice responsabilitate morală pentru „soldaţii" noii armate – toţi aveau sănătatea şubredă – şi nu voiau să-l aprovizioneze pe generalul Anders cu hrană sau alte bunuri. „Sunteţi polonezi, să vă hrănească Polonia", li s-a spus ofiţerilor din armată.[19] Unii comandanţi de lagăre chiar au refuzat să-i elibereze pe deţinuţii polonezi aflaţi în lagărele lor. Gustav Herling, încă închis în noiembrie 1941, a înţeles că nu va „rezista până la primăvară" dacă nu este eliberat şi a trebuit să organizeze o grevă a foamei pentru a fi lăsat în cele din urmă să plece.[20]

Autorităţile sovietice au complicat lucrurile declarând la câteva luni după ce s-a dat amnistia că prevederile tratatului nu se aplică tuturor foştilor cetăţeni polonezi, ci doar etnicilor polonezi: cei de origine ucraineană, bielorusă şi evreiască rămâneau în URSS. Drept urmare, s-au creat tensiuni cumplite. Mulţi dintre minoritari au încercat să se dea drept polonezi, dar au fost demascaţi de polonezii veritabili, care se temeau că vor fi arestaţi din nou dacă „falsul" comis de camarazii lor ar fi fost descoperit. Mai târziu, pasagerii dintr-un tren polonez de evacuare, cu destinaţia Iran, au încercat să dea jos un grup de evrei: se temeau că trenul nu va mai fi lăsat să plece din URSS cu pasageri „de altă etnie" aflaţi printre ei.[21]

Alţi deţinuţi polonezi au fost eliberaţi din lagăre sau din aşezările de exil, dar nu li s-a dat nici un ban şi nici nu li s-a spus încotro să se ducă. Un fost prizonier îşi aminteşte că „Autorităţile sovietice de la Omsk nu au vrut să ne ajute, spunându-ne că ei nu ştiu nimic de vreo armată poloneză, în schimb ne-au propus să ne căutăm de lucru în apropiere de Omsk".[22] Un ofiţer NKVD i-a dat lui Herling o listă cu locurile de unde şi-ar putea procura un permis de rezidenţă, dar a dezminţit orice informaţie legată de armata poloneză.[23] Urmând zvonurile, foştii prizonieri polonezi au călătorit prin toată Uniunea Sovietică cu maşini de ocazie şi pe acoperişul vagoanelor de cale ferată în căutarea armatei poloneze.

Membrii familiei lui Stefan Waidenfeld, exilaţi în nordul Rusiei, nu au ştiut nimic despre existenţa armatei poloneze şi nu au avut la dispoziţie nici un mijloc de transport: li s-a spus pur şi simplu că pot să plece. Pentru a pleca din îndepărtatul lor sat de exil „spre „civilizaţie", au construit o plută cu care au coborât vâslind în josul râului din regiune – adică un oraş care avea o gară. După câteva luni, rătăcirea lor a luat sfârşit, atunci când, într-o cafenea din oraşul Şimkent, în sudul Kazahstanului, Ştefan a recunoscut-o pe o fostă colegă de clasă din Polonia. Aceasta le-a spus, în sfârşit, unde se afla armata poloneză.[24]

Încet-încet, foştii *zeki* cu soţiile şi copiii lor deportaţi au găsit drumul către Kuibîşev, sediul armatei poloneze, şi către alte posturi ale armatei de

pe teritoriul ţării. Când au ajuns, mulţi au fost copleşiţi de emoţia regăsirii „Poloniei", aşa cum scrie Kazimierz Zarod: „Peste tot în jurul nostru se vorbea poloneză, vedeai chipuri poloneze cunoscute! Eu însumi am întâlnit multe cunoştinţe vechi şi eram martori ai unor scene de bucurie şi entuziasm când femei şi bărbaţi se îmbrăţişau şi se sărutau."[25] În ziua în care a ajuns şi generalul Anders, un alt fost *zek*, Janusz Wedów, a compus un poem intitulat „Bun venit Conducătorului":

Oh, inima mea! Din nou tu baţi atât de tare şi de fericită
Am crezut că te-ai împietrit, că ai murit în pieptul meu.[26]

Însă după câteva luni optimismul a scăzut. Armata ducea lipsă de hrană, medicamente şi echipamente – nu dispunea de nimic. Majoritatea soldaţilor erau bolnavi, epuizaţi, pe jumătate morţi de foame, necesitând ajutor calificat şi îngrijiri medicale. Un ofiţer îşi aminteşte groaza pe care a resimţit-o când a descoperit că „O mare de oameni care părăsise locurile unde fuseseră deportaţi şi exilaţi se revărsa acum în ţinuturile înfometate ale Uzbekistanului, pentru a se aduna în jurul unei armate care era şi ea subnutrită şi decimată de boli".[27]

În plus, relaţiile cu autorităţile sovietice erau la fel de proaste. Funcţionarii de la Ambasada Poloneză, răspândiţi prin ţară, erau victime ale unor arestări inexplicabile. Temându-se că situaţia s-ar putea înrăutăţi, generalul Anders şi-a schimbat planurile în martie 1942. În loc să-şi îndrepte armata spre vest, spre linia frontului, el a obţinut aprobarea să evacueze trupele din Uniunea Sovietică. A fost o operaţiune de amploare: 74 000 de soldaţi polonezi şi alţi 41 000 de civili, inclusiv mulţi copii, au fost urcaţi în trenuri şi trimişi în Iran.

Grăbindu-se să părăsească Uniunea Sovietică, generalul Anders a lăsat în urmă alte mii de polonezi şi foşti concetăţeni evrei, ucraineni şi bieloruşi. Unii au reuşit până la urmă să se alăture Diviziei Kosciuszko, o divizie polonă a Armatei Roşii. Alţii au fost nevoiţi să aştepte sfârşitul războiului pentru a fi repatriaţi. Iar alţii nu au mai apucat să plece. În prezent, unii dintre urmaşii lor trăiesc încă în comunităţi etnice poloneze din Kazahstan şi nordul Rusiei.

Cei care au plecat au continuat să lupte. După ce şi-a refăcut forţele în Iran, armata lui Anders a reuşit să se alăture forţelor aliate din Europa. Călătorind prin Palestina – şi în unele cazuri prin Africa de Sud – au luptat mai târziu pentru eliberarea Italiei în bătălia de la Montecassino. Pe toată durata războiului, civilii polonezi au fost răspândiţi în diferite regiuni ale Imperiului Britanic. Copiii au ajuns în orfelinate din India, Palestina şi

chiar Africa de Est. Cei mai mulți nu s-au întors niciodată în Polonia postbelică, ocupată de sovietici. Cluburile poloneze, societățile istorice poloneze și restaurantele poloneze se mai găsesc încă în vestul Londrei, dovezi ale exilului postbelic.[28]

După ce au părăsit URSS, polonezii plecați au determinat o acțiune care i-a ajutat nespus pe mai puțin norocoșii lor semeni din detenție. În Iran și Palestina, armata și guvernul polonez în exil au organizat mai multe recensăminte ale soldaților și ale familiilor acestora, cu scopul de a stabili exact ce se întâmplase cu polonezii deportați în Uniunea Sovietică. Deoarece grupul evacuat de Anders a fost singurul grup masiv de deținuți căruia i s-a permis vreodată să plece din URSS, documentele legate de acest grup și cercetările istorice făcute cam în pripă au rămas singurele dovezi semnificative privind existența Gulagului timp de o jumătate de secol. Și, cu mici excepții, ele sunt surprinzător de precise. Deși nu dau dovadă de o înțelegere deplină a istoriei Gulagului, prizonierii polonezi au reușit să transmită dimensiunea impresionantă a sistemului de lagăre, extinderea lui geografică – tot ce trebuiau să facă era să înregistreze numărul locurilor prin care trecuseră – și condițiile îngrozitoare de viață din timpul războiului.

După război, relatările polonezilor privind experiențele lor au constituit baza rapoartelor privind lagărele sovietice de muncă silnică realizate de Biblioteca Congresului și Federația Americană a Muncii (AFL). Mărturiile necenzurate despre sistemul de muncă forțată din URSS i-au șocat pe mulți americani, ale căror cunoștințe despre lagăre se pierduseră din vremurile boicotării cherestelei sovietice din anii '20. Aceste rapoarte au fost citite de multă lume, iar în anul 1949, într-o încercare de a convinge Națiunile Unite să investigheze practica muncii forțate de pe teritoriile statelor membre, AFL a oferit Națiunilor Unite un volum impresionant de documente privind existența acesteia în URSS:

> Cu nici patru ani în urmă, muncitorii din lumea întreagă au avut prima lor victorie, victoria împotriva totalitarismului nazist, după un război care a necesitat mari sacrificii – în război s-au luptat împotriva politicii naziștilor, aceea de înrobire a tuturor popoarelor ale căror țări le-au invadat.
> În ciuda victoriei Aliaților, lumea este absolut alarmată de vești care par să indice că răul pe care am luptat să-l eradicăm și pentru a cărui înfrângere au murit atâția oameni este încă neîngrădit în diferite părți ale lumii.[29]

Începuse Războiul Rece.

Viața în lagăre oglindește adesea traiul din Uniunea Sovietică – iar acest lucru s-a văzut cel mai bine în anii de la sfârșitul celui de-al Doilea

Război Mondial. Cum Germania se prăbuşea, Stalin a început să se gândească la situaţia teritorială de după război. Planurile lui de a aduce Europa Centrală în sfera de influenţă sovietică au căpătat contur. Nu întâmplător, NKVD a intrat şi într-o etapă ce poate fi descrisă drept faza expansionistă „internaţionalistă". „Acest război nu este ca acela din trecut", a spus Stalin într-o conversaţie cu Tito, înregistrată de comunistul iugoslav Milovan Djilas. „Oricine ocupă un teritoriu impune şi propriul său sistem social. Fiecare impune propriul său sistem social, până unde înaintează armata lui."[30] Lagărele de concentrare constituiau o componentă importantă a „sistemului social" sovietic şi, cum războiul se apropia de sfârşit, poliţia sovietică secretă începuse să-şi exporte metodele şi personalul în Europa ocupată de sovietici, arătându-le noilor săi clienţi străini ce este regimul lagărelor şi care sunt metodele pe care le perfecţionaseră deja la ei.

Dintre lagărele înfiinţate în ceea ce avea să devină „blocul sovietic" al Europei de Est, cele ridicate în Germania de Est au fost poate cele mai dure. În timp ce Armata Roşie înainta în Germania în 1945, Administraţia Militară Sovietică a început imediat să le construiască, înfiinţând unsprezece asemenea lagăre „speciale" de concentrare – *spetlagheria*. Două dintre ele, Sachsenhausen şi Buchenwald, au fost amenajate pe locul unor foste lagăre de concentrare naziste. Toate se aflau sub controlul direct al NKVD, care le-a organizat şi le-a administrat în acelaşi fel ca pe lagărele Gulagului de acasă, cu norme de lucru, cu raţii minime de hrană şi barăci supraaglomerate. În anii de foamete de după război, lagărele germane par să fi fost chiar mai periculoase decât corespondentele lor sovietice. Aproape 240 000 de deţinuţi, cei mai mulţi dintre ei deţinuţi politici, au trecut pe acolo în primii cinci ani. Dintre aceştia, 95 000 – mai mult de o treime – se presupune că au murit. Dacă vieţile deţinuţilor sovietici nu au fost niciodată deosebit de importante pentru autorităţile sovietice, vieţile „fasciştilor" germani contau şi mai puţin.

Cei mai mulţi dintre cei aflaţi în lagărele din Germania de Est nu erau nazişti de rang înalt sau criminali de război dovediţi. Prizonierii din această categorie erau de obicei duşi la Moscova, interogaţi şi trimişi direct în lagărele de prizonieri de război sau în Gulag. *Spetlagheria* era în schimb destinată să îndeplinească acelaşi rol ca şi deportările din Polonia şi din statele baltice: ele trebuiau să frângă coloana vertebrală a burgheziei germane. Drept urmare, aici nu erau căpetenii naziste sau criminali de război, ci judecători, avocaţi, antreprenori, oameni de afaceri, doctori şi jurnalişti. Printre ei se aflau şi unii dintre puţinii opozanţi ai lui Hitler, de care – în mod paradoxal – Uniunea Sovietică încă se temea. Oricine îndrăznise să lupte

împotriva naziştilor putea la urma urmelor să îndrăznească să lupte şi împotriva Armatei Roşii.[31]

NKVD a internat aceleaşi categorii de persoane în lagărele din Ungaria şi din Cehoslovacia, construite de către serviciile poliţiei secrete locale, îndrumate de sovietici, după ce partidul comunist şi-a consolidat puterea la Praga, în 1948, şi la Budapesta, în 1949. Arestările erau făcute în baza a ceea ce s-a numit o „caricatură" a logicii sovietice: un meteorolog ungur a fost arestat după ce a anunţat că „un curent de aer rece vine din direcţia nord-est, dinspre Uniunea Sovietică" chiar în ziua în care o divizie sovietică a intrat în Ungaria; un om de afaceri ceh a ajuns în lagăr după ce vecinul lui l-a acuzat că ar fi spus „imbecilul ăsta de Stalin".[32]

Însă lagărele nu erau deloc nişte caricaturi. În memoriile sale despre Reczk, cel mai cunoscut lagăr unguresc, poetul maghiar Gyorgy Faludy schiţează portretul unui sistem care pare o copie perfectă a Gulagului, până la practica *tuftei* şi deţinuţii morţi de foame căutând fructe sălbatice şi ciuperci prin pădure.[33] Şi sistemul ceh avea o trăsătură specifică: o serie de 18 *lagpunkte*, grupate în jurul minelor de uraniu de la Jáchymov. Privind în urmă, este evident că deţinuţii politici ce primiseră condamnări lungi – echivalentul deţinuţilor sovietici condamnaţi la „katorga" – erau trimişi în aceste lagăre ca să moară. Deşi extrăgeau uraniu pentru noul proiect sovietic al bombei atomice, ei nu dispuneau de îmbrăcăminte şi de nici un fel de protecţie. Se ştie că rata mortalităţii era mare, dar cât de mare nu s-a stabilit încă.[34]

În Polonia situaţia era mai complicată. Pe la sfârşitul războiului, o proporţie importantă din populaţia poloneză trăia într-un lagăr, fie că era un lagăr de persoane strămutate (evrei, ucraineni, foşti naziştі condamnaţi la muncă forţată), un lagăr de detenţie (germani şi polonezi care şi-au revendicat o ascendenţă germană) sau un lagăr-închisoare. Armata Roşie a ridicat unele dintre aceste lagăre în Polonia, umplându-le nu numai cu prizonieri germani, dar şi cu membri ai Armatei Teritoriale poloneze, aşteptând să fie deportaţi în Uniunea Sovietică. În anul 1954, 84 200 de deţinuţi politici se mai aflau încă încarceraţi în Polonia.[35]

Existau şi în România, în Bulgaria şi – în ciuda reputaţiei sale antisovietice – în Iugoslavia lui Tito. Ca şi lagărele din Europa Centrală, aceste lagăre din Balcani au început prin a semăna cu cele din Gulag, dar, cu timpul, s-au schimbat. Cele mai multe fuseseră ridicate de poliţia locală îndrumată într-un fel sau altul de consilierii sovietici. Membrii poliţiei secrete româneşti, Securitatea, par să fi lucrat sub directa îndrumare a omologilor lor sovietici. Poate din această cauză, lagărele româneşti seamănă cel mai

mult cu cele din Gulag, chiar şi în privinţa faptului că ei au început proiecte vaste şi absurde, nemăsurat de ambiţioase, de tipul celor pe care Stalin însuşi le-a susţinut în URSS. Cel mai celebru dintre toate, Canalul Dunăre–Marea Neagră, pare să nu fi răspuns unor necesităţi economice reale. În prezent, el este la fel de gol şi necirculat pe cât este Canalul de la Marea Albă, cu care seamănă în mod straniu. O lozincă a propagandei spunea: „Canalul Dunăre–Marea Neagră este mormântul burgheziei româneşti!" Cum 200 000 de oameni se pare că au murit construindu-l, acesta ar putea fi şi scopul real al proiectului.[36]

Lagărele bulgăreşti şi iugoslave au avut un etos diferit. Poliţia bulgară pare să fi fost mai puţin interesată de îndeplinirea unui plan de producţie şi mai hotărâtă să-i reprime pe deţinuţi. O actriţă bulgăroaică a supravieţuit şederii într-un asemenea lagăr şi a povestit mai târziu că aproape a fost omorâtă în bătaie după ce leşinase din cauza căldurii:

> M-au acoperit cu zdrenţe şi m-au lăsat singură. A doua zi toată lumea se ducea la lucru, în timp ce eu am fost închisă toată ziua fără mâncare, apă şi medicamente. Eram prea slăbită ca să mă ridic în picioare, din cauza vânătăilor şi a tot ce îndurasem cu o zi înainte. Fusesem bătută cu sălbăticie. Am stat în comă 14 ore şi am supravieţuit printr-un miracol.[37]

A fost martoră şi când un tată şi un fiu au fost omorâţi în bătaie unul în faţa celuilalt, pur şi simplu pentru pura plăcere sadică a bătăuşilor. Alţi supravieţuitori ai lagărelor din Bulgaria relatează că au fost torturaţi fiind expuşi ori la căldură, ori la frig, înfometaţi şi abuzaţi fizic.[38] Amplasarea mai la sud a acestor lagăre a dat naştere altor feluri de chinuri: printre cele mai odioase lagăre din Iugoslavia, era unul construit pe o insulă din Marea Adriatică, numită Sfântul Gheorghe, unde apa potabilă era puţină şi, astfel, oamenii erau chinuiţi de sete.[39]

Spre deosebire de Gulag, majoritatea acestor lagăre nu au avut viaţă lungă, multe fiind închise chiar înainte de moartea lui Stalin. *Spetlagheria* din Germania de Est au fost desfiinţate în anul 1950, mai mult din cauză că au contribuit la o scădere a popularităţii partidului comunist est-german. Pentru a îmbunătăţi imaginea noului regim – şi pentru a preveni fuga unui şi mai mare număr de est-germani către Germania de Vest, ceea ce atunci încă se mai putea –, poliţia secretă est-germană îi îngrijea pe deţinuţi înainte de a le da drumul, până se însănătoşeau, şi le dădea haine noi. Dar nu toţi au fost lăsaţi să plece: deţinuţii consideraţi cei mai serioşi adversari ai politicii noii ordini au fost, ca polonezii în acea vreme, deportaţi în URSS. Membrii batalioanelor însărcinate cu îngroparea deţinuţilor din *spetlagheria*

par să fi fost şi ei deportaţi. Altfel, ei ar fi putut dezvălui existenţa în lagăre a unor gropi comune care au fost identificate abia în anul 1990.[40]

Nici lagărele cehe nu au rezistat: au atins apogeul în 1949 şi au început să se restrângă după aceea, pentru ca mai apoi să dispară complet. Liderul maghiar Imre Nagy a lichidat lagărele din ţara sa imediat după moartea lui Stalin, în iulie 1953. Comuniştii bulgari, în schimb, au menţinut câteva lagăre dure de muncă silnică până în anii '70, cu mult după ce complexul sistem de lagăre sovietice fusese desfiinţat. Loveci, unul dintre lagărele cele mai crunte din sistemul bulgar, a funcţionat din 1959 până în 1962.[41]

Poate că această constatare surprinde, dar politica de export a Gulagului a avut cel mai mare impact dincolo de graniţele Europei. La începutul anilor '50, în momentul de vârf al colaborării sino-sovietice, „experţii" sovietici i-au ajutat pe chinezi să ridice câteva lagăre şi să organizeze brigăzile de muncă forţată la o mină de cărbuni din apropiere de Fushun. Lagărele chineze – *laogai* – există şi astăzi, deşi nu prea mai seamănă cu cele staliniste. Ele sunt tot lagăre de muncă – şi o condamnare la detenţie în unul dintre ele este adeseori urmată de o perioadă de deportare, exact ca şi în sistemul stalinist –, dar comandanţii lagărelor par să fie mai puţin obsedaţi de norme şi de îndeplinirea planului de muncă venit de la centru. În schimb, ele se concentrează pe o formă severă de „reeducare". Ispăşirea vinii deţinuţilor şi ritualul de supunere în faţa Partidului par să fie tot atât de importante pentru autorităţi, dacă nu şi mai importante decât bunurile pe care deţinuţii reuşesc să le producă.[42]

Aspectele vieţii cotidiene din lagărele aparţinând ţărilor-satelit şi aliate ale Uniunii Sovietice – la ce serveau ele, cât de mult au ţinut, cât de rigide sau dezorganizate au ajuns, cât de crunte sau liberale au rămas –, toate acestea depindeau de fiecare ţară în parte şi de cultura ei. Era relativ uşor pentru alte ţări să modifice modelul sovietic – aşa s-a dovedit – pentru a corespunde nevoilor specifice. Sau poate că ar trebui să spun că *este* relativ uşor. Următorul citat, luat dintr-o culegere de documente publicată în anul 1998, descrie o experienţă recentă dintr-un lagăr de concentrare, din ultima ţară comunistă de pe continentul eurasiatic:

> Chiar din prima mea zi – când am împlinit nouă ani – mi s-a dat de atins o normă. Prima muncă pe care a trebuit s-o fac a fost să mă duc pe munte şi să aduc la şcoală o legătură mare de lemne de foc. Mi s-a spus să fac acest lucru de zece ori. Îmi lua două sau trei ore pentru un drum dus-întors, de la munte la şcoală, cu o legătură de lemne. Până nu terminai nu te puteai duce acasă. Am muncit şi pe întuneric, iar când am terminat trecuse de miezul nopţii şi m-am prăbuşit la pământ. Bineînţeles că ceilalţi copii, care erau acolo de mai mult timp, puteau să facă treaba asta mai repede decât mine.

Altă treabă mai era să separi aurul de nisip, folosind o sită băgată în apa râului (scuturând-o şi spălând-o în râu). Era mai uşor de realizat. Uneori aveai noroc şi îndeplineai norma mai repede, şi atunci puteai să te joci puţin înainte de a-i spune profesorului că deja ţi-ai făcut norma.[43]

Scriitorul Chul Hwan Kong a fugit din Coreea de Nord în anul 1992. El îşi petrecuse zece ani cu toată familia sa în lagărul de pedeapsă de la Yodok. O organizaţie de apărare a drepturilor omului din Seul apreciază că în jur de 200 000 de nord-coreeni încă sunt ţinuţi în asemenea lagăre, pentru „delicte" cum ar fi citirea unui ziar străin, ascultarea unui post de radio străin, discuţia cu un străin sau orice fel de „insultă la adresa autorităţii" conducerii nord-coreene. Se presupune că aproximativ 400 000 de oameni ar fi murit în asemenea lagăre.[44]

Dar lagărele nord-coreene nu se află doar în interiorul Coreei de Nord. În anul 2001, *Moscow Times* relata că guvernul nord-coreean îşi plătea datoriile către Rusia trimiţând echipe de muncitori să lucreze în lagărele miniere şi forestiere de maximă securitate, aflate în ţinuturile izolate din Siberia. Lagărele – „state în stat" – au propria reţea de distribuire a hranei, închisori interne şi gardieni. Se presupunea că aproximativ 6 000 de muncitori lucrează acolo. Dacă aceştia erau sau nu plătiţi nu se ştie clar, dar în mod sigur nu erau liberi să plece.[45]

Deci nu numai că ideea de lagăre de concentrare a fost suficient de conturată pentru a fi exportată, dar a fost şi destul de bine înrădăcinată ca să se menţină până în zilele noastre.

CAPITOLUL 22

Apogeul complexului industrial de lagăre

La şapte ani ne plăcea să învăţăm.
La douăzeci am învăţat să murim.
Ca să ştim că dacă ni s-a permis să trăim
Înseamnă că nu s-a întâmplat nimic deocamdată.

La douăzeci şi cinci de ani am învăţat să ne dăm viaţa
Pentru peşte uscat, lemne de foc şi cartofi.

Ce să mai învăţăm la patruzeci?
Am sărit peste atâtea pagini,
Poate că am priceput că viaţa e scurtă –
Doar că ştiam deja asta de la douăzeci de ani.

Mihail Frolovski, „Generaţia mea"[1]

Între timp, fratele geamăn al lui 1937, anul 1949, înaintea în ţara noastră, în întreaga Europă de Est, şi mai ales cuprindea închisorile şi aşezările pentru exil.

Evghenia Ghinzburg, *În mijlocul vârtejului*[2]

Când s-a terminat războiul, au început paradele în cinstea victoriei, regăsirile scăldate în lacrimi – şi încrederea generală că viaţa va fi, ar trebui să fie, mai uşoară. Milioane de bărbaţi şi femei îndurară privaţiuni groaznice ca războiul să fie câştigat. Acum voiau să ducă o viaţă mai bună. La ţară, zvonurile despre desfiinţarea gospodăriilor colective s-au răspândit cu repeziciune. În oraşe, oamenii se plângeau pe faţă de preţurile mari ale alimentelor raţionalizate. Războiul îi pusese pe milioane de cetăţeni sovietici, fie soldaţi, fie deţinuţi din lagărele de muncă silnică, în contact cu traiul mai dulce al vieţii din Occident, iar regimul sovietic nu mai putea să fie crezut când susţinea că muncitorii occidentali erau mult mai săraci decât cei sovietici.[3]

Mulți dintre cei aflați la putere au simțit că era timpul să reorienteze industria sovietică dinspre producția de armament înspre cea de bunuri de larg consum, de care oamenii aveau atâta nevoie. Într-o convorbire telefonică particulară, înregistrată și păstrată pentru posteritate de poliția sovietică secretă, un general sovietic îi spunea altuia: „Absolut toți oamenii spun deschis că sunt nemulțumiți de traiul lor. Mai peste tot, chiar și în trenuri, ăsta este subiectul discutat de toată lumea."[4] Desigur, comenta generalul, Stalin trebuie să fi știut și el lucrurile astea și va lua măsuri în curând.

În primăvara anului 1945, speranțele au înflorit și în sufletele deținuților. În luna ianuarie a aceluiași an, autoritățile dăduseră o altă amnistie generală pentru femeile gravide și pentru cele cu copii mici, o mare parte – mai precis, 734 785 – fiind eliberate până în iulie.[5] Restricțiile din timpul războiului fuseseră slăbite, deținuților li s-a permis din nou să primească haine și alimente de acasă. În cea mai mare parte, nu compasiunea era cea care dictase aceste noi reglementări. Amnistia acordată femeilor – care, lucru de la sine înțeles, le excludea pe deținutele politice – nu reprezenta o schimbare de mentalitate, ci mai degrabă era un răspuns la creșterea șocantă a numărului de orfani, care aducea cu sine problema copiilor fără adăpost, huliganismul și bandele de copii infractori de pe teritoriul Uniunii Sovietice: constrânse de împrejurări, autoritățile au recunoscut că mamele erau o soluție. Nici suspendarea restricțiilor la primirea pachetelor de acasă nu era o chestiune de generozitate, ci o tentativă de a ascunde impactul foametei de după război: lagărele nu-i puteau hrăni pe deținuți, așa că de ce să nu se recurgă la ajutorul familiilor acestora. O directivă de la centru declara cu severitate că „în problema hranei și a îmbrăcămintei deținuților, pachetele și banii trimiși prin mandat trebuie considerate un supliment important".[6] Totuși, mulți și-au pus speranța în aceste decrete, văzându-le ca prevestitoare ale unei ere noi și libere.

N-a fost să fie așa. La un an de la victorie, Războiul Rece se declanșase. Bombele atomice americane aruncate peste Hiroshima și Nagasaki au convins conducerea sovietică de faptul că economia sovietică trebuia să se dedice trup și suflet producției militare și industriale, și nu fabricării de frigidere și încălțăminte pentru copii. În ciuda dezastrului provocat de cinci ani și jumătate de război, planificatorii sovietici încercau mai porniți ca niciodată să profite cât mai mult, să construiască rapid – și să se folosească cât mai mult de munca forțată.[7]

Apariția unei noi amenințări la adresa Uniunii Sovietice a deservit scopurilor lui Stalin: era exact scuza de care avea nevoie pentru a-și întări încă o dată controlul asupra poporului său, care fusese expus influenței

corupătoare a lumii din afară. De aceea el a ordonat subordonaților săi să „dea o lovitură puternică" oricărei discuții pe tema democrației, chiar înainte ca astfel de discuții să se răspândească.[8] De asemenea, el a consolidat și reorganizat NKVD-ul, care, începând cu martie 1946, a fost împărțit în două aparate birocratice. Ministerul Afacerilor Interne, sau MVD, a continuat să controleze Gulagul și satele de exil, devenind efectiv ministerul muncii forțate. Cealaltă birocrație, mult mai rafinată – MGB, numit mai târziu KGB –, avea să controleze serviciile de contraspionaj și de informații externe, grănicerii și, în cele din urmă, să răspundă și de supravegherea opozanților regimului.[9]

Deci, în loc să înceteze cu persecuțiile după război, conducerea sovietică s-a lansat într-o nouă serie de arestări, lovind din nou armata, precum și o serie de minorități etnice, inclusiv pe evreii sovietici. Unul după altul, poliția secretă „a descoperit" comploturi antistaliniste puse la cale de tineri în aproape fiecare oraș din țară.[10] În anul 1947, noi legi interziceau căsătoriile – și, practic, orice relație sentimentală – între cetățenii sovietici și cei străini. Savanții sovietici care schimbau informații științifice cu colegii din străinătate puteau deveni și ei victime ale unor urmăriri penale. În anul 1948, autoritățile au ridicat în jur de 23 000 de colhoznici. Toți au fost acuzați că, în anul precedent, nu au efectuat numărul de zile de muncă obligatorii și au fost exilați în regiuni îndepărtate, fără proces sau anchetă.[11]

Există mărturii nescrise despre unele arestări mai puțin obișnuite care au avut loc la sfârșitul anilor '40. Potrivit declarației unui fost prizonier de război, recent dată publicității de serviciile secrete, doi piloți americani s-au aflat și ei în lagărele Gulagului postbelic. În anul 1954, fostul prizonier german le-a spus anchetatorilor americani că el întâlnise doi membri ai Forțelor Aeriene ale SUA în lagărul lui de prizonieri de război din regiunea Komi, în apropiere de Uhta, în anul 1949. Erau piloții unui avion care se prăbușise lângă Harkov, Ucraina. Fuseseră acuzați de spionaj și trimiși în ceea ce seamănă, potrivit descrierii neamțului, cu o brigadă de *katorga*. Se pare că unul ar fi murit în lagăr, ucis de un deținut de drept comun. Celălalt se presupune că a fost dus, la o dată ulterioară, la Moscova.[12]

Asupra regiunii Komi planează zvonuri și mai vagi și mai incitante. Potrivit unei legende locale, un grup de englezi, sau cel puțin vorbitori de engleză, au fost de asemenea încarcerați într-un alt *lagpunkt* – Sedvoj, tot lângă Uhta în anii '40. Conform unei variante oferite de un localnic, englezii erau spioni parașutați în Germania la sfârșitul războiului. Armata Roșie i-a capturat, i-a interogat și i-a deportat în Gulag în mare secret, fiindcă Marea Britanie și URSS au fost la urma urmelor aliați de război.

Dovezile care să ateste prezența lor acolo sunt puține: un *lagpunkt* cunoscut în rândul localnicilor cu numele de *Angliiskaia Kolonia* („Colonia Engleză") și într-o arhivă militară de la Moscova o singură referință la „zece scoțieni", indiferent ce ar putea să însemne asta, într-un lagăr de prizonieri de război din regiune.[13]

Datorită tuturor acestor noi intrări, Gulagul nu și-a diminuat întinderea după război. Dimpotrivă s-a mărit, atingând, la începutul anilor '50, cele mai mari dimensiuni pe care le-a cunoscut vreodată. Potrivit statisticilor oficiale, la 1 ianuarie 1950, Gulagul avea 2 561 351 de deținuți în lagărele și coloniile sistemului său – cu un milion mai mulți față de câți erau cu cinci ani în urmă, în 1945.[14] A crescut și numărul exilaților speciali, din cauza deportărilor masive întreprinse în statele baltice, Moldova și Ucraina, tocmai pentru a duce la capăt „sovietizarea" acestor teritorii. Și aproape în același timp, NKVD a rezolvat odată pentru totdeauna problema spinoasă a viitorului exilaților, decretând că ei au fost „deportați pentru totdeauna", atât ei, cât și copiii lor. În anii '50, numărul exilaților îl egala în mare pe cel al deținuților din lagăre.[15]

Cea de-a doua parte a anului 1948 și prima jumătate a anului 1949 a adus încă o tragedie neașteptată asupra foștilor deținuți ai lagărelor: o altă serie de arestări, sau mai degrabă rearestări, ale foștilor deținuți, mai ales cei care fuseseră arestați între anii 1937 și 1938, condamnați la 10 ani și eliberați recent. Aceste rearestări erau sistematice, meticuloase și, ciudat, lipsite de violență. Rar aveau loc noi anchete și cei mai mulți dintre cei arestați erau supuși unor interogatorii formale.[16] Comunitatea de exilați din Magadan și de pe Valea Kolîmei a simțit că ceva nu era în regulă, când s-a auzit de rearestările foștilor deținuți politici, ale căror nume începeau toate cu primele trei litere din alfabetul rusesc: poliția secretă, au înțeles ei, rearesta oamenii în ordine alfabetică.[17] Nu puteai să-ți dai seama dacă era amuzant sau tragic. Evghenia Ghinzburg scria că în vreme ce „în 1937 răul mai păstrase o aparență tragică, în 1949, șarpele georgian, căscând sătul, întocmise pe îndelete o listă alfabetică a celor care trebuiau exterminați".[18]

Copleșiți, cei rearestați vorbesc despre sentimentul de indiferență. Prima arestare a fost un șoc, dar și o experiență instructivă: mulți fuseseră obligați să dea piept pentru prima dată cu adevărul despre sistemul politic în care trăiau. Cea de-a doua arestare nu putea aduce nimic nou. „În 1949 știam deja că suferința putea să ne purifice doar până la un moment dat. Când durează decenii și devine o chestiune de rutină, ea nu mai purifică; ea pur și simplu amorțește orice senzație", scrie Ghinzburg: „după a doua arestare aveam să mă transform în mod sigur într-o stană de piatră".[19]

Când poliția a venit la ea pentru a doua oară, Olga Adamova Sliozberg, s-a îndreptat spre dulap ca să împacheteze, apoi s-a oprit. „De ce să-mi bat capul să iau ceva cu mine? Copiilor mei le vor fi mai folositoare decât mi-ar fi mie lucrurile astea", s-a gândit ea. „În mod evident eu n-o să supraviețuiesc de data asta. Cum aș putea să mai suport?"[20] Soția lui Lev Razgon a fost rearestată și el a vrut să știe de ce. Când i s-a spus că fusese condamnată din nou pentru aceleași delicte ca înainte, el a cerut în continuare explicații:

— Deja și-a ispășit sentința. Vă permite legea să pedepsiți pe cineva de două ori pentru aceeași culpă?
Procurorul s-a uitat uluit la mine.
— Bineînțeles că nu. Dar ce are-a face aici legea?[21]

Majoritatea celor rearestați nu erau trimiși înapoi în lagăre, ci în exil, de obicei în regiuni foarte îndepărtate și nepopulate ale țării: Kolîma, Krasnoiarsk, Novosibirsk, Kazahstan.[22] Aici cei mai mulți aveau să-și ducă viața într-o plictiseală îngrozitoare. Evitați de comunitățile locale, care îi considerau „dușmani", le era greu să-și găsească unde să locuiască sau să muncească. Nimeni nu voia să fie asociat cu un spion sau un sabotor.

Pentru victimele lui Stalin, planurile lui erau destul de clare: nici unul dintre cei care fusese condamnat pentru spionaj, sabotaj sau orice altă formă de opoziție politică nu va avea vreodată voie să se întoarcă acasă. Dacă erau eliberați, li se dădeau *volkii pasport*, pașapoarte sovietice care le interziceau să trăiască în apropierea unui mare oraș și erau în permanență amenințați cu o nouă arestare.[23] Gulagul și sistemul exilului care se adăuga acestuia nu mai erau pedepse temporare. Pentru cei care fuseseră condamnați să le ispășească deveneau un mod de viață.

Și totuși războiul a avut un efect de durată asupra sistemului lagărelor, chiar dacă unul greu de definit. Legile și regulamentele din lagăre nu au devenit mai permisive după victorie – dar deținuții se schimbaseră, mai ales deținuții politici.

În primul rând, ei erau în număr mai mare. Tulburările demografice petrecute în anii de război și amnistiile care i-au exclus sistematic pe deținuții politici făcuseră ca numărul lor să crească foarte mult. Astfel că, la 1 iulie 1946, mai mult de 35% dintre deținuții din întregul sistem fuseseră condamnați pentru delicte „contrarevoluționare". În unele lagăre, procentul era mult mai mare, cu mult trecut peste jumătate.[24]

Deși cifrele totale aveau să scadă din nou, și poziția deținuților politici se schimbase. Ei reprezentau o nouă generație de deținuți politici, trecută prin experiențe diferite. Deținuții politici arestați în anii '30 – și în special,

cei arestați în anii 1937, 1938 – fuseseră intelectuali, membri de partid și muncitori obișnuiți. Cei mai mulți au fost șocați de arestarea lor, nefiind pregătiți psihic pentru viața din închisoare și fizic pentru munca forțată. Însă, în anii imediat de după război, în rândul deținuților politici intră foști soldați ai Armatei Roșii, ofițeri ai Armatei Teritoriale poloneze, partizani ucraineni și baltici, prizonieri de război germani și japonezi. Bărbații și femeile de acum luptaseră în tranșee, organizaseră conspirații, conduseseră trupe. Unii supraviețuiseră lagărelor de concentrare naziste, alții conduseseră brigăzi de partizani. Mulți nu-și ascundeau părerile antisovietice sau anticomuniste și nu au fost deloc surprinși să se trezească în spatele sârmei ghimpate, așa cum își amintește un deținut: „După ce văzuseră moartea cu ochii, după ce trecuseră prin iadul războiului, după ce supraviețuiseră foametei și multor tragedii, aceștia alcătuiau o generație complet diferită de cea a deținuților din perioada de dinainte de război."[25]

Aproape imediat ce au început să fie aduși în lagăre, spre sfârșitul războiului, acești deținuți aparte au și început să le facă probleme autorităților. În 1947, infractorii profesioniști aflați în închisori nu-i mai puteau domina atât de ușor. Printre diferitele grupuri naționale și infracționale care dețineau puterea, a apărut un nou clan: *krasnîie șapociki*, sau „șepcile roșii". Aici intrau de obicei foști soldați și partizani care se organizaseră în bande pentru a lupta împotriva hoților – și, prin extensie, împotriva conducerii care îi tolera. Asemenea grupuri au operat destul de mult în următorul deceniu, în ciuda eforturilor de a le dezbina grupările. În iarna anului 1954–1955, Viktor Bulgakov, pe atunci deținut la Inta, un lagăr minier din nordul îndepărtat al regiunii Vorkuta, a fost martor la o încercare de „a sparge" o grupare de deținuți politici, importând în lagăr un contingent de 60 de hoți. Hoții s-au înarmat și s-au pregătit să-i atace pe deținuții politici:

> Dintr-odată au luat în mână „armele albe" [cuțite], exact cum te-ai aștepta în astfel de situații. Aflasem că furaseră banii și lucrurile unui om mai bătrân. Le-am cerut să i le înapoieze, dar ei nu obișnuiau să dea înapoi ce furau. Așa că, pe la ora două noaptea, chiar când se lumina de ziuă, le-am înconjurat baraca din toate părțile și am atacat-o. Ne-am pus să-i caftim și i-am bătut până n-au mai putut să se ridice de jos. Unul a sărit pe fereastră...a fugit spre *vahta* și apoi a căzut în prag. Însă, când gardienii au ajuns la fața locului, nu mai era nimeni. Îi scoseseră pe hoți din zonă.[26]

Un incident asemănător a avut loc la Norilsk, după cum povestește un fost deținut:

> Un grup de hoți a sosit într-un *lagpunkt* în care toți deținuții erau politici și au încercat să-și impună propriul sistem. Deținuții, toți foști ofițeri ai Armatei Roșii,

i-au făcut praf, chiar dacă nu aveau arme. Printre strigăte disperate, hoții rămași au dat fuga la gardieni și superiori, cerându-le ajutorul.[27]

Chiar și femeile erau altele. Săturându-se să tot fie intimidată, o „politică" le-a spus hoațelor dintr-un grup că, dacă nu-i dau înapoi banii pe care îi furaseră de la ea, „o să vă azvârlim pe toate afară, cu boarfe cu tot, și o să dormiți sub cerul liber în noaptea asta". Hoațele i-au dat banii înapoi.[28]

Dar hoții nu au pierdut întotdeauna. Într-un incident din Viatlag, o luptă între deținuții politici și cei de drept comun s-a terminat cu moartea a nouă dintre primii. Hoții ceruseră de la fiecare câte 25 de ruble taxă și pur și simplu i-au ucis pe cei care refuzaseră să plătească.[29]

Dar autoritățile trăgeau concluzii. Dacă deținuții politici se puteau organiza pentru a-i înfrunta pe hoți, ei o puteau face și pentru a ține piept administrației lagărului. În 1948, anticipând rebeliunea, șefii Gulagului de la Moscova i-au trimis pe toți „cei mai periculoși" deținuți politici în noi „lagăre speciale" (*osobïie lagheria*). Destinate anume „spionilor, diversioniștilor, teroriștilor, trotkiștilor și deviaționiștilor de dreapta, menșevicilor, social-revoluționarilor, anarhiștilor, naționaliștilor, emigranților albi și membrilor altor organizații antisovietice", lagărele speciale erau o extindere a regimului de *katorga* și aveau multe dintre caracteristicile acestui regim, cum ar fi: uniformele vărgate, numele cusute pe spate, pe piept și pe șepci, ferestrele cu gratii și barăcile încuiate pe timpul nopții. Deținuții nu aveau contacte cu exteriorul, poate primeau doar una sau două scrisori pe an. Era interzisă cu desăvârșire corespondența cu oricine altcineva în afara membrilor familiei. Ziua de lucru avea zece ore, iar deținuții nu efectuau decât muncă manuală. Asistența medicală era minimă: nu era prevăzut un „lagăr pentru invalizi" în interiorul complexelor de lagăre speciale.[30]

Exact ca *lagpunktele katorga*, cu care s-au contopit în curând, lagărele speciale erau amplasate în zonele cele mai aspre ale țării, Inta, Vorkuta, Norilsk și Kolîma – toate lagăre miniere, în apropierea sau dincolo de Cercul Polar. Ca și în deșertul kazah și în pădurile înghețate din Mordovia. De fapt, ele erau lagăre în interiorul lagărelor, întrucât cele mai multe erau situate în interiorul complexelor de muncă silnică deja existente. Nu se deosebeau decât într-o singură privință. Dintr-un neașteptat simț poetic, autoritățile lagărului le dăduseră nume inspirate din peisajul înconjurător: Minereu, Munte, Stejar, Stepă, Litoral, Râu, Lac, Nisip, Pajiște, fiind doar câteva dintre ele. Scopul era probabil conspirativ – să ascundă natura lagărelor – fiindcă nu existau stejari în lagărul Stejar și cu siguranță nu era nici litoral în lagărul cu acest nume. Curând, numele au fost prescurtate, așa cum o dicta un obicei sovietic, la Minlag, Gorlag, Dubravlag, Steplag și

aşa mai departe. La începutul anului 1953, în cele zece lagăre speciale se aflau 210 000 de persoane.[31]

Dar izolarea celor „mai periculoşi" deţinuţi politici nu-i făcea mai docili. Dimpotrivă, în lagărele speciale, destinate în exclusivitate lor, deţinuţii politici erau scutiţi de conflictele constante cu delincvenţii şi de influenţa împăciuitoare a altor deţinuţi. Lăsaţi în voia lor, opoziţia faţă de sistem nu făcea decât să crească: se aflau în 1948, nu în 1937. În cele din urmă, ei s-au angajat într-o luptă îndelungată, hotărâtă şi nemaiîntâlnită cu autorităţile.

Când mecanismele represive au început din nou să se înăsprească, deţinuţii politicii nu au fost singurii prinşi în laţ. Acum, când profiturile contau mai mult ca niciodată, şefii Gulagului au început să-şi revizuiască atitudinea faţă de delincvenţii profesionişti. Corupţia, lenea şi comportamentul lor ameninţător faţă de gardieni dăunau productivităţii lagărelor. Acum ei nu mai deţineau controlul asupra deţinuţilor politici, deci nu mai aduceau un alt beneficiu. Deşi delincvenţii de drept comun nu vor fi trataţi cu aceeaşi ostilitate ca cei politici şi deşi nu au fost trataţi cu aceeaşi ură de către gardieni, conducerea postbelică a Gulagului a decis să pună capăt dominaţiei delincvenţilor în lagăre – şi să-i elimine pentru totdeauna pe „hoţii în lege" care refuzau să muncească.

În practică, războiul cu hoţii a luat atât forme directe, cât şi mascate. Pentru început, cei mai periculoşi şi înrăiţi recidivişti au fost pur şi simplu despărţiţi de tovarăşii lor şi li s-au dat pedepse mai mari – 10, 15 şi 25 de ani.[32] În iarna lui 1948, Gulagul a cerut să se înfiinţeze şi o serie de *lagpunkte* de maximă securitate pentru deţinuţii de drept comun recidivişti. Conform instrucţiunilor date de la Moscova, numai cei mai disciplinaţi şi cei „mai puternici" dintre gardieni puteau lucra acolo, iar lagărele aveau să fie înconjurate de ziduri deosebit de înalte şi întărite. Instrucţiuni separate detaliau informaţiile. Gulagul trebuia să construiască 27 de astfel de lagăre imediat, care să cuprindă mai mult de 115 000 de deţinuţi.[33]

Din păcate, se ştiu foarte puţine lucruri despre viaţa de zi cu zi din aceste *lagpunkte* de pedeapsă, ba chiar şi dacă toate au fost înfiinţate vreodată: dacă au supravieţuit, spre deosebire de deţinuţii de drept comun din lagărele obişnuite, este şi mai puţin probabil ca aceşti delincvenţi să-şi fi scris memoriile. Însă, în realitate, cele mai multe lagăre dispuneau de o formă oarecare de încarcerare separată a delincvenţilor cu probleme şi, printr-o extrem de nefericită ironie a sorţii, Evghenia Ghinzburg s-a aflat chiar ea într-una, însă pentru scurt timp: Istvestkovaia, un *lagpunkt* de pedeapsă de la Kolîma. Era singura deţinută politică dintr-un grup de infractoare.

Cât a stat la Istvestkovaia, Ghinzburg şi-a petrecut zilele lucrând într-o carieră de calcar, unde, nereuşind să-şi îndeplinească norma, nu primea nimic de mâncare. În primele câteva seri a stat „dreaptă ca o lumânare" în colţul barăcii, fiindcă nu erau locuri pe priciuri, uitându-se la femeile mai mult dezbrăcate ce beau alcool contrafăcut în încăperea încinsă de prea multă căldură. Mai târziu, una dintre femei, o sifilitică aflată în stadiul final al bolii, i-a făcut şi ei loc şi a lăsat-o să se întindă acolo. Dar acest lucru nu a ajutat-o prea mult. „Mirosul pregnant de putrefacţie" venind dinspre nasul mâncat al femeii aproape că o asfixia. „În Istvestkovaia, ca într-un adevărat iad, nu numai că nu exista zi sau noapte, dar nici măcar temperatura nu era suportabilă, atât cât să te lase să respiri. Ori îngheţai de frig în cariera de calcar, ori te sufocai de căldură în sera din baracă."

În acest lagăr, Ghinzburg a scăpat ca prin urechile acului de viol. Într-o noapte, gardienii din lagăr, care se aflau „foarte, foarte departe de şefii lor", au năvălit în celulă şi s-au năpustit asupra femeilor. Altă dată, unul dintre ei, a aruncat pe neaşteptate cu o pâine în ea. Administraţia lagărului, în aşteptarea unei echipe de inspectori, se temea că ea ar putea să moară. „Din cauza izolării totale, a lăcomiei, a alcoolului şi a permanentelor hărţuieli cu fetele, soldaţii noştri îşi pierduseră complet simţul realităţii şi cu greu îşi mai dădeau seama care ar fi consecinţele. În orice caz fără un certificat de deces nu se puteau descurca dacă sosea conducerea."[34]

Dar a scăpat. Cu ajutorul prietenelor, Ghinzburg a reuşit să fie transferată într-un alt lagăr, dar mai ales cu sprijinul servitoarei din casa şefului de la Sevvostlag. Altele nu au avut asemenea noroc.

Regimurile mai severe şi sentinţele mai lungi nu erau însă singurele arme ale administraţiei împotriva căpeteniilor delincvenţilor de drept comun. Peste tot în Europa Centrală, marea forţă a Uniunii Sovietice, ca putere de ocupaţie, a constat în abilitatea de a-i corupe pe membrii elitelor locale, de a-i transforma în colaboratori care, nesiliţi de nimeni, şi-au asuprit semenii. Exact aceleaşi tehnici erau folosite pentru a păstra controlul asupra elitelor infracţionale din lagăre. Metoda era evidentă: delincvenţilor profesionişti – adică „hoţilor în lege" –, care-şi abandonau propriile legi şi colaborau cu autorităţile – le erau acordate privilegii şi tratamente speciale. Cei care cădeau la învoială aveau libertate deplină să abuzeze de foştii lor camarazi, chiar de a-i tortura şi ucide, în vreme ce gardienii se făceau că nu văd. Delincvenţii corupţi deveniţi colaboratori erau peste tot numiţi *suki* sau *căţele.* Violentele lupte care au izbucnit între ciripitori şi restul delincvenţilor de drept comun au devenit cunoscute în lagăre sub numele de „războiul dintre căţele şi hoţi".

Ca şi lupta pentru supravieţuire a deţinuţilor politici, războiul hoţilor a fost unul dintre elementele definitorii ale vieţii din lagăr de după război. Chiar dacă înfruntări între grupuri de delincvenţi mai avuseseră loc, nici unele nu fuseseră nici atât de mişeleşti şi nici provocate cu atâta nerușinare: încăierări fără legătură între ele au izbucnit simultan în 1948, peste tot în Gulag, făcând astfel evident amestecul autorităţilor.[35] Foarte mulţi memorialişti au menţionat aspecte ale acestei lupte, deşi, iarăşi, cei mai mulţi dintre ei nu erau direct implicaţi. În schimb, au privit de pe margine, în calitate de observatori îngroziţi şi, uneori, victime. „Hoţii şi cătelele se băteau între ei până la moarte", scrie Anatoli Jigulin:

> Hoţii aflaţi într-un *lagpunkt* de cătele care nu reuşeau să se ascundă într-o baracă de pedeapsă se aflau uneori în faţa unei dileme: să moară sau să devină cătele. De asemenea, dacă un grup mare de hoţi ajungea la un *lagpunkt*, toate cătelele se ascundeau în barăcile de pedeapsă, căci se schimbau raporturile de putere. Când se modifica regimul, se lăsa cu victime.[36]

Un hoţ i-a spus unui deţinut că toate cătelele sunt „deja nişte oameni morţi, condamnaţi de noi ceilalţi şi la prima ocazie un *blatnoi* [un hoţ în lege] îi va ucide".[37] Alt martor a văzut ce s-a întâmplat după o asemenea bătălie:

> După o oră şi jumătate, hoţii din grupul nostru au fost aduşi înapoi şi azvârliţi pe jos. Erau de nerecunoscut. Toate hainele lor bune fuseseră sfâşiate sau furate. În schimb, primiseră pufoaice de lagăr zdrenţuite, iar în loc de cizme aveau înfăşurate cârpe. Îi bătuseră ca pe nişte animale, mulţi nu mai aveau dinţi. Unul nu-şi mai putea ridica braţul: îi fusese rupt cu o ţeavă de fier.[38]

Leonid Sitko a fost martor la declanşarea unei încăierări din cale-afară de dure:

> Un gardian alerga pe culoar şi striga „Război! Război!" – la care toţi hoţii, mai puţini decât cătelele, au fugit să se adăpostească în celula de pedeapsă a lagărului. Cătelele s-au luat după ei şi i-au omorât pe mai mulţi. Gardienii i-au ajutat atunci pe cei rămaşi să se adăpostească şi, pentru că nu voiau să moară toţi, a doua zi i-au scos din lagăr.[39]

Şi deţinuţii care nu erau delincvenţi de drept comun ajungeau să se implice uneori în aceste lupte, în special atunci când comandanţii lagărelor le acordau puteri nelimitate cătelelor. Deşi „nu e cazul să facem o întreagă poveste din lupta hoţilor şi dreptatea lor, aşa cum fac ei în folclorul şi legendele lor", continua Jigulin:

Cățelele din închisori și lagăre erau într-adevăr un calvar pentru deținuții obișnuiți. Îi slujeau cu credință pe directorii închisorilor, lucrau ca maiștri, comandanți sau șefi de brigăzi. Se purtau ca niște fiare cu muncitorii de rând, îi jefuiau, le luau hainele și până la ultimul fir de ață. Cățelele nu erau doar informatori: ei și asasinau cu acordul directorilor lagărului. Viața deținuților care trăiau în lagărele conduse de cățele era foarte grea.

Totuși ne aflăm în epoca postbelică, iar deținuții politici nu mai erau lipsiți de apărare în fața acestor hărțuieli. În lagărul în care se afla Jigulin, un grup de foști soldați ai Armatei Roșii a reușit prima dată să-i bată pe cei din suita mult urâtului cap al cățelelor din *lagpunkt* și apoi să-l ucidă și pe acesta, legându-l de una dintre mașinile de tăiat lemne. Când restul cățelelor s-au încuiat în barăci, deținuții politici le-au trimis un mesaj: să-l decapiteze pe adjunctul șefului, să-l arate la fereastră și atunci ei nu-i vor omorî și pe ceilalți. Au făcut întocmai ce li s-a cerut. „În mod evident, viețile lor erau mai importante decât viața conducătorului lor."[40]

Războiul deschis a devenit atât de violent, încât până și autoritățile s-au săturat. În 1954, MVD le-a propus șefilor de lagăre să desemneze „lagăre separate pentru încarcerarea recidiviștilor pe categorii de pedepse" și să asigure „închiderea separată a deținuților" care sunt amenințați de alții. „Izolarea grupurilor ostile" era singura modalitate de a evita vărsarea de sânge. Războiul începuse fiindcă autoritățile doriseră să dețină controlul asupra hoților – și i-au pus capăt pentru că au pierdut tocmai controlul asupra războiului.[41]

La începutul anilor '50, șefii Gulagului s-au aflat în fața unei situații paradoxale. Ei doriseră să fie mai duri cu delincvenții recidiviști, tocmai ca să sporească producția și să asigure funcționarea întreprinderilor lagărului. Doriseră să-i izoleze pe contrarevoluționari, pentru a împiedica contaminarea altor deținuți cu ideile lor periculoase. Strângând lațul represiunii, și-au îngreunat și mai mult treaba. Spiritul de revoltă al deținuților politici și luptele celor de drept comun au grăbit instalarea unei crize și mai grave: în cele din urmă, a fost clar pentru autorități că lagărele erau păgubitoare, corupte și, în primul rând, neprofitabile.

Sau, mai bine zis, era limpede pentru toată lumea, în afară de Stalin. Încă o dată, obsesia lui Stalin pentru opresiune și slăbiciunea lui pentru economia bazată pe munca forțată se potriveau atât de bine, încât era greu pentru observatorii contemporani să afirme dacă el intensifica arestările pentru a construi mai multe lagăre sau construia mai multe lagăre ca să încapă arestații.[42] De-a lungul anilor '40, Stalin a insistat chiar să dea mai

multă putere economică MVD-ului – astfel încât, în anul 1952, înaintea morții lui Stalin, MVD controla 9% din investițiile de capital din Rusia, mai mult decât oricare alt minister. Planul cincinal stabilit pentru anii 1951–1955 făcea ca investiția să fie de două ori mai mare.[43]

Din nou, Stalin a lansat o serie de proiecte de construcții spectaculoase, care să atragă atenția și să fie încredințate sistemul Gulagului, amintind de cele din anii '30. La insistențele lui Stalin, MVD a conceput o nouă fabrică de azbest, proiect care cerea un grad înalt de specializare tehnologică, exact ceea ce lipsea în Gulag. Stalin personal a susținut construcția unei alte linii de cale ferată prin tundra arctică, de la Salehard la Igarka – un proiect care a devenit cunoscut drept „Calea Morții".[44] Sfârșitul anilor '40 a fost de asemenea era canalelor Volga–Don, Volga–Baltic și a marelui canal turkmen, ca și a hidrocentralelor electrice de la Stalingrad și Kuibîșev, cea din urmă fiind cea mai mare din lume. În anul 1950, MVD a început construirea unui tunel și a unei linii de cale ferată către insula Sahalin, un proiect care va avea nevoie de mai multe zeci de mii de deținuți.[45]

În acel moment nu mai exista un Gorki care să preamărească aceste noi construcții staliniste. Dimpotrivă, noile proiecte erau considerate de toți păguboase și megalomane. Deși, cât timp a trăit Stalin, nu s-au exprimat deschis comentarii la adresa acestor proiecte, mai multe dintre ele, printre care și „Calea Morții", și tunelul Sahalin, au fost abandonate la câteva zile după moartea sa. Totala lipsă de sens a acestor acte bazate pe abuzul de forță de muncă fusese bine înțeleasă, cum dovedesc chiar dosarele Gulagului. O inspecție desfășurată în 1951 a arătat că un întreg tronson de cale ferată de 83 de kilometri din nordul îndepărtat, construit cu mare cheltuială și cu prețul multor vieți, nu mai fusese folosit de trei ani. O șosea costisitoare de 368 de kilometri nu mai fusese folosită de 18 luni.[46]

În anul 1953, altă inspecție, efectuată la ordinele Comitetului Central, a arătat că sumele cheltuite pentru întreținerea lagărelor depășeau cu mult orice profit realizat prin munca deținuților. În anul 1952, de fapt, statul subvenționase Gulagul cu suma de 2,3 miliarde de ruble, mai mult de 16% din toate alocațiile bugetare ale statului.[47] Un istoric rus scria că adresele trimise de MVD lui Stalin cu privire la extinderea lagărelor începeau adeseori cu fraza „după cum ați dorit Dumneavoastră", parcă pentru a sublinia dezacordul implicit al celui care scria.[48]

Șefii Gulagului de la Moscova erau conștienți și de amploarea nemulțumirii și a tulburărilor din lagăre. În 1951, refuzul de a munci, exprimat atât de deținuții de drept comun, cât și de cei politici atinsese cote dramatice: în acel an MVD a calculat că pierduse mai mult de un milion de zile

de muncă din caza grevelor şi protestelor. În anul 1952, numărul lor s-a dublat. Potrivit statisticilor Gulagului din 1952, 32% dintre deţinuţi nu-şi îndepliniseră normele.[49] Lista grevelor majore şi a acţiunilor de protest între anii 1950–1952, întocmită de autorităţile lagărelor, este surprinzător de lungă. Printre altele, s-a mai declanşat o revoltă armată la Kolîma, în iarna anului 1949–1950; au mai avut loc o evadare armată din Karslag, în martie 1951, greve ale foamei în masă în Uhtijemlag şi Ekibastuzlag, în Karaganda, în 1950, şi o grevă în Ozerlag în 1952.[50]

Situaţia devenise atât de critică, încât în ianuarie 1952, comandantul de la Norilsk a trimis o scrisoare generalului Ivan Dolghih, la data aceea comandant-şef al Gulagului, enumerând măsurile pe care le luase pentru a împiedica răzvrătirile. El a sugerat abandonarea unor zone întinse de producţie unde deţinuţii nu puteau fi destul de bine supravegheaţi, dublarea numărului de gardieni (ceea ce recunoştea că va fi greu) şi izolarea diferitelor grupuri de deţinuţi. Şi acest lucru avea să fie greu, scria el: „dat fiind numărul mare de deţinuţi din bandele rivale, am fi norocoşi dacă am putea pur şi simplu să-i izolăm pe capii lor". El mai propunea să-i izoleze la locurile de muncă pe deţinuţi de muncitorii liberi – la sfârşit adăuga că ar fi indicat să fie eliberaţi imediat 15 000 de deţinuţi, deoarece vor fi mult mai productivi ca muncitori liberi. Nu mai e cazul să spunem că această ultimă sugestie punea la îndoială întreaga logică a muncii forţate.[51]

Unii conducători situaţi în vârful ierarhiei sovietice erau de acord. „Acum avem nevoie de tehnologie de primă mână", a recunoscut Kruglov, pe atunci şef al MVD: în mod clar, tehnologia de mâna a treia existentă în Gulag nu mai era considerată satisfăcătoare. O adunare a Comitetului Central din 25 august 1949 chiar a dezbătut o scrisoare primită de la un deţinut instruit, identificat ca fiind Jdanov. „Cel mai important neajuns al sistemului lagărelor este faptul că se bazează pe munca forţată", scria Jdanov. „Productivitatea reală a muncii din lagăre este extrem de scăzută. În alte condiţii, jumătate din oamenii folosiţi aici ar putea munci de două ori mai mult decât se munceşte acum."[52]

Ca răspuns la această scrisoare, Kruglov a promis să sporească productivitatea muncii deţinuţilor, în primul rând reintroducând salariile pentru deţinuţii cu rezultate deosebite în muncă şi reinstaurând politica reducerii sentinţelor pentru cei care aveau rezultate bune în muncă. Nimeni nu pare să fi observat că ambele forme de „stimulare" fuseseră eliminate la sfârşitul anilor '30 – cea din urmă de către însuşi Stalin – tocmai pe motiv că acestea reduceau profitabilitatea lagărelor.

Nu prea conta, din moment ce schimbările nu se impuneau. Foarte puţini din banii cuveniţi deţinuţilor ajungeau efectiv în buzunarele lor: o

anchetă întreprinsă după moartea lui Stalin a arătat că Gulagul şi alte instituţii confiscaseră ilegal 126 de milioane de ruble din conturile personale ale deţinuţilor.[53] Chiar şi cele mai mici sume de bani care intrau în buzunarele deţinuţilor aduceau mai degrabă vrajbă decât ajutor. În multe lagăre, căpeteniile deţinuţilor de drept comun înfiinţaseră sisteme de colectare şi de protecţie, obligându-i pe deţinuţii aflaţi sub puterea lor să plătească pentru privilegiul de a nu fi bătuţi sau ucişi. Cu ajutorul banilor a fost de asemenea mai uşor să câştigi slujbe de încredere.[54] În lagărele politice, deţinuţii îşi foloseau noile câştiguri pentru a-i mitui pe gardieni. Banii au făcut să ajungă în lagăre votcă şi mai târziu chiar droguri.[55]

Promisiunea că vor beneficia de condamnări mai reduse dacă muncesc mai mult se poate să-i fi determinat pe deţinuţi să muncească ceva mai mult. Desigur că MVD a susţinut cu ardoare această politică, iar în anul 1952 chiar a propus eliberarea unor grupuri mari de deţinuţi în trei dintre cele mai mari întreprinderi nordice – minele de cărbuni de la Vorkuta şi de la Inta şi rafinăria de petrol de la Uhtinski – şi angajarea lor ca muncitori liberi. Se pare că şi administratorii întreprinderilor preferau să aibă de-a face cu muncitori liberi, şi nu cu deţinuţi.[56]

Atât de mare era preocuparea pentru economia lagărelor, încât, în toamna anului 1950, Beria i-a ordonat lui Kruglov să inspecteze lagărul şi să descopere adevărul. Raportul ulterior al lui Kruglov pretindea că deţinuţii „angajaţi" de MVD nu erau mai puţin productivi decât muncitorii obişnuiţi. El recunoştea totuşi că preţul întreţinerii deţinuţilor – costul hranei, îmbrăcămintea, întreţinerea barăcilor şi în primul rând plata gardienilor, acum în număr mai mare ca oricând – depăşea cu mult costurile asociate lucrului cu muncitorii liberi.[57]

Cu alte cuvinte, lagărele erau nerentabile şi multă lume ştia acum acest lucru. Totuşi, nimeni, nici măcar Beria, nu a îndrăznit să ia vreo măsură pe timpul lui Stalin, ceea ce poate că nu e surprinzător. Pentru oricine aflat în anturajul apropiat al lui Stalin, perioada anilor 1950–1952 trebuie să fi părut mult prea periculoasă ca să-l atenţioneze pe dictator că proiectele lui de suflet erau nişte eşecuri economice. Deşi bolnav şi pe moarte, Stalin nu se îmbunase odată cu înaintarea în vârstă. Dimpotrivă, devenise din ce în ce mai paranoic şi se credea înconjurat de conspiratori şi complotişti. În iunie 1951 a dat pe neaşteptate ordinul ca Abakumov, şeful serviciului de contraspionaj sovietic, să fie arestat. În toamna aceluiaşi an, fără nici o consultare în prealabil, el personal a dictat o hotărâre Comitetului Central vizavi de o „conspiraţie naţionalistă mingreliană". Mingrelienii erau un mic grup etnic din Georgia, al cărui membru de seamă era Beria în persoană. De-a lungul întregului an 1952, un val de arestări, concedieri şi

execuții s-a abătut asupra elitei comuniste georgiene, afectându-i pe mai mulți dintre apropiații și protejații lui Beria. Mai mult ca sigur că Stalin avea în gând ca țința finală a acestor epurări să fie însuși Beria.[58]

Dar el nu a fost singura victimă a nebuniei finale a lui Stalin. În 1952, Stalin devenise preocupat de prigonirea a încă unui grup etnic. În noiembrie 1952, Partidul Comunist Ceh, acum la putere în Cehoslovacia, a intentat proces la 14 dintre conducătorii săi – printre care 11 evrei – și i-a acuzat că sunt „aventurieri sioniști". O lună mai târziu, Stalin a spus într-o ședință de partid că „fiecare evreu e un naționalist și un agent al serviciilor de spionaj americane". Pe 13 ianuarie 1953, *Pravda*, ziarul Partidului Comunist, a dezvăluit existența unui complot al medicilor, constituit din „grupări teroriste de doctori". Se pretindea că „și-au propus să ia viața unor persoane publice din Uniunea Sovietică prin administrarea unor medicamente inadecvate". Șase dintre cei nouă erau evrei. Au fost toți demascați pentru presupusele lor legături cu Comitetul Evreiesc Antifascist, ai cărei lideri din timpul războiului – intelectuali și scriitori evrei proeminenți – fuseseră condamnați cu câteva luni înainte pentru delictul de a fi promovat „cosmopolitismul".[59]

Complotul medicilor a fost o ironie a sorții cumplită și tragică. Cu numai zece ani înainte, sute de mii de evrei sovietici locuind în partea de vest a țării fuseseră uciși de Hitler. Alte sute de mii fugiseră în mod intenționat din Polonia spre Uniunea Sovietică, căutând să se ascundă din calea naziștilor. Totuși, chiar și ultimii săi ani Stalin și i-a petrecut punând la cale alte serii de procese-spectacol, alt val de execuții în masă și alte deportări. Se poate chiar să fi plănuit ca în cele din urmă să-i deporteze pe toți evreii din marile orașe ale Uniunii Sovietice spre Asia Centrală și Siberia.[60]

Spaima și paranoia au început să bântuie din nou țara. Îngroziți, intelectualii evrei au semnat o petiție, condamnându-i pe medici. Alte sute de medici evrei au fost arestați. Alți evrei și-au pierdut slujbele când un val de antisemitism a cuprins țara. În exilul ei îndepărtat din Karaganda, Olga Adamova-Sliozberg le-a auzit pe femeile din partea locului vorbind despre pachete trimise la poștă de către oameni cu nume evreiești. Chipurile, se descoperise că acestea conțineau gheme de bumbac pline cu păduchi purtători de tifos.[61] În Kargopollag, un lagăr din nordul Arhanghelskului, Isaak Filștinski a auzit și el zvonuri că deținuții evrei vor fi trimiși în lagărele speciale din nordul îndepărtat.[62]

Și tocmai atunci când complotul medicilor părea gata să trimită zeci de mii de deținuți în lagăre și în exil, tocmai atunci când lațul se strângea în jurul lui Beria și al acoliților lui, și tocmai atunci când Gulagul intrase în ceea ce părea a fi o insurmontabilă criză economică – Stalin a murit.

CAPITOLUL 23

Moartea lui Stalin

În ultimele douăsprezece ore, lipsa de oxigen a devenit acută. Fața și buzele i se învinețiseră din cauză că se sufoca încet. Agonia a fost teribilă. Pur și simplu se asfixia sub ochii noștri. Când părea că-și trăiește chiar ultima clipă a vieții, a deschis ochii și i-a privit pe toți cei aflați în cameră. Era o privire cumplită, de om nebun sau furios și în care se citea frica de moarte.

Fiica lui Stalin, Svetlana, descriind ultimele clipe din viața tatălui său[1]

Dacă în anii '30, mulți deținuți sovietici credeau că Gulagul este o mare greșeală, o eroare care fusese cândva ascunsă de privirea blândă a Tovarășului Stalin, în anii '50, puțini se mai lăsau păcăliți de asemenea iluzii. Un medic de lagăr își amintește că atitudinea oamenilor era limpede: „Cei mai mulți, marea majoritate, știau și înțelegeau ce fel de om era. Au înțeles că era un tiran, că ținea o țară imensă la picioarele sale și că soarta fiecărui deținut era într-un fel legată de soarta lui Stalin."[2]

De-a lungul ultimilor ani, deținuții politici sperau și se rugau ca Stalin să moară, vorbind despre asta în mod constant, dar învăluit, pentru a nu atrage atenția informatorilor. Oamenii oftau și spuneau „ooff, georgienii trăiesc mult", reușind astfel să transmită dorința ca el să moară, fără să comită un act de trădare. Chiar și atunci când s-a îmbolnăvit, oamenii erau precauți. Maia Ulianovskaia a auzit despre boala ce părea că-i va pune capăt de la o femeie despre știa că este informatoare. Aceasta i-a răspuns cu prudență: „Ei, și? Oricine se poate îmbolnăvi. Doctorii lui sunt buni, o să-l vindece."[3]

Când moartea a fost în cele din urmă anunțată, pe 5 martie 1953, unii au rămas prudenți. În Mordovia, deținuții politici și-au ascuns cu grijă bucuria, fiindcă se temeau că asta le-ar putea aduce o nouă condamnare.[4] La Kolîma, femeile l-au „bocit conștiincioase pe răposatul".[5] Într-un *lagpunkt*

de la Vorkuta, Pavel Negretov a auzit anunțul citit cu voce tare în sala de mese. Nici comandantul care a citit anunțul morții, nici deținuții nu au scos vreun cuvânt. „Vestea morții a fost primită cu o liniște de mormânt. Nimeni nu a spus nimic."[6]

Într-un *lagpunkt* din Norilsk, deținuții s-au adunat în curtea lagărului și au ascultat solemn vestea morții „marelui conducător al poporului sovietic și al oamenilor liberi din întreaga lume". A urmat o pauză lungă. Atunci un deținut a ridicat mâna. „Cetățene comandant, soția mi-a trimis niște bani, sunt în contul meu. Nu am nevoie de ei aici, așa că aș vrea să-i cheltuiesc pe un buchet pentru iubitul nostru conducător. Pot să fac asta?"[7]

Alții însă s-au bucurat pe față. În Steplag s-au auzit strigăte nebunești de bucurie și chiote de sărbătoare. În Viatlag, deținuții și-au aruncat șepcile în sus și au strigat „Ura!"[8] Pe străzile Magadanului, un deținut, felicitându-l pe un altul, i-a urat: „Îți doresc multă bucurie în această zi a Învierii!"[9] Nu a fost singurul copleșit de sentimente religioase: „Era un ger molcom și multă, multă liniște. Curând, cerul avea să se facă albastru. Iuri Nikolaevici și-a ridicat brațele și a rostit cu patos: «Pentru Sfânta Rusie să cânte cocoșii! Curând se va face ziuă în Sfânta Rusie.»"[10]

Indiferent de ceea ce simțeau și dacă aveau sau nu curajul să-și arate sentimentele, cei mai mulți deținuți și exilați au fost imediat convinși că lucrurile se vor schimba. Exilată în Karaganda, Olga Adamova-Sliozberg a auzit știrile, a început să tremure și și-a acoperit fața cu mâinile pentru ca suspicioasele ei colege de muncă să nu-i vadă bucuria. „Acum ori niciodată. Totul trebuie să se schimbe. Acum ori niciodată."[11]

Într-un alt *lagpunkt* de la Vorkuta, Bernhard Roeder a auzit anunțul la radioul lagărului în timp ce-și punea echipamentul de mină:

> Ne-am privit pe furiș, cu ochii triumfători, arzând de ură, ne-am vorbit în șoaptă, încet și gesticulând încântați – în curând, sala s-a golit. Fiecare se grăbea să dea mai departe vestea bună. Nu s-a lucrat deloc la Vorkuta în acea zi. Oamenii stăteau în grupuri, conversând emoționați. Îi auzeam pe gardienii din turnurile de pază telefonându-și agitați, iar puțin după aceea au avut loc primele încăierări între beți.[12]

Printre administratorii lagărului, confuzia era totală. Olga Vasileeva, care lucra în acel moment la sediul Gulagului de la Moscova, își amintește că a plâns fără reținere. „Eu am plâns fără să mă ascund, ca toată lumea, bărbați și femei."[13] La fel ca alte milioane de compatrioți, funcționarii lagărului au plâns nu numai pentru conducătorul lor mort, dar și de frică pentru ei și cariera lor. Însuși Hruşciov a scris mai târziu că: „Nu am plâns doar pentru

Stalin. Eram nespus de preocupat pentru viitorul țării. Simțeam deja că Beria avea să înceapă să dea ordine și că aceasta va fi începutul sfârșitului."[14]

Prin „sfârșit", desigur, el se referea la persoana sa. În mod sigur, moartea lui Stalin avea să provoace noi vărsări de sânge. Din cauza acelorași gânduri negre, mulți șefi importanți ai Gulagului au avut, potrivit rapoartelor, atacuri de cord, puseuri de tensiune și chiar au fost cazuri severe de febră și gripă. Supărarea și starea de totală confuzie emoțională i-a îmbolnăvit de-a binelea. Erau bolnavi de frică la propriu.[15]

Dacă gardienii din închisori erau confuzi, nici noii înscăunați de la Kremlin nu știau prea bine ce va aduce viitorul. Așa cum se temuse Hrușciov, Beria, care de-abia fusese în stare să-și rețină bucuria la vederea cadavrului lui Stalin, a preluat puterea și s-a lansat în schimbări. Pe 6 martie, înainte ca Stalin să fie înmormântat, Beria a anunțat o restructurare a poliției secrete. El i-a ordonat șefului acesteia să treacă Gulagul în subordinea Ministerului Justiției, lăsând doar lagărele speciale pentru deținuți politici sub jurisdicția MVD. El a transferat multe dintre întreprinderile Gulagului la alte ministere, fie că răspundeau de întreprinderile forestiere, miniere sau manufacturiere.[16] Pe 12 martie, Beria a oprit mai mult de 20 dintre proiectele majore ale Gulagului, pe motiv că ele „nu corespund necesităților economiei naționale". Lucrările la Marele Canal Turkmen au fost sistate, la fel și cele de la canalele Volga–Ural, Volga–Baltic, sau de la barajul de pe Donul inferior, portul Donețk și tunelul Sahalin. De asemnea, „Calea Morții", linia ferată Sahelard–Igarka, a fost abandonată pentru totdeauna.[17]

Două săptămâni mai târziu, Beria a transmis o notă membrilor Prezidiului Comitetului Central, în care le prezenta, cu o uimitoare acuratețe, situația lagărelor de muncă. El îi informa că în lagăre se aflau 2 526 402 de deținuți, dintre care doar 221 435 erau „delincvenți de stat periculoși", și pleda pentru eliberarea multora dintre cei rămași:

> Dintre deținuți, 438 788 sunt femei, dintre care 6 286 sunt însărcinate și 35 505 au copii sub doi ani. Multe femei au copii sub zece ani, care sunt crescuți de rude sau se află în cămine.
>
> Dintre deținuți, 238 000 sunt în vârstă – bărbați și femei trecuți de 50 de ani – și 31 181 sunt tineri sub 18 ani – cei mai mulți dintre ei condamnați pentru furturi mărunte și huliganism.
>
> Aproximativ 198 000 de deținuți suferă de boli grave, incurabile, și nu pot munci. Este bine să știm că deținuții din lagăre își lasă rudele și apropiații în situații dificile, adeseori familiile destrămându-se, iar efectele negative se resimt de-a lungul întregii lor vieți.[18]

Invocând aceste motive umanitare, Beria a cerut ca o amnistie să-i includă pe toți deținuții cu pedepse de până la cinci ani, femeile însărcinate și cu copii mici, plus deținuții sub 18 ani, un total de un milion de persoane. Amnistia a fost anunțată la 27 martie. Eliberările au început imediat.[19]

O săptămână mai târziu, pe 4 aprilie, Beria a oprit ancheta ce investiga complotul medicilor. A fost prima dintre schimbările evidente pentru publicul larg. Din nou, anunțul a apărut în *Pravda*: „Persoanele acuzate că au efectuat anchetele în mod necorespunzător au fost arestate și aduse în fața legii."[20]

Se subînțelegea că justiția stalinistă dăduse dovadă de lipsuri. În secret, Beria a făcut și alte schimbări. Le-a interzis tuturor cadrelor poliției secrete să facă uz de violență împotriva arestaților – punând astfel capăt torturilor.[21] El a încercat să liberalizeze politica față de Ucraina de Vest și statele baltice, chiar și față de Germania de Est, răsturnând politica de rusificare și sovietizare, care, în cazul Ucrainei, fusese pusă în aplicare de însuși Nichita Hrușciov.[22] În ceea ce privește Gulagul, pe 16 iunie, Beria a pus toate cărțile pe masă, declarându-și public intenția de „a lichida sistemul de muncă forțată, din cauza ineficienței sale economice și a lipsei de perspective".[23]

Care au fost motivele pentru care Beria a declanșat aceste schimbări-fulger nu se știe nici astăzi. Unii au încercat să-l descrie ca pe un liberal deghizat, care se irosea sub regimul stalinist, care tânjea după reforme. Colegii săi de partid îl bănuiau că încerca să dea mai multă putere poliției secrete în detrimentul Partidului Comunist; eliberând MVD-ul de grija și cheltuielile presupuse de lagăre, el găsise pur și simplu o cale de a întări instituția. Se poate de asemenea ca Beria să fi dorit să se facă popular în ochii opiniei publice și ai multor agenți ai poliției care se întorceau acum din lagărele îndepărtate. La sfârșitul anilor '40, el reangaja constant asemenea foști deținuți – practic asigurându-se de loialitatea lor. Dar cea mai plauzibilă explicație pentru atitudinea lui Beria o găsim în informațiile pe care le deținea: poate că mai bine decât oricine altcineva în URSS, Beria știa întocmai cât de nerentabile erau lagărele și cât de nevinovați erau cei mai mulți dintre deținuți. La urma urmelor, el îi supervizase pe foștii deținuți și-i arestase pe cei din urmă, cea mai mare parte din deceniul trecut.[24]

Oricare i-ar fi fost intențiile, Beria a acționat repede. Reformele lui i-au tulburat și neliniștit pe colegii săi. Hrușciov – pe care Beria îl desconsiderase mult – a fost cel mai șocat, mai ales fiindcă Hrușciov contribuise la organizarea anchetelor în complotul medicilor și apoi din cauza sentimentelor puternice față de Ucraina. Poate Hrușciov s-a temut că, mai devreme sau mai târziu, va fi trecut pe noua listă de dușmani. Treptat, el i-a întors pe

ceilalți lideri ai partidului împotriva lui Beria, răspândind tot felul de zvonuri. Pe la sfârșitul lui iunie, îi avea pe toți de partea sa. La o adunare a partidului, a înconjurat clădirea cu trupe care îi erau loiale. Surpriza i-a reușit. Șocat, uluit și nemaiștiind ce să zică, omul care fusese a doua cea mai puternică figură din URSS a fost arestat și trimis la închisoare.

Beria și-a petrecut în închisoare puținele luni care îi mai rămăseseră. Ca și Iagoda și Ejov înaintea lui, Beria a trimis din închisoare scrisori în care cerea iertarea. Procesul lui a avut loc în decembrie. Nu se știe dacă a fost executat atunci sau mai devreme, dar la sfârșitul lui decembrie 1953 era mort.[25]

Conducătorii Uniunii Sovietice au abandonat unele dintre politicile lui Beria tot atât de repede pe cât le adoptaseră. Dar nici Hrușciov, nici nimeni altcineva nu a mai revenit vreodată asupra marilor proiecte de construcții ale Gulagului. Nici nu au anulat amnistia dată de Beria. Eliberările au continuat – dovadă că îndoielile privind eficiența lagărului nu se limitau la Beria, chiar dacă acesta căzuse în dizgrație. Noua conducere sovietică știa foarte bine că lagărele erau o povară economică, așa cum mai știau și că milioane de deținuți aflați acolo erau nevinovați. Numărătoarea inversă începuse: era Gulagului se apropia de sfârșit.

Luându-se probabil după zvonurile ce veneau de la Moscova, administratorii Gulagului și gardienii s-au adaptat și ei la noua situație. După ce le-a trecut frica și au scăpat de îmbolnăviri, mulți gardieni și-au schimbat comportamentul aproape peste noapte, îmblânzind regulamentul chiar înainte de a primi ordine în acest sens. Unul dintre șefii *lagpunktului* de la Kolîma în care se afla Alexander Dolgun a început să dea mâna cu deținuții și să li se adreseze cu „tovarășe", imediat ce au început să circule veștile despre boala lui Stalin, chiar înainte ca dictatorul să fie declarat mort.[26] „Regimul lagărului s-a îndulcit, a devenit suportabil", își amintește un deținut.[27] Un altul a văzut lucrurile oarecum altfel: „Gardienii nu mai manifestau același patriotism pe care-l afișaseră cât timp Stalin era în viață."[28] Deținuții care refuzau să efectueze o sarcină deosebit de obositoare, neplăcută sau nedreaptă nu mai erau pedepsiți.[29] Izbucneau proteste spontane – iar protestatarii nu mai erau nici ei pedepsiți, își amintește Barbara Armonas:

> Într-un anumit fel, această amnistie a schimbat ordinea din lagăr. Într-o zi, ne-am întors de la câmp pe o vijelie; eram ude fleașcă. Administrația ne-a trimis la baie fără a ne lăsa să mergem în camerele noastre. Nu ne-a plăcut deloc acest lucru, fiindcă voiam să ne schimbăm de hainele ude. Șirul lung de deținute a început să protesteze, țipând și proferând insulte, strigându-le administratorilor că sunt cekiști și fasciști. Apoi pur și simplu am refuzat să ne mișcăm. Nici vorba bună, nici

ameninţările nu au avut vreun efect. După o oră de luptă mută, administraţia a cedat şi ne-am dus în camerele noastre să ne luăm haine uscate.[30]

Schimbările au afectat şi închisorile. În lunile de după moartea lui Stalin, Suzanna Peciora a stat singură într-o celulă, fiind supusă la o a doua anchetă: ca evreică „contrarevoluţionară", fusese adusă din lagărul ei la Moscova în legătură cu complotul medicilor. Brusc, interogatoriile au încetat. Anchetatorul a chemat-o la o discuţie. I-a spus: „Înţelegeţi că eu nu v-am greşit cu nimic, nu v-am bătut niciodată, nu v-am jignit." A trimis-o într-o nouă celulă, iar acolo a auzit pentru prima dată de moartea lui Stalin. „Ce s-a întâmplat?" a întrebat. Colegele ei de celulă au rămas tăcute; cum toată lumea ştia de moartea lui Stalin, ele au presupus că este o informatoare care încerca să afle ce credeau. I-a trebuit o zi ca să le convingă de ignoranţa ei. După aceea, îşi aminteşte Peciora, situaţia a început să se schimbe cu totul:

Gardienilor le era frică de noi, făceam ce doream, ţipam în timpul activităţilor, ţineam discursuri, ieşeam pe fereastră. Refuzam să stăm în picioare când intrau în celulele noastre şi ne spuneau să nu ne întindem pe paturi. Cu doar o jumătate de an înainte, ne-ar fi împuşcat pentru aşa ceva.[31]

Nu s-a schimbat chiar totul. Leonid Trus se afla şi el sub interogatoriu în martie 1953. Chiar dacă moartea lui Stalin l-a scăpat de la execuţie, tot a primit o condamnare de 25 de ani. Unul dintre camarazii lui de celulă a primit zece ani fiindcă a spus ceva nepotrivit despre decesul lui Stalin.[32] Nu toată lumea a fost eliberată. Amnistia îi includea la urma urmelor pe cei foarte tineri, foarte bătrâni, pe femeile cu copii şi pe deţinuţii cu pedepse de până la cinci ani. Cei mai mulţi dintre deţinuţii cu pedepse mici erau deţinuţi de drept comun sau deţinuţi politici condamnaţi în cazuri neobişnuit de uşoare. Tot mai rămâneau în Gulag peste un milion de oameni, printre care sutele de mii de deţinuţi politici cu condamnări mari.

În lagăre, cei ce urmau să fie eliberaţi erau încărcaţi cu daruri, atenţii şi scrisori pentru familie şi prieteni.[33] La fel de des se declanşau teribile rivalităţi între deţinuţii programaţi pentru eliberare şi cei care rămâneau. Patruzeci de ani mai târziu, un deţinut care nu a fost eliberat la prima amnistie şi-o reamintea cu amărăciune, ca pe o amnistie pentru „hoţii de buzunare", o eliberare a pungaşilor mărunţi: „Erau fericiţi doar borfaşii, ei erau toţi eliberaţi."[34] Într-un lagăr, o bandă de deţinute cu condamnări lungi au bătut, de ciudă, o femeie cu condamnare scurtă. Cei ce urmau să fie eliberaţi stârneau mânie şi pentru că se adunau într-un singur loc, privindu-i de sus pe ceilalţi infractori care rămâneau în urmă.[35]

Au izbucnit şi alt fel de violenţe. Unii deţinuţi cu pedepse lungi i-au abordat pe doctorii lagărelor, cerând să li se dea mult râvnitul certificat de invalid care ar fi dispus eliberarea imediată. Doctorii care refuzau erau bătuţi sau ameninţaţi. În Peciorlag, au existat şase astfel de incidente: doctorii erau „sistematic terorizaţi", bătuţi şi chiar înjunghiaţi. În Iujkuzbaslag, patru deţinuţi l-au ameninţat cu moartea pe doctorul de acolo. În alte lagăre, numărul deţinuţilor eliberaţi ca „inapţi" a depăşit numărul invalizilor înregistraţi anterior.[36]

Deţinuţii dintr-o altă categorie, cei aflaţi în lagărele speciale, au trecut prin alte emoţii. Ei constituiau un caz într-adevăr special: cei mai mulţi erau condamnaţi la 10, 15 şi 25 de ani de închisoare şi nu aveau speranţe să intre sub amnistia lui Beria. Regimul lor a suferit doar schimbări minore în primele luni de la moartea lui Stalin. Deţinuţilor nu li se permitea nici acum să primească mai multe pachete, de exemplu, ci numai unul pe an. În silă, administraţia le-a dat voie echipelor de fotbal din lagăre să joace unele cu altele. Dar încă purtau uniforme cu numere cusute. Ferestrele celulelor aveau încă gratii, iar barăcile încă erau încuiate pe timpul nopţii. Orice legătură cu lumea exterioară era redusă la minimum.[37]

Tocmai asta era reţeta pentru izbucnirea unei rebeliuni. În 1953, cei aflaţi în lagăre speciale erau ţinuţi separat de deţinuţii de drept comun şi de cei „obişnuiţi" încă din 1948, adică mai mult de cinci ani. Lăsaţi în voia lor, dezvoltaseră sisteme de organizare internă şi de rezistenţă nemaiîntâlnite în anii Gulagului timpuriu. Ani întregi ei fuseseră pe punctul de a izbucni, complotând şi planificând, înfrânaţi doar de speranţa că moartea lui Stalin le-ar putea aduce eliberarea. Cum acest lucru nu a schimbat nimic, speranţa s-a risipit – şi furia i-a luat locul.

CAPITOLUL 24

Revoluţia *zekilor*

Nu pot să adorm. Urlă viscolele
Dintr-un veac necunoscut, uitat.
Iar corturile colorate ale lui Tamburlaine
Sunt acolo, în stepă... focuri ard, ard focuri.

O să mă transform într-o prinţesă mongolă
Galopând către tainele trecutului
Şfichiuind crupa calului,
Pe cei dragi şi pe duşmani...

Şi apoi, în plină luptă,
Într-un lac de sânge cumplit
În momentul înfrângerii absolute
O să mă arunc în suliţă...

Anna Barkova, *În barăcile lagărului*[1]

După moartea lui Stalin, în lagărele speciale, ca şi în restul teritoriului, circulau tot soiul de zvonuri. Beria avea să preia puterea; Beria murise. Mareşalul Jukov şi amiralul Kuznețov pătrunseseră în Moscova şi atacau Kremlinul cu tancurile; Hruşciov şi Molotov fuseseră ucişi. Toţi deţinuţii aveau să fie eliberaţi; toţi deţinuţii vor fi executaţi; lagărele erau înconjurate de trupe înarmate MVD, pregătite să înăbuşe orice semn de rebeliune. Deţinuţii repetau aceste poveşti în şoaptă şi cu glas tare, sperând şi făcând speculaţii.[2]

În acelaşi timp, organizaţiile naţionale din lagărele speciale deveneau mai puternice, legăturile dintre ele mai strânse. Printr-o experienţă des întâlnită în această perioadă a trecut şi Viktor Bulgakov, arestat în primăvara lui 1953 – în noaptea morţii lui Stalin – şi acuzat că a participat la un cenaclu politic al studenţilor antistalinişti. Curând după aceea a ajuns în

Minlag, lagărul special de extragere a cărbunelui aflat în complexul Inta, la nord de Cercul Polar.

Descrierea pe care Bulgakov o face atmosferei de la Minlag este în vădit contrast cu memoriile deținuților din anii anteriori. Adolescent în momentul arestării, el a intrat într-o comunitate antistalinistă și antisovietică bine organizată. Aveau loc *frecvent* greve și proteste. Deținuții se împărțiseră în mai multe grupuri naționale distincte, fiecare cu propria orientare. „Balticii erau o organizație puternică, dar fără o ierarhie bine stabilită." „Ucrainenii, foști partizani cei mai mulți dintre ei, erau extrem de bine organizați, fiindcă șefii lor comandaseră trupe de partizani înainte de arestare, se cunoșteau între ei, iar grupul se consolida de la sine."

Se aflau în lagăr și deținuți care credeau în comunism, deși aceștia se separaseră și ei în două grupări: cei care urmau linia Partidului și cei care se socoteau comuniști din credință sau convingere – și credeau în reformarea Uniunii Sovietice. Acum era posibil să fii un marxist antisovietic, ceva de neconceput înainte. Bulgakov făcea chiar el parte din Uniunea Poporului Muncitor – *Narodno Trudovoi Soiuz*, sau NTS –, o mișcare de opoziție antistalinistă, care, după unul sau două decenii avea să capete notorietate, astfel încât autoritățile, paranoice, au început să observe peste tot influența acestui grup.

Preocupările lui Bulgakov în lagăr i-ar fi uluit pe deținuții dintr-o generație mai veche. În Minlag, deținuții înființaseră un ziar clandestin fără să fie descoperiți, scris de mână și distribuit prin lagăr. Ei îi intimidau pe *pridurki*, care „începuseră să se teamă de deținuți". Ei îi supravegheau pe informatorii din lagăr – așa cum făceau și alții în lagărele speciale. Dmitri Panin descrie și el războiul din ce în ce mai aprig împotriva informatorilor:

> Răzbunările erau administrate fără greș. În opt luni, 45 de informatori au fost înlăturați. Operațiunile împotriva lor erau dirijate de la un centru clandestin. Vedeam cum unii turnători, neputând să suporte amenințarea cu moartea care plana asupra lor, căutau să-și salveze pielea stând la carceră – singurul loc în care se puteau ascunde de represalii. Erau cu toții ținuți în aceeași celulă, poreclită *scorbura groazei*.[3]

Un istoric al lagărelor a scris că asasinarea informatorilor devenise un „fapt atât de comun, că nimeni nu mai era surprins sau interesat" și mai observă că informatorii „se stingeau repede".[4] Încă o dată, viața din lagăre o oglindea și o amplifica pe cea din exterior.

Organizațiile antisovietice de partizani din Ucraina de Vest încercaseră în nenumărate rânduri să-i stârpească pe turnători, iar conducătorii lor au adus această obsesie și în lagăre.[5] Poate în cunoștință de cauză, conducerea

lagărului în care se afla Panin i-a despărțit pe deținuții ucraineni de ceilalți, întrucât ucrainenii erau considerați răspunzători de moartea informatorilor. Acest lucru nu a făcut decât să le sporească solidaritatea și mânia.[6]

În anul 1953, tovarășii de lagăr ai lui Bulgakov de la Minlag se străduiau și ei să țină evidența membrilor de lagăr și a condițiilor de viață și să transmită aceste informații în Occident, folosindu-se de gardienii cooperanți și de alte metode care vor fi perfecționate în lagărele de disidenți din anii '70 și '80, cum vom vedea. Chiar Bulgakov și-a asumat răspunderea de a ascunde și aceste documente, și copiile cântecelor și poeziilor compuse de deținuți. Leonid Sitko a făcut același lucru în Steplag, folosind ca ascunzătoare pentru documente subsolul unei clădiri la care lucrau muncitorii. Printre aceste documente se găseau „scurte descrieri ale vieții oamenilor, scrisori ale camarazilor morți, un document sumar semnat de o doctoriță, Galina Mișkina, despre condițiile inumane din lagăre (ca și statistici referitoare la decese, la amploarea înfometării și așa mai departe), o relatare privind organizarea și dezvoltarea lagărelor din Kazahstan, o relatare mai detaliată asupra istoriei Steplagului – și poeme".[7]

Atât Sitko, cât și Bulgakov credeau că într-o zi lagărele vor fi închise, barăcile vor fi arse și că informația va putea fi recuperată. Cu douăzeci de ani în urmă, nimeni nu ar fi îndrăznit să creadă așa ceva, cu atât mai puțin să acționeze în sensul ăsta.

Tactica și strategia conspirației s-au răspândit foarte repede în sistemul lagărelor speciale, tocmai datorită administrației Gulagului. Altădată, deținuții suspectați că ar fi pus ceva la cale erau pur și simplu despărțiți. Autoritățile centrale îi mutau pe deținuți dintr-un lagăr în altul, distrugând rețelele de rebeli înainte ca ele să se închege. Totuși, în climatul lagărelor speciale, această tactică nu a avut efectul scontat. În schimb, frecventele mutări ale deținuților au devenit un excelent mod de a răspândi germenii rebeliunii.[8]

La nord de Cercul Polar practic verile sunt foarte scurte și foarte fierbinți. Spre sfârșitul lui mai, gheața de pe râuri începe să se topească. Zilele devin tot mai lungi, până când noaptea dispare cu totul. La un moment dat, în iunie – în unii ani, cel mai târziu în iulie – soarele începe dintr-odată să ardă cu o cruzime nemaiîntâlnită, uneori o lună întreagă, alteori două. De la o zi la alta, plantele sălbatice arctice încep brusc să înflorească și pentru câteva săptămâni tundra este scăldată în culoare. Pentru niște ființe umane care au fost închise nouă luni, vara aduce o dorință copleșitoare de a ieși, de a fi liber. În cele câteva zile de vară pe care le-am petrecut la Vorkuta, locuitorii orașului păreau să-și petreacă toate zilele și nopțile albe afară,

bătând străzile, şezând în parcuri, stând de vorbă pe treptele din faţa uşilor. Nu întâmplător, primăvara era anotimpul în care deţinuţii încercau să evadeze. Nu e o întâmplare nici faptul că cele mai importante, mai periculoase şi mai vestite revolte au avut loc toate în lagărele de nord, primăvara.

În Gorlag, lagărul special din complexul Norilsk, atmosfera era din cale afară de tensionată în primăvara anului 1953. În toamna precedentă, un grup de deţinuţi, în jur de 1 200 în total, fusese transferat în Gorlagul din Karaganda, unde se pare că mulţi fuseseră implicaţi în tentativele de evadare armată şi în protestele care avuseseră loc aici cu câteva luni înainte. Toţi fuseseră închişi pentru „activitate revoluţionară în Ucraina de Vest şi în statele baltice". Potrivit documentelor din arhivele MVD, ei începuseră organizarea unui „comitet revoluţionar" încă de pe vremea în care se aflau în tranzit la Norilsk.

Din relatările deţinuţilor reiese că omorâseră şi patru informatori din lagăr – cu târnăcoapele – la câteva zile după ce sosiseră.[9] În primăvara anului 1953, profund nemulţumiţi de amnistia care îi ignorase, acest grup a creat în lagăr ceea ce pentru MVD era o „organizaţie antisovietică", adică întăriseră organizaţiile naţionale deja existente.

Frământările au crescut de-a lungul lunii mai. Pe 25 mai, soldaţii din convoiul de pază au împuşcat un deţinut aflat în drum spre locul de muncă. În dimineaţa următoare, două dintre diviziile lagărului au făcut grevă de protest. Câteva zile mai târziu, gardienii au deschis focul asupra deţinuţilor care aruncau mesaje peste zidul ce separa lagărul bărbaţilor de cel al femeilor. Câţiva deţinuţi au fost răniţi. Apoi, pe 4 iunie, un grup de deţinuţi a doborât bariera de lemn care despărţea barăcile de pedeapsă din lagărul lor de restul *zonei* şi au eliberat 24 de deţinuţi. Ei au capturat şi un membru al administraţiei lagărului, l-au luat în zonă şi l-au făcut ostaticul lor. Gardienii au deschis focul, ucigând cinci deţinuţi şi rănind alţi 14. Încă patru divizii ale lagărului s-au alăturat protestatarilor. La 5 iunie, 16 379 de deţinuţi erau în grevă. Soldaţii înconjuraseră lagărul şi toate ieşirile erau baricadate.[10]

Aproape în acelaşi timp, un fenomen similar a avut loc în Recilag, lagărul special din complexul minier de extracţie a cărbunelui de la Vorkuta. Deţinuţii de aici încercaseră să organizeze greve în masă încă din 1951, mai târziu administraţia pretinzând că descoperise în lagăr, între 1951 şi 1952, nu mai puţin de cinci „organizaţii revoluţionare".[11] În momentul morţii lui Stalin, deţinuţii din Recilag aveau mijloace foarte bine puse la punct pentru a urmări evenimentele din lume. Nu numai că erau organizaţi în grupuri naţionale, ca în Minlag şi în alte părţi, dar ei şi desemnaseră deţinuţi anume pentru a asculta emisiunile radiofonice din Occident, la radiouri furate sau

împrumutate, şi pentru a aduna ştirile în cadrul unor buletine scrise. Buletinele erau însoţite de comentarii şi erau distribuite cu atenţie printre deţinuţi. Astfel, ei au aflat nu numai de moartea lui Stalin şi de arestarea lui Beria, dar şi de grevele generalizate din Berlinul de Est care au avut loc pe 17 iunie 1953 şi care au fost oprite de tancurile sovietice.[12]

Această ştire pare să-i fi electrizat pe deţinuţi: dacă locuitorii Berlinului puteau face grevă, de ce să nu facă şi ei: John Noble, americanul arestat la Dresda imediat după război, îşi aminteşte că „atitudinea lor ne-a inspirat, iar în următoarele zile nu s-a vorbit decât despre asta. Luna următoare ne-am comportat ca nişte sclavi obraznici. Soarele verii prelungite topise zăpada şi căldura soarelui ne revigorase energia şi curajul. Am discutat despre ocazia de a face o grevă prin care să ne dobândim libertatea, dar nimeni nu ştia cum să facem".[13]

Pe 30 iunie, deţinuţii din Kapitalnaia au distribuit broşuri-manifest, cerându-le tovarăşilor lor să „oprească transportul cărbunelui". În aceeaşi zi, cineva a scris o lozincă pe pereţii minei nr. 40: „Nu se mai extrage cărbune până când nu se dă o amnistie." Camioanele erau goale: deţinuţii încetaseră să mai scoată cărbune.[14] Pe 17 iulie, autorităţile de la mina Kapitalnaia au avut motive şi mai întemeiate de alarmare: în acea zi, mai mulţi deţinuţi l-au bătut pe unul dintre maiştri, pentru că le-ar fi cerut „să înceteze sabotajul". Când a venit momentul ca al doilea schimb să intre în tură, următorul maistru a refuzat să coboare în puţul minei.

Tocmai când deţinuţii de la Recilag primeau veşti despre aceste evenimente, un contingent uriaş de deţinuţi a sosit din nou de la Karaganda. Tuturor li se promiseseră condiţii de viaţă mai bune şi o reexaminare a dosarului. Ajungând la muncă în lagărul nr. 7 de la Vorkuta, n-au găsit nici o ameliorare, ci condiţiile cele mai dure din tot Gulagul. A doua zi – 19 iulie – 350 dintre ei au intrat în grevă.[15]

Au urmat alte greve – în parte, datorită aşezării geografice a Vorkutei. Vorkutlag se afla în mijlocul unui mare platou carbonifer – unul dintre cele mai mari din lume. Pentru a exploata cărbunele, o serie de mine fuseseră dispuse în jurul platoului, într-un cerc larg. Printre mine se aflau şi alte întreprinderi – uzine electrice, fabrici de cărămidă şi ciment – fiecare dintre ele legate de un lagăr, ca şi de oraşul Vorkuta şi mica aşezare Iur-Şor. O cale ferată lega între ele toate aceste puncte. Trenurile, ca totul în Vorkuta, sunt conduse de deţinuţi – şi aceasta este calea prin care rebeliunea s-a răspândit: pe lângă cărbunele şi alte bunuri pe care ei le transportau de la un *lagpunkt* la altul, deţinuţii care manevrau utilajele au transmis vestea grevei din lagărul nr. 7. Cum traseul trenurilor forma un cerc larg, mii de deţinuţi auzeau veştile spuse pe şoptite, alte mii vedeau lozincile scrise pe obloanele vagoanelor:

„La dracu' cu cărbunele vostru! Vrem libertate."[16] Lagărele s-au alăturat grevei unul după altul, până când, pe 29 iulie, 1953, şase dintre cele 17 divizii ale Recilagului – 15 604 oameni – se aflau în grevă.[17]

În cele mai multe dintre *lagpunktele* aflate în grevă de la Vorkuta şi Norilsk, comitetele de grevă s-au ocupat de ceea ce era în mod limpede o situaţie periculoasă. Îngroziţi, administratorii abandonaseră lagărele, iar pericolul anarhiei era mare. În unele cazuri, comitetele au trebuit să organizeze aprovizionarea cu hrană a deţinuţilor. În altele, au încercat să-i convingă pe deţinuţi să nu-şi verse furia asupra informatorilor acum complet lipsiţi de apărare. Din memorii şi documentele de arhivă reiese că atât la Recilag, cât şi la Gorlag cei răspunzători (în măsura în care era cineva răspunzător) erau aproape în toate cazurile cei originari din partea de apus a Ucrainei, polonezii şi balticii. Mai târziu, MVD a indicat ca lider la Norilsk pe un ucrainean numit Herman Stepaniuc, iar la Vorkuta pe un polonez numit Kendzerski – „fost căpitan în armata poloneză". Şi alt polonez, Edward Buca, povestind despre rebeliune, pretinde că a condus greva de la mina nr. 29 din Vorkuta. Deşi a fost în mod sigur în acest lagăr la momentul respectiv, există motive să ne îndoim de relatarea lui, în primul rând fiindcă mulţi dintre adevăraţii conducători ai grevei au fost mai târziu împuşcaţi.[18]

Peste ani, naţionaliştii ucraineni aveau să spună că toate grevele majore din Gulag fuseseră planificate şi efectuate de organizaţiile lor secrete, care se ascundeau în spatele comitetelor de grevă multinaţionale: „Deţinuţii obişnuiţi, şi ne referim în special la deţinuţii din Occident şi la cei din Rusia, erau incapabili să ia parte la decizii şi să înţeleagă mecanismul mişcării." Ca dovadă, ei menţionează cele două transporturi de la Karaganda, când contingentele de ucraineni au ajuns în amândouă lagărele, chiar înainte de izbucnirea grevelor.[19]

Aceleaşi dovezi i-au dus pe alţii la concluzia că grevele au fost provocate chiar de elemente din interiorul MVD. E posibil ca membrii serviciilor de securitate să se fi temut că Hruşciov intenţiona să închidă complet lagărele şi să concedieze toată conducerea lagărelor. Drept urmare, ei au provocat rebeliunile ca mai apoi să le reprime, dovedind astfel cât sunt ei de necesari. Simeon Vilenski, fost *zek* şi editor, care ulterior a organizat două conferinţe pe tema opoziţiei din lagăre, exprimă cel mai bine acest lucru: „Cine conducea lagărele? Miile de oameni care nu avuseseră în viaţă o profesie, oamenii care erau obişnuiţi cu absenţa totală a legalităţii, obişnuiţi să fie stăpâni peste deţinuţi, oameni care erau în stare să facă ce voiau cu ei. Erau oameni care, faţă de alţii, chiar munceau, erau plătiţi destul de bine."

Vilenski rămâne convins că a asistat la o provocare în lagărul special de la Kolîma, unde se afla în anul 1953. Deodată, spune el, ajung în lagăr nişte oameni noi. Unul dintre ei a început pe faţă să-i organizeze pe tinerii din lagăr într-un grup de răsculaţi. Vorbeau despre greve, scriau manifeste, atrăgeau alţi deţinuţi. Au folosit chiar atelierul de fierărie al lagărului pentru a fabrica cuţite. Comportamentul lor era atât de făţiş şi atât de provocator, încât lui Vilenski i se părea suspect: administraţia lagărului nu ar fi putut să tolereze fără motiv o asemenea activitate. El a condus opoziţia faţă de noii veniţi, până când, în cele din urmă, a fost mutat în alt lagăr.[20]

În principiu, aceste teze sunt compatibile. Este posibil ca elemente din interiorul MVD să-i fi adus în lagăr pe ucrainenii răzvrătiţi cu scopul de a provoca tulburări de orice fel. E posibil şi ca liderii ucraineni ai grevelor să fi crezut că acţionează conform propriei voinţe. Atât din relatările oficiale, cât şi din cele ale martorilor oculari, reiese însă că este mai plauzibil ca grevele să fi căpătat amploare datorită cooperării între diferite grupuri naţionale. Acolo unde grupurile naţionale s-au înfruntat deschis unele cu altele sau nu au avut relaţii bune – ca în Minlag –, grevele au fost mult mai greu de organizat.[21]

În afara lagărelor, grevele nu au avut sprijin. Greviştii de la Gorlag, ale căror lagăre se aflau foarte aproape de oraşul Norilsk, au încercat să atragă atenţia asupra cauzei lor printr-un afiş: „Tovarăşi, locuitori ai oraşului Norilsk! Ajutaţi-ne în lupta noastră."[22] Cum cei mai mulţi dintre locuitorii Norilskului proveneau dintre foştii deţinuţi, cu siguranţă erau mult prea înspăimântaţi ca să răspundă. În ciuda limbajului lor birocratic, rapoartele MVD-ului scrise la câteva săptămâni după evenimente transmit foarte bine teroarea pe care grevele au generat-o atât în rândul deţinuţilor, cât şi în rândul muncitorilor liberi. Unul dintre contabilii de la Gorlag se jură în faţa MVD-ului că „dacă greviştii ies afară din zonă, vom lupta împotriva lor aşa cum am face-o împotriva duşmanilor".

Alt muncitor liber a informat MVD-ul despre întâlnirea neprevăzută pe care a avut-o cu greviştii: „Am rămas după sfârşitul turei ca să termin de sfredelit în peretele zăcământului. Mai mulţi deţinuţi s-au repezit la mine, smulgându-mi burghiul electric din mână. Mi-au poruncit să mă opresc din lucru, ameninţându-mă cu pedeapsa. Mi s-a făcut frică şi am întrerupt lucrul." Din fericire pentru el, deţinuţii i-au pus o lanternă în faţă, au văzut că e muncitor liber şi l-au lăsat în pace.[23] Singur în întunericul minei, înconjurat de greviştii ostili, mânioşi, murdari de cărbune, trebuie să fi fost într-adevăr foarte speriat.

Înspăimântaţi erau şi şefii locali ai lagărului. Simţind acest lucru, greviştii din Gorlag şi din Recilag au cerut să se întâlnească cu reprezentanţi

ai guvernului sovietic şi ai partidului comunist de la Moscova. Ei au spus că şefii locali nu puteau, oricum, hotărî nimic fără permisiunea Moscovei, ceea ce era perfect adevărat.

Iar Moscova a venit. Adică, cu diferite ocazii, reprezentanții unor „comisii de la Moscova" s-au întâlnit cu comitetele de deținuți din Gorlag şi din Recilag pentru a asculta şi a discuta revendicările lor. Aş putea descrie aceste întâlniri ca fără precedent, dar asta nu redă întru totul ineditul lor. Până atunci cerințele deținuților nu au întâmpinat altceva decât forța brută. În această eră nouă, poststalinistă, Hruşciov părea că vrea să încerce, cel puțin, să-i câştige pe deținuți făcând concesii reale.

El, sau mai degrabă reprezentanții lui nu au reuşit. Aflată de patru zile în mijlocul grevei de la Vorkuta, o comisie de la Moscova, condusă de un ofițer, generalul I.I. Maslennikov, le-a oferit deținuților o nouă listă de privilegii: ziua de muncă de nouă ore, înlăturarea numărului de pe uniforme, permisiunea de a se întâlni cu rudele, libertatea de a primi scrisori şi bani de acasă. După cum o arată raportul oficial, mulți dintre conducătorii grevei au primit aceste veşti cu „ostilitate" şi au continuat greva. Aceeaşi reacție față de o ofertă similară au avut şi deținuții de la Gorlag. Se pare că deținuții voiau o amnistie, nu doar o îmbunătățire a condițiilor din lagăr.

Nu se mai aflau în 1938, dar nu erau nici în 1989. Stalin murise, dar moştenirea lui dăinuia. Primul pas se poate să fi fost negocierile – dar cel de-al doilea pas l-a reprezentat violența.

La Norilsk, autoritățile au promis la început că „vor analiza cererile deținuților". În loc să se întâmple astfel, după cum arată raportul MVD-ului, „comisia MVD din URSS a decis lichidarea grevelor." Această decizie, luată mai mult ca sigur de Hruşciov, la fața locului a avut efecte imediate şi dramatice. Soldații au înconjurat lagărele aflate în grevă. Fiecare *lagpunkt* în parte a fost evacuat, liderii greviştilor au fost arestați, iar ceilalți deținuți au fost trimişi în alte locuri. În câteva cazuri, această „lichidare" s-a petrecut relativ „fără probleme". Ajunşi la prima divizie a lagărului, trupele i-au luat pe deținuți prin surprindere. Prin intermediul difuzorului din lagăr, procurorul-şef de la Norilsk, Babilov, le-a cerut deținuților să părăsească *zona*, asigurându-i că cei care-l vor asculta nu vor fi pedepsiți pentru participarea lor la „sabotaj". Conform raportului oficial, cei mai mulți dintre ei au ieşit. Izolați, liderii au plecat şi ei. Ajunşi în taiga, soldații şi şefii lagărelor i-au împărțit pe deținuți în grupuri. Camioanele aşteptau să-i ia pe cei suspectați de instigare la grevă, pe când celor „nevinovați" li s-a permis să se întoarcă în lagăr.

Unele dintre „lichidările" ulterioare au fost mai puțin paşnice. Când autoritățile au acționat la fel în ziua următoare într-un alt *lagpunkt*, capii

grevei i-au amenințat mai întâi pe cei care voiau să iasă – și apoi s-au închis într-o baracă din care au fost scoși cu forța. În lagărul de femei, deținutele au format un cerc uman și au înfipt un steag negru în mijloc – simbol al tovarășilor uciși pe nedrept –, după care s-au pus să strige lozinci. După cinci ore, gardienii au pus furtunurile cu apă pe ele. Numai așa au putut să rupă cercul, apoi gardienii le-au târât afară din lagăr.

În *lagpunktul* nr. 5, nu mai puțin de 1 400 de deținuți, cei mai mulți ucraineni și baltici, au refuzat să părăsească zona. În schimb, ei au atârnat steaguri negre de barăci, manifestându-se, după cum s-a exprimat un funcționar MVD, cu „extremă agresivitate". Așa că, atunci când gardienii lagărelor, asistați de 40 de soldați, au încercat să izoleze barăcile și să protejeze rezervele de hrană ale lagărului, 500 de oameni au atacat. Strigau blesteme și chiuiau, azvârleau cu pietre, îi loveau pe gardieni cu bâte și târnăcoape, încercând să le smulgă armele. Raportul oficial spune și ce s-a întâmplat mai departe: „În cel mai critic moment al atacului lor asupra gardienilor, soldații au deschis focul asupra deținuților. Când focurile de armă au încetat, deținuții au fost obligați să stea întinși la pământ. După aceea, au îndeplinit toate ordinele gardienilor și ale administrației lagărului."[24]

Potrivit aceluiași raport, 23 de deținuți au murit în acea zi. După unii martori oculari, mai multe sute de deținuți au murit în zilele următoare la Norilsk, într-o serie de incidente similare.

Autoritățile au înăbușit greva de la Vorkuta într-un mod asemănător. Mergând în fiecare *lagpunkt*, soldații și trupele de miliție i-au scos cu forța pe deținuți din lagăr, i-au separat în grupuri de 100 de persoane și i-au trecut printr-un proces de „filtrare", selectându-i pe liderii prezumtivi ai grevei. Pentru a-i determina pe deținuți să iasă din lagăre în liniște, comisia de la Moscova a promis tuturor, la megafoane, că dosarele lor vor fi revizuite și că liderii greviștilor nu vor fi împușcați. Șmecheria a ținut: datorită atitudinii „paternale" a generalului Maslennikov, „noi l-am crezut", a explicat mai târziu unul dintre participanți.[25]

Într-un lagăr însă – *lagpunktul* de lângă mina nr. 29 – deținuții nu l-au crezut pe general, iar când Maslennikov le-a spus să se întoarcă la muncă, ei au refuzat. Soldații au venit, aducând cu ei o mașină de pompieri, cu intenția de a folosi furtunurile cu apă pentru a împrăștia mulțimea:

> Dar, înainte ca jeturile să fie îndreptate către noi, Ripețki le-a făcut semn deținuților să înainteze și ei au avansat ca un scut, zgâlțâind vehiculul din poartă ca și cum ar fi fost de jucărie. A urmat o salvă de împușcături din direcția gardienilor, îndreptată înspre grupul compact al deținuților. Dar noi eram prinși cu brațele unii

de alții și la început nici unul nu a căzut, deși mai mulți erau morți și răniți. Numai Ihnatowicz, puțin ieșit din rând, stătea în picioare singur. A rămas o clipă în picioare, uluit, și apoi s-a întors cu fața spre noi. Și-a mișcat buzele, dar nu s-a mai auzit nici un cuvânt. A întins un braț și apoi a căzut. Atunci, a urmat o a doua salvă, apoi a treia și a patra. Apoi, mitralierele au deschis focul.

Și de data aceasta, estimările privind numărul celor morți în mina nr. 29 diferă foarte mult. Documentele oficiale vorbesc despre 42 de morți și 135 de răniți. Martorii oculari vorbesc din nou de „sute" de victime.[26]

Se terminase cu grevele. Dar nici un lagăr nu a fost vreodată complet domesticit. În lunile care mai rămâseseră din 1953 și de-a lungul anului 1954, proteste au izbucnit sporadic la Vorkuta și la Norilsk, ca și în alte lagăre atât speciale, cât și obișnuite. „Un sentiment de învingători, încurajat de creșterea de salariu pe care o câștigasem, a fost moștenirea grevei", a scris Noble. Când a fost transferat în mina nr. 29, locul masacrului, deținuții care supraviețuiseră i-au arătat cu mândrie rănile căpătate în acea zi.[27]

Cum deținuții deveneau tot mai nesupuși, practic nici un lagăr nu a rămas neafectat. În noiembrie 1953, la Viatlag, de pildă, 530 de deținuți au refuzat să lucreze. Ei au cerut să fie mai bine plătiți și să se pună capăt „neregulilor" legate de distribuirea îmbrăcămintei și condițiile de viață. Administrația lagărelor a fost de acord, dar a doua zi deținuții au făcut din nou grevă. Acum ei au cerut să fie incluși în amnistia dată de Beria. Greva a luat sfârșit când organizatorii au fost arestați și închiși.[28] În martie 1954, un grup de „bandiți" au pus stăpânire pe un *lagpunkt* din Kargopollag, amenințând cu răscoala dacă nu li se dădea mâncare mai bună și votcă.[29] În iulie 1954, 900 de deținuți din Minlag au organizat o grevă a foamei de o săptămână, în semn de protest pentru moartea unui deținut care arsese de viu atunci când un corp de carcere luase foc. Deținuții au împrăștiat broșuri prin lagăr și în satul din apropiere, în care expuneau motivele pentru care au făcut grevă. Au încetat greva numai atunci când a sosit o comisie de la Moscova, care le-a satisfăcut revendicările privind îmbunătățirea tratamentului. Peste tot în Minlag, grevele au devenit o obișnuință, ele fiind puse la cale fie de brigăzi individuale, fie de lucrători din mine întregi.[30]

Dar se pregăteau tulburări și mai mari, iar autoritățile știau acest lucru. În iunie 1954, MVD i-a trimis chiar lui Kruglov, ministrul de interne, raportul unui informator. Raportul conținea o relatare a unei conversații purtate de câțiva deținuți ucraineni pe care informatorul îi întâlnise în închisoarea de tranzit de la Sverdlovsk. Veneau din Gorlag și luaseră parte la greva de acolo. Acum fuseseră mutați – dar se pregăteau pentru următoarea grevă:

Toți din celulă au fost chemați să le explice lui Pavlișin și Stepaniuk ce au făcut în timpul grevei, inclusiv eu. În prezența mea, Moruşko i-a povestit lui Stepaniuk un incident care avusese loc în şalupă, pe drumul de la Norilsk la Krasnoiarsk. În acea şalupă el a făcut un filtraj al deținuților, iar pe aceia care nu-i erau de folos i-a omorât. Stepaniuk i-a zis lui Pavlișin: „Misiunea care ți-a fost încredințată a fost dusă la capăt, acum faptele noastre vor rămâne în istoria Ucrainei." Apoi l-a îmbrățișat pe Moruşko şi i-a spus: „Pan Moruşko, ai adus mari servicii organizației noastre... pentru aceasta vei primi o medalie, iar după căderea puterii sovietice, vei ocupa un post important."[31]

Deşi este posibil ca informatorul care a întocmit acest raport să fi auzit o conversație cam de acest fel, a mai şi inventat; în raport, el continuă să-i acuze pe ucraineni că ar fi avut un plan de a-l ucide pe Hruşciov, ceea ce este şi mai puțin probabil. Totuşi, faptul că o asemenea informație neverificată a fost trimisă direct lui Kruglov, arată cât de în serios luau acum autoritățile amenințarea unor rebeliuni viitoare. Amândouă comisiile trimise să investigheze situația de la Recilag şi Gorlag au ajuns la concluzia că era necesar să se mărească numărul gardienilor, să se înăsprească regimul şi, mai ales, să crească numărul informatorilor.[32]

Până la urmă, autoritățile erau îndreptățite să se îngrijoreze. Cea mai periculoasă răscoală nu era departe.

La fel ca şi cele două răscoale de mai-nainte, răscoala pe care Soljenițîn a numit-o „Cele patruzeci de zile ale Kenghirului" nu a fost bruscă sau neaşteptată.[33] Ea s-a declanşat treptat, în primăvara anului 1954, manifestându-se printr-o serie de incidente în lagărul special de la Steplag, situat lângă satul Kenghir din Kazahstan.

După moartea lui Stalin, şefii de la Steplag, la fel ca şi cei de la Recilag şi Gorlag, se găseau în imposibilitatea de a-i stăpâni pe deținuți. Unul dintre istoricii grevei, care a studiat arhivele lagărului din 1953, ajunge la concluzia că administrația „pierduse în totalitate controlul". Înainte de izbucnirea grevei, comandanții de la Steplag trimiteau periodic rapoarte la Moscova, descriind organizațiile clandestine, frământările şi „criza" care loviseră sistemul informatorilor, aproape neutralizat în acel moment. Moscova le-a răspuns cerându-le comandanților să-i izoleze pe ucraineni şi pe baltici de ceilalți deținuți. Dar administrația nu a făcut acest lucru sau nu a putut să-l facă. La vremea respectivă, aproximativ 20 000 de deținuți din lagăr erau ucraineni şi un sfert erau baltici şi polonezi; poate că nici nu existau mijloace de a-i separa. Drept urmare, deținuții au continuat să încalce regulamentul, punând la cale proteste şi greve sporadice.[34]

Neputând să-i intimideze pe deținuți cu amenințări şi pedepse, gardienii au recurs la violență. Unii – printre care şi Soljenițîn – cred că acele

incidente erau tot provocări, menite să atâțe revolta care a urmat. Dacă acest lucru este adevărat sau nu – și până acum nu există dovezi în vreun sens sau altul –, gardienii lagărului au deschis cu adevărat focul asupra deținuților necooperanți în timpul iernii anului 1953 și în primăvara lui 1954, omorând mai multe persoane.

Atunci, poate într-o încercare disperată de a redobândi controlul, administrația lagărului a adus un grup de deținuți de drept comun și i-a instruit fără ocolișuri să provoace încăierări cu deținuții politici în *lagpunktul* nr. 3 – cel mai rebel dintre *lagpunktele* din Steplag. Planul nu a avut efectele scontate. „Și astfel", scrie Soljenițîn, „ne dăm seama cât de imprevizibile sunt sentimentele umane și mișcările sociale! Injectând în lagărul nr. 3 din Kenghir o supradoză de ptomaină, șefii nu s-au ales cu un lagăr mai liniștit, ci cu revolta cea mai mare din toată istoria Arhipelagului Gulag".[35] În loc să lupte între ei, cele două grupuri au cooperat.

Ca și în alte lagăre, deținuții de la Steplag erau organizați pe naționalități. Ucrainenii de la Steplag par să fi depășit strategiile existente ale conspirativității. În loc să-și aleagă deschis liderii, ucrainenii au alcătuit un „Centru" conspirativ, un grup secret ai cărui membri nu au fost niciodată cunoscuți public și în care au intrat probabil reprezentanți ai tuturor naționalităților din lagăr. În momentul în care hoții au ajuns în lagăr, Centrul deja începuse să producă arme – cuțite improvizate, bâte, târnăcoape – în atelierele lagărului și deja se afla în legătură cu deținuții din cele două *lagpunkte* învecinate, nr. 1, o zonă pentru femei, și nr. 2. Probabil acești îndârjiți deținuți politici i-au impresionat pe hoți cu „artizanatele" lor sau poate că i-au înspăimântat. Oricum ar fi, toate datele arată că la o întrunire ținută la miezul nopții reprezentanții ambelor grupuri, deținuți politici și de drept comun, au bătut palma și au căzut de acord să se unească.

În ziua de 16 mai, această cooperare dă primele ei roade. În după-amiaza aceea, un grup mare de deținuți din *lagpunktul* nr. 3 au început să distrugă zidul de piatră care îi despărțea de celelalte lagăre vecine și de curtea de serviciu, unde erau atelierele și magaziile. Înainte, țelul lor ar fi fost violul. Acum, cu partizanii ucraineni naționaliști, bărbați și femei, aflați de ambele părți ale zidului, bărbații simțeau că le vin în ajutor femeilor lor – rudele, prietenii și chiar soțiile lor.

Dărâmarea zidurilor a continuat și noaptea. Paznicii lagărului au reacționat și au deschis focul, ucigând 13 deținuți și rănind 43, iar pe alții, inclusiv femei, i-au bătut. A doua zi, înfuriați de omorârea acestor oameni, deținuții *lagpunktului* nr. 3 au organizat un protest de proporții și au scris lozinci antisovietice pe pereții sălii de mese. În acea noapte, grupuri de

deținuți au intrat la izolatorul de pedeapsă – făcându-l praf cu mâinile lor – și i-au eliberat pe cei 252 de deținuți închiși acolo. Au pus complet stăpânire pe depozitele, bucătăria, brutăria și atelierele lagărului, unde au început imediat să producă bâte și cuțite. În dimineața de 19 mai, cei mai mulți dintre deținuți erau în grevă.

Nici Moscova și nici conducerea locală a lagărului nu păreau să știe ce să facă mai întâi. Comandantul lagărului l-a informat cu promptitudine pe Kruglov, șeful MVD, despre ceea ce se întâmplase. La fel de prompt, Kruglov i-a ordonat lui Gubin, șeful MVD din Kazahstan, să investigheze situația. Atunci Gubin, în mod surprinzător, a cerut Gulagului să trimită o comisie de la Moscova. Comisia a sosit. Au urmat negocierile – iar comisia, încercând să câștige timp, le-a promis deținuților că va investiga cazurile în care oamenii au fost împușcați ilegal, că nu va ridica la loc zidurile dintre lagăre și chiar că va urgenta procesul de reexaminare a dosarelor deținuților.

Deținuții i-au crezut. Pe 23 mai, s-au întors la lucru. Dar, când cei din schimbul de zi se întorceau în lagăr, au văzut că cel puțin una dintre promisiuni fusese încălcată: zidurile dintre *lagpunkte* fuseseră reclădite. La 25 mai, șeful de la Kenghir, V.M. Boșkov, telegrafia din nou, înnebunit, cerând permisiunea de a impune „un regim strict" deținuților: fără scrisori, fără întâlniri, fără mandate poștale, fără reexaminarea dosarelor. În plus, a scos din lagăr în jur de 420 de deținuți de drept comun și i-a trimis într-un alt *lagpunkt*, unde au continuat greva.

Rezultatul grevei: în 48 de ore, deținuții alungaseră toată conducerea din zonă, amenințându-i cu armele proaspăt confecționate. Deși autoritățile aveau puști, au fost depășite numeric. Mai mult de 5 000 de deținuți trăiau în cele trei divizii ale lagărului și cei mai mulți dintre ei se alăturaseră răscoalei. Cei care nu li se alăturaseră erau prea speriați ca să protesteze. Cei neutri au fost repede cuprinși de spiritul revoltei de 40 de zile. În prima zi a grevei, își amintește cu uimire un deținut, „nu am fost treziți de gardieni și nici nu am fost întâmpinați cu strigăte și țipete".

La început, autoritățile lagărului par să se fi așteptat ca greva să se spargă de la sine. Mai devreme sau mai târziu, își făceau calculul, hoții și deținuții politici vor intra în conflict. Deținuții se vor afunda în anarhie și desfrâu, femeile vor fi violate și hrana furată. Dar, deși comportamentul deținuților din timpul grevei nu trebuie idealizat, este corect să spunem că s-a petrecut exact contrariul: lagărul a început să funcționeze într-o armonie surprinzătoare.

Foarte repede, deținuții și-au ales un comitet de grevă, însărcinat cu negocierile, dar și cu organizarea traiului în lagăr. Relatările legate de originile

acestui comitet sunt complet diferite. Din arhivele oficiale referitoare la evenimente reiese că autoritățile se aflau în negocieri generale cu grupurile de deținuți, când, deodată, niște inși care pretindeau că reprezintă comitetul de grevă au dat năvală în sală și le-au interzis tuturor să vorbească. Totuși, un număr mare de martori susțineau că autoritățile însele au sugerat deținuților să alcătuiască un comitet de grevă, care ulterior a fost ales prin vot democratic.

Adevărata legătură dintre comitetul de grevă și conducerea „de drept" a răscoalei rămâne și ea neclară, așa cum a fost probabil și la vremea respectivă. Chiar dacă nu a planificat-o pas cu pas, Centrul condus de ucraineni a fost cu certitudine motorul din culisele grevei și a jucat un rol hotărâtor în alegerea „democratică" a comitetului de grevă. Ucrainenii par să fi insistat să aibă un comitet multinațional: nu voiau ca greva să pară prea antirusească sau antisovietică și au dorit să aibă în frunte un conducător rus.

Rusul era colonelul Kapiton Kuznețov, care se distinge, chiar și în povestea tulbure a Kenghirului, ca un personaj subversiv. Fost ofițer al Armatei Roșii, Kuznețov fusese capturat de naziști în timpul războiului și plasat într-un lagăr de prizonieri de război. În 1948 a fost arestat și acuzat că ar fi colaborat cu naziștii din administrația lagărului de deținuți și că s-ar fi alăturat luptei împotriva partizanilor sovietici. Dacă aceste acuzații sunt adevărate, ele explică în parte atitudinea pe care a avut-o în timpul grevei. Întrucât fusese odată dezertor, ar fi fost pregătit foarte bine pentru a juca încă o dată acest dublu rol.

Se pare că ucrainenii l-au ales pe Kuznețov sperând ca el să dea răscoalei o înfățișare sovietică, lipsind autoritățile de un motiv de a-i zdrobi pe deținuți. El a făcut acest lucru – mergând poate la extreme. La îndemnul lui Kuznețov, deținuții în grevă au atârnat lozinci pe pereții lagărului: „Trăiască constituția sovietică!", „Trăiască regimul sovietic!", „Jos cu asasinii partizani ai lui Beria!" El le-a ținut predici greviștilor, argumentând că trebuie să înceteze să mai scrie broșuri-manifest, că agitația „contrarevoluționară" nu va face decât să dăuneze cauzei lor. Pe tot parcursul grevei, a încercat asiduu să-i aducă de partea sa pe deținuții „sovietici", cei care-și păstraseră credința în Partid, și i-a convins să-l ajute să mențină ordinea.

Și, deși ucrainenii contribuiseră la alegerea sa, Kuznețov nu le-a răsplătit încrederea. În ampla și detaliata mărturisire pe care a scris-o după ce greva a ajuns la inevitabilul deznodământ sângeros, Kuznețov a pretins că el întotdeauna considerase Centrul nelegitim și că el luptase împotriva hotărârilor secrete luate pe timpul grevei. Dar nici ucrainenii nu au avut

vreodată totală încredere în Kuznețov. Pe timpul grevei, doi paznici ucraineni înarmați îl urmau peste tot. Aparent, acest lucru se făcuse pentru protecția lui. De fapt, paza fusese pusă pentru ca ucrainenii să se asigure că el nu se va strecura noaptea afară din lagăr, trădând cauza.

Ucrainenii erau îndreptățiți să se teamă de evadarea lui Kuznețov, deoarece un alt membru al comitetului de grevă, Aleksei Makeev, chiar a părăsit lagărul în cele din urmă, strecurându-se afară la câteva săptămâni de la începerea grevei. Mai târziu, Makeev a citit cuvântări la stația radio a lagărului, îndemnându-i pe deținuți să se întoarcă la lucru. Poate că el înțelesese încă de la început că greva era sortită eșecului – sau poate că fusese din start o unealtă a administrației.

Și totuși nu întreg comitetul de grevă era alcătuit din oameni de loialitate îndoielnică. Chiar Kuznețov a pretins mai apoi că cel puțin trei membri ai comitetului – „Gleb" Slucenkov, Gherș Keller și Iuri Knopmus – erau în fapt reprezentanți ai Centrului secret. Autoritățile lagărului l-au indicat și ele pe Gherș Keller ca pe unul dintre reprezentanții conspirației secrete ucrainene. Datele din biografia sa par să se potrivească acestui profil. Înregistrat în arhivele lagărului ca evreu, Keller era în realitate de etnie ucraineană – numele lui de familie real fiind Pendrak – și pe toată durata încarcerării lui reușise să ascundă MVD-ului originea sa. Keller și-a asumat conducerea diviziei „militare", pregătindu-i pe deținuți să riposteze dacă gardienii ar fi atacat lagărul. El era cel care inițiase producerea în masă a armelor în ateliere – cuțite, târnăcoape, bâte, vergele – și făcuse un „laborator" pentru fabricarea de grenade artizanale, cocktailuri Molotov și alte arme „de foc". Keller a supravegheat și construirea baricadelor și s-a preocupat ca fiecare baracă să aibă la ușă un butoi cu sticlă pisată pentru a fi aruncată în ochii soldaților, dacă și când aceștia aveau să sosească.

Dacă Gherș Keller îi reprezenta pe ucraineni, Gleb Slucenkov era legat mai degrabă de deținuții de drept comun din lagăr. Însuși Kuznețov l-a descris ca pe un reprezentant al lumii „infractorilor", iar sursele ucrainene naționaliste îl consideră și ele un lider al hoților. În timpul răscoalei, Slucenkov a condus operațiunile de „contraspionaj" ale comitetului de grevă. El avea propria „poliție" care patrula în lagăr, menținea liniștea și îi încarcera pe eventualii dezertori și informatori. Slucenkov a organizat toate lagărele pe divizii și a pus câte un „comandant" în fruntea fiecăruia. Mai târziu, Kuznețov s-a plâns că numele acestor comandanți erau secrete, știute doar de Slucenkov și Keller.

Kuznețov era mai puțin virulent la adresa lui Knopmus, un etnic german născut în Sankt-Petersburg, care a condus divizia de „propagandă" a

răscoalei. Dar, privind în urmă, activitățile lui Knopmus din timpul conflictului au fost cele mai revoluționare și antisovietice. „Propaganda" lui Knopmus cuprindea producerea de pamflete distribuite populației locale din afara lagărelor – tipărirea unei „gazete de perete", destinată deținuților greviști și, ceva de necrezut, improvizarea unei stații radio.

Întrucât autoritățile lagărului întrerupseseră electricitatea încă din primele zile ale grevei, această stație de radio nu era doar un simplu act de bravadă, ci o importantă reușită tehnică. Mai întâi, *zekii* au asamblat o „hidrocentrală" – folosind apa de la un robinet. Un motor a fost transformat în generator și s-a produs destulă energie pentru a pune în funcțiune sistemul telefonic și stația radio. Radioul a fost realizat din piesele preluate de la aparatele portabile de proiecție cinematografică ale lagărului.

În câteva zile, lagărele dispuneau de prezentatori și buletine informative destinate atât deținuților, cât și populației locale din afara lagărelor, gardieni și soldați totodată. Stenografii lagărului au înregistrat textul uneia dintre cuvântările de la radio, care s-a difuzat la o lună de la începerea răscoalei, când proviziile de hrană începuseră să se împuțineze. Adresat soldaților care acum pândeau în afara incintei lagărului, discursul a ajuns, în stenogramă, în dosarele MVD:

> Tovarăși soldați! Nu ne este frică de voi și vă cerem să nu intrați în zona noastră. Nu trageți în noi, nu vă plecați în fața voinței partizanilor lui Beria. Nu ne este frică de ei, așa cum nu ne este frică de moarte. Mai degrabă murim de foame aici decât să ne predăm bandei lui Beria. Nu vă mânjiți mâinile cu același sânge spurcat de care sun pline mâinile ofițerilor voștri.[36]

În acest timp, Kuznețov se ocupa de distribuirea mâncării, pregătită și gătită de femeile din lagăr. Fiecare deținut primea aceeași porție – nu mai existau suplimente pentru *pridurki* – porții care treptat au devenit mai mici, pe măsură ce treceau săptămânile și rezervele se împuținau. Unii făceau voluntar curățenie în barăci, spălau hainele și stăteau de pază. Un deținut își amintea că „ordinea și curățenia" domneau în sala de mese, care înainte fusese adeseori murdară și în dezordine. Băile lagărului funcționau ca de obicei, ca și spitalul, deși autoritățile refuzau să le aprovizioneze cu medicamentele și materialele necesare.

Deținuții și-au gândit singuri și programele de „divertisment". Potrivit memoriilor cuiva, un aristocrat polonez numit Contele Bobrinski a deschis o „cafenea" în lagăr, unde servea „cafea". „Arunca ceva în apă, o fierbea, iar în mijlocul unei zile toride, deținuții sorbeau plini de satisfacție această licoare și râdeau." Contele sta într-un colț al cafenelei, cântând la chitară

şi fredonând romanţe.[37] Alţi deţinuţi organizau seri de lectură şi concerte. Un grup de actori a repetat din proprie iniţiativă şi a pus în scenă o piesă de teatru. Una dintre sectele religioase, ai căror membri de ambele sexe s-au reunit după distrugerea zidurilor, a pretins că profetul le prezisese că precis în acel moment vor fi luaţi cu toţii în Ceruri, de vii. Au stat mai multe zile pe saltelele din curtea principală, aflată în centrul *zonei*, aşteptând să fie ridicaţi la cer. Din păcate, nu s-a întâmplat nimic.

Au apărut şi o mulţime de proaspăt căsătoriţi, cununaţi de numeroşii preoţi deţinuţi arestaţi alături de enoriaşii lor baltici şi ucraineni. Printre ei erau unii care se căsătoriseră încă de când erau despărţiţi de ziduri, iar acum se aflau pentru prima dată faţă în faţă. Deşi femeile şi bărbaţii interacţionau liber, toate relatările despre grevă susţin că femeile nu au fost niciodată molestate şi nici atacate sau violate, aşa cum se întâmpla atât de des în lagărele obişnuite.

Bineînţeles că s-au compus cântece. Cineva a scris un imn ucrainean pe care uneori îl cântau în cor toţi cei 13 500 de grevişti. Refrenul suna astfel:

Nu vom mai fi sclavi
Nu vom mai suporta jugul.

Un vers dintr-un alt cânt suna aşa:

Fraţi de sânge de la Vorkuta şi Norilsk, de la Kolîma şi Kenghir...

„Au fost vremuri minunate", îşi aminteşte Irena Arghinskaia, 45 de ani mai târziu. „Nu m-am simţit niciodată până atunci, şi nici de atunci încoace, atât de liberă." Alţii s-au gândit şi la ce era mai rău. Liuba Berdşaskaia îşi aminteşte că „făceam totul fără să fim conştienţi de ce facem: nici unul dintre noi nu ştia şi nici măcar nu se gândea la ce ne aştepta".

Negocierile cu autorităţile au continuat. La 27 mai, comisia MVD delegată să se ocupe cu greva a avut prima întâlnire cu greviştii. Printre cei pe care Soljeniţîn îi numeşte „pesonajele cu epoleţi aurii", în comisie se aflau Serghei Egorov, comandantul-adjunct MVD, Ivan Dolghih, pe atunci comandantul Gulagului, şi Vavilov, procurorul-adjunct al statului, responsabil de supravegherea lagărelor. Ei au fost întâmpinaţi de 2 000 de deţinuţi, conduşi de Kuznețov, care le-a prezentat lista de revendicări.

În acel moment, greva se afla în plină desfăşurare, iar aceste cereri includeau atât punerea sub acuzare a gardienilor care comiseseră acte criminale împuşcându-i pe deţinuţi – ceea ce ei ceruseră încă de la început –, cât şi cereri cu un vădit caracter politic. Printre acestea erau reducerea tuturor pedepselor de 25 de ani, reexaminarea cazurilor tuturor deţinuţilor politici,

desființarea celulelor și barăcilor de pedeapsă, mai multă libertate pentru deținuți de a comunica cu rudele, anularea prevederii exilului pe viață pentru deținuții eliberați, condiții mai blânde în lagărele de femei, unirea permanentă a lagărelor de femei și bărbați.

Deținuții au cerut și o întrevedere cu un membru al Comitetului Central al Partidului Comunist. Ei au insistat asupra acestui punct, motivând că nu pot avea încredere că autoritățile de la Steplag sau MVD-ul vor respecta vreuna dintre promisiunile făcute. „Dar cine a putut să vă insufle o asemenea ură pentru MVD?" se pare că i-a întrebat, în loc de răspuns, comandantul Egorov.

Dacă greva ar fi avut loc câțiva ani mai devreme, nu s-ar fi desfășurat, desigur, nici un fel de negocieri. Dar, în anul 1954, reexaminarea dosarelor deținuților politici începuse deja, chiar dacă lucrurile înaintau greu. Pe parcursul grevei s-a întâmplat chiar ca deținuții să iasă din lagăr, fiind citați să participe la ședințele tribunalelor care le reexaminau dosarele. Știind că mulți deținuți muriseră deja și dorind, după cum se pare, să se ajungă la un final rapid și pașnic al evenimentelor, Dolghih a început aproape imediat să îndeplinească unele dintre cererile cele mai neînsemnate ale deținuților, cerând ca gratiile de la ferestre să fie scoase, să se reducă ziua de lucru la opt ore, și chiar să fie transferați din Kenghir unii dintre gardienii și oficialii extrem de nepopulari. Urmând ordinele directe de la Moscova, Dolghih nu s-a folosit la început de violență. Totuși el a încercat să înfrângă rezistența deținuților, îndemnându-i insistent să părăsească lagărul și interzicând orice aprovizionare cu hrană și medicamente.

Cu timpul însă, Moscova și-a pierdut răbdarea. Într-o telegramă trimisă pe 15 iunie, Kruglov și-a apostrofat adjunctul, adică pe Egorov, că-și umple rapoartele cu statistici nesemnificative – cum ar fi câți porumbei au zburat din lagăr ducând manifeste – și îl informează că un eșalon de trupe, însoțit de cinci tancuri T-34, se îndrepta către ei.

Ultimele zece zile ale grevei au fost într-adevăr foarte tensionate. Comisia MVD a trimis avertismente ferme prin difuzoarele lagărului. Drept reacție, deținuții transmiteau mesaje prin rețeaua lor improvizată de difuzare, spunând lumii că mureau de foame. Kuznețov a ținut un discurs în care a vorbit despre soarta familiei sale, care fusese dezbinată de arestarea sa. „Mulți dintre noi ne pierduserăm rudele, și, auzindu-l la stație, ne-am hotărât să luptăm până la final", își amintește un deținut.

Chiar înainte de răsărit, la ora trei și jumătate, în dimineața zilei de 26 iunie, MVD-ul a atacat. În seara precedentă, Kruglov îi trimisese o telegramă lui Egorov, sfătuindu-l să folosească „toate mijloacele posibile", iar acesta

s-a supus: nu mai puțin de 1 700 de soldați, 98 de câini și cinci tancuri T-34 au înconjurat lagărul. La început, soldații au tras în aer cu rachete de semnalizare, deasupra barăcilor, și au deschis focul cu gloanțe oarbe. Avertismente presante au început să se audă la difuzoare. „Soldații pătrund în lagăre. Deținuții care doresc să coopereze sunt rugați să părăsească lagărele în liniște. Cei care se împotrivesc vor fi împușcați."

În timp ce deținuții alergau prin lagăr, tancurile au intrat pe poartă. Soldați înarmați, în echipament de luptă complet, veneau în urma lor. După unele relatări, atât soldații care conduceau tancurile, cât și cei care veneau în urma lor erau beți. Deși se poate să fie doar o poveste care a apărut după acest raid, este adevărat că adeseori atât Armata Roșie, cât și poliția secretă dădeau votcă soldaților cărora li se cerea să facă treburile murdare: sticle goale s-au găsit aproape întotdeauna în gropile comune.

Beți sau nu, cei care conduceau tancurile s-au îndreptat fără remușcări spre deținuții care veneau în întâmpinarea lor. „Eram în mijloc", își amintește Liubov Berdșaskaia, „și peste tot în jurul meu tancurile striveau oamenii". Au înaintat spre un grup de femei, care își încleștaseră brațele și stăteau în calea lor, nebănuind că tancurile vor îndrăzni să le ucidă. Au trecut și peste un cuplu de proaspăt căsătoriți, care, ținându-se strâns îmbrățișați, s-au aruncat intenționat în calea lor. Au distrus barăcile cu oameni dormind în ele. Au rezistat grenadelor artizanale, pietrelor, târnăcoapelor și altor obiecte metalice cu care deținuții au aruncat în ei. Surprinzător de repede – într-o oră și jumătate, potrivit raportului întocmit mai târziu – soldații au pacificat lagărul, i-au scos pe cei care plecaseră în liniște, iar celorlalți le-au pus cătușe.

Conform documentelor oficiale, 37 de deținuți au murit în acea zi. Încă nouă au murit mai târziu din cauza rănilor. Alți 106 au fost răniți, la fel și 40 de soldați. Din nou trebuie să spunem că toate aceste cifre sunt mult mai mici decât cele pe care le-au notat deținuții – Berdșadskaia, care l-a ajutat pe doctorul lagărului, Julian Fuster, să-i îngrijească pe răniți, vorbește de 500 de morți:

> Fuster mi-a spus să-mi pun o bonetă albă și o mască de chirurg, pe care o mai am și acum, și mi-a cerut să stau lângă masa de operații și să scriu numele tuturor celor care mai puteau să vorbească. Din nefericire, aproape nici unul nu mai putea. Cei mai mulți dintre răniți mureau pe masă și, privindu-ne cu ochii pierduți, spuneau: „Scrieți-i mamei mele... soțului meu... copiilor mei", și tot așa.
>
> Când s-a făcut prea cald și aerul prea stătut ca să mai rezist, mi-am scos boneta și m-am privit în oglindă. Aveam părul complet alb. La început am crezut că, dintr-un anume motiv, trebuie să fi fost pudră în bonetă. Nu am realizat că, în timp ce mă

aflam în mijlocul acestui măcel incredibil și văzând tot ce se petrecea, albisem în doar 15 minute.

Fuster a stat 13 ore în picioare salvând pe cine a putut. La final, acest chirurg curajos și talentat nu a mai putut nici el. Și-a pierdut cunoștința, a leșinat și toate operațiile au încetat.[38]

A doua zi după luptă, cei în viață, care nu se aflau în spital, au fost scoși din lagăr și duși în taiga. Soldații înarmați cu mitraliere i-au pus să stea mai multe ore culcați cu fața în jos, cu brațele îndepărtate de corp – ca pentru crucificare. Cu ajutorul fotografiilor pe care le făcuseră la întrunirile publice și după cele câteva rapoarte pe care le aveau de la informatori, autoritățile lagărului au căutat printre deținuți și au arestat 436 de persoane, printre care se aflau toți membrii comitetului de grevă. Șase dintre ei vor fi executați, printre care Keller, Slucenkov și Knopmus. Kuznețov, care la 48 de ore după arestare le-a prezentat autorităților o lungă și elaborată declarație, a fost condamnat la moarte și apoi cruțat. A fost mutat în Karlag și eliberat în 1960. Alți 1 000 de deținuți – 500 de bărbați și 500 de femei – au fost acuzați că au susținut rebeliunea și au fost trimiși în alte lagăre, ca Ozerlag și Kolîma. Se pare că mai toți au fost eliberați la sfârșitul deceniului.

În timpul răscoalei, autoritățile par să nu fi avut la cunoștință că existase o altă forță organizatorică în lagăr în afară de comitetul de grevă oficial. Ulterior, toată povestea a fost pusă cap la cap, probabil cu ajutorul relatării elaborate a lui Kuznețov. Responsabilii au identificat cinci reprezentanți ai Centrului: lituanianul Kondratas, ucrainenii Keller, Suniciuk și Vahaev, și hoțul cunoscut după porecla pe care o avea în lumea interlopă „Mustață". Ei au făcut chiar și o diagramă, indicând rețelele de comandă pornind de la Centru către comitetul de grevă, spre diviziile de propagandă, apărare și contraspionaj. S-a aflat și despre brigăzile care fuseseră organizate ca să apere fiecare baracă, despre stația radio și generatorul improvizat.

Dar nu i-au identificat niciodată pe toți membrii Centrului, pe organizatorii reali ai răscoalei. Potrivit unei relatări, mulți dintre „adevărații activiști" au rămas în lagăr, ispășindu-și în tăcere sentințele, așteptând amnistia. Numele lor au rămas necunoscute și probabil așa vor rămâne.

CAPITOLUL 25

Dezgheţul şi eliberarea

Haideţi să nu ne mai dăm după deget,
Să terminăm cu prostiile.
Noi suntem copiii cultului.
Noi suntem carnea şi sângele lui,

Am fost crescuţi în întuneric,
Înconjuraţi de gigantomanie
Şi cu mintea săracă.

Andrei Voznesenski, „Copiii cultului", 1967[1]

Deşi au pierdut o bătălie, greviştii de la Kenghir au câştigat războiul. După rebeliunea de la Steplag, conducerea Uniunii Sovietice şi-a pierdut realmente apetitul pentru lagărele de muncă forţată – şi asta cu o rapiditate incredibilă.

În vara anului 1954, nerentabilitatea lagărelor era recunoscută de toţi. Un nou control al situaţiei financiare a Gulagului, efectuat în iunie 1954, arătase din nou că lagărele primeau subvenţii mari şi că mai ales costurile legate de paza lor le făcea neprofitabile.[2] La o reuniune a comandanţilor de lagăre şi a conducerii de vârf a Gulagului, ţinută curând după răscoala de la Kenghir, mai mulţi administratori s-au plâns fără menajamente de slaba organizare a aprovizionării cu alimente a lagărelor, de birocraţia scăpată de sub control – la vremea aceea existau 17 categorii diferite de raţii de hrană – şi de proasta organizare a lagărelor. Unele lagăre încă funcţionau, dar cu foarte puţini deţinuţi. Greve şi frământări continuau să aibă loc. În 1955, deţinuţii au organizat o altă grevă la Vorkuta.[3] Dorinţa de schimbare era acum copleşitoare, iar schimbările nu s-au lăsat aşteptate.

Pe 10 iulie 1954, Comitetul Central a dat o rezoluţie prin care reintroducea ziua de lucru de opt ore, simplifica regimul lagărelor şi le înlesnea deţinuţilor posibilitatea de a fi eliberaţi înainte de termen efectuând mai multe ore de muncă. Lagărele speciale au fost desfiinţate. Deţinuţilor li s-a

permis să trimită scrisori și să primească pachete, adesea fără restricții. În unele lagăre, li s-a dat voie să se căsătorească, iar soții chiar să locuiască împreună. Câinii de pază și gardienii de convoi ajunseseră de domeniul trecutului. Deținuții aveau posibilitatea să-și cumpere lucruri noi: îmbrăcăminte, care nu se găsise înainte, și portocale.[4] La Ozerlag, deținuții au avut voie chiar să planteze flori.[5]

În acest timp, eșaloanele superioare ale elitei sovietice începuseră deja să poarte discuții aprinse asupra justiției staliniste. La începutul anului 1954, Hrușciov a cerut și a primit un raport detaliat în legătură cu numărul deținuților acuzați de delicte contrarevoluționare începând din anul 1921, ca și un raport în legătură cu numărul celor închiși. Cifrele erau din start incomplete, din moment ce nu-i cuprindeau pe cei trimiși cu milioanele în exil, pe cei acuzați pe nedrept de infracțiuni care practic erau apolitice, pe cei judecați de tribunale obișnuite și pe cei care nu fuseseră la judecată niciodată. Totuși, dat fiind că aceste cifre îi înregistraseră pe aceia care fuseseră uciși sau trimiși la închisoare fără nici un motiv, ele sunt șocant de mari. După propriile calcule ale MVD-ului, 3 777 380 de oameni fuseseră găsiți vinovați de instigări contrarevoluționare de către colegiile OGPU, de către troicile NKVD-ului, de către comisiile speciale și toate colegiile și tribunalele militare care dăduseră condamnări în serie de-a lungul ultimelor trei decenii. Dintre aceștia, 2 369 220 fuseseră trimiși în lagăre, 765 180 fuseseră exilați și 642 980 fuseseră executați.[6]

Câteva zile mai târziu, Comitetul Central a inițiat reexaminarea tuturor acestor dosare – ca și pe cele ale tuturor „recidiviștilor", acei deținuți care fuseseră condamnați a doua oară la o nouă perioadă de exil în 1948. Hrușciov a înființat un comitet național, condus de procurorul-șef al Uniunii Sovietice, pentru a supraveghea operațiunea. A înființat și comitete locale republicane și raionale pentru a revizui condamnările deținuților. Unii deținuți politici au fost eliberați la acea dată, chiar dacă sentințele lor inițiale nu fuseseră anulate: reabilitarea propriu-zisă – recunoașterea din partea statului că s-a comis o eroare – avea să vină mai târziu.[7]

Au început eliberările, deși vreme de un an și jumătate s-au desfășurat într-un ritm chinuitor de lent. Cei care-și ispășiseră două treimi din pedeapsă erau uneori lăsați să plece fără explicații sau reabilitare. Alții erau uneori ținuți în lagăre, fără nici un motiv. Deși erau la curent cu lipsa de rentabilitate a lagărelor, oficialii Gulagului nu erau dispuși să le închidă. Aveau nevoie, se pare, de un imbold suplimentar venit de sus.

Imboldul a venit apoi, în februarie 1956, în momentul în care Hrușciov, într-o sesiune închisă a celui de al XX-lea Congres al Partidului Comunist

al Uniunii Sovietice, a ținut așa-numitul „discurs secret", cum avea să fie apoi cunoscut. Pentru prima dată Hruşciov l-a atacat deschis pe Stalin şi a criticat „cultul personalității" creat în jurul acestuia:

> Nu este admisibil şi este contrar spiritului marxist-leninist să ridici în slăvi o persoană, să o transformi într-un supraom înzestrat cu calități supranaturale, asemănătoare cu cele ale unui zeu. Un asemenea om se presupune că ştie tot, că vede tot, că gândeşte în locul tuturor, că poate face orice şi că este infailibil în actele lui. Asemenea concepție despre un om, şi anume tocmai despre Stalin, a fost cultivată în rândurile noastre timp de mai mulți ani.[8]

Mare parte din restul cuvântării este tendențioasă. Enumerând crimele lui Stalin, Hruşciov s-a rezumat aproape exclusiv la crimele anilor 1937–1938, referindu-se mai mult la cei 98 de membri ai Comitetului Central care au fost împuşcați, precum şi la câțiva vechi bolşevici. „Valul arestărilor în masă a început să scadă în 1939", a declarat el – ceea ce este o minciună sfruntată, întrucât, în realitate, numărul deținuților a crescut în deceniul următor. El a menționat deportările cecenilor şi ale popoarelor din Balcani, poate fiindcă în cazul acestora nu avusese nici un rol. Nu a adus vorba despre colectivizarea sau foametea din Ucraina, sau despre reprimările în masă din Ucraina de Vest sau din statele baltice, poate fiindcă fusese el însuşi implicat în aceste operațiuni. A vorbit despre cele 7 679 de persoane reabilitate şi, deşi cei aflați în sală l-au aplaudat, acestea reprezentau de fapt un procent redus din milioanele de oameni despre care Hruşciov ştia că fuseseră arestați pe nedrept.[9]

Oricât de deficitară, această cuvântare – care s-a răspândit rapid, tot în secret, către toate organizațiile de partid din toată țara – a zguduit Uniunea Sovietică din temelii. Niciodată până atunci conducerea sovietică nu mărturisise vreo greşeală, cu atât mai puțin unele săvârşite în număr atât de mare. Nici Hruşciov nu era sigur de reacțiile pe care le va primi: „Tocmai ne reveneam dintr-o stare de şoc", a scris el mai târziu. „Oamenii erau încă în lagăre şi în închisori şi noi nu ştiam cum să le explicăm ce li se întâmplase şi unde vor ajunge odată eliberați."[10]

Cuvântarea lui a pus în mişcare MVD-ul, KGB-ul şi administrația lagărelor. În câteva săptămâni, atmosfera din lagăre a continuat să se destindă, iar procesul eliberării şi reabilitării a început în cele din urmă să se accelereze. Dacă, în cei trei ani care precedaseră discursul secret, au fost reabilitați în jur de 7 000 de oameni, în cele 10 luni ulterioare au fost reabilitați 917 600. Au fost create noi mecanisme pentru a accelera şi mai mult procesul. Ca o ironie a sorții, mulți dintre deținuții care fuseseră condamnați de o troică erau acum eliberați tot de o troică. Comisiile alcătuite din trei

persoane, un procuror, un membru al Comitetului Central și un membru de partid reabilitat – adeseori un fost deținut –, se deplasau în lagăre și în locurile de exil de pe întregul teritoriu. Ei erau împuterniciți să facă cercetări rapide în dosare individuale, să poarte discuții cu deținuții și să-i elibereze pe loc.[11]

În lunile care au urmat discursului secret, MVD-ul s-a pregătit la rândul său să schimbe în profunzime însăși structura lagărelor. În aprilie, noul ministru de interne, N.P. Dudorov, a trimis Comitetului Central o propunere de reorganizare a lagărelor. Situația din lagăre și colonii, scria el, „este de mulți ani haotică". El spunea că ar trebui închise și că cei mai periculoși delincvenți ar trebui trimiși în închisori speciale, din regiuni îndepărtate ale țării, referindu-se în mod special la șantierul de la calea ferată neterminată de la Salehard–Igarka. Delincvenții mărunți, pe de altă parte, ar trebui să rămână în regiunile lor natale, ispășindu-și sentințele în închisori de tip colonii, efectuând munci ușoare în industrie și lucrând în gospodăriile colective. Nimeni nu trebuia pus să lucreze ca tăietor de lemne, miner sau constructor ori să mai îndeplinească un alt tip de muncă grea și necalificată.[12]

Felul în care și-a ales Dudorov vorbele este mai important decât însuși sugestiile făcute. El nu propunea de fapt crearea unui sistem de lagăre mai mic; el propunea crearea unuia totalmente diferit, revenirea la un sistem de închisori „normale" sau cel puțin la un sistem al penitenciarelor care putea fi găsit ca atare în alte țări europene. Noul sistem corecțional bazat pe colonii avea să înceteze să mai pretindă că se autofinanțează. Deținuții urmau să muncească pentru a dobândi deprinderi utile, nu pentru a îmbogăți statul. Scopul muncii deținuților ar fi fost reabilitarea, nu profitul.[13]

Sugestiile sale au fost primite cu obiecții surprinzător de violente. Deși reprezentanții ministerelor economice și-au manifestat sprijinul, șeful KGB-ului, I.A. Serov, a criticat propunerile ministrului de interne, calificându-le drept incorecte și inacceptabile, pe lângă faptul că erau costisitoare. El s-a opus construirii unor noi închisori de tip colonii, pe motivul că o asemenea măsură ar „crea impresia prezenței în URSS a unui număr uriaș de locuri de detenție". S-a opus lichidării lagărelor și nu putea înțelege de ce *zekii* nu trebuiau să lucreze ca muncitori forestieri sau ca mineri. La urma urmelor, munca grea i-ar fi ajutat să se „reeduce în spiritul vieții bazate pe muncă cinstită în societatea sovietică".[14]

Rezultatul conflictului dintre cele două părți ale serviciilor de securitate a fost o reformă alambicată. Pe de o parte, Gulagul însuși – *Glavnoe Upravlenie Lagherei*, Administrația Centrală a Lagărelor – a fost desființat. În anul 1957, atât Dalstroi, cât și Norilsk, două dintre cele mai mari și mai

puternice complexe de lagăre, au fost desființate. Le-au urmat alte lagăre. Ministerele corespunzătoare – al minelor, al construcțiilor de mașini, al exploatărilor forestiere și al construcției de drumuri – au preluat mari părți din ceea ce fusese complexul industrial al lagărelor.[15] Munca silnică nu va mai fi niciodată o parte importantă a economiei în Uniunea Sovietică.

În același timp însă, sistemul juridic nu a fost reformat în nici un fel. Judecătorii erau tot atât de politizați, tot atât de influențabili, tot atât de incorecți. Sistemul penitenciarelor nu a suferit nici el modificări. Aceiași temniceri au continuat să aplice același regim în aceleași celule nezugrăvite și neschimbate. Când, cu timpul, sistemul penitenciarelor a început să se extindă din nou, chiar și programele de reabilitare și reeducare, tratate cu atâta grijă și interes acum, vor rămâne tot atât de superficiale și de formale cum fuseseră și în trecut.

Surprinzător de violentele discuții dintre șeful MVD-ului, Dudorov, și cel al KGB-ului, Serov, le prefigurau pe cele de o și mai mare amploare din viitor. Urmând ceea ce ei au luat drept intențiile lui Hrușciov, liberalii doreau să facă schimbări rapide în aproape toate sferele vieții sovietice. În același timp, apărătorii vechiului sistem au dorit să oprească, să abroge sau să altereze aceste schimbări, în special pe cele care afectau existența grupurilor aflate la putere. Rezultatul acestei înfruntări era previzibil: nu numai celulele închisorilor rămâneau neschimbate, ci și reformele rămâneau neterminate, noile privilegii erau rapid revocate ori vociferările publice erau imediat puse sub tăcere. Epoca ce avea să se numească „Dezgheț" a fost cu adevărat o epocă a schimbărilor, dar de o anumită factură: reformele făceau doi pași înainte și apoi un pas înapoi, sau uneori trei pași înapoi.

Eliberarea, indiferent dacă a avut loc în 1926 sau în 1956, întotdeauna le-a creat deținuților sentimente confuze. Ghennadi Andreev-Homiakov, un deținut eliberat în anii '30, a fost surprins de propria lui reacție:

> Mi-am imaginat că voi dansa în loc să păşesc, atunci când o să-mi capăt în cele din urmă libertatea. Că o să fiu beat de fericire. Dar când am fost eliberat n-am simțit nimic din toate astea. Am trecut dincolo de porți și de ultimii gardieni, fără să simt vreo urmă de fericire sau vreun sentiment de exaltare. Acolo, de-a lungul podețului scăldat în soare, alergau două fete în rochii subțiri, râzând fericite din cine știe ce motiv. M-am uitat la ele mirat. Cum puteau să râdă? Cum puteau toți oamenii aceia să umble de colo până colo vorbind și râzând, ca și cum nu s-ar fi întâmplat nimic special, ca și cum nimic de coșmar și de neuitat nu ar fi planat asupra lor.[16]

După moartea lui Stalin și discursul lui Hrușciov, eliberările se făceau mai repede, iar reacțiile erau și mai confuze. Deținuții care se așteptau să

petreacă alte zeci de ani dincolo de sârma ghimpată au fost eliberați printr-o înștiințare. Mai mulți exilați au fost convocați în timpul orelor de muncă la biroul minei în care lucrau și li s-a spus pur și simplu să plece acasă. Un deținut își amintește cum un *spețkomandant*, locotenentul Isaev, „a deschis un seif, a scos actele noastre de identitate și ni le-a împărțit".[17] Deținuții care întocmiseră petiție după petiție, cerând examinarea dosarului lor, au aflat pe neașteptate că nu mai erau necesare alte scrisori – puteau să plece direct. În mod ciudat, deținuții care nu visaseră decât la eliberare ezitau să o accepte. „Deși nu-mi venea să cred, plângeam în timp ce mă îndreptam către libertate. Aveam sentimentul că îmi smulsesem inima de lângă tot ce avusesem mai scump și mai drag, de lângă tovarășii de nenorocire. Porțile s-au închis – și gata, totul s-a isprăvit."[18]

Mulți, pur și simplu, nu erau pregătiți. În 1954, după ce a călătorit spre sud, într-un tren aglomerat de deținuți de la Kotlas, Iuri Zorin și-a dat seama după doar două stații. „Ce caut eu la Moscova?" s-a întrebat el și s-a întors în fostul său lagăr, unde vechiul comandant l-a ajutat să-și găsească o slujbă ca muncitor liber. Și a rămas aici pentru încă șaisprezece ani.[19]

Evghenia Ghinzburg a cunoscut o femeie care efectiv nu voia să părăsească baraca. „Problema e că eu una nu pot să înfrunt lumea din afară. Vreau să rămân în lagăr", le-a spus ea prietenelor ei.[20] Altul a scris în jurnalul lui „Eu chiar nu-mi doresc libertatea. Ce m-ar atrage pe mine spre libertate? Mi se pare că acolo există minciuni, ipocrizie, insensibilitate. Afară totul este incredibil de ireal, pe când aici totul este adevărat."[21] Mulți nu aveau încredere în Hrușciov, se așteptau ca situația să se înrăutățească, și-și luau slujbe ca lucrători liberi în Vorkuta și Norilsk. Preferau să nu mai treacă prin emoțiile și tulburarea întoarcerii acasă, dacă până la urmă iar ar fi trebuit să fie arestați.

Dar și acei care doreau să se întoarcă acasă constatau că este aproape imposibil să reușească. Nu aveau bani și provizii suficiente. Deținuții primeau la ieșirea din lagăr echivalentul a 500 de grame de pâine pentru fiecare zi pe care se presupunea că o vor petrece pe drum, o rație infimă.[22] Chiar și asta era insuficient, fiindcă ei călătoreau adeseori mai mult decât se așteptaseră, dovedindu-se aproape imposibil să obțină bilete pentru puținele trenuri și avioane care mergeau spre sud. Ajungând la stația Krasnoiarsk, Ariadna Efron a dat peste o „mulțime atât de mare, că era imposibil să pleci, pur și simplu imposibil. Oamenii din toate lagărele se aflau acolo, din tot Norilskul". Până la urmă, pe neașteptate, a primit un bilet de la un „înger" de femeie care s-a întâmplat să aibă două. Altfel, ar fi trebuit să aștepte luni întregi.[23]

Dând peste un tren la fel de aglomerat, Galina Usakova a rezolvat problema, ca mulți alții, călătorind spre casă ghemuită pe o poliță pentru bagaje.[24]

Însă alții nu au mai ajuns la destinație: s-a întâmplat destul de frecvent ca deținuții să moară în timpul dificilei călătorii spre casă, sau la câteva luni sau săptămâni după ce ajungeau. Slăbiți de anii de muncă dură, epuizați de călătorii obositoare și copleșiți de emoțiile revederii, ei sufereau de atacuri de cord și congestii cerebrale. „Ce de lume a murit din cauza libertății!" s-a minunat un deținut.[25]

Unii au sfârșit prin a se întoarce la închisoare. MVD-ul însuși a întocmit un raport din care rezultă că deținuții liberi care plecaseră de la Vorkuta, Peciora și Inta nu-și puteau cumpăra îmbrăcăminte, încălțăminte și așternuturi „fiindcă orașele de dincolo de Cercul Polar nu aveau magazine". Din disperare, unii comiteau delicte mărunte pentru a fi arestați din nou. În închisoare cel puțin li se asigura rația de pâine.[26] Dar pe cei din lagăre nu-i deranja acest lucru: confruntați cu o lipsă acută de forță de muncă, administrația de la Vorkuta ignora ordinele de sus și chiar încercau să împiedice anumite categorii de deținuți să părăsească minele.[27]

Dacă totuși reușeau să ajungă la Moscova, Leningrad sau în satele de unde proveneau, foștii deținuți descopereau că viața nu era mai ușoară. Simpla eliberare s-a dovedit a fi insuficientă pentru refacerea unei vieți normale. Fără documente care să ateste o reabilitare efectivă – documente care să le anuleze condamnarea inițială –, foștii deținuți politici erau încă suspecți.

E adevărat, cu câțiva ani înainte li s-ar fi înmânat temutele pașapoarte (*volkii pasport*), care îi împiedicau pe foștii deținuți politici să trăiască înăuntrul sau în apropierea unuia dintre marile orașe ale Uniunii Sovietice. Alții aveau să fie trimiși direct în exil. Acum pașapoartele fuseseră abolite, dar era încă greu să-ți găsești un loc unde să stai, o slujbă, iar la Moscova trebuia să capeți dreptul de a locui în capitală. Deținuții se întorceau acasă, ca să descopere că locuințele le fuseseră de mult rechiziționate și bunurile vândute. Multe dintre rudele lor, devenite și ele „dușmani" prin asociere, sărăciseră sau muriseră: mult timp după ce fuseseră eliberați, familiile dușmanilor rămâneau stigmatizate, supuse formelor oficiale de discriminare și li se interzicea să lucreze în anumite posturi. Autoritățile locale îi suspectau încă pe foștii deținuți. Thomas Sgovio a pierdut un an scriind petiții și luptându-se pentru a i se permite să locuiască legal în apartamentul mamei sale.[28] Pentru deținuții mai vârstnici era imposibil să obțină o pensie decentă.[29]

Aceste dificultăți personale precum și sentimentul că drepturile le fuseseră încălcate i-au convins pe mai mulți să ceară reabilitarea totală – ceea ce nu era nici ușor, nici clar. Pentru mulți reabilitarea nici nu intra în discuție;

de exemplu, MVD-ul refuza categoric să revizuiască dosarul celor condamnați înainte de 1935.[30] Acelora care mai primiseră o perioadă suplimentară de detenție în lagăr, indiferent dacă pentru nesupunere, disidență sau furt, nu li s-a dat niciodată certificatul de reabilitare râvnit.[31] Dosarele bolșevicilor de rangul cel mai înalt – Buharin, Kamenev, Zinoviev – au rămas secrete și cei condamnați în aceleași loturi cu liderii respectivi nu au fost reabilitați înainte de anii '80.

Pentru cei care aveau posibilitatea să încerce, procesul de reabilitare a fost unul de lungă durată. Cererile de reabilitare trebuiau să vină din partea deținuților sau a familiilor lor, care adesea trebuiau să scrie două, trei sau mult mai multe scrisori până când solicitările le erau luate în seamă. Chiar și după ce reușeau, dificilul proces putea fi reversibil. Anton Antonov-Ovseenko a primit un certificat de reabilitare postumă pentru tatăl său, care apoi a fost revocat în anul 1963.[32] Mulți foști deținuți erau destul de prudenți la depunerea unei cereri. Cei care au primit ordinul să se prezinte la o întâlnire cu o comisie de reabilitare, de obicei ținută în sediile MVD sau la Ministerul Justiției, apăreau adesea îmbrăcați cu mai multe rânduri de haine, încărcați cu pachete de mâncare, însoțiți de rudele în lacrimi, încredințați că vor fi din nou trimiși în exil.[33]

La cele mai înalte niveluri ale societății sovietice, mulți se temeau că procesul de reabilitare va merge prea departe și mult prea repede. „Ne era mare frică", scria mai târziu Hruşciov. „Ne temeam că Dezghețul va provoca o revărsare pe care nu vom fi în stare s-o ținem sub control și care putea să ne înghită."[34] Un fost anchetator de rang superior din KGB, Anatoli Spragovski, și-a amintit mai târziu că între anii 1955 și 1960 a călătorit în regiunea Tomsk, interogând martori și vizitând locurile înfăptuirii presupuselor delicte. Printre altele, a aflat că foștii deținuți fuseseră acuzați că ar fi complotat să arunce în aer fabrici și poduri care nici nu existaseră. Totuși, când Spragovski i-a scris lui Hruşciov, propunându-i să dea drumul procesului de reabilitare și să-l accelereze, acesta a refuzat: se pare că la Moscova oficialii nu doreau ca greșelile din epoca lui Stalin să pară prea multe, sau prea absurde, și nu voiau ca cercetarea vechilor dosare să se desfășoare într-un ritm alert. Anastas Mikoian, membru al Politbiroului, ales în anii lui Stalin, care a rezistat și în perioada lui Hruşciov, la un moment dat a explicat de ce era imposibil ca oamenii să fie reabilitați foarte repede. Dacă erau toți declarați nevinovați în același timp „ar fi fost limpede că țara nu era condusă de un guvern legal, ci de un grup de bandiți".[35]

Partidul comunist se temea, de asemenea, să admită prea multe erori. Deși a revăzut peste 70 000 de petiții venite din partea foștilor membri de partid, în care aceștia cereau să fie reprimiți, mai puțin de jumătate din

cereri au primit un răspuns pozitiv.[36] Astfel, cazurile de reabilitare socială deplină – repunerea totală în drepturi: slujbă, apartament şi pensie – au rămas rare.

Mult mai des întâlnite decât reabilitarea completă au fost situaţiile neobişnuite şi sentimentele confuze, trăite şi de Olga Adamova-Sliozberg, care, în 1954, a cerut reabilitarea ei şi a soţului. Ea a aşteptat doi ani. Apoi, după discursul secret al lui Hruşciov din 1956, şi-a primit certificatul. În acest document scria că dosarul ei a fost revizuit şi închis din lipsă de probe. „Fusesem arestată pe 27 aprilie 1936. Aşadar, dintr-o greşeală plătisem cu 20 de ani şi 41 de zile din viaţa mea." Ca despăgubire, stabilea certificatul, Adamova-Sliozberg primea echivalentul salariului pe două luni, pentru ea şi soţul ei decedat, plus un supliment de 11 ruble şi 50 de copeici compensaţie pentru banii care se aflau în posesia soţului în momentul morţii acestuia. Atât.

În timp ce se afla în sala de aşteptare din faţa unui birou de la Curtea Supremă de la Moscova, gândindu-se la aceste lucruri, Adamova a observat pe cineva care striga. Era o ucraineancă mai în vârstă care primise şi ea o hârtie asemănătoare:

> Bătrâna ucraineancă a început să ţipe. „Nu am nevoie de banii voştri pentru sângele fiului meu! Luaţi-i voi!" A rupt certificatele în bucăţi şi le-a aruncat pe jos.
> Soldatul care înmâna certificatele a venit la ea. „Calmaţi-vă, cetăţeană", a început el.
> Dar bătrâna a început să ţipe din nou şi a rămas fără aer, sugrumată de ură.
> Toată lumea tăcea, copleşită. Am auzit ici, colo suspine înăbuşite şi am văzut lacrimi pe obraz.
> M-am întors în apartamentul meu, de unde nici un miliţian nu mai putea să mă dea afară acum. Nu era nimeni acasă şi, în cele din urmă, am putut să-mi plâng tot amarul în voie.
> Am plâns pentru soţul meu care, la 37 de ani, murise într-o celulă la Lubianka, în floarea vârstei şi a talentului; pentru copiii mei, care crescuseră orfani, cu stigmatul de copii ai „duşmanilor poporului"; pentru părinţii mei, care au murit de supărare; pentru Nikolai, care fusese torturat în lagăre, şi pentru toţi prietenii mei care nu au mai prins reabilitarea şi care zac sub pământul îngheţat al Kolîmei.[37]

Deşi adeseori ignorată în istoriile clasice ale Uniunii Sovietice, întoarcerea din lagăre şi din exil a milioane de oameni trebuie să-i fi uimit pe milioanele de cetăţeni sovietici cu care au avut de-a face la sosire. Cuvântarea secretă a lui Hruşciov fusese un şoc şi privea numai ierarhia de partid. Dar revenirea unor oameni consideraţi morţi de ceva vreme a făcut ca mesajul discursului să ajungă la mai multă lume şi într-o formă mai clară. Epoca lui Stalin a fost una de chinuri şi de violenţe tăinuite. Dintr-odată, veteranii din lagăre erau aproape, gata să dovedească cele întâmplate.

Tot ei erau și cei care aduceau vești bune sau rele despre cei dispăruți. În anii '50, devenise o obișnuință pentru deținuții eliberați să facă vizite la domiciliile camarazilor lor, atât cei morți, cât și cei în viață, pentru a le transmite mesajele sau pentru a le repeta ultimele lor cuvinte. M.S Rotfort s-a întors la Harkov, trecând prin Șita și Irkuțk, ca să se vadă cu familiile prietenilor săi.[38] Gustav Herling a trecut prin experiența unei vizite neplăcute la familia camaradului său de lagăr, generalul Kruglov, a cărui soție l-a rugat să nu-i spună fiicei sale despre noua condamnare la lagăr pe care o primise tatăl ei; ea se uita tot timpul la ceas și l-a implorat să plece mai repede.[39]

Deținuții întorși acasă erau și un motiv de groază – pentru șefi, colegi sau pentru cei care-i băgaseră în închisoare, în primul rând. Anna Andreeva își amintește că, în vara anului 1956, toate trenurile dinspre Karaganda sau Potma care mergeau spre Moscova erau pline cu foști deținuți. „Era, în toate, bucurie, dar și un sentiment contrar, fiindcă oamenii se întâlneau cu cei care îi condamnaseră pe ei sau pe alții. În aer plutea veselie, dar și tragism, iar toată Moscova avea în curând să se resimtă."[40] În *Pavilionul canceroșilor*, Soljenițîn își închipuie reacția unui secretar de partid bolnav de cancer, după ce soția lui i-a spus că un fost prieten – un om pe care el însuși îl denunțase ca să-i ia apartamentul – urma să fie reabilitat:

> ...se muiase tot – în șale, în umeri, mâinile-i deveniseră neputincioase, iar capul îi era împins într-o parte de tumoare.
> — De ce mi-ai spus? pronunță el cu o voce nenorocită, stinsă. Oare, nu sunt, și așa, destul de nenorocit? Oare, nu sunt destul de nenorocit?... Iar pieptul și capul îi tresăriră de două ori, fără lacrimi, în spasme de plâns. [...]
> — Cu ce drept le dau ei drumul acuma?... Cum pot traumatiza ei atât de nemilos niște oameni?...[41]

Sentimentele de vinovăție puteau deveni insuportabile. După discursul lui Hrușciov, Aleksandr Fadeev, stalinistul convins și funcționarul foarte temut din domeniul literar, a căzut în patima alcoolului. La una dintre bețiile sale, i-a mărturisit unui prieten că, în calitate de șef al Uniunii Scriitorilor, aprobase arestarea multor scriitori despre care știa că sunt nevinovați. Fadeev s-a sinucis a doua zi. Se spune că el a lăsat o scrisoare conținând o singură frază adresată Comitetului Central: „Glontele pe care l-am tras este pentru politica lui Stalin, estetica lui Jdanov și genetica lui Lîsenko."[42]

Alții au înnebunit. Olga Mișakova, angajată la Comsomol, îl denunțase pe liderul organizației de tineret, Kosarev. După 1956, Kosarev a fost reabilitat, iar Comitetul Central al Comsomolului a dat-o afară pe Mișakova. Cu toate acestea, un an întreg după aceea, ea a continuat să se ducă la sediul Comsomolului, să stea toată ziua în biroul ei gol și să ia pauze de

masă. După ce Comsomolul i-a confiscat legitimația, ea tot mai venea și stătea la intrare cât dura altădată programul ei de lucru la birou. Când soțul ei a fost transferat cu munca la Riazan, ea tot lua trenul de Moscova la ora 4 dimineața, și-și petrecea ziua în fața fostului birou, întorcându-se acasă seara. A fost în cele din urmă internată într-un spital de boli mintale.[43]

Chiar atunci când deznodământul nu aducea nebunia sau sinuciderea, situațiile neplăcute care năpădiseră viața socială a Moscovei după 1956 puteau fi cumplite. „Două Rusii stau față în față", scria Anna Ahmatova, „într-una sunt cei care au fost în închisoare, iar în cealaltă cei care i-au băgat acolo".[44] Mulți dintre conducătorii țării, inclusiv Hruşciov, îi cunoșteau pe mulți dintre acești „reîntorși". Potrivit lui Antonov-Ovseenko, un asemenea „vechi prieten" a ajuns la ușa lui Hruşciov în anul 1956 și l-a convins să accelereze procesul de reabilitare.[45] Cele mai grele erau întâlnirile dintre foștii deținuți și cei care fuseseră temnicerii sau anchetatorii lor. Memoriile semnate cu pseudonim, publicate în ziarul politic clandestin al lui Roy Medvedev din 1964, relatează întâlnirea unui om cu fostul lui anchetator, care i-a cerșit bani să-și ia de băut: „I-am dat tot ce-mi mai rămăsese după călătorie, adică destui bani. I-am dat ca să plece mai repede. Îmi era frică să nu mă pot abține. Am simțit o dorință de nestăvilit să dau frâu liber urii mele, reprimată de atâta vreme, împotriva lui și a celor de teapa lui."[46]

Putea fi extrem de neplăcut și să-ți revezi foștii prieteni, deveniți cetățeni sovietici prosperi. Lev Razgon a întâlnit în 1968 un prieten apropiat, la mai mult de un deceniu de la revenirea sa. „A venit spre mine ca și cum ne-am fi despărțit doar cu o seară înainte. Și-a exprimat condoleanțele pentru moartea Oksanei și a întrebat de Elena. Dar toate acestea pe un ton convențional, expeditiv... și asta a fost tot."[47] Iuri Dombrovski exprimă în versuri sentimentele sale față de un prieten care i-a prezentat condoleanțele mai târziu. Poemul este intitulat „Unui poet vestit":

Nici copiilor noștri nu le-a părut rău pentru noi,
Nici soțiile noastre nu ne-au mai vrut,
Doar o santinelă a tras dibace în noi,
Luând ca țintă numerele de pe piept...

Tu în acel timp umblai prin localuri
Și împărțeai glume la un pahar,
Ai înțeles totul și ai dat binețe la toți,
Dar n-ai luat în seamă că ne-am stins.

Așa că te rog să-mi explici acum de ce,
Când ei au schimbat macazul

Și eu reapar dintr-un mormânt din nord,
Mă consideri un erou?

Femeile îți cădeau la picioare –
Oare pentru curajul tău? Pentru torturile pe care le-ai îndurat?[48]

Lev Kopelev a scris că, după ce s-a întors, nu a mai suportat deloc să stea în compania oamenilor de succes, preferând-o pe cea a oamenilor învinși.[49]

Cum să vorbească – și cât să vorbească despre lagăre – cu familia și prietenii era la fel de tulburător pentru foștii deținuți. Mulți au încercat să-și protejeze copiii de adevăr. Fiica proiectantului de rachete Serghei Korolev a aflat că tatăl său stătuse la închisoare doar atunci când ieșise din adolescență și a trebuit să completeze un formular unde se punea întrebarea dacă o rudă a ei fusese vreodată arestată.[50] Când au părăsit lagărul, multor deținuți li s-a cerut să semneze documente care le interziceau să vorbească despre ce pățiseră. Asta i-a înspăimântat pe unii, care au hotărât să tacă. Alții însă nu s-au lăsat intimidați. Suzanna Peciora a refuzat categoric să semneze aceste documente când a părăsit lagărul, iar de atunci, după cum spune chiar ea, a vorbit încontinuu despre experiența prin care a trecut.[51]

Unii au constatat că prietenii și rudele lor, dacă nu erau chiar dezinteresați, nu doreau să știe toate amănuntele celor petrecute în lagăre. Le era prea frică – nu doar din cauza omniprezentei poliții secrete, dar mai ales de ce ar fi putut afla despre cei dragi. Romancierul Vasili Aksionov – fiul Evgheniei Ghinzburg – a înfățișat o scenă tragică, dar înspăimântător de realistă, în trilogia sa, *Generațiile iernii*, povestind ce s-a întâmplat când un bărbat și soția lui s-au întâlnit după ce amândoi petrecuseră niște ani în lagărele de concentrare. El a observat că ea arăta prea bine: „Mai întâi spune-mi cum ai reușit să nu te urâțești... nici măcar nu ai slăbit!“ i-a spus el, știind prea bine toate modalitățile prin care femeile supraviețuiau în Gulag. În acea noapte ei au dormit în pat, departe unul de celălalt, incapabili să-și vorbească: „Melancolia și amărăciunea îi doborâseră complet.“[52]

Scriitorul și cântărețul de muzică folk Bulat Okudjava a scris despre reîntâlnirea unui bărbat cu mama lui, care petrecuse zece ani în Gulag. Fiul așteptase cu nerăbdare întoarcerea mamei, gândindu-se cum o va lua de la gară, o va duce acasă la cină, după o regăsire scăldată de lacrimi, dar fericită, cum îi va povesti viața lui și poate chiar o va duce la film. Însă a văzut o femeie cu ochii goi și o expresie pierdută. „Se uita la mine, dar nu mă vedea, chipul ei era aspru, împietrit.“ Se aștepta să fie slăbită fizic, dar era total nepregătit pentru afecțiunile emoționale – o experiență pe care milioane de oameni trebuie să o fi împărtășit.[53]

Poveştile adevărate erau adesea la fel de sinistre. Nadejda Kapralova a scris despre întâlnirea cu mama ei, după 13 ani, fiind despărţită de ea de la opt ani. „Ne legau cele mai intime sentimente cu putinţă, eram mamă şi fiică, şi totuşi ne simţeam străine, vorbeam despre lucruri fără importanţă, mai mult plângând şi tăcând."[54] Un alt deţinut, Evgheni Gnedin, s-a regăsit cu soţia lui după 14 ani, dar a descoperit că nu-i mai lega nimic. A simţit că el „se maturizase" în aceşti ani, pe când ea era aceeaşi.[55] Olga Adamova-Sliozberg a trebuit să se poarte cu foarte mare grijă când s-a întors la fiul ei în 1948. „Mi-era frică să-i spun ceva din ce învăţasem pe celălalt tărâm. Fără îndoială că aş fi putut să-l conving că erau multe lucruri în neregulă în ţara noastră, că în realitate Stalin, idolul lui, nu era nici pe departe perfect, dar fiul meu avea 17 ani. Îmi era teamă să fiu pe de-a-ntregul sinceră cu el."[56]

Totuşi, nu toată lumea s-a simţit jignită de societatea sovietică. Poate în mod surprinzător, mulţi dintre cei reveniţi se întorceau dornici să intre în rândurile partidului, nu atât de dragul privilegiilor şi al statutului, ci pentru a se simţi, încă o dată, implicaţi pe deplin în proiectul comunist. „Loialitatea pentru un sistem de credinţe poate avea rădăcini adânci, iraţionale", încearcă să explice istoricul Nanci Adler sentimentele unui deţinut la reprimirea acestuia în partid:

> Cea mai importantă motivaţie care m-a ajutat să trec prin acele condiţii crâncene a fost credinţa mea nesfârşită, fermă, în partidul nostru leninist, în principiile sale umaniste. Partidul era cel care ne insufla puterea fizică de a rezista la procesele lor. Reprimirea în partidul comunist din care veneam a fost cea mai mare bucurie din întreaga mea viaţă.[57]

Catherine Merridale, profesoară de istorie contemporană, merge şi mai departe, susţinând că partidul şi ideologia colectivă a Uniunii Sovietice chiar i-au ajutat pe oameni să se vindece de orice traumă: „Ruşii chiar par să fi trecut prin poveştile lor pline de pierderi extraordinare muncind, cântând şi fluturând steagul roşu. Unii râd de asta acum, dar aproape toţi sunt nostalgici după colectivismul şi ţelurile comune care s-au pierdut. Până la un punct, totalitarismul a funcţionat."[58]

Chiar dacă într-o anumită măsură ştiau că lupta aceasta era de ochii lumii, chiar dacă ştiau că naţiunea nu era aşa de măreaţă cum pretindeau conducătorii, chiar dacă ştiau că toate oraşele sovietice fuseseră construite pe spinarea condamnaţilor pe nedrept la muncă silnică – chiar şi atunci unii oameni care fuseseră victime ale lagărului încă se simţeau împliniţi când erau integraţi în efortul colectiv şi nu mai erau ţinuţi deoparte.

În fiecare caz, enorma tensiune dintre cei care fuseseră „acolo" și cei care rămăseseră acasă nu putea fi ascunsă pentru totdeauna. Cei răspunzători pentru ceea ce se întâmplase erau încă în viață. În cele din urmă, la cel de-al XXII-lea Congres al PCUS, din octombrie 1961, Hruşciov, care lupta acum pentru a căpăta influență în sânul partidului, începuse să le spună numele. El a anunțat că Molotov, Kaganovici, Voroşilov și Malenkov erau toți „vinovați de represiuni în masă împotriva multor oficiali ai partidului și ai armatei și ai Comsomolului, lor revenindu-le responsabilitatea directă pentru nimicirea celor din urmă". Pe un ton și mai amenințător, a făcut aluzii obscure la „documente aflate în posesia noastră" care vor dovedi această vinovăție.[59]

Până la urmă, Hruşciov nu a mai publicat nici un fel de document în perioada în care lupta împotriva staliniştilor care se opuneau reformelor sale. Poate că nu era destul de puternic ca să facă acest lucru – sau poate că asemenea documente ar fi scos la iveală și rolul său în represiunile staliniste. În schimb, Hruşciov a adoptat o nouă tactică: el a extins discuțiile publice despre stalinism de la dezbaterile interne de partid către lumea literară. Deși poate că nu îl interesau prea mult poeții și romancierii sovietici de dragul valorii lor, Hruşciov își dăduse seama deja de la începutul anilor '60 că ei ar putea juca un rol în lupta pentru putere. Treptat, nume dispărute au început să apară în publicații oficiale fără nici o explicație pentru lipsa și revenirea lor. Personaje până acum inacceptabile în operele de ficțiune sovietice – funcționari lacomi, foști deținuți din lagăre – încep să apară în noile romane.[60]

Hruşciov a înțeles că aceste publicații ar putea să facă propagandă în locul lui: scriitorii puteau să-i discrediteze pe dușmanii lui, punându-le în seamă crimele trecutului. Cel puțin acesta pare să fi fost raționamentul aflat în spatele deciziei de a permite publicarea nuvelei lui Aleksandr Soljenițîn, *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, una dintre cele mai renumite cărți despre Gulag.

Pentru valoarea sa literară, ca și pentru rolul pe care l-a avut în a aduce Gulagul în atenția Occidentului, Aleksandr Soljenițîn merită o mențiune specială în orice istorie a sistemului de lagăre sovietic. Dar și scurta lui carieră ca celebru autor sovietic „oficial", publicat pe scară largă, merită amintită, deoarece marchează un important moment de tranziție. Când *Ivan Denisovici* este tipărită pentru prima oară în anul 1962, Dezghețul era la punctul său maxim, deținuții politici erau puțin numeroși, iar Gulagul părea de domeniul trecutului. În vara anului 1965, când un ziar de partid a descris nuvela *Ivan Denisovici* ca pe o lucrare „indubitabil discutabilă, atât

din punct de vedere ideologic, cât şi artistic", Hruşciov deja fusese înlăturat, represiunea începuse din nou, iar numărul deţinuţilor politici creştea cu o viteză ameninţătoare. În 1974, când lui Soljeniţîn îi apăruse în engleză masiva istorie în trei volume a sistemului de lagăre, *Arhipelagul Gulag*, scriitorul fusese expulzat din ţară, iar cărţile lui puteau fi publicate doar în străinătate. Instituţia sistemului sovietic de lagăre fusese reinstaurată cu fermitate, iar mişcarea disidentă era în plină expansiune.[61]

Viaţa de deţinut a lui Soljeniţîn a început într-o manieră tipică pentru *zekii* generaţiei sale. După intrarea, în 1941, în şcoala de ofiţeri, a luptat pe frontul de vest toată toamna şi iarna anului 1943, a schiţat unele critici foarte slab mascate la adresa lui Stalin într-o scrisoare către un prieten în anul 1945 – şi a fost arestat la puţin timp după aceea. Până atunci un adept mai mult sau mai puţin convins al comunismului, tânărul ofiţer a fost şocat de brutalitatea şi cruzimea cu care a fost tratat. Mai târziu va fi chiar şi mai şocat de tratamentul dur aplicat soldaţilor Armatei Roşii care căzuseră în mâinile naziştilor. Aceştia erau, considera el, „oameni care ar fi trebuit să se întoarcă acasă ca nişte eroi".

Ceea ce a urmat în lagăr a fost poate mai puţin obişnuit numai datorită faptului că – având unele cunoştinţe de matematică şi fizică dobândite în liceu – a ispăşit o parte din pedeapsă într-o *şaraşka*, experienţă pe care a povestit-o mai târziu în romanul *Primul cerc*. Este corect să mai spunem şi că şi-a ispăşit pedeapsa într-o serie de *lagpunkte* obscure, inclusiv unul la Moscova, şi unul dintr-un complex special de lagăre de la Karaganda. Era şi un deţinut care nu ieşea cu nimic în evidenţă. A colaborat cu autorităţile înainte să-şi dea seama că a greşit devenind informator şi a sfârşit prin a munci ca zidar. Zidăria este meseria pe care apoi i-a atribuit-o lui Ivan Denisovici, *zekul* „oarecare" devenit eroul primei sale nuvele. După eliberare, s-a dus să predea la o şcoală la Riazan şi a început să scrie despre experienţele lui. Nici acest lucru nu era neobişnuit: sutele de memorii publicate în anii '80 sunt dovezi suficiente ale elocvenţei şi talentului foştilor deţinuţi sovietici, dintre care mulţi scriseseră în secret ani de zile. Până la urmă ceea ce l-a făcut pe Soljeniţîn realmente unic este faptul că lucrarea lui a apărut în Uniunea Sovietică cât timp Hruşciov mai era la putere.

Multe mituri înconjoară publicarea cărţii *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*, atât de multe, încât Michael Scammell, biograful lui Soljeniţîn, a scris că povestirea „a beneficiat de atâtea înfloriri pe parcurs, că uneori este greu să distingi adevărul de ficţiune". Procesul prin care nuvela a atins recunoaşterea literară a fost lent. Înainte de a deveni celebru, manuscrisul a trecut prin mâinile lui Lev Kopelev – o personalitate din mediile literare

moscovite și unul dintre camarazii de lagăr al lui Soljenițîn – și prin cele ale unei redactoare de la *Novîi mir*. Entuziasmată de descoperirea ei, a dat povestea lui Aleksandr Tvardovski, redactorul-șef de la *Novîi mir*.

Se spune că Tvardovski a început să citească nuvela în pat. După câteva pagini a fost atât de impresionat de manuscris, încât a simțit că trebuie să se dea jos din pat, să se îmbrace și să citească textul în picioare. A petrecut o noapte întreagă citindu-l, apoi, cum s-a luminat de ziuă, a dat fuga la birou cerându-le dactilografelor să bată la mașină câteva exemplare în plus, astfel încât să poată distribui cartea la prieteni, în tot acest timp salutând nașterea unui geniu literar. Nu știm dacă toate acestea s-au întâmplat în realitate, dar Tvardovski le-a spus oamenilor ce s-a petrecut. Mai târziu, Soljenițîn i-a scris cât de fericit s-a simțit când a citit că Tvardovski a considerat că pentru *Ivan Denisovici* „merită să faci o noapte albă".[62]

Intriga în sine este destul de simplă. Ea urmărește o singură zi din viața unui deținut obișnuit. Citită acum, se poate să fie greu de înțeles pentru un scriitor contemporan, chiar și pentru un cititor contemporan din Rusia, de ce a creat el o asemenea nebunie în lumea literară sovietică. Dar, pentru cei care au citit-o în 1962, nuvela a fost o revelație. În loc să vorbească în termeni vagi despre cei care s-au întors, despre represiune, ca în alte cărți, *Ivan Denisovici* descrie exact viața în lagăre, un subiect care nu fusese până atunci discutat în public.

În același timp, stilul lui Soljenițîn, caracterizat mai ales de termenii argotici folosiți în lagăr, și felul în care a descris monotonia și dificultățile vieții în închisoare contravin cu totul cu operele de ficțiune lipsite de autenticitate și deșarte publicate pe atunci. „Realismul socialist", doctrina literară sovietică oficială a vremii, nu era deloc realism, ci mai degrabă versiunea literară a doctrinei politice staliniste. Literatura penitenciarelor, așa cum era ea, nu se schimbase de pe vremea lui Gorki. Dacă exista un hoț într-un roman sovietic, acesta vedea lumina și era convertit până la urmă la adevărata credință sovietică. Eroul putea să sufere, dar la sfârșit partidul îi arăta calea cea dreaptă. Eroina putea să verse lacrimi, dar, imediat ce afla care este valoarea Muncii, ea avea să-și găsească rolul în societate.

Ivan Denisovici era un alt fel de text, cu adevărat realist: nu era optimist și nu avea o morală. Suferințele eroilor săi erau lipsite de sens. Munca pe care o depuneau personajele îi storcea de puteri, iar ele încercau să o evite. Partidul nu a triumfat până la urmă, iar comunismul nu a ieșit învingător. Această onestitate, atât de neobișnuită pentru un scriitor sovietic, este exact ce admira Tvardovski: i-a spus prietenului lui Soljenițîn, Kopelev, că povestirea nu avea în ea „nici o picătură de ipocrizie". Însă tocmai acest lucru

avea să-i supere pe mulți cititori, în special pe aceia care făceau parte din conducerea sovietică. Chiar şi unul dintre editorii de la *Novîi mir* a găsit că franchețea poveştii era supărătoare. În referatul pe care l-a făcut nuvelei, el a scris că „aceasta prezintă viața doar dintr-un singur unghi, deformând involuntar, exagerând percepțiile". Pentru oamenii obişnuiți cu concluziile simpliste, cartea părea amorală, iar deznodământul lăsa loc de interpretare.

Tvardovski dorea să o publice, dar ştia că, dacă pur şi simplu ar fi dat la cules povestea şi ar fi transmis-o apoi cenzorilor, aceştia ar fi interzis-o imediat. În schimb, i-a oferit-o lui Hruşciov, pentru a o folosi ca armă împotriva duşmanilor săi. Potrivit lui Michael Scammell, Tvardovski a scris o prefață în care prezenta utilitatea nuvelei în acest sens şi apoi a început să o împartă oamenilor de la care se aştepta că i-o vor da chiar lui Hruşciov.[63]

După multe tergiversări, multe discuții şi câteva modificări făcute în manuscris, Soljenițîn a fost convins să adauge cel puțin un erou pozitiv şi să introducă o condamnare simbolică a naționalismului ucrainean – şi nuvela a ajuns în cele din urmă la Hruşciov. Acesta a aprobat-o. Chiar a lăudat cartea, pentru că fusese scrisă „în spiritul celui de-al douăzeci şi doilea congres al partidului"; ceea ce însemna că în mod sigur îşi va deranja duşmanii. În cele din urmă, în numărul din noiembrie 1962 al revistei *Novîi mir*, aceasta a apărut. „Pasărea şi-a luat zborul! Pasărea şi-a luat zborul!" se spune că ar fi strigat Tvardovski când a avut în mâini primul şpalt.

La început, laudele aduse de critici au fost linguşeli dezgustătoare, nu în ultimul rând fiindcă povestea se potrivea cu linia oficială a momentului. Criticul literar de la *Pravda* spera că „lupta împotriva cultului personalității va uşura de acum apariția unor opere de artă remarcabile prin valoarea lor artistică în creştere". Criticul literar de la *Izvestia* a spus că Soljenițîn „s-a dovedit a fi un adevărat ajutor al partidului într-o cauză sfântă şi vitală – lupta împotriva cultului personalității şi a consecințelor sale".[64]

Nu la fel au reacționat cititorii obişnuiți, care, în lunile care au urmat publicării nuvelei în *Novîi mir*, l-au inundat cu scrisori pe Soljenițîn. Asemănarea evidentă a poveştii cu noua linie impusă de partid nu i-a impresionat pe foştii tovarăşi din lagăre, care îi scriau din toate colțurile țării. Totuşi, erau foarte mulțumiți să citească ceva ce într-adevăr exprima chiar sentimentele şi experiențele lor. Oamenii cărora le fusese frică să sufle o vorbă, chiar şi celor mai apropiați prieteni, despre experiențele prin care au trecut s-au simțit uşurați. O femeie i-a scris ca să-şi dea frâu liber acestui sentiment: „Fața mi-era scăldată de lacrimi. Nu le-am şters fiindcă toate acestea, cuprinse în câteva pagini ale revistei, făceau parte din intimitatea mea, fiecare zi din cei cincisprezece ani petrecuți în lagăr."

Altă scrisoare începea cu „Dragă prietene, tovarăș și frate" și continua cu: „Citind povestea dumneavoastră, mi-am amintit de Sivaia Maska și de Vorkuta... gerurile și viscolele, insultele și umilințele. Am plâns în timp ce citeam – toate personajele îmi erau familiare, ca și cum ar fi fost în propria brigadă. Mulțumesc încă o dată. Vă rog, continuați să scrieți."[65]

Reacțiile puternice au venit din partea oamenilor aflați încă în închisoare. Leonid Sitko, care-și ispășea atunci cea de-a doua sentință, a auzit de publicarea nuvelei în îndepărtatul lagăr de la Dubravlag. Când un exemplar din *Novîi mir* a ajuns în biblioteca lagărului, comandanții lagărului l-au păstrat pentru ei vreme de două luni încheiate. În cele din urmă, *zekii* au făcut rost de un exemplar și au alcătuit un grup de lectură. Sitko își amintește că deținuții ascultau „cu respirația tăiată":

> După ce-au terminat de citit și ultimul cuvânt, s-a lăsat o liniște de mormânt. Apoi, după două, trei minute, camera a explodat. Fiecare trăise povestea în felul lui. Învăluiți în norul de fum al țigărilor, au discutat la nesfârșit.
> Și, frecvent, din ce în ce mai frecvent, se întrebau: „De ce au publicat-o oare?"[66]

Chiar așa, de ce? Se pare că înșiși ștabii de partid începeau să se întrebe. Poate că imaginea fidelă a lui Soljenițîn despre viața în lagăre era prea mult pentru ei: asta reprezenta o schimbare prea bruscă, apariția ei se petrecuse prea repede pentru gustul unor oameni care se temeau că propriile capete ar putea să cadă oricând. Sau poate că erau deja sătui de Hrușciov, se temeau că acesta mersese prea departe și s-au folosit de nuvela lui Soljenițîn. Într-adevăr, Hrușciov a fost dat jos după aceea, în octombrie 1964. Cel care l-a înlocuit, Leonid Brejnev, era conducătorul reacționarilor neostaliniști din partid, potrivnici schimbării și Dezghețului.

În orice caz, este clar că, după publicarea nuvelei, conservatorii s-au regrupat cu o viteză uimitoare. *Ivan Denisovici* a apărut în noiembrie. În decembrie – la câteva zile după ce Hrușciov l-a cunoscut pe Soljenițîn și l-a felicitat personal –, Leonid Iliciov, șeful noii Comisii Ideologice a Comitetului Central, a ținut o prelegere în fața a 400 de scriitori și artiști adunați la Uniunea Scriitorilor. Societatea sovietică, le-a spus el, nu trebuie să fie „zguduită și slăbită sub pretextul luptei împotriva cultului individului".[67]

Rapiditatea schimbării scotea în evidență atitudinea contradictorie a Uniunii Sovietice față de propria istorie – o ambivalență care nu a dispărut nici astăzi. Dacă elita Uniunii Sovietice trebuia să accepte că portretul lui Ivan Denisovici era autentic, aceasta însemna să admită că oameni nevinovați au suferit în van. Dacă lagărele fuseseră într-adevăr fără noimă, risipitoare și tragice, asta însemna că Uniunea Sovietică era lipsită de noimă, risipitoare și tragică. Era greu și avea să rămână greu pentru orice cetățean sovietic,

indiferent dacă era membru al elitei sau un simplu țăran, să admită că viețile lor fuseseră guvernate de niște minciuni.

După o perioadă de ezitări – câteva argumente pro și câteva argumente contra –, atacurile la adresa lui Soljenițîn au început să vină unele după altele. În capitolele precedente, am descris deja reacțiile de furie, atât ale deținuților, cât și ale gardienilor, la eforturile numeroase ale lui Ivan Denisovici de a se sustrage de la muncile grele. Dar au fost și reproșuri mai elevate. Lidia Fomenko, criticul literar de la *Literaturnaia Rossia*, l-a acuzat pe Soljenițîn că nu a reușit să „descopere profunzimea dialecticii timpului". Soljenițîn condamnase „cultul personalității", cu alte cuvinte, dar nu izbutise să arate calea către un viitor luminos și nu reușise să surprindă și personaje comuniste „pozitive", care vor triumfa la sfârșit. Acest tip de critică va fi urmat de altele, iar unii chiar au încercat să corecteze într-o formă literară greșelile lui Soljenițîn. *Povestea unei supraviețuiri* a lui Boris Diakov, romanul „pe linie" despre lagăr, publicat în anul 1964, înfățișează explicit deținuți sovietici care muncesc din greu, cu loialitate.[68]

Când nuvela lui Soljenițîn a fost propusă pentru Premiul Lenin, cea mai înaltă distincție sovietică pentru literatură, atacurile au devenit mai virulente. În cele din urmă – folosindu-se de tactici care vor fi adoptate și în următorii ani –, oficialitățile politice au recurs la atacurile la persoană. La adunarea Comitetului pentru Premiul Lenin, șeful Comsomolului, Serghei Pavlov, s-a ridicat și l-a acuzat pe Soljenițîn că s-a predat nemților în timpul războiului și că a fost condamnat pentru unele delicte după aceea. Tvardovski i-a cerut lui Soljenițîn să-și arate certificatul de reabilitare, dar era prea târziu. Premiul Lenin a fost acordat romanului *Talanga*, o carte despre care cel mai nimerit se poate spune că este de mult uitată, iar cariera oficială a lui Soljenițîn a luat sfârșit.

El a continuat să scrie, dar nici una dintre operele ulterioare nu a mai fost tipărită în Uniunea Sovietică – cel puțin nu legal – până în 1989. În 1974 a fost expulzat din URSS și, într-un târziu, s-a stabilit în statul american Vermont. Până în epoca lui Gorbaciov, doar un număr mic de cetățeni sovietici – cei care aveau acces la scrierile interzise, clandestine sau la exemplare aduse ilegal din Occident – citiseră *Arhipelagul Gulag*, istoria pe care a scris-o el despre sistemul lagărelor.

Totuși, Soljenițîn nu a fost singura victimă a acestei violente opresiuni conservatoare. Chiar în momentul în care dezbaterea despre *Ivan Denisovici* devenea mai aprigă, o altă dramă literară era în desfășurare: pe 18 februarie 1964, tânărul poet Iosif Brodski era judecat pentru „parazitism". Epoca disidenților era pe cale să înceapă.

CAPITOLUL 26

Era disidenților

Să nu ne bucurăm din vreme
Şi să-i lăsăm pe alţii să facă profeţii,
Să spună că rănile nu se mai deschid,
Că cetele răului nu pot reveni.
Şi că eu risc să par alienat.
Lăsaţi-i să peroreze. Eu, unul, ştiu cu certitudine
Că Stalin nu a murit.

De parcă doar morţii ar fi contat
Şi anonimii dispăruţi în Nord.
Oare răul sădit de el în inimile noastre
Nu şi-a făcut deja efectul?
Atâta timp cât sărăcia se delimitează de bogăţie,
Atâta timp cât nu încetăm cu minciunile
Şi nu dăm uitării teama
Stalin nu a murit.

Boris Cicibabin, „Stalin nu a murit", 1967[1]

Moartea lui Stalin a marcat într-adevăr sfârşitul erei de muncă silnică în Uniunea Sovietică. Chiar dacă politicile de represiune aveau să devină foarte dure în următorii 40 de ani, nimeni nu a mai revenit la propunerea de a reînfiinţa lagărele de concentrare pe scară largă. Nimeni nu a mai încercat să facă din ele o parte vitală a economiei, să le folosească pentru a închide milioane de oameni. Poliţia secretă nu a mai controlat niciodată o parte aşa de mare din capacitatea de producţie a naţiunii, iar comandanţii de lagăre nu s-au mai aflat niciodată în situaţia de a juca rolul de şefi ai unor întreprinderi industriale enorme. Chiar şi clădirea Lubiankăi, sediul de după război al KGB-ului, a încetat să funcţioneze ca închisoare: Gary Powers, pilotul american al avionului de spionaj U-2 care a fost doborât deasupra URSS în anul 1960, a fost ultima persoană ţinută în celulele acestei închisori.[2]

Totuşi, lagărele nu au dispărut cu totul şi nici închisorile sovietice nu au fost incluse într-un sistem penal „obişnuit", destinat doar deţinuţilor de drept comun. Dimpotrivă, ele au evoluat.

În primul rând, natura delictului politic a evoluat. În epoca lui Stalin, sistemul de oprimare semăna cu un uriaş joc de ruletă: oricine putea fi arestat, indiferent de motiv, în orice clipă – ţărani, muncitori şi activişti de partid. În anii care au urmat erei Hruşciov, potrivit Annei Ahmatova, din când în când poliţia secretă încă aresta persoane care nu făcuseră „nimic". Dar, de cele mai multe ori, KGB-ul din vremea lui Brejnev aresta oameni dintr-un *anume* motiv – dacă nu pentru un delict real, atunci pentru poziţia literară, religioasă sau politică contrară sistemului sovietic. Numiţi de obicei „disidenţi" sau uneori „prizonieri de conştiinţă", deţinuţii politici din noua generaţie ştiau de ce fuseseră arestaţi, se considerau deţinuţi politici şi erau trataţi ca atare. Erau ţinuţi separat de deţinuţii de drept comun, aveau uniforme specifice şi trăiau într-un regim diferit. Ei aveau de asemenea să fie pe viaţă etichetaţi ca disidenţi, supuşi discriminărilor la locul de muncă şi trataţi cu neîncredere de vecini şi rude.

Acum existau mai puţini deţinuţi politici decât pe vremea lui Stalin. La jumătatea anilor '70, Amnesty International a estimat că nu mai mult de 10 000 din totalul de un milion de deţinuţi existenţi în Uniunea Sovietică erau condamnaţi pentru delicte politice şi că cei mai mulţi dintre ei erau închişi în cele două complexe de lagăre „politice", unul în Mordovia, la sud de Moscova, şi altul la Perm, în partea vestică a Uralului.[3] În anumiţi ani, probabil că nu existau mai mult de câteva mii de oameni arestaţi pentru motive declarat politice. Deşi acesta ar fi fost un procent mare pentru orice altă ţară, judecând după standardele din Uniunea Sovietică din timpul lui Stalin, procentul era scăzut.

Potrivit relatărilor foştilor deţinuţi politici, această nouă categorie de deţinuţi a început să apară în lagăre încă din 1957, după revoluţia ungurilor din octombrie 1956 şi în urma arestărilor soldaţilor sovietici şi ale cetăţenilor care simpatizaseră cu rebeliunea.[4] Tot cam în această perioadă, au apărut în închisorile sovietice şi primii „refuznici", evreii cărora nu li s-a permis să emigreze în Israel. În 1958, Bym Gindler, evreu polonez care rămăsese după război în teritoriul polonez anexat de sovietici, nu a primit acceptul de a fi repatriat în Polonia, pe motiv că el s-ar fi folosit de această ocazie ca să emigreze în Israel.[5]

La sfârşitul anilor '50 au avut loc şi primele arestări ale unor grupuri de baptişti sovietici, care aveau să devină foarte curând cel mai mare grup distinct de opozanţi ţinut în spatele gardului de sârmă ghimpată, la fel ca membrii altor secte religioase. În anul 1960, disidentul Avraham Şifrin a întâlnit chiar un grup de rascolnici, adepţi ai riturilor mai vechi ale Bisericii

Ortodoxe; ei se aflau într-o celulă de pedeapsă din lagărul de deținuți politici de la Potma. Comunitatea lor emigrase spre pădurile virgine din nordul Uralului în anul 1919 și trăise acolo în anonimat desăvârșit până când un elicopter KGB i-a descoperit 50 de ani mai târziu. Când i-a întâlnit Șifrin, aceștia erau permanent închiși în celulele de pedeapsă, refuzând categoric să muncească pentru Antihristul sovietic.[6]

Însuși Șifrin făcea parte dintr-o nouă categorie de deținuți, fiii și fiicele „dușmanilor poporului", cărora la sfârșitul anilor '50 le-a fost greu să se adapteze rutinei sovietice. În anii următori, un număr mare de membri ai generației disidente, în special luptători pentru drepturile omului, s-au dovedit a fi copiii sau rudele victimelor lui Stalin. Frații gemeni Medvedev, Jores și Roy, se află printre cei mai cunoscuți. Roy, istoricul, devine unul dintre cei mai cunoscuți publiciști clandestini din Uniunea Sovietică; Jores, om de știință și disident, avea să fie închis într-un spital de psihiatrie. Cei doi erau fiii unui „dușman al poporului"; tatăl lor fusese arestat când erau copii.[7]

Au mai fost și alții. În anul 1967, 43 de urmași ai unor comuniști, toți reprimați de Stalin, au trimis o scrisoare deschisă Comitetului Central, atrăgând atenția asupra amenințării neostalinismului. Documentul, printre primele dintr-un lung șir de scrisori deschise de protest adresate autorităților, era semnat de publiciști clandestini și lideri disidenți, dintre care mulți se vor găsi în curând în închisoare: Piotr Iakir, fiul generalului Iakir, Anton Antonov-Ovseenko, fiu al revoluționarului bolșevic, Larisa Bogoraz, al cărei tată fusese arestat pentru activități trotkiste în anul 1936. Se pare că trecerea rudelor prin lagăre era de ajuns pentru a-i radicaliza pe mai tinerii membri ai familiilor lor.[8]

Dacă deținuții se schimbaseră, același lucru s-a întâmplat parțial și în sistemul legislativ. În anul 1960 – anul menționat de obicei ca momentul de apogeu al Dezghețului – a fost adoptat un nou cod penal. Fără îndoială, noul cod era mai permisiv. El interzicea în mod expres interogatoriile nocturne și limita puterile KGB-ului (care efectua anchetele politice) și ale MVD-ului (sub jurisdicția căruia se afla sistemul penitenciarelor). Acorda o mai mare independență procurorilor și, mai ales, abroga detestatul Articol 58.[9]

Unele dintre aceste schimbări au fost criticate ca existând doar pe hârtie, simple modificări de natură lingvistică, nu schimbări reale. „Te înșelai", îi spunea unui prieten, într-o scrisoare scoasă pe ascuns din închisoare, romancierul Iuli Daniel câțiva ani mai târziu. „Te înșelai dacă credeai că mă aflam într-o închisoare. Am fost ținut într-un *izolator de anchetă*, de unde nu am fost aruncat într-o temniță, ci instalat într-un *izolator de pedeapsă*. Acestea nu au fost îndeplinite de gardieni, ci de *controlori*, iar scrisoarea de față nu e trimisă dintr-un lagăr de concentrare, ci dintr-o *instituție*."[10]

Daniel avea dreptate şi dintr-un alt punct de vedere: dacă autorităţile statului doreau să aresteze pe cineva suspectat că are o altă ideologie, încă putea să o facă. În locul Articolului 58, se introdusese Articolul 70, referitor la „agitaţia şi propaganda antisovietică", şi Articolul 72, privitor la „activităţi de organizare a unor delicte deosebit de grave împotriva statului şi activarea în organizaţii antisovietice". În plus, autorităţile au adăugat Articolul 142, referitor la „încălcarea legii privind separarea bisericii de stat". Cu alte cuvinte, dacă KGB-ul voia să aresteze pe cineva din cauza religiei sale, încă putea să o facă.[11]

Totuşi, lucrurile nu rămăseseră la fel. În perioada poststalinistă, autorităţile – procurori, deţinuţi, gardieni, paznici – erau mult mai interesate de aparenţe şi chiar au încercat să aplice un dram de legalitate. Când, de exemplu, exprimarea Articolului 70 s-a dovedit prea vagă pentru a-i condamna pe toţi cei pe care autorităţile considerau necesar să îi vâre în închisoare, ei au adăugat în Codul penal Articolul 190-1, care interzicea „răspândirea din om în om a informaţiilor neîntemeiate menite să discrediteze sistemul politic şi social sovietic". Sistemul juridic trebuia să arate ca un sistem juridic, chiar dacă toată lumea ştia că era „o înşelătorie".[12]

Ca o reacţie făţişă la ceea ce fusese odinioară sistemul de troici şi comisii speciale, noua lege stipula că cei arestaţi vor fi judecaţi doar de un tribunal. Cum s-a dovedit ulterior, asta le va crea dificultăţi autorităţilor sovietice mult mai mult decât se anticipase.

Deşi Iosif Brodski nu a fost condamnat pe baza uneia dintre legile noi, îndreptate împotriva disidenţilor, procesul lui a anunţat în multe privinţe vremurile care aveau să vină. Faptul că s-a ţinut un proces a fost o noutate: altădată, oamenii care incomodaseră statul nu beneficiaseră de procese publice, dacă se făcea o judecată, cu excepţia proceselor-spectacol. Şi mai important, atitudinea lui Brodski la proces a demonstrat că el aparţinea deja unei generaţii diferite de cea a lui Soljeniţîn şi a deţinuţilor politici din trecutul recent.

Brodski scria cândva că generaţia lui „a fost scutită" de experienţa îndoctrinării pe care o îndurase cei cu numai câţiva ani mai în vârstă. „Noi ne-am născut din dărâmăturile lăsate de război, când statul era prea ocupat să se refacă şi nu putea să ne controleze foarte bine. Am intrat în şcoli şi, oricâte nimicuri elevate am fi învăţat acolo, suferinţa şi sărăcia se vedeau pretutindeni. Nu poţi acoperi o ruină cu o pagină din *Pravda*."[13]

Dacă erau ruşi, cei din generaţia lui Brodski au ajuns la o atitudine faţă de situaţia din Uniunea Sovietică prin intermediul vederilor lor literare şi artistice, care nu puteau fi exprimate în Uniunea Sovietică a lui Brejnev.

Dacă erau caucazieni, baltici sau ucraineni, cel mai probabil ajungeau la o atitudine critică datorită sentimentelor naționaliste, moștenite de la părinții lor. Brodski era un disident clasic din Leningrad. El a respins propaganda sovietică la o vârstă fragedă și și-a întrerupt studiile la 15 ani. A avut câteva slujbe provizorii și a început să scrie poezii. La 23 de ani era deja o figură cunoscută în cercurile literare ale Leningradului. Mai matura Ahmatova l-a făcut protejatul ei. Poemele sale au circulat printre prieteni și erau citite cu voce tare la reuniunile literare secrete, care erau o altă caracteristică a acelei perioade.

Cum și era de așteptat, toată această activitate neoficială l-a adus pe Brodski în atenția poliției secrete. La început a fost hărțuit, apoi arestat. A fost acuzat de „parazitism". Întrucât nu era membru al Uniunii Scriitorilor, a fost catalogat drept vagabond. La procesul din februarie 1964, statul a adus martori, majoritatea necunoscuți lui Brodski, care au depus mărturie că el era „un ins moralmente depravat, care s-a sustras serviciului militar și care scria versuri antisovietice". În apărarea lui erau scrisori și declarații de la poeți și scriitori consacrați, printre care și Ahmatova. La toate acestea, martorii acuzării au răspuns furioși:

> Sunt doar prietenii lui sofisticați care vor să vă înduioșeze și vă cer să-l salvați pe tânăr! Dar el ar trebui dus la muncă forțată, unde nimeni nu l-ar ajuta, unde nu ar mai fi nici un prieten suspus. Nu-l cunosc personal, am auzit de el doar din ziare. Știu totul despre certificatele medicale. Nu am încredere în certificatele care-l scutesc de serviciul militar. Nu sunt doctor, dar am suspiciuni în această privință.[14]

În mod limpede, procesul nu era îndreptat doar împotriva lui Brodski, ci împotriva a ceea ce mai rămăsese din clasa intelectualilor independenți, incluzând legăturile, opoziția suspectă față de autoritățile sovietice și disprețul lor față de *muncă*. Și, într-un anumit sens, cei care puseseră la cale procesul au găsit victima perfectă: Brodski se împotrivea autorității sovietice; el era dezgustat de munca fără sens, fără rezultat; reprezenta o clasă înstrăinată, o categorie de oameni profund frustrată de înăsprirea represiunii care a urmat Dezghețului. Cunoscând toate acestea, Brodski nu a fost deloc surprins de arestarea sa și nici nu a fost buimăcit de proces. Dimpotrivă, l-a înfruntat pe judecător:

> JUDECĂTORUL: Cu ce vă ocupați?
> BRODSKI: Sunt poet.
> JUDECĂTORUL: Și cine te-a recunoscut pe dumneata ca poet? Cine te-a autorizat să te consideri poet?
> BRODSKI: Nimeni. Oare m-a autorizat cineva să mă consider o ființă umană?
> JUDECĂTORUL: Ai făcut studii specializate?

BRODSKI: Pentru ce?
JUDECĂTORUL: Pentru a deveni poet. De ce nu ai mers să-ți continui educația într-o școală unde să te pregătească, unde să fii instruit?
BRODSKI: Nu cred că poezia se învață.
JUDECĂTORUL: Atunci ce este?
BRODSKI: Cred că este... un har de la Dumnezeu.

Mai târziu, întrebat dacă are să adreseze instanței vreo cerere, Brodski a răspuns: „Aș vrea să știu de ce am fost arestat." Judecătorul i-a spus: „Aceasta este o întrebare, nu o cerere." Brodski a zis: „În acest caz, nu am nici o cerere."[15]

Practic, Brodski a pierdut înfruntarea: judecătorul l-a condamnat la muncă forțată într-o colonie penitenciară situată aproape de Arhanghelsk fiindcă „nu și-a îndeplinit obligațiile pe care le avea ca cetățean sovietic, nu a produs nimic având o valoare materială, nu s-a putut întreține singur, după cum reiese din frecventele lui schimbări de slujbe". Citând apoi declarațiile depuse de „Comisia de lucru cu tinerii poeți", judecătorul a mai declarat că Brodski – viitor laureat al Premiului Nobel pentru Literatură – „nu era poet".[16]

Totuși, dintr-un alt punct de vedere, Brodski a „câștigat" în alt fel decât generațiile precedente de deținuți ruși. Nu numai că a sfidat logica sistemului juridic sovietic, dar fapta lui a fost consemnată pentru posteritate. În timpul procesului, o ziaristă a luat pe ascuns notițe, care au fost mai apoi transmise ilegal în Occident. Datorită acestei împrejurări, Brodski a devenit imediat cunoscut în Rusia și în străinătate. Comportamentul lui la proces nu numai că i-a inspirat pe ceilalți, dar i-a și determinat atât pe ruși, cât și pe străini să ceară în scris guvernului eliberarea sa. După doi ani, Brodski a fost eliberat și, în cele din urmă, a fost expulzat din URSS.

Așa ceva nu s-a întâmplat cât timp a trăit Stalin. „Oamenii, ca întotdeauna, sunt aruncați după gratii și duși spre est", scria la puțin timp după aceea Valentin Moroz, un istoric și disident ucrainean. „Dar, de data aceasta, ei nu mai sunt învăluiți în necunoscut."[17] Și aceasta avea să fie în cele din urmă cea mai mare deosebire dintre deținuții lui Stalin și cei ai lui Brejnev sau ai lui Andropov: lumea de afară știa despre ei, se preocupa de soarta lor și, mai ales, putea să intervină pentru ei. Totuși, regimul sovietic nu devenise mai liberal – iar după procesul lui Brodski evenimentele se precipitau.

Așa cum 1937 s-a evidențiat ca fiind un an aparte al persecutării intelectualilor din vremea lui Stalin, tot așa anul 1966 a rămas în istorie ca

fiind unul special pentru generația Dezghețului. În anul 1966 era deja clar că neostaliniștii ieșiseră victorioși. Reputația de conducător cu unele slăbiciuni, dar încă demn de admirație, a lui Stalin fusese oficial restaurată. Iosif Brodski se afla într-un lagăr de muncă. Soljenițîn era un autor interzis. Hrușciov fusese înlăturat și înlocuit de Leonid Brejnev, care făcea declarații publice menite să restabilească reputația lui Stalin.[18] Peste un an, Iuri Andropov, recent numit șef al KGB, va ține un discurs pentru a marca 50 de ani de la înființarea Cekăi. Printre altele, a lăudat poliția sovietică secretă pentru „lupta ei neînduplecată împotriva dușmanilor statului".[19]

În februarie 1966, Andrei Siniavski și Iuli Daniel au ajuns și ei la tribunal. Ambii erau scriitori de renume, ambii își publicaseră lucrările peste hotare și amândoi au fost găsiți vinovați, în temeiul Articolului 70, de „agitație și propagandă antisovietică". Siniavski a fost condamnat la șapte ani de muncă forțată, iar Daniel la cinci.[20] A fost pentru prima dată când cineva nu era condamnat pentru parazitism, ci pentru conținutul creațiilor literare. O lună mai târziu, într-o atmosferă mult mai secretoasă, mai mult de 24 de intelectuali ucraineni erau judecați într-un proces la Kiev. Unul era acuzat, printre altele, că deține o copie a unei poezii scrise de un poet ucrainean din secolul al XIX-lea, Taras Șevcenko; existau străzi în Moscova și Kiev care îi purtau numele. Deoarece poemul fusese multiplicat fără numele autorului, „experții" sovietici l-au catalogat drept un poem antisovietic, scris de un poet necunoscut.[21]

Urmând o schemă care în curând avea să devină obișnuită, procesele au adus după sine alte procese, fiindcă alți intelectuali ultragiați începuseră să folosească limbajul sistemului legislativ sovietic și constituția pentru a critica sistemul juridic și poliția din URSS. Cazul Siniavski–Daniel, de pildă, l-a impresionat pe un moscovit mai tânăr, Aleksandr Ghinzburg, deja activ în cercurile culturale „neoficiale". Acesta a redactat o transcriere a stenogramei procesului Siniavski–Daniel, „Cartea Albă", pe care a distribuit-o prin Moscova. El și alți trei presupuși colaboratori au fost arestați la puțin timp după aceea.[22]

Tot în această perioadă, procesele de la Kiev l-au impresionat puternic pe un tânăr avocat ucrainean, Viaceslav Ciornovil. El a alcătuit un dosar pe tema sistemului juridic ucrainean, evidențiind contradicțiile sale interne și dovedind ilegalitatea și absurditatea arestărilor în Ucraina.[23] Curând după aceea a fost arestat.[24] În acest fel, mișcarea literară începută de scriitori și poeți s-a transformat într-o mișcare pentru drepturile omului.

Pentru a contura contextul mișcării pentru drepturile omului din URSS, este important să menționăm că disidenții sovietici nu s-a organizat la fel de bine ca omologii lor polonezi și nu li se poate atribui întru totul

doborârea regimului sovietic. Cursa înarmărilor, războiul din Afganistan, dezastrul economic produs de economia sovietică centralizată au avut o contribuție egală. Ei nici nu au mers mai departe de câteva demonstrații publice. Una dintre cele mai faimoase – care a avut loc la 25 august 1968, pentru a protesta împotriva invaziei sovietice în Cehoslovacia – a fost alcătuită din numai șapte oameni. La orele amiezii, cei șapte s-au adunat în fața catedralei Sfântul Vasile Blajennîi din Piața Roșie și au desfășurat steagurile Cehoslovaciei și pancarte pe care erau scrise lozinci: „Trăiască Cehoslovacia liberă!", „Jos mâinile de pe Cehoslovacia, pentru libertatea voastră și a noastră". În câteva minute s-a auzit un fluierat și ofițerii KGB în civil s-au repezit la demonstranți, pe care se pare că îi așteptau, strigând: „Sunt toți evrei!" și „Luați-i la bătaie pe antisovietici!". Civilii au călcat în picioare pancartele, i-au bătut pe demonstranți și i-au dus pe toți direct la închisoare, cu excepția unei femei care venise cu copilul ei de trei luni.[25]

Dar, așa mici cum au fost grupările, activitatea lor a creat mari probleme conducerii sovietice, date fiind mai ales efortul său neobosit de a răspândi revoluția mondială și grija obsesivă pentru imaginea internațională a URSS. Pe timpul lui Stalin, represiunea în masă putea fi ținută ascunsă până și față de un vicepreședinte american aflat în vizită. În anii '60–'70, știrile despre o singură arestare puteau să facă înconjurul lumii peste noapte.

În parte, acest lucru se datora îmbunătățirilor din domeniul comunicării în masă, precum Vocea Americii, Radio Libertatea și televiziunea. Dar și faptului că cetățenii sovietici găsiseră noi metode de a transmite știri. Anul 1966 marchează un moment definitoriu: apariția termenului *samizdat*. Samizdat este un acronim care făcea aluzie la termenul *Gosizdat*, adică „editura de stat", samizdat însemnând în sens propriu „editură în regie proprie", iar în sens figurat, presă clandestină. Conceptul nu era nou. În Rusia, samizdatul era aproape tot atât de vechi ca și cuvântul scris. Puşkin însuși împărțise pe cont propriu manuscrisele poemelor sale cu încărcătură politică în anii 1820. Chiar și în vremea lui Stalin, circulația povestirilor și a poemelor printre prieteni nu era cu totul necunoscută.

Dar, după anul 1966, samizdatul a devenit o pasiune națională. Dezghețul le stârnise multor cetățeni sovietici apetitul pentru o literatură necenzurată liberală și, la început, samizdatul a fost în mare măsură un fenomen literar.[26] Foarte curând, samizdatul a dobândit un caracter politic. Un raport KGB care a circulat printre membrii Comitetului Central în ianuarie 1971 analiza schimbările de-a lungul ultimilor cinci ani și nota că se descoperiseră:

> ...peste 400 de studii și articole pe probleme economice, politice și filozofice, în care se critică din diferite unghiuri impactul istoric al socialismului în Uniunea

> Sovietică, se reconsideră politica internă și externă a Partidului Comunist și se propun diferite programe de activitate de opoziție.[27]

Raportul conchide că KGB-ul va trebui să se ocupe de „neutralizarea și demascarea tendințelor antisovietice prezente în samizdat". Dar era prea târziu pentru a opri furtuna, iar samizdatul a continuat să ia amploare, sub multe forme: poeme bătute la mașină, trecute din mână în mână de prieteni și redactilografiate ori de câte ori se ivea ocazia; ziare și buletine scrise de mână; transcrieri ale emisiunilor de la Vocea Americii; și, mult mai târziu, cărți și ziare executate profesionist la mașini de tipărit clandestine, cel mai adesea aflate în Polonia comunistă. Poeziile și poemele cântate compuse de barzi ruși – ca Aleksandr Galici, Bulat Okudjava, Vladimir Vîsoțki – s-au răspândit și ele rapid prin intermediul a ceea ce pe atunci era o nouă tehnologie, înregistrările pe casetele audio.

De-a lungul deceniilor '60, '70 și '80, una dintre cele mai importante teme ale samizdatului era istoria stalinismului – inclusiv istoria Gulagului. Rețelele de samizdat continuau să tipărească și să distribuie exemplare ale operelor lui Soljenițîn, interzise atunci în URSS. Povestirile și poemele lui Varlam Șalamov au început de asemenea să circule clandestin, ca și memoriile Evgheniei Ghinzburg. Ambii scriitori au început să atragă grupuri mari de admiratori. Ghinzburg devine figura centrală a unui cerc de supraviețuitori ai Gulagului și personalități literare moscovite.

Altă temă importantă a samizdatului a fost persecuția îndurată de disidenți. Datorită samizdatului – și în special exportării lui – apărătorii drepturilor omului vor câștiga în anii '70 o mult mai bogată audiență internațională. Disidenții au învățat să utilizeze samizdatul nu numai pentru a sublinia incongruențele dintre sistemul legislativ al URSS și metodele KGB, dar și pentru a scoate în evidență, sus și tare, prăpastia dintre tratatele privind drepturile omului semnate de URSS și aplicarea lor. Textele lor preferate erau Declarația universală a drepturilor omului adoptată de ONU și Actul Final de la Helsinki. Primul document a fost semnat de URSS în anul 1948 și conținea, printre altele, o clauză cunoscută ca Articolul 19:

> Orice om are dreptul la libertatea opiniilor și exprimării; acest drept include libertatea de a avea opinii fără imixtiune din afară, precum și libertatea de a căuta, de a primi și de a răspândi informații și idei prin orice mijloace și independent de frontierele de stat.[28]

Actul Final de la Helsinki era rezultatul unui proces de negociere la nivel european, în care se rezolvau un număr de probleme politice rămase fără răspuns după cel de-al Doilea Război Mondial. Deși cu greu au fost luate în seamă la data semnării, în 1976, Tratatul de la Helsinki conținea și

câteva acorduri privitoare la drepturile omului – parte a aşa-numitei „runde a treia" de negocieri – pe care toate ţările participante l-au semnat. Printre altele, tratatul recunoştea „libertatea gândirii, a conştiinţei şi a credinţei":

> Statele participante recunosc importanţa universală a drepturilor omului şi a libertăţilor fundamentale [...]. Ele vor respecta în mod constant aceste drepturi şi libertăţi în relaţiile lor reciproce şi se vor strădui, individual şi în comun, inclusiv în cooperare cu Naţiunile Unite, să promoveze respectarea universală şi efectivă a lor.

Atât în interiorul, cât şi în afara Uniunii Sovietice, cele mai multe informaţii legate de eforturile disidenţilor de a promova conţinutul acestor tratate provin din jurnalul intern al reţelelor sovietice de samizdat, *Cronica actualităţilor*. Acest jurnal, dedicat consemnării neutre a unor evenimente altfel necunoscute publicului – încălcări ale drepturilor omului, arestări, procese, demonstraţii, noi publicaţii samizdat –, a fost înfiinţat de un grup restrâns de cunoştinţe din Moscova, printre care Siniavski, Daniel, Ghinzburg şi doi disidenţi care aveau să devină celebri, Pavel Litvinov şi Vladimir Bukovski. Povestea evoluţiei şi dezvoltării ulterioare a *Cronicii* ar putea constitui doar ea subiectul unei cărţi ample. În anii '70, poliţia secretă a dus un adevărat război împotriva *Cronicii*, organizând percheziţii coordonate la domiciliile celor suspectaţi că întreţin legături cu ziarul: într-un caz memorabil, editorul a aruncat într-o oală în care clocotea supa un teanc de hârtii în timp ce KGB-ul îi scotocea prin apartament. Totuşi, *Cronica* a supravieţuit arestării editorilor ei şi a reuşit să ajungă în Vest. În cele din urmă, Amnesty International avea să publice în mod regulat traduceri din această publicaţie.[29]

Cronica a jucat un rol deosebit în istoria sistemului lagărelor. Foarte repede, a devenit principala sursă de informaţii despre viaţa din lagărele sovietice poststaliniste. Avea o rubrică permanentă, „Lagăre şi închisori dezvăluite" – mai târziu, şi „În celulele de pedeapsă" –, în care se publicau date din lagăre şi interviuri cu deţinuţi. Aceste informaţii uimitor de corecte despre evenimentele din lagăre – bolile diferiţilor disidenţi, schimbările de regim, protestele organizate – îi înnebuneau pe oficialii sovietici. Nu reuşeau să înţeleagă cum se scurgeau informaţiile. După ani şi ani, unul dintre editori explica:

> Unele [informaţii] veneau atunci când un tovarăş era eliberat. El putea fi contactat undeva pe drum după ce pleca. Sau puteai să-i mituieşti pe gardieni, astfel încât atunci când te întâlneai cu rudele să le dai informaţii scrise şi verbale. Atunci rudele se puteau opri la Moscova să transmită ce ai spus tu. Puteai să-i mituieşti pe gardieni, de pildă, în Mordovia. Lagărele politice din Mordovia erau toate

lagăre noi, ridicate în 1972, iar acolo erau gardieni noi. Ei transmiteau uneori atenționări, când erau mișcați de situația noastră. În anul 1974 a fost o grevă a foamei serioasă și, fiind martori la asta, gardienii au fost înțelegători.
Puteai de asemenea să-i corupi pe gardieni. Nu câștigau mult. Nu aveau multe. Veneau din localități de provincie. Puteai, de pildă, să aduci de la Moscova ceva – o brichetă – și să mituiești un gardian. Sau îți dădea el o adresă. Mita – obiecte sau bani – era trimisă acolo în schimbul informației pe care o lăsau să iasă din lagăre.[30]

Existau și metode de a ascunde informația. Un fost deținut descrie o asemenea metodă:

Cu litere minuscule îmi scriu ultimul poem pe o foiță de țigară lată de patru centimetri. Aceste foițe sunt pe urmă răsucite strâns într-un tubuleț (mai subțire decât degetul tău), care este sigilat și făcut impermeabil printr-o metodă născocită de noi, și apoi dat mai departe când se ivea o ocazie.[31]

Indiferent cum se realiza acest lucru, pe ascuns, prin mituire sau lingușire, informațiile pe care *Cronica* le scotea din lagăre rămân semnificative și astăzi. La momentul redactării cărții de față, dosarele poststaliniste ale MVD și KGB sunt în mare parte inaccesibile cercetătorilor. Totuși, mulțumită *Cronicii*, altor publicații în samizdat sau referitoare la drepturile omului și nenumăratelor memorii care descriu lagărele anilor '60, '70, '80, este posibil să-ți creezi o imagine veridică a vieții din lagărele sovietice de după Stalin.

„Lagărele de deținuți politici de astăzi sunt la fel de groaznice ca și cele de pe vremea lui Stalin. Câteva lucruri s-au mai îmbunătățit, altele s-au agravat..."

Așa încep memoriile lui Anatoli Marcenko referitoare la anii lui de închisoare, un document care, atunci când a început să circule prin Moscova, la sfârșitul anilor '60, i-a șocat profund pe intelectualii orașului care credeau că lagărele de muncă forțată se închiseseră pentru totdeauna. Născut din părinți analfabeți și aparținând clasei muncitoare, Marcenko a fost condamnat prima dată pentru huliganism. Ce-a de-a doua condamnare a fost pentru trădare: el încercase să fugă din URSS căutând să treacă granița în Iran. A fost trimis să-și ispășească condamnarea politică la Dubravlag, în Mordovia, unul dintre cele două foarte cunoscute lagăre cu regim strict.

Multe date din experiența de viață a lui Marcenko ar fi fost familiare celor obișnuiți să audă relatări despre lagărele staliniste. Întocmai ca și predecesorii lui, Marcenko a călătorit spre Mordovia într-un vagon Stolîpin. La fel ca și predecesorii lui, a primit o pâine, 43 de grame de zahăr și un

hering sărat, care să-i ajungă pe toată durata călătoriei. Tot ca şi predecesorii lui, el a constatat că dreptul lui de a bea apă depindea de soldatul care era de serviciu în tren: „Dacă este un om cumsecade, o să-ți aducă două sau trei căni de apă, dar dacă nu vrea să care pentru tine, atunci poți să stai acolo până mori de sete."[32]

Ajuns în lagăr, Marcenko a găsit acolo aceeaşi foame generalizată, dacă nu cumva chiar foametea care exista şi odinioară. Raţia lui zilnică de hrană avea 2 400 de calorii: 700 de grame de pâine, 500 de grame de legume, de obicei putrede, 84 de grame de cod, de obicei stricat, şi 26 de grame de carne. Câinii care-i păzeau primeau 500 de grame de carne. Ca şi în trecut, nu toată hrana ajungea efectiv la Marcenko şi existau puține suplimente. „În ultimii şase ani de lagăr şi de temniță am primit de două ori pâine cu unt, când am fost vizitat. Nu am mâncat nici măcar o singură dată o roşie sau un măr."[33]

Munca mai conta într-o oarecare măsură, deşi era de un alt fel. Marcenko a lucrat ca manipulant şi ca dulgher. Leonid Sitko, aflat şi el în Dubravlag în acel moment, a făcut mobilă.[34] Deținutele din lagărele de femei din Mordovia lucrau în fabrici, adeseori la maşini de cusut.[35] Deținuții din alte lagăre politice, din apropierea oraşului Perm, de la poalele munților Ural, munceau şi la prelucrarea lemnului. Cei închişi în celulele de izolare, destul de mulți în anii '80, coseau mănuşi sau uniforme.[36]

Cu timpul, Marcenko a constatat că şi condițiile se înrăutățeau treptat. Pe la jumătatea anilor '60 existau cel puțin trei categorii de deținuți: cei privilegiați, cei obişnuiți şi cei aflați în regim sever. Foarte curând, deținuții cu regim sever – fiind incluşi şi disidenții politici cei mai „periculoşi" – purtau din nou uniforme din bumbac negru în loc de hainele proprii. Deşi puteau primi, fără restricții, scrisori, precum şi materiale tipărite – dacă şi numai dacă proveneau din URSS –, le era permis să trimită doar două scrisori pe lună. Dacă erau în regim strict, nu puteau primi ţigări sau alimente.

Marcenko şi-a ispăşit pedepsele atât în calitate de deținut obişnuit, cât şi ca deținut politic, iar descrierea pe care el o face lumii criminalității seamănă cu celelalte existente. Cultura delincvenților se degradase din ce în ce mai mult, chiar mai mult după moartea lui Stalin. După războiul hoților de la sfârşitul anilor '40, delincvenții profesionişti s-au despărțit în mai multe grupuri. Jenia Fedorov, fost deținut arestat în anul 1967 pentru furt, descrie mai multe astfel de grupuri, nu doar pe „cățele" şi pe „hoți", ci şi pe *svoiaki*, despre care el spune că erau hoți ucenici, şi pe aşa-numiții „şepcile roşii", care aveau legile lor, probabil cei ce urmau linia deținuților numiți „şepcile roşii", apăruți în lagăre după război. Alți deținuți se grupau şi în „familii"

ca să-şi asigure autoapărarea şi ca să îndeplinească alte sarcini: „când cineva trebuia ucis, *familiile* îl desemnau pe criminal", spune Fedorov.[37]

Cultura violenței, a violului homosexual şi a dominării – care se regăsea la începutul cărții în descrierile închisorilor pentru minori – juca acum un rol mult mai mare în viața infractorilor. Reguli nescrise îi împărțeau pe deținuții de drept comun în două categorii: cei care aveau rolul de „femeie" şi cei care o făceau pe „bărbații". „Primii erau disprețuiți de toți, în vreme ce ultimii erau considerați eroi, lăudându-se cu *virilitatea* şi *cuceririle* lor nu numai printre deținuți, ci şi printre gardieni", scrie Marcenko.[38] Potrivit lui Fedorov, autoritățile le cântau în strună şi îi plasau pe deținuții „obsceni" în celule separate. Oricine putea să ajungă printre ei: „dacă pierdeai la cărți, puteai fi obligat *s-o faci* ca o femeie".[39] În lagărele de femei, lesbianismul era de asemenea larg răspândit, iar uneori nu mai puțin violent. O deținută politică a povestit în memoriile ei despre o altă deținută care refuzase să primească vizita soțului şi a copilului ei mic, atât de tare se temea de reacțiile iubitei lesbiene pe care o avea în închisoare.[40]

Anii '60 au marcat începutul epidemiei de tuberculoză din închisorile ruseşti, năpastă care îi chinuie şi astăzi. Fedorov descrie situația în felul următor: „Într-o baracă de 80 de persoane, 15 erau bolnave de tuberculoză. Nimeni nu se ocupa de ei, exista numai o pastilă pentru orice fel de afecțiune. Doctorii erau un fel de SS-işti, care nu ți se adresau niciodată, care nici nu se uitau la tine; pentru ei erai un nimeni."[41]

Ca lucrurile să meargă şi mai rău, mulți dintre hoți erau acum dependenți de *chifîr,* un ceai extrem de tare, care producea un efect narcotic. Alții mergeau mai departe ca niciodată pentru a face rost de băutură. Cei care lucrau în afară puseseră la punct o metodă specială de a introduce alcool în lagăre, trecând de gardieni:

> Un prezervativ este legat ermetic de o bucată lungă de furtun subțire de plastic. *Zekul* o înghite, lăsând un capăt al tubului în gură. Ca să evite să nu-l înghită din greşeală cu totul, el îl fixează în golul dintre doi dinți: este puțin probabil să existe vreun *zek* care să aibă în gură toți cei treizeci şi doi de dinți. Apoi, cu ajutorul unei seringi, în prezervativ sunt pompați prin tubul de plastic până la trei litri de spirt, iar *zekul* se întoarce în zonă. Dacă lipitura cedează sau dacă se întâmplă ca prezervativul să se spargă în stomacul omului, asta înseamnă că-l aşteaptă o moarte sigură şi dureroasă. Şi cu toate astea îşi asumă riscul: trei litri de spirt înseamnă şapte litri de votcă. Când „eroul" se întoarce în zonă, el este atârnat cu capul în jos de grinda din tavanul barăcii, iar capătul tubului de plastic este ținut deasupra unui vas până când şi ultima picătură este recuperată. Apoi prezervativul gol este tras afară.

Automutilarea era la fel de răspândită, numai că acum lua forme extreme. Odată, într-o celulă de închisoare, Marcenko a văzut doi hoți înghițind mai întâi mânerele lingurilor și pe urmă, după ce au călcat pe ele până au devenit plate, și cupele lor. După aceea, au spart un geam și au început să înghită bucăți din el, până când paznicii au reușit să-i îndepărteze.[42] Eduard Kuznețov, condamnat pentru că a luat parte la o scandaloasă tentativă de a deturna un avion de pe aeroportul Smolnîi din Leningrad, descrie zeci de metode de automutilare:

> Am văzut deținuți înghițind cantități uriașe de cuie și sârmă ghimpată; i-am văzut înghițind termometre cu mercur, castroane cositorite (după ce le tăiaseră în bucăți „comestibile"), piese de șah, domino, ace, sticlă pisată, linguri, cuțite și multe alte obiecte similare. Am văzut condamnați cosându-și gura și ochii cu ață sau cu sârmă, cosându-și de trup șiruri de nasturi sau bătându-și în cuie înfipte în stinghiile patului testiculele. Am văzut deținuți crestându-și pielea de pe brațe și de pe picioare și jupuind-o ca și cum ar fi fost un ciorap; sau tăindu-și bucăți de carne (de pe burtă și de pe picioare) frigând-o și mâncând-o; sau lăsând sângele să le curgă dintr-o venă deschisă într-un castron, punând în el firimituri de pâine și apoi înfulecându-l ca pe supă; acoperindu-se cu hârtii și dându-și foc; sau tăindu-și degetele și nasul, urechile sau penisul.

Kuznețov scrie că deținuții nu făceau lucrurile astea în semn de protest, ci fără motiv, pur și simplu „pentru a ajunge la spital, unde infirmierele își leagănă șoldurile, unde îți primești rația de hrană și unde nu ești obligat să muncești, unde poți să primești medicamente, hrană de regim, cărți poștale". Mulți dintre cei care se mutilau erau și masochiști, „aflați într-o stare de depresie permanentă de la o sângerare la alta".[43]

Fără îndoială, relația dintre deținuții de drept comun și cei politici s-a schimbat mult de pe vremea lui Stalin. Deținuții de drept comun îi chinuiau uneori sau îi băteau pe deținuți politici: disidentul ucrainean Valentin Moroz a fost închis într-o celulă cu deținuți de drept comun, care îl țineau treaz nopțile și care până la urmă l-au atacat, înjunghiindu-l în abdomen cu o lingură ascuțită.[44] Dar existau și deținuți de drept comun care-i respectau pe cei politici, fie și numai pentru opoziția față de autorități, reiese din memoriile lui Vladimir Bukovski: „Ne cereau să le spunem de ce am fost închiși, unde dorim să ajungem, nu le venea să creadă că ne opuneam regimului din convingere, și nu pentru bani."[45]

Existau deținuți de drept comun care chiar aspirau să li se alăture. Crezând că în închisorile politice regimul era „mai ușor", unii hoți profesioniști încercau să obțină condamnări politice. Scriau un text critic la adresa lui Hrușciov sau a partidului, plin cu obscenități, sau scoteau steaguri americane

făcute din cârpe ca să fluture la fereastră. La sfârșitul anilor '70, întâlneai peste tot deținuți de drept comun care aveau tatuat pe frunte: „Comuniștii sug sângele poporului" sau „Sclav al Partidului Comunist" sau „Bolșevicii îmi dau pâine".[46]

Schimbarea relațiilor dintre noile generații de deținuți politici și autorități era chiar și mai profundă. În perioada poststalinistă, deținuții politici erau cei care știau de ce se află în închisori, care se așteptaseră să ajungă acolo și care deja se hotărâseră cum vor acționa în închisoare: printr-o sfidare organizată. Încă din februarie 1968, un grup de deținuți din Potma – printre care Iuli Daniel – au organizat o grevă a foamei. Ei au cerut îmbunătățirea regimului de închisoare; încetarea muncii obligatorii; anularea restricțiilor privind corespondența; și, în spiritul începutului anilor '20, cereau recunoașterea statutului lor special de deținuți politici.[47]

Autoritățile au făcut concesii pe care ulterior le-au anulat. Totuși, cererea deținuților politici de a fi ținuți separat de deținuții de drept comun avea până la urmă să fie satisfăcută, în primul rând fiindcă administratorii lagărelor doreau să țină această nouă generație de deținuți politici, cu pretențiile lor nenumărate și aplecarea lor spre greva foamei, cât mai departe posibil de deținuții de drept comun obișnuiți.

Grevele erau atât de frecvente și răspândite, încât, începând cu anul 1969, *Cronica* consemnează aproape constant mărturii ale protestelor. În acel an, de exemplu, deținuții au făcut grevă pentru a cere reinstituirea concesiilor făcute cu un an înainte; pentru a protesta fiindcă le fuseseră interzise vizitele rudelor; pentru a protesta după ce unul dintre ei fusese pedepsit să stea la carceră; pentru a protesta după ce altui coleg de-al lor i se interzisese să primească un pachet de la rude; pentru a protesta împotriva transferului altora dintre ei din lagăr în închisoare și chiar pentru a marca Ziua Internațională a Drepturilor Omului, la 10 decembrie.[48] Anul 1969 nu a fost un an ieșit din comun. În deceniul următor, grevele foamei, grevele la locul de muncă și alte forme de protest devin o trăsătură comună în viața lagărelor, atât în Mordovia, cât și în Perm.

Grevele foamei, care luau forma unor proteste scurte de o zi, ca și a unor lungi și agonizante lupte cu autoritățile, au ajuns să urmeze aceleași etape plictisitoare, scrie Marcenko:

> În primele câteva zile, nimeni nu se sinchisește. După mai multe zile – uneori 11 sau 12 – te transferă într-o celulă special prevăzută pentru asemenea oameni și încep să te hrănească artificial, printr-un tub. N-are rost să te opui, fiindcă, orice ai face, îți răsucesc brațele la spate și-ți pun cătușe. Acest procedeu este exercitat în lagăre cu o și mai mare brutalitate decât în închisorile de detenție preventivă – după ce ai fost hrănit cu forța o dată sau de două ori, rămâi fără dinți în gură.[49]

Pe la jumătatea anilor '70, unii dintre cei mai „înverşunaţi" deţinuţi politici fuseseră mutaţi din la Mordovia şi Perm şi duşi în închisori speciale de maximă securitate – dintre care, cea mai notorie era cea de la Vladimir, din Rusia Centrală, datând din vremea ţarismului –, unde deţinuţii nu făceau decât să lupte împotriva autorităţilor. Jocul era periculos şi avea reguli extrem de complexe. Scopul deţinuţilor era să-şi uşureze viaţa şi să obţină victorii, care puteau fi transmise, prin intermediul reţelei de samizdat, în Occident. Pe de altă parte şi autorităţile aveau un scop, acela de a-i supune pe deţinuţi; să-i determine să devină informatori, să colaboreze şi, mai presus de toate, să facă o retractare publică şi în scris a opiniilor personale în materiale care să apară în presa sovietică şi apoi să poată fi trimise afară. Deşi metodele se asemănau cu torturile care se aplicau în celulele staliniste din trecut, în general ele presupuneau mai multă presiune psihologică decât provocarea durerii fizice. Natan Şaranski, unul dintre cei mai activi protestatari din închisori de la sfârşitul anilor '70 şi începutul anilor '80 – în prezent un politician israelian –, descrie aceste metode:

> Te chemau la o discuţie. Crezi că nimic nu depinde de tine? Dimpotrivă, ei îţi vor spune că totul depinde de tine. Îţi plac ceaiul, cafeaua, carnea? Ai vrea să mergi cu mine la un restaurant? De ce nu? Te îmbrăcăm în civil şi mergem. Dacă constatăm că te afli pe drumul reabilitării, că eşti gata să ne ajuţi – ce, nu vrei să-ţi pârăşti tovarăşii? Dar ce înseamnă să pârăşti? Rusul acesta (sau evreu, ucrainean, după caz) care-şi ispăşeşte pedeapsa alături de tine, nu-ţi dai seama cât de naţionalist este? Nu ştii cât de mult îi urăşte pe ucraineni (sau ruşi, sau evrei)?[50]

Ca şi în trecut, administraţiile puteau să acorde sau să retragă privilegii şi să administreze pedepse, de obicei o anumită perioadă de carceră. Ele pot influenţa condiţiile de trai ale deţinutului, făcând mici, dar semnificative schimbări în viaţa sa de zi cu zi, trecând de la un regim obişnuit la unul strict – întotdeauna în deplină conformitate cu regulamentul. Marcenko notează în memoriile sale: „Diferenţele dintre regimuri pot părea infime cuiva care nu a trecut prin ele, dar pentru un deţinut ele sunt ca de la cer la pământ. Într-un regim normal există radio, la regimul strict, nu; în regimul normal poţi să faci mişcare o oră pe zi, la regimul strict ai o jumătate de oră şi deloc duminica."[51]

La sfârşitul anilor '70, numărul normelor de hrană crescuse de la câteva la 18, de la 1A până la 9B, fiecare cu un număr de calorii (de la 2 200 la 900), fiecare având alocate anumite alimente. Deţinuţii puteau fi repartizaţi la o normă sau alta, în funcţie de schimbările minore din comportamentul lor. Porţia pentru cea mai mică normă de hrană, 9B, dată deţinuţilor trimişi la carceră, consta într-o bucată mică de pâine, o lingură de caşa şi o supă

care în teorie conținea 200 de grame de cartofi și 200 de grame de varză, dar uneori nu le avea nici pe acestea.[52]

Deținuții puteau fi aruncați și în carceră – la „răcoare" –, un tip de pedeapsă ideal din punctul de vedere al autorităților. Era întru totul legală și nu putea fi descrisă ca instrument de tortură. Efectele asupra deținutului erau lente și progresive, dar, din moment ce nimeni nu îi grăbea să construiască o șosea prin tundră, asta nu-i îngrijora pe cei din conducerea închisorii. Aceste celule se încadrau în categoriile inventate de NKVD-ul lui Stalin. Un document din 1976, publicat de grupul Helsinki de la Moscova, descrie cu mare precizie carcerele de la Vladimir, în jur de 50. Pereții celulelor erau acoperiți de o crustă neregulată de ciment și aveau țepușe. Podelele erau murdare și umede. Într-o carceră, geamul fusese spart, iar golul umplut cu ziare, în altele, fereastra era astupată cu cărămizi. Singurul obiect pe care se putea sta era un cilindru de ciment, de 25 de centimetri diametru, prins într-un cerc de fier. Noaptea era adus înăuntru un prici de lemn, fără cearceafuri sau perne. Deținutul trebuia să se întindă pe scândurile goale și pe fier. Celulele erau ținute atât de reci, încât deținuții nici nu puteau sta culcați, darămite să doarmă. În unele celule, „sistemul de ventilație" aducea putoarea de la canalizare.[53]

Pentru oamenii obișnuiți cu viața activă, cea mai insuportabilă era plictiseala, pe care o descrie Iuli Daniel:

Săptămână după săptămână
Dispare în fumul de țigară,
În acest loc ciudat
Visezi sau delirezi...

Aici lumina nu se stinge noaptea
Și nici nu e prea puternică ziua,
Aici tăcerea supremă
M-a năpădit.

Poți să te sufoci de plictiseală,
Sau să te dai cu capul de pereți.
Săptămână după săptămână
Se risipește în vaporii vinetii.[54]

Pedeapsa cu carcera putea să dureze oricât. Teoretic, deținuții puteau fi trimiși la carceră pentru nu mai mult de 15 zile, dar autoritățile ocoleau această reglementare, închizându-i pe deținuți, scoțându-i pentru o zi și apoi azvârlindu-i din nou în celulă. Marcenko a fost odată ținut la carceră

48 de zile. De fiecare dată când termenul-limită de 15 zile era atins, gardienii îl scoteau afară pentru câteva minute – suficient ca să i se poată citi o directivă care-l condamna din nou.[55] În lagărul de la Perm-35, un deținut a fost ținut închis aproape două luni și apoi a fost dus direct la spital, iar un altul a fost ținut 45 de zile, după ce refuzase să muncească în orice alt domeniu decât în specializarea lui, lăcătușăria.[56]

Mulți dintre cei trimiși în celule erau pedepsiți pentru delicte chiar și mai stupide: când autoritățile doreau cu tot dinadinsul să distrugă pe cineva, atunci administrau intenționat pedepse aspre pentru infracțiuni minore. În anii 1973 și 1974, în lagărele de la Perm, doi deținuți au fost privați de dreptul de a primi vizita rudelor, fiindcă „au stat pe pat pe timpul zilei". Alt deținut a fost pedepsit pentru că în gemul pe care l-a primit în pachet fusese pus alcool pentru aromă. Alți deținuți au fost pedepsiți sau admonestați pentru că mergeau prea încet sau pentru că nu purtau șosete.[57]

Uneori, presiunile prelungite aveau efect. Aleksei Dobrovolski, unul dintre cei condamnați în lotul lui Aleksandr Ghinzburg, „a cedat" foarte curând, cerând în scris să i se permită să depună mărturie la radio și să relateze întreaga poveste a activității sale disidente „infracționale", pentru a-i atenționa pe tineri să nu o ia pe același drum periculos.[58] Și Piotr Iakir a cedat în timpul anchetei și a „mărturisit" că a născocit tot ce scrisese.[59]

Alții au murit. Iuri Galanskov, alt inculpat din lotul lui Ghinzburg, a murit în detenție în anul 1972. Se îmbolnăvise de ulcer în închisoare. Boala nu a fost tratată și în cele din urmă l-a ucis.[60] Și Marcenko a murit în anul 1986, probabil din cauza pastilelor care i s-au dat în timp ce se afla în greva foamei.[61] Au murit mulți alții – unul s-a sinucis – în timpul unei greve a foamei de o lună de la Perm-35, în anul 1974.[62] Vasil Stus, un poet ucrainean și activist pentru drepturile omului, a murit la Perm în anul 1985.[63]

Dar au fost și deținuți care nu s-au lăsat intimidați. În anul 1977, deținuții politici de la Perm-35 descriu în ce fel sfidau ei autoritățile:

> Facem mereu greva foamei. În carcere sau în vagoanele de transport. În zilele obișnuite, fără nici o semnificație, în zilele când ne murea un coleg. În zilele cu activități neobișnuite în zonă, pe 8 martie sau 10 decembrie, de 1 august sau 8 mai, sau de 5 septembrie. Facem greva foamei prea des. Diplomații, funcționarii semnează noi acorduri privitoare la drepturile omului, la liberul acces la informație, la interzicerea torturii – și noi facem greva foamei, pentru că în URSS aceste lucruri nu sunt respectate.[64]

Datorită eforturilor lor, Occidentul era tot mai informat despre mișcarea disidenților – iar protestele erau din ce în ce mai sonore. Din acest motiv, s-a modificat și tratamentul aplicat unor deținuți.

Deşi am spus că puține documente de arhivă din anii '70 şi '80 au fost date publicității, există totuşi unele excepții. În anul 1991, Vladimir Bukovski a fost chemat înapoi în Rusia din Marea Britanie, unde trăia de când fusese expulzat din țară cu 15 ani mai devreme (în schimbul unui comunist chilian aflat în închisoare). El fusese desemnat „expert al tribunalului" în „procesul" intentat Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, după ce acesta s-a opus intenției preşedintelui Elțîn de a-l desființa. Bukovski a sosit la sediul Curții Constituționale din Moscova cu un laptop dotat cu un scaner de mână. Convins că nimeni nu va recunoaşte un asemenea dispozitiv, s-a aşezat şi a început să copieze calm toate documentele care fuseseră aduse ca dovezi. Când era pe punctul să-şi termine treaba, cei din preajmă au realizat ce făcea. Cineva a spus „O să le publice, *acolo*!" În încăpere s-a aşternut liniştea. În acel moment – „ca într-o scenă de film", a mărturisit Bukovski mai târziu – el şi-a închis pur şi simplu computerul, s-a îndreptat spre ieşire, s-a dus direct la aeroport şi a plecat din Rusia.[65]

Datorită eforturilor lui Bukovski ştim, printre altele, ce s-a întâmplat în anul 1967 la şedința Politbiroului care a avut loc chiar înaintea arestării sale. Bukovski a fost şocat mai ales de numărul ridicat al celor prezenți care simțeau că, aducându-i acuzații penale, „se va ajunge la o anumită reacție în țară şi în străinătate". Ei au conchis că ar putea fi o greşeală să-l aresteze pur şi simplu – aşa că au propus să-l interneze într-un spital psihiatric.[66] Începuse epoca *psihuşkăi* – „spitalul psihiatric special".

Utilizarea spitalelor de psihiatrie pentru izolarea disidenților are o preistorie. Întors, în 1836, la Sankt-Petersburg, după o şedere în Europa, filozoful rus Piotr Ceaadaev, a scris un eseu în care critica regimul țarului Nicolae I: „Contrar tuturor legilor comunității umane", a declarat el în momentul de vârf al regimului imperial rusesc, „Rusia se îndreaptă către propria înrobire şi către înrobirea tuturor popoarelor vecine". Drept urmare, Nicolae a ordonat ca Ceaadaev să fie reținut la domiciliu. Țarul era sigur, a declarat el, că, în momentul în care ruşii vor afla de compatriotul lor care „suferă de anxietate şi tulburări mintale", îl vor ierta.[67]

După Dezgheț, autoritățile au recurs din nou la spitalele psihiatrice pentru a-i închide pe disidenți – o politică ce aducea multe avantaje KGB-ului. Mai presus de orice, noua metodă contribuia la discreditarea disidenților, atât în Occident, cât şi în URSS, şi distrăgea atenția de la activitățile lor. Dacă aceştia nu erau opozanți adevărați ai regimului, ci doar nişte smintiți, cine ar fi avut ceva de obiectat împotriva spitalizării?

Dând dovadă de un mare entuziasm, somitățile psihiatriei din URSS au intrat în joc. Pentru a explica fenomenul de disidență, ei au inventat

„schizofrenia lentă" sau „schizofrenia progresivă". Aceasta, explicau oamenii de știință, era o formă de schizofrenie care nu avea consecințe asupra intelectului sau a comportamentului social, putând totuși să provoace toate formele de manifestări considerate asociale sau anormale. „Cel mai adesea, ideile despre «lupta pentru adevăr și dreptate» apar la personalități cu tendințe paranoice", scriau doi profesori sovietici, ambii de la Institutul Sebski:

> Trăsătura caracteristică a ideilor exacerbate este reprezentată de încrederea pacientului în propria onestitate, obsesia pentru apărarea drepturilor „încălcate" și importanța pe care o acordă trăirilor sale. Bolnavii au tendința de a exploata procedurile juridice pentru a se lansa în cuvântări și apeluri.[68]

Și, prin această definiție, aproape toți disidenții au intrat în categoria nebunilor. Scriitorul și savantul Jores Medvedev a fost diagnosticat cu „schizofrenie lentă" asociată cu „pretenția paranoică de a reforma societatea". Printre simptomele pe care le prezenta se afla și acela de „personalitate scindată" – adică el era și om de știință, și scriitor. Natalia Gorbanevskaia, primul editor al *Cronicii*, a fost diagnosticată cu „schizofrenie lentă" fără „simptome vizibile", dar care se manifesta prin „modificări bruște în stările emoționale, dorințe și gândire". Generalul Piotr Grigorenko, disidentul din Armata Roșie, a fost diagnosticat cu o boală psihică „caracterizată prin prezența unor idei reformiste, în special privitoare la reorganizarea statului; iar acestea erau însoțite de idei de supraestimare a propriei personalități, care atinge proporții mesianice"[69]. Într-un raport trimis Comitetului Central, un comandant KGB local se plânge și el că are pe cap un grup de cetățeni care suferă de o formă deosebită de boală mintală: ei „încearcă să fondeze noi «partide», organizații și consilii, pregătind și distribuind proiecte de legi și programe noi".[70]

În funcție de împrejurările arestării lor – sau în lipsa unei arestări –, deținuții considerați bolnavi mintali puteau fi trimiși în diverse instituții. Unii erau examinați de doctorii din închisoare, alții în clinici. Într-o categorie aparte se afla Institutul Serbski, în a cărui secție de diagnostic special, condusă între anii 1960 și 1970 de doctorul Danil Lunț, se desfășurau examinările contravenienților politici. Doctorul Lunț i-a examinat personal pe Siniavski, Bukovski, Gorbanevskaia, Grigorenko și Victor Nekipelov, printre mulți alții, și era limpede că avea o funcție înaltă[71]. Nekipelov își amintește că acesta purta o uniformă albastră, cu două stele, „însemne ale unui general în trupele MVD".[72] Unii psihiatri sovietici emigrați au pretins că Lunț, precum și alți medici din Institut credeau sincer

că pacienții lor erau bolnavi. Dar cei mai mulți dintre deținuții politici care l-au întâlnit pe Lunț l-au caracterizat ca fiind un oportunist care ducea la îndeplinire sarcinile date de șefii MVD, „cu nimic mai bun decât doctorii criminali care au făcut experimente inumane pe deținuți în lagărele de concentrare naziste".[73]

Dacă erau diagnosticați ca bolnavi mintali, pacienții erau condamnați să stea o anumită perioadă în spitalele de psihiatrie, uneori câteva luni, alteori mulți ani. Cei mai norocoși erau trimiși într-unul dintre cele câteva sute de spitale de psihiatrie obișnuite din URSS. Acestea erau insalubre și supraaglomerate, adeseori conduse de niște inși bețivani și sadici. Totuși, sadicii și bețivanii aceștia erau civili, iar spitalele obișnuite erau în general mai puțin stricte decât lagărele și închisorile. Pacienții aveau voie să trimită scrisori și puteau primi și alte vizite decât pe cele ale rudelor.

Pe de altă parte, cei considerați „deosebit de periculoși" erau trimiși în „spitalele psihiatrice speciale", doar câteva la număr. Acestea erau conduse direct de MVD. Doctorii de aici erau, ca și Lunț, ofițeri în MVD. Spitalele arătau de fapt ca niște închisori înconjurate de turnuri de pază, sârmă ghimpată, gardieni și câini. O fotografie a spitalului psihiatric special Oriol făcută în anii '70 îi înfățișează pe pacienți plimbându-se într-o curte interioară, care nu se deosebea de curțile interioare din închisori.[74]

Atât în spitalele obișnuite, cât și în cele speciale, doctorii aveau drept scop tot retractarea.[75] Pacienții care erau de acord să se dezică de convingerile lor, care recunoșteau că din cauza bolii au criticat regimul sovietic puteau fi declarați sănătoși și lăsați să plece. Cei care nu făceau acest lucru erau considerați încă nebuni și li se putea aplica un „tratament". Din moment ce medicii sovietici nu credeau în psihanaliză, acest tratament consta în cea mai mare parte în administrarea de medicamente, șocuri electrice și diferite interdicții. Medicamentele la care Occidentul renunțase în anii '30 erau folosite în mod curent, ridicând temperatura corporală a pacienților la peste 40 de grade, provocându-le suferință și disconfort. Medicii de închisoare prescriau și tranchilizante, care provocau o serie de efecte secundare, printre care rigiditate fizică, încetineală, mișcări și ticuri involuntare, ca să nu mai vorbim de apatie și indiferență.[76]

Alte tratamente se rezumau la bătăi sau injecții cu insulină, care le induceau persoanelor care nu sufereau de diabet șocuri hipoglicemice, precum și la o pedeapsă numită „înfășatul", pe care Bukovski o descrie într-un interviu din 1976: „Aceasta presupunea folosirea unui cearceaf ud – fâșii lungi de pânză – în care pacientul era înfășurat din cap până în picioare, atât de strâns, încât era greu pentru el să respire, iar pe măsură ce țesătura

se usca, se strângea şi mai tare, făcându-l pe pacient să se simtă din ce în ce mai rău."[77] Alt tratament, pe care Nekipelov l-a văzut practicat la Institutul Serbski, era „puncţia lombară", adică introducerea unui ac în coloana vertebrală a pacientului. Cei care reveneau de la o puncţie lombară erau aşezaţi pe o parte, unde zăceau mai multe zile nemişcaţi, cu spatele pătat de iod.[78]

Mulţi oameni au fost afectaţi. În anul 1977, când Peter Reddaway şi Sidney Bloch au publicat raportul amplu privitor la abuzul psihiatric din Uniunea Sovietică, se ştia că cel puţin 365 de oameni sănătoşi fuseseră supuşi la un tratament care avea ca scop vindecarea nebuniei definite politic, şi cu siguranţă mai erau alte câteva sute.[79]

Totuşi, încarcerarea disidenţilor în spitale psihiatrice nu a adus rezultatul pe care îl aştepta regimul sovietic. Înainte de toate, nu a abătut atenţia Occidentului. Cel puţin ororile abuzurilor psihiatrice au pus pe jar imaginaţia occidentalilor mult mai mult decât obişnuitele poveşti despre lagăre şi închisori. Oricine a văzut filmul *Zbor deasupra unui cuib de cuci* îşi poate imagina foarte bine un spital psihiatric sovietic. Era mai important faptul că problema abuzului psihiatric prezenta un interes profesional pentru un grup închegat, articulat, şi anume psihiatrii din Occident. Din 1971, anul în care Bukovski a scos clandestin din ţară 150 de pagini atestând asemenea abuzuri în URSS, problema a devenit o temă recurentă pentru organizaţii precum Asociaţia Mondială pentru Psihiatrie, Colegiul Regal al Psihiatrilor din Marea Britanie şi alte asociaţii naţionale şi internaţionale de psihiatrie. Grupurile mai curajoase au emis declaraţii. Alţii nu au făcut-o, dar au fost blamaţi pentru laşitatea lor, făcând şi mai multă publicitate negativă Uniunii Sovietice.[80]

În cele din urmă, problema i-a sensibilizat şi pe oamenii de ştiinţă din URSS. Când Jores Medvedev a fost internat, în baza unei condamnări, într-un spital psihiatric, mai mulţi dintre ei au trimis scrisori de protest către Academia Sovietică a Oamenilor de Ştiinţă. Andrei Saharov, specialist în fizica nucleară, care s-a distins la sfârşitul anilor '60 ca lider moral al mişcării disidente, a făcut o declaraţie publică în sprijinul lui Medvedev, la un simpozion internaţional al Institutului de Genetică. Soljeniţîn, aflat deja în Occident, a adresat o scrisoare deschisă autorităţilor sovietice, protestând împotriva încarcerării lui Medvedev. „La urma urmei", scria el, „este timpul să o spunem răspicat: încarcerarea persoanelor sănătoase care gândesc liber este un ASASINAT SPIRITUAL".[81]

Preocuparea internaţională a jucat probabil un rol în determinarea autorităţilor de a elibera un număr de deţinuţi, printre care Medvedev, expulzat

apoi din țară. Însă unii membri ai eșaloanelor superioare ale elitei sovietice au simțit că aceasta a fost soluția cea mai proastă. În 1976, Iuri Andropov, șeful KGB de atunci, a scris o expunere secretă, descriind cu destulă exactitate (dacă nu luăm în seamă tonul superior și antisemitismul) originile internaționale ale „campaniei antisovietice":

> Informații recente atestă faptul că această campanie are caracterul unei acțiuni antisovietice bine puse la cale. În prezent, inițiatorii acestei campanii încearcă să atragă organizațiile internaționale și naționale, ca și pe specialiștii cu bună reputație, pentru a alcătui un *comitet* destinat să monitorizeze activitatea psihiatrîlor din diferite țări și mai ales din URSS. Un rol activ în intensificarea acestei atitudini antisovietice îl are Colegiul Regal al Psihiatrilor din Marea Britanie, aflat sub influența elementelor sioniste.[82]

Andropov descrie în detaliu eforturile depuse pentru a determina Asociația Mondială pentru Psihiatrie să denunțe Uniunea Sovietică și dă dovadă de o cunoaștere aprofundată a acelor seminarii internaționale care condamnaseră psihiatria sovietică. Ca răspuns la această expunere, Ministerul Sănătății din URSS a propus lansarea unei campanii de propagandă masivă, înaintea următorului congres al Asociației Mondiale pentru Psihiatrie. S-a mai propus întocmirea unor documente științifice care să nege acuzațiile și să-i identifice pe psihiatrii „progresiști" din Occident care ar putea să le susțină. Acești „progresiști" vor fi, în schimb, răsplătiți cu invitații în URSS, unde li se va face un tur prin spitalele psihiatrice alese anume. Au fost chiar numiți câțiva care ar fi putut veni.[83]

Cu alte cuvinte, în loc să renunțe la folosirea abuzului psihiatric pentru scopuri politice, Andropov sugera să înfrunte totul cu neobrăzare. Nu-i stătea în fire să admită că vreun aspect al politicii sovietice putea fi greșit.

CAPITOLUL 27

Anii '80: distrugerea statuilor

Soclul statuii este distrus,
Oţelul burghiului scoate un urlet.
Cel mai puternic amestec de ciment
A fost făcut să reziste milenii...

Astăzi, tot ce este făcut de mână
Poate fi prefăcut în praf şi pulbere de om.
Dar ideea este că:
În sine piatra
Nu poate fi niciodată nici bună, nici rea.

Aleksandr Tvardovski, „Soclul distrus al statuii"[1]

În 1982, la data la care Iuri Andropov a preluat funcţia de Secretar General al Partidului Comunist din Uniunea Sovietică, „persecutarea" elementelor antisociale din URSS era de fapt în plină desfăşurare. Spre deosebire de unii dintre predecesorii săi, Andropov crezuse dintotdeauna că, în ciuda numărului lor mic, disidenţii ar trebui trataţi ca o ameninţare serioasă la adresa puterii sovietice. Ca ambasador al Uniunii Sovietice la Budapesta în anul 1956, el văzuse cât de repede se poate transforma o mişcare intelectuală într-o revoluţie populară. El credea şi că numeroasele probleme ale Uniunii Sovietice – politice, economice, sociale – pot fi rezolvate prin aplicarea unei discipline mai stricte: lagăre şi închisori mai severe, o supraveghere mai dură şi mai multă hărţuire.[2]

Acestea au fost metodele pe care le-a promovat Andropov cât timp s-a aflat la conducerea KGB-ului, începând din anul 1979, şi tot acestea au fost metodele pe care a continuat să le aplice în scurta perioadă în care a fost conducătorul URSS. Din cauza lui Andropov, prima jumătate a anilor '80 va rămâne perioada cea mai puternic marcată de reprimare din istoria sovietică post-stalinistă. Parcă presiunea din interiorul sistemului trebuia să atingă un punct maxim, înainte ca sistemul însuşi să explodeze iremediabil.

Este evident că, de la sfârşitul anilor '70, KGB-ul, aflat sub conducerea lui Andropov, făcuse un număr mare de arestări şi rearestări: la indicaţiile sale, activiştii recalcitranţi primeau adeseori noi condamnări în continuarea celor anterioare, exact cum se întâmplase şi pe vremea lui Stalin. Apartenenţa la unul dintre grupurile de monitorizare Helsinki – organizaţii ale disidenţilor care încercau să supravegheze respectarea de către URSS a Tratatului de la Helsinki – a devenit un motiv sigur de a ajunge la închisoare. Douăzeci şi trei de membri ai grupului de la Moscova au fost arestaţi între 1977 şi 1979, iar şapte au fost expulzaţi. Iuri Orlov, lider al grupului Helsinki de la Moscova, în prima jumătate a anilor '80 a rămas în închisoare.[3]

Arestarea nu era singura armă a lui Andropov. Cum scopul lui era în primul rând să-i înspăimânte şi să-i descurajeze pe oameni pentru a nu se alătura mişcării disidente, sfera represiunii s-a extins. Aceia care erau doar bănuiţi că simpatizează cu mişcările pentru drepturile omului, naţionaliste sau religioase, riscau să piardă tot ce aveau. Suspecţii şi soţiile acestora îşi puteau pierde nu numai slujbele, dar şi statutul profesional şi calificările. Copiilor lor li se putea interzice să meargă la universitate. Telefoanele le puteau fi tăiate, permisul de rezidenţă anulat, iar călătoriile restricţionate.[4]

Pe la sfârşitul anilor '70, „măsurile disciplinare" cumulate reuşiseră să dezbine atât mişcarea disidentă, cât şi pe susţinătorii ei străini, fracţionându-i în mici grupuri de interese, îndârjite şi câteodată suspicioase unele faţă de altele. Existau şi activişti pentru drepturile omului a căror soartă era cu grijă monitorizată de grupuri ca Amnesty International. Existau disidenţi baptişti a căror cauză era susţinută de Biserica Baptistă Internaţională. Mai erau disidenţii naţionalişti, ucraineni, lituanieni, georgieni, letoni sprijiniţi de compatrioţii lor din exil. Erau tătarii din Crimeea şi Meshetia, deportaţi din timpul lui Stalin, care-şi revendicau dreptul de a se întoarce acasă.

Probabil că cel mai important grup de disidenţi pentru Occident erau *refuznicii*, evreii sovietici cărora li se acordase dreptul de a emigra în Israel. Aduşi în atenţia publicului prin Amendamentul Jackson–Vanik adoptat de Congresul SUA în 1975, care a condiţionat relaţiile economice dintre SUA şi URSS de chestiunea emigrării, *refuznicii* au rămas o principală preocupare pentru Washington până în momentul prăbuşirii Uniunii Sovietice. În toamna anului 1986, la întâlnirea cu Gorbaciov de la Reykjavik, însuşi preşedintele Reagan i-a prezentat liderului sovietic o listă cu 1 200 de evrei sovietici care doreau să emigreze.[5]

Separate cu strictete de delincvenţii de drept comun, toate aceste grupuri erau bine reprezentate în interiorul lagărelor şi închisorilor sovietice,

unde se organizau, ca şi deţinuţii politici din trecut, în funcţie de obiectivele comune.[6] S-ar putea spune chiar că, acum, lagărele prezentau toate condiţiile favorabile stabilirii de reţele, aproape ca într-o şcoală a opoziţiei, unde deţinuţii politici având idei similare se puteau întâlni. Din când în când, participau la sărbătorirea evenimentelor naţionale ale celorlalţi, lituaniene şi letone, georgiene şi armene, şi dezbăteau, fără să se mai aprindă, care dintre ţările lor se va desprinde prima din Uniunea Sovietică.[7] Legăturile se stabileau şi între generaţii: balticii şi ucrainenii aveau şansa să întâlnească o generaţie anterioară de naţionalişti, partizani antisovietici cu condamnări de 25 de ani, care nu fuseseră eliberaţi. Despre aceştia din urmă, Bukovski scrie că „viaţa lor a încetat când aveau în jur de 20 de ani", lagărele îi conservaseră într-un fel. „În duminicile de vară, ieşeau la soare cu acordeoanele şi cântau melodii demult uitate la ei acasă. Vă spun drept: lagărele păreau rupte din tărâmul morţilor."[8]

Generaţia mai vârstnică nu-i înţelegea mereu pe compatrioţii mai tineri. Bărbaţii şi femeile care luptaseră cu arma în mână prin păduri nu-i puteau înţelege pe disidenţii care luptau înarmaţi cu un petic de hârtie.[9] Însă bătrânii, prin exemplul lor, îi puteau inspira încă pe tineri. Asemenea întâlniri au contribuit la formarea oamenilor ce aveau să organizeze, spre sfârşitul deceniului, mişcări naţionaliste, care în cele din urmă au contribuit la distrugerea Uniunii Sovietice. Privind în urmă, un activist georgian, David Berdzenişvili, mi-a spus că era fericit că petrecuse doi ani într-un lagăr de muncă din anii '80, şi nu în armata sovietică din acea perioadă.

Dacă reţelele personale se consolidaseră, la fel s-a petrecut şi în cazul legăturilor cu exteriorul. Un număr al *Cronicii* publicat în 1979 ilustrează perfect acest lucru, întrucât conţine, printre altele, o relatare minuţioasă a vieţii în carcerele din lagărul Perm-36:

> 13 septembrie: Jukauskas a găsit un vierme alb în supă.
> 26 septembrie: el a găsit în castron o insectă neagră lungă de 1,5 centimetri; descoperirea lui a fost imediat raportată căpitanului Nelipovici.
> 27 septembrie: în carcera numărul 6, temperatura a fost măsurată oficial, erau 12 °C.
> 28 septembrie: de dimineaţă, temperatura în celulă a fost de 12 °C; ne-a fost dat un alt rând de pături şi pantaloni căptuşiţi; în camerele gardienilor s-au adus radiatoare; seara, temperatura în celule era de 11 °C.
> 1 octombrie: 11,5 °C.
> 2 octombrie: a fost adus un radiator de 500 W în celula numărul 6 (Jukauskas, Gluzman, Marmus); temperatura, atât dimineaţa, cât şi seara, a fost de 12 °C; lui Jukauskas i s-a cerut să semneze un document în care scria că norma realizată de el fusese de zece ori mai mică decât în realitate; el a refuzat...

10 octombrie: Balhanov a refuzat să participe de bunăvoie la o adunare a Comisiei Educative a lagărului; la ordinele lui Nikomarov, el a fost dus cu forța.

Și așa mai departe.

Autoritățile păreau neputincioase în a opri scurgerea acestui gen de informații – sau în a împiedica difuzarea lor imediată la posturile de radio din Occident, care se puteau recepționa în URSS. Arestarea lui Berdzenișvili, în 1983, a fost anunțată de BBC la două ore după ce se produsese.[10] Ratușinskaia și tovarășele ei de baracă dintr-un lagăr din Mordovia i-au trimis lui Reagan un mesaj de felicitare, după ce acesta a câștigat alegerile din SUA. După două zile, Reagan a primit mesajul. Cei de la KGB, scria ea cu umor, „își ieșiseră din minți".[11]

Pentru spectatorii străini cei mai receptivi, care încercau să pătrundă în lumea ciudată a Uniunii Sovietice, asemenea isteține le părea cumva nelalocul ei. Din toate punctele de vedere, Andropov părea să fi câștigat. Un deceniu de hărțuială, încarcerări și exil forțat ținuseră sub control mișcarea disidentă.[12] Cei mai mulți disidenți cunoscuți fuseseră reduși la tăcere: la jumătatea anilor '80, Soljenițîn se afla în exil, iar Saharov era deportat în orașul Gorki. Agenții KGB stăteau la ușa lui Roy Medvedev, urmărindu-i toate mișcările. Nimeni din URSS nu părea să le mai ia în serios lupta. Peter Readdaway, probabil cel mai de seamă specialist în opoziția sovietică la acea vreme, scria în 1983 că grupurile de disidenți „nu ajunseseră decât foarte puțin în masele de oameni obișnuiți din inima Rusiei".[13]

Provocatorii și paznicii, doctorii corupți și poliția secretă, toți păreau la adăpost în profesia pe care și-o aleseseră. Dar pământul li se cutremura sub picioare. După cum s-a dovedit ulterior, refuzul categoric al lui Andropov de a tolera opoziția nu avea să dureze. La moartea sa, în 1984, această politică a fost îngropată odată cu el.

Când Mihail Gorbaciov a fost numit secretar general al Partidului Comunist din Uniunea Sovietică, în martie 1985, noul lider sovietic a părut la început o figură enigmatică, atât pentru străini, cât și pentru cetățenii ruși. El părea la fel de șiret și de alunecos ca și ceilalți funcționari sovietici – deși existau unele indicii că ar fi fost cumva diferit. În vara care a urmat numirii sale în funcție, am întâlnit un grup de *refuznici* de la Leningrad care râdeau de naivitatea occidentalilor: cum puteam noi să credem că pretinsa preferință a lui Gorbaciov pentru whisky, în loc de votcă, și admirația nevestei lui pentru hainele din Occident ar fi un semn că este mai liberal decât predecesorii săi?

Se înşelau: era diferit. Puțini ştiau, la vremea respectivă, că Gorbaciov provenea dintr-o familie de „duşmani ai poporului". Unul dintre bunicii lui, țăran, fusese arestat şi trimis într-un lagăr de muncă în anul 1933. Celălalt bunic fusese arestat în anul 1938 şi torturat în închisoare de un anchetator care i-a rupt amândouă brațele. Impactul asupra tânărului Mihail a fost uriaş, avea să scrie mai apoi în memoriile sale: „Vecinii noştri ne ocoleau casa de parcă am fi fost ciumați. Numai noaptea unele rude apropiate îndrăzneau să treacă pe la noi. Chiar şi băieții din cartier mă evitau. Toate astea au fost un mare şoc pentru mine şi au rămas întipărite în memoria mea pentru totdeauna."[14]

Cu toate acestea, suspiciunile refuznicilor nu erau în întregime nejustificate, deoarece primele luni ale epocii Gorbaciov au fost dezamăgitoare. Acesta s-a lansat într-o campanie împotriva alcoolismului, care a înfuriat populația, a distrus vechile podgorii din Georgia şi Moldova şi este posibil să fi provocat şi colapsul economic care a urmat câțiva ani mai târziu: unii sunt de părere că scăderea drastică a vânzărilor de votcă a distrus definitiv echilibrul financiar şubrezit al țării. De abia în aprilie 1986, după explozia complexului nuclear Cernobîl din Ucraina, Gorbaciov a fost gata să facă schimbări substanțiale. Convins că Uniunea Sovietică trebuia să vorbească deschis despre problemele sale, el a venit cu o altă propunere de reformă: *glasnost* sau „deschidere".

La început, glasnostul, asemenea campaniei împotriva alcoolului, a fost doar o politică economică. După toate aparențele, Gorbaciov spera ca discuția deschisă despre crizele economice, ecologice şi sociale reale din URSS avea să ducă la soluții rapide pentru restructurare – *perestroika* – despre care începuse să vorbească în cuvântările sale, şi totuşi, într-o perioadă uimitor de scurtă, glasnost a început să se refere la istoria sovietică.

Când povestim ce s-a întâmplat la dezbaterile publice din Uniunea Sovietică de la sfârşitul anilor '80, suntem întotdeauna tentați să folosim metafore din câmpul semantic al inundațiilor: a fost ca şi cum un baraj ar fi cedat, ca şi cum un canal ar fi crăpat, iar conducta de apă ar fi dat pe afară. În ianuarie 1987, Gorbaciov a declarat unui grup de ziarişti intrigați că „golurile" din istoria URSS vor fi umplute. În noiembrie, atât de multe schimbări se produseseră, încât Gorbaciov a devenit cel de-al doilea conducător al PCUS din istoria sovietelor care, într-un discurs, vorbea deschis despre aceste „goluri":

> ...absența unei democratizări corespunzătoare în societatea sovietică a fost cea care a dus atât la cultul personalității, cât şi la încălcarea legii şi la represiunile din anii '30 – ca să fiu direct, acestea sunt crime bazate pe abuzul de putere. Multe mii

de membri ai partidului şi cei din afara lui au fost victime ale represiunilor în masă. Acesta este, tovarăşi, cruntul adevăr.[15]

De fapt, Gorbaciov a fost mai puţin elocvent decât Hruşciov, dar impactul lui asupra publicului sovietic larg a fost probabil mai însemnat. Discursul lui Hruşciov fusese, la urma urmelor, rostit într-o adunare închisă. Gorbaciov vorbise la televiziunea naţională.

De asemenea, Gorbaciov a urmărit cu mult mai mult sârg decât Hruşciov să-şi îndeplinească promisiunile. După discurs, noi „cărţi-senzaţie" au început să apară în fiecare săptămână în presa sovietică. În sfârşit, publicul sovietic avea şansa să-i citească pe Osip Mandelştam şi Iosif Brodski, să citească *Recviemul* Annei Ahmatova, *Doctor Jivago* al lui Boris Pasternak şi chiar *Lolita* lui Nabokov. După o mică luptă, *Novîi mir*, acum sub o nouă conducere, a început să publice în foileton, *Arhipelagul Gulag* al lui Soljeniţîn.[16] *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici* se va vinde în curând în milioane de exemplare, iar autori ale căror opere circulaseră până acum în samizdat, dacă circulaseră, vindeau şi ei sute de mii de exemplare din memoriile lor despre Gulag. Unii au devenit nume de referinţă în acest timp, ca Evghenia Ghinzburg, Lev Razgon, Anatoli Jigulin, Varlam Şalamov, Dmitri Lihacev şi Anna Larina.

Procesul de reabilitare a fost reluat. Între anii 1964 şi 1987, numai 24 de persoane fuseseră reabilitate. Acum, în parte ca reacţie la dezvăluirile spontane din presă, procesul fusese relansat. De data aceasta, cei care fuseseră trecuţi cu vederea mai înainte au fost incluşi: Buharin, alături de alţi 19 lideri bolşevici condamnaţi în procesele de epurare din anul 1938, a fost primul dintre aceştia. „Dovezile au fost falsificate", a anunţat oficial un purtător de cuvânt al guvernului.[17] Adevărul avea să fie spus.

Noua literatură de specialitate era însoţită de alte dezvăluiri bazate pe documente din arhivele sovietice. Acelea veneau atât din partea istoricilor sovietici care (pretindeau ei) descoperiseră adevărul, cât şi din partea Societăţii Memorial. Memorialul a fost întemeiat de un grup de istorici tineri, dintre care unii strânseseră vreme de mai mulţi ani mărturii orale ale supravieţuitorilor lagărelor. Printre ei se afla Arseni Roghinski, fondatorul ziarului *Pamiat* („Memoria"), care a apărut la început în samizdat şi apoi în străinătate, încă de la începutul anilor '70. Deja grupul lui Roghinski începuse să alcătuiască o bază de date cu cei reprimaţi. Mai târziu, Memorialul avea să conducă lupta pentru identificarea cadavrelor aruncate în gropile comune din jurul Moscovei şi Leningradului şi să construiască monumente şi case memoriale dedicate perioadei staliniste. După o tentativă scurtă şi eşuată de a deveni o mişcare politică, Memorialul a ajuns în anii

'90 cel mai important centru pentru studierea istoriei sovietice, precum şi pentru apărarea drepturilor omului din Federaţia Rusă. Roghinski a rămas liderul său şi unul dintre istoricii fruntaşi. Publicaţiile istorice ale Memorialului s-au remarcat în ochii cercetătorilor istoriei sovietice din toată lumea prin acurateţe, fidelitate faţă de fapte şi prin fondurile de arhivă corecte şi realizate cu multă grijă.[18]

Totuşi, deşi schimbările în calitatea dezbaterii publice veniseră cu o rapiditate uimitoare, situaţia nu era chiar atât de radicală cum părea celor din afară. Chiar şi în timp ce Gorbaciov opera schimbările care aveau să ducă la prăbuşirea Uniunii Sovietice, chiar dacă „Gorbimania" cuprinsese Germania şi Statele Unite, el rămânea, ca şi Hruşciov, fidel regimului sovietic. El n-a dorit niciodată să sfideze principiile de bază ale marxismului sovietic sau realizările lui Lenin. Intenţia lui a fost să reformeze şi să modernizeze Uniunea Sovietică, nu să o desfiinţeze. Poate că din cauza experienţelor din familie, Gorbaciov ajunsese să considere că era necesar să spună adevărul despre trecut. Totuşi, la început, el nu a părut să vadă legătura dintre trecut şi prezent.

Din acest motiv, publicarea unei serii de articole despre lagărele staliniste, închisorile şi asasinatele în masă din trecut nu a fost urmată imediat de eliberarea masivă a disidenţilor încă închişi. La sfârşitul anului 1986 – deşi Gorbaciov se pregătea să vorbească despre „golurile" respective, deşi Memorialul începuse să se agite public pentru ridicarea unui monument dedicat victimelor represiunii, deşi restul lumii vocifera cu însufleţire despre noua conducere a URSS – Amnesty International cunoştea numele a 600 de prizonieri de conştiinţă aflaţi încă în lagărele URSS şi bănuiau că există chiar mai mulţi.[19]

Unul dintre ei era Anatoli Marcenko, care a şi murit în timpul unei greve a foamei în închisoarea Hristopol, în luna decembrie a acelui an.[20] Soţia sa, Larisa Bogoraz, a sosit la închisoare şi a găsit trei soldaţi care-i păzeau trupul – supus unei autopsii mutilatoare. Nu i s-a permis să vadă pe nimeni din închisoare – doctori, alţi deţinuţi sau administratori – cu excepţia unui ofiţer politic, Ciurbanov, care a tratat-o cu grosolănie. El a refuzat să-i spună cum murise Marcenko, nu i-a dat nici certificatul de deces, nici certificatul de înmormântare, nici fişa medicală sau măcar scrisorile şi jurnalele lui Marcenko. Cu un grup de prieteni şi cu o „escortă" a închisorii alcătuită din trei bărbaţi, ea l-a luat pe Marcenko şi l-a înmormântat în cimitirul oraşului:

> Era pustiu şi bătea un vânt puternic. Nu eram decât noi şi escorta lui Tolia. Aveau pregătit tot ce trebuia, dar au înţeles că nu-i vom lăsa să se apropie de mormânt şi au stat deoparte *până la sfârşitul operaţiunii*, după cum s-a exprimat unul dintre

ei. Prietenii lui Tolia au rostit câteva cuvinte de adio la mormânt. Apoi am început să aruncăm pământ în groapă – întâi cu mâinile. Apoi cu lopețile.
Am înălțat o cruce albă din lemn de pin – sper că aceasta fusese făcută de ceilalți deținuți. Pe cruce am scris cu un pix *Anatoli Marcenko, 23.01.1938–08.12.1986.*[21]

Deşi autoritățile au învăluit în mister moartea lui Marcenko, cum a spus Bogoraz mai târziu, ele nu au putut să ascundă faptul că „Anatoli Marcenko murise în luptă. Lupta lui ținuse 25 de ani, iar el nu ridicase niciodată steagul alb al capitulării".[22]

Însă sfârşitul tragic al lui Marcenko nu a fost zadarnic. Poate că sub presiunea publicității negative care i-a înconjurat moartea – declarațiile Larisei Bogoraz au fost transmise în lumea întreagă – Gorbaciov a hotărât în cele din urmă, la sfârşitul anului 1986, să-i grațieze complet pe toți deținuții politici din URSS.

Au existat multe neclarități în legătură cu amnistia care a închis pentru totdeauna închisorile politice din Uniunea Sovietică. Totuşi, nimic nu a fost mai ciudat decât faptul că a atras atât de puțin atenția. Era, la urma urmelor, apusul Gulagului, al sistemului de lagăre în care se aflaseră cândva milioane de oameni. Amnistia simboliza triumful mişcării pentru drepturile omului, asupra căreia se concentrase atât de mult în ultimele decenii preocuparea diplomaților. Era un moment istoric crucial şi totuşi aproape nimeni nu l-a observat.

Jurnaliştii de la Moscova au scris uneori la repezeală un articol, dar, cu una sau două excepții, foarte puțini dintre cei care au scris cărți despre perioada lui Gorbaciov şi Elțîn au menționat ultimele zile ale lagărelor de concentrare. Chiar şi cei mai buni dintre numeroşii scriitori talentați şi ziarişti care trăiau în Moscova la sfârşitul anilor '80 erau prea absorbiți de alte evenimente contemporane: tentativele eşuate de a reforma economia, primele alegeri libere, modificările din politica externă, sfârşitul imperiului sovietic din Europa de Est şi al Uniunii Sovietice.[23]

Distraşi de aceleaşi probleme, nimeni din Rusia nu a luat în seamă acest lucru. Disidenții ale căror nume fuseseră celebre în clandestinitate s-au întors şi au descoperit că nu mai erau faimoşi. Cei mai mulți erau bătrâni şi anacronici în raport cu vremurile. Reluând cuvintele unui ziarist occidental aflat la vremea respectivă în Rusia, „ei îşi construiseră carierele în intimitate, stând în *dacea* (vila) lor şi bătând petiții la maşini de scris vechi, sfidând autoritățile în timp ce-şi sorbeau ceaiurile lor absurd de dulci, îmbrăcați în halate de baie. Nu erau făcuți să lupte în parlament sau la televizor şi păreau profund debusolați de cât de dramatic se schimbase țara lor în vremea în care ei fuseseră închişi".[24]

Majoritatea acestor foşti disidenţi care s-au menţinut în atenţia publică nu mai erau interesaţi exclusiv de soarta lagărelor de concentrare rămase în Uniunea Sovietică. Andrei Saharov, întors din exilul intern în decembrie 1986, ales în Congresul Deputaţilor Poporului în anul 1989, a început repede să se lupte pentru reforma dreptului la proprietate.[25] La doi ani de la eliberarea lui, deţinutul armean Levon Ter-Petrossian a fost ales preşedinte al ţării sale. O mulţime de ucraineni şi baltici au trecut din lagărele din Perm şi Mordovia direct în haosul politic din ţările lor, militând zgomotos pentru independenţă.[26]

KGB-ul a observat că închisorile sale politice se închideau – nici această instituţie nu părea să înţeleagă semnificaţia acestui eveniment. Citind puţinele documente oficiale disponibile din cea de-a doua jumătate a anilor '80, este şocant să descoperi cât de puţin se schimbase limbajul poliţiei secrete, chiar şi mai târziu. În februarie 1986, Viktor Cebrikov, şeful de atunci al KGB de atunci, raporta cu mândrie Congresului Partidului că KGB-ul dusese la îndeplinire o operaţiune majoră de contraspionaj. Fusese necesară, spunea el, deoarece „Occidentul răspândeşte minciuni despre violarea drepturilor omului cu scopul de a inocula sentimente antisovietice în asemenea renegaţi".[27]

În acelaşi an, Cebrikov a trimis un raport Comitetului Central în care descria lupta continuă a organizaţiei sale împotriva „activităţilor agenţiilor imperialiste de spionaj şi a elementelor duşmănoase sovietice care au legătură cu ele". El se mai laudă că KGB-ul „îngheţase cu eficienţă" activităţile diferitelor grupuri, printre care comitetele de monitorizare Helsinki, şi chiar că, în perioada 1982–1986, obligase „mai mult de 100 de persoane să abandoneze activităţile ilegale şi să revină pe calea cea dreaptă". Unele dintre aceste persoane – el a numit nouă – făcuseră chiar „declaraţii publice la televiziune şi în ziare, demascându-i pe spionii din Occident şi pe cei care gândesc ca ei".

Totuşi, după numai câteva rânduri, Cebrikov admite că se poate ca lucrurile să se fi schimbat. Trebuie să citeşti cu atenţie ca să înţelegi cât de dramatice erau de fapt schimbările: „Actualele condiţii ale democratizării tuturor aspectelor societăţii, precum şi întărirea unităţii partidului şi a societăţii fac posibilă reexaminarea chestiunii amnistiei."[28]

Ce vrea el să spună, de fapt, este că disidenţii erau atât de vlăguiţi, încât nu mai puteau face prea mult rău – şi în orice caz ei vor fi supravegheaţi, aşa cum spusese la o întâlnire precedentă a Politbiroului, „pentru a fi siguri că nu persistă în activităţile lor ostile".[29] Într-o declaraţie separată, el a adăugat, aproape ca o reflecţie întârziată, că, după calculele KGB, 96 de persoane erau reţinute fără motiv în spitale psihiatrice speciale. El a sugerat

că aceia dintre ei care „nu prezintă un pericol pentru societate" ar trebui eliberați.[30] Comitetul Central a fost de acord, iar în februarie 1987 au fost grațiați 200 de deținuți condamnați în baza articolelor 70 și 190-1. Și mai mulți au fost eliberați câteva luni mai târziu pentru a celebra un mileniu de creștinism rusesc. Peste 2 000 (deci mult peste 96) vor fi eliberați din spitalele psihiatrice în următorii doi ani.[31]

Chiar și atunci – poate din obișnuință, poate fiindcă vedea cum puterea instituției scădea odată cu populația închisorilor – KGB-ul părea ciudat de refractar la ideea de a-i lăsa pe deținuții politici să plece. Întrucât erau oficial grațiați, nu amnistiați, deținuților politici eliberați în 1986 și 1987 li s-a cerut mai întâi să semneze un document în care se disociau de activitățile antisovietice. Cei mai mulți erau lăsați să-și inventeze propriile formulări, ocolind scuzele: „Din cauza sănătății șubrede, eu nu mă voi mai angrena pe viitor în activități antisovietice"; sau „Nu am fost niciodată un antisovietic, am fost un anticomunist și nu există legi care să interzică anticomunismul." Un alt disident, Lev Timofeev, a scris: „Cer să fiu eliberat. Nu intenționez să aduc prejudicii statului sovietic și nu am avut o asemenea intenție nici înainte."[32]

Altora li s-a cerut totuși din nou să renunțe la convingerile lor sau au fost obligați să emigreze.[33] Un deținut ucrainean a fost eliberat, dar a fost imediat deportat într-un loc în care era ținut sub interdicție și pus să se prezinte la secția de miliție o dată pe săptămână.[34] Un disident georgian a mai stat încă șase luni în lagărul lui de muncă, pur și simplu fiindcă a refuzat să pună mâna să scrie orice formulă pe care KGB-ul o născocise pentru el.[35] Altul a refuzat să ceară oficial grațierea, „pe temeiul că nu a comis nici o infracțiune."[36]

În spiritul acelor vremuri s-a petrecut și calvarul lui Bohdan Klimceak, un tehnician din Ucraina, arestat fiindcă încercase să fugă din URSS. În 1978, temându-se că va fi arestat pentru naționalism ucrainean, el a trecut frontiera sovietică în Iran și a cerut azil politic. Iranienii l-au trimis înapoi. În aprilie 1990, se mai afla încă în închisoarea politică de la Perm. Niște congresmeni americani au reușit să-l viziteze acolo și au descoperit că la Perm condițiile rămâneseră efectiv neschimbate. Deținuții încă se plângeau de frigul îngrozitor și erau trimiși la carceră pentru delicte cum ar fi refuzul de a-și încheia ultimul nasture de la uniforme.[37]

După nenumărate tergiversări, regimul represiv a fost în cele din urmă oprit – ca și întregul sistem. Într-adevăr, când lagărele politice de la Perm au fost într-un târziu închise definitiv în februarie 1992, Uniunea Sovietică încetase să existe. Toate fostele republici deveniseră țări independente. Unele dintre ele – Armenia, Ucraina, Lituania – erau conduse de foști deținuți.

Unele erau conduse de foşti comunişti ale căror covingeri se năruiseră în anii '80, când au văzut pentru prima dată mărturiile terorii trecutului.[38] KGB-ul şi MVD-ul, chiar dacă nu fuseseră desfiinţate, erau înlocuite de alte organizaţii. Agenţii poliţiei secrete au început să-şi caute noi slujbe în sectorul privat. Paznicii închisorii s-au lămurit şi pe tăcute s-au mutat în administraţia locală. Noul parlament al Rusiei a votat în noiembrie 1991 o „Declaraţie a drepturilor şi libertăţilor individului" garantând, printre altele, libertatea de a călători, libertatea religiei şi libertatea de a nu fi de acord cu guvernul.[39] Din păcate, noua Rusie nu era destinată să devină un model de toleranţă etnică, religioasă şi politică, dar asta este o altă poveste.

Schimbările au avut loc cu o viteză uluitoare – şi nimeni nu părea mai uimit decât omul care declanşase dezintegrarea Uniunii Sovietice. Pentru că acesta, până la urmă, a fost punctul slab al lui Gorbaciov: Hruşciov a ştiut, Brejnev a ştiut – dar Gorbaciov, nepotul unui „duşman al poporului" şi autor al glasnostului, nu a reuşit să înţeleagă că o discuţie amănunţită şi cinstită despre trecutul sovietic nu va duce până la urmă decât la subminarea legitimităţii conducerii sovietice. „Acum noi vedem mai bine scopul nostru", a spus el în ajunul Anului Nou din 1989. „Acesta este un socialism uman şi democratic într-o societate a libertăţii şi justiţiei sociale."[40] Nici atunci nu a putut să vadă că „socialismul", în forma sa sovietică, era pe cale să dispară cu totul.

Şi nici după ce au mai trecut nişte ani nu a reuşit să vadă legătura dintre dezvăluirile de presă din timpul glasnostului şi prăbuşirea comunismului sovietic. Gorbaciov pur şi simplu nu a realizat că, din momentul în care fusese spus adevărul despre trecutul stalinist, mitul grandorii sovietice era imposibil de menţinut. Fusese prea multă cruzime, prea multă vărsare de sânge, prea multe minciuni despre amândouă.

Însă, dacă Gorbaciov nu şi-a înţeles propria ţară, mulţi alţii au înţeles-o. Cu 20 de ani înainte, editorul lui Soljenîţîn, Aleksandr Tvardovski, simţise puterea trecutului tăinuit, ştiuse care pot fi efectele amintirilor reînviate în legătură cu sistemul sovietic. El şi-a descris sentimentele într-un poem:

Ei se înşală crezând că aducerile aminte
Nu sunt valori
Şi că buruienile timpului vor acoperi
Toate întâmplările şi durerile trecute.

Că planeta continuă să se învârtă
Măsurând zilele şi anii...
Nu. Datoria cere ca tot ce nu a fost spus
Să fie dezvăluit, acum, pe de-a-ntregul...[41]

EPILOG

Reminiscențe

Şi criminalii?! Criminalii îşi duc traiul nestingheriți...

Lev Razgon, *Nepridumannoe*, 1989[1]

La începutul toamnei din 1998, am luat vaporul către Marea Albă, din oraşul Arhanghelsk spre insulele Soloveţki. Era ultima croazieră din vara aceea: de la jumătatea lui septembrie, când nopțile polare se măresc, navele nu mai fac acest traseu. Marea devine prea agitată, iar apa prea rece pentru o incursiune turistică nocturnă.

Poate pentru că era sfârşitul sezonului, atmosfera era mai animată. Sau poate că pasagerii erau pur şi simplu entuziasmați să se afle în largul mării. Oricare ar fi fost motivul, salonul de mese al navei vibra de bună dispoziție. Se toasta mult, se spuneau glume şi se auzeau aplauze însufleţite pentru comandantul navei. Vecinii mei de masă, două cupluri de vârstă mijlocie de la o bază navală de pe coastă, păreau puşi pe distracție.

La început, prezența mea a părut să le sporească veselia. Nu întâlneau foarte des o americancă în carne şi oase pe un feribot hârbuit în mijlocul Mării Albe, iar ineditul chiar îi amuza. Voiau să ştie de ce vorbeam ruseşte, cum găseam Rusia şi în ce fel era diferită de Statele Unite. Dar când le-a spus ce făceam acolo, le-a mai pierit zâmbetul de pe buze. O americancă într-o călătorie de plăcere, în vizită pe insulele Soloveţki, ca să admire peisajul şi frumusețile vechii mânăstiri era un lucru. Însă o americancă mergând spre insulele Soloveţki ca să vadă ruinele lagărelor de concentrare era cu totul altceva.

Unul dintre bărbați a devenit ostil: „De ce vă interesează pe dumneavoastră, străinii, numai aspectele negative din istoria noastră?“ a vrut să ştie el. „De ce să scrieți despre Gulag? De ce nu scrieți despre realizările noastre? Am fost prima țară care a trimis un om în spațiu!“ Prin „noi“, omul voia să spună „noi, sovieticii“. Uniunea Sovietică nu mai exista de şapte ani, dar el încă se considera un cetățean sovietic, şi nu unul rus.

Soția lui m-a atacat și ea. „Gulagul nu mai are nici o relevanță", mi-a spus ea. „Avem aici alte probleme. Avem șomaj, avem infracționalitate. De ce nu scrieți despre problemele noastre reale, în loc să vă preocupați de lucruri ce s-au petrecut cu mult timp în urmă?"

În timpul acestei conversații neplăcute, celălalt cuplu a rămas tăcut, iar bărbatul nu și-a exprimat părerea cu privire la trecutul sovietic. Totuși, la un moment dat, soția lui mi-a venit în ajutor. „Eu înțeleg de ce vreți să știți despre lagăre", a spus ea încet. „Este interesant să știi ce s-a întâmplat. Aș fi vrut să știu mai multe."

În viitoarele mele călătorii prin Rusia, m-am izbit constant de patru atitudini față de proiectul meu. „Nu e treaba dumneavoastră" și „ce mai contează?" erau două reacții comune. Tăcerea – sau lipsa unei opinii, adică ridicatul din umeri – a fost probabil reacția cea mai des întâlnită. Existau și oameni care înțelegeau de ce era important să cunoaștem trecutul și care își doreau să fi fost mai simplu să afli mai multe.

De fapt, în Rusia contemporană se pot afla multe despre trecut cu puțin efort. Nu toate arhivele rusești sunt închise și nu toți istoricii Rusiei se îndeletnicesc cu altceva: cartea aceasta este dovada că noile informații devenite disponibile sunt numeroase. Povestea Gulagului s-a transformat și într-un subiect de dezbatere publică în unele dintre fostele republici sovietice și în foștii sateliți sovietici. Pentru câteva națiuni – de regulă, acelea care se consideră victime, și nu agenți ai terorii –, comemorările și dezbaterile sunt la ordinea zilei. Lituanienii au transformat vechea clădire a KGB într-un muzeu al victimelor genocidului. Letonii au făcut dintr-un fost muzeu sovietic, dedicat cândva „Puștașilor roșii", un muzeu al ocupației Letoniei.

În februarie 2002 am asistat la deschiderea unui nou muzeu în Ungaria, aflat într-o clădire care a fost atât sediul mișcării fasciste maghiare între anii 1940 și 1945, cât și sediul poliției secrete a Ungariei comuniste între 1945 și 1956. În prima sală a expoziției, mai multe ecrane înșirate pe un perete înfățișau imagini de propagandă fascistă. Alte ecrane înșirate pe peretele opus prezentau propaganda comunistă. Efectul era imediat și emoționant, cum se și dorea, iar restul muzeului era conceput în același stil. Folosind fotografii, sunete, imagini video și foarte puține cuvinte, într-o manieră deloc apologetică, organizatorii muzeului își prezentau exponatele celor care sunt prea tineri ca să-și aducă aminte de cele două regimuri.

În Belarus, dimpotrivă, absența unui monument a constituit o problemă politică majoră: în vara anului 2002, președintele dictator Aleksandr Lukașenko își susținea încă public intenția de a construi o autostradă care să treacă prin locul în care s-a petrecut un asasinat în masă, de la periferia

Minskului, capitala țării, în 1937. Discursul lui a provocat reacția violentă a opoziției și a declanșat o aprigă și imensă discuție despre trecut.

Și în Rusia peste tot sunt presărate numeroase monumente oarecum neobișnuite, semioficiale și private, ridicate de diverși oameni și organizații. În sediul central al Memorialului de la Moscova se află arhivat un fond de mărturii scrise și de istorie orală, precum și un mic muzeu care adăpostește, printre altele, o importantă colecție de artă creată de deținuți. Muzeul Andrei Saharov, tot de la Moscova, are la rândul său exponate referitoare la era stalinistă. Pe la periferiile multor orașe – Moscova, Sankt-Petersburg, Tomsk, Petrozavodsk – filialele locale ale Memorialului și alte organizații au ridicat monumente pentru a marca locurile în care au existat gropi comune, zonele în care s-au comis asasinatele în masă din anii 1937–1938.

S-au făcut eforturi chiar și mai mari. Inelul de mine de cărbuni din jurul Vorkutei, fiecare dintre ele fiind un fost *lagpunkt*, este împânzit de cruci, statui și alte monumente comemorative, ridicate de victime ale lagărelor din Vorkuta, lituanieni, polonezi, nemți. Muzeul de istorie din orașul Magadan are mai multe încăperi dedicate istoriei Gulagului, chiar și un turn de pază; pe un deal care domină orașul, un faimos sculptor rus a construit un monument dedicat morților de la Kolîma, înfățișând simboluri ale tuturor credințelor acestora. O încăpere aflată în incinta mânăstirii Soloveți, ea însăși un muzeu astăzi, expune scrisorile deținuților, fotografii și documente din arhivă; afară este o alee, de-a lungul căreia s-au plantat copaci în memoria morților de la Soloveți. În centrul Sîktîvkar, capitala Republicii Komi, șefii locali și filiala Memorialului au construit o capelă mică. Numele câtorva deținuți sunt înșirate înăuntru, alese special pentru a ilustra numeroasele naționalități din Gulag: lituanieni, coreeni, evrei, chinezi, georgieni, spanioli.

Monumente individuale stranii și surprinzătoare pot fi găsite uneori în locuri mai retrase. O cruce metalică a fost amplasată pe un deal golaș de lângă orașul Uhta, fosta reședință a Uhtpecitlag, amintind locul unei execuții în masă a deținuților. Pentru a-l vedea, a trebuit să cobor cu mașina pe un drum accidentat, noroios, să merg prin spatele unor clădiri și să trec peste o cale ferată. Chiar și așa, eram prea departe pentru a citi inscripția de pe cruce. Însă activiștii locali care o înălțaseră erau foarte mândri.

La câteva ore de mers, la nord de Petrozavodsk, un alt monument comemorativ ad-hoc a fost ridicat lângă satul Sandormoh. Sau poate *comemorativ* nu este cuvântul potrivit. Deși există o placă comemorativă, precum și mai multe cruci de piatră instalate de polonezi, nemți și alții, Sandormoh – locul în care deținuții de pe Insulele Soloveți au fost împușcați în 1937,

printre care Pavel Florenski – te impresionează prin crucile sale realizate manual, ciudat de emoționante, și monumentele personale. Cum nu există documente de arhivă care să indice cine a fost îngropat acolo, fiecare familie a ales, la întâmplare, o grămăjoară de oase. Rudele victimelor au pus pe pari de lemn fotografii ale morților, iar unii dintre ei au scrijelit pe laturi epitafuri. Panglici, flori de plastic și alte obiecte sunt răspândite pretutindeni în pădurea de pini care a crescut peste locul măcelului. În ziua însorită de august în care am mers acolo – se desfășura o comemorare a asasinatului și venise o delegație de la Sankt-Petersburg –, o femeie în vârstă s-a ridicat să vorbească despre părinții ei care fuseseră împușcați când ea avea șapte ani și care se aflau în acel loc. Trecuse o viață până când ea a reușit să vină la mormintele lor.

Un alt proiect mai amplu a fost pus în aplicare la marginea orașului Perm. Pe locul lagărului Perm-36, cândva un *lagpunkt* stalinist, mai târziu unul dintre cele mai dure lagăre politice din anii '70 și '80, un grup de istorici locali au construit un muzeu la scară unu la unu, singurul existent în cazarma unui fost lagăr. Pe cheltuiala lor, istoricii au reconstruit lagărul, barăcile, zidurile, gardurile de sârmă ghimpată și restul. Ei au mers până la pornirea unei mici întreprinderi forestiere, folosind utilajele dezafectate și ruginite, pentru a-și finanța proiectul. Deși nu au avut mult sprijin din partea administrației locale, au atras fonduri din Europa de Vest și America. Însuflețiți de ambiții, speră acum să restaureze 25 de clădiri, folosind patru dintre ele pentru a adăposti un și mai mare Muzeu al Represiunii.

Și totuși – în Rusia, o țară obișnuită cu grandioase comemorări de război și solemne funeralii de stat –, aceste eforturi locale și inițiative par anemice, izolate și incomplete. Probabil că majoritatea rușilor nici nu știu că există. Și nu e de mirare: la zece ani de la prăbușirea URSS, Rusia, țara care a moștenit politica externă și diplomatică a Uniunii Sovietice, ambasadele, datoriile și poziția ei în Națiunile Unite, continuă să se comporte ca și cum nu i-ar fi moștenit și istoria. Rusia nu are un muzeu național dedicat represiunii. Rusia nu are nici un loc de doliu național, un monument care să recunoască oficial suferința victimelor și a familiilor acestora. În anii '80 s-au organizat concursuri pentru proiectarea unui astfel de monument, dar fără nici un rezultat. Memorialul a reușit doar să aducă o piatră de pe insulele Solovețki – locul în care a luat naștere Gulagul – și s-o așeze în mijlocul Pieței Dzerjinski, vizavi de Lubianka.[2]

Chiar și mai semnificativă decât absența monumentelor este inexistența conștiinței publice. Uneori pare că incredibilele emoții și tulburări stârnite de discuțiile din perioada lui Gorbaciov s-au evaporat odată cu Uniunea

Sovietică. Dezbaterea înverșunată asupra dreptății care trebuie făcută victimelor a încetat și ea la fel de brusc. Deși s-a vorbit mult despre asta la sfârșitul anilor '80, guvernul Rusiei nu a cercetat și nu i-a judecat niciodată pe cei care au comis torturi sau crime în masă, nici chiar pe aceia care erau ușor de identificat. La începutul anilor '90, unul dintre cei care au comis masacrul ofițerilor polonezi de la Katîn era încă în viață. Înainte de a muri, KGB-ul i-a luat un interviu, cerându-i să explice – dintr-o perspectivă organizatorică – în ce fel se petrecuseră asasinatele. Ca un gest de bunăvoință, o înregistrare a interviului a fost înmânată ataşatului cultural al Poloniei la Moscova. Nimeni n-a sugerat vreodată ca omul să fie judecat, la Moscova, la Varșovia sau oriunde altundeva.

Este adevărat că procesele nu sunt întotdeauna cea mai bună cale de a te împăca cu trecutul. În anii de după cel de-al Doilea Război Mondial, Germania de Vest a adus în fața justiției 85 000 de naziști, dar a obținut mai puțin de 7 000 de condamnări. Tribunalele erau cunoscute ca fiind corupte și ușor de manipulat prin intermediul rivalităților personale și al disputelor. Însuși Procesul de la Nürnberg a fost un exemplu de „justiție a celor victorioși", compromis de o legalitate defectuoasă și de aspecte discutabile, dintre care nu în ultimul rând prezența judecătorilor sovietici, care știau foarte bine că și printre ei erau vinovați de asasinate în masă.

Dar există și alte metode în afară de procese pentru a face dreptate public în ceea ce privește crimele trecutului. Există comisii ale adevărului, de pildă, de tipul celor create în Africa de Sud, care le permit victimelor să-și spună povestea într-un loc oficial, public, și să transforme delictele trecutului în teme de dezbatere publică. Există investigații oficiale, cum este ancheta Parlamentului Britanic, din 2002, asupra masacrului din nordul Irlandei, numit „Duminica însângerată", care avusese loc cu 30 de ani înainte. Există anchete și comisii guvernamentale, scuze cerute public – totuși guvernul rus nu a luat în considerare niciodată vreuna dintre aceste variante. Cu excepția scurtului, neconcludentului proces al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, nu au existat de fapt conferințe publice în care să se spună adevărul, nici audieri parlamentare sau investigații oficiale legate de asasinatele, masacrele sau lagărele din URSS.

Iar rezultatul unei astfel de politici este următorul: la o jumătate de secol de la sfârșitul războiului, germanii încă mai susțin în mod regulat dezbateri publice privind despăgubirea victimelor, comemorări, noi interpretări ale istoriei naziste, chiar se și pune problema dacă tânăra generație de germani nu ar trebui să poarte povara vinovăției crimelor comise de naziști. Însă la o

jumătate de secol după moartea lui Stalin, în Rusia nu au loc dezbateri similare, deoarece amintirea trecutului nu se regăseşte în discursul public.

Procesul de reabilitare a continuat, foarte discret, de-a lungul anilor '90. La sfârşitul anului 2001, în jur de 4,5 milioane de deţinuţi politici fuseseră reabilitaţi în Rusia, iar comisia naţională de reabilitare a calculat că mai erau încă o jumătate de milion de dosare de examinat. Acele victime – alte sute de mii, poate milioane – care nu au fost niciodată condamnate de un tribunal vor fi, firește, excluse din acest proces.[3] Dar în vreme ce comisia este serioasă şi bine intenţionată şi este alcătuită din supravieţuitori ai lagărelor şi birocraţi, nici unul dintre cei implicaţi nu simte cu adevărat că politicienii care au instituit-o erau impulsionaţi de „adevăr şi reconciliere", ca să citãm cuvintele istoricului britanic Catherine Merridale. Mai degrabă, scopul a fost să se pună capăt discuţiei despre trecut, să se potolească victimele, aruncându-li-se câteva ruble în plus şi câteva bilete de autobuz gratuite şi, mai ales, pentru a se evita o examinare mai în amănunt a cauzelor stalinismului şi a moştenirii lui.

Există câteva explicaţii valabile, sau cel puţin scuzabile, pentru această tăcere publică. Majoritatea ruşilor îşi petrec efectiv tot timpul încercând să facă faţă transformării economiei şi societăţii în care trăiesc. Perioada stalinistă a existat cândva, dar, de când s-a încheiat, s-au mai petrecut multe lucruri. Rusia postcomunistă nu este Germania postbelică, în care amintirea celor mai teribile atrocităţi era încă vie în mintea oamenilor. La începutul secolului XXI, evenimentele din jumătatea secolului XX par istorie pentru multe persoane.

Poate şi mai pertinent spus, mulţi ruşi simt că ei au avut deja propria discuţie despre trecut şi că acest lucru nu i-a lămurit prea mult. Dacă i-ai întreba pe ruşii mai în vârstă, cel puţin, de ce tema Gulagului este atât de rar amintită în zilele noastre, ei ar respinge problema: „În anul 1990 numai despre asta vorbeam, acum nu ne mai preocupă." Complicând şi mai mult lucrurile, discuţia despre Gulag şi represiunea stalinistă s-a suprapus în mintea multora cu „reformatorii democratici", cei dintâi care au lansat discuţia despre trecutul sovietic. Deoarece se consideră că această generaţie de lideri a dat greş – din guvernarea lor oamenii au reţinut corupţia şi haosul –, prin asociere orice discuţie despre Gulag este compromisă.

Reamintirea sau comemorarea represiunii politice este de asemenea împiedicată – aşa cum am arătat în introducerea cărţii – de prezenţa atât de multor victime, a atâtea tragedii sovietice. „Şi mai rău este că", scrie Catherine Merridale, „foarte mulţi oameni au suferit în mod repetat; ei se pot

descrie fără probleme ca veterani de război, victime ale represiunii, copii ai celor reprimați și chiar ca supraviețuitori ai foametei".[4] Există o mulțime de memoriale în cinstea morților din timpul războiului, iar unii ruși par să-și spună: „Oare nu e îndeajuns?"

Dar mai sunt și alte motive, mai puțin pardonabile, ale tăcerii profunde. Mulți ruși au trăit căderea Uniunii Sovietice ca pe o lovitură puternică dată propriului orgoliu. Poate că vechiul sistem era prost, simt ei acum – dar cel puțin eram puternici. Și acum, că nu mai suntem, nu vrem să ni se mai spună că a fost prost. Este prea dureros, ca și cum i-ai vorbi de rău pe morți.

Unii încă se tem de ce ar putea să descopere în trecut, dacă l-ar cerceta prea îndeaproape. În anul 1998, jurnalista ruso-americană Masha Gessen a povestit cum s-a simțit când a descoperit că una dintre bunicile ei, o simpatică bătrânică evreică, fusese cenzor și responsabilă cu falsificarea rapoartelor corespondenților străini la Moscova. Ea a mai descoperit că și cealaltă bunică a ei, tot o simpatică bătrânică evreică, a concurat odată pentru un post în poliția secretă. Amândouă luaseră aceste decizii din disperare, nu din convingere. Acum, scria ea, știa de ce generația ei se abținuse să condamne prea aspru generația bunicilor lor: „Nu i-am expus, nu i-am judecat, nu i-am condamnat. Doar punându-le asemenea întrebări, noi riscăm să trădăm pe cineva drag."[5]

Aleksandr Iakovlev, președintele unei comisii rusești de reabilitare, ne explică cu francheță: „Societatea este indiferentă la crimele trecutului, mi-a spus el fiindcă atât de multe persoane au luat parte la ele."[6] Sistemul sovietic a târât milioane și milioane de cetățeni în variate forme de colaborare și compromisuri. Deși mulți au acceptat cu inima ușoară, persoane de altfel decente au fost obligate să facă acele lucruri cumplite. Ei, copiii lor și nepoții lor nu doresc întotdeauna să-și mai amintească de aceste lucruri acum.

Dar cea mai importantă explicație pentru absența desăvârșită a dezbaterii publice nu implică teama generațiilor mai tinere sau complexele de inferioritate și vinovăție ale părinților lor. Ci mai degrabă este vorba de puterea și prestigiul celor care conduc astăzi nu numai Rusia, dar și cele mai multe dintre fostele state sovietice și din statele-satelit. În decembrie 2001, la cea de-a zecea aniversare a dizolvării Uniunii Sovietice, 13 dintre cele 15 foste republici sovietice erau conduse de foști comuniști, la fel ca și multe dintre statele-satelit, inclusiv Polonia, țara din care au fost aduși în lagărele sovietice și satele de exil sute de mii de deținuți. Chiar și în acele țări care nu sunt conduse de descendenții ideologici direcți ai partidului comunist, foștii comuniști și copiii acestora sau tovarășii lor de drum continuă să fie membrii elitei intelectuale, media și de afaceri. Fostul președinte

al Rusiei, Vladimir Putin, este şi el un fost agent KGB care se prezintă cu mândrie ca „cekist". Înainte, când fusese prim-ministru al Rusiei, Putin a ţinut să viziteze sediul central al KGB de la Liubianka, la aniversarea înfiinţării Ceka, unde a dezvelit o placă în memoria lui Iuri Andropov.[7]

Dominaţia foştilor comunişti şi prea puţinele discuţii despre trecut în lumea postcomunistă nu sunt întâmplătoare. Ca să spunem drept, foştii comunişti au un interes limpede să ascundă trecutul: acesta le pătează reputaţia, îi subminează, le compromite pretenţiile de agenţi ai reformei, chiar şi atunci când ei personal nu au avut nimic de-a face cu crimele din trecut. În Ungaria, fostul partid comunist, redenumit Partidul Socialist, a luptat din răsputeri ca să nu se deschidă muzeul victimelor terorii. Când fostul partid comunist, acum social-democrat, a ajuns la putere la alegerile din Polonia în 2001, a tăiat imediat bugetul Institutului Memorial Naţional din Polonia, înfiinţat de predecesorii săi de centru-dreapta. S-au adus multe scuze pentru nereuşita Rusiei de a construi un monument naţional dedicat milioanelor sale de victime, dar tot Aleksandr Iakovlev este cel care mi-a dat cea mai precisă explicaţie: „Monumentul va fi ridicat", a spus el, „după ce noi – generaţia mai vârstnică – vom muri cu toţii."

Acest aspect contează: eşecul de a recunoaşte sau de a regreta, de a discuta istoria trecutului comunist apasă ca o piatră pe multe dintre naţiunile Europei postcomuniste. Zvonuri abia şoptite despre conţinutul vechilor „dosare secrete" continuă să aţâţe spiritele în viaţa politică de astăzi, ducând la răsturnarea a cel puţin unui prim-ministru polonez sau ungur. Înţelegerile încheiate în trecut între partidele comuniste înfrăţite continuă să aibă reverberaţii în prezent. În multe locuri, sistemul poliţiei secrete – angajaţii, echipamentele, birourile – a rămas aproape neschimbat. Descoperirea întâmplătoare a noi depozite secrete cu oseminte face să izbucnească brusc mânie şi controverse.[8]

Acest trecut apasă asupra Rusiei mai mult decât asupra oricărei ţări. Rusia a moştenit însemnele şi simbolurile puterii sovietice – şi de asemenea complexul de mare putere al Uniunii Sovietice, sistemul ei militar şi aspiraţiile ei imperialiste. Drept urmare, consecinţele politice ale inexistenţei memoriei au fost mult mai dăunătoare în Rusia decât în alte foste ţări comuniste. Acţionând în numele patriei sovietice, Stalin i-a deportat pe ceceni în pustietăţile Kazahstanului, unde jumătate dintre ei au murit, iar cealaltă jumătate urma să dispară, odată cu limba şi cultura cecenă. Cincizeci de ani mai târziu, printr-o operaţiune repetată, Federaţia Rusă a şters capitala cecenă Groznîi de pe hartă şi a ucis zeci de mii de civili ceceni în două războaie. Dacă poporul rus şi elita rusească şi-ar fi amintit – din

lăuntrul sufletelor – ce le făcuse Stalin cecenilor, nu i-ar fi putut invada pe ceceni în 1990, nici prima și nici a doua oară. Ce au făcut ei și-ar găsi echivalentul moral într-o eventuală invazie postbelică a Germaniei în Polonia de Vest. Foarte puțini ruși au văzut lucrurile astfel – ceea ce constituie în sine o dovadă despre cât de puțin știu ei despre propria istorie.

Au fost afectate, de asemenea, și formarea societății civile în Rusia, și instituirea supremației legii. Fără să ne mai ascundem, afirm că dacă ticăloșiile fostului regim rămân nepedepsite, atunci binele nu va triumfa niciodată asupra răului. Poate că sună apocaliptic, dar nu este exagerat din punct de vedere politic. Poliția nu trebuie să-i vâneze mereu pe toți delincvenții pentru ca oamenii să se supună ordinii publice, dar ea trebuie să-i prindă măcar pe o mare parte din ei. Nimic nu încurajează mai mult fărădelegile decât imaginea ticăloșilor care au scăpat basma curată, trăind din jafurile lor și râzând în nas societății. Poliția secretă și-a păstrat apartamentele, vilele și pensiile mari. Victimele lor au rămas sărace și marginalizate. Pentru cei mai mulți dintre ruși este evident acum că a fi fost mai înțelept înseamnă a fi colaborat mai mult în trecut. Prin analogie, cu cât înșeli și minți mai mult în prezent, cu atât ești mai deștept.

Într-un anumit sens, ceva din ideologia Gulagului supraviețuiește și în atitudinile și viziunea despre lume ale elitei ruseşti. Mi s-a întâmplat odată să ascult o conversație obișnuită, noaptea târziu, în jurul unei mese de bucătărie rusească, în casa unor prieteni din Moscova. La un moment dat, foarte târziu spre seară, doi dintre cei implicați – antreprenori de succes – au început să dezbată acest subiect: Oare cât de proști și creduli sunt rușii? Și cu cât suntem noi mai deștepți? Vechea clasificare stalinistă a umanității în elita atotputernică și „adversarii" lipsiți de valoare dăinuia în disprețul arogant al elitei contemporane ruseşti față de semenii lor ruși. Dacă această elită nu va ajunge în curând să recunoască valoarea și importanța tuturor cetățenilor Rusiei, să respecte drepturile lor civile și umane, Rusia va deveni până la urmă Zairul nordic al zilelor noastre, o țară populată de țărani sărăciți și de politicieni miliardari care își păstrează bunurile în seifurile din băncile elvețiene și pe care îi așteaptă pe piste, cu motoarele pornite, avioanele particulare.

Este tragic faptul că lipsa de interes a Rusiei față de propriul trecut a lăsat-o fără eroi și fără victime. Numele celor care au conspirat în secret împotriva lui Stalin, chiar dacă fără succes – studenți precum Suzanna Peciora, Viktor Bulgakov și Anatoli Jigulin, lideri ai unor revolte și răscoale din Gulag, disidenți ca Saharov, Bukovski și Orlov –, ar trebui să fie tot atât de cunoscute în Rusia, cum sunt în Germania numele celor care au complotat să-l ucidă pe Hitler. Abundenta literatură a supraviețuitorilor din

Rusia – relatări ale oamenilor a căror umanitate a triumfat în ciuda condițiilor oribile din lagărele de concentrare sovietice – ar trebui să fie citită mai cu atenție, mai bine cunoscute, mai des citate. Dacă elevii i-ar ști pe acești eroi și poveștile lor, ei ar găsi un motiv de fală chiar și în trecutul sovietic al Rusiei, nu numai în victoriile ei militare și imperiale.

Neputința de a rememora are și consecințe practice. Se poate spune, de exemplu, că incapacitatea Rusiei de a-și cerceta în amănunțime trecutul explică și insensibilitatea ei la anumite forme de cenzură și la prezența neobosită, apăsătoare a poliției secrete, numită acum *Federalnaia Slujba Bezopasnosti* sau FSB. Majoritatea rușilor nu sunt deranjați în mod deosebit de dreptul pe care și l-a arogat FSB de a deschide scrisori, de a asculta telefoanele, de a pătrunde în locuințe fără ordin judecătoresc. Și nici nu sunt prea interesați, de exemplu, de faptul că FSB îl târăște prin tribunale pe Aleksandr Nikitin, un ecologist care a scris despre pagubele produse de Flota de Nord a Rusiei în Marea Baltică.[9]

Indiferența față de trecut explică și lipsa reformei justiției și sistemului penitenciarelor. În 1998, am fost să văd închisoarea centrală din orașul Arhanghelsk. Cândva una dintre cele mai importante orașe-capitală ale Gulagului, Arhanghelsk se afla pe ruta care ducea spre Soloveți, Kotlas, Kargopollag și alte complexe din nord. Închisoarea din oraș, care există dinainte de Stalin, nu pare să se fi schimbat mult de atunci. Am intrat acolo însoțită de Galina Dudina, o femeie cum nu mai întâlnești în epoca postsovietică, o avocată specializată în drepturile deținuților. Mergând pe holurile clădirii de piatră, îndrumate de un paznic tăcut, a fost ca și cum am fi făcut o călătorie în trecut.

Coridoarele erau înguste și întunecate, iar pereții murdari și umezi. Când paznicul a deschis ușa unei celule de bărbați, am zărit trupuri goale acoperite de tatuaje, întinse pe paturi. Văzând că bărbații erau dezbrăcați, el a închis repede ușa și le-a permis să se aranjeze. Când ușa s-a deschis iar, am intrat și am văzut aproximativ 20 de bărbați înșiruiți, deloc mulțumiți de întrerupere. Au mormăit răspunsuri monosilabice la întrebările pe care Galina le-a pus și mai mult se holbau la podeaua de ciment a celulei. Se pare că jucau cărți; paznicul ne-a scos repede de acolo.

Am stat mai mult timp în celula femeilor. În colț era o toaletă. În rest, scena ar fi putut foarte bine să pară scoasă din memoriile anilor '30. Lenjeria de damă atârna pe o sfoară întinsă în celulă; aerul era greu și foarte fierbinte, irespirabil din pricina mirosului de transpirație, hrană proastă, umezeală și dejecții umane. Femeile, pe jumătate goale, stăteau pe paturi de jur împrejurul pereților și îi strigau paznicului insulte, cereri și reclamații.

Era ca și cum aș fi păşit în celula în care intrase Olga Adamova-Sliozberg în 1938. Reproduc aici descrierea ei:

> Pereții boltiți erau uzi. Pe fiecare parte, despărțite doar de un mic spațiu de trecere, erau priciuri joase de scânduri dintr-o singură bucată pe care erau înghesuite trupuri. Tot felul de zdrențe erau puse la uscat pe frânghii atârnând deasupra capului. Aerul era îmbâcsit de mirosul greu de tutun ieftin și de zgomotele asurzitoare ale discuțiilor, strigătelor și plânsetelor.[10]

Următoarea uşă – celula minorilor. Deținuții erau mai puțini, dar fețele mai triste. Galina i-a dat o batistă unei tinere de 15 ani, care plângea, acuzată că furase o sumă echivalentă cu 10 dolari. „Gata, gata", a spus ea, „vezi-ți de lucru la algebră și o să scapi în curând de aici." Sau cel puțin aşa spera ea: Galina întâlnise mulți oameni care fuseseră închiși luni întregi fără proces, iar fata asta era în celulă de doar o săptămână.

Apoi am vorbit cu şeful închisorii care a ridicat din umeri când l-am întrebat despre fata din celula minorilor, despre deținutul care aşteptase să fie executat mai mulți ani, deşi pretinsese că este nevinovat, despre aerul împuțit din închisoare și lipsa de igienă. Totul se reducea la bani, a spus el. Pur și simplu nu erau destui bani. Paznicii închisorii erau prost plătiți. Facturile la lumină creşteau, ceea ce explica întunericul de pe coridoare. Nu existau bani pentru reparații, nu se cheltuiau bani pe procurori, judecători și procese. Deținuții trebuiau să-și aştepte rândul, a spus el, până veneau banii.

Nu m-a convins. Banii sunt într-adevăr o problemă, dar nu înseamnă totul. Dacă închisorile din Rusia de azi arată precum cele din memoriile Olgăi Adamova-Sliozberg, dacă tribunalele ruseşti și anchetele sunt o farsă, acest lucru se datorează parțial faptului că moştenirea sovietică nu a căzut ca o povară pe umerii acelora care conduc azi sistemul judiciar din Rusia. Trecutul nu-i bântuie pe agenții poliției secrete ruse, pe judecătorii Rusiei, pe politicienii sau pe marii oameni de afaceri ai Rusiei.

Oricum, foarte puțini oameni din Rusia contemporană simt trecutul ca pe o povară sau măcar ca pe o îndatorire. Trecutul este un vis urât care trebuie uitat sau un zvon care trebuie ignorat. Ca o imensă și ferecată cutie a Pandorei, acesta zace în aşteptarea viitoarelor generații.

Eşecul nostru, al celor din Occident, de a înțelege amploarea a ceea ce s-a întâmplat în Uniunea Sovietică și în Europa Centrală nu ne afectează desigur viața la fel de mult ca pe a lor. Toleranța pe care o avem față de câțiva „negaționişti ai Gulagului" în universitățile noastre nu va distruge structura morală a societății noastre. La urma urmelor, Războiul Rece s-a

terminat, iar partidele comuniste din Occident nu mai au forța politică sau intelectuală necesară.

Totuși, dacă nu vom încerca mai bine să ne amintim, vor fi consecințe și pentru noi toți. În primul rând, înțelegerea noastră vizavi de ce se petrece acum în fosta Uniune Sovietică va fi și mai denaturată de interpretarea greșită a istoriei. Și dacă am fi știut realmente ceea ce Stalin le-a făcut cecenilor și dacă am fi simțit că aceasta a fost o crimă cumplită îndreptată împotriva națiunii cecene, nu numai că Vladimir Putin nu ar fi putut să le facă același lucru acum, dar nici noi nu am fi putut să stăm deoparte și să asistăm la asta nepăsători. Nici colapsul Uniunii Sovietice nu a generat aceeași mobilizare a forțelor occidentale ca sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Când Germania nazistă s-a prăbușit în cele din urmă, celelalte țări occidentale au creat atât NATO, cât și Comunitatea Europeană – în parte pentru a împiedica Germania să se mai abată de la „normalitate". De abia după 11 septembrie 2001, națiunile din Occident au început să-și regândească serios politica de securitate de după Războiul Rece, dar atunci au făcut-o din impulsuri mai puternice decât necesitatea de a readuce Rusia în civilizația occidentală.

Dar, până la urmă, consecințele asupra politicii externe nu sunt cele mai importante. Căci, dacă noi uităm Gulagul, mai devreme sau mai târziu o să ni se pară greu să ne înțelegem propria istorie. De ce am purtat Războiul Rece, la urma urmelor? Oare fiindcă niște politicieni de dreapta smintiți, mână în mână cu complexul industrial și cu CIA, au inventat totul și au obligat două generații de americani și de vest-europeni să accepte așa ceva? Sau s-a întâmplat ceva mai important? Nu mai știm ce să credem. În 2002, un articol din ziarul britanic *Spectator* opina că Războiul Rece a fost „unul dintre cele mai inutile conflicte ale tuturor timpurilor"[11]. Scriitorul american Gore Vidal a descris și el confruntările Războiului Rece ca fiind „patruzeci de ani de războaie fără sens care au creat o datorie de cinci trilioane de dolari"[12].

Deja uităm ceea ce ne-a mobilizat, ceea ce ne-a inspirat, ceea ce a unit civilizația „Occidentului" pentru atât de mult timp: uităm deja împotriva cui am luptat de fapt. Dacă nu ne străduim să ne amintim istoria celeilalte jumătăți a continentului european, istoria celuilalt regim totalitar al secolului XX, până la urmă, noi cei din Occident nu ne vom mai înțelege trecutul, nu ne vom mai da seama cum a ajuns lumea noastră să fie ceea ce este.

Și nu numai trecutul nostru specific. Fiindcă dacă noi continuăm să lăsăm în urmă istoria Europei, ceva din ceea ce noi știm despre omenire va fi prezentat într-o lumină falsă. Fiecare dintre tragediile în masă ale secolului XX a fost unică. Gulagul, Holocaustul, masacrul armenilor, masacrul din

Nanjing, Revoluția Culturală, revoluția cambodgiană, războaiele bosniace sunt câteva. Fiecare dintre aceste evenimente are origini istorice, filozofice și culturale diferite, fiecare dintre ele s-a iscat în circumstanțe locale specifice, care nu se vor repeta niciodată. Numai abilitatea noastră de a-i înjosi, de a-i distruge și de a-i dezumaniza pe semenii noștri s-a repetat și se va repeta la nesfârșit: transformarea vecinilor noștri în „dușmani", reducerea adversarilor noștri la păduchi, paraziți sau buruieni otrăvitoare, numai închipuirea noastră că victimele ne sunt inferioare, mai prejos decât noi, sau ființe malefice demne doar de a fi încarcerate, expulzate sau ucise.

Cu cât vom înțelege mai bine în ce fel unele societăți și-au prefăcut propriii vecini și semeni din oameni în obiecte, cu cât vom ști mai multe despre împrejurările care au dus la fiecare episod de tortură sau asasinat în masă, cu atât vom percepe mai clar latura întunecată a firii umane. Cartea de față nu a fost scrisă „pentru ca acest lucru să nu se întâmple din nou", cum o spune clișeul. Ea a fost scrisă fiindcă în mod sigur așa ceva se va întâmpla din nou. Filozofiile totalitare au exercitat și vor exercita o atracție profundă asupra multor milioane de oameni. Distrugerea „dușmanului obiectiv", cum a spus cândva Hannah Arendt, rămâne un scop fundamental a multe dictaturi. Trebuie să știm de ce – iar fiecare poveste, fiecare text memorialistic, fiecare document despre istoria Gulagului este o piesă a acestui puzzle, o parte din explicație. Fără el ne vom trezi într-o zi că nu știm cine suntem.

ANEXĂ

Cât de mulți?

Deşi în Uniunea Sovietică au existat mii de lagăre de concentrare şi deşi milioane de oameni au trecut prin ele, vreme de mai multe decenii numărul exact al victimelor a fost ținut secret pentru toată lumea, cu excepția unui număr restrâns de funcționari. Ca urmare, aprecierea numărului lor a fost o pură speculație, pe toată durata existenței URSS, iar astăzi rămâne o chestiune de speculație calificată.

În perioada de pură speculație, dezbaterile din Occident pe tema statisticilor represiunii – întocmai ca şi dezbaterea mai generală asupra istoriei sovietice – au fost, începând cu anii '50, influențate de aspectele politice ale Războiului Rece. Neavând arhive la dispoziție, istoricii s-au bazat în schimb pe memoriile deținuților, declarațiile dezertorilor, cifrele oficiale ale recensămintelor, statisticile economice sau detaliile cele mai neînsemnate care nu se ştie cum ajungeau să fie cunoscute în străinătate, cum ar fi numărul de ziare distribuite deținuților în anul 1931.[1] Cei mai înclinați către o atitudine ostilă Uniunii Sovietice au avut tendința să aleagă cifrele care indicau un număr mare de victime. Cei care nu agreau rolul americanilor sau al Occidentului în Războiul Rece au ales cifrele mai mici. Cifrele însele variază extraordinar de mult. În *Marea teroare*, la vremea aceea (1968) o inovatoare relatare a epurărilor, istoricul Robert Conquest aprecia că NKVD arestase în anii 1937–1938 şapte milioane de oameni.[2] În relatarea „revizionistă" din 1985, intitulată *Originile epurărilor*, istoricul J. Arch Getty vorbeşte doar despre „mii" de arestări operate în acelaşi interval de doi ani.[3]

După cum s-a văzut, deschiderea arhivelor sovietice nu a mulțumit pe nici una dintre aceste tabere. Primul set de date dezvăluite în legătură cu numărul deținuților din Gulag a părut să indice cifre situate chiar între estimările maxime şi minime. Potrivit documentelor NKVD publicate pretutindeni, numărul deținuților din lagărele şi coloniile Gulagului, stabilit la începutul lunii ianuarie a fiecărui an, a fost:

1930	179 000	1942	1 777 043
1931	212 000	1943	1 484 182
1932	268 700	1944	1 179 819
1933	334 300	1945	1 460 677
1934	510 307	1946	1 703 095
1935	965 742	1947	1 712 543
1936	1 296 494	1948	2 199 535
1937	1 196 369	1949	2 356 685
1938	1 881 570	1950	2 561 351
1939	1 672 438	1951	2 525 146
1940	1 659 992	1952	2 504 514
1941	1 929 729	1953	2 468 524.[4]

Aceste cifre reflectă într-adevăr unele date pe care le ştim ca fiind adevărate. Numărul arestaților începe să crească la sfârşitul anilor '30, când represiunea s-a înăsprit. Coboară uşor în timpul războiului, datorită numărului mare de amnistii. Creşte din nou în 1948, când Stalin a sporit persecuțiile. În plus, cei mai mulți cercetători care au lucrat în arhive sunt acum de acord că aceste cifre se bazează pe situațiile originale întocmite direct în lagăre şi trimise la NKVD. Ele coincid cu datele venite de la alte sectoare ale birocrației sovietice, de pildă, cu cifrele folosite de Comisariatul Poporului pentru Finanțe.[5] Dar acest lucru nu înseamnă că exprimă tot adevărul.

În primul rând, cifrele pentru fiecare an sunt înşelătoare, deoarece ele nu redau fluxul extraordinar de deținuți din sistemul lagărelor. În anul 1943, de exemplu, 2 421 000 de deținuți sunt înregistrați ca trecând prin lagăre, deşi totalurile de la începutul şi sfârşitul acelui an arată o scădere de la 1,5 la 1,2 milioane. Numărul include transferuri în interiorul sistemului, dar indică şi o mare circulație a deținuților, care nu se regăseşte în cifrele totale.[6] În acelaşi fel, aproape un milion de deținuți au părăsit lagărele în timpul războiului pentru a se alătura Armatei Roşii, fenomen care nu este nici pe departe prezent în statisticile generale, din moment ce atât de mulți deținuți au sosit în lagăre în timpul războiului. Un alt exemplu este următorul: în 1947, 1 490 959 de deținuți au intrat şi 1 012 967 au ieşit, o modificare de cifre care nici ea nu se regăseşte în tabel. [7]

Deținuții părăseau lagărele pentru că mureau, evadau, aveau condamnări scurte, erau eliberați sau pentru că fuseseră promovați în funcții administrative. Cum am mai scris, existau şi amnistii frecvente pentru cei în vârstă, pentru cei bolnavi şi pentru femeile însărcinate – întotdeauna urmate de noi valuri de arestări. Această masivă şi constantă fluctuație de deținuți ne

face să credem că numărul lor era de fapt mult mai mare decât pare la prima vedere: în 1940, milioane de deținuți trecuseră deja prin lagăre.[8] Consultând statisticile disponibile referitoare la intrările și ieșirile deținuților, și punând cap la cap diferite surse, singurul calcul complet pe care l-am întâlnit apreciază că 18 milioane de cetățeni sovietici au trecut prin lagăre și colonii între 1929 și 1953. Aceste cifre se concordă cu altele furnizate de ofițerii superiori din securitatea rusă de-a lungul anilor '90. Potrivit unei surse, Hrușciov însuși ar fi vorbit despre 17 milioane de persoane care ar fi trecut prin experiența Gulagului între 1937 și 1953.[9]

Dar, într-un fel, și aceste cifre sunt înșelătoare. Cred că cititorii și-au dat seama deja că nu toți cei condamnați la muncă silnică în URSS și-au și ispășit sentința într-un lagăr de concentrare aflat sub conducerea Gulagului. În primul rând, cifrele de mai sus exclud multele sute de mii de oameni care au fost condamnați la „muncă forțată fără încarcerare" pentru abateri la locul de muncă. În plus, au mai existat cel puțin trei categorii de condamnați la muncă silnică închiși: prizonierii de război, cei din lagărele de triere de după război, și, mai ales, „exilații speciali", în categoria cărora intră și culacii deportați în timpul colectivizării, polonezii, balticii și alții, deportați după 1939, și caucazienii, tătarii, nemții de pe Volga și alții deportați chiar în timpul războiului.

Primele două categorii sunt relativ simplu de numărat: potrivit mai multor surse de încredere, se știe că au fost aproximativ 4 milioane de prizonieri de război.[10] Se mai știe și că, între 27 decembrie 1941 și 1 octombrie 1944, NKVD a anchetat 421 199 de deținuți din lagărele de filtrare și că, la 10 mai 1945, peste 160 000 de deținuți trăiau încă în aceste lagăre, efectuând muncă forțată. În ianuarie 1946, NKVD a desființat aceste lagăre și a repatriat încă 228 000 de persoane în URSS în vederea continuării anchetelor.[11] Așadar, o estimare corectă a numărului acestora ar fi de 700 000 de deținuți.

Exilații speciali sunt ceva mai greu de numărat, numai și pentru că existau atâtea grupuri diferite, trimiși în atâtea locuri, în perioade diferite și din motive atât de variate. În anii '20, mulți dintre primii opozanți ai bolșevicilor – menșevici, revoluționari socialiști și alții – erau exilați prin decrete administrative, adică nu aparțineau de sistemul Gulagului, dar erau în mod sigur pedepsiți. La începutul anilor '30, 2,1 milioane de culaci au fost exilați, deși mai există unii, nu se cunoaște exact câți, undeva în jurul sutelor de mii, care au fost trimiși nu în Kazahstan sau Siberia, ci în alte părți ale provinciilor lor natale, sau spre solurile sterpe din jurul gospodăriilor colective: cum se pare că mulți au evadat, nu știm dacă să-i

punem la socoteală sau nu. Mult mai clară este situația grupurilor naționale trimise, în timpul războiului și după aceea, în satele de „exil special". Tot la fel de clară, dar mai ușor de uitat, este situația grupurilor răzlețe, precum cel al „vechilor bolșevici" expulzați din Leningrad după asasinarea lui Kirov. Au mai fost și germanii sovietici care nu au fost deplasați propriu-zis, dar ale căror sate situate în Siberia și Asia Centrală s-au transformat în așezări speciale – practic, a venit Gulagul peste ei –, precum și copiii născuți în exil, care sigur sunt și ei exilați cu drepturi depline.

Drept urmare, aceia care au încercat să confrunte numeroasele statistici publicate pentru fiecare dintre aceste grupuri au ajuns la rezultate oarecum diferite. În *Ne po svoei vole*, publicat de Memorial în 2001, istoricul Pavel Polian a adunat numărul exilaților speciali și i-a ieșit un rezultat de 6 015 000.[12] Trecând în revistă publicațiile arhivistice, Otto Pohl, pe de altă parte, a ajuns, prin calcul, la ceva mai mult de opt milioane de exilați speciali între 1930 și 1948.[13] Potrivit lui, numărul celor care se aflau în „așezările speciale" arată astfel:

octombrie 1945	2 230 500
octombrie 1946	2 463 940
octombrie 1948	2 104 571
1 ianuarie 1949	2 300 223
1 ianuarie 1953	2 53 356.[14]

Totuși, mergând pe principiul că cele mai scăzute estimări îi vor satisface pe cei mai greu de mulțumit, m-am decis să aleg cifrele lui Polian, șase milioane de exilați. Făcând un calcul total, numărul celor implicați în URSS în munca forțată ajunge la 28,7 milioane.

Îmi dau seama, desigur, că aceste cifre nu vor mulțumi pe toată lumea. Unii vor susține că nu toți aceia care au fost arestați sau deportați sunt *victime*, din moment ce unii erau delincvenți sau chiar criminali de război. Totuși, deși este adevărat că milioane dintre acești deținuți aveau condamnări de drept comun, eu nu cred că majoritatea lor erau numai delincvenți, în oricare sens al cuvântului. O femeie care culesese câteva grăunțe de pe un câmp de pe care recolta fusese deja adunată nu poate fi numită o delincventă, așa cum nu poate fi nici un om care a întârziat la serviciu de trei ori, cum s-a întâmplat cu tatăl generalului rus Aleksandr Lebed, care a fost trimis în lagăr tocmai pentru acest lucru. Dacă ne mai gândim, un deținut de război ținut în mod intenționat într-un lagăr de concentrare mai mulți ani după ce războiul se terminase nu este nici el un prizonier de război.

După toate calculele, numărul real al infractorilor profesionişti în orice lagăr era redus – de aceea eu prefer să las cifrele aşa cum sunt.

Alţii totuşi vor fi nemulţumiţi de aceste cifre din motive diferite. Desigur că pe parcursul redactării acestei cărţi mi s-a pus de foarte multe ori aceeaşi întrebare: câţi deţinuţi au murit din cei 28,7 milioane?

Şi acest răspuns este greu de dat. Până în prezent nu au apărut încă statistici pe deplin satisfăcătoare privind numărul deceselor din Gulag şi din exil.[15] În anii următori, s-ar putea să apară unele cifre mai credibile: cel puţin un fost ofiţer MVD şi-a luat asupra lui sarcina de a purica arhivele, luând fiecare lagăr în parte, încercând să adune cifrele reale. Din motive oarecum diferite, Societatea Memorial, care deja a publicat primul ghid fiabil referitor la numărul lagărelor, şi-a propus şi ea să stabilească numărul victimelor represiunii.

Până la apariţia acestor statistici, trebuie însă să ne bizuim pe ceea ce avem: înregistrările anuale ale numărului morţilor, bazate pe arhivele Departamentului de Evidenţă a Deţinuţilor. Acest calcul pare să excludă decesele din închisori şi cele petrecute în timpul transportului. El a fost realizat pe seama rapoartelor generale ale NKVD, nu pe seama evidenţelor fiecărui lagăr în parte. Şi nu include nici date despre exilaţii speciali. Cu toată nesiguranţa, voi prezenta mai jos aceste informaţii:

1930	7 980 (4,2%)	1937	31 056 (2,42%)
1931	7 283 (2,9%)	1938	108 654 (5,35%)
1932	13 197 (4,81%)	1939	44 750 (3,1%)
1933	67 297 (15,3%)	1940	41 275 (2,72)
1934	25 187 (4,28%)	1941	115 484 (6,1%)
1935	31 636 (2,75%)	1942	352 560 (24,9%)
1936	24 993 (2,11%)	1943	267 826 (22,4%)
1944	114 481 (9,2%)	1949	29 350 (1,21%)
1945	81 917 (5,95 %)	1950	24 511 (0,95%)
1946	30 715 (2,2%)	1951	22 466 (0,92%)
1947	66 830 (3,59%)	1952	20 643 (0,84%)
1948	50 659 (2,28%)	1953	9 628 (0,67%)[16]

Ca şi statisticile oficiale referitoare la numărul deţinuţilor, tabelul arată unele constante care pot fi confruntate cu alte date. Creşterea bruscă din 1933, de pildă, reprezintă în mod sigur impactul foametei care a ucis şi şase până la şapte milioane de cetăţeni sovietici liberi. Creşterea moderată din 1938 trebuie să exprime execuţiile în masă care au avut loc în unele

lagăre în acel an. Creşterea importantă a ratei mortalității în timpul războiului – aproape un sfert din numărul deținuților în anul 1942 – coincide de asemenea cu memoriile şi amintirile oamenilor care au trăit în lagăre în acel an şi reflectă criza extremă de alimente de pe tot cuprinsul URSS.

Totuşi, dacă şi când aceste numere vor fi corectate, întrebarea „câți au murit?" tot nu-şi va găsi răspunsul. Adevărul este că nu există evidențe ale deceselor întocmite de autoritățile Gulagului cu totul demne de încredere. Obiceiurile create de inspecțiile prin lagăre şi administrarea de pedepse ar putea însemna, printre altele, că şefii fiecărui lagăr în parte aveau un motiv întemeiat să mintă în statisticile lagărului în legătură cu numărul deținuților morți.[17] Deşi cei exilați circulau mai puțin şi nu erau eliberați atunci când se aflau la un pas de moarte, natura sistemului exilului – deținuții trăiau în sate îndepărtate, la distanță de autoritățile regionale – face ca statisticile privind procentajul morților în exil să nu poată fi nici ele vreodată în întregime credibile.

Şi mai important, totuşi, întrebarea însăşi trebuie formulată cu ceva mai multă grijă; „Câți au murit?" este o întrebare imprecisă în cazul Uniunii Sovietice, iar cei care pun o asemenea întrebare ar trebui mai întâi să stabilească ce vor să afle de fapt. Doresc să ştie de exemplu, pur şi simplu, câți oameni au murit în lagărele Gulagului şi în satele de exil în perioada stalinistă, din anul 1929 până în 1953? Dacă da, o estimare bazată pe sursele de arhivă este disponibilă, deşi chiar şi istoricul care a alcătuit-o a atras atenția că este incompletă şi că nu acoperă toate categoriile de deținuți pentru fiecare an. Din nou cu rezerve, o reproduc: 2 749 163.[18]

Chiar şi dacă ar fi complete, aceste cifre tot nu redau totalul victimelor sistemului judiciar stalinist. Aşa cum am spus în introducere, poliția secretă sovietică nu a folosit întotdeauna lagărele pentru a ucide oameni. Atunci când a dorit să ucidă oameni, a recurs la execuții în masă în păduri: în mod sigur şi aceştia sunt victime ale justiției sovietice, şi au fost mulți. Recurgând la arhive, un grup de cercetători dă un număr de 786 098 de execuții politice între anii 1934 şi 1953.[19] Cei mai mulți istorici consideră numărul mai mult sau mai puțin plauzibil, dar graba şi haosul care au însoțit execuțiile în masă pot şi foarte bine să însemne că nu vom şti niciodată. Chiar şi aceste cifre – după opinia mea, prea precise ca să fie demne de încredere – tot nu-i includ pe cei care au murit în trenurile spre lagăre; pe cei care au murit în timpul anchetelor; pe cei a căror execuție, „tehnic" vorbind, nu a fost motivată politic, dar a fost nelegitimă; pe cei peste 20 000 de ofițeri polonezi morți în masacrele de la Katîn şi, mai ales, pe cei morți la câteva zile după eliberare. Dacă acestea sunt cifrele pe care

vrem realmente să le aflăm, atunci ele vor fi mai mari – probabil mult mai mari –, deşi estimările vor varia din nou foarte mult.

Dar până şi aceste cifre, am descoperit, nu sunt totdeauna răspunsul la ceea ce oamenii vor să ştie. De cele mai multe ori, când sunt întrebată „Câţi oameni au murit?", ceea ce vrea să ştie cel care-mi adresează întrebarea este câţi oameni au murit degeaba ca urmare a Revoluţiei Bolşevice. Anume, câţi au murit din cauza terorii roşii, din cauza războiului civil, câţi din cauza foametei survenite după brutala politică de colectivizare, a deportărilor şi execuţiilor în masă, în lagărele anilor '20, în lagărele anilor '60–'80, precum şi în lagărele şi în asasinatele în masă din timpul lui Stalin. În acest caz, numărul este nu numai mult mai mare, dar el este o chestiune de simple supoziţii. Autorii francezi ai *Cărţii negre a comunismului* dau cifra de 20 de milioane de morţi. Alţii citează cifre apropiate de 10–12 milioane.[20]

O singură cifră rotundă a victimelor ar fi de ajuns, mai ales pentru că ne-ar permite să-l comparăm pe Stalin cu Hitler sau cu Mao. Dar chiar şi dacă am descoperi o cifră unică, nu cred că aceasta ne-ar spune întreaga poveste a suferinţelor îndurate. Nu există cifre oficiale care să redea procentul de morţi din rândul soţiilor şi copiilor sau al părinţilor bătrâni lăsaţi în urmă, din moment ce decesele lor nu au fost înregistrate separat. În timpul războiului, oamenii în vârstă au murit de foame fără cartele de alimente: dacă fiul lor condamnat n-ar fi scos cărbune la Vorkuta, ei poate ar fi supravieţuit. Copiii mici contractau repede tifos şi pojar în orfelinatele friguroase, prost dotate: dacă mamele lor nu ar fi cusut uniforme la Kenghir, poate ei ar fi trăit.

Nici o cifră nu poate să redea efectul cumulat pe care l-a avut represiunea stalinistă asupra vieţii şi sănătăţii unor familii întregi. Un om a fost judecat şi împuşcat ca „duşman al poporului", soţia lui a fost dusă într-un lagăr ca „membră a familiei unui duşman al poporului", copiii lor au crescut în orfelinate şi s-au alăturat bandelor de criminali, mama lui a murit de durere şi îngrijorare, verii, mătuşile şi unchii lor au întrerupt orice legătură, ca să evite să fie şi ei implicaţi. Familiile şi prieteniile s-au destrămat, frica îi sufoca pe cei care rămâneau acasă, chiar dacă nu mureau.

În cele din urmă, statisticile nu pot să redea în totalitate ce s-a întâmplat. Nici documentele de arhivă pe care s-a bazat această carte. Toţi cei care au scris cel mai convingător despre Gulag au ştiut acest lucru şi de aceea aş dori să îi las unuia dintre ei ultimul cuvânt despre „statistici", „arhive" şi „dosare".

În anul 1990, scriitorul Lev Razgon a putut să-şi vadă dosarul, un teanc subţire de hârtii care relatează arestarea lui şi pe cea a primei sale soţii, Oksana, ca şi a mai mulţi membri ai familiei sale. El le-a răsfoit, şi mai

târziu a scris un eseu referitor la conținutul acestui dosar. S-a exprimat elocvent în legătură cu datele din dosar: sărăcia dovezilor, absurditatea acuzațiilor, tragedia trăită de mama soției sale și motivele necunoscute ale socrului său, cekistul Gleb Boki, și ciudata lipsă de remușcări a celor care îi distruseseră pe ei toți. Dar ceea ce m-a frapat cel mai mult din experiența pe care a avut-o cercetând în arhive a fost mărturisirea sentimentelor contradictorii trăite în momentul în care a terminat de citit:

> Terminasem de mult de întors paginile dosarului și ele zăceau lângă mine de mai bine de o oră sau două, impasibile. Paznicul meu [arhivist KGB] a început să tușească semnificativ și să se uite la ceas. E timpul să plec. Nu mai am nimic de făcut aici. Îi dau dosarele și le aruncă neglijent în sacoșă. Cobor scările, de-a lungul coridoarelor pustii, trec de santinelele care nici măcar nu-mi cer actele și ies afară în Piața Lubianka.
>
> Nu e decât 5 după-amiaza, dar este aproape întuneric și o ploaie măruntă cade neîntrerupt. Clădirea rămâne într-o parte și eu stau afară pe trotuar întrebându-mă ce să fac în continuare. Ce cumplit e că nu cred în Dumnezeu și nu mă pot duce într-o bisericuță liniștită la căldura lumânărilor, să privesc în ochii lui Hristos aflat pe cruce, să spun și să fac acele gesturi care-i ușurează viața credinciosului...
>
> Îmi scot căciula de blană și picături de ploaie sau de lacrimi mi se preling pe față. Am 82 de ani și stau aici retrăind trecutul... Aud glasul Oksanei și pe cel al mamei ei... Pot să mi-l reamintesc și să mi-l evoc pe fiecare. Și e de datoria mea să fac acest lucru deoarece am rămas în viață...[21]

Note

Detalii complete privind scrierile memorialistice, publicate sau inedite, operele literare, lucrările de referință, interviurile, documentele de arhivă citate în note într-o formă prescurtată pot fi regăsite în Bibliografie. Toate trimiterile se fac la ediții în limba engleză, cu excepția celor care au fost citate, transliterat, cu titlul lor original în limba rusă.*

Introducere

1. Citat în Cohen, p. 39.
2. Leggett, pp. 102–120.
3. Ohotin şi Roghinski.
4. Vezi anexele pentru o discuție mai amplă asupra acestor statistici.
5. Rigoulot, *Les paupières lourdes*, pp. 1–10.
6. Citat în Johnson, p. 243.
7. Citat în Revel, p. 77.
8. Amis; John Lloyd, „Show Trail: The Left în the Dock", *New Stateman*, 2 septembrie 2002, vol. 15, nr. 722, pp. 12–15; „Hit and Miss", *Guardian*, 3 septembrie 2000.
9. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*; Robert Conquest, „Small Terror, Few Dead", *The Time Literary Supplement*, 31 mai, 1996.
10. Aceasta i s-a întâmplat autoarei în 1994. Sintagma „prea antisovietică" este un citat preluat dintr-o scrisoare. O altă publicație, *The Time Literary Supplement*, a publicat în cele din urmă o versiune mult scurtată a recenziei.
11. „Neither Here nor There" (recenzie la *Between East and West*, New York, 1994, *The New York Times Book Review*, 18 decembrie 1994.
12. Pentru o discuție mai amplă asupra problemei vezi Malia.
13. Webb, p. 31.
14. Citat în Conquest, *The Great Terror*, p. 551.

---

* De câte ori a fost posibil, traducătorii au consultat edițiile în limba română ale unor lucrări citate. În bibliografie, în paranteze, au fost semnalate şi aceste ediții (*n.t.*).

15. Vezi Klehr, Haynes şi Firsov; vezi şi Klehr, Haynes şi Anderson, pentru istoria pe bază de surse din arhive a Partidului Comunist American.
16. Citat în N. Tolstoi, *Stalin's Secret War*, p. 289.
17. Pentru detalii vezi Thomas, pp. 489–495; şi Scammell, *Solzhenitsyn: A Biography*. Încercarea de a-l înfăţişa pe Soljeniţîn ca pe un alcoolic (Scammell, pp. 664–665) a fost deosebit de stângace, cunoscut fiind dezgustul lui pentru alcool.
18. Pipes, pp. 824–825(e).
19. Overy, pp. 112 şi 226–227; Moskoff.
20. L. Ginzburg, p. 36.
21. Koina, p. 5.
22. Kaczyńska, p. 15.
23. Kennan, pp. 74–83.
24. Chekhov, p. 371.
25. Kaczyńska, pp. 16–27.
26. Popov, pp. 31–38.
27. Kennan, p. 242.
28. Kaczyńska, pp. 65–85.
29. Anisimov, p. 177.
30. GARF, 9414/I/76.
31. Kaczyńska, pp. 44–64.
32. Ibid., p. 161.
33. Chekhov, p. 52.
34. Kaczyńska, pp. 161–174.
35. Sutherland, pp. 271–302.
36. Adams, pp. 4–11.
37. Volkogonov, *Stalin*, p. 9.
38. Această fotografie apare, printre alte locuri, în Figes.
39. Fotografia apare în Volkogonov, *Trotsky*.
40. Bullock, pp. 28–45.
41. Volkogonov, *Stalin*, p. 9.
42. Kotek şi Rigoulot, pp. 97–107; Ohotin şi Roghinski, pp. 11–12.
43. Am detaliat această definiţie în „A History of Horror".
44. Geller, p. 43.
45. Citat în Kotek şi Rigoulot, p. 92.
46. Această relatare privind preistoria lagărelor de concentrare provine de la Kotek şi Rigoulot, pp. 1–94.
47. Kaczyńska, pp. 270–285.
48. L. Tolstoy, pp. 408–412.
49. Vezi Martin, *The Affirmative Action Empire*, pentru o discuţie amplă privind atitudinea lui Stalin faţă de grupurile etnice „duşmane".
50. Arendt, pp. 122–123.
51. Bullock, p. 24.

52. Weiner, „Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia".
53. Bullock, p. 488.
54. Sereny, p. 101.
55. Îi sunt recunoscătoare lui Terry Martin pentru că m-a ajutat să clarific acest aspect.
56. Şreider, p. 5.
57. Lynne Viola insistă asupra acestui aspect în legătură cu deportarea culacilor.
58. Pentru mai multe detalii, vezi Applebaum, „A History of Horror".

Partea I: Originile Gulagului, 1917–1939

Capitolul 1: Începuturile bolşevismului

1. Din *Stekla vesnosti*, pp. 172–173.
2. Lihacev, *Vospominania*, p. 118.
3. Pipes, pp. 336–337 (e).
4. Vezi, de exemplu, Service, *Lenin*.
5. Pipes, pp. 439–505; Figes, pp. 474–551.
6. Geller, pp. 23 şi 24.
7. Jakobson, pp. 18–26.
8. *Dekretî*, vol. II, pp. 241–242, şi vol. III, p. 80. De asemenea, vezi Geller, p. 10; Pipes, pp. 793–800.
9. Jakobson, pp. 18–26; Decret privind tribunalele revoluţionare", în *Sbornik*, 19 decembrie 1917, pp. 9–10.
10. Hoover, Colecţia Melgunov, Cutia 1, Dosarul nr. 63.
11. Ohotin şi Roghinski, p. 13.
12. RGASPI, 76/3 1 şi 13.
13. Jakobson, pp. 10–17; Ohotin şi Roghinski, pp. 10–24.
14. *Dekretî*, vol. 1, p. 401.
15. Hoover, Colecţia Melgunov, Cutia 1, Dosarul nr. 4.
16. Anonim, *Vo vlasti Gubceka*, pp. 3–11.
17. Hoover, Colecţia Melgunov, Cutia 1, Dosarul nr. 4.
18. Lockhart, pp. 326–345.
19. S.G. Eliseev, „Tiuremnii dnevink", în *Uroki*, pp. 17–19.
20. Ohotin şi Roghinski, p. 11.
21. Geller, p. 43.
22. Ibid., p. 44; Legget, p. 130.
23. La origine, Ceka împărţea atribuţiile privind lagărele cu Colegiul Central pentru Prizonieri de Război şi Refugiaţi (*Ţentroplenbej*). Ohotin şi Roghinski, p. 11.
24. Leggett, p. 139.
25. Decretul privind „Teroarea Roşie", în *Sbornik*, 5 septembrie 1918, p. 11.
26. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 13.
27. *Istorieceskii Arhiv*, nr. 1, 1958, pp. 6–11; Geller, p. 52.

28. Potrivit istoricului Richard Pipes, Lenin nu a vrut ca numele lui să fie asociat cu aceste prime lagăre, de aceea decretele au fost emise nu de Sovnarkom, un organism pe care-l conducea el, ci de Comitetul Executiv Central al Sovietelor (Pipes, p. 834).
29. *Dekretî*, vol. V, pp. 69–70 şi 164–181.
30. RGASPI, 76/3/65.
31. Hoover, Colecţia Melgunov, Cutia 11, Dosarul 63.
32. Anonim, *Vo vlasti Gubceka*, pp. 47–53.
33. Izgoev, p. 36.
34. Bunian, pp. 54–55.
35. Geller, pp. 55–64; Bunian, pp. 54–114.
36. Ohotin şi Roghinski, pp. 11–12; vezi şi Jakobson pentru o relatare completă privind schimbările instituţionale în anii '20, precum şi Lin.
37. RGASPI, 17/84/585.
38. Pentru a exemplifica aceste discuţii, vezi Hoover, Fond 89, 73/25, 26 şi 27.
39. Volkogonov, *Lenin*, p. 179.
40. Service, *Lenin*, p. 186.
41. Hoover, Colecţia Nikolaievski, Cutia nr. 9, Dosar 1.
42. Ibid., Cutia nr. 99; RGASPI, Fond 76/3/87; *Ghenrih Iagoda*, p. 265.
43. Razgon, p. 266.
44. Hoover, Colecţia Nikolaievski, Cutia nr. 99.
45. Ibid.
46. *Letters from Russian Prisons*, pp. 1–15.
47. Ibid., pp. 20–28.
48. Ibid., pp. 162–165.
49. Ibid.; Melnik şi Soşina.
50. *Letters from Russian Prisons*, pp. 162–165.
51. Melnik şi Soşina.
52. RGASPI, 17/84/395.
53. Doloi.
54. Guberman, pp. 72–74.
55. Bertha Babina-Nevskaia, „My first Prison, February 1922", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, pp. 97–109.
56. RGASPI, 76/3/149.
57. RGASPI, 76/3/227; Hoover, Fond 89, 73/25, 26 şi 27.

Capitolul 2: Primul lagăr al Gulagului

1. *Ekran*, nr. 12, 27 martie 1926.
2. Pentru o descriere a geografiei arhipelagului Soloveţki, cu insulele şi cu dezvoltarea lui, vezi Melnik, Soşina, Reznikova şi Reznikov.
3. „Soloveţkaia Monastirskaia Tiurma", Soloveţkoe Obşcestvo Kraevedenia, *Vipusk*, VII, 1927 (SKM).

4. Ivan Bogov, *Izvestia Arhgubrevkoma I arhbubkoma RKP (b)*, 4 mai 1920 (SKM); citat de asemenea în Yuri Brodsky, p. 13.
5. GARF, 5446/1/2. Vezi şi referinţa lui Nasedkin la Dzerjinski în GARF 9414/1/77.
6. De exemplu, Solzhenitsyn, în *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 25–70.
7. Pentru o relatare despre sistemul închisorilor în anii 1920 vezi Jakobson.
8. GARF, 9414/1/77.
9. Yuri Brodsky, pp. 30–31; Oliţkaia, vol. I, pp. 237–240; Malsagov, pp. 117–131.
10. Oliţkaia, pp. 237–240.
11. Hoover, Colecţia Nikolaevski, Cutia 99; şi Hoover, Fond 89, 73/34.
12. *Letters from Russian Prisons*, pp. 165–171.
13. Yuri Brodsky, p. 194.
14. Şiriaev, pp. 30–37.
15. Volkov, p. 53.
16. Yuri Brodsky, p. 65.
17. Lihacev, *Kniga bezpokoistv*, pp. 98–100.
18. Yuri Brodsky, p. 190.
19. Ibid, pp. 195–197.
20. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 54.
21. Ciuhin, *Kanaloarmeeţi*, pp. 40–44; şi Ciuhin, „Dva dokumenta". Ciuhin explică faptul că aceste documente reproduse în întregime au făcut parte din „ancheta penală nr. 885". Se ştie că provin din arhiva FSB din Petrozavodsk, unde a lucrat Ciuhin.
22. Klinger, p. 210; reprodus de asemenea în *Sever*, vol. 9, septembrie 1990, pp. 108–112. Tortura cu ţânţari este de asemenea menţionată în documentele de arhivă, vezi Zveniia, vol. 1, p. 383, ca şi în memorii. Vezi *Letters from Russian Prisons*, pp. 165–171, Volkov, p. 55.
23. Ciuhin, „Dva dokumenta", p. 359; Lihacev, *Kniga bespokoistv*, pp. 196–198.
24. Yuri Brodsky, p. 129.
25. Ghizii de pe insulele Soloveţki menţionează această poveste. Ea se găseşte şi în Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 37–38.
26. Ţigankov, pp. 196–197.
27. Lihacev, *Kniha bespokoistv*, p. 212.
28. Colecţia de ziare şi publicaţii GARF; *SLON*, vol. III, mai 1924.
29. Şiriaev, pp. 115–132; Lihacev, *Kniga bespokoistv*, pp. 201–205. De asemenea cărţi şi ziare în SKM.
30. *SLON*, vol. III, mai 1924 (GARF).
31. *Soloveţkie Ostrova*, vol. 12, decembrie 1925 (SKM).
32. Convorbire cu Tatiana Fokina, directoarea SKM, 12 septembrie 1998. Vezi de asemenea *Soloveţkie Ostrova*, nr. 1–7, 1925; *Soloveţkie Ostrova*, nr. 1, 1930, sau buletinele *Soloveţkoe Obşcestvo Kravedeniia*, în colecţia muzeului şi în colecţia AKB. Vezi şi Driahliţîn.
33. *Soloveţkie Ostrova*, vol. 9, septembrie 1925, pp. 7–8 (SKM).

34. Reznikova, pp. 46–47.
35. *Soloveţkoi Lagheram*, vol. 3, mai 1924 (SKM).
36. Reznikova, pp. 7–36; Hoover, Colecţia Melgunov, Cutia 7, Dosar 44.
37. Nikolai Anţiferov, „Tri glavi iz vosapaminanii", în *Pamiat*, vol. 4, pp. 75–76.
38. Klinger, pp. 170–177.
39. Ibid., pp. 200–201; Malsagov, pp. 139–145; Rozanov, p. 55; Hoover, Colecţia Melgunov, Cutia 7.
40. Ţigankov, pp. 96–127; Hoover, Colecţia Melgunov, Cutia 7.
41. *Istoria otecestvo v documentah, Volume 2: 1921–1939*, pp. 51–52.
42. Jakobson, pp. 70–102.
43. Krasilnikov, „Rojdenie Gulaga", pp. 142–143. Aceasta este o colecţie de documente retipărite referitoare la înfiinţarea Gulagului, provenite toate din Arhivele Preşedintelui Federaţiei Ruse, de obicei inaccesibile cercetătorilor.
44. NARK, 689/1 (44/465).
45. NARK 690/6 (2/9).
46. RGASPI 17/3/65.
47. Ohotin şi Roghinski, p. 18.
48. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 70–71.
49. GAOPDFRK, 1051/1/1.
50. Jakobson, p. 121, conversaţii avute în 1998 şi 1999 cu Nikita Petrov, Oleg Hlevniuk şi Iuri Brodski. *Solovki*, ediţia italiană a cărţii lui Brodski, nu-l menţionează pe Frenkel.
51. De exemplu, Klementev; S.G. Eliseev, „Turemni dnevnk", în *Uroki*, pp. 30–32.
52. Şiriaev, p. 138.
53. Ciuhin, *Kanaloarmeeţi*, pp. 30–31.
54. Gorky, *Belomor*, pp. 226–228.
55. GAOPDFRK, 1033/1/35.
56. Duguet, p. 75.
57. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 76.
58. Malsagov, pp. 61–73.
59. Şiriaev, pp. 137–138; Rozanov, pp. 174–191; Narinski, *Vremia tiajkih potriasenii*, pp. 128–149.
60. Rozanov, pp. 174–191; Şiriaev, pp. 137–148.
61. Fişa de înregistrare a lui Frenkel din închisoare; Hoover, Colecţia Societăţii Memorial din Sankt-Petersburg.
62. Ciuhin, *Kanaloarmeeti*, pp. 30–31. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 78.
63. Vezi „Posetiteli kabinetu I.V. Stalina", *Istoriceskii Arhiv*, nr. 4, 1998, p. 180.
64. Hoover, Colecţia Memorialului de la Sankt-Petersburg.
65. NARK, 690/6/(1/3).
66. Baron, pp. 615–621.
67. NARK, 690/3 (17/148).
68. Ibid.

69. Kulikov, p. 99.
70. GAOPDFRK, 1033/1/15.
71. Nogtev, „USLON", pp. 55–60; Nogtev, „Solovski", 1926, pp. 4–5.
72. Yuri Brodsky, p. 75.
73. Deficitul de la Solovețki este citat în Hlevniuk, „Prinuditelnii trud"; vezi și GAOPDFRK, 1051/1/1.
74. Baron, p. 624.
75. GAOPDFRK, 1033/1/35.
76. Yuri Brodsky, p. 75.
77. Ibid., p. 114.
78. NARK, 690/6 (1/3).
79. Ciuhin, „Dva dokumenta".
80. Yuri Brodsky, p. 115.
81. *Letters from Russian Prisons*, pp. 218–220.
82. Hoover, Fond 89/73/32.
83. Ibid. /73/34.
84. *Letters from Russian Prisons*, pp. 183–188.
85. Krasikov, p. 2.
86. *Letters from Russian Prisons*, pp. 218–220.
87. Hoover, Fond 89/73/34, 35, 36.
88. Hoover, Colecția Nikolaevski, Cutia 782, Colecția Melgunov, Cutia 8.
89. Hoover, Colecția Nikolaevski, Cutia 782, Dosarul 6.
90. Ibid., Dosarul 1.
91. *Letters from Russian Prisons*, pp. 215.

Capitolul 3: 1929: Marea Cotitură

1. Stalin intervievat de Emil Ludwig, în 1934, în Silvester, pp. 311–322.
2. Lihacev, *Kniga bespokoistv*, pp. 183–189.
3. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 63, Figes, pp. 400–405 și 820–821.
4. Yuri Brodsky, pp. 188–189.
5. Lihacev, *Kniga bespokoistv*, pp. 183–189.
6. Volkov , p. 168
7. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II; Hesto, p. 245.
8. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 62–63; Hesto, pp. 243–254, Yuri Brodsky, pp. 185–188.
9. Ciuhin, *Kanaloarmeeți*, p. 36.
10. Gorki, *Sobranie socinenii*, vol. XI, pp. 291–316. Toate citatele din Gorki referitoare la Solovețki provin din această sursă.
11. Hesto, pp. 244–245.
12. Tolczyk, pp. 94–97. Interpretarea pe care am făcut-o eseului lui Gorki se sprijină pe observațiile de mare perspicacitate ale lui Toczyk.
13. Tucker, *Stalin in Power*, pp. 125–127.
14. Pazne, pp. 270–271.

15. Tucker, *Stalin in Power*, p. 96.
16. *Sbornik*, pp. 22–26.
17. Vezi relatările în Tucker, *Stalin in Power* şi Conquest, *Stalin*, ca şi Getty şi Naumov.
18. Vezi Conquest, *Harvest of Sorrow*, şi azi cea mai cuprinzătoare relatare în engleză a colectivizării şi a foametei. Ivanițki face o relatare care se foloseşte într-un mod demn de încredere de arhive. Ca şi deportații, culacii îşi aşteaptă încă adevăratul cronicar.
19. Ivanițki, p. 115; Zemskiv, „Speţpololenți", p. 4.
20. Getty şi Naumov, pp. 110–112; Solomon, pp. 111–290.
21. Jakobson, p. 120.
22. Krasilnikov, „Rojdenie Gulaga", pp. 143–144.
23. Ibid., pp. 145–146.
24. Ibid., p. 145.
25. Nordlander, „The Capital of the Gulag".
26. Krasilnikov, „Rojdenie Gulaga"; Jakobson, pp. 1–9.
27. Jakobson, p. 120.
28. Hlevniuk, „Prinuditelnii trud", Krasilnikov, *Speţpereselenți v zapadnoi Sibiri, vesna 1931 g. Nacealo 1933 g.*, p. 6.
29. GARF 9446/1/54 şi 9401/1a/1; Jakobson, pp. 124–125.
30. Harris.
31. Jakobson, p. 143.
32. Vezi, de exemplu, Kotkin pentru o descriere a felului în care planurile pentru alte proiecte staliniste – uzinele de oțel de la Magnitogorsk, care nu au nici o legătură cu Gulagul – au eşuat la rândul lor.
33. De exemplu, Evghenia Ghinzburg a primit o condamnare la închisoare fără obligația de a munci tocmai în 1936. Vezi E. Ginzburg, *Journey into the Whirwind*.
34. Ciuhin, *Kanaloarmeeți*, p. 25.
35. Tucker, *Stalin in Power*, p. 64.
36. Citat în Bullock, p. 374.
37. Volkogonov, *Stalin*, pp. 127 şi 148.
38. Moynahan, fotografiile de la pp. 156 şi 157, de exemplu.
39. Tucker, *Stalin in Power*, p. 273.
40. Jakobson, p. 121.
41. Lih, Naumov şi Hlevniuk, p. 211; şi Krasilnikov, „Rojdenie Gulaga", pp. 152–154; Hlevniuk, „Prinuditelnîi trud".
42. Hlevniuk, ibid., p. 74.
43. Jakobson, p. 121.
44. Hlevniuk, „Prinuditelii trud", pp. 74–76; Jakobson, p. 121; Hoover, Colecția Societății Memorial de la Sankt-Petersburg.
45. Există mai multe exemple în „*osobaia papka*" (Dosarul personal) al lui Stalin în GARF 9401/2, Delo 64 conține un raport amplu despre Dalstroi, de pildă.

46. Nordlander, „Origins of the Gulag Capital", pp. 798–800.
47. *Ghenrih Iagoda*, p. 434.
48. Procesele-verbale ale Biroului Politic, RGASPI, 17/3
49. Volkogonov, *Stalin*, pp. 252, 308–309 şi 519.
50. GARF 9401/2/199 (Dosarul personal al lui Stalin).
51. RGASPI 17/3/746; Nordlander, „Capital of the Gulag".
52. Nordlander, ibid.
53. Kaneva, p. 331.
54. Ohotin şi Roghinski, p. 34.
55. *Ghenrih Iagoda*, pp. 375–376.
56. Terry Martin mi-a sugerat acest lucru într-un schimb de e-mailuri în iunie 2002.

Capitolul 4: Canalul de la Marea Albă

1. Citat în Baron, p. 638.
2. Dallin şi Nikolaevski, pp. 218–219.
3. Bateson şi Pim.
4. Dallin şi Nikolaevski, p. 219.
5. Ibid., p. 221.
6. Ibid., p. 220.
7. Ibid., p. 220; Jakobson, p. 126.
8. Dallin şi Nikolaevski, p. 220.
9. GARF 5446/1/54 şi 9401/1a/1.
10. GARF 9414/1/2920.
11. Jakobson, p. 127.
12. Kitcin, pp. 267–270.
13. Jakobson, pp. 127–128.
14. GAOPDFRK, 26/1/41.
15. Gorky, *Belomor* (traducere a lucrării *Kanal imeni Stalina*), pp. 17–19.
16. Ibid., p. 40.
17. Lih, Naumov şi Hlevniuk, pp. 225 şi 212.
18. Makurov, p. 76. Aceasta este o colecţie de documente selectate din arhivele din Karelia.
19. Ohotin şi Roghinski, p. 163.
20. Baron, pp. 640–641; şi Ciuhin, *Kanaloarmeeţi.*
21. Makurov, p. 86.
22. Gorky, *Belomor*, p. 173.
23. Makurov, pp. 96 şi 19–20.
24. Baron, p. 653.
25. Makurov, pp. 37 şi 197.
26. Ibid., pp. 43–44.
27. Ibid., p. 197.
28. Ciuhin, *Kanaloarmeeţi*, p. 121.
29. Makurov, pp. 19–20.

30. Ciuhin, *Kanaloarmeeți*, p. 12.
31. Makurov, pp. 72–73.
32. Ciuhin, *Kanaloarmeeți*, pp. 127–131.
33. Tolczyk, p. 152.
34. Baranov, pp. 165–168.
35. Gorky, *Belomor*, pp. 46 și 47.
36. Ibid., pp. 158 și 165.
37. Pogodin, pp. 109–183. Geller, pp. 151–157.
38. Gliksman, p. 165.
39. Ibid., pp. 173–178.
40. GARF 9414/4/1; *Perekovka*, 18 ianuarie 1933.
41. GARF 9414/4/1; *Perekovka*, 20 decembrie 1932–30 iunie 1934.
42. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 1, p. 102.

Capitolul 5: Lagărele se extind

1. *Kuznița*, martie–septembrie 1936; (Colecția jurnalului GARF).
2. Hlevniuk, „Prinuditelnii trud", pp. 75–76.
3. Nicolas Werth, „A State Against Its People: Violence, Repression and Terror in the Soviet Union", în Courtois, p. 154; o relatare a acestui incident, făcută de un deținut anonim care a întâlnit câțiva supraviețuitori în închisoarea din Tomsk, apare de asemenea în *Pamiat*, vol. I, pp. 342–343; vezi și Krasilnikov, *Spețpereselenți v zapodnoi Sibiri*, 1933/1938, pp. 76–119.
4. Elanțeva. Acest articol se bazează pe documente descoperite în Arhivele Centrale de Stat ale Federației Ruse din Tomsk, în Extremul Orient.
5. Ibid.; Ohotin și Roghinski, p. 153.
6. N.A. Morozov, *GULAG v Komi Krae*, p. 104.
7. Kaneva. Relatarea mea se bazează pe cea a Kanevei, care se sprijină la rândul ei pe documente din arhivele Republicii Komi, ca și pe memorii din colecția Societății Memorial.
8. Ibid., pp. 331 și 334–335.
9. GARF 9414/1/8.
10. Mitin, pp. 22–26.
11. Expoziție la Vorkuta Kraevedcescki Muzei; de asemenea, „Vorkutinstroi NKVD" (document MVD din ianuarie 1941) în colecția Memorialului de la Sîktîvkar, Republica Komi; Ohotin și Roghinski, p. 192.
12. Kaneva, p. 339.
13. Nadejda Ignatova, „Spețpereselenski v respublike Komi v 1930–1940 gg" în *Korni travi*, pp. 23–25.
14. Ibid., pp. 25 și 29.
15. N.A. Morozov, *GULAG v Komi krae*, pp. 13–14.
16. Kaneva, pp. 337–338.
17. Nadejda Ignatova, „Spetpereselenski v republike Komi v 1930–1940 gg", în *Korni Travi*, pp. 23–25.

18. Kaneva, p. 342.
19. Ibid.
20. Stephan, *The Russian Far East*, p. 225.
21. Nordlander, „Capital of the Gulag"; îi sunt îndatorată lucrării lui David Nordlander – singurul studiu cuprinzător din Occident bazat pe arhive de până acum – pentru relatarea despre Kolîma în acest capitol şi în altele.
22. Ibid.
23. Viktor Şmirov de la Societatea Memorial din Perm, convorbire cu autoarea, 31 martie 1998.
24. Şmirov, „Lagher kak model Realnosti".
25. Stephan, *The Russian Far East*, p. 225.
26. Nordlander, „The Capital of the Gulag".
27. Ibid.
28. Stephan, *The Russian Far East*, p. 226.
29. Nordlander, „The Capital of the Gulag".
30. Stephan, *The Russian Far East*, p. 227.
31. Kozlov, „Sevvostlag NKVD SSSR".
32. Stephan, *The Russian Far East*, p. 226.
33. Conquest, *Kolyma*, p. 42.
34. Sgovio, p. 153.
35. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 369.
36. Kozlov, „Sevvostlag NKVD SSSR", p. 81; Nordlander, „Capital of the Gulag".
37. Ioffe, pp. 66–71.
38. Kozlov, „Sevvostlag NKVD SSSR", p. 82.
39. E. Ginzburg, *Within the Wirlwind*, p. 201.
40. Ibid.
41. GARF 9414/1/OURZ în colecţia lui A. Kokurin.
42. Hlevniuk, „Prinuditelnii trud", p. 78.
43. Ibid. Ohotin şi Roghinski, pp. 376, 399 şi 285.
44. Ohotin şi Roghinski, p. 38.

Capitolul 6: Marea Teroare şi urmările ei

1. Ahmatova, p. 54
2. Bacon, pp. 30 şi 122. Bacon pune cap la cap cifre din diferite surse, punând laolaltă toate categoriile de muncă forţată. Vezi Anexa, pentru discuţii mai ample despre statistici.
3. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. I, pp. 22–24.
4. Cu excepţia cazului în care am specificat în notele de subsol altceva, această relatare privitoare la Marea Teroare a fost preluată din Conquest, *The Great Terror*; Hlevniuk, 1937, Getty şi Naumov, pp. 472–477; şi Martin, „The Great Terror".
5. Getty şi Naumov, p. 472.

6. *Trud*, nr. 88, 4 iunie 1992; reprodus în Getty şi Naumov, pp. 472–477; multe documente similare se găsesc în Sabbo, pp. 297–304.
7. Sabbo, pp. 297–304.
8. Kokurin şi Petrov, Lubianka, p. 15.
9. Veronika Znamenskaya, „To This Day", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, pp. 141–149.
10. Iurasova.
11. GARF, fişiere personale. Kokurin şi Petrov, *Gulag*, pp. 797–857.
12. GARF 8131/37/99.
13. Am preluat această relatare despre arestarea lui Berzin din Nordlander, „Capital of the Gulag" şi „Magadan and the Evolution of the Dalstroi Bosses".
14. Conquest, *The Great Terror*, pp. 223–261.
15. Yelena Sidorkina, „Years under Guard", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, p. 194.
16. GARF 9401/12/94.
17. Conquest, *The Great Terror*, p. 360.
18. Geller, pp. 151–157.
19. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 96.
20. Kokurin şi Petrov, *Gulag*, pp. 863–869.
21. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 95–96; Makurov, pp. 183–184.
22. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 180.
23. Ibid., p. 60; Vokogonov, *Stalin*, p. 279.
24. Rossi, *The Gulag Handbook*, pp. 36 şi 497; Sbornik, pp. 86–93.
25. Larina, p. 182.
26. Levinson, pp. 29–42.
27. Gorky, *Belomor*, p. 341.
28. Weiner, „Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia".
29. Herling, p. 10.
30. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 95.
31. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 449.
32. Leipman, p. 38.
33. Nordlander, „Capital of the Gulag".
34. Majurov, p. 160.
35. Ciuhin, *Kanaloarmeeţi*, p. 120.
36. Şmirov.
37. Citat în Şmirov, ibid.
38. *Trud*, nr. 88, din 4 iunie 1922, reprodus în Getty şi Naumov, pp. 479–480; N.A. Morozov, conversaţie cu autoarea, iulie 2001.
39. Papkov.
40. GARF 9414/4/OURZ, în colecţia lui A. Kokurin.
41. Acesta a fost Prikaz 00447, analizat de Petrov şi Roghinski, „Polskaia Operatia NKVD, 1937–1938 gg". În Gurianov, *Represii protiv poliakov*, pp. 23–43.

42. *Memorialne kladbişce Sandormoh*, pp. 3 şi 160–167 (o colecţie de documente despre execuţiile de la Sandormoh). O altă sursă citează 16 august 1937 ca dată a ordinului NKVD privind represiunea deţinuţilor (Binner, Junge şi Martin).
43. Florenski, pp. 777–780, din Cirkov.
44. *Memorialne kladbişce Sandormoh*, pp. 167–169.
45. Hoover, Colecţia Nikolaevski, Cutia 233, Dosar 23, şi N.A. Morozov, *Gulag v Komi krae*, p. 28.
46. Conquest, *The Great Terror*, pp. 286–287.
47. Arhivele FSB din Petrozavodsk, Fond 42, pp. 55–140; Akt Zasedania Troiki NKVD SSSR nr. 13, 20 septembrie 1937, în colecţia lui Iuri Dmitriev, Memorialul din Petrozavodsk.
48. Conquest, *The Great Terror*, p. 438.
49. Getty şi Naumov, pp. 532–537.
50. Ibid. 562.
51. E. Ginzburg, *Journey into the Wirlwind*, p. 256.
52. Morozov, *GULAG v Komi krae*, pp. 28–29.
53. Nordlanger, „Capital of the Gulag", pp. 253–257.
54. Makurov, p. 163.
55. Hlevniuk, „Prinuditelnii trud", p. 79.
56. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 105–107.
57. Nordlander, „Capital of the Gulag".
58. Hlevniuk, „Prinuditelnii trud", p. 73.
59. Nordlander, „Capital of the Gulag".
60. GARF 9401/1/4240.
61. Solzhenitsyn, *The First Circle*, pp. 25 şi 29.
62. Golovanov, Raizman, pp. 21–23.
63. Kokurin, „osoboe tehniceskoe Biuro NKVD SSSR".
64. Hlevniuk, „Priinuditelnii trud", p. 79.
65. GARF 7523/67/1.
66. GARF 9414/1/24 şi 25.
67. GARF 7523/67/1.
68. GARF 8131/37/67/1.
69. Knigt, Beria, pp. 105–106.
70. Hlevniuk, „Prinuditelnii trud", p. 80.
71. Zemskov, „Zakliucenie", p. 63; Bacon, p. 30.
72. Zemskov, „Arkhipelag Gulag", pp. 6–7; Bacon, p. 30.
73. Ohotin şi Roghinski, p. 308.
74. Ibid., pp. 338–339.
75. Ibid., pp. 200–201, 191–192, 303.
76. Vasileeva, interviu cu autoarea.
77. Sintagma „complex de lagăre industriale" este folosită de M.B. Smirnov, S.P. Sigacev şi N.V. Skapov, coautori ai studiului istoric introductiv din Ohotin şi Roghinski.

Partea a II-a: Viața și munca în lagăre

Capitolul 7: Arestarea

1. N. Mandelstam, pp. 10–11.
2. Robinson, p. 13.
3. Agnew și McDermott, pp. 145 și 143–149.
4. Gelb.
5. Martin, *The Affirmative Action Empire*, pp. 328–343.
6. Lipper, p. 35.
7. Conquest, *The Great Terror*, pp. 271–272.
8. Stajner, p. 33.
9. Martin, „Stalinist forced relocation Policies".
10. Există mai multe variante ale poemului în Rusia. Varianta de față este bazată în parte pe cea găsită în E. Evtușenko, ed., *Strofi Veka.*
11. Okunevskaia, p. 227.
12. Starostin; GARF 7523/60/4105.
13. Razgon, p. 93.
14. GARF, 9401/12/253.
15. Weissberg, pp. 16–87.
16. Serebryakova, pp. 34–50.
17. Lipper, p. 3.
18. Starostin, pp. 62–69.
19. Wat, pp. 308–312.
20. Dolgun, pp. 8–9.
21. Okunevskaia, pp. 227–228.
22. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 1, p. 8.
23. Gaghen-Torn, p. 58.
24. Hoover, Fond 89, 18/12, rola I.994.
25. V. Petrov, p. 17.
26. N. Mandelstam, pp. 9 și 8.
27. Naimark, *The Russians în Germany*, pp. 69–140.
28. RGVA, 40/71/323.
29. Głowacki, p. 329.
30. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 45.
31. Yelena Sidorkina, „Years under Guard", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, pp. 194–195.
32. Razgon, p. 56.
33. Jenov, p. 44.
34. Șiheeva-Gaister, pp. 99–104.
35. GARF, 9410/12/3.
36. Joffe, pp. 90–91.
37. Solzhenitsyn, *The First Circle*, pp. 533–534.
38. Hoover, Colecția Ministerului Polonez al Informațiilor, Cutia 114, Dosar 2.

39. Milutina, pp. 150–151.
40. Solzhenitsyn, *The First Circle*, p. 547.
41. Gnedin, pp. 68–69.
42. Dolgun, p. 11.
43. Vogelfanger, pp. 4–5.
44. Berşadskaia, pp. 37–39.
45. Adamova-Sliozberg, p. 16.
46. Walter Warwick, memorii inedite. Îi mulţumesc lui Reuben Rajala pentru acest text.
47. Kuusinen, p. 135.
48. *Miranda vs Arizona*, 384 US 436, (1966).
49. N. Werth, „A State Against Its People: Violence, Repression and Terror in the Soviet Union", în Courtois, pp. 193–194.
50. Gorbatov, p. 118.
51. Hoover, Colecţia Sgovio, Cutia 3.
52. Sgovio, p. 69.
53. Hoover, Colecţia Sgovio, Cutia 3.
54. Finkelstein, interviu cu autoarea.
55. Durasova, pp. 77.
56. N. Petrov şi A. Roghinski, „Polskaia operaţia NKVD, 1937–1938 gg", în Gurianov, *Represii protiv poliakov*, pp. 37–38; N. Petrov, „Polska Operacja NKWD".
57. Petrov şi Roghinski, ibid. 24–25.
58. Iwanow, p. 370.
59. N. Petrov, „Polska Operacja NKWD", pp. 27–29.
60. Ibid., pp. 24–43 şi 32.
61. Hoover, Fond 89, 18/12, Rola 1994; Getty şi Naumov, pp. 530–537.
62. Conquest, *The Great Terror*, pp. 130–131.
63. V. Tchernavin, pp. 156–163.
64. Narinski, *Vospominania glabnovo buhgaltera GULAG*, p. 60.
65. Raportul secret al lui Hruşciov, reprodus în Khrushchev, p. 585.
66. Jansen şi Petrov.
67. Gnedin, pp. 24–31.
68. Conquest, *The Great Terror*, p. 121.
69. Shentalinsky, p. 26.
70. Hava Volovich, „My Past", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, p. 251.
71. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 94.
72. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 114, Dosar 2.
73. V. Tchernavin, p. 162.
74. Dolgun, pp. 27–28, 193 şi 202.
75. Gorbatov, pp. 109–110.
76. Razgon, p. 73.
77. Peciora, interviu cu autoarea.

Capitolul 8: Închisoarea

1. GARF, 9401/1a/14.
2. GARF 9401/1a/128.
3. Sobolev, p. 66.
4. Garaseva, pp. 96–101; pentru o istorie a clădirii Lubianka, vezi Sobolev, pp. 11–79.
5. Panin, p. 24.
6. Sergheev, pp. 232–238.
7. Gnedin, pp. 24–31.
8. Butirski şi Karîşev, pp. 20–21.
9. Garaseva, pp. 96–101.
10. Cetverikov, p. 35.
11. Dolgun, p. 62 Şeful nazist Albert Speer a făcut, tot după mulţi ani, „o plimbare" foarte asemănătoare în celula sa din închisoarea Aliaţilor de la Spandau.
12. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 193 şi 267.
13. Finkelstein, interviu cu autoarea.
14. GARF 9413/1/17; 9412/1/25; 9413/1/6.
15. GARF 8131/37/360.
16. GARF 8131/37/976, 1250 şi 1251.
17. Zaboloţki, pp. 310–331.
18. Buber-Neumann, p. 36.
19. GARF 9401/1a/14.
20. Buber-Neumann, p. 33.
21. Trubeţkoi, p. 261.
22. Nadezhda Grankina, „Notes by your contemporary", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, p. 119.
23. Iasnîi, pp. 1–50.
24. Dolgun, p. 15.
25. Vezi, de exemplu, Gorbatov, p. 111; Zarod, p. 45. Zakov Efrussi şi-a intitulat memoriile de închisoare *Kto na „E"?* (*Al cui nume începe cu „E"?*).

26 Vesiolaia, pp. 30–33.

27. Berşadskaia, pp. 37–39.
28. Vesiolaia, pp. 30–33.
29. Buber-Neumann, pp. 36 şi 37.
30. Adamova-Sliozberg, pp. 17 şi 8.
31. Shalamov, *Kolyma Tales*, pp. 200–216.
32. Şiheeva-Gaister, pp. 99–104.
33. Bîstroletov, p. 115.
34. Peciora, interviu cu autoarea.
35. GARF, 9489/2/31.
36. Weissberg, p. 278.
37. Lipper, pp. 7–10.
38. Zarod, p. 39.
39. Finkelstein, interviu cu autoarea.

40. Razgon, p. 223.
41. Hoover, Colecția Ministerului Polonez al Informațiilor, Cutia 116, Dosar 2.
42. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 22.
43. Olițkaia, pp. 180–189.
44. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 71–72.
45. Dolgun, p. 95.
46. Vesiolaia, p. 312.
47. Jigulin, p. 53.
48. Shalamov, *Kolyma Tales*, pp. 3–23.
49. Ibid., pp. 213 și 216.

Capitolul 9: Transportul, sosirea, repartizarea deținuților

1. Sutherland, p. 136.
2. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 205.
3. Sgovio, pp. 129–135.
4. Haciatrian, interviu cu autoarea.
5. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 100.
6. GARF 8466/1/23.
7. Anonim, conversație cu autorul, Vilnius, septembrie 1999; Fidelgolts.
8. Gtowacki, pp. 320–405.
9. Bardach, p. 156.
10. Dostoevky, p. 170.
11. Finkelstein, interviu cu autoarea.
12. Buca, p. 26.
13. Finkelstein, interviu cu autoarea.
14. Larina, p. 149.
15. Głiksman, pp. 230–231.
16. Panin, p. 36.
17. Ptasnik, pp. 846–854.
18. Noble, p. 71.
19. Tiif, p. 125.
20. Buca, p. 29.
21. Znamenskaia, pp. 20–22.
22. Karta, Colecția Kazimierz Zamorki, Dosarul 1, ff. 1253 și 6294.
23. Zaboloțki, p. xx.
24. Berșadskaia, pp. 47–49.
25. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 229.
26. Iakovenko, pp. 176–179.
27. Gaghen-Torn, pp. 69–72.
28. Hoover, Colecția Ministerului Polonez al Informațiilor, Cutia 114, Dosar 2.
29. Ibid., Cutia 110, Dosar 2.
30. Ptasnik, p. 853.
31. Armonas, pp. 40–44.

32. Sandrațkaia, memorii inedite.
33. Kaufman, pp. 228–333.
34. Karta, Colecția Kazimierz Zamorki, Dosarul 1, 1253.
35. Stephan, *The Russian Far East*, pp. 225–232.
36. Tvardovski, pp. 249–251.
37. Sgovio, pp. 135–144.
38. Conquest, *Kolyma*, p. 20.
39. Karta, Colecția Kazimierz Zamorki, Dosarul 1, 1253.
40. Nerler, pp. 360–379.
41. Karta, Colecția Kazimierz Zamorki, Dosarul 1, 15876.
42. Hoover, Colecția Ministerului Polonez al Informațiilor, Cutia 113, dosar 9.
43. Sgovio, p. 140.
44. Conquest, *Kolyma*, p. 24; E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 351–353.
45. Conquest, *Kolyma*, p. 25.
46. Ibid., pp. 25–27; Golovanov.
47. Nordlander, „Capital of the Gulag", pp. 290–291; Conquest, *Kolyma*, p. 25.
48. Olițkaia, pp. 229–233.
49. Ginzubrg, *Journey into the Whirlwind*, p. 353.
50. Karta, Colecția Kazimierz Zamorki, Dosarul 1, 6294, 15882, 15876.
51. Sgovio, p. 143.
52. Kuusinen, p. 150.
53. Lipper, pp. 92–95.
54. Karta, Colecția Kazimierz Zamorki, Dosarul 1, 1722.
55. Elena Glink, „Kolîma Tram", în Vilenski, *Osvențim bez pecei*, pp. 10–16.
56. Bardach, pp. 191–193.
57. Karta, Colecția Kazimierz Zamorki, Dosar 1, f. 1253.
58. GARF 9401/1/614.
59. GARF 9401/1a/61.
60. GARF, 9489/1a/64.
61. GARF, 9401/2/171 şi 199.
62. GARF 8131/37/2063.
63. GARF 8131/37/2041.
64. Gaghen-Torn, pp. 69–72.
65. Ekart, p. 44.
66. Iakovenko, pp. 176–179.
67. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 1, pp. 354–355.
68. Jenov, p. 74.
69. Armonas, p. 137.
70. Gurski, memorii inedite.
71. Cirkov, p. 22.
72. Colonna-Czosnowski, p. 53.
73. GARF 9414/1/2743.
74. Olițkaia, pp. 234–244.

75. Adamova-Sliozberg, p. 47.
76. Smirnova, interviu cu autoarea.
77. Andreevna, interviu cu autoarea.
78. Bardach, p. 227.
79. Hoover, Colecția Ministerului Polonez al Informațiilor, Cutia 114, dosar 2.
80. Ulianovskaia, pp. 356–365.
81. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 341.
82. Şiriaev, pp. 31–37.
83. De exemplu, GARF 9489/2/25.
84. Weissberg, p. 92.
85. Gliksman, p. 240; Adamova-Sliozberg, p. 48.
86. Yakir, p. 117.
87. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 365.
88. GARF 5446/1/54.
89. GARF 9401/12/316.
90. Bien, memorii inedite.
91. Gliksman, pp. 218–221.
92. Gaghen-Torn, p. 149.
93. Herling, p. 27. Numele autorului apare aşa cum a fost el publicat în engleză. Numele lui polonez este Gustaw Herling-Grudziński.
94. Gliksman, pp. 246–248.

Capitolul 10: Viața în lagăr

1. Vilenski – reprodus cu acordul autorului.
2. Ohotin şi Roghinski, pp. 157–525.
3. Okunevskaia, p. 391.
4. GARF 5446/1/54 şi 9401/12/316.
5. GARF, 9489/2/20.
6. GARF 9401/12/316.
7. GARF 9414/6/24.
8. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 137.
9. Buber-Neumann, p. 75.
10. GARF 9401/12/316.
11. Rossi, *Le Manuel du Goulag*, p. 297.
12. Sofsky, p. 55.
13. GARF 9489, Arhivele Dmitlag (de exemplu 9489/2/31).
14. GARF 9401/12/316.
15. GARF 9401, din colecția autoarei.
16. GARF 8131/37/361.
17. GARF 8131/37/542.
18. GARF 9401/1a/136 şi 9401/1/4240.
19. Guberman, p. 33.
20. Adamova-Sliozberg, p. 48.

21. Finkelstein, interviu cu autoarea.
22. Zarod, p. 103.
23. Kuts, p. 165.
24. Lvov, memorii inedite.
25. Herling, p. 29.
26. Sofsky a scris de asemenea despre timpul şi spaţiul deţinuţilor în *The Order of the Terror*. Am împrumutat de la el această idee.
27. Frid, p. 136.
28. GARF 9401/12/316.
29. Zarod, pp. 99–100.
30. Frid, p. 136.
31. Zarod, p. 102.
32. GARF 9401/12/316; Zarod, p. 102.
33. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 370.
34. Nordlander, „Capital of the Gulag", p. 158; Mitin.
35. Oliţkaia, pp. 234–244; Nordlander, „Capital of the Gulag", p. 159.
36. Oliţkaia, pp. 234–244.
37. GARF, în colecţia autoarei.
38. GARF 9401/1a/127.
39. GARF 9401/1a/128; Berdinskih, pp. 24–43.
40. N.A. Morozov, *GULAG v Komi krae*, pp. 72–75.
41. Bondarevski, p. 44.
42. Pavel Galiţki, „Etovo zabut nelzia", în *Uroki*, pp. 83–85.
43. MacQueen.
44. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 114, dosar 2.
45. GARF 9414/1/2741.
46. Zarod, p. 104.
47. Mirek, *Zapiskii zakliucennogo*, p. 116.
48. Herling, p. 113.
49. Lipper, p. 214; Zarod, pp. 104–105.
50. GARF 9489/2/11.
51. Citat în Jigulin, p. 121.
52. Sulimov, pp. 45–55.
53. Sieminski, p. 45.
54. GARF 8131/37/543.
55. GARF 9414/1/2887.
56. GARF 9414/1/496, un ordin din iunie 1951, construind un lagăr „în conformitate cu planul Gulagului."
57. GARF 9414/6/24.
58. Evstonicev, p. 88.
59. Sulimov, p. 53.
60. GARF 8131/37/4547.
61. Buber-Neumann, p. 75.

62. GARF 9401/1a/274.
63 Andreeva, interviu cu autoarea.
64. GARF 9401/1a/141.
65. Lipper, 131.
66. Filştinski, interviu cu autoarea.
67. Arghinskaia, interviu cu autoarea, GARF 9401/1a/274.
68. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 114, dosar 2.
69. Petrus, pp. 58–65.
70. Peciora, interviu cu autoarea.
71. Peciora, interviu cu autoarea; Bulgakov, interviu cu autoarea.
72. Arghinskaia, interviu cu autoarea.
73. Peciora, interviu cu autoarea; Petrus, pp. 58–65.
74. Rozina, pp. 67–75.
75. Smirnova, interviu cu autoarea.
76. Ibid.
77. Sgovio, p. 186.
78. Vardi, pp. 93–150.
79. GARF 9414/6/24 şi 25.
80. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 268.
81. Rozina, pp. 67–75.
82. Vogelfanger, p. 67.
83. Okunevskaia, p. 391.
84. Golovanov, pp. 110–115 şi 122.
85. Petrus, pp. 58-65.
86. Colonna-Csoznowski, p. 113.
87. GARF 9414/4/1 (*Perekovka*, 30 iunie 1934).
88. Karta, Archiwum Wschodnie, V/AC/183.
89. GARF 5446/1/54; Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 14.
90. GARF 9401/1/713.
91. Waydenfeld, p. 132.
92. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 132.
93. GARF 9489/2/20.
94. GARF 8131/27/357.
95. GARF 8131/37.
96. GARF 9401/1a/16.
97. GARF 9489/20/64.
98. Arghinskaia, interviu cu autoarea.
99. Sitko, interviu cu autoarea.
100. Filştinski, interviu cu autoarea.
101. Jigulin, pp. 174–178.
102. Peciora, interviu cu autoarea.
103 GARF 9414/3/9.
104. Shalamov, *Kolyma Tales*, pp. 337–340.

105. Sgovio, p. 175.
106. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 336.
107. Rozina, pp. 67–75.
108. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 132.
109. Lenvinson, pp. 39–40.
110. Armonas, p. 123.
111. Sitko, interviu cu autoarea.
112. Sulimov, p. 43.
113. GARF 9489/2/15.
114. GARF 9401/1/713.
115. GARF 9401/1a/128.
116. GARF 9401/1a/128.
117. GARF 9401/1a/189; 9401/1a/141 şi 119.
118. GARF 9489/2/20/109–113.
119. Kedrovîi Şor, în colecţia autorului.
120. Narinski, *Vospominaniia*, p. 138.
121. Ibid., pp. 136–137.
122. Kedrovîi Şor, în colecţia autoarei; GARF 9489/2/5.
123. GARF 9489/2/19.
124. Gliksman, p. 301.
125. GARF 9401/1a/189.
126. Gorhova, „Raport vracea" în *Uroki*, pp. 103–105.
127. Alin, pp. 185–191.
128. Petrov, pp. 216 şi 178.
129. Iakovenko, pp. 180–181.
130. Samsonov, *Jizn prodoljaeţia*, pp. 70–71.
131. GARF 9414/1/25.
132. GARF 9489/2/10.
133. GARF 8131/27/809 şi 1251.
134. Kedrovîi Şor, în colecţia autorului.
135. GARF 8131/37/361.
136. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 386–389.
137. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 65.
138. Kedrovîi Şor, în colecţia autoarei.
139. GARF 8181/37/4544.
140. Veselovski, p. 131.
141. Alin, pp. 185–191.
142. Zarod, p. 100.
143. Ibid., p. 140.
144. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 74.
145. Petrov, p. 99.
146. Sgovio, p. 161.
147. Zarod, p. 100.

148. Panin, pp. 74 şi 162.
149. Peciora, interviu cu autoarea.

Capitolul 11: Munca în lagăre

1. Reprodus în Cohen, pp. 96–97.
2. GARF 8414/6 (albume de fotografii).
3. Ohotin şi Roghinski, pp. 137–476.
4. GARF 9414/6/8.
5. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind* şi *Within the Whirlwind*.
6. Sitko, interviu cu autoarea.
7. Filştinski, p. 37.
8. GARF 9489/2/9.
9. Priadilov, pp. 113–114.
10. Weissberg, p. 96.
11. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 49.
12. Kress, Novii pionier, ili, Kolimskaia selecţia, în Vilenski, *Osvenţim Gez Pecei*, pp. 62–70.
13. Zorin, interviu cu autoarea.
14 Mindlin, pp. 52–57.
15. Sofsky, p. 168.
16. Peciora, interviu cu autoarea.
17. Vezi, de exemplu, fotografiile din Arhiva Societăţii Memorial.
18. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 255.
19. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 405–407.
20. Ulianovskaia, pp. 356–65.
21. Petrov, pp. 208 şi 178.
22. Zarod, p. 114.
23. Bardach, pp. 233-34.
24. Sulimov, p. 57.
25. Filştinski, p. 38.
26. Bîstroletov, p. 162.
27. Bardach, pp. 232-33.
28. GARF 9401/1a/141.
29. GARF 8131/37/4547.
30. De exemplu, vezi Jenov, p. 69.
31. Lipper, p. 135.
32. George Viktor Zgornicki, după o înregistrare trimisă autoarei, în aprilie 1998.
33. Petrov, p. 178.
34. Filştinski, p. 39.
35. GARF 9401/1/713.
36. Petrov, p. 208.
37. Zarod, p. 114.
38. Bardach, p. 233.

39. Olițkaia, pp. 234–244.
40. Weissberg, p. 63.
41. Ekart, p. 83.
42. Usakova, interviu cu autoarea.
43. Dolgun, p. 185.
44. Document GARF în posesia autoarei, fără cote.
45. Razgon, p. 155. Niște fierăstraie rudimentare sunt expuse la muzeul de istorie locală din Medvejegorsk.
46. Hoover, Colecția Ministerului Polonez al Informațiilor, Cutia 114, Dosarul nr. 2.
47. Ibid.
48. Nordlander, „Capital of the Gulag", p. 170.
49. GARF 9414/4
50. Nordlander, „Capital of the Gulag", p. 182.
51. Dagor, p. 10.
52. Maximovici, pp. 91–100.
53. A. Dobrovolski; Ohotin și Roghinski, pp. 220–221 și 341–343.
54. GARF 9414/6/23.
55. *SLON*, vol. I, 1924 (din Colecția GARF).
56. Ciuhin, *Kanaloarmeeți*, pp. 127–131.
57. Sgovio, p. 184.
58. GARF 9401/1/567.
59. GARF 9401/1a/68.
60. Feldgun, memorii inedite.
61. GARF 9401/1/567.
62. Herling, pp. 157–158.
63. Wigmans, p. 127; Korallov, interviu cu autoarea.
64. GARF 9401/1/2443.
65. GARF 9401/1/567.
66. GARF 9414/1/1442.
67. Filștinski, pp. 163–169.
68. GARF 9414/1/1441.
69. Ekart, p. 82.
70. GARF 9414/1/1440.
71. GARF 9414/4/145.
72. Kotkin, p. 232.
73. Andreeva, interviu cu autoarea.
74. Trus, interviu cu autoarea.
75. Ekart, p. 82.
76. Hoover, Colecția Ministerului Polonez al Informațiilor, Cutia 114, Dosar 2.
77. Herling, p. 155.
78. GARF 9414/1/1460.
79. GARF 9414/1/1461; Ohotin și Roghinski, p. 195.
80. GARF 9414/1/1461.
81. Vladimir Bukovski, conversație cu autoarea.

Capitolul 12: Pedeapsă şi răsplată

1. Reprodus în Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 460.
2. Kaufman, p. 249.
3. Herling, p. 199.
4. GARF 9414/12/316.
5. Kuusinen, pp. 201-2.
6. Razgon, pp. 139-40.
7. GARF 9401/1/713 şi 9414/12/316.
8. Bardach, pp. 213–215.
9. Herling, pp. 199–200.
10. Ulianovskaia, p. 358.
11. Herling, p.200.
12. GARF 9489/2/5.
13. Nordlander, „Capital of the Gulag", pp. 230–231.
14. Adamova-Sliozberg, p. 66.
15. Svetlana Doinisena, directoare a muzeului de istorie locală din Iskitin, conversaţie cu autoarea, 1 martie 1999.
16. I. Samahova, „Laghernaia Pil", în *Vozvraşcenie pamiati*, vol. I, pp. 38–42.
17. GARF 5446/1/54.
18. GARF 9401/12/316.
19. Ibid.
20. GARF 9401/1/3436.
21. Vezi, de exemplu, Cirkov, pp. 54–55; Maximovici, pp. 82–90.
22. GARF 8131/37/542.
23. GARF 9489/2/20.
24. Bîstroletov, pp. 377–378.
25. Rozina, p. 65.
26. Armonas, pp. 123–126.
27. Gorbatov, p. 121.
28. Bîstroletov, pp. 285–86.
29. A. Morozov, pp. 101–103.
30. Autoarea deţine un document din colecţia de la Kedrovîi Şor în care se poate vedea un exemplu.
31. GARF 9401/12/316.
32. A. Morozov, pp. 171–175.
33. Bîstroletov, p. 169.
34. Ulianovskaia, p. 493.
35. Jenov, pp. 104-106.
36. GARF 9489/2/5.
37. Herling, p. 93.
38. Golovanov, p. 128.
39. Koroleva, interviu cu autoarea.
40. Iasnîi, pp. 52–53.

41. Bîstroletov, p. 391.
42. Herling, p. 92.
43. Gogua, memorii inedite.
44. Herling, p. 95.
45. Solzhenitsyn, *The First Circle*, p. 221; Thomas, pp. 175–177.
46. Mazus, pp. 34–37.
47. Herling, p. 95.

Capitolul 13: Gardienii

1. RGASPI, 119/7/96.
2. Viktor Şmirov, conversaţie cu autoarea din 31 martie 1998. Şmirov este director al Muzeului Gulagului din Perm.
3. Vezi GARF 9414/4/29, pentru o listă a administratorilor Canalului de la Marea Albă, excluşi din partid, fiindcă, printre altele, întreţinuseră relaţii sexuale cu deţinutele.
4. NARK, 865/1 (10/52).
5. Kuperman, memorii inedite.
6. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 154.
7. Vezi, de exemplu, GARF 9414/4/10.
8. GARF 9401/1a/61 şi GARF 9401/1/743.
9. Kuzimina, pp. 93–99.
10. GARF 9401/2/319.
11. GARF 9414/3/40.
12. Razgon, pp. 201–210.
13. Petrov, „Cekisti e il secondino“ (autoarea a citit manuscrisul în rusă).
14. Ibid. Existau şi excepţii, printre ele numărându-se cariera lui Abakumov. El şi-a început ascensiunea în Gulag, urcând pe treptele ierarhiei până a devenit şeful SSC (Serviciul Sovietic de Contrainformaţii – *SMERŞ*). Vezi Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 141–142.

15 Ivanova, ibid., p. 145.

16. Îi mulţumesc lui Terry Martin pentru că mi-a adus acest lucru la cunoştinţă.
17. Melgunov, p. 241. Vezi şi Petrov, „Cekisti e il secondino.“
18. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 140.
19. Ibid., p. 150.
20. GARF 9401/1/743.
21. Petrov, „Cekisti e il secondino“.
22. Smirnova, interviu cu autoarea.
23. Kokurin şi Petrov, pp. 798–857.
24. RGASPI, 119/3/1. 6, 12 şi 206; 119/4/66.
25. Petrov, „Cekisti e il secondino“.
26. GARF 9414/4/3.
27. GARF 9401/1/4240.
28. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 163.

29. Spre exemplu, vezi GARF 9414/3/40 şi 9401/1/743.
30. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 143 şi 61.
31. GARF 9489/2/16.
32. GARF 9414/3/40.
33. GARF 8131/37/357.
34. GARF 8131/37/2063.
35. Vasileeva, interviu cu autoarea.
36. GARF 9401/1a/1.
37. GARF 9401/1a/10; 9489/2/5; 9401/1a/5.
38. GARF 9401/1a/6.
39. Nordlander, „Capital of the Gulag", pp. 230–231.
40. Peciora, interviu cu autoarea.
41. Roeder, pp. 128–130.
42. Kucin, *Polianskii ITL*, pp. 10–16.
43. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 159–160.
44. Ibid., 160.
45. Stajner, pp. 241–242.
46. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 160.
47. MacQueen.
48. GARF 8131/37/2063 şi 9401/12/316.
49. Kuusinen, p. 173.
50. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 376–378.
51. Sgovio, pp. 247–248.
52. Nordlander, „Capital of the Gulag".
53. Rotfort, pp. 78–80.
54. Razgon, p. 214.
55. Vogelfanger, pp. 147 şi 178.
56. Kopelev, pp. 372–375.
57. Nordlander, „Capital of the Gulag", p. 277.
58. Razgon, p. 228.
59. Starostin, pp. 83–88.
60. Document GARF din colecţia autoarei, fără cote.
61. Ibid.
62. Aceasta este controversa în Goldhagen.
63. Smirnova, interviu cu autoarea.
64. Andreeva, interviu cu autoarea.
65. Arghinskaia, interviu cu autoarea.
66. GARF 8131/27/100.
67. R. Medvedev, p. 282.
68. Razgon, p.221
69. Gorceakov, L–1–105, pp. 156–157.
70. Priadilov, pp. 81–95.

71. GARF 8131/37/1253.
72. Levinson, p. 40.
73. Jigulin, p. 15; Sandrațkaia, memorii inedite, p. 51.
74. Gnedin, p. 117.
75. Berdinskih, p. 22.
76. GARF 9489/2/20; 9401/1a/61.
77. Bulgakov, interviu cu autoarea.
78. GARF 8131/27/809.
79. Jigulin, p. 157.
80. Berdinskih, p. 22.
81. Diakov, p. 65.
82. Lipper, pp. 241–143.
83. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 149.
84. Ulianovskaia, p. 316.
85. Kozlov, „Sevvostlag NKVD SSSR", p. 89.
86. Weiner, „Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia".
87. Jigulin, p. 157.
88. Stajner, p. 69.
89. Buber-Neumann, p. 125.
90. Şreider, p. 193.
91. MacQueen.
92. Anna Zakharova, „The Defense of a Prison Camp Official", în Cohen, p. 143.
93. Interviu anonim cu autoarea.
94. Hochschild, p. 65.
95. MacQueen.
96. Razgon, p. 214.
97. GARF 8131/37/809.
98. Berdinskih, p. 28.
99. Zarod, p. 94.
100. GARF 8131/37.

Capitolul 14: Deținuții

1. Dostoevsky, p.29.
2. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 353–354.
3. Gorbatov, p. 125.
4. Ekart, pp. 71–74.
5. Ioffe, pp. 8–9.
6. Razgon, p. 184.
7. Colonna-Czosnowski, p. 109.
8. Varese, pp. 162-64.
9. Abramkin şi Cesnokova, pp. 7–22.
10. Ibid.
11. Dostoevsky, p. 35.

12. Abramkin şi Cesnokova, p. 10.
13. Razgon, p. 185.
14. Dolgun, pp. 139–160.
15. Korallov, interviu cu autoarea.
16. Abramkin şi Cenokova, p. 9.
17. Korallov, interviu cu autoarea.
18. Varese, pp. 146–150.
19. N. Medvedev, pp. 14–16.
20. Ibid.
21. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 411.
22. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 445.
23. Jigulin, p. 136.
24. Berdinskih, pp. 291–315.
25. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 114, Dosar 2.
26. A. Akarevici, „Blatnîe slova", *Soloveţkie Ostrova*, februarie 1925, nr. 2 (SKM).
27. Guberman, pp. 72–73.
28. GARF 9489/2/15.
29. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 7.
30. Feldgun, memorii inedite.
31. Berdinskih, p. 132.
32. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 308
33. Sgovio, pp. 165–169.
34. GARF 8131/37/1261.
35. Lihaceva, „Kartejnîe igri ugolovnikov", *Soloveţkie Ostrova*, 1930, nr. 1, pp. 32–35 (SKM).
36. Finkelstein, interviu cu autorul.
37. Herling, p. 18.
38. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 113, Dosarul 2.
39. Gorbatov, pp. 140–141.
40. Colonna-Czosnowski, pp. 126–131.
41. Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, p. 316.
42. Varese, p. 159.
43. Finkelstein, interviu cu autoarea.
44. Zemskov, „Zakliucennie v 1930-e godî", p. 68.
45. Dughin, „Gulag Glazomi Istovikei"; Zemskov, *ibid.*, p. 65.
46. Adamova-Sliozberg, „My Journey", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, p. 2.
47. Elletson, p. 2.
48. Kusin, *Polianski ITK*, pp. 37–38.
49. Ekart, p. 69.
50. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, pp. 334–335; Razgon, p. 93.
51. Razgon, p. 93.
52. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 411.
53. Warwick, memorii inedite.

54. Frid, p. 235.
55. Federolf, p. 123.
56. Purijinskaia, interviu cu autoarea.
57. Trus, interviu cu autoarea.
58. Gaghen-Torn, pp. 77.
59. Razgon, p. 138.
60. Ekart, p. 192.
61. Leipman, p. 69.
62. Ekart, pp. 67–68.
63. Noble, p. 121.
64. Leipman, p. 89.
65. Ekart, p. 191.
66. Dostoevsky, p. 51.
67. Ciuhin, *Kanaloarmeeți*, pp. 164–167.
68. GARF 9489/2/5.
69. Herling-Grudziński, p. 25.
70. S.I. Kuznetsov.
71. Polonski.
72. MacQueen.
73. Panin, p. 187.
74. Stajner, p. 203.
75. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. III, p. 401.
76. Hoover, Colecția Adam Galinski.
77. Wat, p. 147.
78. Haciatrian, interviu cu autoarea.
79. Buca, p. 122.
80. Negretov, interviu cu autoarea.
81. Korallov, interviu cu autoarea.
82. Sitko, interviu cu autoarea.
83. Purijinskaia, interviu cu autoarea.
84. GARF 9414/1/206 (statisticile pe naționalități din anul 1954).
85. Petrov, pp. 119–137.
86. Trus, interviu cu autoarea.
87. Federolf, p. 234.
88. Gaghen-Torn, p. 205.
89. Andreeva, interviu cu autoarea.
90. Peciora, interviu cu autoarea.
91. Larina, p. 159.
92. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 330.
93. Diakov, pp. 60–67.
94. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 351–352.
95. Shentalinsky, pp. 163–165.
96. Andreeva, interviu cu autoarea.

97. Gaghen-Torn, p. 208.
98. Kuusinen, p. 202.
99. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 65–66.
100. Ulianovskaia, p. 300.
101. Arghinskaia, interviu cu autoarea.
102. Gaghen-Torn, p. 208.

Capitolul 15: Femei şi copii

1. Vilensky, *Till My Tale is Told*, pp. 53–54.
2. De exemplu,Vilenski, interviu cu autoarea.
3. Buber-Neumann, p. 38.
4. Herling, p. 136.
5. Ibid. pp. 134–135.
6. Levinson, pp. 72–75.
7. GARF, 9401/1a/107.
8. Vezi, de exemplu, Alin, pp. 157–160 şi Evstonicev, pp. 19–20.
9. Statistici adunate din diferite surse, GARF. Îi sunt recunoscătoare lui Aleksandr Kokurin pentru acestea.
10. „Not Part of My Sentence: Violation of the Human Rights of Women in Custody."
11. Shalamov, *Kolyma Tales*, pp. 415–431.
12. Sgovio, pp. 173–174.
13. Abramkin şi Cesnokova, p. 18. Marchenko, *To Live Like Everyone*, p. 16.
14. Yakir, pp. 46–47.
15. Ulianovskaia, pp. 388–391 şi Lvov, memorii nepublicate.
16. Ulianovskaia, ibid.
17. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 114, Dosarul 2.
18. Frid, pp. 186–187.
19. Lvov, memorii nepublicate.
20. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 114, Dosarul 2.
21. Peciora, interviu cu autoarea.
22. Andreeva, interviu cu autoarea.
23. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 233.
24. Filştinski, interviu cu autoarea.
25. Hava Volovich, *My Past*, în Vilensky, *Till My Tale is Told*, p. 260.
26. Lvov, memorii nepublicate.
27. Buca, pp. 134–135.
28. Razgon, pp. 163–164.
29. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 233.
30. Herling, p. 135.
31. Frid, p. 187.
32. Ibid., pp. 187–188.
33. Jigulin, pp. 128–133.
34. Vogelfanger.

35. Sitko şi Peciora, interviuri cu autoarea.
36. Kaufman, p. 223.
37. Sitko, interviu cu autoarea.
38. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 224–249.
39. Ibid. p. 249.
40. Ordinul operarativ al NKVD din 15 august 1937, republicat în *Sbornik*, pp. 86–93.
41. GARF, 9401/la/66.
42. Kaufman, pp. 188–189.
43. Natalya Zaporozhets, în Vilensky, *Till My Tale is Told*, pp. 532–539.
44. Vilenski, *Deti Gulaga*, p. 428.
45. Ibid., pp. 41–42.
46. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 114, Dosarul 2.
47. Vilenski, *Deti Gulaga*, p. 117.
48. De exemplu, amnistia pentru femeile cu copii din anul 1945 le excludea în mod explicit pe deţinutele politice, la fel şi cea din anul 1948. GARF, 8131/37/4554. GARF 9401/l/743.
49. Haciatrian, interviu cu autoarea.
50. Lahti, memorii nepublicate. Îi mulţumesc lui Reuben Rajala pentru acest manuscris.
51. Joffe, p. 124.
52. Frid, p. 184; GARF, 9414/1/2741.
53. Andreevna, interviu cu autoarea.
54. Iakovenko, p. 196.
55. Hava Volovich, „My Past", în Vilenski, *Dodnes Tiagoteet*, pp. 260–264.
56. GARF, 9414/6/44 şi 45.
57. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 3.
58. GARF, 9401/2/234.
59. GARF, 8131/37/4554 şi 1261.
60. Vilenski, *Deti Gulaga*, p. 150.
61. Joffe, pp. 127–135.
62. GARF, 8131/37/4554.
63. Interviu anonim cu autoarea.
64. GARF, 8131/37/4554.
65. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, pp. 3–11.
66. Deşi administratorul anonim al creşei cu care am vorbit neagă faptul că acest lucru s-ar fi întâmplat, foarte mulţi memorialişti vorbesc despre mame care au fost despărţite de copiii lor. Suzanna Peciora spune că în lagărele speciale aceasta se întâmpla în mod curent.
67. Vilenski, *Deti Gulaga*, p. 241–242.
68. Armonas, pp. 156-61.
69. Vilenski, *Deti Gulaga*, p. 320.
70. Bazarov, p. 362.

71. Ibid., pp. 370–376.
72. Vilenski, *Deti Gulaga*, p. 144.
73. GARF, 9401/la/20.
74. Vilenski, *Deti Gulaga*, p. 248.
75. Ibid., p. 247.
76. GARF, 9401/1a/20.
77. Yakir, p. 31.
78. Anonim, *Eho iz Nebutia*, pp. 289–292.
79. Iurganova, interviu cu autoarea.
80. Hochschild, p. 87.
81. Peciora, interviu cu autoarea.
82. Lahti, memorii nepublicate.
83. GARF, 9414/1/27.
84. Serge, p. 28.
85. Bazarov, p. 383.
86. GARF, 9414/1/42. GARF, 9401/la/7. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 447–451.
87. Vilenski, *Deti Gulaga*, p. 11.
88. GARF, 9414/1/42; Bazarov, pp. 385–393.
89. Razgon, p. 162.
90. GARF, 9412/1/58.
91. GARF, 9401/la/62 şi 7.
92. GARF, 8131/37/4553
93. GARF, 9401/la/57.
94. Yakir, pp. 32–62.
95. Kmiecik, pp. 70–74.
96. Vilenski, *Deti Gulaga*, pp. 283–293.
97. Conquest, *The Great Terror*, p. 274.
98. GARF, 8131/37/2063.
99. GARF, 9414/1/27.
100. Kmiecik, pp. 93–94.
101. GARF, 9401/la/81.
102. GARF, 8131/37/2063.
103. Kmiecik, pp. 114–117.
104. Documente GARF, din colecţia autoarei.
105. GARF, 9414/4/1; din ziarul *Perekovka*, 1 iunie, 1934.
106. GARF, 9412/1C/47.
107. GARF, 9401/la/107.
108. GARF, 9401/la/7/84.
109. GARF, 8131/37/4547.
110. Razgon, pp. 162–163.
111. Ibid., p. 162.
112. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 457.

113. Wigmans, p. 90.
114. Klein, *Ulybki nevoli*, pp. 20–25.
115. Vezi Vilenski, *Deti Gulaga*, pentru fragmente din aceste memorii.

Capitolul 16: Muribunzii

1. Gaghen-Torn, p. 244.
2. Rossi, *The Gulag Handbook*, pp. 107–108 şi 476.
3. GARF, 9414/3/40.
4. Herling, p. 51.
5. Sgovio, p. 177.
6. Tamara Petkevich, „Just One Fate", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, pp. 223–224.
7. Şalamov, dintr-o publicaţie samizdat, tradusă cu ajutorul Galiei Vinogradova. Deşi autoarea are motive întemeiate să considere că lucrarea aparţine lui Varlam Şalamov, unele dintre lucrări se poate să-i fi fost atribuite în mod greşit şi să fi circulat astfel în URSS.
8. Sgovio, pp. 162 şi 160–161.
9. Bardach, p. 236.
10. Efrussi, „Dohodiaghi", în Vilenski, *Osventsim Bez Pecei*, p. 59.
11. Herling, p. 136.
12. Gilboa, pp. 53–54.
13. Bardach, p. 235.
14. GARF, 8131/37/797.
15. N. Mandelstam, p. 263.
16. Gnedin, pp. 80–86
17. Merridale, p. 261.
18. Todorov, *Facing the Extreme*, p. 37.
19. Rotfort, pp. 40–41.
20. Eizenberger, pp. 38–39.
21. Mindlin, p. 60.
22. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 91.
23. Todorov, *Facing the Extreme*, p. 63.
24. GARF, 8131/37/809.
25. Buca, p. 150; Berdinskih, p. 28.
26. Vogelfanger, p. 80.
27. GARF, 8131/37/809.
28. GARF, 8131/37/542.
29. Merridale, p. 265.
30. Buca, p. 152.
31. Şalamov, p. 281.
32. GARF, 9414/1/2809.
33. GARF, 9414/1/2771.
34. Herling, p. 149.

Capitolul 17: Strategii de supraviețuire

1. Şalamov, *Neskolko moih jiznei*, p. 391.
2. Vogelfanger, p. 206.
3. Zorin, interviu cu autoarea.
4. Citat în Todorov, *Facing the Extreme*, p. 32.
5. Buca, p. 79.
6. Oliţkaia, pp. 233–234.
7. Usakova, interviu cu autoarea.
8. Herling, p. 68.
9. Levi, p. 97.
10. Bettelheim, pp. 169–171.
11. Colonna-Czosnowski, p. 118.
12. Shalamov, *Kolyma Tales*, pp. 405–414.
13. Observație a lui Todorov, vezi Todorov, *Facing the Extreme*, p. 35.
14. S-a scris foarte mult despre *tufta* în URSS. Vezi Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*; Berliner; Ledeneva; şi Andreev-Khomiakov.
15. Frid, pp. 134–136.
16. Diakov, p. 54.
17. Interviu al unui anonim cu autoarea.
18. Cohen, pp. 140–147.
19. Iasnîi, p. 51.
20. Ulianovskaia, pp. 360–361.
21. Borin, pp. 234–236.
22. Şister, interviu cu autoarea.
23. Petrov, p. 179.
24. Herling, p. 37.
25. Razgon, p. 155.
26. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 218.
27. Usova, memorii nepublicate.
28. Karta, Colecția Kazimierz Zamorski, Teczka 1, Dosarul 6107 (Halina Storozuk).
29. Frid, pp. 134–136.
30. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 416.
31. Sgovio, pp. 167–175.
32. S. Fomcenko, „Pervîe desiat", în *Uroki*, p. 225.
33. P. Galiţki, „Etogo Zobît Nelzia", în *Uroki*, pp. 83–88.
34. Samsonov, *Jizn prodoljaetia*, pp. 70–712.
35. Maximovici, pp. 91–100.
36. Zorin, interviu cu autoarea.
37. Finkelstein, interviu cu autoarea.
38. Adamova-Sliozberg, pp. 50–51.
39. Rossi, *The Gulag Handbook*, pp. 247 şi 255.
40. Maximovici, pp. 91–100.
41. Klein, *Ulîbki nevoli*, pp. 60–61 şi 73.

42. GARF, 8131/37/1261, 797 şi 1265.
43. GARF, 9414/1/28.
44. Filştinski, pp. 15–22.
45. Sofsky, p. 130.
46. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 253, 254 şi 252.
47. Bien, memorii nepublicate.
48. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 252–253.
49. Petrov, pp. 48-96.
50. GARF, 9489/2/19.
51. Razgon, p. 154.
52. GARF, 9401/12/316.
53. GARF, 8131/37/356.
54. Razgon, pp. 222–231; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, p. 255.
55. Filştinski, pp. 120–121.
56. Iasnîi, pp. 50–51.
57. Berdinskih, p. 113.
58. Ibid., pp. 113–114.
59. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. II, pp. 360–366.
60. Ibid., pp. 260–261.
61. Muhina-Petrinskaia.
62. Panin, p. 176.
63. Razgon, p. 153.
64. Ibid. p. 156.
65. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 405.
66. Kopelev, pp. 142–144.
67. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 108.
68. Sgovio, p. 206.
69. Eisenberger, pp. 67–68.
70. Okunevskaia, p. 280,
71. Aleksandrovici, p. 11.
72. Rozsas, p. 282. Îi mulţumesc lui Janos Rozsas pentru că mi-a trimis acest material.
73. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. I, p. 279; Reshetovskaya, pp. 121–122.
74. GARF, 9414/1/2736.
75. GARF, 9489/2/25.
76. Gliksman,p. 300.
77. Herling, pp. 101–102.
78. Bien, memorii nepublicate.
79. GARF, 8131/37/356, 809 şi 356.
80. Papkov, p. 57.
81. GARF, 9489/2/25.
82. Aleksandrovici, pp. 11 şi 22.
83. GARF, 8131/37/4547.

84. GARF, 9489/2/25.
85. Shalamov, *Kolyma Tales*, pp. 408–410.
86. Colonna-Czosnowski, pp. 102–107.
87. Dolgun, p. 240.
88. Finkelstein, interviu cu autoarea.
89. Okunevskaia, p. 336.
90. Aleksandrovici, p. 12.
91. GARF, 8131/37/4547 şi 542.
92. Vogelfanger, pp. 71–72.
93. Gliksman, pp. 211–212.
94. Buca, p. 150.
95. GARF, 8131/37/356.
96. Lipper, p. 251.
97. GARF, 8131/37/809.
98. Trus, interviu cu autoarea.
99. GARF, 9414/1/2739.
100. De exemplu, GARF, 9489/2/18.
101. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 8.
102. Dolgun, p. 239.
103. Bardach, p. 259.
104. Vogelfanger, pp. 68 şi 162.
105. GARF, 9414/1/2771.
106. GARF, 9489/2/5/474.
107. Jigulin, p. 153.
108. Kudriavțev, p. 288.
109. Lipper, pp. 257–258; Herling, p. 102; Aleksandrovici, pp. 24–25. A. Marchenko, *My Testimony*, pp. 140–142.
110. Frid, p. 137.
111. Dolgun, p. 273; Lipper, pp. 257–258.
112. Aleksandrovici, p. 24.
113. Herling, pp. 80–82.
114. Jigulin, p. 151.
115. Bardach, pp. 332–333.
116. Lipper, p. 258.
117. Bîstroletov, p. 407.
118. Dolgun, pp. 176–179.
119. Todorov, *Facing the Extreme*, pp. 47–120.
120. Federolf, p. 224.
121. Z. Marcenko, memorii nepublicate. Îi mulțumesc Zoiei Marcenko pentru faptul că mi-a permis să-i citesc opera.
122. Kekuşev, pp. 84–85.
123. Panin, p. 79.
124. Bardach, pp. 207–208.

125. Adamova-Sliozberg, pp. 8–9.
126. S. I. Kuznetsov, p. 613.
127. Cetverikov, p. 35.
128. Bardach, pp. 122–139.
129. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind.*
130. Gaghen-Torn, p. 161.
131. Şalamov, dintr-o publicaţie samizdat, tradusă cu ajutorul Galiei Vinogradova. Deşi autoarea are motive întemeiate să considere că lucrarea aparţine lui Varlam Şalamov, unele dintre lucrări se poate să-i fi fost atribuite în mod greşit şi să fi circulat astfel în URSS.
132. Scammell, *Solzhenitsyn*, p. 284.
133. Paşnin, 103–117.
134. Cerhanov, memorii nepublicate; Ulianovskaia, p. 300.
135. Zorin, interviu cu autoarea.
136. Kopelev, p. 154.
137. Zarod, p. 118.
138. K. Goliţîn, pp. 267–268.
139. Dolgun, pp. 206–207.
140. Andreevna, interviu cu autoarea.
141. Tvardovski, pp. 272–275.
142. Klein, *Ulîbki nevoli*, pp. 70–71.
143. Feldgun, memorii nepublicate.
144. GARF, 9480/2/20.
145. Sgovio, pp. 168–169.
146. Feldgun, memorii nepublicate.
147. E. Sudakova, „Otrîvok iz vospominanii", în *Uroki*, pp. 132–137.
148. Panin, p. 79.
149. Cirkov, pp. 96–97.
150. Herling, p. 156.
151. Okunevskaia, p. 352.
152. Starostin, pp. 88–92.
153. Joffe, p. 139.
154. Głowacki, pp. 317–318.
155. Finkelstein, interviu cu autoarea.
156. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 292.
157. Wat, p. 142.
158. Dolgun, pp. 141–147.
159. Bardach, p. 190.
160. Colonna-Czosnowski, pp. 120–121.
161. Gaghen-Torn, „Rukopis", în *Pamiat Kolîmî*, pp. 23–25.
162. Smirnov, discuţii cu autoarea, februarie, 2001.
163. Herling, pp. 139–40.
164. Arghinskaia, interviu cu autoarea.
165. Ulianovskaia, pp. 356–365.

Capitolul 18: Revoltă şi evadare

1. Rawicz, p. 96.
2. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. III, p. 97.
3. Jigulin, p. 192.
4. Şalamov, *Kolyma Tales*, pp. 343–379.
5. MacQueen.
6. Herling, Gustav, pp. 125–129.
7. Petrov, pp. 104–107.
8. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 204. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. III, p. 161.
9. Solzhenitsyn, *ibid.*, pp. 197–199.
10. A. Morozov, p. 187.
11. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 111, 197–199.
12. Kusurgaşev, pp. 34–36; Rossi, *The Gulag Handbook*, pp. 204–205.
13. GARF, 9401/la/552 şi 64.
14. Stajner, p. 78.
15. Jigulin, pp. 191–212.
16. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 406.
17. GARF, 9401/1a/185.
18. GARF, 940l/1a/7.
19. Malsagov.
20. V.V. Ioffe, „Bolşoi Pobeg 1928-ogo goda", în *Soloveţkie Ostrova*, vol. II, pp. 215–216 (GARF).
21. GARF, 9414/1/8.
22. V. Tchernavin, p. 357; T. Tchernavin.
23. *GULAG*, documentar BBC, producător Angus MacQueen, 1998.
24. Ciuhin, *Kanaloarmeeţi*, pp. 188–192.
25. GARF, 9401/la/5.
26. Makurov, p. 6.
27. GARF, 9401/la/5 şi 6.
28. Makurov, pp. 38–39.
29. Rossi, *The Gulag Handbook*, pp. 310–311.
30. Kozlov, „Sevvostlag NKVD SSSR, p. 81.
31. GARF, 9401/1a/20.
32. GARF, 9401/1a/128; Kucin, *Polianskii ITL, p. 148.*
33. Poleşcikov, p. 39.
34. GARF, 9414/1/2632. Kucin, *Polianskii ITL*, p. 148.
35. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 345. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 342.
36. Rossi, ibid., p. 310.
37. Lvov, memorii nepublicate.
38. V. Tchernavin, p. 319.
39. Buber-Neumann, p. 112.
40. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. III, pp. 140.

41. GARF, 9401/1/2244.
42. Buca, p. 33.
43. GARF, 9401/la/64.
44. Bardach, pp. 106–121.
45. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. III, p. 204.
46. Ibid.; Iuri Morakov, fost ofițer MVD, discuții cu autoarea, noiembrie 1999.
47. Morakov, ibid.
48. GARF, 9414/4/10.
49. GARF, 9401/12/319.
50. Shalamov, *Kolyma Tales*, pp. 80–85.
51. GARF, 9401/la/552.
52. GARF, 9401/la/64 și GARF, 9401/12/319, printre altele.
53. Buca, pp. 123–127.
54. Vilenski, interviu cu autoarea.
55. Sgovio, p. 177.
56. Dvorjețki, p. 48.
57. Dolgun, p. 338.
58. C. A. Smith.
59. Veniamin Ioffe, unul dintre cei mai proeminenți cercetători ai Gulagului, director al Memorialului de la Sankt-Petersburg, a încercat să găsească dosarul lui Rawicz, dar a dat greș. El a avut și mai multe îndoieli după ce a purtat o corespondență cu recent decedatul autor, care i s-a părut neconvingătoare.
60. Herling, pp. 124–125.
61. Ibid., pp. 194–195.
62. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 45.
63. Petrus, p. 61.
64. Ratushinskaya, pp. 21–22.
65. Petrus, p. 63.
66. Osipova, pp. 87–109; Serge, p. 71.
67. V.M. Poleșcikov, monografie nepublicată, din colecția autoarei; Ioffe, pp. 122–130; Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 120.
68. Osipova, pp. 109–134; M. Baitalski, „Troțkiștî na Kolîme", în *Mimuvșee*, vol. II, 1990, pp. 346–357.
69. Vilenski, *Soprotivlenia v Gulaghe*, p. 158.
70. Kravchenko, p. 341.
71. Următoarea relatare provine în mare măsură din Mihail Rogacev, „Bunt nad Usa", *Karta*, nr. 17, 1995, pp. 97–105 și din discuțiile cu Rogacev din iulie 2001. Mai sunt și câteva detalii din Poleșcikov, pp. 37–65, Ivanova, *Labor Lamp Socialism*, pp. 54–55, Osipova, 167–182.
72. Ivanova, ibid., p. 45.

Partea a III-a: Ascensiunea şi prăbuşirea complexului industrial al lagărelor, 1940–1986

Capitolul 19: Începe războiul

1. Sitko, poem fără titlu, din *Tiajest sveta*, p. 11.
2. Stajner, p. 101.
3. Razgon, p. 210.
4. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, pp. 26–42.
5. Warwick, memorii nepublicate.
6. GARF, 9414/1/68; *Imet silu pomnit*, p. 166.
7. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 28.
8. Gogua, memorii nepublicate.
9. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 114, Dosarul 2.
10. Adamova-Sliozberg, p. 63.
11. GARF, 9401/1a/107.
12. Herling, p. 197.
13. Kokurin şi Morukov, „Gulag: struktura i kadrî", *Svobodnaia Mîsli*, nr. 7. Kokurin şi Petrov, *Gulag*, p. 441.
14. Bacon, p. 149.
15. Ibid., p. 148.
16. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 94.
17. GARF, 7523/4/37, 39 şi 38.
18. L. Ginzburg, p. 14; Overy, pp. 104–108.
19. GARF, 9401/2/95, 94 şi 168.
20. Overy, p. 77.
21. Brodsky, p. 285.
22. Aşa mi-au spus pe insule cel puţin trei oameni, printre care directorul muzeului din Soloveţki.
23. Makurov, p. 195.
24. Gurianov, Kokurin, şi Popiński, p. 8–10. *Drogi Smierci*, publicat de Insitutul Karta, fiind o colecţie de documente din arhivele sovietice, alături de memorii în cea mai mare parte nepublicate din Archiwum Wschodnie („Arhivele Estului") referitoare la soarta deţinuţilor din Polonia de Est în primele zile ale războiului.
25. Bacon, p. 91; Gurianov, Kokurin şi Popiński, pp. 10–26.
26. Gurianov, Kokurin şi Popiński, pp. 10–26.
27. GARF, 9414/1/68.
28. Gurianov, Kokurin şi Popiński, pp. 10–26.
29. Ibid. pp. 90–91.
30. Sabbo, pp. 1128–32.
31. Bacon, pp. 88–89.
32. M. Şteinberg „Etap vo vremia voinî", în *Pamiat Kolîmî*, 1978, p. 167.
33. Gurianov, Kokurin şi Popiński, pp. 90.

34. GARF, 9414/1/68.
35. M. Şteinberg „ Etap vo vremia voinî", în *Pamiat Kolîmî*, 1978, pp. 167–171.
36. GARF, 9414/1/68.
37. Bacon, p. 91.

Capitolul 20: „Străinii"

1. În Taylor-Terlecka, pp. 56–57. Tradus cu ajutorul lui Piotr Paszkowski.
2. Razgon, p. 138.
3. Ibid.
4. Głowacki, p. 273.
5. Sabbo, p. 754.
6. Sword, p. 13.
7. Gurianov, pp. 4–9.
8. Martin, „Stalinist Forced Relocation Policies", pp. 305–339.
9. Lieven, *The Baltic Revolution*, p. 82.
10. Głowacki, p. 331.
11. Hoover, Colecţia Ministerului Polonez al Informaţiilor, Cutia 123; Głowacki, p. 331.
12. GARF, 5446/57/65.
13. RGVA, 40/l/71/323.
14. Ptasnik.
15. Sabbo, pp. 804-809.
16. Gross şi Grudzinska-Gross, p. 77.
17. Ibid., p. 68.
18. Ibid., p. 146.
19. Ibid., pp. 80–81.
20. Ibid., p. xvi.
21. Conquest, *The Soviet Deportation of Nationalities*, pp. 49–50.
22. Martin, „Stalinist Forced Relocation Policies".
23. Conquest, *The Soviet Deportation of Nationalities*, pp. 3–5.
24. Lieven, *The Baltic Revolution*, p. 3, 18–19.
25. Naimark, *Fires of Hatred*, p. 95.
26. Pohl, „The Deportation and Fate of Crimean Tartars"; Naimark, ibid., pp. 99–107.
27. Naimark, ibid., pp. 98-101.
28. Martin, „Stalinist Forced Relocation Policies".
29. Pohl, „The Deportation and Fate of Crimean Tartars", pp. 11–17.
30. Lieven, *Chechnya*, p. 319; Naimark, *Fires of Hatred*, p. 97.
31. Lieven, ibid., p. 320.
32. Pohl, „The Deportation and Fate of Crimean Tartan", pp. 17–19; Lieven, ibid., pp. 319–321.
33. Lieven, ibid., pp. 318–330; Naimark, *Fires of Hatred*, pp. 83–107.

34. Zagorulko (o bogată colecție de documente provenind din diferite arhive, publicate sub auspiciile Serviciilor Arhivelor Federale, GARF, ȚHIDK, și al Universității din Volgograd, cu sprijinul financiar al Fundației Soros).
35. Overy, p. 52.
36. Sword, p. 5.
37. Pihoia, *Katîn*, p. 36.
38. Vezi Czapski, care descrie eforturile guvernului polonez de a-i găsi pe ofițeri.
39. Sword, pp. 2–5.
40. Beevor, pp. 409–410.
41. Ibid., p. 411.
42. Zagorulko, pp. 31 și 333.
43. Ibid., pp. 25–33.
44. S.I. Kuznetsov, pp. 618–619.
45. Cifrele sunt din Overy, p. 297 și provin dintr-un document sovietic din 1956. Un alt document sovietic din 1949, reprodus în Zagorulko, pp. 331–333, conținând cifre similare (2 079 000 – germani, 1 220 000 – alte naționalități, 590 000 – japonezi și 570 000 – morți).
46. Gustav Menczer, șeful organizației supraviețuitorilor maghiari ai Gulagului, discuție cu autoarea, februarie 2002.
47. Bien, memorii nepublicate.
48. Knight, „The Truth about Wallenberg".
49. Andrzej Paczkowski, „Poland, the Enemy Nation", în Courtois, pp. 372–375.
50. „Kuzina Ghitlera", *Novaia Izvestiia*, 3 aprilie 1998, p. 7.
51. Noble.
52. Zagorulko, p. 131.
53. Ibid., p. 333. Au fost aproximativ 20 000 de prizonieri de război în Gulag.
54. Ibid., pp. 1042 și 604–609.
55. Ibid., pp. 667–668.
56. Ibid., p. 38.
57. Naimark, *The Russians in Germany*, p. 43.
58. Zagorulko, pp. 40 și 54–58.
59. *Vostochinaia Evropa*, p. 270.
60. Ibid., pp. 370 și 419–422.
61. GAFF, 9401/2/497.
62. Zagorulko, pp. 40 și 54–58. Cei mai mulți prizonieri de război fuseseră eliberați la începutul anilor '50, deși 20 000 erau încă în URSS la momentul morții lui Stalin.
63. Sitko, *Tiajest sveta*, p. 10.
64. Bethell, p. 17.
65. Ibid.
66. Ibid., pp. 166–169.
67. Ibid., pp. 103–165.
68. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 43.

69. Pohl, *The Stalinist Penal System*, p. 51.
70. Pohl, ibid., pp. 50–52.
71. GARF, 7523/4/164.
72. GARF, 9401/1a/135.
73. GARF, 9414/1/76.
74. GARF, 9401/1a/135, 9401/1/76 şi 9401/1/136.
75. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 43.
76. Kruglov, pp. 66, 256 şi 265.
77. Vilenski, interviu cu autoarea.
78. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 43.
79. GARF, 9414/1/76.
80. Descriere în Joffe, pp. 199–200.
81. Klein, *Ulîbki nevoli*, pp. 396–403.
82. Hava Volovich, „My Past", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, p. 259.
83. Wallace, p. 117.
84. Ibid., p. 137.
85. GARF, 9401/2/65; Sgovio, p. 251; Wallace, pp. 33–41.
86. Wallace, pp. 33–41; şi Sgovio, p. 251.
87. Vera Ustieva, „Podarok dlia vițe-prezidenta", în Vilenski, *Osvențimn Ghez Pecei*, pp. 98-106.
88. Wallace, pp. 127–128.
89. Sgovio, p. 245.
90. Wallace, pp. 33–41.
91. Sgovio, p. 252.
92. Wallace, p. 205.

Capitolul 21: Înainte şi după amnistie

1. În Taylor-Terlecka, p. 144. Tradusă cu ajutorul lui Piotr Paszkowski.
2. GARF, 9414/1/68; Zemskov, Sudba Kulaţkoi ssilki" pp. 129–142; Martin, „Stalinist Forced Relocation Policies".
3. GARF, 9401/1/743.
4. Bacon, p. 112.
5. Numărul deținuților din lagărele forestiere a scăzut de la 338 850, în 1941, la 122 960, în 1944. Ohotin şi Roghinski, p. 112.
6. Sgovio, p. 242.
7. Gorbatov, pp. 150–151.
8. Comitetul pentru Justiție (mărturia lui Avraham Şifrin).
9. Gorbatov, pp. 169, 174–175 şi 194.
10. GARF, 7523/64/687 şi 8-15.
11. Vezi, de exemplu, Overy, pp. 79–80.
12. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 30.
13. GARF, 9414/1/1146.
14. Mindlin, p. 61.

15. GARF, 9414/4/145.
16. Bacon, pp. 135–137, 140–141 şi 144.
17. GARF, 9414/1/68.
18. Sword, pp. 30–36.
19. Ibid., p. 48.
20. Herling, p. 190.
21. Karta, Colecţia Armatei Anders, V/AC/127.
22. Karta, Colecţia Kazimierz Zamorski, Dosarul 1, f. 15. 885 şi Dosarul 1, f. 15 882.
23. Herling, p. 228.
24. Waydenfeld, pp. 195–334.
25. Zarod, p. 234.
26. Janusz Wedów, „Powitanie Wodza", în Taylor-Terlecka, p. 145.
27. Czapski, p. 243.
28. Sword, pp. 60–87.
29. *Slave Labor in Russia*, p. 31.
30. Djilas, p. 114.
31. Kotek şi Rigoulot, p. 527.
32. Ibid., pp. 542 şi 549.
33. Ibid., pp. 539–543 şi 548–556.
34. Ibid., pp. 543–544.
35. Ibid., pp. 544–548; şi Andrzej Paczkowski, „Poland, the Enemy Nation", în Courtois, pp. 363–393.
36. Kotek şi Rigoulot, pp. 565–572.
37. Todorov, *Voices from the Gulag*, p. 124.
38. Ibid., pp. 123–128.
39. Kotek şi Rigoulot, pp. 559.
40. Naimark, *The Russians in Germany*, pp. 376–397.
41. Todorov, *Voices from the Gulag*, pp. 39–40.
42. Saunders, pp. 1–11; Kotek şi Rigoulot, pp. 619–48.
43. Ogawa şi Yoon, p. 15.
44. Ibid., p. 3.
45. Alla Startseva şi Valeria Korchagina, „Pyongyang Pays Russia with Free Labor", *Moscow Times*, 6 august, 2001, p. 1.

Capitolul 22: Apogeul complexului industrial de lagăre

1. Din *Sred drughih imen*, p. 64.
2. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 279.
3. Vezi Elena Zubkova, *Russia After the War.*
4. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, p. 299.
5. GARF, 9401/1/743. GARF, 9401/2/104.
6. Kokurin şi Petrov, *Gulag*, p. 540.
7. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 95–96.

8. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, p. 299. Ivanova, „Poslevoennie represii".
9. Andrew şi Gordievsky, p. 341.
10. Ivanova, „Poslevoennie represii", p. 256.
11. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 48-53.
12. Operaţiunea WRINGER, HQ USAF Record Group 341, Box 1044, Air Intelligence Report 59B-B-5865-B. Date asupra operaţiunii de interogare sunt păstrate la Arhivele Naţionale din Washington D.C. Îi mulţumesc maiorului Tim Falkowski pentru faptul că mi-a adus la cunoştinţă existenţa acestei întâmplări. Forţele Aeriene Americane consideră acest episod veridic, dar până acum nu l-au confirmat.
13. Nikolai Moruzov mi-a relatat această poveste. Memorialul din Komi i-a intervievat pe cei care au stat la Sedvoj, căutând mărturii orale, dar a fost găsit un singur om care să ştie de întreaga poveste, însă de la altcineva. Liuba Vinogradova a descoperit informaţia despre scoţieni la RGVA, dar documentul în sine lipsea. RGVA nu a dorit să dea informaţii suplimentare.
14. Bacon, p. 24.
15. Nicolas Werth, „Apogee and Crisis in the Gulag System", în Courtois, pp. 335–339.
16. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 55–56.
17. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 283.
18. Ibid., pp. 290–291.
19. Ibid., p. 291.
20. Adamova-Sliozberg, p. 71.
21. Razgon, p. 220.
22. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, pp. 55–56.
23. Ibid. p. 56.
24. Kokurin şi Morukov, „Gulag: Struktura i kadrî" (partea a 14-a), în *Svobodnaia Mîsli*, nr. 11, noiembrie 2000.
25. Kuţ, p. 195.
26. Bulgakov, interviu cu autoarea.
27. Kuţ, p. 165.
28. Peciora, interviu cu autoarea.
29. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 61.
30. Kokurin şi Petrov, *Gulag*, pp. 555–557; Kokurin, „Vosstanie v Steplaghe".
31. Kokurin, „Vosstanie v Steplaghe"; Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 55.
32. Abramkin şi Cesnokova, p. 10.
33. GARF, 9401/la/270.
34. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 103.
35. Abramkin şi Cesnokova, pp. 10–11.
36. Jigulin, pp. 135–37.
37. Buca, pp. 59–61.
38. Gheorghi Feldgun, memorii nepublicate.

39. Sitko, interviu cu autoarea.
40. Jigulin, pp. 135–137.
41. GARF, 9401/1/4240.
42. Vezi, de exemplu, Ilia Golţ, „Vorkuta", în *Minuvşee*, vol. 7, 1992, pp. 317–355.
43. Craveri şi Hlevniuk.
44. Ivanova, „Poslevoennîe represii".
45. Kokurin şi Morukov.
46. Craveri şi Hlevniuk, p. 186.
47. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 125.
48. Ivanova, „Poslevoennîe represii", p. 272.
49. Craveri şi Hlevniuk, p. 183.
50. Craveri.
51. Nicolas Werth, „Apogee and Crisis in the Gulag System", în Courtois, pp. 239–240.
52. Craveri şi Hlevniuk, p. 183.
53. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 125.
54. Vezi, de exemplu, Klein, *Ulîbki nevoli*, p. 61.
55. Berdinskih, p. 56.
56. Craveri şi Hlevniuk, p. 185.
57. Ibid., p. 186.
58. Knight, *Beria*, pp. 160–169.
59. Naumov şi Rubinstein, pp. 61–62.
60. Ibid., p. 62.
61. Adamova-Sliozberg, p. 79.
62. Filştinski, p. 114.

Capitolul 23: Moartea lui Stalin

1. Citat în Conquest, *Stalin*, p. 312.
2. Aleksansdrovici, p. 57.
3. Ulianovskaia, p. 280.
4. Andreeva, interviu cu autoarea.
5. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 357.
6. Negretov, interviu cu autoarea.
7. Stajner, p. 358.
8. Berdinskih, p. 204.
9. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 360.
10. Aleksandrovici, p. 57.
11. Adamova-Sliozberg, p. 80.
12. Roeder, p. 195.
13. Vasileeva, interviu cu autoarea.
14. Khrushchev, vol. I, pp. 322–323.
15. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 357.
16. Knight, *Beria*, p. 185.
17. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 124.

18. Naumov şi Sigacev, pp. 19–21 (APRF, 3/52/100).
19. Knight, *Beria*, p. 185.
20. Ibid.
21. Naumov şi Sigacev, pp. 28–29 (GARF, 9401/1/1299).
22. Knight, *Beria*, pp. 188–194.
23. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 124.
24. Pentru analiza motivelor lui Beria, vezi Hlevniuk, „L.P. Beria"; Pihoia, *Sovetskii Soiuz*, p. xxx; Knight, *Beria*, pp. 176–200.
25. Knight, ibid., pp. 194–224.
26. Dolgun, p. 261.
27. Aleksandrovici, p. 57.
28. Zorin, interviu cu autoarea.
29. Filştinski, interviu cu autoarea.
30. Armonas, pp. 153–160.
31. Peciora, interviu cu autoarea.
32. Trus, interviu cu autoarea.
33. Usakova, interviu cu autoarea.
34. Zorin, interviu cu autoarea.
35. Haciatrian, interviu cu autoarea.
36. Document GARF, ordinul din 3 septembrie 1955, din colecţia autoarei.
37. Bulgakov, interviu cu autoarea; Ilia Golţ, „Vorkuta", în *Minuvşee*, vol. 7, 1992, p. 334.

Capitolul 24: Revoluţia *zekilor*

1. Anna Barkova, „In the Prison Camp Barracks", citat în Vilenski, *Dodnes tiagoteet*, p. 341.
2. Vezi, de exemplu, E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, pp. 359–363; Dolgun, pp. 261–262; Colecţia Hoover, Adam Galinski.
3. Panin, p. 306.
4. Ilia Golţ, „Vorkuta", în *Minuvşee*, vol. 7, 1992, p. 334.
5. Pentru o descriere a atitudinii neoficiale la adresa informatorilor vezi Burds.
6. Panin, pp. 308–310.
7. Sitko, *Gde moi veter?*, pp. 181–190.
8. Craveri, p. 323.
9. Kosyk, p. 56.
10. GARF, 9431/1/159.
11. N. A. Morozov, *Osobîe lagheria MVD SSSR*, pp. 23–24.
12. Ibid., pp. 24–25; Noble, p. 143.
13. Noble, p. 143.
14. GARF, 9413/1/160.
15. GARF, 9413/1/160; N. A. Morozov *Osobîe lagheria MVD SSSR*, p. 27.
16. Noble, p. 144.
17. GARF, 9413/1/160.

18. Buca; Buca a fost într-adevăr acolo, deoarece multe detalii din cele povestite de el corespund rapoartelor oficiale; dar mă îndoiesc că a avut un rol important.
19. Kosyk, pp. 61 şi 56–65.
20. Vilenski, interviu cu autoarea.
21. Bulgakov, interviu cu autoarea.
22. Kuţ, p. 198.
23. GARF, 9413/1/160.
24. Ibid.
25. Hoover, Colecţia Adam Galinski.
26. Buca, pp. 271 şi 272.
27. Noble, p. 162.
28. Berdinskih, pp. 239–240.
29. „Materialî soveşceania rukovodiascih rabotnikov ITL i koloniii MVD SSSR, 27 Sent– 1 oct. 1954" , în Colecţia Memorialului.
30. Morozov şi Rogacev.
31. GARF, 9401/1/4240.
32. GARF, 9413/1/160 şi 159.
33. Această relatare despre rebeliunea de la Kenghir a survenit în urma comparării şi sintetizării mai multor surse. O colecţie de documente de arhivă pe acest subiect a fost realizată şi adnotată de Aleksandr Kokurin („Vosstanie v Steplaghe"). Istoricul italian Marta Craveri a scris cea mai fidelă relatare a incidentului de până acum, folosind mai multe documente, precum şi interviuri cu cei care au fost de faţă (Craveri, „Krizis Gulaga", p. 324). O relatare ceva mai neconcordantă a fost stabilită folosind informaţii ale opoziţiei ucrainene în cartea lui Volodimir Kosyk, *Concentration Camps in the USSR*. Şi eu m-am servit de câteva relatări asupra insurecţiei, mai ales de cea a lui Liubov Berdşadskaia, „Rastoptannîe jizni", pp. 86–97, şi a lui N. L. Kekuşev, „Zveriada", pp. 307–370. I-am luat un interviu Irenei Arghinskaia, care era şi ea în Steplag la acel moment. Descrierea lui Soljeniţîn, compilată din diferite interviuri cu martori oculari, apare în *The Gulag Archipelago*, vol. III, pp. 285–331. Chiar dacă nu au fost trecute special la notele de subsol, toate descrierile de evenimente se bazează pe aceste cărţi. Eu am adoptat succesiunea lui Craveri.
34. Observaţia Martei Craveri.
35. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. III, p. 209.
36. *Volya* (2–3), 1994, p. 309.
37. Berdşadskaia, p. 87.
38. Ibid., pp. 95–97.

Capitolul 25: Dezgheţul şi eliberarea

1. Andrei Voznesenki, „Children of the Cult", reprodus în Cohen, p. 184.
2. Craveri şi Hlevniuk, p. 187.
3. Negretov, interviu cu autoarea.

4. „Materialî soveşceania rukovodiaşcih rabotnikov ITL i koloniii MVD SSSR, 27 Sent-1 oct. 1954", în Colecția Memorialului; Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 66; Ohotin şi Roghinski, pp. 58–59; Kovalciuk-Koval, p. 299; Filştinski, interviu cu autoarea.
5. Smirnova, interviu cu autoarea.
6. GARF, 9401/2/450.
7. GARF, 9401/2/450.
8. Khruschev, p. 559.
9. Ibid., p. 559.
10. Ibid., p. 351.
11. K. Smith, pp. 131–174.
12. GARF, 9401/2/479.
13. GARF, 9401/2/479; Craveri, p. 337; Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 67.
14. Ivanova, ibid., pp. 67–68; Craveri şi Hlevniuk, p. 189.
15. Ivanova, ibid.; Craveri şi Hlevniuk, pp. 188–189.
16. Andreev-Khomiakov, pp. 3–4.
17. Kusurgaşev, p. 70.
18. Vera Korneeva, citată în *The Gulag Archipelago*, vol. III, p. 454.
19. Zorin, interviu cu autoarea.
20. E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 211.
21. Korol, p. 189.
22. GARF, 9414/3/40.
23. Efron, *Miroediha*, pp. 127–128.
24. Usakova, interviu cu autoarea.
25. S.S. Torbin, *Vospominania*, Arhiva Memorial, 2/2/91; Korol, p. 190.
26. GARF, 9414/3/40.
27. Ilia Golț, „Vorkuta", în *Minuvşee*, vol. 7, 1992, pp. 352–355.
28. Sgovio, p. 283.
29. A. Morozov, pp. 381–382.
30. Hoover, Fondul 89, 18/38.
31. Bulgakov, interviu cu autoarea.
32. Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, p. 336.
33. K. Smith, p. 133.
34. Cohen, p. 36.
35. K. Smith, p. 135; Hochschild, pp. 222–223.
36. K. Smith, p. 138.
37. Adamova-Sliozberg, pp. 84-86.
38. Rotfort, p. 92.
39. Herling, p. 236.
40. Andreeva, interviu cu autoarea.
41. Solzhenitsyn, *Cancer Ward*, p. 202.
42. Cohen, p. 115.
43. Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, pp. 332–336 .
44. Cohen, p. 26.

45. Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, pp. 332–336.
46. Cohen, p. 135.
47. Razgon, p. 50.
48. Iuri Dombrovski, p. 77. Tradus cu ajutorul Galiei Vinogradova.
49. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. III, p. 455.
50. Korolev, interviu cu autoarea.
51. Peciora, interviu cu autoarea.
52. Aksyonov, p. 382.
53. Citat în Adler, p. 141.
54. Vilenski, *Deti Gulaga*, p. 460.
55. Adler, p. 145.
56. Olga Adamova-Sliozberg, „My Journey", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, p. 70.
57. Adler, p. xx.
58. Merridale, p. 418.
59. Cohen, p. 38.
60. Rothberg, pp. 12–40.
61. Cea mai cuprinzătoare relatare a vieții lui Soljenițîn este biografia scrisă de Michael Scammell, *Solzhenitsyn*. Cu excepția datelor menționate ca provenind din alte surse în notele de subsol, toate datele biografice provin din Scammell.
62. Scammell, *Solzhenitsyn*, p. 415.
63. Ibid., pp. 423–424.
64. Ibid., pp. 448–449.
65. Ibid., p. 485.
66. Sitko, *Gde rnoi veter?*, p. 318.
67. Rothberg, p. 62.
68. Diakov, pp. 60–67.

Capitolul 26: Era disidenților

1. Reprodus în Cohen, p. 183.
2. Sobolev, p. 68.
3. *Prisoners of Conscience in the URSS*, pp. 48-53.
4. Commitee on the Judiciary (mărturia lui Avraham Șifter).
5. GARF, 9410/2/497.
6. Commitee on the Judiciary (mărturia lui Avraham Șifter).
7. R. Medvedev, p. ix.
8. *Sobranie dokumentov samizdata*, AS 143 (aceasta este o colecție de documente samizdat adunate de Radio Europa Liberă–Radio Libertatea începând cu anii '60. Documentele nu au fost „publicate", ci mai curând fotocopiate, legate, numerotate și distribuite în câteva biblioteci mari).
9. *Prisoners of Conscience in the URSS*, pp. 18–23.
10. *Sobranie dokumentov samizdata*, AS 127.
11. *Prisoners of Conscience in the URSS*, pp. 18–23.
12. Reddaway, *Uncensored Russia*, p. 11.

13. Joseph Brodsky, pp. 26–27.
14. Rothberg, pp. 127–133.
15. Hoover, Colecția Iosif Brodski, Stenograma procesului Brodski.
16. Ibid.
17. Browne, p. 3.
18. Cohen, p. 42; Reddaway, *Uncensored Russia*, p. 19.
19. Hopkins, pp. 1–14.
20. *Prisoners of Conscience in the URSS*, p. 21.
21. Browne, p. 9.
22. Litvinov, *The Trial of the Four*, pp. 5–11.
23. Browne, p. 13.
24. Treizeci de ani mai târziu, Ceornovil, atunci o figură importantă în mișcarea pentru independența Ucrainei, a devenit primul ambasador al Ucrainei libere în Canada. Înainte de plecarea sa la post, l-am intervievat la Lvov, în 1990.
25. Reddaway, *Uncensored Russia*, pp. 95–111.
26. Ibid, p. 19.
27. Info-Russ, #0044 (vezi secțiunea „Arhive", în Bibliografie). Aici a depus Vladimir Bukovski documentele pe care le-a obținut în timpul documentării în vederea procesului Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, descris mai târziu în cartea de față. Documentele au devenit apoi subiectul cărții sale din 1996, *Moskovskii proțess*, publicată în franceză și rusă. Alte documente sunt de asemenea depozitate la Hoover, Fond 89.
28. Reddaway, *Uncensored Russia*, p. 24.
29. Ibid., pp. 1–47; de asemenea, *Cronica actualităților*.
30. Hopkins, p. 122.
31. Ratushinskaya, p. 67.
32. Marchenko, *My Testimony*, p. 17.
33. Ibid., pp. 220–227.
34. Sitko, interviu cu autoarea.
35. Ratushinskaya, pp. 60–62.
36. Vikton Șmirov, discuții cu autoarea, 31 martie, 1998.
37. Fedorov, interviu cu autoarea.
38. Marchenko, *My Testimony*, p. 68.
39. Fedorov, interviu cu autoarea.
40. Ratushinskaya, pp. 174–175.
41. Fedorov, interviu cu autoarea.
42. Marchenko, *My Testimony*, p. 68.
43. E. Kuznetsov, p. 169.
44. *Cronica actualităților*, nr. 32, 17 iulie, 1974.
45. Bukovsky, *To Build a Castle*, p. 44.
46. Marchenko, *My Testimony*, pp. 90–91; E. Kuznetsov, pp. 165–166.
47. *Cronica actualităților*, nr. 6, februarie, 1969, citată în Reddaway, *Uncensored Russia*, p. 207.
48. *Cronica actualităților*, Ibid., în Reddaway, pp. 20–216.

49. Marchenko, *My Testimony*, p. 69.
50. Sharansky, p. 236.
51. Marchenko, *My Testimony*, p. 115; Tokes, p. 84.
52. Sharansky, p. 235; Ratushinskaya, pp. 165-78.
53. *Sobranie dokumentov samizdata*, AS 2598.
54. Daniel, p. 35.
55. Marchenko, *My Testimony*, pp. 65–69.
56. *Sobranie dokumentov samizdata*, AS 2598.
57. *Cronica actualităţilor*, nr. 32, 17 iulie, 1974.
58. Litvinov, *The Trial of the Four*, p. 17.
59. Reddaway şi Bloch, p. 305; Yakir.
60. *Cronica actualităţilor*, nr. 28, decembrie, 1972.
61. Comisia pentru Securitate şi Cooperare în Europa (mărturia lui Aleksandr Şatravka şi a dr. Anatoli Koriaghin).
62. *Cronica actualităţilor*, nr. 33, decembrie, 1974.
63. Viktor Şmirov, discuţii cu autoarea, 31 martie, 1998.
64. *Sobranie dokumentov samizdata*, AS 3115.
65. Bukovski a făcut o relatare despre experienţa lui la o conferinţă de presă la Varşovia, în anul 1998. Textul apare pe site-ul Info-Russ (vezi secţiunea „Arhive" în Bibliografie).
66. Bukovski, *Moskovskii proţess*, pp. 144–161.
67. Reddaway şi Bloch, pp. 48–49; Seton-Watson, pp. 257–258.
68. Bukovsky, *To Buil a Castle*, p. 357.
69. Reddaway şi Bloch, pp. 107, 140 şi 176.
70. Info-Russ, # 0202.
71. Reddaway şi Bloch, p. 226.
72. Nekipelov, p. 132.
73. Reddaway şi Bloch, pp. 220–221, Nekipelov, p. 132.
74. *Prisoners of Conscience in the URSS*, p. 190; fotografia de la p. 194.
75. Reddaway şi Bloch, p. 214.
76. *Prisoners of Conscience in the URSS*, pp. 197–198.
77. „Three voices of Dissent", *Survey*, nr. 77 (toamna 1970).
78. Nekipelov, p. 115.
79. Reddaway şi Bloch, p. 348.
80. Ibid., pp. 79–96.
81. Ibid, pp. 178–180.
82. Info-Russ, # 0204.
83. Ibid.

Capitolul 27: Anii '80: distrugerea statuilor

1. Reprodus în Reavey, pp. 8–9.
2. Beichman şi Bernstam, pp. 145–189.
3. *Prisoners of Conscience in the URSS*, pp. 20 şi 119; Alekseeva.
4. Beichman şi Bernstam, p. 182.

5. Reagan, pp. 675–679.
6. Berdzenişvili, interviu cu autoarea.
7. Ibid.
8. Bukovsky, *To Build a Castle*, p. 408.
9. Ibid.
10. Berdzenişvili, interviu cu autoarea.
11. Ratushinskaya, p. 236.
12. Walker, p. 142.
13. Reddaway, „Dissent in the Soviet Union".
14. Gorbachev, p. 24.
15. Remnick, p. 50.
16. Ibid., pp. 264–268.
17. K. Smith, pp. 131–174; Remnick, p. 68.
18. Remnick, pp. 101–119; K. Smith, pp. 131–174.
19. *USSR: Human Rights in a Time of Change.*
20. „Lata Dissidentów", *Karta*, nr. 16, 1995.
21. „On the Death of Prisoner of Conscience Anatoly Marchenko", Amnesty International Press Release, mai 1987 (ML).
22. Ibid.
23. Închiderea lagărelor nu apare, de exemplu, în lucrarea lui Walker, *The Walking Giant*, a lui Matlock, *Autopsy on an Empire*, a lui Brown, *The Gorbachev factor*; sau a lui Kaiser, *Why Gorbachev Happened*. Excepție face cartea lui Remnick *Lenin's Tomb*, care cuprinde un capitol despre ultimii deținuți de la Perm-35.
24. Paul Hofheinz, fost reporter acreditat la Moscova, discuții cu autoarea, 13 februarie 2002.
25. Matlock, p. 275.
26. Remnick, p. 270.
27. Walker, p. 147.
28. InfoRuss, #0128.
29. Ibid., #1404.
30. Ibid., # 0130.
31. *USSR: Human Rights in a Time of Change.*
32. *The Recent Release of Prisoners in the USSR*, Amnesty International Press Release, aprilie 1987 (ML).
33. Ibid.
34. Amnesty International Weekly Update Service, 8 aprilie 1987 (ML).
35. Berdzenişvili, interviu cu autoarea.
36. Amnesty International Newsletter, iunie 1988, vol. XVIII, nr. 6 (ML).
37. „Four Long-Term Prisoners Still Awaiting a Review", în Amnesty International Press Release, aprilie, 1990; vezi şi Amnesty International Newsletter, octombrie 1990, vol. XX, nr. 10 (ML); Klimceak a fost eliberat până la sfârşitul anului.
38. Matlock, p. 287.

39. „Russian Federation: Overview of Recent Legal Changes", Amnesty International Press Release, septembrie 1993 (ML).
40. Matlock, p. 295.
41. Citat în Cohen, p. 186.

Epilog : Reminiscențe

1. Razgon, *True Stories*, p. 27.
2. K. Smith, pp. 153–159.
3. Aleksandr Iakovlev, Președintele Comisiei Prezidențiale Ruse de Reabilitare a Victimelor Represiunii Politice, discuții cu autoarea, 25 februarie, 2002.
4. Merridale, pp. 407–408.
5. Gessen.
6. Aleksandr Iakovlev, discuții cu autoarea, 25 februarie, 2002.
7. Am descris acest subiect în „Secret Agent Man" din *The Weekly Standard*, 10 aprilie, 2002.
8. Aproximativ 130 de schelete au fost găsite într-o pivniță a unei mânăstiri din vestul Ucrainei, în iulie 2002. *Moscow Times*, 18 iulie 2002.
9. Applebaum, „Secret Agent Man", în *The Weekly Standard*, 10 aprilie 2002.
10. Olga Adamova-Sliozberg, „My Journey", în Vilensky, *Till My Tale is Told*, p. 16.
11. Andrew Alexander, „The Soviet Threat Was Bogus", *The Spectator*, 20 aprilie, 2002.
12. Vidal.

Anexă: Cât de mulți?

1. Bacon, pp. 8–9.
2. Conquest, *The Great Terror*, p. 485.
3. Getty, p. 8.
4. Zemskov, „Arhipelag Gulag", pp. 6–7; Ritterspoon, Zemskov, Anexele A și B, pp. 1048–1049.
5. Getty, Ritterspoon și Zemskov, p. 1047.
6. Bacon, p. 112.
7. Pohl, *The Stalinist Penal System*, p. 17.
8. Pohl, Ibid., p. 15; Zemskov, „Gulag", p. 17.
9. Cel mai bun rezumat al dezbaterii despre dezvăluirile statistice de după 1991 se găsește în Bacon, pp. 6–41 și 101–122: 18 milioane de persoane potrivit estimărilor sale, realizate pe baza cifrelor de final de an și a statisticilor disponibile; Dughin susține că 11,8 milioane au fost arestați între 1930 și 1953, dar mie nu mi se pare că se potrivește cu numărul de 8 milioane de persoane despre care se știe că au fost arestați până în 1940, mai ales dacă ne gândim la numărul uriaș de arestați și eliberați în timpul celui de al Doilea Război Mondial. (Dughin, „Stalinizm, Leghendî i Faktî".)
10. Overy, p. 297; Zagorulko, pp. 331–333.
11. Pohl, *The Stalinist Penal System*, pp. 50–52; Zemskov, „Gulag", pp. 4–6.

12. Polian, p. 239.
13. Pohl, *The Stalinist Penal System*, p. 5.
14. Pohl, Ibid., p. 133.
15. Deşi câteva au fost publicate. Vezi Getty, Ritterspoon şi Zemskov, pp. 1048–1049.
16. GARF, 9414/1/ OURZ. Aceste cifre au fost adunate de Aleksandr Kokurin.
17. Berdinskih, p. 28.
18. Pohl, *The Stalinist Penal System*, p. 131.
19. Getty, Ritterspoon şi Zemskov, p. 1024.
20. Courtois, p. 4.
21. Razgon, pp. 290–291.

Bibliografie

Memorialistică şi lucrări literare

Adamova-Sliozberg, Olga, *Put*, Moscova, 1993

Aituganov, I.P., *Krugi ada*, Kazan, ediţie privată, 1998

Akhmatova, Anna, *The Poems of Akhmatova*, ed. şi trad. de Stanley Kunitz şi Max Hayward, Boston, 1967

Aksyonov, Vasily, *Generations of Winter*, New York, 1995

Aleksandrovici, Vadim, *Zapiski laghernogo vracea*, Moscova, 1996

Alin, D. E., *Malo slov, a goria recenka*, Tomsk, 1997

Amalrik, Andrei, *Involuntary Journey to Siberia*, trad. de Manya Harari şi Max Hayward, New York, 1970

Amster, Gerald şi Asbell, Bernard, *Transit Point Moscova*, New York, 1984

Andreeva, Anna, *Plavanie k Nebesnomu Kremliu*, Moscova, 1998

Andreev-Khomiakov, Gennady, *Bitter Waters: Life and Work in Stalin's Russia*, Boulder, Colorado, 1997

Anonim, *Ekho iz Nebîtiia*, Novgorod, 1992

Anonim, *Vo vlasti Gubceka: Vospominania neizvestnogo protoiereia*, Moscova, 1996

Antonov-Ovseenko, Anton, *Vraghi naroda*, Moscova, 1996

Anţiferov, Nikolai, „Tri glavi iz vospominanii", *Pamiat*, vol. 4, pp. 75–76

Armonas, Barbara, *Leave Your Tears in Moscova*, Philadelphia, New York, 1961

Astafieva, Olga, *V goda slepîe: stihi*, Moscova, 1995

Bardach, Janusz (cu Kathleen Gleeson), *Man Is Wolf to Man: Surviving Stalin's Gulag*, Londra, 1998

Belousov, Viktor, *Zapiski dohodiaghi*, Aşhabad, Turkmenistan, 1992

Belîaşov, V. M., *Jizn pereselenţev na Urale*, Severouralsk, 1991

Berger, Joseph, *Nothing But the Truth*, New York, 1971

Berşadskaia, Liubov, *Rastoptannîe jizni*, Paris, 1975

Bîstroletov, Dmitri, *Puteşestvie na krai noci*, Moscova, 1996

Bondarevski, Serghei, *Tak bîlo*, Moscova, 1995

Borin, Aleksandr, *Prestupleniia bez nakazaniia: vospominaniia uznika GULAGa*, Moscova, 2000

Brodsky, Joseph, *Less Than One*, New York, 1986

Buber-Neumann, Margarete, *Under Two Dictators*, trad. de Edward Fitzgerald, Londra, 1949
Buca, Edward, *Vorkuta*, trad. de Michael Lisiniski şi Kennedy Wells, Londra, 1976
Bukovsky, Vladimir, *To Build a Castle – My Life as a Dissenter*, New York, 1978
Burkhuis, L., *Ciujoi spektakl: kniga vospominanii*, Riga, 1990
Buxhoeveden, Sophie, *Left Behind: Fourteen Months in Siberia During the Revolution, December 1917–February 1919*, Londra, New York, Toronto, 1929
Cederholm, Boris, *In the Clutches of the Cheka*, trad. de F. H. Lyon, Londra, 1929
Cetverikov, Boris, *Vsego bîvalo na veku*, Leningrad, 1991
Cirkov, Iuri, *A bîlo vse tak*, Moscova, 1991
Colonna-Czosnowski, Karol, *Beyond the Taiga: Memoirs of a Survivor*, Hove, Sussex, 1998
Czapski, Jozef, *The Inhuman Land*, trad. de Gerard Hopkins, Londra, 1987
Czerkawski, Tadeusz, *Byłem Zołnierzem Generała Andersa*, Varşovia, 1991
Daniel, Yuli, *Prison Poems*, trad. de David Burg şi Arthur Boyars, Londra, 1971
Darel, Sylva, *A Sparrow in the Snow*, trad. de Barbara Norman, New York, 1973
Diakov, Boris, „Povest o perejitom", *Oktiabr*, nr. 7, iulie 1964, pp. 49–142
Djilas, Milovan, *Conversations with Stalin*, trad. de Michael Petrovich, New York, 1962 (ed. rom. *Întâlniri cu Stalin*, trad. şi postfaţă de Dorin Gămulescu, Craiova, Editura Europa, 1991)
Dmitriev, Helen, *Surviving the Storms: Memory of Stalin's Tyranny*, trad. de Cathleen A. McClintic şi George G. Mendez, Fresno, California, 1992
Dolgun, Alexander, *Alexander Dolgun's Story: An American in the Gulag*, New York, 1975
Domańska, Lesława, Papiński, Marian şi familia Malachovski, *Tryptyk Kazachstański*, Varşovia, 1992
Dombrovski, Iuri, *Menia iubit hoteli, eti suki*, Moscova, 1997
Doroghi za kolîuciuiu provoloku, vol. 3, Odessa, 1996
Dostoevsky, Fyodor, *The House of the Dead*, trad. de David McDuff, Londra, 1985 (ed. rom. F. M. Dostoievski, *Amintiri din casa morţilor*, în româneşte de Nicolae D. Gane, prefaţă de S. Damian, Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1963)
Durasova, S. G., „Eto bîlo straşnim sobîtiem", *Istoriceskii Arhiv*, nr. 6, 1999, pp. 69–84
Dvorjeţki, Vaţlav, *Puti bolşih etapov*, Moscova, 1994
Efron, Ariadna, *Miroediha*, Moscova, 1996
———, *Pisma iz ssîlki*, Paris, 1985
Efrussi, Iakov, *Kto na „E?"*, Moscova, 1996
Eizenbergher, Andrei, *Esli ne vîskajus–zadohnus*, Moscova, 1994
Ekart, Antoni, *Vanished Without Trace: Seven Years in Soviet Russia*, Londra, 1954
Evstonicev, A. P., *Nakazanie bez prestuplenia*, Sîktîvkar, 1990
Evtuşenko, Evgheni, *Strofi Veka: Antologhiia Russkoi Poezii*, Minsk, Moscova, 1995
Federolf, Ada, *Riadom s Alei*, Moscova, 1996

Fehling, Helmut, *One Great Prison: The Story Behind Russia's Unreleased POWs*, Boston, 1951
Fidelgolţ, Iuri, *Kolîma*, Moscova, 1997
Filştinski, Isaak, *Mî şagaem pod konvoem: rasskaz iz laghernoi jizni*, Moscova, 1997
Finkelberg, M. F., *Ostavliaiu vam*, Yaroslavl, 1997
Fisher, Lipa, *Parikmaher v GULAGe*, trad. de Zelby Beiralas, Tel Aviv, 1977
Fittkau, Gerhard, *My Thirtythird Year*, New York, 1958
Florenski, Pavel, *Socineniia*, vol. IV, Moscova, 1998
Frid, Valery, *58–1–2: Zapiski laghernogo pridurka*, Moscova, 1996
Gaghen-Torn, Nina, *Memoria*, Moscova, 1994
Garaseva, A. M., *Ia jila v samoi bescelovecinoi strane*, Moscova, 1997
Gessen, Masha, „My Grandmother, the Censor", *Granta 64*, Londra, ianuarie 1998
Ghizatulin, R. Kh., *Nas bîlo mnogo na celne*, Moscova, 1993
Gilboa, Yehoshua, *Confess! Confess!*, trad. de Dov Ben Aba, Boston, Toronto, 1968
Ginzburg, Evgeniya, *Journey into the Whirlwind* [*Krutoi marşrut*], trad. de Paul Stevenson şi Max Hayward, New York, 1967
———, *Within the Whirlwind* [*Krutoi marşrut*, Partea a II-a], trad. de Ian Boland, New York, Londra, 1981
Ginzburg, Lidiya, *Blockade Diary*, trad. de Alan Meyers, Londra, 1995
Gliksman, Jerzy, *Tell the West*, New York, 1948
Gnedin, Evgheni, *Vîhod iz labirinta*, Moscova, 1994
Goliţîn, Kirill, *Zapiski Kniazia Kirilla Nikolaevicia Goliţîna*, Moscova, 1997
Goliţîn, Serghei, *Zapiski uţelevşego*, Moscova, 1990
Gorbachev, Mikhail, *Memoirs*, New York, 1996
Gorbatov, Aleksandr, *Years Off My Life*, trad. de Gordon Clough şi Anthony Cash, Londra, 1964
Gorceakov, Ghenrih, *L–1–105: Vospominaniia*, Ierusalim, 1995
———, *Sudboi nalojennie ţeli*, Ierusalim, 1997
Gordeeva, Valeria, *Rasstrel cerez poveşenie*, Moscova, 1995
Gorki, Maksim, *Sobranie socinenii*, Moscova, 1962
Graciov, Yu. S. V., *Irodovoi bezdne: vospominaniia o perejitom*, Moscova, 1993
Gross, Jan Tomasz şi Grudzinska-Gross, Irena, ed., *War Through Children's Eyes*, Stanford, California, 1981
Guberman, Igor, *Ştrihi i portretî*, Moscova, 1994
Herling, Gustav, *A World Apart*, trad. de Andrzej Ciolkosz, Londra, 1951
Iakovenko, M. M., *Agnessa*, Moscova, 1997
Iasnîi, V. K., *God rojdeniia—deveatisot semnadţatîi*, Moscova, 1997
Ievleva, Valentina, *Nepricesannaia jizn*, Moscova, 1994
Ioffe, Maria, *Odna noce*, New York, 1978
Imet silu pomnit, Moscova, 1991
Intaliia, Moscova, 1995
Işutina, Elena, *Narîm: dnevnik ssîlnoi*, New York, 1965

Izgoev, Aleksandr, „Piat let v sovetskoi Rossii", *Arhiv Russkoi Revoliuţii*, vol. X, Berlin, 1923
Jenov, Georgy, *Sanociki*, Moscova, 1997
Jigulin, Anatoli, *Chernîe kamni*, Moscova, 1996
Joffe, Nadezhda, *Back in Time: My Life, My Fate, My Epoch* [*Vremia nazad*], trad. de Frederick S. Choate, Oak Park, MI, 1995
Kalaciov, Konstantin, *V krughe tretem*, Moscova, 1999
Kaminski, R. I., *Minuvşee prohodit predo mnoiu*, Moscova, 1955
Kaufman, A. I., *Laghernîi vraci*, Tel Aviv, 1973
Kekuşev, N. L., *Zveriada*, Moscova, 1991
Kersnovskaia, Evfrosiniia, *Naskalnaia jivopis*, Moscova, 1991
Khrushchev, Nikita, *Khrushchev Remembers*, trad. de Strobe Talbott, Londra, 1970
Kitchin, George, *Prisoner of the OGPU*, Londra, New York, Toronto, 1935
Klein, Alexander, *Ditea smerti*, Sîktîvkar, 1993
———, *Odin sredi odinokih*, Sîktîvkar, 1995
———, *Ulîbki nevoli*, Sîktîvkar, 1997
Klementev, V. F., *V Bolşeviţkoi Moskve*, Moscova, 1998
Klinger, A., „Soloveţkaia katorga: zapiski bejavşego", *Arhiv Russkoi Revoliuţii*, vol. XIX, Berlin, 1929
Kmiecik, Jerzy, *A Boy in the Gulag*, Londra, 1983
Kopelev, Lev, *To Be Preserved Forever* [*Hranit Vecino*, Ann Arbor, MI, 1975], trad. de Anthony Austin, Philadelphia, New York, 1977
Korallov, Marlen, „Karţerok—ne huje drugih", *Moskovskii Komsomoleţ*, 11 septembrie, 1993
Korol, M. M., *Odisseia razvedcika*, Moscova, 1999
Kovalciuk-Koval, I. K., *Svidanie s pamiatiu*, Moscova, 1996
Kozhina, Elena, *Through the Burning Steppe: A Memoir of Wartime Russia, 1942–43*, New York, 2000
Krapivski, Semen, *Trijdî rojdennîi*, Tel Aviv, 1976
Krasnopevţev, Iuri, *Rekviem razlucennîm i pavşim Stalinskoi repressii*, Iaroslavl, 1992
Kravchenko, Viktor, *I Chose Freedom*, Londra, 1947
Kress, Vernon, *Zekameron XX veka*, Moscova, 1992
Krzysztoń, Jerzy, *Wielbład na Stepie*, Varşovia, 1982
Kudriavţev, F. F., *Primeceaniia k ankete*, Moscova, 1990
Kusurgaşev, G. D., *Prizraki Kolîmskogo zolota*, Voronej, 1995
Kuţ, V., *Poedinok s sudboi*, Moscova, 1999
Kuusinen, Aino, *The Rings of Destiny*, trad. de Paul Stevenson, New York, 1974
Kuznetsov, Edward, *Prison Diaries*, trad. de Howard Spier, New York, 1973
Larina, Anna, *This I Cannot Forget: The Memoirs of Nikolai Bukharin's Widow*, trad. de Gary Kern, New York, Londra, 1993
Leipman, Flora, *The Long Journey Home*, Londra, 1987
Levi, Primo, *If This Is a Man*, Londra, 1987
Levinson, Galina, ed., *Vsia naşa jizn*, Moscova, 1996

Levitin-Krasnov, A. E., *Ruk tvoih jar*, Tel Aviv, 1979
Lihacev, Dmitri, *Kniga bespokoistv*, Moscova, 1991
———, *Vospominania*, Sankt-Petersburg, 1995
Lipper, Elinor, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, trad. de Richard şi Clara Winston, Londra, 1951
Litovți i Ledovitogo okeana, Iakuțk, 1995
Lockhart, R. Bruce, *Memoirs of a British Agent*, Londra, New York, 1932
Maevskaia, Irina, *Volnoe poselenie*, Moscova, 1993
Maksimovici, M., *Nevolnîe Sravneniia*, Londra, 1982
Malsagov, S. A., *Island Hell: A Soviet Prison in the Far North*, trad. de F. H. Lyon, Londra, 1926
Mamaeva, E. A., *Jizn projit*, Moscova, 1998
Mandelstam, Nadezhda, *Hope Against Hope*, trad. de May Hayward, New York, 1999
Mandelştam, Osip, *Stekla vecinosti* (poeme alese), Moscova, 1999
Marchenko, Anatoly, *My Testimony*, trad. de Michael Scammel, Londra, 1969
———, *To Live Like Everyone*, trad. de Paul Goldberg, Londra, 1989
Matlock, Jack, *Autopsy on an Empire*, New York, 1995
Mazus, Izrail, *Gde t bîl?*, Moscova, 1992
Medvedev, Nikolai, *Uznik GULAGa*, Sankt-Petersburg, 1991
Menşaghi, V. G., *Vospominaniia*, Paris, 1988
Miliutina, T. P., *Liudi moiei jizni*, Tartu, 1997
Mindlin, M. B., *Anfas i profil*, Moscova, 1999
Mirek, Alfred, *Tiuremnîi rekviem*, Moscova, 1997
———, *Zapiski zakliucennogo*, Moscova, 1989
Mî iz Gulaga (anthology), Odessa, 1990
Morozov, Aleksandr, *Deveat stupenei v nebîtie*, Saratov, 1991
Muhina-Petrinskaia, V., *Na ladoni sudbî*, Saratov, 1990
Mýsliwski, Wieslaw, ed., *Wschodnie Losy Polaków*, vol. 1–6, Łomża, 1991
Narinski, A. S., *Vospominaniia glavnogo buhgaltera GULAGa*, Sankt-Petersburg, 1997
———, *Vremea teajkih potreasenii*, Sankt-Petersburg, 1993
Nazvat poimenno (anthology), Gorky, 1990
Nekipelov, Viktor, *Institute of Fools*, trad. de Marco Carynnyk şi Marta Horban, Londra, 1980
Nikolskaia, Anna, *Peredai dalşe*, Alma-Ata, 1989
Noble, John, *I Was a Slave in Russia*, New York, 1960
Numerov, Nikolai, *Zolotaia zvezda GULAGa: mejdu jizniu i smertiu*, Moscova, 1995
Okunevskaia, Tatiana, *Tatianin den*, Moscova, 1998
Oliţkaia, Elinor, *Moi vospominaniia*, vol. I, II, Frankfurt am Main, 1971
Orlov, Alexander, *Tainîe istorii stalinskih prestuplenii*, New York, 1983
Pamiat Kolîmî, Magadanskoe, 1990
Panin, Dmitri, *The Notebooks of Sologdin*, New York, 1973

Paşnin, Evgheni, „Venceannîe koliucie provoloki", *Vîbor*, Moscova, ianuarie–martie 1988, nr. 3
Petrov, Vladimir, *It Happens in Russia*, Londra, 1951
Petrus, K., *Uzniki kommunizma*, Moscova, 1996
Petula-2: vospominaniia, ocerki, dokumentu, Volgograd, 1994
Pogodin, Nikolai, „Aristokratu", *Pesî sovetskih pisatelei*, Moscova, 1954, pp. 109–183
Pol, I. L., *Ogleanus so skorbîiu*, 1991
Polak, L. S., *Bîlo tak*, Ocerki, Moscova, 1996
Polonski, V. V., „Doroga v peatî let v Kazahstan i obratno", *Istocinik*, 1/1996, pp. 66–77
Pomeranţ, Grigorii, *Zapiski gadkogo utenka*, Moscova, 1998
Porşneva, G. I., *Ia vse je jiv*, Moscova, 1990
Priadilov, Aleksei, *Zapiski kontrrevoliuţionera*, Moscova, 1999
Ptasnik, Zofia, „A Polish Woman's Daily Struggle to Survive", *The Sarmatian Review*, vol. XXI, nr. 1, ianuarie 2002, pp. 846–854
Ratushinskaya, Irina, *Grey Is the Colour of Hope*, trad. de Alyona Kojevnikov, Londra, 1988
Rawicz, Slavomir, *The Long Walk*, New York, 1984
Razgon, Lev, *True Stories* [*Nepridumannoe*, Moska, 1989], trad. de John Crowfott, Dana Point, California, 1997
Reshetovskaya, Natalya, *Sanya: My Life with Alexander Solzhenitsyn*, trad. de Elena Ivanhoff, Indianapolis, 1975.
Robinson, Robert, *Black on Red: My 44 Years Inside the Soviet Union*, Washington, D.C., 1988
Roeder, Bernhard, *Katorga: An Aspect of Modern Slavery*, trad. de Lionel Kochan, Londra, 1958
Romanov, Marele Duce Gavril Konstantinovici, *V mramornom dvorţe*, Düsseldorf, 1993
Rosenberg, Suzanne, *A Soviet Odyssey*, Toronto, 1988
Rossi, Jacques, *Qu'elle etait belle cette utopie*, Paris, 1997
Rotfort, M. S., *Kolîma—krugi ada*, 1991
Rozina, Anna, *U pameati v gosteah*, Sankt-Petersburg, 1992
Rozsas, Janos, „Iz Knigi 'Sestra Dusea'", *Volea*, 2–3, 1994,
Ruta, U., *Boje kak eşce hotelos jit*, Londra, 1989
Sadunaite, Nijole, *A Radiance in the Gulag*, trad. de Revd Casimir Pugevicius şi Marian Skabeikis, Manassas, Virginia, 1987
Samsonov, V. A., *Parus Podnimaiu*, Petrozavodsk, 1993
———, *Jizn prodoljaeţea*, Petrozavodsk, 1990
Serebryakova, Galina, *Huragan*, trad. de Josef Labodowski, Paris, 1967
Sgovio, Thomas, *Dear America*, Kenmore, New York, 1979

Shalamov, Varlam, *Kolyma Tales*, Londra, 1994 (ed. rom. Varlam Şalamov, *Povestiri din Kolîma*, trad., tabel cronologic şi note de Ioanichie Olteanu, pref. de Ion Ianoşi, editura Minerva, Bucureşti, 1993)
———, *Neskolko moih jiznei*, Moscova, 1996
Sharansky, Natan, *Fear No Evil*, trad. de Stefani Hoffman, Londra, 1988
Siemiński, Janusz, *Moja Kolýma*, Varşovia, 1995
Sitko, Leonid, *Gde moi veter?*, Moscova, vol. VIII, Moscova, 1996
———, *Tiajest sveta*, Moscova, 1996
Smith, C. A., *Escape from Paradise*, Londra, 1954
Snegov, Serghei, *Iazîk, kotorîi nenavidit*, Moscova, 1991
Solzhenitsyn, Alexander, *Cancer Ward*, trad. de Nicholas Bethell şi David Burg, New York, 1995 (ed. rom. Alexandr Soljeniţîn, *Pavilionul canceroşilor*, trad. din lb. rusă de Eugen Uricariu şi Maria Dinescu, Editura Albatros, Bucureşti, 1997)
———, *The Gulag Archipelago*, 3 vol., New York, 1973 (ed. rom. Aleksandr Soljeniţîn, *Arhipelagul Gulag, 1918–1956. Încercare de investigaţie literară*, trad., note şi tabel cronologic de Nicolae Iliescu, postfaţă de Alexandru Paleologu, vol. 1–3, Editura Univers, Bucureşti, 1997–1998)
———, *The First Circle*, Londra, 1996 (ed. rom. Alexandr Soljeniţîn, *Primul cerc*, trad. şi note de Iulia Bodnari, vol. 1–2, Editura Univers, Bucureşti, 2009)
———, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, trad. de H. T. Willetts, Londra, 1996 (ed. rom. Aleksandr Soljeniţîn, *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*, trad. de Nina Grigorescu, Editura Humanitas, Bucureşti, 2008)
Sred drughih imen (antologie de poezie), Moscova, 1991
Stajner, Karlo, *Seven Thousand Days in Siberia*, Edinburgh, 1988
Starostin, Nikolai, *Futbol skvoz godî*, Moscova, 1992
Stypulkowski, Zbigniew, *Invitation to Moscova*, Londra, 1951
Sulimov, Ivan, *Ého projitîh let*, Odessa, 1997
Şelest, Gheorghi, „Kolîmskie zapisi", *Znamea*, nr. 9, septembrie 1964, pp. 162–180
Şiheeva-Gaister, Inna, *Semeinaea hronika vremen kulta licinosti*, Moscova, 1998
Şipovskaia, E. A., *Ispoved rîţarea sveta*, Moscova, 1998
Şiriaev, Boris, *Neugasimaia lampada*, Moscova, 1991
Şreider, Mihail, *NKVD iznutri*, Moscova, 1995
Taylor-Terlecka, Nina, ed., *Gulag Polskich Poetów: od Komi do Kołymy* (antologie de poezie), Londra, 2001
Tchernavin, Tatiana, *Escape from the Soviets*, New York, 1934
Tchernavin, Vladimir, *I Speak for the Silent*, Boston, New York, 1935
Tiif, O., „Iz vospominanii i zametok, 1939–1969", *Minuvşee*, vol. 7, 1992, p. 125
Tolstoy, Leo, *Anna Karenina*, trad. de Rosemary Edmund, Londra, 1978 (ed. rom. L.N. Tolstoi, *Anna Karenina*, trad. M. Sevastos, Ştefana Velisar Teodoreanu şi R. Donici, pref. şi tabel cronologic de M. Novicov, Editura Minerva, Bucureşti, 1972)
Trubeţkoi, Andrei, *Puti neispovedimî*, Moscova, 1997
Trubeţkoi, Serghei, *Minuvşee*, Moscova, 1991

Tvardovski, I. I., *Rodina i ciujbina*, Smolensk, 1996
Ulianovskaia, Nadejda şi Maia, *Istoriia odnoi semi*, New York, 1982
Uroki Gneva i liubvi: sbornik vospominanii o godah repressii, Sankt-Petersburg, 1993
Vardi, Alexander, *Podkonvoinîi mir*, Berlin, 1971
Veselovski, B. V., *Skrîtaia biografiia*, Moscova, 1996
Veselaia, Zaiara, *7–35 Vospominaniia*, Moscova, 1990
Vilenski, Simeon *et al.*, *Deti Gulaga: 1918–1956*, Moscova, 2002
Vilenski, Simeon, ed., *Osvenţim bez pecei*, Moscova, 1996
Vilensky, *Till My Tale Is Told* [*Dodnes teagoteet*, Moscova, 1989], Bloomington, Indianapolis, IN, 1999
Vins, Gheorghi, *Evanghelie v uzah*, Kiev, 1994
Vitzhum, Hilda, *Torn Out By the Roots*, trad. de Paul Schach, Lincoln, New Brunswick, Londra, 1993
Vogeler, Robert, *I Was Stalin's Prisoner*, New York, 1951
Vogelfanger, Isaac, *Red Tempest: The Life of a Surgeon in the Gulag*, Montreal, 1996
Voitolovskaia, Adda, *Po sledam sudbî moego pokolenia*, Sîktîvkar, 1991
Volkov, Oleg, *Vek nadejd i kruşenii*, Moscova, 1990
Vremea i sudbî (antologie), Moscova, 1991
Wat, Alexander, *My Century: The Odyssey of a Polish Intellectual*, ed. şi trad. de Richard Lourie, Berkeley, California, 1988
Waydenfeld, Stefan, *The Ice Road*, Edinburgh, Londra, 1999
Weissberg, Alexander, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952
Wigmans, Johan, *Ten Years in Russia and Siberia*, trad. de Arnout de Waal, Londra, 1964
Wu, Harry, *Bitter Winds*, New York, 1994
Yakir, Pyotr, *A Childhood in Prison*, New York, 1973
Zaboloţki, N. A., „Istoriia moego zakliuceniia", *Minuvşee*, vol. 2, 1986
Zajdlerowa, Zoe, *The Dark Side of the Moon*, ed. John Coutouvidis şi Thomas Lane, Londra, 1989
Zaród, Kazimierz, *Inside Stalin's Gulag*, Lewes, Sussex, 1990
Zernova, Ruf, *Eto bîlo pri nas*, Ierusalim, 1988
Znamenskaia, A. N., *Vospominaniia*, Sankt-Petersburg, 1997

Memorii nepublicate

Baitalski, Mihail, Arhiva Societăţii Memorial, 2/1/8
Bien, George, Hoover Institution
Cerhanov, P. D., Arhiva Societăţii Memorial, 2/1/127
Feldgun, Gheorghi, colecţia Societăţii Memorial din Novosibirsk
Gogua, I. K., Arhiva Societăţii Memorial, 1/3/18
Gurski, K. P., Arhiva Societăţii Memorial, 2/1/14–17
Kogan, Mark, Arhiva Societăţii Memorial, 2/2/46–47
Kuperman, Iakov, M., Arhiva Societăţii Memorial, 2/1/77

Lahti, Suoma Laine, colecţia Reuben Rajala
Lvov, E. M., Arhiva Societăţii Memorial, 2/1/84
Marcenko, Zoia, în colecţia autoarei
Martiuhin, Lev Nikolaevici, colecţia Simeon Vilenski (Vozvraşcenie)
Neapolitanskaia, V. S., Arhiva Societăţii Memorial, 3/3/39
Sandraţkaia, Maria, Arhiva Societăţii Memorial, 2/105/1
Şreider, M. P., Arhiva Societăţii Memorial, 2/2/100–102
Torbin, S. S., Arhiva Societăţii Memorial, 2/2/91
Usova, Zinaida, Arhiva Societăţii Memorial, 2/1/118
Warwick, Walter, colecţia Reuben Rajala
Zgornicki, George Victor, înregistrare pe bandă trimisă autoarei, aprilie 1998

Lucrări de referinţă

Abramkin, V. F. şi Cesnokova, V. F., *Ugolovnaia Rossiia, tiurmî i laghereia*, vol. I, Moscova, 1993
Adams, Bruce, *The Politics of Punishment: Prisoner Reform in Russia, 1863–1917*, DeKalb, Illinois, 1996
Adler, Nanci, *The Gulag Survivor*, New Brunswick, New Jersey, 2002
Agnew, Jeremy şi McDermott, Kevin, *The Comintern*, New York, 1997
Alekseeva, Liudmila, *Istoriia inakomisliia v SSSR*, Moscova (online at *www.memo.ru/history /diss/books)*
Amis, Martin, *Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million*, Londra, 2002
Anders, Władysław, *Bez ostatniego rozdziału: wspomnienia z lat* 1939–1946, Newtown, Montgomeryshire, 1949
Andrew, Christopher şi Gordievsky, Oleg, *KGB: The Inside Story*, New York, 1990
Anisimov, Evgeny, *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*, Armonk, New York, Londra, 1993
Antonov-Ovseenko, Anton, *Lavrenti Beria*, Krasnodar, 1993
———, *The Time of Stalin*, New York, 1980
Applebaum, Anne, „A History of Horror", *The New York Review of Books*, 18 octombrie, 2001
———, „Inside the Gulag", *The New York Review of Books*, 15 iunie, 2000
Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951 (ed. rom. *Originile totalitarismului*, trad. din engleză de Ion Dur şi Mircea Ivănescu, ediţia a II-a adăugită, Editura Humanitas, Bucureşti, 2006)
Artizov, A., *et al.*, *Reabilitaţiia, kak eto bîlo: dokumenti*, Moscova, 2000
Averbah, I. L., *Ot prestupleniia k trudu*, Moscova, 1936
Bacon, Edwin, *The Gulag at War*, Londra, 1994
Baranov, Vadim, *Gorkii bez grima*, Moscova, 1996
Baron, Nick, „Conflict and Complicity: The Expansion of the Karelian Gulag, 1923–1933", *Cahiers du Monde Russe*, 42/2–4, aprilie–decembrie 2001, pp. 615–648
Bateson, Edward şi Pim, Sir Alan, *Report on Russian Timber Camps*, Londra, 1931

Bazarov, Aleksandr, *Durelom, ili, Gospoda kolhozniki*, Kurgan, 1988
Bazunov, V. V. şi Detkov, M. G., *Tiurmî NKVD-MVD SSSR v karatelnoi sisteme sovetskogo gosudarstva*, Moscova, 2000
Beck, F. şi Godin, W., *Russian Purge and the Extraction of Confession*, trad. de Eric Mosbacher şi David Porter, Londra, 1951
Beevor, Antony, *Stalingrad*, Londra, 1998
Beichman, Arnold şi Bernstam, Mikhail, *Andropov: New Challenge to the West*, New York, 1983
Berdinskih, Viktor, *Viatlag*, Kirov, 1998
Berliner, Joseph, *Factory and Manager in the Soviet Union*, Cambridge, 1957
Besançon, Alain, *The Rise of the Gulag: Intellectual Origins of Leninism*, New York, 1981 (ed. rom. *Originile intelectuale ale luminismului*, trad. de Lucreţia Văcar, Editura Humanitas, 2007)
———, *Le Tsarevitch Immolé*, Paris, 1991
Bethell, Nicholas, *The Last Secret*, New York, 1974
Bettelheim, Bruno, *The Informed Heart*, Londra, 1991
Binner, Rolf, Junge, Marc şi Martin, Terry, „The Great Terror in the Provinces of the USSR: A Cooperative Bibliography", *Cahiers du Monde Russe*, 42/2–4 aprilie–decembrie 2001
Blandy, Charles, „The Meskhetians: Turks or Georgians? A People Without a Homeland", Camberley, 1998
Bobrick, Benson, *East of the Sun: The Conquest and Settlement of Siberia*, Londra, 1992
„Borba za GPU", *Soţialisticeskii Vestnik*, nr. 14–15, august 1933
Brackman, Roman, *The Secret File of Joseph Stalin*, Londra, Portland, Oregon, 2001
Brodsky, Juri, *Solovki: Le Isole del Martirio*, Rome, 1998
Brodsky, Juri şi Owsiany, Helena, *Skazani Jako Szpiedzy Watykanu*, Varşovia, 1998
Brown, Archie, *The Gorbachev Factor*, Oxford, 1996
Browne, Michael, ed., *Ferment in the Ukraine*, Woodhaven, NY, 1971
Bukovski, Vladimir, *Moskovskii protsess*, Paris, 1996
Bullock, Alan, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, Londra, 1993
Bunyan, James, *The Origin of Forced Labour in the Soviet State*, Baltimore, 1967
Burds, Jeffrey, „AGENTURA: Soviet Informants' Networks and the Ukrainian Rebel Underground in Galicia, 1944–1948", *East European Politics and Societies*, 11/1, Winter 1997, pp. 89–130
Butîrski, Fedor şi Karîşev, Valerii, *Moskva Tiuremnaia*, Moscova, 1998
Cahiers du samizdat, vol. I–XV, from 1972, Brussels (LOC)
Celmina, Helene, *Women in Soviet Prisons*, New York, 1985
Chekhov, Anton, *A Journey to Sakhalin*, trad. de Brian Reeve, Cambridge, 1993
Chornovil, Vyacheslav, *The Chornovil Papers*, New York, 1968
Chronicle of Current Events, nr. 28–64 (1972–1982), Amnesty International Publications, Biblioteca Congresului
Ciesielski, Stanisław, *Polacy w Kazachstanie w Latach 1940–1946*, Wrocław, 1996

Ciuhin, Ivan, „Dva dokumenta komissii A. M. Shanina na Solovkah", *Zvenia*, vol. I, Moscova, 1991, pp. 359–381

———, *Kanaloarmeiți*, Petrozavodsk, 1990

Cohen, Stephen, ed., *An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union*, New York, Londra, 1982

Commission on Security and Cooperation in Europe, One Hundredth Congress, First Session, 15 mai, 1987 (mărturia lui Aleksandr Şatravka şi a lui dr. Anatoli Koreaghin)

Committee on the Judiciary, Hearings before the Subcommittee to investigate the Administration of the Internal Security Act and other Internal Security Laws of the Committee on the Judiciary, U.S. Senate, Ninety-third Congress, First Session, februarie 1, 1973 (mărturia lui Avraham Şifrin)

Committee on Un-American Activities, U.S. House of Representatives, Eightysixth Congress, Second Session, 4 aprilie, 1960 (Testimony of Adam Galinski)

Conquest, Robert, *The Great Terror: A Reassessment*, Londra, 1992 (ed. rom. *Marea teroare. O reevaluare*, trad. din engleză de Marilena Dumitrescu, Editura Humanitas, Bucureşti, 1998)

———, *Harvest of Sorrow*, Londra, 1988 (ed. rom. *Recolta durerii. Colectivizarea sovietică şi teroarea prin foamete*, trad. din lb. engleză de Bogdan Marchidaru, Editura Humanitas, Bucureşti, 2003)

———, *Kolyma: The Arctic Death Camps*, New York, 1978

———, *The Soviet Deportation of Nationalities*, Londra, 1960

———, *Stalin: Breaker of Nations*, Londra, 1993

Courtois, Stephane *et al.*, ed., *The Black Book of Communism*, trad. de Jonathan Murphy, Cambridge, 1999 (ed. rom. Stéphane Curtois *et al.*, *Cartea neagră a comunismului. Crime, teroare şi represiune*, trad. din franceză de Maria Ivănescu *et al.*, Editura Humanitas, Fundația Academia Civică, Bucureşti, 1998)

Craveri, Marta, „Krizis Gulaga: Kenghirskoe vosstanie 1954 goda v dokumentah MVD", *Cahiers du monde russe*, XXXVI (3), iulie–septembrie 1995, pp. 319–344

Craveri, Marta şi Hlevniuk, Oleg, „Krizis ekonomiki MVD (Koneț 1940-x–1950-e godî)", *Cahiers du monde russe*, xxxvi (1–2), ianuarie–iunie 1955, pp. 179–190.

Dagor, K., „Magadan", *Sovietland*, nr. 4, aprilie 1939

Dallin, Alexander şi Firsov, F. I., ed., *Dmitrov and Stalin:* 1934–1943, *Letters from the Soviet Archives*, New Haven, Londra, 2000

Dallin, David şi Nicolaevsky, Boris, *Forced Labour in Soviet Russia*, Londra, 1948

Dawidowicz, Lucy, *The War against the Jews*, 1933–1945, Londra, 1990

Dekretî sovetskoi vlasti, Moscova, 1957

Deutscher, Isaac, *Stalin: A Political Biography*, Londra, 1949

Dobrovolski, Aleksandr, „Mertvaia doroga", *Otecestvo*, vol. V, 1994, pp. 193–210

Dobrovolski, I. V., ed., *Gulag: ego stroiteli, obitateli, i gheroi*, Moscova, 1998

Doloi, Iuri, *Krasnîi terror na severe*, Arhanghelsk, 1993

Dorofeev, Oleg, „Kuzina Gitlera", *Novaia Izvestia*, 3 aprilie, 1998, p. 7

Driahliţîn, Dmitri, „Periodiceskaia peceat Arhipelaga", *Sever*, vol. 9, 1990

Dughin, Aleksandr, „Gulag Glazami Istorika", *Soiuz*, 9 februarie 1990, p. 16
———, „Stalinizm, Leghendî i Faktî", *Slovo*, nr. 7, 1990, p. 40
Duguet, Raymond, *Un Bagne en Russie Rouge*, Paris, 1927
Ebon, Martin, *The Andropov File*, New York, 1983
Ekonomika Gulaga i ego rol v razvitii stranî, 1930-e godî: sbornik dokumentov, Rossiiskaia Akademiia Nauk, Moscova, 1998
Elanțeva, O. P., „Kto i kak stroil BAM v 30-e godî", *Otecestvennîe Arhivî*, nr. 5, 1992, pp. 71–81
Elletson, Howard, *The General Against the Kremlin: Alexander Lebed, Power and Illusion*, Londra, 1998
Fainsod, Merle, *How Russia Is Ruled*, Cambridge, 1962
Figes, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, Londra, 1996
Filene, Peter, ed., *American Views of Soviet Russia*, Homewood, Illinois, 1968
Fireside, Harvey, *Soviet Psychoprisons*, New York, Londra, 1979
Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism*, New York, 1999
———, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, New York, 1994
Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trad. de Alan Sheridan, New York, 1978 (ed. rom. *A supraveghea și a pedepsi*, trad. din franceză și note de Bogdan Ghiu, control științific al trad. Marius Ioan, pref. de Sorin Antohi, Editura Humanitas, București, 1997)
Gelb, Michael, „Karelian Fever: The Finnish Immigrant Community During Stalin's Purges", *Europe-Asia Studies* 45, nr. 6, 1993, pp. 1091–1116
Getty, J. Arch, *Origins of the Great Purges*, Cambridge, 1985
Getty, J. Arch și Manning, Roberta, ed., *Stalinist Terror: New Perspectives*, Cambridge, 1993
Getty, J. Arch și Naumov, Oleg, ed., *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven, Londra, 1999
Getty, J. Arch, Ritterspoon, Gabor T. și Zemskov, Viktor, „Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years", *American Historical Review*, octombrie 1993
Gheller, Mihail, *Konțentraționnîi mir i sovetskaia literatura*, Londra, 1974
Ghenrih Iagoda: Narkom Vnutrennih Del SSR, gheneralnîi komissar gosudarstvennoi bezopasnosti: sbornik dokumentov, Kazan, 1997
Gilbert, Martin, *The Holocaust: The Jewish Tragedy*, Londra, 1978
Gizejewska, Małgorzata, *Polacy na Kołymie: 1940–1943*, Varșovia, 1997
Głowacki, Albin, *Sowieci Wobec Polaków: Na Ziemach Wschodnich II Rzeczpospolitej, 1939–1941*, Lódz, 1998
Goldhagen, Daniel, *Hitler's Willing Executioners*, New York, 1996
Golovanov, Iaroslav, „Katastrofa", *Znamia*, ianuarie 1990, pp. 107–150; vezi și februarie 1990, pp. 104–149
Gorky, Maxim, ed., *Belomor* [*Kanal imeni Stalina*], New York, 1935

Gross, Jan Tomasz, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine şi Western Beloruissa*, Princeton, 1988

Guryanov, Aleksandr, ed., *Repressii protiv polyakov i polskikh grajdan*, Moscova, 1997

Gurianov, Alexander, Kokurin, Alexander şi Popiński, Krzyztof, ed., *Drogi Smierci*, Varşovia, 1995

Harris, James R., „Growth of the Gulag: Forced Labour in the Urals Region, 1929–1931", *The Russian Review*, nr. 56, aprilie 1997, pp. 265–280

Hill, Christopher, ed. (pentru Amnesty International), *Rights şi Wrongs: Some Essays on Human Rights*, Londra, 1969

Hlevniuk, Oleg, „L. P. Beria: predelî istoriceskoi 'reabilitații'", în G. A. Bordiugov, ed., *Istoriceskie issledovaniia v Rossii. Tendenții poslednih let*, Moscova, 1996, pp. 139–154

———, *1937: Stalin, NKVD I Sovetskoe Obşcestvo*, Moscova, 1992

———, „Prinuditelnîi Trud v Ekonomike SSSR: 1929–1941 godî", *Svobodnaia Mîsli*, no. 13, 1992, pp. 73–84

Hochschild, Adam, *The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin*, New York, 1994

Hopkins, Mark, *Russia's Underground Press*, New York, 1983

Hosking, Geoffrey, ed., *The Road to PostCommunism: Independent Political Movements in the Soviet Union, 1985–1991*, Londra, 1992

Hosking, Geoffrey, *Russia: People and Empire, 1552–1917*, Londra, 1997

Inside Soviet Slave Labor Camps, 1939–1942: An Analysis of Written Statements by 9,200 Former Prisoners, Washington, D.C., 1952

Ioffe, Veniamin, „FSB: delo i slovo", *Novîe etiudî ob optimizme*, Sankt-Petersburg, Memorial, 1995, pp. 120–161

Istoriia otecestva v dokumentah, Volumul 2: 1921–1939, Moscova, 1994

Ivanova, Galina M., *Labor Camp Socialism*, trad. de Carol Flath, Armonk, New York, Londra, 2000

———, „Poslevoennye repressii i GULAG", *Stalin i holodnaya voina'*, Moscova, 1998, pp. 245–273

Ivnițki, N. A., *Kollektivizații i raskulacivanie, nacealo 30-kh gg*, Moscova, 1996

Iwanów, Mikołaj, *Pierwszy Naród Ukarany*, Varşovia, Wrocław, 1991

Jakobson, Michael, *Origins of the Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917–1934*, Lexington, Kentucky, 1993

Jansen, Marc şi Petrov, Nikita, „Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Yezov", Stanford, CA, 2000

Johnson, Paul, *The Intellectuals*, Londra, 1988 (ed. rom. *Intelectualii*, trad. din lb. engleză de Luana Stoica, Editura Humanitas, Bucureşti, 2011)

Kaczyńska, Ełzbieta, *Syberia: Największe Więzienie Świata (1815–1914)*, Varşovia, 1991

Kaiser, Robert, *Why Gorbachev Happened*, New York, 1991

Kalbarczyk, Sławomir, *Wykaz Łagrów Sowieckich*, Varşovia, 1997

Kaneva, A. N., „Uhtpecilag, 1929–1938", *Zvenia*, vol. I, Moscova, 1991, pp. 331–354

Kapuściński, Ryszard, *Imperium*, Londra, 1994 (ed. rom. *Agonia imperiului*, trad. de Olga Zaicik, Editura Nemira, Bucureşti, 1996)
Karlov, S. V. şi Tugujekova, V. N., *Repressii v Hakasii*, Abakan, 1998
Karta (revistă de istorie), vol. 1–31, Varşovia, 1991–2001
Kennan, George, *Siberia and the Exile System*, Londra, 1891
Kerber, L. L., *Stalin's Aviation Gulag*, Washington, D.C., Londra, 1996
Keţo, Gheir, *Maksim Gorkii: sudba pisatelea*, Moscova, 1997
Klehr, Harvey, Haynes, John Earl şi Anderson, Kyrill, ed., *The Soviet World of American Communism*, New Haven, Londra, 1998
Klehr, Harvey, Haynes, John Earl şi Firsov, Fridrickh, *The Secret World of American Communism*, New Haven, Londra, 1995
Klimovici, Rîgor, *Koneţ Gorlaga*, Minsk, 1999
Knight, Amy, *Beria: Stalin's First Lieutenant*, Princeton, 1993
———, „The Truth about Wallenberg", *The New York Review of Books*, vol. XLVIII, nr. 14, septembrie 20, 2001, pp. 47–50
———, *Who Killed Kirov?*, New York, 1999
Koestler, Arthur, *Darkness at Noon*, trad. de Daphne Hardy, New York, 1941 (ed. rom. *Întuneric la amiază*, trad. din engleză de Sanda Aronescu, ediţia a II-a revăzută, Editura Humanitas, Bucureşti, 2002)
Kokurin, Aleksandr, „Gulag: struktura i kadrî", serie de articole apărute în *Svobodnaia Mîsli*, din 1997 până în 2002. Din 1997 (articolul 1), alături de Kokurin semnează şi Nikita Petrov; din 2000 (articolul 10) coautor este Iuri Morukov
Kokurin, Aleksandr, „Osoboe tekhniceskoe biuro NKVD SSSR", *Istoriceskii Arhiv*, nr. 1, 1999, pp. 85–99
———, „Vosstanie v Steplage", *Otecestvennîe Arhivî*, nr. 4, 1994, pp. 33–82
Kokurin, Aleksandr şi Morukov, Iuri, „Tunnel pod Tatarskim prolivom: neosuşcestvlennîi proekt", *Istoriceskii Arhiv*, no. 6, iunie 2001, pp. 41–78
Kokurin, Aleksandr şi Petrov, Nikita, *Gulag, 1917–1960: dokumentî*, Moscova, 2000
———, *Lubianka: spravocinik*, Moscova, 1997
Korni travî: sbornik statei molodîh istorikov, Moscova, 1996
Kosyk, Volodymyr, *Concentration Camps in the USSR*, Londra, 1962
Kotek, Joel şi Rigoulot, Pierre, *Le Siècle des camps*, Paris, 2001
Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain*, Berkeley, CA, 1995
Kozlov, A. G., *Ogni Laghernoi rampî*, Magadan, 1992
———, „Sevvostlag NKVD SSSR: 1937–1941", *Istoriceskie issledovaniia na severe dalnevo vostoka*, Magadan, 2000
Krasikov, N., „Solovki", *Izvestia*, nr. 236 (2271), 15 octombrie, 1924
Krasilnikov, S. A., „Rojdenie Gulaga: diskusii v verhnih eşelonah vlasti", *Istoriceskii Arhiv*, nr. 4, iulie/august 1997, pp. 142–156
Krasilnikov, S. A., *et al.*, ed., *Speţpereselenţî v zapadnoi Sibiri, 1930 g.–vesna 1931 g.*, Novosibirsk, 1992
———, *Speţpereselenţî v zapadnoi Sibiri, vesna 1931 g.–nacealo 1933 g.*, Novosibirsk, 1993

———, *Spețpereselenți v Zapadnoi Sibiri, 1933–1938*, Novosibirsk, 1996
Kruglov, A. K., *Kak sozdavalas atomnaia promîşlennost v SSSR*, Moscova, 1995
Kucin, S. P., *Istoriia goroda Krasnoiarsk-26: „Granitnîi iz 505"*, Krasnoiarsk-26, Muniţipalnaia Organizaţiia Kulturî g. Krasnoiarsk-26: Muzeino-Vîstavocinîi Ţentr, 1994
———, *Polianskii ITL*, Jeleznogorsk (Krasnoiarsk-26), Muzeino-Vîstavocinîi Ţentr g. Jeleznogorska, 1999
Kulikov, K. I., *Delo SOFIN*, Ijevsk, 1997
Kuzmina, Marina, *Ia pomniu tot vaninskii port*, Komsomolsk-na-Amure, 2001
Kuznetsov, S. I., „The Situation of Japanese Prisoners of War in Soviet Camps (1945–1956)", *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 8, nr. 3, pp. 613–618
Lebedeva, Natalia, *Katîn: Prestuplenie protiv celovecestva*, Moscova, 1994
Ledeneva, Alena, *Russia's Economy of Favors: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998
Leggett, George, *The Cheka: Lenin's Political Police*, Oxford, 1981 (ed. rom. *Ceka, poliţia politică a lui Lenin. Comisia Extraordinară Panrusă pentru Combaterea Contrarevoluţiei şi Sabotajului*, trad. de Felicia Popovici şi Marius Enculescu, Editura Humanitas, Bucureşti, 2000).
Letters from Russian Prisons, International Committee for Political Prisoners, New York, 1925
Levîe eserî i VCeK: sbornik dokumentov, Kazan, 1996
Lieven, Anatol, *The Baltic Revolution*, New Haven, Londra, 1993
———, *Chechnya: Tombstone of Russian Power*, New Haven, Londra, 1998
Lih, Lars, Naumov, Oleg şi Khlevnyuk, Oleg, ed., *Stalin's Letters to Molotov*, New Haven, Londra, 1995
Lin, George, „Fighting in Vain: NKVD RSFSR in the 1920s", teză de doctorat, Stanford University, 1997
Lipşiţ, Evgheniia, *Dokumentalnîi vrode XX vek*, Tel Aviv, 1997
Litvinov, Pavel, *The Demonstration in Pushkin Square*, trad. de Manya Harari, Londra, 1969
———, *The Trial of the Four: The Case of Galanskov, Ginzburg, Dobrovolsky and Lashkova*, trad. de Janis Sapiets, Hilary Sternberg şi Daniel Weissbort, ed. Peter Reddaway, New York, 1972
MacQueen, Angus, „Survivors", *Granta* 64, Winter 1998, pp. 38–53
Maksheeva, V. N., ed, *Narîmskaia hronika, 1930–1945*, Moscova, 1997
Makurov, V. G., *Gulag v Karelii: sbornik dokumentov i materialov, 1930–1941*, Petrozavodsk, 1992
Malia, Martin, „Judging Nazism and Communism", *The National Interest*, nr. 64, Fall 2002, pp. 63–78
Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire: Nations şi Nationalism in the USSR*, Ithaca, New York, 2001

———, „Stalinist Forced Relocation Policies: Patterns, Causes şi Consequences", *Demography şi National Security*, Myron Weiner şi Sharon Russell ed., New York, 2001

———, „Un'interpretazione contestuale alla luce delle nuove richerche" („The Great Terror: A Contextual Interpretation in Light of New Research"), *Storica*, 18/2000, pp. 22–37

Medvedev, Roy, *Let History Judge*, trad. de Colleen Taylor, New York, 1972

Melgunov, Sergei, *The Red Terror in Russia*, Londra, Toronto, 1926

Melnik, A. şi Soşina, A., „Zaiavleniia politzakliucennîh Petrominska i Solovkov", *Zvenia*, vol. I, Moscova, 1991, pp. 245–251

Melnik, A., Soşina, A., Reznikova, I. şi Reznikov, A., „Materialî k istoriko-geograficeskomu atlasu Solovkov", *Zvenia*, vol. I, Moscova, 1991, pp. 303–330

Memorialne kladbişcee Sandormoh: 1937, 27 Oktiabria–4 Noiabria (Soloveţki etap), Sankt-Petersburg, 1997

Merridale, Catherine, *Night of Stone: Death and Memory in Russia*, Londra, 2000

Minuvşee, serie de antologii istorice grupate, pulicate mai întâi la Paris, apoi la Moscova, la sfârşitul anilor 1980 şi în anii 1990

Misiunas, Romuald şi Taagepera, Rein, *The Baltic States: Years of Dependence: 1940–1990*, Berkeley, Los Angeles, 1993

Mitin, V. A., „Vaigaciskaia ekspediţiia (1930–1936 gg.)", *Gulag na severe i ego posledstviia*, Arkhanghelskaia Oblastnaia Organizaţiia Sovest, 1992

Mora, Sylwester (S. Starzewski) şi Zwierniak, Piotr (Kazimierz Zamorski), *Sprawiedliwść Sowiecka*, Rome, 1945

Morozov, N. A., *GULAG v Komi krae, 1929–1956*, Sîktîvkar, 1997

———, *Osobye lagerya MVD SSSR v Komi ASSR (1948–1954 g)*, Sîktîvkar, 1998

Morozov, N. A. şi Rogachev, M. B., „Gulag v Komi ASSR", *Otecestvennîe Arhivî*, nr. 2, 1995, pp. 182–187

Moskoff, William, *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR During World War II*, Cambridge, 1990

Moynahan, Brian, *The Russian Century*, New York, 1994

Naimark, Norman, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*, Cambridge, Londra, 2001

———, *The Russians in Germany*, Cambridge, 1995

Naumov, V. şi Rubinstein, Joshua, ed., *Stalin's Secret Pogrom*, New Haven, Londra, 2001

Naumov, V. şi Sigaciov, Y., ed., *Lavrentii Beriia, 1953: dokumentî*, Moscova, 1999

Nerler, P., „S Gurboi i gurom: hronika poslednego goda jizni O. É. Mandelştama", *Minuvşee*, vol. 8, 1992

Nevski, G. V., *et al.*, ed., *Pokaianie: martirolog*, vol. 1–3, Sîktîvkar, 1998

Nogtev, A., „Solovki", *Ekran*, nr. 2 (39), 1926, pp. 4–5

———, „USLON: ego istorii, ţeli i zadaci", *Soloveţkie Ostrova*, no. 2–3, februarie/martie 1930

Nordlander, David, „Capital of the Gulag: Magadan in the Early Stalin Era, 1929–1941", teză de doctorat, UNC Chapel Hill, 1997

———, „Magadan and the Evolution of the Dalstroi Bosses in the 1930s", *Cahiers du Monde Russe*, 42/2–4, aprilie–decembrie 2001, pp. 649–665

———, „Origins of a Gulag Capital: Magadan and Stalinist Control in the Early 1930s", *Slavic Review* 57, nr. 4, iarna 1998, pp. 791–812

„Not Part of My Sentence: Violations of the Human Rights of Women in Custody", Amnesty International Report, Amnesty International USA, XX, 1999

Obozy Koncentracyjne OGPU w ZSRR, Varşovia, 1998

Ogawa, Haruhisa şi Yoon, Benjamin H., *Voices from the North Korean Gulag*, Seul, 1998

Ohotin, N. G. şi Roghinski, A. B., ed., *Sistema ispravitelno-trudovîh lagherei v SSSR, 1923–1960: spravocinik*, Moscova, 1998

Olhovych, Orest, ed., *An Interview with Political Prisoners in a Soviet Perm Camp*, trad. de Taras Drozd, Baltimore, 1975

Organî Gosudarstvennoi Bezopasnosti SSSR v Velikoi Otecestvennoi Voine: sbornik dokumentov, tom I: Nakanune, Moscova, 1995

Osipova, Irina, *Hotelos by vseh poimenno nazvat*, Moscova, 1993

Overy, Richard, *Russia's War*, Londra, 1997

Paczkowski, Andrzej, ed., *Powrót Zołnierzy AK z Sowieckich Łagrów*, Varşovia, 1995

Pamiat, serie de antologii grupate, publicată de la sfârşitul anilor 1970 în Statele Unite şi la Paris

Papkov, S. A., „Laghernaia sistema i prinuditelnîi trud v Sibirii i na Dalnem Vostoke v 1929–1941 g.", *Vozvraşcenie Pamiati*, vol. III, pp. 40–57

Parrish, Michael, *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939–1953*, Westport, Connecticut şi Londra, 1996

Payne, Matthew, *Stalin's Railroad: Turksib and the Building of Socialism*, Pittsburgh, 2001

Petrov, Nikita, „Cekisti e il secondino: due diversi destini", *Nazismo, Fascismo e Comunismo*, Milan, 1998, pp. 145–164

———, „Polska Operacja NKWD", *Karta* 11, 1993, pp. 24–43

Petrov, Nikita şi Skorkin, K. V., ed., *Kto rukovodil NKVD: 1934–1941*, Moscova, 1999

Piesakowski, Tomasz, *The Fate of Poles in the USSR, 1939–1989*, Londra, 1990

Pihoia, R. G., *Sovetskii Soiuz: istoriia vlasti, 1945–1991*, Novosibirsk, 2000

Pihoia, R. G., *et al.*, ed., *Katîn: dokumentî*, Moscova, 1999

Pipes, Richard, *The Russian Revolution*, New York, 1990

Pohl, J. Otto, „The Deportation and Fate of the Crimean Tartars", comunicare ştiinţifică prezentată la a cincea întâlnire mondială a Asociaţiei pentru Studiul Naţionalităţilor, publicată online la www.iccrimea.org/jopohl.html

———, *The Stalinist Penal System*, Jefferson, North Carolina, Londra, 1997

Poleşcikov, V. M., *Za semiu peceatiami*, Sîktîvkar, 1995

Polian, Pavel, *Ne po svoei vole: istoriia i gheografiia prinuditelnih migraţii v SSSR*, Moscova, 2001

Popov, V. P., „Neizvestnaia inițiativa Hruşceva (o podgotovke ukaza 1948 g. o vîselenii krestian", *Otecestvennîe Arhivî*, nr. 2, 1993, pp. 31–38

Popova, T. U., *Sudba: rodnih L. Martova v Rossii posle 1917 goda*, Moscova, 1996

„Posetiteli kabineta I. V. Stalina", *Istoriceskii Arhiv*, nr. 4, 1998, p. 180

Prisoners of Conscience in the USSR: Their Treatment and Conditions, raport al Amnesty International, 1975

Raizman, D., *Maldiak v jizni koroleva*, Magadan, 1999

Rapoport, Yakov, *The Doctors' Plot: Stalin's Last Crime*, Londra, 1991

Reagan, Ronald, *An American Life*, New York, 1990

Reavey, George, ed. şi trad., *The New Russian Poets, 1953–1968*, Londra şi Boston, 1981

Reddaway, Peter, „Dissent in the Soviet Union", *Problems of Communism*, 32/6, noiembrie–decembrie 1983, pp. 1–15

———, *The Forced Labour Camps in the USSR Today: An Unrecognized Example of Modern Inhumanity*, International Committee for the Defence of Human Rights in the USSR, 1973

———, *Uncensored Russia: Protest and Dissent in the Soviet Union*, New York, 1972

Reddaway, Peter şi Bloch, Sidney, *Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent*, New York, 1977

Remnick, David, *Lenin's Tomb*, New York, 1994

Revel, Jean-François, *The Totalitarian Temptation*, trad. de D. Hapgood, Londra, 1977

Reznikova, Irina, *Pravoslavie na Solovkah*, St. Petersburg, 1994

Rigoulot, Pierre, *Des Français au Goulag, 1917–1984*, Paris, 1984

Rigoulot, Pierre, *Les Paupières lourdes*, Paris, 1991

Rogovin, Vadim, *1937*, Moscova, 1996

Rossi, Jacques, *The Gulag Handbook*, trad. de William Burhans, New York, 1989

Rothberg, Abraham, *The Heirs of Stalin: Dissidence and the Soviet Regime, 1953–1970*, Ithaca, New York, Londra, 1972

Rousset, David, *Police State Methods in the Soviet Union*, International Commission Against Forced Labour Camps, Boston, 1953

Rozanov, Mikhail, *Soloveţkii Konţlagher v monastire*, Moscova, 1979

Rubinstein, Joshua, *Soviet Dissidents*, Boston, 1980

Ruud, Charles şi Stepanov, Sergei, *Fontanka 16: The Tsar's Secret Police*, Montreal, 1999

Sabbo, Hilda, ed., *Voimatu Vaikida/Nevozmojno Molceat*, Tallinn, 1996

Saunders, Kate, *Eighteen Layers of Hell*, New York, 1966

Sbornik zakonodatelnîh i normativnîh aktov o repressiah i reabilitaţii jertv politiceskih repressii, Verhovnîr Sovet Rossiiskoi Federaţii, Moscova, 1993

Scammell, Michael, *Solzhenitsyn: A Biography*, New York şi Londra, 1984

Scammell, Michael, ed., *The Solzhenitsyn Files*, Chicago, 1995

Sereny, Gita, *Into That Darkness*, Londra, 1974

Serge, Victor, *Russia Twenty Years After*, trad. de Max Shactman, New Jersey, 1996
Sergheev, I. N., *Ţariţîno, Suhanovo: liudi, sobîtiia, faktî*, Moscova, 1998
Service, Robert, *A History of Twentieth-Century Russia*, Londra, 1997
———, *Lenin: A Biography*, Londra, 2000
Seton-Watson, Hugh, *The Russian Empire*, 1801–1917, Oxford, 1990
Shentalinsky, Vitaly, *The KGB's Literary Archive*, trad. de John Crowfoot, Londra, 1993
Silvester, Christopher, ed., *The Penguin Book of Interviews*, Londra, 1993
Slave Labor in Russia, American Federation of Labor, extrase din raportul organizaţiei International Labor Relations Committee la a 66-a întrunire a organizaţiei American Federation of Labor, San Francisco, California, 6–16 octombrie, 1947
Slovar tiuremno-lagherno-blatnogo jargona, Moscova, 1992
Smith, Kathleen, *Remember Stalin's Victims*, Ithaca, NY, 1996
Sobolev, S. A., *et al.*, *Lubianka*, 2, Moscova, 1999
Sobranie dokumentov samizdata, Radio Liberty Committee, München, Germania (Biblioteca Congresului)
Sofsky, Wolfgang, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, trad. de William Templer, Princeton, 1997
Soina, E. G., *K istorii pobega Soloveţkih uznikov v Finliandiu: novîe materialî*, manuscris nepublicat
Solomon, Peter, *Soviet Criminal Justice Under Stalin*, Cambridge, 1996
Stalin's Slave Camps, Brussels, International Confederation of Free Trade Unions, 1951
Stephan, John, *The Russian Far East: A History*, Stanford, 1994
———, *Sakhalin: A History*, Oxford, 1971
Strods, Dr. Heinrich, „The USSR MGB's Top Secret Operation «Pirboi»," Riga, Muzeul Ocupaţiei din Letonia. Publicat iniţial în *Genocidas ir rezistencija*, nr. 2, 1997, pp. 66–76
Sutherland, Christine, *The Princess of Siberia*, Londra, 1985
Sword, Keith, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–48*, New York, 1994
Şerbakova, I. L., ed., *Nakazannîi narod: repressii protiv rossiiskih nemţev*, Moscova, 1999
Şmirov, Viktor, „Lagher kak model Realnosti", cuvântare ţinută la conferinţa „Sudba Rossii v kontekste mirovoi istorii dvadţatogo veka", Moscova, 17 octombrie, 1999
Teatr Gulaga, Moscova, 1995
Thomas, D. M., *Alexander Solzhenitsyn: A Century in His Life*, Londra, 1998
Thurston, Robert, *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941*, New Haven, Londra, 1996
Todorov, Tzvetan, *Facing the Extreme*, trad. de Arthur Denner şi Abigail Pollak, New York, 1996 (ed. rom. *Confruntarea cu extrema. Victime şi torţionari în secolul XX*, trad. din franceză de Traian Nica, Editura Humanitas, Bucureşti, 1996)
———, *Voices from the Gulag*, trad. de Robert Zaretsky, University Park, PA, 1999

Tokes, Rudolf, *Dissent in the USSR*, Baltimore, 1975
Tolczyk, Dariusz, *See No Evil: Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience*, New Haven şi Londra, 1999
Tolstoi, Nikolai, *Stalin's Secret War*, New York, 1981
———, *Victims of Yalta*, New York, 1977
Ţigankov, Anatoli, ed., *Ikh nazvali KR*, Petrozavodsk, 1992
Tucker, Robert, *Stalin as a Revolutionary: 1879–1929*, New York, 1973
———, *Stalin in Power: The Revolution from Above*, New York, 1990
Tugujekova, V. N. şi Karlov, S. V., ed., *Repressii v Hakasii*, Abakan, 1998
Uimanov, V. N., ed., *Repressii: kak éto bîlo*, Tomsk, 199
USSR: Human Rights in a Time of Change, Amnesty International Publications, octombrie 1989
„USSR Labor Camps", audieri în faţa Subcomisiei însărcinate să supravegheze aplicarea Legii administrării securităţii interne şi a altor legi privind securitatea internă a Comitetului pentru autorităţile judiciare, Senatul Statelor Unite, a 93-a legislatură a Congresului, prima sesiune, 1 februarie, 1973
Varese, Frederico, *The Russian Mafia*, Oxford, 2001
Vidal, Gore, *The Last Empire*, Londra, 2002
Vilenski, Simeon, ed., *Soprotivlenia v Gulaghe*, Moscova, 1992
Viola, Lynne, „The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations and Special Resettlement in 1930", *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, nr. 1406, 2000
Vlast i obşchestvo v SSSR: politika repressii (20–40-e gg.), Moscova, 1999
Volkogonov, Dmitri, *Lenin: Life and Legacy*, trad. de Harold Shukman, Londra, 1994
———, *Stalin: Triumph and Tragedy*, trad. de Harold Shukman, Londra, 1991
———, *Trotsky: The Eternal Revolutionary*, trad. de Harold Shukman, Londra, 1996
Vostocinaia Evropa v dokumentah rossiiskih arhivov, 1944–1953: tom I, 1944–48 (colecţie de documente publicată de Institutul de Studii Slave şi Balcanice), Moscova, Novosibirsk, 1997)
Vozvraşcenie k pravde (colecţie de documente provenind din arhivele din Tver), Arhivnîi Otdel Administraţii Tverskoi Oblasti, Tverskoi Ţentr Dokumentaţii Noveişii Istorii, 1995
Vozvraşcenie pameati, vol. I–III (antologie de studii de istorie), Societatea Memorial din Novosibirsk, Novosibirsk, 1991, 1994, 1997
Walker, Martin, *The Waking Giant: The Soviet Union Under Gorbachev*, Londra, 1986
Wallace, Henry, *Soviet Asia Mission*, New York, 1946
Webb, Sidney şi Beatrice, *Soviet Communism: A New Civilisation?*, Londra, 1936
Weiner, Amir, *Making Sense of War*, Princeton, New Jersey, Oxford, 2001
———, „Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism", *The American Historical Review*, vol. 104, nr. 4, octombrie 1999, pp. 1121–1136
Werth, Nicolas, *Les Procès de Moscou*, Bruxelles, 1987
———, *Rapports Secrets Soviétiques, 1921–1991*, Paris, 1994

Iurasova, D., „Reabilitaționnoe opredelenie po delu rabotnikov Gulaga", *Zvenia*, vol. I, Moscova, pp. 389–399

Zagorulko, M. M., ed., *Voennoplennîe v SSSR: 1939–1956*, Moscova, 2000

Żaron, Piotr, *Ludność Polska w Zwiaąku Radzieckim w Czasie II Wojny Światowej*, Varşovia, 1990

Zemskov, V. N., „Arhipelag Gulag: glazami pisatelea i statistika", *Argumentî i Faktî*, nr. 45, 1989

———, „Gulag (istoriko-soțiologiceskii aspekt)", *Soțiologiceskie Issledovaniia*, nr. 6, 1991, pp. 4–6.

———, „Speţposelenţî (po dokumentam NKVD-MVD-SSSR)", *Soțiologiceskie Issledovaniia*, nr. 11, 1990, pp. 3–17

———, „Sudba Kulaţkoi ssîlki (1934–1954 gg)", *Otecestvennaia Istoriia*, 1/1994, pp. 118–147

———, „Zakliucennie v 1930-e godî: soțialno-demograficeskie problemî", *Otecestvennaia Istoriia*, nr. 4, iulie/august 1997

Zubkova, Elena, *Russia After the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945–1957*, trad. de Hugh Ragsdale, Armonk, New York, 1998

Zvenia (antologie de studii istorice), vol. I, Moscova, 1991

Arhivele studiate

AKB – Biblioteca Regională din Arhanghelsk

APRF – Arhiva Preşedintelui Federației Ruse, Moscova

GAOPDFRK – Arhiva de Stat a Mişcărilor Social-Politice şi a Întemeierii Republicii Karelia (fostele arhive ale Partidului Comunist), Petrozavodsk

GARF – Arhivele de Stat ale Federației Ruse, Moscova

HOOVER – Institutul pentru Război, Revoluție şi Pace Hoover (Hoover Institute on War, Revolution and Peace), Stanford, CA

IKM – Colecțiile Muzeului din Iskitim, Iskitim

Info-Russ – colecția de documente pregătite şi publicate de Vladimir Bukovski [http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/buk.html]

Karta – Societatea Karta, Varşovia

Kedrovîi Şor – Arhivele *lagpunktului* Kedrovîi Şor, din cadrul Intlag, în colecția autoarei

LOC – Biblioteca Congresului, Washington, DC

Memorial – Arhiva Societății Memorial, Moscova

Memorialul din Komi – Arhiva Societății Memorial, Sîktîvkar

Memorialul din Sankt-Petersburg – Arhivele Societății Memorial, Sankt-Petersburg

ML – Biblioteca Marylebone, Colecția de Documente ale Amnesty International, Londra

NARK – Arhivele Naționale ale Republicii Karelia, Petrozavodsk

RGASPI – Arhivele de Stat Ruse de Istorie Socială şi Politică, Moscova

RGVA – Arhivele Militare de Stat Ruse, Moscova

SKM – Colecţiile Muzeului Local Soloveţki, Insulele Soloveţki
TsKhIDK – Centru pentru Conservarea Colecţiilor de Documente Istorice, Moscova
VKM – Colecţiile Muzeului Local Vorkuta, Vorkuta.

Interviuri

Anonim, fost director al unui orfelinat din lagăr (Moscova, 24 iulie 2001)
Anna Andreeva (Moscova, 28 mai 1999)
Anton Antonov-Ovseenko (Moscova, 14 noiembrie 1998)
Irena Arghinskaia (Moscova, 24 mai 1998)
Olga Astafieva (Moscova, 14 noiembrie 1998)
David Berdzenişvili (Moscova, 2 martie 1999)
Viktor Bulgakov (Moscova, 25 mai 1998)
Zenia Fedorov (Elektrostal, 29 mai 1999)
Isaak Filştinski (Peredelkino, 30 mai 1998)
Leonid Finkelstein (Londra, 28 iunie 1997)
Liudmila Haciatrian (Moscova, 23 mai 1998)
Marlen Korallov (Moscova, 13 noiembrie 1998)
Nataşa Koroleva (Moscova, 25 iulie 2001)
Paulina Miasnikova (Moscova, 29 mai 1998)
Pavel Negretov (Vorkuta, 15 iulie 2001)
Suzanna Peciora (Moscova, 24 mai 1998)
Ada Purijinskaia (Moscova, 31 mai 1998)
Alla Şister (Moscova, 14 noiembrie 1998)
Leonid Sitko (Moscova, 31 mai 1998)
Galina Smirnova (Moscova, 30 mai 1998)
Leonid Trus (Novosibirsk, 28 februarie 1999)
Galina Usakova (Moscova, 23 mai 1998)
Olga Vasileeva (Moscova, 17 noiembrie 1998)
Simeon Vilenski (Moscova, 6 martie 1999)
Danuta Waydenfeld (Londra, 22 ianuarie 1998)
Stefan Waydenfeld (Londra, 22 ianuarie 1998)
Iuri Zorin (Arhanghelsk, 13 septembrie 1998)

Glosar de termeni

Poliția politică

Ceka – *Cirezviceainaia komissia* (Comisia Extraordinară): poliția secretă din perioada războiului civil

GPU – *Gosudarstvennoe politiceskoe upravlenie* (Administrația Politică de Stat): poliția secretă de la începutul anilor '20, succesoarea Cekăi

MGB / KGB – *Ministerstvo / Komitet gosudarstvennoe bezopastnosti* (Ministerul / Comitetul Securității Statului): poliția secretă de control intern și extern din perioada postbelică

MVD – *Ministerstvo vnutrennih del* (Ministerul Afacerilor Interne): poliția secretă însărcinată cu închisorile și lagărele în perioada postbelică

NKVD – *Narodnîi komissariat vnutrennih del* (Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne): poliția secretă în anii '30 și în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, succesoarea OGPU

OGPU – *Obedinennoe gosudastvennoe upralevnie* (Administrația Politică Unită de Stat): poliția secretă la sfârșitul anilor '20 și începutul anilor '30, succesoare GPU

Ohrana – poliția secretă din perioada țaristă.

Cuvinte străine și instituții sovietice

balanda: supa din închisoare

banîia: baie cu aburi rusească

Barbarossa: invadarea URSS pusă la cale de Hitler – prin Operațiunea Barbarossa – din 22 iunie 1941

beskonvoinîi: deținut care are dreptul să călătorească între diferite sectoare ale lagărului fără a fi însoțit de gardieni înarmați

besprizornîie: copii ai străzii din perioada sovietică; majoritatea erau orfani, ca din cauza războiului civil și a colectivizării

blatonoi slovo: jargonul hoților (vezi *urka*)

bolșevici: facțiunea radicală din Partidul Muncitoresc Social-Democrat din Rusia care în 1918, sub conducerea lui Lenin, devine Partidul Comunist (bolșevic) din Rusia

buşlat: haină cu mâneci lungi căptuşită cu bumbac, pe care o purtau deţinuţii sau muncitorii

Comitetul Central: principalul organism executiv al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice; între congresele partidului, se întrunea de două sau trei ori pe an; când nu se afla în sesiune, deciziile erau luate de Biroul Politic, care era ales de Comitetul Central

chifîr: ceai foarte tare, care dă o stare euforică

colectivizare: politică de forţare a ţăranilor să renunţe la agricultura privată şi să-şi pună în comun toate pământurile şi resursele, aplicată între anii 1929 şi 1932; colectivizarea a dus la foametea din zona rurală din perioada 1932-1934 şi a slăbit iremediabil agricultura sovietică

colhoz: gospodărie agricolă colectivă; ţăranii erau obligaţi să lucreze în aceste gospodării după ce, între 1929 şi 1931, a fost înfăptuită colectivizarea

colhoznic: cel care făcea parte dintr-un colhoz

Comintern: Internaţionala a III-a Comunistă, organizaţie internaţională a partidelor comuniste, întemeiată în 1919 sub conducerea PCUS; Uniunea Sovietică a desfiinţato în 1943

Comisar al poporului: persoană care conduce un minister; ministru

Comsomol: organizaţia de tineret a partidului comunist în care activează persoane cu vârsta între 14 şi 28 de ani; copiii mai mici erau înscrişi în organizaţii de pionieri

Consiliul Comisarilor Poporului (Sovnarkom): teoretic, organismul de conducere echivalent cu un cabinet ministerial; în realitate era însă subordonat Biroului Politic

culac: în mod tradiţional, un ţăran înstărit sau chiabur; în perioada sovietică, termenul se referă la orice ţăran care este acuzat că s-ar fi opus autorităţilor sovietice sau politicii de colectivizare; între 1930 şi 1933, peste două milioane de culaci au fost arestaţi şi deportaţi

dejurnaia sau ***dnevanîi***: portar, în limbajul comun; într-un lagăr, femeia sau bărbatul care stă în baracă toată ziua, făcând curăţenie şi supraveghind să nu vină hoţii

Dezgheţul: scurtă perioadă de reformă după moartea lui Stalin; declanşat de cuvântarea lui Nichita Hruşciov la cel de-al XX-lea Congres al Partidului din 1956 şi oprit în 1964 de către succesorul său, Leonid Brejnev

dohodiaga: cineva care era pe moarte; de obicei, tradus prin „pierduţii"

Dom Svidanii: literal, „Casa de întâlniri", locul în care deţinuţii aveau voie să se întâlnească cu rudele

etap: transport de deţinuţi

feldşer: asistent medical, de regulă calificat

glasnost: literal, „deschidere, transparenţă"; politică de dezbatere deschisă şi libertate a exprimării, lansată de Mihail Gorbaciov în anii '80

Gulag: din *Glavnoe Upravlenie Lagherei* (Administraţia Principală a Lagărelor); departament al poliţiei secrete care avea în subordine lagărele de concentrare

Izvestia: ziar editat de guvernul sovietic

katorga: termen țarist pentru munca silnică; în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, regimul sovietic a preluat termenul pentru a desemna regimul sever de lagăr aplicat criminalilor de război

Kolîma: regiune de pe valea fluviului Kolîma, aflată în nord-estul îndepărtat al Rusiei, pe coasta Pacificului; a fost regiunea în care a funcționat una dintre cele mai mari rețele de lagăre din URSS

Komi: Republica Komi, în nord-estul Rusiei europene, la vest de Munții Ural; populația din Komi este alcătuită din locuitorii indigeni care vorbesc o limbă ugrofinică

konțlagher: termen rusesc pentru lagăr de concentrare

kum: administrator al lagărului, responsabil cu rețeaua de informatori

KVC: *Kulturno-Vaspitatelnaia Ceast*, Departamentul Cultural-Educativ al fiecărui lagăr ce se ocupa de educația politică a deținuților, ca și de realizarea unor spectacole teatrale și muzicale

lagpunkt: cea mai mică diviziune a unui lagăr

laogai: lagăr de concentrare chinez

Leningrad/Sankt-Petersburg: același oraș; întemeiat în 1712 de Petru cel Mare, Sankt-Petersburg devine, în rusă, Petrograd, în 1914, când Rusia începe războiul cu Germania, și este numit Leningrad după moartea lui Lenin, în 1924

mahorka: tutun de calitate inferioară fumat de muncitorii și deținuții sovietici

maloletki: deținuți adolescenți

mamka: deținută, mamă a unui copil născut în închisoare

Memorial: organizație întemeiată în anii '80 pentru a stabili numărul victimelor lui Stalin și pentru a le acorda sprijin; în prezent este unul dintre cele mai importante grupuri pentru apărarea drepturilor omului din Rusia și principalul institut de cercetări istorice

menșevici: aripa nonleninistă a Partidului Muncitoresc Social-Democrat din Rusia; după Revoluția Bolșevică, menșevicii au încercat să alcătuiască o opoziție cu drepturi depline, dar liderii lor au fost trimiși în exil în anul 1922; mai târziu, mulți au fost executați sau trimiși în Gulag

monașki: călugărițe aparținând unor diverse confesiuni

nadziratel: gardian de lagăr sau de închisoare

nariadșcik: funcționar de lagăr responsabil cu repartizarea sarcinilor de muncă pentru deținuți

NEP: *Novaia ekonomiceskaia politika* (Noua Politică Economică); politică economică sovietică lansată în 1921; pentru o scurtă perioadă s-a revenit la micile întreprinderi capitaliste (prăvălii și ateliere meșteșugărești); Lenin a considerat-o o „retragere strategică", iar Stalin a oprit-o cu totul.

normă: cantitatea de muncă pe care un deținut trebuia s-o efectueze într-un singur schimb

normirovșik: normatorul (cel care stabilea normele de muncă)

NTS: *Narodno-trudovoi Soiuz*, Uniunea Poporului Muncitor, grupare politică clandestină care s-a opus lui Stalin, cu rețele în URSS și în străinătate

obşceaia rabota: literal, „munci comune"; în lagăr, termenul desemna în general munca fizică necalificată, cum ar fi tăiatul copacilor sau săpatul şanţurilor

osoboe soveşceanie: „comisia specială"; comitete înfiinţate pentru condamnarea deţinuţilor în timpul perioadelor de arestări în masă, de la sfârşitul anilor '30

otkazcik: persoană care refuză să muncească

otlicinik: muncitor fruntaş

OUN: *Organizaţia Ukrainskih Naţionalistov*, Organizaţia Ucrainenilor Naţionalişti; partizani din vestul Ucrainei care au luptat împotriva Armatei Roşii în timpul şi după cel de-al Doilea Război Mondial

paraşa: hârdău servind la colectarea şi transportul materiilor fecale într-o celulă de închisoare sau într-o baracă

pelagră: boală survenită în urma inaniţiei

perestroika: program de restructurare a economiei sovietice lansat de Mihail Gorbaciov în anii '80 care a eşuat

Politburo: Biroul Politic al Comitetului Central al Partidului Comunist; în realitate, Politburoul era corpul decizional cel mai important din URSS: guvernul – Consiliul Comisarilor Poporului – trebuia să-i execute ordinele

Pravda: ziarul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice

pridurok (la plural, *pridurki*): deţinut care nu merge la muncile comune, ci lucrează într-un post mai uşor sau specializat

psihuşka: spital de psihiatrie pentru disidenţii politici

Răscoala de la Kronstadt: o mare revoltă împotriva bolşevicilor, condusă de marinarii de la baza navală de la Kronstad, în 1921

refuznici: evreii sovietici cărora li s-a refuzat dreptul de a emigra în Israel, deşi îl ceruseră

rejim: regimul din închisoare

samizdat: publicaţii ilegale, clandestine; un joc de cuvinte ironic amintind de Gosizdat, numele editurii de stat

scorbut: boală provocată de lipsa vitaminei C în alimentaţia caracterizată de malnutriţie; printre altele, efectele ei sunt nictalopia şi pierderea dinţilor

SLON: *Severnîie Lagheria a Osobogo Naznacenîia* (Lagărele Nordice de Importanţă Deosebită); primele lagăre ridicate de poliţia politică în anii 1920

Socialist-Revoluţionarii: partid revoluţionar rus, fondat în 1902 şi care mai târziu s-a separat în două grupuri, de stânga şi de dreapta; pentru o scurtă perioadă, aripa stângă a participat la o coaliţie guvernamentală alături de bolşevici, dar ulterior s-a desprins de aceştia; mulţi dintre liderii lor au fost mai târziu executaţi sau trimişi în Gulag

spetlagheria: lagăre de concentrare înfiinţate de Administraţia Sovietică Militară în Germania ocupată, după 1945

sploşnîie nari: pat făcut dintr-o singură scândură – un fel de prici – pe care dormeau în acelaşi timp mai mulţi deţinuţi

stahanovist: muncitor sau țăran care a depășit cu mult norma de muncă cerută; vine de la numele lui Aleksei Stahanov, un miner care, în august 1935, a extras 102 tone de cărbune, în loc de norma de șapte tone cerută într-un singur schimb

starosta: literal, „în vârstă"; în celulele de închisoare, în barăci și în vagoanele de tren, „starosta" era însărcinat cu menținerea ordinii

Stolîpinka sau **vagoane Stolîpin**: nume dat unui vagon de tren folosit pentru transportul deținuților, de fapt un fost vagon de pasageri; numit astfel, pe nedrept, după Piotr Stolîpin, prim-ministru al Rusiei țariste din 1906 până la asasinarea sa în 1911

suki: literal, „cățele"; în argoul lagărelor, deținuții de drept comun care colaborau cu autoritățile

șaraşka: închisoare specială în care oamenii de știință și tehnicienii deținuți îndeplineau sarcini secrete; creată de Beria în 1938

ŞIZO: de la *ştrafnoi izoliator*, carceră dintr-un lagăr

taiga: peisaj din nordul Rusiei, caracterizat prin păduri de pin, râuri largi și câmpii foarte întinse

tovarişci: tovarăș, o formulă respectuoasă de adresare în URSS

troika: grup de trei funcționari sovietici care, în locul unei instanțe de judecată, îi condamna pe deținuți în timpul perioadelor de arestări în masă, începând cu 1937

trudosposobnost: capacitate de muncă

tufta: în lagăr, o metodă de a falsifica norma de lucru, folosită pentru a obține o rație de hrană mai mare

tundră: regiune arctică în care pământul este tot timpul înghețat; pe timpul verii, doar stratul de la suprafață se dezgheață, dând naștere unor zone mlăștinoase, în care cresc doar tufișuri și ierburi, nu și arbori

udarnik: un muncitor sau țăran care și-a depășit norma; după 1935, termenul „stahanovist" era mai uzitat

urka: delincvent profesionist, cunoscut și sub numele de *blatnoi* sau *vor*

vagonki: paturi suprapuse din barăcile din lagăre, pentru patru persoane

vahta: sediul gardienilor înarmați din lagăr, aflat la intrarea în incintă

valenki: cizme căptușite cu fetru

vlasovişti: adepții generalului Vlasov care au luptat alături de naziști împotriva Armatei Roșii în timpul celui de-al Doilea Război Mondial

VOKhR: de la *voenizirovannaia ohrana*, gardienii înarmați din lagăr

vor: delincvent profesionist, *urka* sau *blatnoi*

Wehrmacht: armata germană

zek: de la *z/k*, abreviere de la *zakliucennîi*, sau deținut

zemlianka: casă sau o baracă făcută într-o groapă în pământ, bordei

zona: lagăr de concentrare; literal, zona înconjurată de sârmă ghimpată

Indice

Abakumov, Nikolai 404
Abakumov, Viktor 157–159, 169, 172, 401, 483
Ackerman 318
Adamova-Sliozberg, Olga 164, 182–183, 314, 328, 374, 396, 427, 484, 486, 520, 524, 575
Adler, Nanci 524
Ahmatova, Anna 5, 125, 153, 156, 522, 532, 535, 559
Aksionov, Vasili 523
Aleksandrova, Sofia 161
Aleksandrovici, Vadim 386, 388, 394
Alexandru al II-lea 27
Allilueva, Svetlana 485
Amis, Martin 15
Anders, Wladyslaw 461–464
Andreev 61, 204, 516
Andreev, Danil 61
Andreev, Leonid 61
Andreeva, Anna 204, 224, 262, 292, 324, 326, 339, 399, 521
Andreev-Homiakov, Ghennadi 516
Andropov, Iuri 536–537, 553–555, 557, 572
Antonov-Ovseenko, Anton 311, 519, 522, 533
Arendt, Hannah 32, 577
Arghinskaia, Irena 224, 229–230, 292, 324, 326, 362, 403, 508
Armonas, Barbara 232, 273, 489
Averbah, I.L. 133
Avruţki 300

Babilov 499
Babina, Bertha 53
Bachulis 52
Barabanov, V.A. 132
Bardach, Janusz 160, 190, 199–200, 205, 249, 251, 269, 355–356, 361, 364, 392, 394, 396, 402, 411
Berdinskih, Viktor 381–382
Berdzenişvili, David 556–557
Beria, Lavrenti 106, 135, 142–145, 157, 171, 177–178, 207, 210–211, 214, 227, 256, 258, 291, 349, 380, 387, 446, 450–451, 461, 483–484, 487–489, 491–492, 496, 501, 505, 507
Berman, Matvei 101–102, 114, 129–130, 283
Berşadskaia, Liubov 164, 182
Berzin, Eduard 118–119, 121–122, 131–132, 251, 289, 296
Bessonov, Iuri 407
Bettelheim, Bruno 365, 438
Bien, George 207, 387, 444
Bîstroletov, Dmitri 183, 249, 272–274, 276
Bliumkin, Iakov 80
Bloch, Sidney 552
Bobrinski 507
Bocikov, V.M. 587
Bogoraz, Larisa 533, 560–561
Boki, Gleb 74, 76, 112, 161, 585
Bondarevski, Serghei 219
Borin, Alexander 369

Brackman, Roman 169
Brecht, Bertolt 16
Brejnev, Leonid 14, 16, 529, 532, 534, 536–537, 564
Brodski, Iosif 530, 534–537, 559
Buber-Neumann, Margareta 180, 182, 214, 223, 297, 328, 410
Buca, Edward 191–192, 322, 334, 359, 364, 410, 412, 497
Buharin, Nikolai 127, 135, 191, 270, 324, 519, 559
Bukovski, Vladimir 265, 540, 544, 549–552, 556, 573
Bulgakov, Viktor 295, 475, 492–494, 573

Camus, Albert 15
Ceaadaev, Piotr 549
Cebrikov, Viktor 562
Ceburkin, Andrei 288–289
Cehov, Anton 25, 28, 61, 258
Cernavin, Vladimir 170, 173, 407–408, 410–411
Cernîşev, Vasili 427–428
Cetverikov, Boris 178, 396
Chul Hwan Kong 469
Churchill, Winston 18, 348, 447–448, 455
Cicibabin, Boris 531
Ciornîi, Grişa 303
Ciornovil, Viaceslav 537
Cirkov, Iuri 587
Ciuhin, Ivan 87
Ciurbanov 560
Colonna-Czosnowski, Karol 203, 227, 303, 311, 365, 389, 402
Conquest, Robert 156, 170, 348, 578

Daniel, Iuli 533–534, 537, 540, 545, 547
Daniliuk 288
Davidenko, I.S. 137
Diakov, Boris 295, 325, 368, 530
Dimitrov, Gheorghi 155
Djilas, Milovan 465
Dobrovolski, Aleksei 548
Dolghih, Ivan 482, 508, 509
Dolgun, Alexander 154, 158, 173–174, 178, 181, 186, 252, 305, 389–390, 392, 394, 399, 402, 412, 489
Dombrovski, Iuri 522
Dostoievski, F.M. 27, 29, 190, 302, 304, 319
Dudina, Galina 574
Dudorov, N.P. 515–516
Duguet, Raymond 92
Durasova, S.G. 167
Dvorjeţki, Vaţlav 412
Dzerjinski, Feliks 42, 45–46, 50, 52–53, 55, 65–66, 78, 178, 338, 568

Ecaterina a II-a 438, 440
Eden, Anthony 18
Efron, Ariadna 317, 323, 395, 517
Efrussi, Iakov 355
Egorov, Serghei 508–509
Eichmanns, Fiodor 70, 130
Eisenstein 354
Ejov, Nikolai 129, 131, 138, 140–142, 168, 197, 380, 489
Ekart, Antoni 202, 251, 259, 262, 303, 314, 318–319
Elţîn, Boris 443, 549, 561
Epştein, Lev 132
Eremenko, Zoia 287
Evstonicev, A.P. 588

Fadeev, Aleksandr 521
Faludy, Gyorgy 466
Federolf, Ada 317, 395
Fedodeev, Aleksandr 415
Fedorov, Jenia 542–543
Feldgun, Gheorghi 308, 400
Figes, Orlando 77
Figner, Vera 185
Filaretov, Gleb 283
Filippov, I.G. 589

Filştinski, Isaak 224, 230, 243, 250, 258, 334, 361, 376–378, 380, 381, 484
Finkelstein, Leonid 167, 179, 184, 190–191, 216, 311, 373–374, 390, 402
Fiodorovici, Nadia 427
Fischer, Eugen 31
Florenski, Pavel 568
Fomenko, Lydia 530
Frenkel, Naftali Aronovici 66–72, 89, 92, 97, 130, 142, 280
Frid, Valeri 217–218, 333, 336, 372, 393
Frolovski, Mihail 470
Fuster, Julian 510–511

Gaghen-Torn, Nina 159, 193, 202, 208, 318, 324, 326, 352, 396, 403
Galanskov, Iuri 548
Galici, Aleksandr 539
Galinski, Adam 321
Gamarnik, Iakov 135
Garaseva, A.M. 178
Gessen, Masha 571
Getty, J. Arch 578
Ghinzburg, Aleksandr 537, 540, 548
Ghinzburg, Evghenia 122–123, 141, 161, 172, 179, 185, 189, 193, 198, 206, 237, 238, 242, 246, 289, 294, 302, 312, 315, 341–343, 358, 361, 372, 383, 386, 392, 396, 402, 426, 459, 470, 473, 477–478, 517, 523, 539, 559
Ghinzburg, Isaak 130
Gilboa, Yehoshua 355–356
Gindler, Bym 532
Ghinzburg, Lidia 24
Glebov, Vladimir 345
Gliksman, Jerzy 103–104, 206–209, 390
Glink, Elena 199
Gluşko, Valentin 144
Gnedin, Evgheni 164, 171, 356–357, 524
Goering, Heinrich 31
Goering, Hermann 31
Goldstein, Samuel 260
Goliţîn, prinţul Kiril 399
Gorbaciov, Mihail 13, 19, 312, 442, 530, 555, 557–561, 564, 569
Gorbanevskaia, Natalia 550
Gorbatov, Aleksandr 166, 174, 273, 302, 310, 362, 457–458, 461
Gorceakov, Ghenrih 293
Gorki, Maxim 50, 61, 76–79, 83, 96, 101–103, 118, 133, 135, 481, 527
Goskin, Mihail 130
Grigorenko, Piotr 550
Gubin 504
Gurianov, Aleksandr 435

Habarov 202
Haciatrian, Liudmila 157, 322, 338
Harenczyk, Karol 195
Harris, James 85
Heidegger, Martin 14
Herling, Gustav 208–209, 217, 220, 257, 263, 269, 276–278, 310, 320, 329–331, 336, 353, 360, 362, 364, 370, 387, 394, 401, 403–404, 413–414, 428, 462, 521
Hitler, Adolf 14–18, 29, 32, 88, 155, 260, 297, 425, 434, 445, 447–448, 465, 484, 573, 584
Hochschild, Adam 298
Hook, Sidney 16
Hruşciov, Nikita 26, 171, 297, 486–489, 492, 497, 499, 502, 513–514, 516, 517, 519–522, 525–526, 528–529, 532, 537, 544, 559–560, 564, 580

Iagoda, Ghenrih 68, 84, 90–91, 98, 115, 129, 131–133, 141, 145, 176, 180, 350, 489
Iakir, Iona 132, 135, 206, 533
Iakir, Piotr 206, 333, 344, 348, 351, 533, 548
Iakovlev, Aleksandr 325, 571, 572
Iaşenko 70–71

Iaşkin, Afanasi 418, 420
Iasnîi, V.K. 181, 369, 381
Iliciov, Leonid 529
Ioffe, Maria 122, 303
Ioffe, Nadejda 122, 338, 341, 401
Isaev 517
Iujnev 69
Iurganova, Valentina 343, 345
Iurilkin 311
Ivanova, Galina 451
Ivanova, Maria 287
Izgoev, Aleksandr 47
Izrailev, Aleksandr 130

Jakobson, Michael 86, 95
Jdanov 320, 482, 521
Jenov, Gheorghi 161, 274, 275
Jigulin, Anatoli 186, 294–295, 307, 336, 361, 393–394, 404, 406, 479–480, 559, 573

Kaganovici, Lazar 68, 525
Kamenev, Lev 126–127, 345, 519
Kanen, V.E. 78
Kapralova, Nadejda 524
Kazacikov, V.A. 63
Keller, Gherş 506, 511
Kendzerski 497
Kennan, George 26
Kerenski, Aleksandr 39
Kersnovskaia, Evfrosinia 337
Kirov, Serghei 126, 157, 581
Kiselev 59
Kitchin, George 95
Klein, Alexander 351, 375, 400, 452
Klimceak, Bohdan 563
Klinger 60
Kmiecik, Jerzy 348–349, 351
Knopmus, Iuri 506–507, 511
Koestler, Arthur 165
Kogan (medic) 299
Kogan, Lazar 104, 130, 221, 232
Kogteva, Svetlana 344
Kojina, Elena 24
Kolesnicenko 459
Kondratas 511
Koopensteiner, Maria 445
Kopelev, Lev 290, 385, 398, 523, 526–527
Korabelnikov 281
Korallov, Marlen 305, 322
Korolev, Sergei 144, 276, 362, 523
Kosarev 521
Kotkin, Stephen 261
Krasikov, N. 74
Kress, Vernon 245
Kruglov (general) 521
Kruglov, S.N. 285, 482–483, 501–502, 504, 509
Krutigolova, Iaroslava 452
Kulevski 113
Kunduş, V.A. 293
Kuperman, Iakov 280
Kuusinen, Aino 164, 198, 267, 268, 326
Kuusinen, Oleg 164
Kuznețov, Eduard 544
Kuznețov, Kapiton 505–509, 511
Kuznețov, N.G. (amiral) 492
Kviring, Emanuel 97

Larina, Anna 135, 191, 270, 324–325, 559
Lebed, Aleksandr 314, 581
Leipman, Flora 136, 318
Lenin, V.I. 12, 14, 23, 32, 40–45, 49, 61, 76–77, 79, 83, 88, 112, 118, 134, 309, 560
Levciuk, Andrei 451
Levi, Primo 17, 365
Levin 293, 372
Levinson, Galina 135, 294
Lieberman 317
Lihacev, Dmitri 39, 59, 60, 62, 76–77, 309, 559
Lipper, Elinor 158, 184, 199, 224, 250, 295, 296, 391, 394
Litvinov, Pavel 540

Livingstone, Ken 16
Lockhart, Robert Bruce 43, 118
Loghinov (ofiţer) 260–261, 460
Loghinov, Aleksei 297–298
Losev, A.F. 99
Lu Fa 418
Lukaşenko, Aleksandr 566
Lunţ, Danil 592

Makeev, Aleksei 506
Malenkov, Gheorghi 281, 525
Malsagov, S.A. 92, 407
Mandelştam, Nadejda 153, 156, 356–357
Mandelştam, Osip 39, 156, 159, 196, 239, 559
Marcenko, Anatoli 393, 395, 541–543, 545–548, 560–561
Marcenko, Zoia 395
Martin, Amis 15
Martin, Terry 14–15, 91
Maslennikov, I.I. 499–500
Mazus, Izrail 278
McCarthy, Joseph 17
Medvedev, Jores 533, 550, 552, 557
Medvedev, Nikolai 306
Medvedev, Roy 293, 522, 533, 557
Medvedkov 92
Melnikova, Polina 358
Mengele, Josef 31
Merekov, Aleksei 363
Merridale, Catherine 357, 524, 570
Meyerhold, Vsevelod 171
Mikoian, Anastas 519
Miliutina, T.P. 163
Mindlin, M.B. 245
Mişakova, Olga 521
Mişkina, Galina 494
Mkrtcian, Beniamin 224, 244
Mollison, Theodor 31
Molotov, Viaceslav 88, 95, 97, 128, 380, 426, 492, 506, 525
Moroz, Valentin 536, 544
Moroz, Vladimir 348
Moruşko, Pan 502
Motilova, Tamara Lazarevna 385
Mussolini, Benito 88

Nagy, Imre 468
Narinski, A.S. 234
Nasedkin, Viktor G. 55, 261, 283, 430–432, 450, 458, 461
Negretov, Pavel 322, 486
Nekipelov, Viktor 550, 552
Nicolae I 27, 549
Nicolae al II-lea 39
Nikişov, Ivan 289–291, 453–455
Nikitin, Aleksandr 574
Nikolaevici, Iuri 594
Noble, John 319, 445, 496, 501
Nogtev, A.P. 58, 73
Nordlander, David 119

Okudjava, Bulat 523, 539
Okunevskaia, Tatiana 157–158, 210, 227, 386, 390, 401
Oliţkaia, Elinor 56–57, 185, 198, 204, 219, 251, 364
Ordjonikidze, Grigori 28
Orlov, Iuri 555, 573
Orwell, George 450

Pancenko, Mikhail 279
Panin, Dmitri 178, 239–240, 321, 384, 395, 401, 493–494
Pavlov 131, 136
Pavlov, Serghei 530
Peciora, Suzanna 111–112, 174, 183, 225, 240, 245, 286, 324, 334, 490, 518, 523, 573
Peşkova, Ekaterina 50, 57
Petkevici, Tamara 353
Petrov, Vladimir 235, 239, 251, 323, 370
Petru cel Mare 29, 87
Piatakov, G.L. 66
Pipes, Richard 23
Pliner, Izrail 130, 283

Pogodin, Nikolai 102–104, 133, 136, 206, 304
Pohl, Otto 581
Pokrovski 459–460
Polian, Pavel 581
Polisonov, Aleksandr 130
Potapov, Vanka 59
Powers, Gary 531
Priadilov, Aleksei 294
Puchiński, Janusz 431
Purijinskaia, Ada 361–362
Puşkin, Aleksandr 25, 538
Putin, Vladimir 572, 576

Radek, Karl 135
Ratuşinskaia, Irina 415, 557
Rawicz, Slavomir 404, 413
Razgon, Lev 50, 157, 161, 174, 185, 268, 281, 290, 293, 299, 303, 305, 315, 318, 334, 350, 361, 370–371, 380–381, 383–384, 433–434, 474, 522, 559, 565, 584
Reagan, Ronald 13, 555, 557
Reddaway, Peter 552
Reihenberg, Serghei 313, 357
Reşetov 595
Retiunin, Mark 417–420
Ricikov 145
Rigoulot, Pierre 13
Rîkov, Aleksei 97
Robinson, Robert 154
Roeder, Bernhard 486
Roghinski, Arseni 559–560
Rokossovski, Konstantin 595
Rolland, Romain 51
Romanova, Olga 51
Roosevelt, Franklin D. 18, 263, 447, 455
Rossi, Jacques 136, 213, 219, 246, 352, 447
Rotfort, M.S. 521
Rozina, Anna 226, 272
Rozsas, Janos 386
Rujneviţ, Tamara 330–331, 336

Sadovnikov, V.N. 281
Saharov, Andrei 552, 557, 562, 573
Sandraţkaia, Maria 194–195, 294
Sartre, Jean-Paul 15
Savelieva, Natalia 344
Scammell, Michael 397, 526–528
Serebriakova, Galina 158
Sereny, Gitta 33
Serge, Victor 346
Serioghin 157
Serov, I.A. 515–516
Sgovio, Thomas 121, 166–168, 170, 175, 189, 197–198, 225, 231, 239, 256, 289, 309, 332, 353–354, 372, 386, 400, 412, 454, 518
Sidorkina, Elena 132, 161
Sidorov 173
Sidorov, S.F. 112
Sieminski, Janusz 221
Sîkahnov, Ivan
Siniavski, Andrei 537, 540, 550
Sitko, Leonid 230, 232, 243, 323, 336, 425, 448, 479, 494, 529, 542
Skaia, E.P. 112
Slucenkov, Gleb 506, 511
Smirnov, Aleksei 403
Smirnova, Galina 204, 225, 292
Soboleev, I.M. 281
Sofski, Wolfgang 377
Soljeniţîn, Aleksandr 15, 18, 55, 60, 67–68, 77, 105, 125, 143, 158, 163, 174, 178, 202, 226, 239, 244, 266, 277, 301, 306, 309, 321, 325–326, 334–335, 337, 362, 367–368, 371, 378–380, 382–384, 386, 397, 404, 410–412, 414, 502–503, 508, 521, 525–530, 534, 537, 539, 552, 557, 559, 564
Sooster, Iula-Imar 335
Sorokin (căpitan) 166
Sorokin 452
Spielberg, Steven 14
Spragovski, Anatoli 519

Stahanov, Aleksei 100
Stajner, Karlo 156, 287, 297, 321, 425, 426
Stalin, I.V. 12–13, 15–18, 21, 25, 27, 29, 32–34, 39, 67–68, 76, 79–80, 82–92, 95–97, 99–101, 106, 108, 117–119, 121, 126–128, 130–136, 140–143, 145, 147, 155–157, 159, 168–172, 175, 210–212, 254–255, 257–259, 261–262, 264, 273, 281, 283, 285–286, 292, 297, 309, 313–315, 317, 324, 333, 336, 349, 351, 358, 380, 387, 404, 406, 416–417, 425, 436, 438–442, 446–448, 450, 452, 455, 458, 465–468, 471, 474, 480–482, 484–485, 487, 489–492, 495–496, 499, 502, 514, 516, 519–521, 524, 526, 531–533, 536–538, 541–542, 544, 547, 555, 570, 572–574, 576, 579, 584
Stangl, Franz 33
Starostin, Nikolai 157–158, 291, 401
Stepaniuk, Herman 502
Stus, Vasil 548
Sulimov, Ivan 221
Suniciuk 511
Surovoi 389
Suvorov, V.D. 281
Şalamov, Varlam 20, 121, 137, 183, 185–187, 205, 229–232, 239, 301, 306, 308, 316, 332, 353, 359, 361, 364–366, 371, 383, 385, 389, 397, 404, 411, 414, 539, 559
Şaranski, Natan 546
Şevcenko, Taras 537
Şeveleva, Liza 596
Şifrin, Avraham 458, 532–533
Şiheeva-Gaister, Inna 162, 183
Şiriaev, Boris 58, 68
Şister, Alla 369, 370
Şreider, Mihail 297
Şteinberg, M. 432

Tarasiuk 290, 299
Tenno, Georgy 412
Ter-Petrossian, Levon 562
Tihonovici, N. 111–112
Timofeev, Lev 283, 563
Tito, I.B. 465, 466
Todorov, Tzvetan 357–358, 395
Tolmacev 83
Tolstoi, Leo 31
Troţki, Leon 29–30, 40, 42, 44, 48, 80, 127, 134, 139, 314, 416
Trus, Leonid 262, 317, 323, 373, 374, 382, 391, 407, 490
Tucker, Robert 87
Tuhacevski, M.N. 132, 135
Tupolev, A.N. 144
Tvardovski, Aleksandr 11, 527–528, 530, 554, 564
Tyszkiewicz 268

Ţvetaeva, Marina 317, 395

Uborevici, I.P. 132, 135
Ulianovskaia, Maia 485
Ulianovskaia, Nadejda 269, 369, 403
Usakova, Galina 364, 518
Usova, Zinaida 371
Uspenski 66
Ustieva, Vera 454

Vahaev 511
Vasileeva, Olga 147, 486
Vavilov 508
Vesiolaia, Zaiara 181–182, 186
Vidal, Gore 576
Vilenski, Simeon 210, 451, 497, 498
Violaro 64
Vîsoţki, Vladimir 539
Vîşinski, Andrei 131, 145
Vladimirova, Elena 241
Vlasov, Andrei 297, 447
Vogelfanger, Isaac 164, 226, 290, 336, 358, 362, 390, 392
Volkogonov, Dmitri 29, 134

Volkonskaia, prințesa Maria 28, 188–189
Volkonski, Serghei 28, 88
Volkov, Oleg 58, 77
Volovici, Hava 172, 334, 339–340, 452
Voroşilov, K.Y. 525
Voznesenski, Andrei 512

Waidenfeld, Stefan 462
Wallace, Henry 452–455
Wallenberg, Raul 444–446
Warwick, Walter 316
Wat, Alexander 158, 322, 402, 433
Webb, Beatrice 16
Webb, Sidney 16
Wedów, Janusz 598
Weissberg, Alexander 157, 184, 206, 244, 251
Wiesel, Elie 17
Wigmans, Johan 351

Zaharova, Anna 298, 368
Zaporojeț, Natalia 337
Zarod, Kazimierz 184, 216, 218, 220, 239, 251, 300, 398, 463
Zinoviev, Grigori 126, 127, 519
Zorin, Yuri 245, 362, 364, 373, 398, 517

Permisiuni pentru reproducerea textelor şi a ilustraţiilor

Texte

Dacă nu se indică altă sursă, toate traducerile sunt realizate de autoare. S-au depus toate eforturile pentru a-i descoperi pe deţinătorii de drepturi de autor. Autoarea şi editorii consideră bine-venite orice adăugiri şi corecturi.

W.W. Norton: from "The Son Does Not Answer for the Father," by Alexander Tvardovsky, translated by Vera Dunham; from "Children of the Cult," by Andrei Voznesensky, tranlated by Vera Dunham; from "The Lower Camp," by Elana Vladimirovca, translated by Vera Dunham; from "Stalin is Not Dead," by Boris Chichibabin, translated by Vera Dunham; from *An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union from Roy Medvedev's Underground Magazine Political Diary*, edited by Stephen F. Cohen, translated by George Saunders. Copyright © 1982 by W.W. Norton and Company, Inc. Used by permission of W.W. Norton and Company, Inc.

Leonid Sitko: "I was a soldier, now I'm a convict" and "There were four roads," from *Tiazhest Sveta*. Copyright © 1996. Used by permission of Leonid Sitko.

Polska Fundacja Kulturalna: "Willow Trees in Alma-Ata," from Gulag Polskich Poetów, Copyright © 2001 by Polska Fundacja Kulturalna. Used by permission of Polska Fundacja Kulturalna. "Good-bye to the Camp," from Gulag Polskich Poetów, Copyright © 2001 by Polska Fundacja Kulturalna. Used by permission of Polska Fundacja Kulturalna.

Vozvraschenie: "What Does It Mean—Exhaustion?" from *Memoria* by Nina Gagen-Torn, Copyright © 1994, Vozvraschenie. Used by permission of Vozvraschenie and Galina Gagen-Torn. "Even our wives didn't feel sorry for us," by Yuri Dombrovsky, from *Menya Khoteli Ubit, Eti Suki*, Copyright © 1997, Vozvraschenie. Used by permission of Vozvraschenie and Klara Dombrovskaya. "In the Prison-Camp

Barracks," by Anna Barkova, from *Dodnes Tiagoteet*, Copyright © Sovetskii Pisatel. Used by permission of Vozvraschenie.

Simeon Vilensky: "The Sound of a Distant Bell," 1948. Used by permission of Simeon Vilensky.

"Requiem 1935–1940," from *Poems of Akhmatova*, by Anna Akhmatova. Translated by Stanley Kunitz and Max Hayward. Copyright © 1967 by Stanley Kunitz and Max Hayward. Used by permission of Darhansoff, Verrill, Feldman Literary Agents.

Excerpt from *Prison Poems*, by Yuli Daniel. Translated by David Burg and Arthur Boyars. Copyright © 1971 by David Burg and Arthur Boyars. Used by permission of Marion Boyars Publishers.

"The Statue's Sundered Plinth," by Alexander Tvardovksy. Translated by George Reavey. From *The New Russian Poets: 1953–1968; an Anthology* by George Reavey. Copyright © 1981 by George Reavey. Used by permission of Marion Boyars Publishers.

Varlam Shalamov: "Toast to the Ayan Uryakh River" and "To a Poet" used by permission of Iraida Sirotinskaya. "I am poor, alone and naked," from *Neskolko Moikh Zhizn*, copyright © 1996 by Respublika, used by permission of Iraida Sirotinskaya.

Ilustrații

Colecția lui Iuri Brodski; fotografiile 2, 3, 4, 5.

Societatea Memorial: fotografiile 7, 8, 21. Desene de Beniamin Mkrtcian, Ivan Suhanov, Serghei Reihenberg, Iula-Imar Sooster și Aleksei Merekov.

GARF: fotografiile 12, 17, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 28.

Societatea KARTA: fotografiile13, 14, 15, 16, 18, 19.

Cuprins

Mulţumiri 7
Introducere 11

Partea I
Originile Gulagului 1917–1939

1. Începuturile bolşevismului 39
2. Primul lagăr al Gulagului 54
3. 1929: Marea Cotitură 76
4. Canalul de la Marea Albă 92
5. Lagărele se extind 106
6. Marea Teroare şi urmările ei 125

Partea a II-a
Viaţa şi munca în lagăre

7. Arestarea 153
8. Închisoarea 176
9. Transportul, sosirea, repartizarea deţinuţilor 188
10. Viaţa în lagăr 210
11. Munca în lagăre 241
12. Pedeapsă şi răsplată 266
13. Gardienii 279
14. Deţinuţii 302
15. Femei şi copii 328
16. Muribunzii 352
17. Strategii de supravieţuire 361
18. Revoltă şi evadare 404

Partea a III-a

Ascensiunea şi prăbuşirea complexului industrial al lagărelor, 1940–1986

19. Începe războiul 425
20. „Străinii“ 433
21. Înainte şi după amnistie 456
22. Apogeul complexului industrial de lagăre 470
23. Moartea lui Stalin 485
24. Revoluţia *zekilor* 492
25. Dezgheţul şi eliberarea 512
26. Era disidenţilor 531
27. Anii ’80: distrugerea statuilor 554

Epilog. Reminiscenţe 565
Anexă. Cât de mulţi? 578

Note 587
Bibliografie 643
Glosar de termeni 665
Indice 671
Permisiuni pentru reproducerea textelor şi a ilustraţiilor 679

În cei 60 de ani de existență a Gulagului – un complex de lagăre de muncă patronate, la modul propriu, de poliția politică sovietică – 30 de milioane de oameni au trecut prin experiența de *zek* (deținut politic). Adesea, ca să devii un *zek*, adică mână de lucru ieftină, trebuia să fii doar inocent. Ca să supraviețuiești, trebuia să-ți pierzi orice fărâmă de inocență. Mulți, foarte mulți dintre cei care au populat Gulagul, nu s-au mai întors niciodată acasă, dar și cei care au avut șansa de a părăsi absurdul arhipelag au purtat până târziu stigmatul moral, politic și civil de dușmani ai poporului.
Nici măcar Soljenițîn, care a descris în detaliu viața de lagăr, nu a reușit întru totul să-i convingă pe occidentali și chiar pe sovieticii „liberi" de existența acestei absurde și diabolice trăsături a universului sovietic: munca forțată. Anne Applebaum acționează însă ca un anchetator conștiincios și corect care se luptă nu doar cu dificultățile administrării unei cantități imense de probe, adeseori contradictorii și inexacte, ci și cu inapetența paradoxală a victimelor pentru dreptate, cu tăcerea criminală a foștilor călăi și cu indiferența societății. Cartea sa va fi imposibil de ignorat în orice istorie a secolului XX.

Anne Applebaum este nu numai o jurnalistă de mare talent, dar și un istoric al fenomenului comunist în deplina sa complexitate, ca incarnare a unui demonism utopic, ori, altfel spus, a unei utopii demonice. Superb documentată, scrisă cu compasiune și rigoare, cartea aceasta este comparabilă cu lucrările clasice din domeniu, inclusiv cu *Arhipelagul Gulag* a lui Soljenițîn. Se constituie ea însăși într-un monument pentru milioanele de victime ale totalitarismului comunist, pentru toți cei care au fost supuși unui experiment maniacal de distrugere a ființei morale și a individului în genere. Recomand acest volum tuturor celor care vor să înțeleagă tragicele lecții ale unui veac mai sângeros decât oricare altul.

VLADIMIR TISMĂNEANU

ISBN 978-973-50-3164-0